

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XVII. KÖTET

1. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1968

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkesztő

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő

FARKAS MÁRTON

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., NÁDOR U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értéke-
zéseket közölnek a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészet-
történet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest V., Nádor u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 50 különlenyomat és nyomtatott 40 000 „n”-ként 400,— Ft tiszteletdíj illeti meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzésére vagy továbbítására nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40,— Ft, külföldi címre 60,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Bp., V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, I. Fő u. 32., Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem Művészettörténeti Tanszék, V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: Budapest I., Uri utca 51—53.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

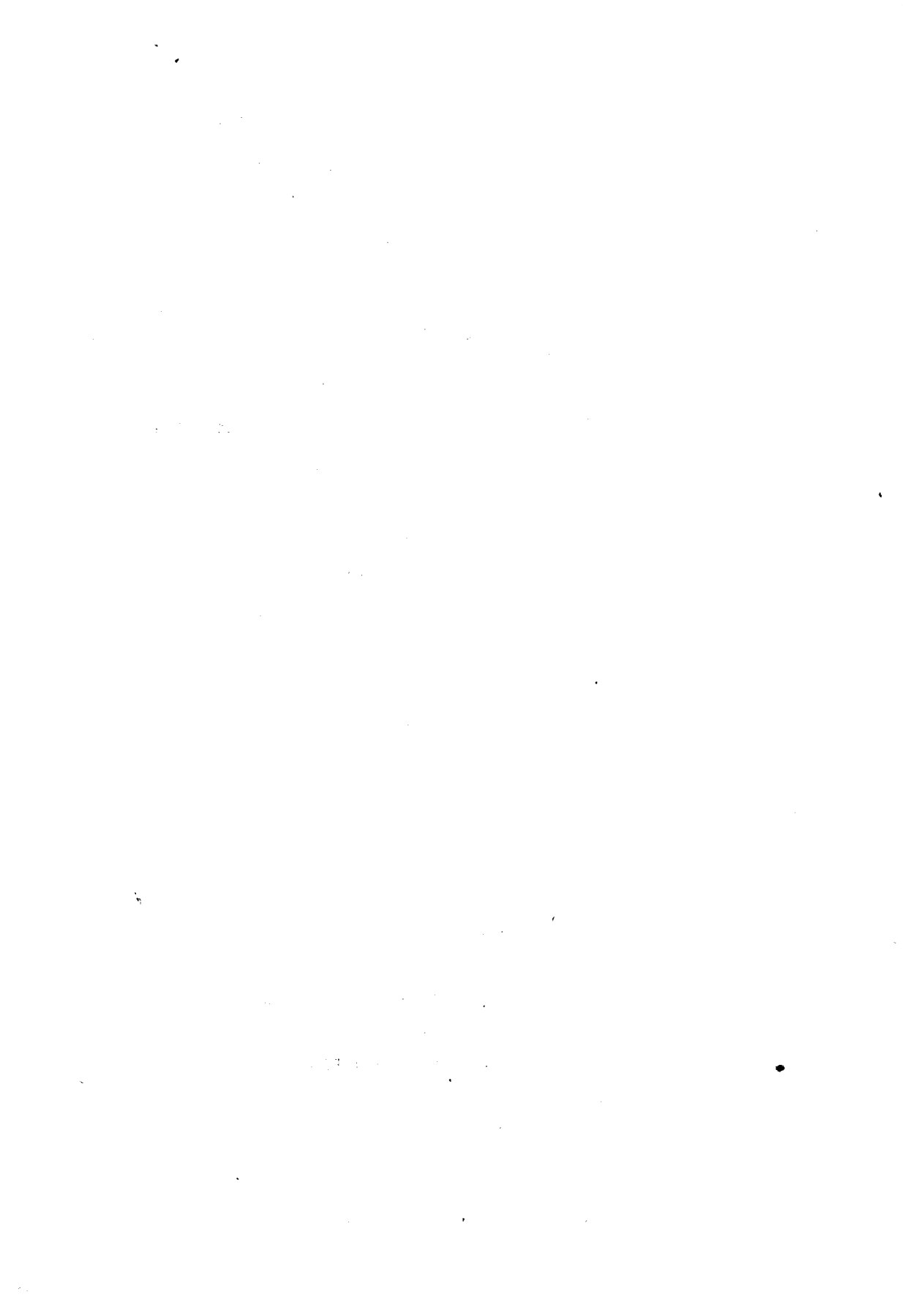
SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XVII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1969

II. OSZT. KÖZL.

A XVII. évfolyam
TARTALOMJEGYZÉKE

A filozófiai kutatómunka helyzete és feladatai	1
Az MTA Elnökségének határozata a filozófiai kutatások helyzetéről.....	21
Történettudományunk helyzete, eredményei és feladatai	23
Az MTA Elnökségének 5/1968. számú határozata a történettudomány helyzetéről, eredményeiről és feladatairól	53
Babics András: Az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének huszonöt éve	55
A magyar—csehszlovák történész vegyesbizottság 1967. november 28-i szegedi tudományos ülése	97
Arató Endre elnöki megnyitója	97
Csizmadia Dezső: A csehszlovák—magyar haladó erők két világháború közötti kapcsolatainak problémáihoz	101
Kemény G. Gábor: Anton Straka budapesti évei	125
Boros Ferenc: A csehszlovák—magyar forradalmi, haladó kapcsolatok történetének egyes kérdései a magyar ellenforradalmi rendszer első éveiben (1919—1921).....	135
Tájékoztató a vitáról	152
A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztálya vezetőségének beszámolója kibővített osztályülésen (1968. május 7.)	155
Az osztályülés vitája	171
Szigeti József MTA lev. tag	193
Szigeti József: Törvény és norma viszonya az esztétikai megismerésben (Akadémiai székfoglaló előadás)	197
Akadémikusaink publikációs tevékenysége (1967. május 1—1968. április 30.).....	211
Mátrai László: Az 1867-es kiegyezés kulturális problémái	215
A. I. Piszkunov: A marxista neveléstörténet jelenlegi feladatai	227
Hazai nemzetközi rendezvények	
Francia—magyar gazdaságtörténeti konferencia Budapest, 1968. március 23—27. (Makkai László, Zimányi Vera és Katus László).....	235
Nemzetközi vallásszociológiai konferencia Budapesten, 1968. április 17—19. (Ludasi Mária)	245
Nemzetközi neveléstörténeti értekezlet, Budapest, 1968. május 13—14. (Mészáros István)	255
Magyar—osztrák történésztanácskozás Pécsen, 1968. május 23—25. (Somogyi Éva) 269	
Külföldi nemzetközi rendezvények	
Nemzetközi gazdaságtörténeti konferencia Róma, 1968. április 21—22 (Ránki György)	275
Krónika, 1967. május 1—1968. április 30.	281
Tudományos ülés az 1918. októberi polgári demokratikus forradalom 50. évfordulóján	
Pach Zsigmond Pál MTA lev. tag elnöki megnyitója	313

<i>Siklós András</i> : Az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása és a magyar októberi forradalom	317
<i>Mérei Gyula</i> : Az októberi magyarországi forradalom és a polgári pártok	331
<i>Erényi Tibor</i> : A szocialista mozgalom és a magyar októberi forradalom	357
<i>Farkas Márton</i> : Az Osztrák—Magyar Monarchia hadseregének felbomlása	367
<i>Mucsi Ferenc</i> : Magyarország útja az októberi forradalomhoz	379
<i>Pach Zs. Pál</i> MTA lev. tag elnöki zárszava	383

1918 ősze

Nemzetközi tudományos ülés az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlásának 50. évfordulója alkalmából, Bécs 1968. október 20—25. (Gonda Imre)	385
<i>Fr. Fellner</i> : Az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlásáról	405
<i>Berend T. Iván</i> — <i>Ránki György</i> : A Duna-medence gazdasági problémái az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása után	417

Külföldi nemzetközi rendezvények

Az európai szocialista országok filozófiai intézetei igazgatóinak értekezlete, Várna, 1968. június 3—9. (Sipos János)	431
A XVI. nemzetközi alkalmazott pszichológiai kongresszus Amszterdam 1968. augusztus 18—23 (Moussong—Kovács Erzsébet)	443
A IV. Nemzetközi Gazdaságtörténeti kongresszus után (Bloomington, 1968. szeptember 9—14) (Berend T. Iván)	457

A FILOZÓFIAI KUTATÓMUNKA HELYZETE ÉS FELADATAI

Az MTA Elnökségének határozata alapján az MTA Filozófiai Bizottsága 1966 folyamán vizsgálatot folytatott a filozófiai kutatómunka helyzetéről és soron következő feladatairól. A vizsgálat eredményeként készült jelentéssel az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztálya 1966. október 26-án foglalkozott, majd továbbterjesztette az MTA Elnökségének. Az Elnökség a jelentést 1967. január 31-i ülésén megvitatta, és elfogadta.

Az alábbiakban teljes terjedelmében közöljük a filozófiai kutatómunka helyzetéről és feladatairól szóló jelentést és az MTA Elnökségének határozatát.

I.

Azok a mélyreható változások, amelyek az elmúlt 10 év folyamán társadalmunk politikai és szellemi közéletében bekövetkeztek, rendkívül serkentően hatottak a marxista filozófia fejlődésére is. Hogy csak a legfőbb feladatokra utaljunk: fel kellett venni a harcot azokkal a legyőzöttnek hitt anti-marxista nézetekkel, amelyeket a személyi kultusz időszakában ugyan számtalanszor megbélyegeztek és „lelepleztek”, de valójában — a szó tudományos, marxista értelmében — nem cáfoltak meg, és ezért azok tovább éltek. Meg kellett tisztítani a marxizmus elméletét a személyi kultusz időszakában ráarakódott torzulásoktól, és vissza kellett verni a revizionizmus támadásait. Választ kellett adni az új helyzet új problémáira, segítséget kellett nyújtani a pártnak társadalmi fejlődésünkkel kapcsolatos alapvető problémák megoldásában. Ki kellett dolgozni számtalan olyan problémát, amelyet a természet és a társadalomtudományok fejlődése vetett fel.

(Arra a kérdésre, hogy mennyiben sikerült a marxista filozófiának e feladatokat megoldania, nem adhatunk egyértelmű választ. Az az egészséges, alkotó szellemű kutatómunka, amely kisebb-nagyobb zökkenők és visszaesések ellenére ebben az időszakban mind erőteljesebben kibontakozott, eleinte inkább csak az első két feladat vonatkozásában produkált jelentősebb eredményeket.) A marxista filozófia hitelét és társadalmi hatását nagymértékben növelték azok a színvonalas kritikák és viták, amelyek a tekintélyelvre épülő deklaratív kijelentések helyébe az ellenfél véleményének tényeken, és tudományos érveken alapuló elemző bírálatát állították. Pozitív hatással volt az is a filozófiai életre, hogy elsősorban pártunk VIII. kongresszusa után az ideológiai és kulturális vonatkozású párthatározatok kidolgozásába,

a pártsajtó elméleti cikkeinek szerzői sorába a filozófusok egyre szélesebb rétege kapcsolódhatott be. (E téren már megszűntek a korábbi akadályok, s pozitív várakozással fordulunk a társadalomtudományi intézetek párt-irányításával kapcsolatban felmerülő feladatok felé.) Végül, mind a mai napig, a legkevésbé kielégítőnek a természet- és társadalomtudományok filozófiai problémáinak kidolgozását tekinthetjük. Itt csak az utóbbi két-három év hozott biztató kezdeti eredményeket. Az említett fejlődés megteremtette az alapjait a filozófiai tudományos kutatás kibontakozásának, és egyúttal biztosította az említett kutatások fellendülését.

A tudományos filozófiai kutatásnak azok a fórumai, amelyek a szocialista országokban általánosak, Magyarországon a többiekhez viszonyítva csak később, alig 9 éve jöttek létre. A Filozófiai Intézetnek a megalakulása jelentősen előrelendítette a tudomány fejlődését, de a szervezeti formák kialakításában jelentkező lemaradás nyomai ma is érezhetők még.

A filozófiának az a pozitív fejlődése, amelynek az utóbbi években tanúi lehetünk, az említett tényezőknek az eredménye. Ezek következtében szélesedett ki a filozófiai kutatással foglalkozók köre, és ezek eredményeképpen bontakozott ki fokozatosan az alkotó jellegű marxista szellemben készült munkák sora. A hiányokat az adódó — már említett — problémáknak és tárgyi nehézségeknek kell tulajdonítanunk, ennek folyományaként nem egységes a filozófia felfelé ívelő jellege, és az eredmények mellett lemaradás is mutatkozik. Tény, hogy amikor egyes területek a nemzetközi színvonalon állnak, más területeken az ehhez a színvonalhoz való felzárkózás a feladatunk, sőt van még olyan problémakör is, amelyen belül még a nemzetközi marxista irodalom modern eredményeinek itthoni elterjesztése is feladat.

Értékelésünk tárgya a filozófiai tudományos élet, a tudományos kutatás vizsgálata. A filozófiai kutatás, a filozófiának mint tudománynak a helyzete nem vizsgálható azonban úgy, hogy azt ne helyezzük tágabb keretekbe, hogy ne tegyük szóvá általában a magyar szellemi élethez való viszonyát. A filozófiai kutatómunkának eredményei, filozófiai termésünk súlya, hatása szellemi életünk egészére nem tekinthető kielégítőnek a jelentős fejlődés ellenére sem. Ez a helyzet két vonatkozásban is problémákat vet fel. A magyar szellemi életben a marxizmus lényegében olyan korszakban vált uralkodóvá, amikor a marxizmuson belül a dogmatizmus még jelentős súllyal bírt. Ennek következtében a dogmatikus szemlélet hatása ma is érezhető. Ez negatív hatással van az élő marxizmus átfogó terjedésére. A dogmatikus szemlélet konzervatív hatása mellett azonban számolnunk kell a marxizmussal kapcsolatos fenntartásokkal, bizonyos szkepticizmussal, világnézeti relativizmussal, amelynek a különböző polgári szemléleti módok és koncepciók előtt nyitnak kaput. Az említett két negatív tényező legyőzéséhez a lehetőséget az alkotó kutatómunka kibontakoztatása, az ideológiai küzdelem színvonalának emelése biztosítja, ezenkívül feltétlenül szükség van a már létező és a jövőbeni

eredmények erőteljesebb népszerűsítésére. Az alkotó marxizmus kibontakoztatása, amely egyszerre jelent harcot a polgári ideológia és a megmerevedett konzervatív dogmatikus szemlélet ellen, a magyar szellemi élet erőteljesebb befolyásolására is alapot teremt. Az elméleti munkának kitüntetett fontosságot adnak a jelen pillanatban a gazdasági mechanizmus folyamatos megvalósításával kapcsolatosan felmerülő problémák.

(A filozófiai kutatás súlyát nagymértékben az határozza meg, hogy mennyire tud választ adni azokra a problémákra, mennyiben tud megfelelni azoknak a társadalmi elvárásoknak, amelyek a szocializmus építésével együttjáró problémákból következnek. Meg kell állapítani, hogy minden eredmény mellett a filozófiai kutatás ebben a vonatkozásban még nem olyan széles körű és olyan eredményes, amilyennek lennie kellene. Persze ugyanez a helyzet a többi népi demokratikus országban is. És így az, hogy számos területen a nemzetközi színvonalat elértük, egyáltalán nem nyugtathat meg, hanem fokozott tevékenységre és szellemi bátorságra kell serkentsen a filozófia területén is. A társadalmi átalakulásból fakadó követelmények szélesebb körű és mélyebbre ható filozófiai kutatómunkát igényelnek. Eredményeinket ezért kiindulópontnak kell tekintetnünk az alkotó marxista kutatómunka még szélesebb kibontakoztatásához.)

Ahhoz, hogy a filozófiai tudományos kutatás helyzetét helyesen tudjuk értékelni, figyelembe kell venni a tudományág területén fennálló személyi viszonyokat.

A filozófia területén folyamatos tudományos kutatással Magyarországon kb. 40 személy foglalkozik. (Ezenkívül mintegy 30 személy foglalkozik tudományos kérdésekkel kandidátusi disszertáció készítésének vagy előkészítésének színvonalán.) Tudományos tevékenységüket az Akadémia keretei között 28-an fejtik ki. Ebből 26-an dolgoznak a Filozófiai Intézetben (23 tudományos kutató és 3 gyakornok), két akadémikus a Filozófiai Intézetben kívül dolgozik. Az Akadémia keretein kívül tevékenykedő filozófusok majdnem kivétel nélkül valamelyik egyetemi vagy főiskolai katedrán dolgoznak, csak kisebb részük dolgozik vidéken. Meg kell jegyeznünk, hogy az egyetemi oktatók tudományos kutatói munkájában még nem alakult ki egységes mérce, és így ezen a területen még nem lehet pontos képet kialakítani. Ha számításba vesszük az egyetemi oktatás követelményeiből fakadó igen nagyfokú elfoglaltságot, érthetővé válik, ha kicsi azoknak az oktatóknak a száma, akik a kutatómunkában is nagy intenzitással vesznek részt, és ennek megfelelően folyamatos és nagyobb terjedelmű publikációkkal jelentkeznek.

Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy bár a Filozófiai Intézetben dolgozó kutatók és a különböző egyetemi tanszékeken, valamint más intézményeknél, intézeteknél dolgozó filozófusok közötti kapcsolatok az utóbbi időben sokat javultak, ezeket nem tekinthetjük kielégítőknak. Szükség van a különböző munkahelyeken dolgozó kutatók közötti együttműködés elmélyítésére.

Kétségtelen tény, hogy a filozófiai kutatómunkában rendelkezésre álló szűk keretek nagymértékben akadályozzák mindazoknak a problémáknak a felölelését és mindazoknak a kutatásoknak a kibontakoztatását, amelyek társadalmi és ideológiai fejlődésünk következtében égetően fontosak.

II.

A filozófia területén folyó kutatásokon belül a figyelem elsősorban a társadalmi problémák felé fordult. A szocialista társadalom kialakításának időszakában ez természetes, sőt mi több, a társadalmi átalakulás még fokozottabb kutatásokat is igényel, és e kutatások eredményeinek szélesebb hasznosítását. A társadalmi problémák vizsgálata mellett a természettudományok filozófiai kérdéseire is nagy figyelmet kell fordítani, és ezt nemcsak általánosabb ideológiai megfontolások alapján, valamint a filozófia jellegéből fakadó okok miatt, hanem a modern technika és a természettudományok fejlődésével kapcsolatos folyamatok gyorsításáért is. Kétségtelen, hogy ez utóbbi téren is előrehaladást lehet megállapítani, mégis viszonylag itt lehetünk a legkevésbé elégedettek.

1. Azok a területek, ahol eredményeink a legjobbak: az esztétika, az etika, a polgári filozófia és ideológia kritikája, valamint a valláskritika.

a) Az esztétika terén végzett munkának van a legnagyobb nemzetközi visszhangja és súlya. Különösképpen két vonatkozást kell kiemelni. Mindenekelőtt az általános összefoglaló elméleti esztétika terén jelentek meg kiemelkedő jelentőségű munkák. Mint ismeretes, a realizmus körül széles körű és néha igen élessé váló viták voltak és vannak a marxista irodalomban. A magyar marxisták fontos szerepet játszanak a szocialista realizmus és a realista alkotó módszer védelmében. Továbbá -joggal mondhatjuk, hogy az e téren folyó kutatások és a megjelent munkák lényegesen előre vitték a marxista esztétikát, döntő szerepet játszottak és játszanak e tudományág kidolgozásában. Ugyanakkor a magyar marxistáknak jelentős a szerepe az esztétika terén megjelenő téves nézetek és polgári koncepciók elleni küzdelemben is. Az e téren folyó munkák jelentősége túlnő az esztétika keretein, és általában a marxista filozófia fejlődésén belül is figyelemre méltó szerepet játszik. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy e téren ne lennének problémák, és ne jelentkeznének vitatható, illetve vitát igénylő nézetek. A marxista esztétika kimunkálásával összefüggő viták előreláthatólag hosszabb ideig fognak folytatódni, ami magában foglalja az elmúlt években megjelent esztétikai munkák mélyebb kritikai elemzését is.

Másrészről ki kell emelnünk, hogy Magyarországon nagy lendületet vettek az ágazati esztétikák terén folyó kutatások. Elsősorban a zeneesztétikára hivatkozunk, amely területen eredményeink (a megjelent és sajtó alatt levő

művek) szintén előre viszik a marxista esztétika fejlődését. Ami különben azért is fontos, mert e kutatások eredményeként az esztétika fokozatosan kibontakozott, illetve kibontakozik az irodalomesztétika uralma alól, és fokozatosan halad a mind szintetikusabb összefoglaló esztétika felé. Meg kell azonban jegyezni, hogy az ágazati esztétikák kidolgozása egyenetlenül folyik, mert pl. a képzőművészeti, illetve az építészettel kapcsolatos esztétikai kérdések kidolgozása terén még igen a kezdetnél tartunk.

Végül ugyancsak az esztétika pozitív fejlődését segíti elő a kísérleti esztétika-kutatás kibontakoztatása.

b) Figyelemre méltó eredményekről beszélhetünk az etika területén is, különösen pedig az etika általános szintű alapkutatásai terén. Itt a nemzetközi marxista irodalom színvonalán állunk. Különösen az etika eredetére és történetével kapcsolatos problémáira, valamint a mai ideológiai küzdelemmel összefüggő kérdéseire vonatkozóan hivatkozhatunk eredményekre. Az etikai kutatások egyik legfontosabb területe a szocializmus etikájának vizsgálata. Ez azonban olyan kérdés, ahol a problémák megoldása szorosan összefonódik a társadalmi átalakulásokkal. Ennek következtében különösen fontos a bátor kezdeményezések támogatása. Véleményünk szerint e téren figyelemre méltó törekvésekről beszélhetünk, és csak ezek alapján számíthatunk további eredményekre. Ugyanakkor azonban meg kell jegyeznünk, hogy az etikai kutatás területén a helyzet több vonatkozásban is ellentmondó. Hiszen igen sok megmerevedett nézettel és polgári előítéllettel kell még megküzdenünk — előítéllettel, amelyek a tudományos kutatásra is fékezően hatnak, és éppen a bátor kísérleteket igyekeznek visszaszorítani. Ebből eredően nem lehetünk elégedettek az etika terén kialakult vitákkal sem. Ezen túl és főképpen a szélesebb olvasókörhöz jutó sajtótermékekben igen egyenetlen értékű írások is jelentek meg.

c) A mai polgári filozófia és ideológia elleni küzdelem az explicit kritikai művek terén szintén a nemzetközi színvonalon áll. Különösen a neopozitivizmus, az egzisztencializmus, a fenomenológia és a katolikus filozófia egyes áramlatainak kritikái során értünk el eredményeket. Ezenkívül a hazai hagyományokhoz kapcsolódó polgári ideológiák, szellemtörténeti nacionalizmus stb. elemző kritikái különösen figyelemre méltóak. Az e téren folyó kutatások az utóbbi években mind jobban elmélyültek, és sikerült megszabadulni a korábbi évek sematikus sommás megközelítéseitől. A kritika által felölelt terület is mind szélesebbé vált. Ezek következtében az idevágó munkák értékes hozzájárulást jelentenek az eszmei offenzívában.

Az egyes konkrét filozófiai problémák kifejtése során is nagy figyelmet fordítanak a szerzők az adott problémakörrel kapcsolatosan jelentkező polgári koncepciók bírálataira. A polgári filozófia és ideológia elleni kritika szorosan összefonódik az alkotó marxizmus kibontakoztatásával. A közvetlen kritikai jellegű művek értékeit is a szilárd elvszerűség mellett az alapozza meg, hogy

a szerzők nagy figyelmet fordítanak a kritika során érintett filozófiai kérdések alkotó jellegű tárgyalására.

A kritikának mind árnyaltabbá és alaposabbá válása szorosan összefügg az anyagismeret elmélyülésével és kiszélesedésével. Természetes, hogy az anyagismeret bővülése nemcsak a kritika terén hozza meg gyümölcseit, hanem az egyáltalán minden téren feltétele a korszerű és alkotó marxista filozófiának.

Ugyanakkor olyan jelenségekkel is találkozhatunk, hogy egyes szerzők a korszerűség látszatát nem az elmélyült elemzéssel és az erre épülő alkotó kutatómunkával igyekeznek elérni, hanem a polgári filozófiából származó gondolatok kritikátlan átvételével, néha a polgári frazeológia használatával.

2. Azok a területek, amelyeken leginkább le vagyunk maradva mind a hazai szükségletek, mind pedig a nemzetközi színvonalhoz viszonyítva, elsősorban a természettudományok filozófiai problémáihoz kapcsolódnak.

a) Az utóbbi években kétségtelenül történt előrehaladás mind a matematikai logika, mind pedig a kibernetika filozófiai problémái tárgyalásának kibontakoztatásában. Ha azonban figyelembe vesszük nemcsak azt, hogy ezekben a vonatkozásokban a nemzetközi marxista filozófia mind jelentősebb eredményeket mutathat fel, hanem azt is, hogy a problémakör jelentősége a jövőben mind nagyobb lesz, akkor az e téren fennálló helyzettel nem lehetünk elégedettek. Hivatkozunk azokra a követelményekre, amelyeket a modern technika és termelés rohamos fejlődése támaszt. A követelmények nemcsak a kibernetikusokra és matematikusokra vonatkoznak, hanem érintik a filozófusokat is. Ezért a mai lemaradásunk holnap súlyosabbá válhat, amiért is a matematikai logika és a kibernetika filozófiai vonatkozásainak kutatását kiemelten kell fejleszteni.

b) A biológia, genetika filozófiai problémáinak tárgyalása terén nem kielégítő a helyzet. Ezen a területen kevés a publikációképes filozófus, és még éreztetik hatásukat azok az elavult nézetek, amelyek hosszú időn keresztül akadályozták a filozófusok és biológusok termékeny együttműködését. Pedig a modern genetika és biológia számos olyan kérdést vet fel, amelyek filozófiai vizsgálata szükséges és igen gyümölcsöző lenne.

3. A filozófiai kutatásokban számos olyan terület van, ahol fokozatosan felzárkózunk a nemzetközi színvonalhoz, és amelyeken a nemzetközi színvonalat megütő eredményekre számíthatunk a közeljövőben.

a) Eredményesen bontakozik ki a modern fizikával kapcsolatos filozófiai kutatás is. Például a dialektikus determinizmusnak a fizika terén történő kiformálásában fokozatosan születnek eredmények és felzárkózásunk mindjobban észrevehető.

b) A társadalmi problémákról megállapíthatjuk, hogy előrehaladunk a törvényszerűségek vizsgálatában. Itt is eredményként említhetjük a modern determinizmus mind szélesebb kidolgozását, amely már eddig is több tanulmányban kristályosodott ki.

Fokozatos felzárkózásról beszélhetünk az egyén és a társadalom viszonyát vizsgáló kutatásoknál és általában az antropológia néven összefoglalt problémáknál. Ennek során jelentett lépést előre például az elidegenedés-vita is. Szükségesnek találjuk azonban, hogy itt is fokozottabb tempóban haladjunk előre, és az idevágó kutatásokat eredményesebben támogassuk.

c) A valláskritika és a vallási ideológia filozófiai bírálatairól szólva kitűnik, hogy az eszmei kritika mellett a vallásnak mint társadalmi jelenségnek a vizsgálata is fontos probléma. Ezen a területen is felzárkózásról beszélhetünk, ami különösen azért fontos, mert a valláskritika és az ezzel összefüggő ideológiai problémák elemzésében kétségtelenül a nemzetközi marxista irodalom színvonalán állunk. Az említett eredmények és felzárkózás egyaránt láthatóan tükröződik a Világosság hasábjain is. A valláskritikai és vallásszociológiai munka fontos tényezője lehet a vallás társadalmi problémáival foglalkozó kutatócsoportnak, amelynek létrehozásáról már döntés történt. Fontos lenne azonban, ha ez a csoport minél hamarább megkezdhetné munkáját.

d) Egyetlen helyzetről beszélhetünk a filozófiatörténeti kutatások terén is. Itt igen különböző képességű szerzők dolgoznak, és ugyanakkor a kutatók száma kicsi ahhoz a területhez viszonyítva, amelyet fel kellene ölelni. Jelentős eredményeket jelentenek a magyar filozófiai múlttal kapcsolatos vizsgálatok, amelyek eredményeket hoztak mind a régi korokra vonatkozóan, mind pedig a közelmúltra — illetve a ma is aktualitással bíró hazai filozófiatörténeti iskolák kritikája terén. Az ezzel a területtel foglalkozók kis száma miatt azonban jóformán érintetlen marad pl. a XVIII. és XIX. század hazai eszmetörténete. Az egyetemes filozófiatörténetben elért eredményeink szintén figyelemre méltóak, bár kis számúak. Lényegében a Filozófiai Írók Tárában megjelent néhány kötet előszavára (Kínai filozófia, Descartes), illetve a Diderot-ra vonatkozó kutatásokra hivatkozhatunk.

e) A logikai kutatásokból különösképpen a dialektikus logika kidolgozása terén folyó munkát és a logikai-szótár összeállításával kapcsolatos munkákat kell kiemelni. A logikai kutatásoknál a problémák megoldatlanságából fakadóan különböző irányzatok közötti ellentétek léteznek. Ez természetes jelenség lenne, ha ugyanakkor bizonyos fokú merevség, illetve egyes problémák és megoldási módok előli elzárkózás nem kerülne előtérbe, ami fékező erőként hat.

4. Az utóbbi években javult a filozófia viszonya a különböző szaktudományokhoz.

a) A filozófia és a természettudományok kapcsolata a múltban a szektásdogmatikus elmélet és gyakorlat következtében nagymértékben eltorzult. Az ebből fakadó nehézségeket csak fokozatosan sikerült leküzdenünk — sőt utóhatásai (például a biológiában) ma is érezhetők. Mégis a fejlődés dominál és ennek eredményeként fokozatosan kezdenek kialakulni az egészséges kapcsolatok és kölcsönhatások. Úgy gondoljuk, hogy ezen a téren természete-

sen további erőfeszítésekre van szükség. A múltban az egészséges fejlődést nagymértékben gátolta, hogy nem rendelkezünk olyan filozófusokkal, akik az illető szaktudomány területén is szakemberek lettek volna. E téren is javulás állt be mindenekelőtt a matematika és a fizika vonatkozásában.

E jelenségek egyik vetülete — bár természetesen ennél jóval többről van szó — az az elkülönülés, amely a társadalmi és természettudományi szférák szétválasztásában nyilvánult meg, egyes kutatók koncepcióján belül is. A későbbiek során a két terület mechanikus összekapcsolásának kísérleteivel is találkozhattunk. Olyan negatív jelenségek ezek, amelyek leküzdésére figyelmet kell fordítanunk.

A különböző területek közül viszonylag a legjobb a viszony a fizika és a filozófia kapcsolatánál. Példaképpen utalhatunk itt mind a TTK-n, mind pedig a Műszaki Egyetemen folyó munkára, illetve az ott dolgozó tanerők tevékenységére.

b) A társadalomtudományokkal szorosabb kapcsolat áll fenn, de itt sem lehetünk elégedettek. A szociológiai kutatások megindulásában és kibontakozásában jelentős szerepet játszottak a filozófusok. Mint ismeretes, a Szociológiai Intézet abból a magból alakult meg, amelyet megelőzőleg a Filozófiai Intézetben működő kutatócsoport képezett. Másrésztől, külön szociológiai folyóirat hiányában, a megfelelő publikációs lehetőséget a szociológusok számára egyelőre még a Filozófiai Szemle biztosítja. A szociológiai kutatások számos filozófiai, módszertani és általános elméleti problémája ma még megoldatlan. Ezek marxista megoldásában, a polgári szociológia bírálatában ezek eredményeinek kritikai értékesítésében a filozófusoknak nagyobb szerepet kell vállalniuk, és ezért szükség van a filozófusok és szociológusok kapcsolatainak elmélyítésére. Lazábbak a kapcsolatok a pszichológusokkal, bár itt is lehet eredményekre hivatkozni. Pozitívmként könyvelhető el a filozófusoknak Freudra vonatkozó munkássága. A filozófia és a történettudomány pozitív együttműködését a közelmúltban több hasznos vita kibontakoztatása segítette elő. Gyengébbek a kapcsolatok a közgazdaságtudománnyal, bár számos olyan vitára utalhatunk, amelyben a két diszciplína képviselői közösen vettek részt. A filozófusok és az irodalomtörténészek viszonya sajnos problematikus és nem kielégítő. A realizmus felfogásában lényeges elvi nézeteltérések vannak, amelyek az idevágó sajtóvitákban is kifejeződtek. Ezek a viták azonban egyes esetekben egyáltalán nem elvi jellegű mellézköngékkel párosultak. Feladatnak kell tekinteni, hogy az elvi kérdéseket nem felszínesen nézve, hanem megszabadítva a személyes jellegű mellézköngéktől segítsük a marxista irodalomtörténeti kutatásokat az esetleges szellemtörténeti, vagy más elavult módszertani maradványok leküzdésében éppúgy, mint a realizmus marxista elméletének elvi megvédésében.

5. A filozófiai élet egészében véve egészséges fejlődéséről tanúskodnak a legkülönbözőbb tartalmú, jellegű és színvonalú viták, amelyek az utóbbi

időben igen szélesen bontakoztak ki. A viták egészséges vitaszellemről tanúskodnak és jórészüik tartalmilag is jelentős lépés volt. Az anyag–tudat-vita a korszerű anyagfogalom kialakítása terén vitt előre és járult hozzá a probléma tisztázásához. Kár, hogy ehbe a vitába is skolasztikus elemek keveredtek.

A realizmus-vita, amely igen széles köröket mozgatott meg, nemcsak hazai jelentőséggel bírt, hanem úgy is tekinthetjük, mint a nemzetközi vita részét.

Az elidegenedés témájának fejtegetése, ha nem is vezetett a kérdés tisztázásához, de a probléma feltárásában kétségtelenül pozitív szerepet játszott, és ezen keresztül segítette elő a nemzetközi színvonalhoz való felzárkózásunkat.

Pozitívként kell értékeljük a Társadalmi Szemlében lezajlott vitákat is.

6. A filozófia terén mutatkozó fejlődés legjelentősebb pozitívumának tekinthetjük, hogy az alkotó marxista kutatás mind szélesebb mértékben bontakozott ki. Ennek előfeltétele volt a kutatók anyagismeretének elmélyítése és sokoldalúvá válása is. A bátor kezdeményezések is mind nagyobb számúak és úgy véljük, hogy a további egészséges fejlődés érdekében éppen ezeket kell a legjobban támogatnunk. Kétségtelen, hogy a tudományos kutatómunkának a lényege éppen az alkotó jelleg. Ezért ezt a követelményt a jövőben fokozottan kell előtérbe állítanunk, és ezt az igényességet az eddigi fejlődés nyomán jogosnak tekinthetjük. (Ennek a kritériumnak az előtérbe állítása egyúttal hozzásegít ahhoz, hogy az oktatók kutatómunkájával kapcsolatos helyzet is tisztázódjék. E téren ugyanis bizonytalanság van, mert gyakran tekintenek kutatómunkának olyan tevékenységet, amely lényegében továbbképzést vagy népszerűsítő munkát jelent.)

III.

A filozófia jellegéből ered, hogy a tudományos kutatás eredményeinek hasznosítása más módon történik, mint a legtöbb tudományban. A hasznosítás útjai elsősorban a könyvkiadás, az időszaki sajtó, valamint az oktatás. Ennek következtében indokolt, hogy a filozófia helyzetének értékelésénél ezekkel a területekkel is foglalkozzunk.

1. A könyvkiadás és az időszaki sajtó nemcsak a hasznosításnak tere, illetve alapja, hanem egyúttal a tudományos tevékenység kibontakoztatásának is lényeges kerete. Ennek következtében a helyzet más tudományokénál valamivel bonyolultabb, ahol — mint a természettudományoknál s főleg a technikaiaknál — az alkalmazás területe más, mint a tudomány belső mozgását kifejező és az ahhoz szükséges irodalmi tevékenység. A filozófia esetében is van bizonyos elhatárolódás: az Akadémiai Kiadó kiadványai és a Filozófiai Szemle inkább a tudományos élet fórumának tekinthető, a többi kiadó és folyóirat vi-

szont inkább a közvetlen hasznosítás kereteit nyújtja. Ez az elhatárolódás azonban egyáltalán nem merev, és az ebből eredő problémák bonyolultabbá válnak annak következtében, hogy a filozófia ideológiai összefüggései következtében a tudományos tevékenység súlya és felelőssége is nagyobb. Mindezeket a tényezőket természetesen az értékelésnél figyelembe kell venni.

Filozófiai könyv- és folyóiratkiadásunk, minthogy ez a tudományos tevékenység realizálódásának legfontosabb kerete, egyúttal többé-kevésbé hű képet ad a tudományos tevékenységről is. Ennek következtében mindaz, amit a kutatómunkáról tartalmilag a megelőzőekben mondtunk, megközelítőleg áll a könyvkiadásra is. A könyvkiadás és a folyóiratbeli közlések is szemléltetően kidomborítják azt a fejlődést, amelynek a filozófiai terén tanúi vagyunk. Vitathatatlan, hogy az utóbbi években több mű jelenhetett meg, amelyek magas tudományos értékről tanúskodnak és köztük sok az olyan, amelyek értékét a nemzetközi visszhang is bizonyítja. A kutatómunka alkotó jellegének kibontakozása, valamint a polgári ideológia kritikájának elmélyülése is lemérhető ezeken. Az utóbbi évek terméséből a folyóiratrecenziók alapján a következő könyvek váltották ki a legnagyobb visszhangot: Elek – Jánossy: A relativitáselmélet filozófiai problémái; Hermann István: Freud avagy a pszichológia kalandja; Lukács György: Az esztétikum sajátossága; Márkus – Tordai: Irányzatok a mai polgári filozófiában; Szabó András György: A törvény és az ember; Szigeti József: A magyar szellemtörténet bírálatához; Tőkei Ferenc: Az ázsiai termelőmód kérdéséhez; Zoltai Dénes: Világnézeti nevelés és vallásos világnézet. Ezek közül több könyv idegen nyelvű kiadásban is megjelent. A nemzetközi visszhang alapján mint kiemelkedő értékeket említjük meg Lukács György: Az esztétikum sajátossága c. művét és Szigeti József: Denis Diderot c. művét.

Nem hallgathatjuk azonban el, hogy olyan könyvek is megjelentek mind az Akadémiai Kiadónál, mind pedig más kiadóknál, amelyek színvonala nem tekinthető kielégítőnek. A könyvkiadásnál azonban gyengébb színvonallal is számolni kell, s így az önmagában nem lenne nagy hiba, ha a filozófiai könyvkiadás nem lenne amúgy is nehéz helyzetben, s ha ennek következtében a gyengébb munkák kiadása nem hátráltatná jobb munkák megjelenését.

Filozófiai könyvkiadásunkat, ha azt önmagában tekintjük, pozitíven értékelhetjük, s ez a kép akkor sem változik lényegesen meg, ha a tudományos tevékenység eredményeihez viszonyítjuk. Ha azonban a szükségletekből indulunk ki, akkor már nem lehetünk elégedettek.

A tudományos tevékenységhez való viszonyra vonatkozóan jegyezzük meg, hogy e téren a könyvkiadás nehézkességéből — s ez főleg az Akadémiai Kiadóra áll — erednek a problémák. Az Elnökség jóvoltából egyszerűsített ügyvitel javított a helyzeten, ennek ellenére még mindig túlságosan hosszú egy könyv átfutási ideje. Ez részben összefügg szervezeti felépítési kérdésekkel, ugyanakkor azonban egy ennél súlyosabb problémára is utal arra, hogy a filozófiai tudományos könyvkiadás rendelkezésére álló keretek túlságosan szűkek.

A szükségletekből kiindulva: a filozófiai könyvkiadásra több feladat hárul, így a hazai filozófiai termésnek, a filozófiatörténet klasszikusainak, a modern filozófia aktuális problémáival foglalkozó jelentősebb külföldi műveknek, a szocialista országok kiemelkedő filozófiai műveinek és századunk jelentős haladó polgári gondolkodói műveinek kiadása. A hazai szerzők és a Filozófiai Írók Tára mellett jelentős aktuális problémákkal foglalkozó fordításirodalom kiadására is szükség van. A rendelkezésre álló lehetőségek azonban távolról sem elégségesek ahhoz, hogy könyvkiadásunk az említett feladatoknak egyszerre és párhuzamosan eleget tudjon tenni. A II. Osztály és a Filozófiai Bizottság helyesen járt el akkor, amikor ebben a helyzetben elsősorban a hazai szerzők műveinek kiadását igyekszik elősegíteni. Súlyosabb a helyzet a Filozófiai Írók Táránál, amely csak nehézkesen tud előrehaladni és nem hogy bővíteni tudná spektrumát, hanem inkább a további szűkülés ellen kell védekeznie. Jelentős eredménynek tekinthetjük a Hegel-sorozatot, az ókori kínai filozófia köteteit, a Descartes-sorozat megindítását, a Vico-kötetet. Ugyanakkor azonban meg kell állapítani, hogy komoly hiányosság, hogy a klasszikus görög filozófia kiadása igen nagy mértékben lemaradt (hiányoznak Arisztotelészen és Platonon túl: Epikurosz, a preszokratikusok, Diogenes Laertios, a sztoikusok, a hellénisztikus kor filozófusai stb.). A filozófiatörténetileg oly jelentős arab filozófia (Ibn Khaldun, Averroes, Avicenna) is teljesen hiányzik. Szintén lemaradás van az angol klasszikus filozófia kiadása terén (Bacon, Hobbes, Melville stb.). A német klasszikus filozófia kiadása is egyoldalú (hiányzanak Fichte, Schelling, Moses Hess, az ifjú hegelianusok stb.).

A XX. század polgári filozófiájának kiadásában eredménynek tekinthetjük a Wittgenstein-kötet kitűnő kiadását. Ez azonban egyetlen kötet, és nem tekinthetünk el E. Husserl, B. Russell, N. Hartmann, J. P. Sartre, M. Heidegger és mások legalább egy-egy kötetre terjedő megjelentetésétől. Szükség van erre, mégpedig elmélyülten elemző előszó és alapos kritikai jegyzetanyag kíséretében (amire éppen a Wittgenstein-kötet az élő példa).

Nem lehetünk elégedettek a modern marxista filozófia kiadásával sem. Elég, ha arra utalunk, hogy például az immár klasszikus értékűvé váló Gramsci műveiből eddig csak egy kisebb válogatás jelent meg. Napjaink marxista filozófiai irodalmának kiadása is elmaradt és ezen belül nem egyszer egy kicsit divatszzerű a válogatás. Elengedhetetlen fontosságú, hogy a népi demokratikus országok marxista filozófusainak műveit sokkal bőkezűbben adjuk ki. A jelentős csehszlovák, lengyel, jugoszláv szerzők művei éppoly ritkák, mint a németek, olaszok és franciák. Valamivel jobb a helyzet a szovjet filozófiai művek megjelentetése terén, ennek ellenére azonban ezzel sem lehetünk elégedettek.

A Filozófiai Bizottság jelentős erőfeszítéseket tett és eredményeket is ért el akkor, amikor szorosabb együttműködést kezdett a Kossuth és a Gondolat Könyvkiadókkal. Ezek a kiadók elsősorban szélesebb olvasóközönségnek szóló műveket adnak ki, s ezért a magasabb szintű, szűkebb érdeklődésre számító

(és többnyire terjedelmesebb) tudományos munkák kiadása terén továbbra is nyitott a probléma. Az Osztály említett tevékenysége javított a magyar szerzők kiadási lehetőségein. A fordításoknál azonban a helyzet ma is megoldatlan. Itt csak az hozhat megoldást, ha az Akadémiai Kiadó filozófiai könyvkiadási kerete jelentősen megnő.

A folyóiratok területén a helyzet alapjában véve jónak mondható. A Filozófiai Szemle tevékenysége az utóbbi években jelentős színvonalbeli emelkedésről tanúskodhat. A Szemle ugyanakkor operatívabbá vált, aktívabban kapcsolódik be az aktuális filozófiai vitákba. Ez utóbbi vonatkozásban azonban a folyóirat nagy átfutási ideje megnehezíti a további fejlődést, mert nehezen lehet eleven vitát kibontakoztatni akkor, ha több mint féléves intervallummal kell számolni az átfutási idő miatt. Meg kell azt is említeni, hogy nézetünk szerint szükséges lenne, ha a folyóirat eddig is szépen kibontakozott kritikai szelleme tovább erősödne. A könyvkritikák például még mindig túlságosan ismertető jellegűek, pedig könyvkiadásunk lapszusi nyújtásának alkalmat határozottabb állásfoglalásra. A folyóirat értékelésénél természetesen figyelembe kell venni annak sajátos helyzetét. Mint az eleven tudományos tevékenység fóruma bátrabban kellene eljárjon olyan írások közlésében, amelyek — minthogy még nem jutottak el a könyvvé éréig — egyúttal még nem is teljesen leülepedett jellegűek. Úgy gondoljuk, hogy a bátrabb szerkesztési mód a filozófiai élet pozitív fejlődését segítené elő, hozzájárulna a vitaszellem élénküléséhez és elősegítené a filozófiai élet területén még megoldatlan problémák fokozatos tisztázódását.

Külön emeljük ki, hogy a Társadalmi Szemle az utóbbi időben tartalmilag jelentősen fejlődött. Pozitíven kell értékelnünk azt a fokozott érdeklődést, ami a filozófia iránt megnyilvánul és amely hozzájárul a filozófia visszhangjának növeléséhez is. Ez különösen azért fontos, mert sajnos meg kell állapítani, hogy a filozófiai munkák visszhangja még nem megfelelő, és hogy úgy mondjuk, a sajtóbeli publicitás még nem kielégítő. Ennek egyik jelensége az, hogy ha vannak értékes vitáink is problémákról, a könyvek fölött alig vannak. A filozófiai könyvek kritikája különben általában is gyenge pontnak tekinthető. Hasznos lenne, ha a napi sajtó, különösen a párt-sajtó, bővebben foglalkozna a filozófiai könyvterméssel s ismertetéseket adna róluk, — de ezenkívül a Filozófiai Szemléről is.

2. Az oktatás és a filozófiai kutatás viszonya, kapcsolata az utóbbi időben jelentősen javult. Szorosabb kapcsolatok alakultak ki és nagyobb mértékűvé vált a tudomány eredményeinek felhasználása. Mégsem lehetünk elégedettek az eredményekkel. A távolság a tudományos és az oktatói munka között még mindig túlságosan nagy. Ennek több oka van és következményei sokrétűek. (Ennek elemzése itt nem feladatunk.)

Filozófiai oktatásunk elmarad a szükségletek és lehetőség mögött mind a színvonal, mind pedig a módszereket és a tartalmat véve tekintetbe.

Még mindig túlságosan nagy szerep jut a mechanikus anyag elsajátítására az önálló gondolkodás fejlesztésének kárára. Az oktatás túl kevésbé rugalmas és túlságosan egysíkú. Sok formában érvényesül a szkematizmus és tartalmilag is elmarad az igényektől. A szakoktatásban túlságosan kevés a szakmai specializálódási lehetőség, minimális a szabadon választható szeminárium és speciális kurzus. A túlzott kötöttségeknek is az önálló tevékenység kialakítása szenved kárát. Nem rendelkezünk igazán kimagasló professzori egyéniségekkel, akik pedig filozófiai oktatás tanúsága szerint mindig jelentős szerepet játszanak.

Az oktatás szervezeti merevségével együtt jár, hogy az oktatóknak kevés (időbeli) lehetőségük van tudományos munka végzésére, és kicsi a lehetőség arra, hogy tudományos munkával foglalkozó kutatók fakultatív speciális kurzusok előadóiként vagy speciális szemináriumok vezetőiként kapcsolódjanak be az oktatói munkába. Pozitív lépést jelent az Akadémia Elnökségének utasítása, hogy a kandidátusi fokozattal rendelkezők nagyobb mértékben kapcsolódjanak be az egyetemi oktatás munkájába. Ez azonban csak akkor hozhatja meg a kívánt eredményt, ha az egyetem megteremti a lehetőségeket. A kutatással foglalkozók ilyen jellegű bevonása haszonnal járna mind a kutatómunka, mind pedig az oktatás számára. Ez azonban éppen a speciális kurzusok és általában a fakultatív tárgyak kérdésével függ össze és megvalósításuk csak akkor ténylegesen hasznos, ha a kutatók éppen kutatási témáiknak megfelelő kurzusokat és szemináriumokat vállalhatnak. Ezen az úton haladva ugyanakkor az egyetemi oktatók bizonyos tehermentesítését is el lehetne érni. Így szorosabbá válna a kapcsolat az oktató és a tudományos munka között, ami elősegítené az említett lemaradás és megmerevedés felszámolását. Az ilyen jellegű szorosabb kapcsolat kiépítése több lehetőséget nyújtana arra is, hogy a kutatómunkában esetleg alacsonyabb színvonalon megrekedő kutatók könnyebben legyenek átirányíthatók más jellegű munkatevékenységre. Természetes azonban, hogy az oktatásban jelentkező problémák megoldását az említettek egyedül nem biztosítanak — a kérdéseknek ilyen irányú továbbelemezése azonban nem tartozik vizsgálódási körünkbe. Annyit mégis megjegyezhetünk, hogy a filozófiai oktatás a középiskolákban kétségtelenül pozitív hatású lesz nemcsak általában, hanem abban is, hogy lehetővé teszi az egyetemi szakoktatás színvonal-emelését is. Ennek természetesen feltétele az, hogy a középiskolában olyan tanárok oktassák a világnézetet, akik filozófia szakot végeztek.

A szakoktatás és a tudományos kutatás kapcsolatának másik oldala a tudományos kádereképzés. Ezen a területen a legnagyobb probléma egyelőre az, hogy a kutatómunkára alkalmasnak látszó végzős hallgatókat kerethiány miatt nem tudjuk a lehetőségekhez és szükségletekhez mért módon a kutatómunkára irányítani.

Külön kell szólnunk a Tudományos Minősítő Bizottság tevékenységéről. Mint a tudósképzésre vonatkozó korábbi elemzések kimutatták, a benyújtott

és megvédett kandidátusi értekezések színvonala, tudományos értéke az utóbbi időben észrevehetően emelkedett. A disszertációk ideológiai jellegű értékelése minden felmerülő probléma mellett is egészében pozitív. Az utóbbi időben több jel mutat arra, hogy a kandidátusi disszertációk értékelésében még nem sikerült a megfelelő egyetemes mércét kialakítani. Ennek következtében problémák adódtak az aspiránsok irányítása terén éppúgy, mint egyes disszertációk vitáival kapcsolatban. Előfordult, hogy az aspiránsvezetők nem nyújtottak kellő irányítást és támogatást az aspiránsoknak, sőt az eszmei irányítás sem volt mindig kielégítő. Ennek következtében mind eszmei, mind szakmai szempontból nem megfelelő disszertációk is kerültek vitára. Az egységes mérce kialakítása körül is adódnak problémák. Előfordult, hogy a mércét túl magasra tették, tényleges eredményeket hozó munkát utasítottak el és az is, hogy az alkotó marxizmus, a tudományosság szempontjából problematikus munkákat javasoltak. Ezzel a problémával külön is foglalkozni kellene, hogy a megfelelő megoldásokat ki lehessen alakítani. Mindenesetre szükséges, hogy akkor, amikor az alkotó jellegű kutatómunka terén egyre több eredmény jelentkezik, a kandidátusi disszertációk értékelésénél is éppen ezt a kritériumot vegyük fokozottan figyelembe.

A filozófiai kutatással foglalkozó káderek munkájánál általában véve is az alkotó jellegű, újat hozó munka követelménye kell előtérben álljon, és ez lenne az a pont, ahol a kritikai (sajtóbeli) értékelések terén is előre kellene lépni.

IV.

Külön kell foglalkoznunk a nemzetközi kapcsolatok alakulásával kapcsolatos problémákkal. Megállapíthatjuk, hogy az utóbbi időben tovább erősödtek intézményeink kapcsolatai a népi demokratikus országok filozófiai intézményeivel. Legjobb kapcsolatban a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézetével állunk, ennek kialakulásában kétségtelen szerepet játszott, hogy magyar filozófus delegáció többször is járt a Szovjetunióban. E kapcsolat eredményeként magyar szerzőktől származó gyűjteménykötet is megjelent a Szovjetunióban. Jelentős kezdeményezés volt a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézetének a szocialista országok filozófiai intézeteinek igazgatóival ez év májusában megtartott értekezlete, amely a nemzetközi koordinálás problémáit vetette fel. Sikerült szorosabb kapcsolatokat kiépítenünk a jugoszláv filozófusokkal is. Ebben jelentős szerepet játszott a kölcsönös delegációcsere. Pozitívan alakult kapcsolataink vannak a többi népi demokráciák filozófiai intézeteivel — így főleg a csehszlovák elvtársakkal. E téren szükséges lenne azonban tovább lépni. Nem a legerősebbek a kapcsolataink a kapitalista országokban dolgozó marxista filozófusokkal. Szükséges lenne mindenekelőtt,

hogy az olasz és a francia marxista filozófusokkal kerüljünk közvetlen kapcsolatba. Ennek érdekében az 1966 őszi konferenciája a szocialista országok filozófiai folyóiratainak alkalmat fog nyújtani arra, hogy a kezdeti lépéseket megtegyük, minthogy erre a konferenciára olasz és francia marxista filozófusokat is meghívtunk.

Utalnunk kell itt arra is, hogy a könyvkiadás terén fennálló helyzet a nemzetközi kapcsolatok alakulására is negatívan hat. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a népi demokratikus országokban megjelenő filozófiai munkák magyar fordításainak kiadása jelentősen elősegítené a hazai szerzők műveinek külföldi megjelenését is. Ez a kölcsönösség nemcsak a jobb tájékozottsághoz szükséges, de a modern marxista irodalom eredményesebb felhasználásához is.

A külföldi terjesztés és népszerűsítés érdekében jelentős tevékenységet fejt ki a *Studia* sorozat. Több kötetnek pozitív visszhangja bizonyítja e kiadvány hasznosságát. Ennek ellenére a *Studia* sorozat kiadásával az utóbbi időben nehézségek mutatkoznak az ívkeret biztosításának problematikussága következtében. Ezt a problémát csak ideiglenesen sikerült áthidalni, végleges megoldás azonban még nincs. Hasznos lenne, ha a továbbiak során a *Studia* tevékenységét csak könyvek fordításbeli kiadására korlátoznánk, és a Filozófiai Szemlével párhuzamosan egy idegen nyelvű *Acta* vagy folyóirat megjelentetését indítanánk meg. Ez a folyóirat évente két számban mintegy 15 íven jelenne meg, s a legjobb lenne, ha a Szemle szerkesztőbizottsága szerkesztené.

Külön problémát jelentenek a tanulmányutak. Ezekre a tapasztalatcsere szempontjából is és a részletesebb tájékozódás szempontjából is szükség van. Figyelembe kell azt is venni, hogy megfelelő hosszúságú tanulmányutak nélkül a követelményeknek eleget tevő nyelvtudás kialakítása sem lehetséges. Mindezek alapján pozitív lépést jelent, hogy az Akadémia mindinkább a hosszabb tanulmányutakat szorgalmazza. Ennek ellenére az a helyzet, hogy a filozófia területéről mindeddig senki sem volt még hosszabb tanulmányúton, sem szocialista, sem pedig kapitalista országokban, kivéve két kutatónkat, ők most vannak az USA-ban, illetve Franciaországban.

A követelményeknek megfelelő káderfejlődés (a provincializmus veszélyének elkerülése) szükségessé tenné, hogy tulajdonképpen minden kutató 5–7 éven belül két hosszabb (1–1 éves) tanulmányúton vegyen részt, s így hosszabb időt töltsön egy szocialista és egy kapitalista országban. Így részletesebben megismerkedhetne a kutatási területével kapcsolatos problémákkal, és kellő mértékben elsajátíthatna idegen nyelveket. Ez biztosíthatná, hogy a további kutatások a nemzetközi eredmények kellő ismeretében és azokból kiindulva bontakozzanak ki. Ugyanakkor ez lehetővé tenné a nemzetközi marxista szerzőkkel való jobb együttműködést is. Ezúton végül kiküszöbölhető lenne az is, hogy az idegen nyelv ismerete terén nagy nehézségekkel küzdjünk, mert kevés olyan kutató van, aki nyelveket olyan színvonalon bírna, hogy spontán vitákon is részt vehessen.

A korszerű tudomány műveléséhez elengedhetetlen több nyelv ismerete. A fordításban megjelenő irodalom akkor sem lehet elegendő alap, ha a megjelenítés optimális. A könyvkiadás sem tudja a szakember szűkebb igényeit kielégíteni. Az idegen nyelvek olyan szinten való ismeretét, amely a megfelelő járatosságot és vitaképességet is biztosítja, a hosszabb tanulmányút biztosítja. Itt szintén elmaradás mutatkozik nemcsak a belső szükségletekhez, de a nemzetközi színvonalhoz viszonyítva is. Egy összehasonlítás ezen a téren a lengyel, román és szovjet kutatók nyelvismeretével negatív eredménnyel zárul.

A nemzetközi tudományos életbe való fokozottabb bekapcsolódás a polgári ideológiával vívott küzdelem kiszélesítése és színvonalának emelése érdekében fontos, hogy kutatóink a lehető legnagyobb mértékben vegyenek részt különböző nemzetközi rendezvényeken. A részvétel a közvetlen tudományos tapasztalatcserén túl a marxista ideológia terjesztése szempontjából is kívánatos. Ugyanakkor ezek kitűnő lehetőségek arra, hogy a szóban forgó területen elért magyar eredmények a nemzetközi tudományos közvélemény előtt ismertekké váljanak. A rendelkezésre álló anyagi kereteink azonban alatta maradnak a lehetőségeknek és szükségleteknek. Ennek következtében számos rendezvényre nem tudjuk kutatóinkat elküldeni. Még az is előfordul, hogy olyan rendezvényekre sem tudunk kutatókat kiküldeni, amelyek részvételi költségeit a meghívó fél viseli.

V.

A filozófia terén jelentkező problémák szervezési kérdéseket is felvetnek.

1. A Filozófiai Intézet egészséges fejlődése filozófiai életünk egyik nagy pozitívuma. Az Intézet azonban — más országokéhoz viszonyítva — későn alakult meg (1957-ben), és fejlődése sem volt gyorsütemű. Ezért, ha összehasonlítjuk más népi demokratikus országokban működő intézetekkel — nem számítva az e téren más struktúrával bíró Jugoszláviát — azt kell megállapítanunk, hogy mind abszolút, mind relatív arányokat figyelembe véve Intézetünk a legkisebb létszámú. Országunkban működő más tudományos intézetekkel való összehasonlítás szintén arra utal, hogy Intézetünk fejlesztése lassúbb volt, mint a többieké. Más intézetek nagyjából elérték azt a létszámot, amely után fejlődésük meglassulhat és a színvonal-emelés minőségi kicserélődésen alapulhat. A megfelelő színvonalat, amelyen a mennyiségi növekedés megállhatna, az Intézet még nem érte el. Kívánatos, hogy megvalósítsuk az Intézet távlati fejlesztési terveit, amelyeket az Akadémia megfelelő fórumai már jóváhagytak. Ezért szükséges az Intézet határozott fejlesztése, szükséges, hogy a többi intézethez viszonyítottan a Filozófiai Intézet fejlesztését előnyben részesítsék mindaddig, amíg növekedésének fázislemaradása még fennáll.

Ugyanakkor hasznos lenne, ha a minőségi színvonal folyamatos javítása érdekében operatívabb lehetőség nyílna az Intézet számára, hogy a meg-

levő keretek között is olyan személyi cseréket végrehajtson, amelyek az esetleg távozó kutatókat nem hoznák hátrányos helyzetbe, és lehetővé tennék az Intézet számára, hogy kutatásra alkalmasabb erőket vonjon be.

Az Intézetnek lehetőséget kellene adni, hogy végzős egyetemi hallgatókat vehessen fel. Pillanatnyilag erre alig van mód, pedig az Intézet további fejlesztése ma már elsősorban ezen az úton bontakozhat ki.

Az Intézet szervezeti felépítését is tovább kell javítani, mégpedig az osztályok kialakítása útján. Ezen belül a fejlesztés keretei között különösen fontosnak kell tekinteni a kibernetika filozófiai problémáival és a matematikai logikával foglalkozó kutatások fejlesztését. Ezentúl gondolni kell a természettudományok (biológia) filozófiai problémáival foglalkozó kutatások fejlesztésére és a filozófiatörténeti kutatások elősegítésére.

2. Szükség mutatkozik az egyetemi tanszékeken folyó kutatómunka erőteljesebb támogatására. Ez egyrészt a folyamatos és színvonalas kutatómunkát is végző oktatók (oktatótevékenységük részleges csökkentése által megvalósítható) időbeli tehermentesítését igényli. Másrészt oda kellene hatni, hogy az egyetemek fokozottabb anyagi támogatásban részesítsék a tanszékeken folyó kutatómunkát. Gondolni kell továbbá az Akadémia célhiteles támogatásának e téren történő szélesítésére is.

3. Filozófiai életünknek utóbbi időbeli erőteljes fejlődése indokoltá teszi egy korábban már felmerült javaslatnak a megvalósítását, a Filozófiai Társulat létrehozását. A TIT filozófiai szakosztályának, illetve annak választmányának a munkája, valamint a Filozófiai Bizottságnak a filozófiai kutatások koordinálása terén végzett munkája egyaránt az említett szükségességre utal. Úgy véljük, hogy a filozófiával foglalkozó kutatók és főképpen kutató-oktatók, akik a különböző egyetemeken dolgoznak, ma már legjobban éppen a Filozófiai Társulat útján lennének összefoghatók. A Társulat biztosíthatná a filozófiai élet szélesebb körű megszervezését, a filozófiával foglalkozó vidékiek jobb bekapcsolását és általában a kutatók, valamint a kutató-oktatók szélesebb körű fejlődését. A Filozófiai Társulat által olyan fórum állna a rendelkezésünkre, amely lehetővé tenné a legkülönbözőbb viták összefoglalását is. A Társulat vándorgyűlései, vitaülései jelentős segítséget jelentenének nemcsak a filozófiai élet színvonalának emelése terén, de egyúttal hasznosak lennének az ideológiai nevelés szempontjából is. A Társulat létrehozásával kapcsolatosan hasznos lenne tervbe venni egy folyóirat megindítását is. Ez elsősorban dokumentációs célt szolgálna, tehát fordításokat közölne. Úgy gondoljuk, hogy ennek a célnak egyelőre szűk körű és sokszorosított formájú megjelenés felelne meg.

FÜGGELÉK

I.

Statisztikai adatok:

TIT filozófiai szakosztályának tagjai: 513,
ebből Budapesten: 148, vidéken 365.

Filozófiai doktorok száma:	1963-ban	3,
	1966-ban	44.
Filozófiai kandidátusok:	1963-ban	18,
	1966-ban	40.
Filozófiai aspiránsok:	1961-ben	4,
	1962-ben	7,
	1963-ban	5,
	1964-ben	4,
	1965-ben	3

aspiráns nyert felvételt.

Tanulmányutak és konferenciákon való részvétel a II. Osztály keretén belül:

1963-ban	4 fő, összesen	6 hét időtartamra,
1964-ben	9 fő, összesen	19 hét időtartamra,
1965-ben	21 fő, összesen	39 hét időtartamra,
1966-ban	6 fő, összesen	34 hét időtartamra.

Könyvkiadási keretek:

1965-ben	megjelent	265 ívnyi mű,
1966-ban	rendelkezünk	130 ívvel,
1967-re	rendelkezünk	140 ívvel.

II.

A bejelentett tudományos témák szakmai megoszlása a következő:

A szocialista társadalom építésének

filozófiai problémái: 22 téma

Esztétika: 7 téma

Etika: 18 téma

Modern polgári filozófia bírálata: 10 téma

Kibernetika-matematikai logika: 6 téma

Biológia: 11 téma

Fizika: 5 téma

Kémia: 3 téma

Marx előtti filozófia története: 3 téma

Magyar filozófiatörténet: 4 téma

Logika: 11 téma

Történettudomány: 7 téma

Dialektikus materializmus és ismeretelmélet: 17 téma

Egyéb témák: 19 téma (nyelvfilozófia, műszaki fejlődés stb.).

AZ MTA ELNÖKSÉGE 4/1967. SZÁMÚ HATÁROZATA A FILOZÓFIAI KUTATÁSOK HELYZETÉRŐL

- 1 Az Elnökség 45/1966. sz. határozatával elfogadta a II. Osztály vezetőségének a filozófiai kutatások helyzetéről előterjesztett jelentését és részleteiben a következőket határozza.
- 2 Megállapítja, hogy a filozófiai kutatások eddig kialakult irányai helyesek, a további tudományos tevékenységet ezekre építve, de a problémák szélesebb területére is ki kell terjeszteni.
  - 2.1 A társadalmi problémák filozófiai vizsgálatát elsőrendű feladatnak kell tekinteni, ezért szükséges, hogy a társadalmi fejlődésünk által felvetett elméleti problémák megoldására irányuló kutatásokat az Akadémia erőteljesebben támogassa, és emellett mozdítsa elő a dialektikus és történelmi materializmus egyes alapvető kérdéseinek beható vizsgálatát is.
  - 2.2 Folytatni kell a kutatásokat azokon a területeken, amelyeken eddig a magyar marxista filozófia a legjobb eredményeket érte el: az esztétikában, az etikában, valamint a polgári filozófia kritikája terén. Emellett fejleszteni kell a kutatásokat azokon a területeken is, ahol elmaradás mutatkozik (pl. a kibernetika filozófiai kérdései), vagy ahol a tudomány rohamos fejlődése során újabb fontos filozófiai feladatok keletkeznek (pl. a természettudományok filozófiai kérdéseinek területén).
- 3 A filozófiai kutatómunka fejlesztése érdekében:
  - 3.1 szükség van a Filozófiai Intézet megfelelő ütemű fejlesztésére, ami a minőségi változtatások mellett elsősorban az Intézet létszámának növelésével érhető el; a következő években a Filozófiai Intézetet tovább kell fejleszteni.
  - 3.2 javítani kell a filozófiai oktatók kutatómunkájának feltételeit. Az Elnökség javasolja a Művelődésügyi Minisztériumnak, segítse elő az oktatásban dolgozók kutatómunkáját megfelelő anyagi eszközök és a kutatásokra fordítható szabad idő biztosításával. Felhívja a II. Osztályt, hogy konkrét javaslatok kidolgozásával nyújtson segítséget a Művelődésügyi Minisztériumnak.
- 4 Erőteljesebben kell törekedni arra, hogy a Filozófiai Intézet a filozófiai kutatások központi eszmei és szervezeti intézményévé váljék. Az Intézetnek javí-

tani kell a kapcsolatokat és az együttműködést a különböző munkahelyeken dolgozó filozófusok között.

4.1 Elő kell segíteni, hogy a filozófiával és az egyes szaktudományokkal foglalkozó kutatók, illetőleg intézmények kapcsolatai tovább erősödjenek.

5 A kutatási-szervezési rendszer lehetővé teszi a Filozófiai Bizottság számára az országban folyó filozófiai kutatások jelentős többségének áttekintését és koordinálását, ezért mellőzhető a külön koordináló bizottság fenntartása. Az Elnökség javasolja a TFT-nek, hogy az országos távlati kutatási terv átalakítása során szüntesse meg a 72. sz. koordinációs bizottságot.

6 A filozófusok munkájának eredményesebb összehangolása, a tudományos eredmények jobb terjesztése érdekében az Elnökség elvileg egyetért a Magyar Filozófiai Társulat létrehozásával. Megbízza a II. Osztályt, hogy 1967. szeptember 30-ig tegyen részletes előterjesztést az Elnökségnek a társulat alapítására.

7 Fejlesztani kell a filozófiai könyv- és folyóiratkiadást, ennek érdekében:

7.1 A II. Osztály fokozza erőfeszítéseit a különböző kiadók idevágó tevékenységének egybehangolására;

7.2 A Magyar Filozófiai Szemlét eddigi tevékenységi irányának megfelelően kell továbbfejlesztani; szükséges a folyóirat színvonalának további emelése és annak biztosítása, hogy a folyóirat rendszeresebben és rövidebb átfutási idővel jelenjék meg;

7.3 Az Elnökség a filozófiai kutatások eredményeinek gyorsabb és szélesebb körű elterjesztése érdekében elvben egyetért egy havonta megjelenő, szélesebb közönséghez szóló folyóirat megjelentetésével. E folyóirat a Magyar Filozófiai Társulat gondozásában jelenjen meg. A II. Osztály — 1968 folyamán — a magyar Filozófiai Társulat megalakulása után dolgozzon ki erre vonatkozó tervezetet, a KFB egyidejűleg vizsgálja meg a folyóirat megindításának lehetőségét.

8 A magyar marxista filozófia továbbfejlődése megkívánja a nemzetközi kapcsolatok szélesítését és elmélyítését. A szocialista országok filozófusaival való kapcsolatok elmélyítése mellett törekedni kell a tőkés országokban dolgozó marxista filozófusokkal való kapcsolatok fejlesztésére is. Az egyezményes tanulmányút-kereteken túlmenően elő kell segíteni, hogy a filozófusok a jövőben hosszabb időtartamú tanulmányutakon is részt vegyenek.

8.1 Az eddigieknél nagyobb mértékben kell elősegíteni, hogy a filozófiai kutatással foglalkozók kellő nyelvtudással rendelkezzenek.

9 Növelni kell a marxista filozófiának a magyar szellemi életre gyakorolt hatását. Ezért az Elnökség szükségesnek tartja, hogy a filozófusok még aktívabban vegyenek részt a különböző társadalmi, ideológiai problémák körül kibontakozó vitákban.

TÖRTÉNETTUDOMÁNYUNK HELYZETE, EREDMÉNYEI ÉS FELADATAI

Az MTA Elnökségének határozata alapján az MTA Történettudományi Bizottsága 1967. folyamán vizsgálatot folytatott a történettudományi kutatómunka helyzetéről és soronkövetkező feladatairól. A vizsgálat eredményeként készült jelentéssel az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztálya 1967. november 15-én foglalkozott, majd továbbterjesztette az MTA Elnökségének. Az Elnökség a jelentést 1968. január 30-i ülésén megvitatta s elfogadta.

Az alábbiakban teljes terjedelmében közöljük a történettudományunk helyzetéről, eredményeiről és feladatairól szóló jelentést és az MTA Elnökségének határozatát.

Minthogy a magyar történettudomány mindig jelentős szerepet játszott a társadalmi gondolkodás és ezen belül a történeti tudat kialakításában, céljai s feladatai mindenkor összefüggtek a hazánk szellemi arculatát s fejlődését meghatározó valóságos társadalmi és politikai erők szükségleteivel. Ebből következően a magyar történettudomány pályája felfelé ívelt, ha az ügy, amelylyel azonosította magát, a társadalmi haladás s a nemzeti felemelkedés érdekeit képviselte, de visszaesett olyankor, amikor retrográd s reakciós erők célkitűzéseinek adott hangot.

I.

Mindez szembetűnően kiderül akkor, ha marxista történettudományunk alig valamivel több mint két évtizedes pályafutását a korábbi időszakok történetírásának helyzetével állítjuk szembe, szemügyre véve azt az örökséget, amelyet a nagybirtokos-nagytőkés rendszer a felszabadulás után fejlődésnek induló magyar marxista történetírásra hagyományozott.

Ismeretes, hogy a régi rend, a társadalmi, gazdasági, politikai élethez hasonlóan, a tudományok s így a történettudomány területén is a reakciós célkitűzésekből, elméleti elmaradottságból s szűklátókörűségből következő „szellemi romokat” hagyott 1945-től kezdve kibontakozó s fejlődésnek induló új világunkra. A nagybirtokos és nagytőkés osztályok érdekeinek megfelelően ugyanis a korábbi történetírás a történelem interpretációját haladásellenes célok szolgálatába állította, és igyekezett tudománytalan, reakciós, nacionalista történeti eszmékkel elhomályosítani a dolgozók széles rétegeinek tudatát.

Ez a történetírás nemzeti múltunkat az európai történelmi folyamatok törvényszerűségeitől elszakítva, mint a „magyar lélek” sajátos „sorstörténetét”

vizsgálta, és így irracionális, szellemtörténeti mítoszokkal akarta megterhelni népünk tudatát. A kor reprezentatív hétkötetes Magyar Történet-ének szerzői megállapították: „az emberi történet nem egyéb, mint az emberi lélek története, . . . a magyar történet nem egyéb, mint a magyar lélek története”. A rendszer történetfilozófusa, Kornis Gyula ugyanezt a gondolatot így variálta: „A történetben — írta — . . . mindig számolnunk kell az irracionális tényezőkkel.” Ebben a felfogásban tudatosan elsikkadt az a tény, hogy az objektív történelmi folyamatoknak a magyar történetben is az osztályok harca a mozgó rugója; az alapvető osztályellentétek elkendőzéséből következett a dolgozó s haladó osztályok szerepének elhallgatása vagy megrágalmazása, illetve a reakciós uralkodó osztályok történeti szerepének megszerpítése.

Ily módon a felszabadulás után fejlődésnek induló s az antifasiszta harcban született marxista történeti munkák eredményeihez kapcsolódó marxista — leninista történetírás elsődleges feladatai — népünk társadalmi s szellemi igényétől meghatározva — a lényegbevágó torzítások s hamisítások leküzdésére irányultak. Alig néhány év leforgása alatt marxista — leninista történetírásunk, — amely 1949-től a Magyar Munkásmozgalmi Intézet s Történettudományi Intézet létrehozásával jól felszerelt kutatóbázissal rendelkezett — frissességben, korszerűségben messze túlszárnyalta történetírásunk bármely korábbi periódusát. Mindenekelőtt abban, hogy történet szemléletünkben, a történelmi folyamatokat feltárva, első ízben emelte uralkodó rangra a dolgozó osztályok szemléletét, érdekeik képviselőit és a termelőerők, a termelési viszonyok, az osztályok és az osztályharc vizsgálatával társadalmunk figyelmét a történelem valóságos mozgóerőire fordította. A történeti folyamatok alapjainak a dolgozó osztályok helyzetének, életkörülményeinek, felszabadulási küzdelmeinek korábban tendenciózusan elhanyagolt feltárásában történetírásunk maradó eredményeket ért el, s néhány év alatt évtizedek mulasztását pótolta. Még akkor is így van ez, ha az 1950-es években uralkodó dogmatikus légkör a törvényszerű történeti folyamatok gazdag és sokoldalú ábrázolása helyett gyakran azok leegyszerűsítésére és sematikus ábrázolására ösztönzött.

Miután a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága feltárta és leküzdötte a dogmatikus szemlélet hibáit, s visszaverte az ezek kijavításának ürügyén, de valójában a szocializmus alapvető vívmányainak megsemmisítésére felsorakozó revizionista s nacionalista erők támadását, a magyar történetírás is fokozatosan megszabadult a dogmatikus és revizionista szemlélet terheitől, és fejlődésnek indult.

Megőrizve és folytatva mindazt, ami megelőzően helyes és eredményes volt, a megújuló marxista — leninista történetírás egyrészt újakezdte, magasabb szintre emelte azon kérdések vizsgálatát, amelyek megoldásában a dogmatizmus miatt tévútra került, másrészt a marxizmus alkotó alkalmazására ösztönző impulzusok hatására, vizsgálódásainak körét kiterjesztve, új vonásokkal is gazdagodott.

Történetírásunknak az utóbbi tíz évben kibontakozott töretlen fellendülése ily módon egész politikai életünk pozitív fejlődésével áll szoros összefüggésben, amelytől — túl az általános szellemi légkör megjavításán — közvetlen segítséget és ösztönzést is kapott. A történettudomány viszont igyekezett fokozottabban összes alkotó erőit felszabadítva eleget tenni azoknak a társadalmi igényeknek, amelyek részben kutatási irányait is meghatározták. Így az utóbbi tíz évben termékeny kölcsönhatásra s gyümölcsöző együttműködésre került sor társadalmi valóságunk és történetiszemléleti tájékozódásunk között. „Kiderült — állapította meg a Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusán a Központi Bizottság beszámolója —, hogy a mindent leegyszerűsíthető sémáktól megszabadult marxista kutatók képesek a dolgok lényegébe hatolni...” Továbbá „A társadalomtudományi kutatások is közelebb kerültek a társadalmi igényekhez. Eredményesen fejlődtek a mai életünk problémáival foglalkozó . . . legújabb kori történeti kutatások is”. A megtett útszakaszt értékelve, a XX. kongresszus az értelmiségi alkotó munka s ezen belül a történetírás feladatait is megszabta. „Pedagógusok és népnevelők, írók és művészek, az egész értelmiség előtt az a feladat áll, hogy szocialista szellemben neveljék népünket — állapították meg a kongresszus határozatai —, erősítsék eszmei és erkölcsi egységét a marxista világnézet hatékony terjesztésével . . .” „A marxizmus hatékonyabb terjesztésével és oktatásával el kell érni, hogy a munkásosztály világnézete uralkodó legyen társadalmunkban.”

II.

Milyen alapokat nyújt ezeknek a megtisztelő feladatoknak a teljesítéséhez történettudományunknak az eltelt 20 évben megtett fejlődése? Milyen eredményekre támaszkodva tud eleget tenni e feladatnak a magyar marxista — leninista történetírás?

a) *A magyar történetnek az őstörténettől 1526-ig terjedő korszaka* fő vonalainak megvilágítása Molnár Erik érdeme. Művei az őstörténettől az Árpád-korig (1945), s az Árpád-kortól Mohácsig, 1526-ig (1949) tekintették át a magyar társadalom történetét, behozonyítva a polgári szemléletek ellenében — amelyek a személyi és külföldi kapcsolatokból, valamint a lelki sajátosságokból vezették le e korszak fő fejlődési vonalait —, hogy történelmünkben az osztálytársadalom kialakulásának általános törvényszerűségei érvényesültek és a magyarországi feudalizmus, a magyar állam az osztályviszonyok fejlődésének terméke. A két nagyszabású összefoglalás — amely tananyaga volt az egyetemi és pártoktatásnak s a rokottudományok körében széles körű vitákat ébresztett — nagy társadalmi és tudományos jelentősége abban állott, hogy megalapozta a korszak marxista feldolgozását és kijelölte a kutatás fő szempontjait.

A marxista és még nem marxista történészek alkotó együttműködésére lehetőséget adó munkaközösségi keretek között meginduló széles körű munka

két nagyszabású feladat megoldására koncentrált az erőket. Egyrészt a feudális társadalom és az állam magyarországi kialakulását, a magyar társadalom különböző rétegeinek, mindenekelőtt a jobbbágyágnak történetét kívánta tervszerűen egységes marxista koncepció alapján, több részletkérdés megoldásával tisztázni, másrészt a korszak egységes, és marxista szempontok alapján feltárt forrásbázisának megteremtését tűzte ki céljául. Mindkét célkitűzése mind módszertani, mind elméleti tekintetben messze túlmutatott azon a fokon, amelyet a polgári történetírás a korszak feltárásában elért, mert hatalmas méretekben kitágította a kutatások körét, a társadalom és a jobbbágyág történetét állítva a vizsgálat középpontjába, továbbá ily módon az egész korszakot az egységes koncepció kialakításának igényével közelítette meg.

A forrásfeltárás területén jelentős eredmény az Árpád-kori történeti földrajz I. k. (Győrffy Gy.), a Zsigmond-kori Okmánytár I—II. k. (Mályusz E.), valamint az Árpád-kori okleveles anyag és törvények (Szentpétery-Borsa, Szilágyi) kiadása, amelyek nagy nemzetközi elismerésben részesültek. Az utóbbi időben a forrásfeltárás az elbeszélő források feldolgozásával és értelmezésével bővült ki (Győrffy Gy., Horváth J., Mályusz E., Gerics J., Csóka L., Kristó Gy.). De míg az előbbi vállalkozások lendülete az utóbbi években lelassult, sőt könyvkiadási nehézségek miatt akadozóvá vált, az utóbbinak a részletek feltárásában elért szép eredményeit nem követte az elvi értékelés és az új eredmények rendszerező átgondolása. Ugyanakkor több fontos korszak (Hunyadi, Jagello) és terület (korai városi és jogi oklevélgyűjtemény) anyagának publikálására, sürgősen jelentkező hazai és nemzetközi igények kielégítésére mindmáig nem indult meg a munka.

A korszak tartalmi kérdéseit feldolgozó átfogó és részlettanulmányok módszertani érdeme abban áll, hogy megteremtették a rokontudományokkal való szoros együttműködés alapján a korszak társadalmi, gazdasági és ideológiai kérdései feltárásának komplex módszereit. E munka érdemi eredményei közül kiemelkedő azoknak a nemzetközi és egyházi kapcsolatoknak feltárása, amelyek eddig a német orientációra és a római egyházi kapcsolatokra koncentrált polgári szemléletekben fel sem merültek, vagy háttérbe szorultak, s most a koraközépkori Magyarország nemzetközi helyzetét a Nyugat és Kelet közötti szerepét, hitelesebben és sokoldalúbban mutatják be (Moravcsik Gy., Gyóni M., Léderer E., Székely Gy.). Ugyancsak a magyar fejlődés eddig fel nem tárt mélységeibe világítottak be azok a munkálatok, amelyek arra a kérdésre kívántak választ adni, hogy a magyar feudalizmus kialakulásának térbeli, időbeli és etnikai erővonalai hol húzhatók meg, és ezek az erővonalak milyen intenzitásúak. E kérdéskörben Léderer E. monográfiája (1959) a földmagántulajdon létrejöttét kísérte nyomon és a szláv összefüggéseket hangsúlyozta, míg Győrffy Gy. tanulmányai és Bartha A. megvédett, de még ki nem adott disszertációja a magyar fejlődésnek a keleti, a nomád világgal való összefüggéseit állították a kutatás előterébe. A kibontakozó társadalomtörténeti kutatások révén a

korabeli földművelésről, településtörténelemről, a jobbágyság kialakulásáról és helyzetének változásáról, valamint a korai vasművességről és a városfejlődésről, továbbá az agrárfejlődés irányáról jutott új eredményekhez a történettudomány. (Szabó I., Váczy P., Székely Gy., Belényesy M., Bartha A., Szűcs J., Pach Zsigmond Pál, Bácskai V.) Nagy erőfeszítések történtek a parasztság és a városi lakosság nyíltan vagy vallási köntösben jelentkező anti-feudális mozgalmainak feltárására (Székely Gy., Szabó I., Heckenast G.), valamint a törökellenes harcokban való részvételének ábrázolására (Elekes L.). A Mohács előtti korszak problémái a rendiség és centralizáció kérdéskörében sűrűsödtek össze s ezen a téren Elekes L. Hunyadi monográfiája és A középkori magyar állam története c. munkája a Hunyadiak korához kapcsolja a rendi-képviselői állam és a centralizáció problematikáját. Mályusz E. viszont a Zsigmond-korban látja a centralizációs törekvések súlypontját. Érdemleges eredmények születtek az intézmény- és ideológiatörténet területén (Kubinyi A., Kardos T., Mályusz E.). Időközben számottevő munkák igyekeztek összefoglalni az eredményeket. Az alkotó viták előzményei után, a kollektíva által írott *egyetemi tankönyvet*, amely az őstörténetet és a magyar föld történetét is felölelve ábrázolja a Mohács előtti korszakot (Elekes L., Léderer E., Székely Gy.) egységes szemlélet jellemzi (1959), de újabb kiadása (1961) módosítás nélkül jelent meg s az újabb eredményeket nem tudta feldolgozni. Már a *Magyarország története* (1964) kétkötetes munka Mohács előtti részének (Székely Gy. munkája) vitái megmutatták, hogy a korszak kutatásának kérdéseiben rendkívül szétágazó és helyenként eltérő eredmények születtek. Nemcsak a korral foglalkozó történészeknek nézetei nem egyeznek meg néhány alapvető kérdésben (a feudalizmus kialakulása, az államalapítás, a rendiség és centralizáció), hanem a rokontudományok képviselői — elsősorban a régészek és irodalomtörténészek — jutottak olyan új eredményekre, amelyek alapján a kérdések megítélésében a szerzők egyikének vagy másikának véleményét látják elfogadhatónak. A 10 kötetes magyar történet előkészületeit bevezető periódizációs vita talán a legélesebben vetette fel a felfogásheli különbségeket. Ugyanakkor a korszakot illető kérdésekben a marxista történettudomány nemzetközi táborán belül is jelentkeznek eltérések. Mert míg az osztályharc kiemelkedő szakaszainak kutatásában marxista történettudományunk fejlődésének első szakasza idején gyümölcsöző együttműködés körvonalai kezdtek kialakulni a cseh, szlovák, román, lengyel és szovjet történészekkel, az együttműködés a zavaros elméleti együttműködés jegyében csak a szovjet és lengyel történettudománnyal fejlődik tovább. Az államalapítás és a nemzeti fejlődés e korabeli szakaszának kérdéseiben az utóbbi évek szlovák és román szakirodalmának, valamint a nemzetközi vitáknak (XII. bécsi történészkongresszus) és vállalkozásoknak (Potthast-Repertorium) tanúsága szerint a vélemények erősen eltérőek.

További teherterele a korszak történetírásának, hogy több fontos fejezetről (Mátyás-kor, a Dózsa-féle parasztfelkelés) nem készült mindmáig monogra-

fikus feldolgozás, más korszakai (Anjou-kor) háttérben maradtak, s olyan fontos területen pedig, mint a várostörténet — noha egyes kérdéseiben, mint pl. a városok kialakulásának kérdésében eltérőek a vélemények — nem fejlődött érdemlegesen a kutatás. A jövőre nézve súlyos problémaként jelentkezik a tudományos utánpótlás kérdése, mivel a mediavisztikai kutatások sajátos felkészültséget kívánnak (latin, görög nyelvismeret, paleográfiai felkészültség, intézménytörténeti és egyháztörténeti ismeretek), továbbá a segédtudományok művelésének kérdése, valamint a munkaközösségi formák háttérbe szorulása.

A korszak kutatásának problémái, a növekvő társadalmi igény s legújabb eredmények egyaránt indokolják a magyar történelem monografikus 10 kötetes feldolgozását. Ennek keretei között remélhető a jelenlegi atomizáltság felszámolása, az eltérő vélemények szembeesítése, nyílt vitákban való tisztázása és az egységes marxista koncepció kialakítása.

b) *A magyar történelem 1526—1790-ig terjedő szakaszának*, a feudalizmus kései szakaszának történetére vonatkozóan a marxista kutatások előtt az a feladat állott, hogy feltárják azokat az okokat, amelyek során Magyarországnak a nyugat-európaiaktól eltérő fejlődésbeli lemaradása bekövetkezett, amelyek során befűltek azok a XV. században már jelentkező tendenciák, amelyek Nyugat-Európában a feudalizmus felhomlására, s az újkori polgárság és tőkés rend kialakulására vezettek. E kérdés megválaszolása azonban rendkívűl bonyolult feladat elé állította történettudományunkat, mert az ország történeti útja a török elleni harcok, a 150 éves török megszállás, a Habsburg birodalom hatalmi körébe került ún. királyi Magyarország, és az önálló erdélyi fejedelemség, valamint az állami függetlenségért vívott harcok eseményein át haladt előre.

A korszakra vonatkozó kutatások eredményeihez alapvetően hozzájárultak a nagyszabású forráskiadványok, amelyek a mezőgazdasági termelésre, a dolgozó nép helyzetére s a földesúri elnyomás módszereire világítanak rá (Urbáriumok — Maksay F.; Uriszéki jegyzőkönyvek — Varga E.; Jobbágylevelek — H. Balázs É.; I. Rákóczi Gy. gazdasági iratai — Makkai L.). A forráskiadvány módszerei időközben olyan irányban fejlődtek, hogy nem a teljes anyagot, hanem annak válogatását, vagy helytörténeti, regionális szempontok szerinti összeállítását teszik közzé, esetleg modelleket állítanak össze, vagy féligkész formában adják ki az anyagot (Ember Gy., Makkai L., N. Kiss I., Zimányi V.), mely módszerek egyes változatai — így a félfeldolgozások létjogosultsága — élénk vitákat váltottak ki. Megérdemelt nemzetközi elismerésben részesült eredménye történettudományunknak a török megszállta területek gazdaságtörténeti forrásainak feltárása (Török pénzügyigazgatási összeírások, vámnaplók — Fekete L., Káldy-Nagy Gy.). Az Archivum Rákóczi-annum sorozat keretében kerültek kiadásra Ráday Pál iratai I—II. k. (Esze T., Maksay F., Bende K.). Folyamatban van a Rákóczi szabadságharc francia diplomáciai anyagának kiadása (Köpeczi B., Benda K.). A nem nemesi eredetű

forrásanyag közzétételét a Hadtörténelmi Intézet kiadásában megjelent „Kuruc vitézek folyamodványai” c. (Esze T.) válogatás kezdte meg. Történettudományunk egyik jelentős forráskiadási vállalkozása a XVII—XVIII. századi országgyűlések anyagának közzététele. A munka 1964-ben indult meg az MTA Történettudományi Bizottságának ösztönzésére és az Akadémia anyagi támogatásával. Kötetei a tervek szerint 1970-től jelennek meg.

Módszertani tekintetben kiemelkedő jelentőségű az összehasonlító történeti módszer alkalmazása, amelynek a magyarországi agrárfejlődésben való felhasználását Pach Zs. P. kezdeményezte. A korszak kutatási módszereinek fejlődésében jelentős állomás a nemzeti kérdés vita, mivel több olyan kérdés megoldását sürgette (nem nemesi rétegek tudatvilága, a nemzeti tudat formái és forrásai), amelyeket csak komplex módszerek alkalmazásával lehet megközelíteni. Viszonylag fiatal, de máris szép eredményekre visszatekintő a történeti statisztika módszereinek alkalmazása.

A korszak történetének marxista áttekintését szerteágazó gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások alapozták meg. Legnagyobb előrehaladás az agrártörténeti kutatások területén történt. A kezdetben a földesúri gazdálkodásra, árutermelésre és kereskedelemre, a földesúri allódiumok munkaerőviszonyaira irányuló figyelem, később a paraszti árutermelés és a szabad paraszti rétegek törekvései felé fordult, mert a kutatások kiderítették, hogy az előző szorosan összefügg az „örökös jobbágyság” rendszerével és végső hatásaiban a feudalizmus uralmát hosszabbítja meg. Tisztázódott, hogy a magyarországi „örökös jobbágyság” a kelet-európai országok fejlődésére jellemző „második jobbágyság” egyik változata és így a magyarországi jobbágyság minőségileg különböző helyzetéről szóló megállapítások nem helytállóak. Pach Zs. P. kutatásaihoz fűződik a korszak egész jellegének megítélése szempontjából az a döntő megállapítás, hogy a XVI—XVIII. század a feudalizmus kései fejlődésének szakasza. A korszak gazdasági fejlődésének megvilágításához járult hozzá egyfelől Ember Gy. a XVI. század külkereskedelmének vizsgálatával, másfelől Makkai L. a délnémet tőke magyarországi hatásainak elemzésével. Nemzetközi vonatkozásban is jelentősek a magyarországi nemesfémbányászat termelési viszonyainak és termelőerőinek alakulásában elért eredmények (Paulinyi O.). A városfejlődés, városi ipar és polgárság történetének kutatása azonban nem folyt a kérdés fontosságát megillető intenzitással. Feltárták a mezővárosok és a mezővárosi ipar történetének egyes szakaszait (Makkai L., Orosz I., Román I., Péter K., Eperjessy G.), de a várostörténet általánosabb jellegű kérdéseivel a korszak gazdag történettudományi termésének elenyésző hányada foglalkozott, (Paulinyi O., Szűcs J., Kállai I.) és a téma korszerű feldolgozására koncentrált kutatások alig indultak meg. Viszonylag későn elkezdett demográfiai (Dávid Z.) és az újabban csehszlovák együttműködés perspektívájával folyó ár- és bértörténeti kutatásoknak még csupán kezdeti eredményeivel számolhatunk.

A szorosabban vett társadalomtörténeti kutatások kezdetben munkakö-

zösségi keretek között indultak meg és a XVII—XVIII. századi parasztság mozgalmaira irányultak, majd a korszak két nagy kérdéskörének, a törökellenes harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek köré épülve bontakoztak ki, ennek a szempontjából ítélve meg vagy rendelve alá a paraszti osztályharc különböző formáit is. Történettudományunk legszebb és maradandó eredményei közé tartozik annak feltárása és bemutatása, hogy a török harcok és a Habsburgok elleni felkelések tömegerejét a parasztság és különböző nem nemesi rétegek — végvári katonák, hajduk, szegénylegények — alkották, s a jobbágyság anti-feudális megmozdulásaiban később is nagy szerepe volt a függetlenségi harcok hagyományainak. (Maksay F., Benda K., Nagy I., Wittman T., Esze T., Benczédi L., Heckenast G., Várkonyi Á., Hadrovics L., Wellmann I., Berlász J.) A török kérdés politikatörténeti feltárására vonatkozóan érdemleges eredmények kezdetben csupán Sinkovics I. kutatásaihoz kapcsolódnak, legutóbb a szigetvári évforduló alkalmával került kidolgozásra több fontos kérdés. A török magyarországi berendezkedése viszont szélesebb kutatógárdát foglalkoztatott (Fekete, Káldy-Nagy, Makkai, Purjesz, Hegyi K.). Az erdélyi fejedelemség, az egyetlen Bethlen G. gazdaságpolitikáját vizsgáló tanulmányon kívül (Zimányi V.), a Habsburg-ellenes harcok szempontjából foglalkoztatta történetírásunkat. A korszak történetírásának egyik központi problémája a múltban is és a jelenben is Magyarország és a Habsburg-állam viszonya.

Kezdetben a függetlenségi harcok és Habsburg-ellenes küzdelmek politikai és katonai történet állott az érdeklődés előterében, e harcokban látva a magyar történelem fővonalát. (A felkelés általános kérdései: Mód A., Pach Zs. P., Makkai L., az egyes felkelések: Benda K., Nagy L., Wittman T., Benczédi L., Esze T., Köpeczi B., Várkonyi Á., Heckenast G.)

A kutatások e területén Molnár Eriknek a nemzeti kérdéssel foglalkozó tanulmányai gyökeres fordulatot hoztak. A kibontakozó vita eredményeképpen világossá vált, hogy e korszakot a valóságnak megfelelően csak a Habsburg — magyar viszony árnyalt és egyetemes-történeti beágyazottságú elemzése, valamint az osztályerőviszonyok és az osztályharc szempontjainak kellő mérlegelése alapján lehet feltárni (Pach Zs.P.). Ennek jegyében széles körű társadalomtörténeti kutatások indultak meg, amelyek a végvári katonaság (Benczédi a hajduk helyzetéről (Rácz I.), a Rákóczi-kori jobbágyság társadalmi mozgalmairól és Rákóczi jobbagypolitikájáról tártak fel új anyagot (Várkonyi Á.). Előtérbe kerültek a Habsburg-abszolutizmus jellegének kérdései, Molnár E. nagy nemzetközi visszhangot kiváltó tanulmánya az abszolutizmus társadalmi alapjairól és a fejlődésben betöltött szerepéről nemcsak a szovjet és francia történészek között folyó abszolutizmus-vitába kapcsolódott bele, hanem ösztönzően hatott a Habsburg-abszolutizmus magyarországi politikájának és egyes szakaszainak hazai vizsgálataira is (Ember Gy., Makkai L., Várkonyi Á.). A korszak hadtörténeti irodalmából kiemelkedik Zrínyi M. katonai portréjának kimunkálása (Benczédi L. és Perjés G.).

A korábbi eredményeket először az Egyetemi Tankönyv megfelelő kötetei összegezték (Sinkovics I., Wittman T., Makkai L., Heckenast G., Wellmann I., Ember Gy., H. Balázs É.).

A viták tanulságainak hasznosítására átfogó igénnyel a korszak mélyebb megismerésére a Magyarország története (1964) megfelelő fejezeteiben történt kísérlet (Várkonyi Á., Vörös A.).

Hiányossága a korszak kutatásainak, hogy a XVIII. század történetének feltárását elhanyagolta, a várostörténet mellett nem fordított elég figyelmet a rendek, a rendiség mozgalmainak történetére. Hajlamos volt a korszak kimagasló személyiségeinek (Zrínyi, II. Rákóczi F.) törekvéseiből az egész uralkodó osztályra, vagy annak egyes csoportjaira is általános érvényű megállapításokat levonni. Idealizálta egyfelől a köznemesség politikai szerepét, másfelől a jobbság török- és Habsburg-ellenes harcait. Egysíkúan ítélte meg a Habsburgok magyarországi politikáját, és csupán retrográd mozzanatokot vélt felfedezni a céhek történetében. Általában a korszak politikai és társadalomtörténetét nem eléggé sikerült beágyazni az általános európai, főleg közép- és kelet-európai fejlődés erővonalaiba.

A további fejlődés szempontjából elsőrendű feladat a várostörténeti kutatások megalapozása, valamint a rendiség és abszolutizmus kérdéseinek elméleti tisztázása. Ki kell szélesíteni a kutatások körét az intézmények történetére, a politikai gondolkodás, ideológia a reformáció és ellenreformáció magyarországi történetére, valamint a XVIII. sz. társadalmi történetére. További lépéseket kell tenni a forrásanyag feltárás és kiadás területén (Budai pasák levelezése, a Kollonich bizottság által kidolgozott Einrichtungswerk, úrbérrendezés iratai), égető szükségként jelentkezik módszertani segédkönyv kiadása, történeti lexikon s historiográfiai összefoglalás.

c) *A feudalizmus válsága, a polgári nemzeti fejlődés és a forradalom a szabadságharc korának (1790–1849) kutatási feladatait* a Horthy-korszak történetírásának mulasztásai és tudatos ferdítései, hamisításai határozták meg. Mint-hogy a korábbi történetírás ezt a korszakot is azoktól a társadalmi élet mélyében lezajló folyamatoktól függetlenül ábrázolta, amelyek annak eseményeit kiváltották és meghatározták, a kor személyeit és problémáit teljesen önkényesen, saját reakciós s nacionalista politikai felfogásának megfelelően interpretálta. Így vált a magyar jakobinus mozgalom „jellemtelen” politikai ügynökök mesterkedésévé; hiábavaló, értelmetlen, nemzetvesztő kísérletté 1848/49. Ennek megfelelően a forradalom s a forradalmi osztályok történelmi személyiségei helyett a reform konzervatív s mérsékelt liberális képviselői álltak a történeti ábrázolás előterében. Kossuthot csak kedvezőtlen színben ábrázolták, a plebejus demokratákról pedig alig esett szó.

Ilyen előzményekből önként következtek a történelmet a nép, a haladás, a forradalom oldaláról néző, az emberiség történetét az osztályharcok történetének tekintő, a társadalmi élet mélyében lejátszódó folyamatokat megragadó

és a történelmi jóvátétel: 1848/49 100. évfordulójának pillanatában kibontakozó marxista történetírás feladatai. A korszak kutatását olyan nagyszabású forrásfeltáró munkálatok vitték előre, mint a magyar jakobinus mozgalom történeti iratait tartalmazó forráskiadvány (Benda K.), a Barta István jóvoltából jelentősen előrehaladt Kossuth-sorozat legfontosabb 1849-ig terjedő része (legutóbb Kossuth fiatalkori iratainak és az Országgyűlési Tudósításoknak a kiadásával gazdagodott) és az arisztokrácia 1848/49-es ellenforradalmi szerepét megvilágító forráspublikáció (Andics E.). Jelentős hiányt pótoltak továbbá az 1848 munkás- és parasztmozgalmaira, a nemzetiségekkel való együttműködésre vonatkozó forrásokat publikáló kiadványok, a magyar szabadságharc levelestárának kötetei.

A forrásfeltáró munkák mellett megszülettek azok a feldolgozások is, amelyek Révai Józsefnek az antifasiszta küzdelem időszakában írt munkái koncepciójából kiindulva hozzájárultak a reformkor és 1848/49 korábban meghamisított vagy elhallgatott alapvető kérdéseinek tisztázásához. Mindenekelőtt a forradalom centenáriuma elkészült, Forradalom és szabadságharc 1848/49 című, és a Kossuth születésének 150. évfordulójára (1952) megjelent kétkötetes Kossuth-életrajzot említjük, amelyek feltárták a kor alapvető társadalmi és gazdasági viszonyait, folyamatait, tisztázták az események osztálytartalmát és így eleget tettek a jóvátétel immár 100 éve esedékes követelményének.

E tanulmányköteten kívül elkészültek azok a monográfiák is, amelyek a korszak egy-egy fontos folyamatát vagy területét részleteiben is feltárták. Így azok a gazdaságtörténeti munkák, amelyek foglalkoztak a magyar ipar és mezőgazdaság 1790—1848 közötti történetével (Mérei Gy.), a bécsi udvar 1790—1815 közötti gazdaságpolitikájával, a tatabányai és gesztési Esterházy-uradalom áttérésével a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra (Szabad Gy.), hogy csak néhányat említsünk. Az egyes osztályok helyzetét és tevékenységét vizsgáló munkák közül. Az 1831. évi parasztfelkelés című (Tilkovszky L.) és az 1848 őszi népfelkelés- és gerillamozgalmakról szóló monográfiára utalunk (Varga J.).

Sikerült a korszak jó néhány kiemelkedő személyiségének az életútját is megírni, miként ezt H. Balázs É. Berzeviczy-könyve, Barta István Kölcsey és Kossuth, Széchenyi válogatása, Spira Gy. Széchenyi-könyve, Trócsányi Zs. Wesselényi Miklós és Horváth Z. Teleki László életrajza bizonyítja.

A korszakkal foglalkozó munkák egy másik csoportja arra vállalkozott, hogy szakítva a korábbi történetírás provincialista, hungarocentrikus szemléletével, történelmünk e fejezetének az egyetemes és főként a kelet-európai fejlődéssel való összefüggéseit tárja fel. Az előbbiektől kiemelkedik Andics E. munkája, amely a Habsburgok és Romanovok szövetségének tárgyalásával 1848/49 történetének nemzetközi viszonyait világítja meg. Az utóbbiak

közül Arató Eudrének a magyarországi nemzetiségi kérdés történetét tárgyaló összefoglalóját, I. Tóth Zoltánnak a román nemzetiségi mozgalommal s Bălcescu Miklóssal foglalkozó műveit, Kovács Endrének Bem József monográfiáját említjük meg. Ezeknek s más hasonló tárgyú munkáknak az az érdemük, hogy bebizonyították: a korszak nemzetiségi kérdése nem két, hanem egy kérdés, a Habsburg-birodalom népei nemzeti önrendelkezési jogainak a problémája, amelynek valósághű, nacionalista torzításoktól mentes ábrázolása csak a közép- és kelet-európai népek nemzeti problematikájának összehasonlítása révén lehetséges.

Ilyen szerteágazó, sokoldalú irányba kiterjedő s szemléletében a Horthy-korszak történetírásával gyökeresen szakító kutatás alapozta meg s tette lehetővé az összefoglaló művek elkészítését: Az egyetemi tankönyvet (III. kötetét írták: Arató E., Mérei Gy., Spira Gy.), a kétkötetes Magyarország története vonatkozó fejezeteit (Varga J.) és Spira Gy.: A magyar forradalom 1848/49-ben című munkáját.

Ezekhez az eredményekhez a korszak kutatói éppúgy a tudományos viták keresztútjában jutottak el, mint ahogy ezek a diszkussziók tették lehetővé a szemlélet- és ábrázolási módban főként kezdetben megmutatkozó egyoldalúságok (egyes folyamatok szimplifikált ábrázolása, a liberális nemesség szerepének időnkénti idealizálása stb.) leküzdését s túlhaladását, egy differenciáltabb, árnyaltabb — a nemzeti függetlenség és társadalmi haladás összefüggéseit tudományosan kifejtő nézőpont kialakítását; ez hosszabb távon nyilván elő fogja segíteni az 1848/49-es forradalom és szabadságharc történetének egyes lényeges kérdéseiben a szlovák és jugoszláv történészekkel való nézeteltérések kiküszöbölését is.

E korszak kutatásában tehát a marxista magyar történetírás olyan számottevő eredményeket ért el, amelyek méltán válthattak ki komoly nemzetközi visszhangot is; még mindig akad azonban tennivaló. A gazdasági és társadalmi élet területén például hiányzik a parasztság helyzetének és mozgalmainak, a birtokos nemesség egyes rétegei, a városi polgárság életének, helyzetének, politikai nézetei alakulásának monografikus feldolgozása, a belsős főleg a külkereskedelem története, az árak-bérek korabeli alakulásának, a gazdasági válságok magyarországi hatásának vizsgálata, a mezőgazdasági és ipari technika történetének feldolgozása. A politikai történet kapcsán megírásra vár a nemesi reformmozgalom története, Táncsics, Vasvári életrajza, a plebejus-radikális egyesületek, az 1848-as minisztériumok és az Országos Honvédelmi Bizottmány működésének története. A korszak kultúrtörténetére és történetírásának történetére is több figyelmet kell fordítani. A Horváth Mihályról szóló könyv óta (Pamlényi E.) más írásmű nem látott napvilágot az 1790—1848 közötti évtizedek történetírásáról, de hiányzik a korszakkal foglalkozó későbbi történeti irodalom historiográfiája is.

d) A magyarországi kapitalizmus 1849 utáni korszakának kutatási

feladatait nem kismértékben a feudális-polgári történetírás mulasztásai és történelmietlen ferdtései határozták meg. Minthogy a korábbi történetírás homályban hagyta a kor társadalmi-gazdasági folyamatait, a politikai életből is csak a közjogi harcokat vette észre és a nemzeti erők bomlását tartotta számon, az események jellegét meghatározó történelmi tendenciák feltárására mulhatatlanul szükség volt.

Ez a munkálat már a polgári forradalom korszakát lezáró 1867-es kiegyezéshez vezető társadalmi-politikai folyamatok, a társadalmi osztályok abszolutizmus-korabeli helyzetének feltárásával elkezdődött. Ennek keretében születtek meg a kor ipari fejlődését tárgyaló munkák (Sándor V.), az első gyártörténet, az agrártörténet különböző kérdéseivel és ezekkel kapcsolatban a parasztmozgalmakkal foglalkozó művek, az abszolutizmus-kori munkák és parasztmozgalmak című okmánytár), a magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumait tartalmazó sorozat megfelelő kötetei, a munkásmozgalom történetét első ízben tudományos igénnyel tárgyaló tanulmányok és Pach Zs. P.-nak a kiegyezés osztálytartalmát megvilágító munkái.

A történelmi folyamatok s törvényszerűségek feltárásáról nem viták nélkül, sőt ma is zajló viták közepette jutott el a korszakkal foglalkozó történetírás az 1867-es kiegyezés tudományos ábrázolásához. Eszerint a kiegyezés feltételeit nem 48-asok vagy 67-esek személyi tulajdonságaival hozza összefüggésbe, s nem a kortársak végtelen érvei alapján ítéli meg, hanem a kiegyezés helyét, annak osztálytartalmát, célját és következményeit, a társadalmi osztályok mozgását és a nemzetközi viszonyokat figyelembe véve állapította meg. Ha tehát marxista történetírásunk, szakítva a kuruc függetlenségi szemlélet maradványaival, éppen az osztályerőviszonyokban beálló változások következtében létrejövő kiegyezést reális megegyezésnek tekinti is, az osztályszempontok további vizsgálata alapján nem hajlandó túlhangsúlyozni ennek pozitívumait. Ezért azt mondja: 1867 — a 48-as polgári forradalmat antideokratikusan „felülről” zárta le, és megakadályozta hazánk demokratikusabb irányú társadalmi fejlődését. E tudományos felismerést igazolták azok a munkák, amelyek a századfordulóig terjedő kor munkásmozgalmának állítanak méltó emléket. Közülük is kiemelkedik Nemes D.-nek az Általános Munkásegyletről szóló monográfiája és az I. Internacionálé és Magyarország című gyűjteményes kötet.

Figyelemre méltó a magyar uralkodó osztály elnyomó nemzetiségi politikáját leleplező publikáció (Kemény G. G.). Erre és a következő korszakra is a historiográfiai kutatások bizonyos fellendülése jellemző, amely az 1867 utáni fejlődés fővonalaait kísérelte meg bemutatni (Léderer E., Várkonyi Á., Gunszt P., Márkus L. stb.).

e) *A XX. század első másfél évtizedét* a polgári történetírás vezető irányzata a liberalizmus dekadenciájával, a „magyarságtól idegen, szocialistikus tendenciák” eluralkodásával jellemezte, mint amelyek történelmünk

„mélypontjához”, az 1918–19. évi forradalmakhoz vezettek. Marxista történetírásumk — ezzel szöges ellentétben — azt vizsgálta, hogy az imperializmus viszonyai között hogyan törnek felszínre a polgári forradalom megoldatlan vagy „felülről” felemásan megoldott kérdései; azt hangsúlyozta, hogy polgári demokratikus forradalom volt napirenden, amely átnőhet szocialista forradalommá.

E rövid periódus kutatása eredményekben gazdag — de nem mondható teljesen egyenletesnek. A pozitívumok közé tartozik a nagyipar kapitalista fejlődésének kidolgozása (Berend T.—Ránki Gy.), a munkásmozgalom története fontos fejezeteinek kimunkálása (Vincze E., Erényi T., Mucsi F.), a parasztmozgalmak története (Simon P.) s az uralkodó osztályok hatalmon levő csoportjai s néhány ellenzéki mozgalom jellemzése, történetük feldolgozása (Hanák P., Dolmányos I., Pölöskei F.). A dualista rendszer válsága és a Monarchia felbomlása története iránti nemzetközi érdeklődés következtében e korszak feldolgozásában messzemenő alkalmazást nyert az egyetemes történeti nézőpont, a Monarchia nemzetközi helyzetének vizsgálata, valamint a magyarországi nemzetiségek társadalmi, gazdasági fejlődésének analízise (Katus L.). A kezdeti stádiumban levő társadalomtörténeti kutatások egyik csomópontja is erre a korszakra esik, különösen az uralkodó osztályok egyes rétegei és a munkásosztály vonatkozásában (Hanák P., Laczkó M.). Terjedelmes monográfia foglalkozik a kulturális fejlődés progresszív irányzataival (Horváth Z.).

Noha A magyar forradalmi munkásmozgalom története I. kötete megnyugtató módon tisztázta a legfontosabb elvi kérdéseket, kevés az, amit eddig a kutatás feltárt a munkásosztály helyzetéről, élet- és munkakörülményeiről, kulturális viszonyairól. A gazdaságtörténet területén nélkülözzük a középipar és kisipar helyzetének rajzát; erre a korszakra meglehetősen vázlatos az agrártörténeti kutatás, különösen a paraszti termelés alakulása, munkaszervezete, a parasztság felbomlása, de a nagybirtok gazdálkodása tekintetében is. Az eredmények ellenére sok a „fehér folt” az osztály- és pártviszonyok elemzésében: elsősorban a középrétegek társadalmi helyzetének és e helyzet változásának rajza, továbbá egyes pártok részletes története hiányzik.

A korszak történetének problémái közül a Szociáldemokrata Párt 1905–06. évi politikájával és a Monarchia felbomlásának okaival kapcsolatban hontakozott ki az elmúlt években nagyobb vita, az utóbbi nemzetközi méretekben is. Az SZDP körüli vita végül is a kérdés megnyugtató tisztázását eredményezte; a másik, amelyet részben a polgári, elsősorban amerikai történészekkel folytattunk — még nincs lezárva. Ennek a vitának fókuszában — ami a polgári történetírást illeti — a Monarchia felbomlása szükségszerűségének kérdése állt, a szomszéd népek történészeivel, elsősorban a román történészekkel abban a tekintetben vannak eltérések, hogy a Monarchia felbomlásának tényezői közül az egymással összefonódott nemzeti és prog-

resszív, forradalmi törekvések közül melyik jelentkezett nagyobb erővel, súllyal.

f) Nagyon is szükséges, nagyon is indokolt volt a történeti valóság helyreállítása a felszabadulás után, az 1918–19. évi forradalmak történetével kapcsolatban. A gondosabb feltáró munka azonban — sajnálatos módon — csak 1953 után, a feldolgozás pedig nagyobb ütemben csak 1957. után indult meg, tekintettel az akkor közelgő 40. évfordulóra. E korszak történetében volt a legnagyobb szükség a személyi kultusz okozta torzítások kiküszöbölésére. E feladat elvégzése elsősorban a Párttörténeti Intézet munkatársainak nevéhez fűződik (Hajdu T., Milei Gy., Gábor S., Petrák K.). Számos dokumentum kötetet publikáltak és kiadták a forradalmak vezetőinek beszédeit, írásait is. Az anyagfeltáró munka meghozta eredményeit a feldolgozások terén: érdekes tanulmányok tisztázták a polgári demokratikus forradalom egyes kérdéseit, Károlyi Mihály szerepét, a tömegmozgalmak lefolyását, a tanácsok kialakulását stb. A források sokoldalú vizsgálata nyomán részletesen meg lehetett rajzolni a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának történetét. De sok egyéb vonatkozásban is előrehaladt a Tanácsköztársaság történetének feltárása: így az agrárkérdés, az agrárpolitika (Mészáros K., Szemere V., Szuhay M.), a hadtörténet (Liptai E., Hetés T.), az ellenforradalmi szervezkedések és a külpolitikai kapcsolatok tekintetében (L. Nagy Zs.). Elkészült a Tanácsköztársaság historiográfiájának értékelése (Siklós A.) és mindennek nyomán egy népszerű-tudományos összefoglalás is jelzi az eredményeket (Liptai E.).

Az elmúlt néhány esztendő alatt — a dogmatikus nézetek leküzdése következtében — történetírásunk a Tanácsköztársasággal kapcsolatos több elvi kérdést is helyesebb megvilágításba hozott. Így korrigálta a két munkaspárt 1919. évi egyesülésével kapcsolatos korábbi téves nézeteket, megállapítva, hogy ez, a nemzetközi munkásmozgalom történetében első pártegyesülés helyes és szükségszerű lépés volt; nagy jelentősége volt a proletárforradalom békés győzelme szempontjából. Mindez természetesen nem vonta maga után az egyesülés módja feletti kritika mellőzését. A részletek kimunkálása egynémely tekintetben módosította az agrárpolitika megítélését s e kutatások, a régínél sokkal differenciáltabbá tették a szociáldemokraták történeti szerepének értékelését is. Mindezzel azonban még korántsem törlesztette le történettudományunk minden adósságát e korszakkal kapcsolatban. Egészében véve a polgári demokratikus forradalom története még kevésbé kidolgozott, mint a Tanácsköztársaságé; de az utóbbi vonatkozásban is égető szükség mutatkozik a további gazdaságtörténeti munkálatokra (ipari termelés, agrártermelés), továbbá — mint oly sok más időszakban — az ideológia történetének feldolgozására.

Az eredmények ellenére egyes munkákban fellelhető még a Tanácsköztársaság hibáinak inkább sztereotip megszokásból, mint tudományos meg-

fontolásból eredő túlhangsúlyozása, másrészt az 1918-as polgári forradalom egyes szereplőinek és tendenciáinak idealizálása — s ezzel ellentétben — néha még a túlhajtott kritika maradványai is. Mutatkoznak bizonytalanságok még a szociáldemokrácia értékelése, a külpolitikai helyzet megítélése területén és egyes — elsősorban helytörténeti — munkákban a forrásfelhasználás korlátozottsága vonatkozásában.

g) Igen nagy munkát végzett történettudományunk az ellenforradalmi korszak történetének feltárása, hiteles ábrázolása vonatkozásában. Erre annál is nagyobb szükség volt, mert a korszak „hagyatéka” talán a legvirulensebb. A feladat itt kettős volt, egyrészt a haladó mozgalmak, elsősorban a munkásmozgalom, különösen a kommunisták tevékenységének beágyazása a legújabbkori magyar történetbe, a munkásmozgalomnak a magyar történet szerkesztésében — a jövőt hordozó — részeként való bemutatkozása, másrészt az ellenforradalmi korszak valódi jellegének, az uralkodó osztályok népellenességének, a dolgozó nép elnyomásának, nyomorának hiteles és meggyőző ábrázolása.

A kezdeti, alapvető eredmények után, különösen a munkásmozgalom és párttörténet-írásban — itt is elhatalmasodtak a dogmatikus és szubjektivisták hibák. A helyzet csak 1953 után kezdett javulni. A legújabb kor történetének tudományos feltárása azonban csak az 1956 utáni ideológiai-politikai zűrzavar és válság leküzdése, a bal- és jobboldali hibáktól megszabaduló marxista gondolat fellendülése talaján érkezett új szakaszba.

Csak a legfőbb eredményeket emelve ki: első összegezésben ma már rendelkezésünkre áll az 1919—1944 közötti korszak összefüggő, egységes szempontok alapján kidolgozott gazdaságtörténete (Berend I., Incze M., Ránki Gy.), amely szilárd alapot nyújt a politikai és munkásmozgalom-történet számára is. A kutatást itt is sokoldalú forráskiadási munka alapozta meg, amely részben a korszak általános politikai történetére (Iratok az ellenforradalom történetéhez I—IV.), részben a munkásmozgalom forrásanyagának kiadására (Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéhez I—III.), részben a diplomáciatörténetre irányultak (Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936—1944. I—III.). Monografikus tárgyalást nyert a fehér terror időszaka, a Bethlen-kormány külpolitikája 1927 után (Nemes D.) s egész sor, többségében elkészült, de csak részben megjelent munka tárgyalja az 1931 utáni évek, a Károlyi Gyula, Gömbös, Darányi, Imrédy, Teleki, Kállay kormányok történetét (Márkus L., Kónya S., Sipos P., Tilkovszky L., Juhász Gy. stb.). Külön vizsgálat tárgyát képezték a szélsőjobboldali mozgalmak (Szakács K., Lackó M.), valamint a magyar külpolitika Teleki Pál kormánya idejében (Kiss A., Juhász Gy.).

A munkásmozgalom történetére vonatkozó kutatásokat a magyar forradalmi munkásmozgalom története II. kötete foglalja össze. Külön monográfiák foglalkoznak az 1919—25 közötti évekkel (Szabó Á.), a válság alatti

mozgalmakkal, a KMP agrárpolitikájával (Szakács K.) s a népfrontpolitikával a háború előestéjén és időszakában (Pintér I., Ságvári Á., Csatári D.).

Több munka részletesen megvilágította a II. világháború történetének magyarországi vonatkozásait (Korom M., Horváth M.), s elnyerték a feltétlenül szükséges híralatot az emigrációs emlékiratok idevonatkozó részei is (Ránki Gy.).

E nagy eredmények ellenére sem lehet hallgatással mellőzni — a kutatások elégtelen összehangoltsága következtében mutatkozó — hiányosságokat. Így pl. az agrártörténet alaposabb kidolgozását. Kétségtelenül nagyobb súlyt érdemelnének terveinkben a szépen megindult társadalomtörténeti kutatások, elsősorban a középrétegek vonatkozásában. Éppen csak hogy megindult az eszmetörténet, a politikai gondolkodás történetének kidolgozása, Szekfű és Klebelsberg gondolatmenetének elemzése (Pach Zs. P., Mérei Gy., Balogh S.), pedig ezen a területen, amely legjobban érintkezik társadalmunk mai problémáival, nagyobb előrehaladásra lenne szükség. Ez az elmaradás egyaránt fennáll a korabeli retrográd irányzatok és a kommunista, szocialista irányzatok vonatkozásában is. Az egyetemes — és közép-kelet-európai összefüggések, összehasonlítások kimunkálása is meglehetősen kevésbé haladt előre; de említésre méltóak a magyar fasizmus nemzetközi összehasonlítások útján való sajátos jellegének megállapítására irányuló törekvések. A legújabbkori kutatásnál különös súllyal jelentkezik a módszertani kérdések kidolgozatlan-sága; elsőrendűen fontos lenne a legújabbkori történet metodológiája köréből a forráskritika problémáinak beható elemzése.

Egészében véve sok jel mutat arra, hogy a legújabbkori kutatások első fázisa, amelyet a korszak legfontosabb forrásainak első kiaknázása jellemzett, befejezéshez közeledik. A továbbhaladás most már igényesebb feladatot jelent.

Az eddigi munkákban meglehetősen gyakoriak az eltérések egy alapvető problémával, a Horthy-korszak fasiszta jellegének és uralmi rendszerének alakulásával kapcsolatban. Noha bizonyos fasiszta alapvonásokat minden munka egyöntetűen megállapít, a nézetkülönbségek két véglet között mozognak. Egyesek hajlamosak egyoldalúan a magyar ellenforradalmi rendszernek a „klasszikus” német típusú fasizmustól eltérő vonásait hangsúlyozni, nem egyszer addig a pontig, hogy a Horthy-rendszer fasiszta alapvonásai is háttérbe szorulnak. — Mások — a dimitrovi meghatározást tértől és időtől függetlenül — háttérbe szorítják az ellenforradalom konkrét magyarországi jelenségeit, különböző szakaszait, és történelmietlenül leegyszerűsítik a rendszer jellemző vonásait. A rendszer jellegének megítélése szempontjából fontos Nemes Dezső fejtegetéseinek az a formulázása, amely szerint a Horthy-rendszer a fasiszta önkényuralomnak és a konzervatív burzsoá törvényesség bizonyos elemeinek keveredését jelentette. Az újabb társadalomtörténeti kutatások egyébként ráirányították a figyelmet a fasizmussal kapcsolatban egyéb

— nem alapvető, de korántsem mellőzhető — társadalmi erők szerepére; a dzsentrí-katonatiszti rétegre, mint a magyarországi totális fasizmus élharcosára és a kispolgárságra, mint a fasiszta áramlatok támaszára.

h) Lényegében csak a legutóbbi évtizedben indult meg, de hamarosan kiszélesedett a *népi demokratikus korszak* történetének kutatása. Ez a feladat történettudományunk számára különösen fontos, mert egyik előző korszak sem szolgál ennyi közvetlen tanulsággal; a történeti kutatás, a tények feltárása és elemzése itt nyújtotta a legtöbb közvetlen segítséget a szocialista gyakorlat fejlesztésében.

Ha korábban történészkörökben még elég általános volt a felfogás, hogy a népi demokrácia történetét tudományosan feldolgozni nem lehet, az elmúlt évtizedben elkészült munkák bebizonyították, hogy ez nemcsak elvileg, de gyakorlatilag is lehetséges. A tanulmányok és monográfiák sorában jelentős helyet foglalnak el a felszabadulás történetét tárgyaló feldolgozások (Nemes D.) s a hadtörténelmi áttekintések (Tóth S.). A gazdaságtörténeti kutatás, amely mind mélységét, mind volumenét tekintve legelől jár, jelentős eredményeket mutat fel a korszak gazdaságtörténete, így a stabilizáció, az első hároméves terv történetének témakörében s a gazdaságpolitika vizsgálatában (Berend I., Ausch S., Ránki Gy.). Sokoldalú megvilágítást nyert az 1945. évi földreform története és a nyomában az agrárstruktúrában bekövetkezett változások (M. Somlyai M., Orbán S.). A társadalomtörténeti kutatás eddigi eredményei az ipari munkásság és a mezőgazdasági népesség összetételének szerkezeti változásait részletezik.

A felszabadulás utáni korszak politikai történetének gerincét a munkásmozgalom, ezen belül is a kommunista mozgalom története alkotja. Az 1948-ig terjedő időszak politikai történetének legfontosabb csomópontjai már kidolgozást nyertek: több munka vizsgálta a felszabadulás utáni Nemzeti Bizottságok alakulását, működését, a politikai harcokat, az üzemi bizottságok történetét, a két munkáspárt egyesülését (Balázs B., Ságvári Á., Sánta I.). Feldolgozást nyert az állami élet történetének nem egy fejezete, többek között az állam és egyház közötti kapcsolatok története is (Orbán S.). Nagyszámú tanulmány, sőt néhány kötet is feltárta az 1956. évi ellenforradalom mozgatóerői hiteles történetét (Nemes D., Vass H., Pintér I., Havas E.), az egyik legutóbb megjelent munka az ellenforradalom történetére vonatkozó külföldön megjelent polgári munkák kritikáját is nyújtotta (Molnár J.).

A korszak kutatását értékes tanulmánykötetek (Húsz év, Társadalmi fejlődésünk tíz éve) segítették még elő.

Szélesebb körű vita bontakozott ki e korszak történetével kapcsolatban az 1944–45. évi fordulat értékelése és az átalakulás jellege körül. Ez utóbbival kapcsolatban a két szélső pólus, amelyek között a felfogások egész skálája mutatkozott: egyrészt az a nézet, amely szerint az 1947–48-ig terjedő periódust polgári demokratikus jellegűnek kell tekinteni, míg a másik szerint

a polgári demokratikus szakasz már 1945 elején lezárult s ez év nyaratól már a szocialista forradalom feladatai kerültek napirendre. Ezt a problémát a nemzetközi marxista irodalomban is vitatják, eldöntéséhez — úgy tűnik — további kutatások szükségesek. Valószínűnek azonban az látszik, hogy a két szakaszt nem lehet éles cezúrával elválasztani: nem a két forradalom egymásutánjáról van szó, hanem sajátos, békés útról, a szocializmus, a proletárdiktatúra győzelméhez, amelyen demokratikus és szocialista elemek első perctől fogva keveredtek, sajátos ötvözetet alkottak s lépcsőről lépésre a szocialista elemek kerültek túlsúlyra.

E korszak történetének feltárása azonban még nagy erőfeszítéseket igényel. Még tisztázatlan az 1948-ig terjedő periódusban is a politikai történet sok kérdése; így a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazdapárt felszabadulás utáni útja, a parlamenti küzdelmek; de a gazdaságtörténetben is, például az agrárfejlődés sajátos, népi demokratikus menete. Megérették a feltételek a kutatás időbeni kiterjesztésére is: hozzá kell látni olyan, az egész korszak feldolgozása szempontjából halaszthatatlan feladatokhoz, mint a népgazdaság fejlődésének, a munkásosztály és a mezőgazdasági népesség, valamint a középrétegeknek a története, továbbá a mezőgazdaság szocialista átszervezésének története. Összefoglaló munkára volna szükség a szakszervezetek történetéről, a népfrontmozgalom alakulásáról, a kultúrpolitikáról s nem utolsósorban a külpolitikáról, amelyet eddig még egyáltalán nem vizsgáltunk.

Külön kell említeni azokat a szintéziseket, amelyekre az egyes korszakokkal kapcsolatban többször történt utalás: így az Egyetemi tankönyv eddig megjelent I—III. kötetét (szerkesztették: I. k.: Léderer E., Elekes L., Székely Gy.; II. k.: H. Balázs É., Makkai L.; III. k.: Mérci Gy., Spira Gy.); A magyar forradalmi munkásmozgalom története eddig megjelent I—II. kötetét (szerkesztette Nemes D. vezetésével a szerkesztőbizottság); a Magyarország története I—II. k. c. munkát (szerkesztette Molnár Erik főszerkesztő, Pamlényi E., Székely Gy.); továbbá azt a — Szabó István, illetve Pölöskei F. és Szakács K. szerkesztésében megjelent — két gyűjteményes kötetet, amely a parasztság kapitalizmus-kori történetének és osztályharcos mozgalmainak feltárását célozták. Ezeknek a munkálatoknak nemcsak tartalmi szempontból van jelentőségük, hanem meggyőzően bizonyítják a kollektív munkálatok lehetőségét, sikerét is.

i) A két világháború közötti magyar történetírásban az volt az általános vélemény, hogy a történetírás egyetlen lehetséges kerete a nemzeti keret. Ha ez a felfogás időnként, a politikai szükségletek hatására enyhült is, az *egyetemes történet*-tel szembeni elutasító magatartás nem változott meg. Az egyetemes történet művelése a két világháború között nem sokkal lépett előre, az örökség, amely ebben a vonatkozásban a marxista történetírásra maradt, meglehetősen szegényes volt.

A felszabadulás utáni fejlődés e tekintetben is sok pozitív változást eredményezett, szervezeti, de szemléleti téren is. Első lépésként főleg a magyar történet elhanyagolt kapcsolatainak felderítésére, a nagy forradalmak hazai hatásának bemutatására fordították a figyelmet. Megnövekedett az érdeklődés a szomszéd országok története, a velük kialakult kapcsolatok iránt. Emellett önálló egységet alkottak a Habsburg Monarchia történetével kapcsolatos munkák.

Az egyetemes történet vonatkozásában az 1957–58 óta eltelt időszak az előzőnél több eredményt tud felmutatni. Az addigi kapcsolattörténeti kutatások és hatásvizsgálatok mellé felzárkóztak a szó tulajdonképpeni értelmében vett egyetemes történeti munkálatok is, amelyek időben a koraközépkortól a legújabbkorig terjednek.

Széles időtávlat átfogása és tematikai gazdagság jellemzi az egyetemes történeti munkálatokat. Csak a legjelentősebbeket említve: tanulmány készült a vallonok és olaszok középkori kolonizációjáról (Székely Gy.), megjelent a már említett monográfia a nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés kérdéséről (Pach Zs. P.), könyv készült a kelet-európai központosítás problémáiról (Elekes L.) és tanulmánykötet jelent meg a renaissance és reformáció tárgyköréből. Jelentős a török számadáskönyveket tartalmazó kiadvány (Fekete L.). A nyugat-európai történelemből igen kiterjedt a németalföldi történet vizsgálata (Wittman T.). A megindult várostörténeti kutatás első eredményei is megmutatkoznak. A tematika bővülése az újkor századaira áttérve, méginkább szembetűnő. A hadtörténeti indítású kutatás, a mezőgazdasági termelés és a stratégia összefüggését tisztázza a XVII. század második felének vonatkozásában (Perjés G.). Ugyancsak az újkor kezdeteinek szentelt figyelmet az Anglia történetét összefoglaló módon áttekintő vizsgálat (Makkai L.). Gyümölcsöző volt az a munkálat, amely Molnár Erik kezdeményezésére, a történészek széles körének bevonásával, az abszolutizmus elméleti kérdéseinek tisztázására irányult. A hazai egyetemes történeti kutatás igen nagy figyelmet szentelt a Habsburg Monarchia kérdéseinek. A megjelent nagyobb terjedelmű munkák főleg a külpolitika tárgyköréből készültek, időben egyebek mellett 1848–49-et, a 70-es éveket és a világháború korát érintették (Waldapfel E., Diószegi I., Gonda I.). A német történettel, a német külpolitikával foglalkozó monográfiák és cikkek is főként a Monarchiával való kapcsolatok tárgykörét érintették (Gonda I., Tokody Gy.).

A többi ország problémáit egyszerre érintő műfajt a XIX. századi kelet-európai jobbágyfelszabadítást tárgyaló munka képviseli (Niederhauser E.). Az utóbbi években ugyancsak több jelentős munkával gyarapodott a nemzetközi munkásmozgalom története. Feldolgozást nyert a chartizmus története (Haraszi É.), nagy elméleti jelentőségű munka készült a marxizmus szövetségi politikájáról (Molnár Erik), monográfia született a II. Internacionáléről (Jemnitz J.), több tanulmány és feldolgozás látott napvilágot a nép-

frontpolitika és a II. világháború utáni munkásmozgalom történetéből (Betlen O., Szántó Gy.).

Az egyes országok történetével kapcsolatos munkálatok közül jelentős a kelet-európai földrefomról szóló tanulmány (Dolmányos I.) és az a széles körű forrásfelhasználással készült igen jelentős munka, amely a német imperia-lizmus első világháború utáni újjászületésének gazdasági és politikai feltételeit elemzi (Zsigmond L.).

Megindult az összefoglaló országtörténetek készítésére irányuló tevékenység is: eddig Bulgária, Lengyelország és Ausztria története készült el (Niederhauser E., Perényi J., Kerekes L.). Az utóbbi években történészeink az Európán kívüli történet kérdéseiből fontos munkákat jelentettek meg: így könyv készült az afrikai francia gyarmatbirodalom felbomlásáról, s terjedelmes feldolgozás látott napvilágot Fekete-Afrika történetéről, sőt megkezdték Dél-Amerika történetének tanulmányozását is (Kende I., Sik E., Wittman T.).

Az előrelépés az egyetemes történetben azon is lemérhető, hogy kialakultak bizonyos elgondolások a hazai egyetemes történetírás feladatait illetően. A leglényegesebb az, hogy történészeink egyre szélesebb köre ismeri fel: a közép-kelet-európai történetbe társadalmi—gazdasági—politikai vonatkozásban egyaránt mélyen beágyazott magyar történet csak az egyetemes összefüggések párhuzamos munkálásával értelmezhető tudományosan.

III.

Marxista történetírásunkkal együtt született és együtt növekedett az igény és felelősség, hogy társadalmunk minden rétege korszerű formában és tudatformáló határfokon ismerje meg a maga és közelebbi-távolabbi szomszédainak történelmét, hogy a történelmi gondolkodás és ítélőképesség szerves részét alkothassa műveltségének.

Hagyományokra ezen a téren a marxista történetírás nem építhetett, mert a polgári korszakban merev falak választották el egymástól a tudományos szakirodalmat, a tanulóifjúsághoz eljuttatott oktatási tananyagot s a nagyközönség kezén forgó népszerűsítő műveket, s még a tudományos eredményekkel lépést tartó ismeretterjesztésnek sem voltak kipróbált módszerei. Úttörő munkát kellett tehát elkezdeni, mégpedig rendkívül kedvezőtlen, nehéz, nagy ellenállás közegben. Társadalmunk közgondolkozásában ugyanis az átlagosnál nagyobb helyet foglalt el a történelem, de a többségnél nem korszerű ismeretek és önálló tájékozóképesség formájában, hanem erős érzelmi és indulati töltéssel néhány névhez és eseményhez kapcsolódva, amely a családi hagyomány, az iskola, a sajtó, a közönségsikerre kacsintó politikai szónoklatok, szépirodalmi művek és operettek hajszálcsovein szívódott bele, és az őszinte nemzeti érzéseket is nacio-

nalizmussal, a provincializmus torzításaival és dagályos érzélgősséggel itatta át. Nagyrészt elfogult, kritikátlan, a múltban inkább szórakozást és vigaszt, mint gondolatébresztő tanulságokat kereső, önálló tájékozódásra képtelen közönséget kellett történetírásunknak meghódítania. Úgy kellett megismertetni a marxista történettudomány eredményeivel, hevezetni őket a múlt gazdag területeire, hogy közben felszabaduljanak régi beidegződések és elfogultságok terhei alól, s ítélőképeség fejlődjön ki bennük kiválasztani a múltból az igazat, a jelennek is építőköveit, azt a hagyományt, amely méltó a jövőre.

Megnehezítette a munkát, hogy a marxista történettudománynak kezdetben társadalmunk egyes rétegeinél nem volt kellő hitele. Továbbá induló marxista történettudományunk az első évtizedben nem törekedett arra, hogy a rokontudományokkal szerves tartalmi kapcsolatokat építsen ki, hanem mint általában a társadalomtudományok egymás között, megelégedett az informatív jellegű tájékozódással és tájékoztatással. Ennek ellenére a néhány első év a tanulva tanítás hősi korszaka volt, amikor tudósaink munkásszállásokon tartottak előadásokat, és a népszerűsítő munka nevelt fiatal kutatókat. Oroszlánrészt vállalt e munkában a Történelmi Társulat, amely népszerűsítő történelmi életrajzsorozatot adott ki, nagy közönséget megmozgató vándorgyűléseket szervezett és kiépítette a történelemtanárok és történelemkutatók kapcsolatát, kiadta „A Magyar nép története” címen (1951) Magyarország népszerű történetét. Ezt a példamutatóan dinamikus munkát azután lefékeztek, majd eltorzították a korszak ismert hibái, amelyek a népszerűsítés területén oly módon jelentkeztek, hogy az értelmi érveket érzelmi indokok váltották fel, elhatalmasodtak a külsőséges elemek, frázisok, a helytelen aktualizálások. Múltunk egésze helyett csupán annak dicsőséges ünnepnapjaira irányította a figyelmet, osztályharcos, demokratikus hagyományok helyett, sőt ezek rovására is a függetlenségi küzdelmek kritikátlan történetét részesítve előnyben.

1956 után történettudományunk eszmei megújulásával párhuzamosan épültek ki társadalmi kapcsolatai és a korábbiaknál mélyrehatóbb megalapozottsággal. Ma már történettudományunk eredményeivel társadalmunk minden rétegében elismerést vívott ki magának. Ez annál jelentősebb, mert társadalmunk fejlődésével jár, hogy kritikai szempontjai is bővülnek és elmélyülnek. Történelmünk nagy kérdéseire választ adni olyan igény, amely a napi sajtóban, a filmművészetben egyaránt jelentkezik s a legkülönbözőbb rétegek és fórumok nagy várakozással, sőt némi türelmetlenséggel tekintenek történetírásunkra.

Az egyetemek az új történettudományi eredmények szétszórásának legfontosabb fórumaivá lettek s ehhez nagy segítséget nyújtottak az intézetek és egyetemi tanszékek, közös munkájának eredményeként, kiadásra került Egyetemi tankönyv kötetei. Intézeti kutatók és tanszéki oktatók intenzíven részt vesznek a középiskolai történelemoktatással kapcsolatos munkákban, a középiskolai történelem-tankönyveket nemcsak lektorálják, hanem ezek

egy részének írói is közülük kerülnek ki. A Történelmi Társulat és az Országos Pedagógiai Intézet együttesen szervezik a tanárok továbbképzését, amelynek keretében az előadók nagy többsége egyetemi oktató és intézeti kutató, akik rendszeresen tájékoztatják a történelemtanárokat tudományszakuk újabb eredményeiről, vitás kérdéseiről.

A történelmi ismeretterjesztésben differenciált munkamegosztás fejlődött ki. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat az ország egész területén társadalmunk legszélesebb rétegeinek elégíti ki történelmi érdeklődését, de fórumot nyit olyan kérdések megvitatására is, amelyek nagyobb közönség-érdeklődésre tarthatnak számot. A Magyar Történelmi Társulat a tudomány aktív művelői — főleg a történelem oktatói körében terjeszti a kutatások legújabb eredményeit, és vitákat rendez a történetírói vagy történelemoktatói munka során felmerülő problémákról. Az Akadémia ismeretterjesztő kiadványai a tudományág legfontosabb elméleti eredményeinek szétszóró fórumai. Közben gazdag kibontakozásnak indultak a Gondolat, a Kossuth, a Móra kiadók vállalkozása során a munkásmozgalmi, a művelődéstörténeti ismeretterjesztés formái. Érdekes kezdeményezés, de nem nyert a közönség körében nagyobb méltánylásra a Magyar Helikon Monumenta Hungariae sorozata, amely főleg a XVI. századi humanista történetírókat tett közzé magyar fordításban szemelvényesen. Nagy jelentőségű viszont az Akadémiai Kiadónak az a sorozata, amely a különböző országok, főleg újkori történetéről ad áttekintést a nagyközönségnek. Kifejlődött az általános és középiskolai tananyaghoz kapcsolódó és a falusi lakosságot tájékoztató vagy a szórakoztató tudományos ismeretterjesztő irodalom. Ez utóbbi azonban, mint ahogyan a Rádió és a Televízió ilyen irányú munkássága is, történettudományunk hatóköréből még többnyire kívül esnek. Ezeket a ma még el nem ért területeket lenne hivatva meghódítani egy jól és frissen szerkesztett bátor szellemű népszerű történelmi folyóirat, amelyre egyre sürgetőbb az igény. Örömdetes viszont, hogy a napilapok rendszeresen közölnek a történettudomány tárgy-körébe vágó cikkeket és ismertetéseket.

A „nemzet” vita, amely az utóbbi évek legszélesebb társadalmi hatású vitája volt, a Történettudományi Intézetből indult ki. Szerteágazódását azonban sem az Intézet, sem általában a történettudomány nem tudta követni (ld. a nagy közönségsikert elért Nemeskürthy könyvet, amely éppen tudományos megalapozottság szempontjából nagy súlyos kívánnivalókat maga után). A TTI munkájának keretében készült el a Magyarország története c. 2 kötetes népszerű tudományos összefoglalás (1964), amelynek szerzői az egyes történelmi folyamatok, irányzatok és személyiségek osztályharos szellemű és ugyanakkor objektív értékelésére törekedtek. Törekvéseiket igazolja a rendkívül nagy közönségsiker, a mű második kiadása. Az MTA a tudományos népszerűsítő munka jelentőségének azzal adott súlyt, hogy a „Magyarország története”-t 1965-ben akadémiai nagydíjjal tüntette ki.

Történettudományunk az utóbbi években gyümölcsöző kapcsolatokat épített ki a rokontudományokkal. A komplex módszerek alkalmazása ma már nélkülözhetetlenné teszi, hogy a társadalomtudományok művelői ismerjék, a maguk témájának kidolgozása során hasznosítsák egymás új eredményeit. Nagy jelentőségű állomás volt a történettudomány és irodalomtudomány együttműködésének továbbfejlődésében, hogy a történészek az irodalomtörténészekkel közösen megvitatták a 6 kötetes irodalomtörténetet.

A történettudomány eredményei szétsugárzásának, a történelmi ismeretek terjesztésének legfontosabb eszköze a könyvkiadás. Évek óta azonban és egyre inkább a történettudomány komoly könyvkiadási nehézségekkel küzd. A művek csak a különböző könyvkiadói vállalatok útján láthatnak napvilágot. A könyvkiadó vállalatok pedig, minthogy ilyen célra szubvenciót nem kapnak, a többnyire ráfizetéssel járó történelmi kiadványokat csak olyan mértékben tudják megjelentetni, amennyiben azt egyéb nem ráfizetéses kiadványaik nyeresége lehetővé teszi. Ebből az abszurd helyzetből az következik, hogy a történeti munkák esetleg több éves késéssel, eredményeikben elöregedve jelennek meg, az igényes tudományos ismeretterjesztés hátrányban van a könyvnyelvi, szórakoztató, eszmeileg viszont problematikus műfajokkal szemben, s a történettudomány kapcsolata a közönséggel, a rokontudományokkal esetlegessé, kiegyensúlyozatlanná válik.

Sok tennivaló vár történettudományunkra azon a téren is, hogy az új eredmények lehetőleg közérthető formában, szép stílusban, sőt művészi megformálásban jussanak el a nagyközönséghez. Gondolni kell a történelem iránt érdeklődők, főleg oktatók kritikai tájékoztatásának differenciált kialakítására is. Mindenesetre történettudományunknak aktívabban kell belefolynia társadalmunk korszerű történelmi tudatának és műveltségének kialakításába, különben nagy térfoglalásai lesznek ezen a téren a dilettantizmusnak.

IV.

A magyar történettudomány *nemzetközi kapcsolatainak* kiépítése után az addigiaknál szélesebb csapáson és új alapokon indult. Az 1953-as történész-kongresszus kezdeményezései után ugyanis az 50-es évek második fele megmutatta, hogy ezekben a történész-kapcsolatokban még igen sok probléma rejlik, kiépítésük csak rendkívül lassú, módszeres munkával történhet meg. Mindenekelőtt Molnár Erik akadémikus érdeme, hogy ezen a téren nagy jelentőségű eredményekről számolhatunk be.

A csehszlovák, a Német Demokratikus Köztársaság és a lengyel történettudománnyal kiépített kapcsolatok következtében vegyes bizottságok alakultak; jelenleg rendszeres a tudományos rendezvények kölcsönös látogatása, tudóscsere, s a történettudományi eredmények ismertetése. A TTI a prágai

és a pozsonyi intézetekkel az 1965. évi egyezmény alapján évenként közös munkakonferenciákat rendez.

A Szovjetunió történettudományával való szervezett kapcsolat helyreállítása 1960-ig nehézkesen haladt előre. Javaslatunk szovjet—magyar vegyesbizottság létesítésére sokáig nem talált viszonzásra. A magyar Akadémia meghívottjának, Guber akadémikusnak a szovjet Történész Nemzeti Bizottság elnökének magyarországi, majd a magyar történészdelegáció moszkvai látogatásával indultak meg a tárgyalások s ennek eredményeként rendszeres kapcsolat épült ki, amelyet az MTA elnöksége delegációjának 1966. évi szovjetunióbeli látogatása méginkább elmélyített. A szovjet történész folyóiratokkal szorosabbá vált a kapcsolat, megszilárdult az együttműködés a szovjet Történettudományi Intézettel, és bizonyos mértékű együttműködés van kialakulóban a Szlavisztikai Intézettel is. A SzuTA magyar történészeket hívott meg különböző rendezvényeire, és elküldte képviselőjét az 1964-ben rendezett budapesti Osztrák—Magyar Monarchia történeti konferenciára, emellett az egyetemek is jó kapcsolatokat építettek ki a szovjet történészekkel. A Szovjetunióban két fontos közös kiadvány megjelenése van folyamatban: a „Magyar Internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban” és Szovjet-Oroszország polgárháborúja c. kiadvány a két ország Párttörténeti Intézeteinek munkája. A Thuróczy Krónika a Szovjet Akadémia nemzetközi tekintetben nagy jelentőségű középkori forráskiadvány sorozatában kerül kiadásra. A jugoszláv történettudománnyal csak az utóbbi években, a jugoszláv történészdelegáció magyarországi látogatása s a budapesti, ill. rijekai jugoszláv—magyar megbeszélések, továbbá a Monarchia-konferenciára meghívott jugoszláv történészek látogatása során épült ki a kapcsolat. A jugoszláv—magyar történész együttműködésnek széles körű programjából kiemelkedő a Párttörténeti Intézet és jugoszláv kutatók közös munkája, a magyarországi SZDP nemzetiségi politikája, illetve szerb szekciója történetének feltárása. A román történészekkel kedvezőtlenül befolyásolta a kapcsolatok alakulását az ismert általános problémákon kívül az a körülmény, hogy a magyar történettudomány szemléleti ellentétbe került a román történetírás jó néhány megállapításával, amelyek körültekintő, alapos és baráti légkörű tudományos vitákat igényelnek. Viszont a magyar, a szlovák s a jugoszláv történészek között az utóbbi években néhány kérdésről kibontakozó éles vita nem zárja ki sem a kapcsolatok további elmélyítésének, sem a közös marxista álláspont kialakításának lehetőségét. A Párttörténeti Intézet és a varsói, a szófiai testvérintézmények együttműködését egyezmény határozza meg több évre előre.

A kapitalista országok közül legeredményesebb együttműködés a francia történészekkel alakult ki. Az École Pratique des Hautes Études-dal, a CNRS-sel való kapcsolat alapján biztosítottak a legszükségesebb kutatások a francia levéltárakban, s megvan a lehetőség, hogy tudományos eredményeink, előadások folytán vagy a francia szakirodalomban (*Annales* 1966. nov. dec.,

Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale 1966 ápr.) megjelenve jussanak a nemzetközi fórumokhoz. Közös francia—magyar kiadványként jelenik meg XIV. Lajos és II. Rákóczi Ferenc levelezése. Olaszországban a Gramsci-intézettel és a körülötte tömörült kommunista történészekkel 1961 óta gyümölcsöző kapcsolataink vannak. A hivatalos történész-szervekkel, a történészbizottsággal és a római egyetemmel a rendszeres történészkapcsolat kiépítését az 1965. évi olasz—magyar történész találkozó alapozta meg, Ausztriával a történettudományi kapcsolat kiépítését részben a közös történeti múlt értékelésében jelentkező ellentétek, részben az osztrák történettudományból hiányzó baloldali és radikális irányzatoknak ténye akadályozza. A kapcsolatok felvétele 1963-ban történt meg történészdelegációnk ausztriai látogatásával. Azóta a szaklapokon helyt kapnak a magyar történettudomány eredményei, rendszeressé vált a tudományos rendezvények látogatása.

Szervesebb együttműködés lehetőségét hordja magában a levéltárak közös kiadványterve, az Osteuropäisches Instituttal való kapcsolat, valamint a munkásmozgalom története kutatásának összehangolására létrejött megállapodás. Az angol, amerikai és más országok történészeivel kapcsolataink kezdeti stádiumban vannak. Az Egyesült Államokban az utóbbi időben megélénkült kelet-európai kutatások révén a szocialista országok a mienkénél jóval szélesebb körű kapcsolatokat építettek ki.

Történettudományunk nemzetközi jelentőségének növekedését bizonyítja, hogy országunk történész képviselői mind nagyobb szerepet töltenek be a különböző nemzetközi történész-szervek vezető testületeiben. 1966-ban a Nemzetközi Történész Bizottság Irodája Budapesten tartotta ülését. A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság Végrehajtó Bizottságának tagja Pach Zsigmond Pál akadémiai levelező tag, aki a VB munkájában egyre fontosabb szerepet tölt be. A délkelet-európai Tudományos Társaság vezető testületének tagja Perényi József egyetemi tanár. A különböző nemzetközi rendezvényeken az MTA és a Művelődésügyi Minisztérium kiküldetése, valamint a külföldi meghívások révén egyre nagyobb számban tudunk részt venni. A nemzetközi történészkongresszusok közül a X.-en Rómában (1955) kis létszámú delegáció a folyó munkákról számolt be. A XI-es stockholmin (1960) a viszonylag nagyszámú magyar résztvevők néhány előadása és korreferátuma élénk érdeklődést keltett, s a XII. bécsi (1965) kongresszus magyar résztvevőinek nagyszámú előadása és vitafelszólalása osztatlan elismerést és méltánylást vívott ki a magyar marxista történettudomány számára. Itt két nagyobb témakörben (az abszolutizmus társadalmi kérdései, az uralkodó osztályok történetének vizsgálata) elméleti és módszertani tekintetben magyar előadók adták meg a vita irányát. Az eddigi növekvő szerepe a magyar történettudománynak indokolja, hogy 1970-ben a moszkvai XIII. nemzetközi történészkongresszuson nagy létszámú és komoly tudományos teljesítményre képes delegációval képviselje történettudományunkat.

A III. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszuson (München 1965) több magyar referátum és állásfoglalás képviselte a magyar eredményeket. A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság kongresszusán Pach Zsigmond Pál felhívásai szereztek nagy tekintélyt a magyar történettudománynak.

Magyarország nemzetközi súlyának növekedésével jár, hogy egyre több nemzetközi konferencia rendezésére kapnak magyar történész-szervek megbízatást (1963: Renaissance-konferencia, 1964: Osztrák — Magyar Monarchia története konferencia, 1966: „Második világháború és az ellenállás története” konferencia).

Nemzetközi kapcsolataink bővülésével jár, hogy folyóirataink hasábjain külföldi szerzők tollából is jelennek meg a magyar történészeket érdeklő, illetve a magyar történelmet érintő kérdések, hogy egyetemünket több szocialista, és polgári nemzetközi szaktekintély keresi fel az ott folyó munka megismerése céljából, s előadást tart a hallgatóknak. Magyarország csatlakozott az UNESCO nemzetközi mozgalmához, amelynek keretében a középiskolás történelemkönyveket a különböző országok történészei közösen vitatják a célból, hogy — lehetőség szerint — az esetleges tévedéseket és a népek érzékenységet sértő problémákat kiküszöböljék és világnézeti szilárdság megőrzése mellett a tananyagot illetően közös nevezőre jussunk.

A külföldi kutatási lehetőségek örömdetesen megnövekedtek, de ezek még korántsem egyenletesek és nem elégítik ki történettudományuk szükségleteit. Különösen fájdalmasan érinti a magyar történettudományt, hogy a bécsi levéltárakban, amelyek történelmi múltunk folytán több évszázad döntő fontosságú forrásanyagának lelőhelyei, nincs biztosítva a szaktudomány igényeinek és szükségleteinek megfelelő színvonalon a kutatás.

Nem tekinthető egyenletesen biztosítottnak a magyar eredmények (könyvek, folyóiratok) külföldre juttatása sem. A legnagyobb könyvtárakban (Moszkvai Lenin Könyvtár, berlini National Bibl., British Museum könyvtára) éppen az utolsó 20 esztendő történészterméséből mutatkoznak súlyos hiányok. Az Acta Historica sokat tett a magyar eredmények megismertetése érdekében. Hiányzik azonban a történettudomány speciális igényeinek kielégítésére képes szakfordítói gárda.

Nemzetközi kapcsolataink további fejlődésében követendő példa a Szovjetunióknak mind a szocialista, mind a kapitalista világ történettudományát összefogó rendszeres és alapos nemzetközi munkája.

V.

a) A történettudományi kutatómunka irányítását a Filozófiai és Történettudományi Osztály végzi a Történettudományi Bizottság segítségével. Ebben valamennyi — teljesen vagy részben — történetkutatással foglalkozó intézmény képviselve van. A Bizottság tevékenysége kiterjedt a tudományos élet minden területére; a múltban — túlterheltsége következtében — munkájá-

ban kissé kevesebb súlyt kapott a történettudomány elvi problémáinak megvitatása.

Az Akadémia Elnöksége az illetékes osztályokat a tudományszak egész területének irányításával bízta meg. Ezt a feladatot az Osztály és a Történettudományi Bizottság — tekintve, hogy kutatóintézetek s természetesen az egyetemi tanszékek és más szervek, tárcák irányítása alatt is működnek, nem is szólva arról például, hogy a történelmi munkák kiadására, az Akadémiai Kiadótól eltekintve, nincs módja behatást gyakorolni — olyan értelemben oldhatja meg, hogy állásfoglalásaival eszmei-tudományos irányítást nyújt a történettudomány számára, nyilvántartja és értékeli a kutatómunka eredményeit és a kutatóintézményekben folyó munka koordinálását elősegíti. Ezeknek a célkitűzéseknek a megvalósítása komoly feladatot jelent az Osztálynak, a Történettudományi Bizottságnak.

Többek között azért, mert magával a tervezéssel és a koordinálással kapcsolatban is mutatkoztak nehézségek. Az egyes intézmények, tanszékek gondosan kidolgozott tervekkel rendelkeznek: ezeknek összehangolása azonban csak addig a fokig jutott el, hogy legutóbb a Történettudományi Bizottság véleményezte az egyetemek és főiskolák történelmi tanszékeinek hároméves tervét a Művelődésügyi Minisztérium számára. Nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket az Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv 70. számú főfeladattal kapcsolatos Koordináló Bizottság sem: tevékenysége nem annyira szervezésre, irányításra, mint inkább regisztrálásra szorítkozott.

A Történettudományi Bizottságnak meg kell majd vizsgálnia a szerényebb célkitűzés reális megoldásának és a hatékonyabb koordinálásnak lehetőségeit.

Legújabban az irányítás vonatkozásában megkezdődött egy olyan fejlődési folyamat, amelynek során a történettudomány egy-egy ágában folyó munkák közvetlen irányítására a Történettudományi Bizottságnak albizottságai alakultak. (Így pl. a Várostarténeti Bizottság.) A további, hasonló jellegű albizottságok szervezését attól kell függővé tenni, hogy beváltják-e a hozzáfűzött reményeket.

A történettudomány egyes területeinek irányítására az Akadémia más osztályainak kereteiben is működnek bizottságok: ilyen pl. a IV. Osztály Agrártörténeti Bizottsága, vagy a IX. Osztály Demográfiai Bizottságnak Történeti Demográfiai Albizottsága. Minthogy az Agrártörténeti Bizottság igen aktív tevékenységet fejt ki és nincs szerves kapcsolatban a Történettudományi Bizottsággal — ami pedig márcsak a koordináció szempontjából is kívánatos lenne —, helyes lenne, ha a II. és IV. Osztály vezetősége megvizsgálná a szorosabb együttműködés lehetőségeit. Szükséges lenne megvizsgálni a meglehetősen szétszórott tudománytörténeti kutatások tartalmi és szervezeti problémáit is.

b) A történettudományi folyóiratok tudományos színvonala általában megfelelő, erősen szakosított jellegük azonban megnehezíti számukra, hogy

a szakkörön kívül is hatást tudjanak gyakorolni. Az Akadémiai Kiadónál megjelenő lapok meglehetősen hosszú átfutási ideje is akadályozza a szellemi életünkben felmerülő kérdéseinkre való frissebb reagálást, a vitákba való gyorsabb bekapcsolódást. (Az akadémiai lapok honorárium szempontjából is lemaradnak a más kiadóknál megjelenő folyóiratok mellett.) A történelmi folyóiratok sokszínű spektrumából azonban hiányzik még a tudományos eredmények közvetítése szempontjából különösen nagy jelentőségű, az eredményeket népszerűsítő folyóirat. Szükség lenne egy forrásközlő folyóiratra is. Mint-hogy a Világtörténet — címének megfelelően — az egyetemes történeti folyóirat feladatait kezdi ellátni, továbbra is fennmarad a referáló folyóirat hiánya. Növelni kellene az idegen nyelvű könyvkiadás volumenét s át kellene térni az *Acta Historica* évi négy számban való megjelentetésére. A folyóirat ekkor tudná célját, a magyar történettudomány eredményeinek széles körű külföldi megismertetését elérni; ehhez azonban terjesztését is a mostaninál mozgékonyabban kellene végezni, és mindenképpen több példányt kellene belőle külföldre küldeni.

c) A tudományos utánpótlás és minősítések tekintetében az 1963-ban kiadott törvényerejű rendelet, a tudományos minősítés új rendje kiállta a próbát. Számos vonatkozásban tökéletesítette és korszerűsítette a történész-képzés formáit és tartalmát. Az elmúlt években a tudományos tevékenységre ösztönző intézkedések egész sora eredményesnek bizonyult és kedvezően érezteti hatását a TMB minősítési munkájában és a tudományos fokozatot elnyerő történészek számának gyarapodásában. 1963 óta a tudományos utánpótlás képzése sokoldalúbb, tervszerűbb és a különböző szervek által összehangoltabban folyik.

A következő időszakban a TMB történelmi szakbizottságának munkájában különös gondot kell fordítani a történettudomány egészének arányos fejlesztésére, azon ágazatok előtérbehelyezésére, ahol az utánpótlás jelenleg nem látszik eléggé biztosítottnak. Figyelmet kell fordítani a szakbizottságnak a doktori fokozat minél egységesebb követelményeinek kimunkálására is.

d) A történettudományi kutatás jobb informáltsága, egyetemes történeti perspektívájának tágítása szempontjából időszerű feladat lenne megvizsgálni egy központi dokumentációs szolgálat létesítését, amelynek munkájában valamennyi történetkutató intézményt be lehetne kapcsolni.

VI.

A történettudomány kutatás előtt álló feladatokat a II. Osztály Vezetőségének az évi beszámolója a következőkben foglalta össze:

Teendőink fő vonala világos: a történettudomány hatékonyabban segítse elő társadalmunk új szocialista tudatának kifejmálódását — a tovább

élő, időnként újjáéledő polgári és kispolgári nézetek leküzdését — erősítését a szocialista hazafiság és nemzetköziség szellemében. Világosak ennek feltételei is: történetírásunk csak akkor tudja betölteni ezt a hivatását, ha szemernyit sem enged a marxista—leninista tudományosság követelményeiből; ha a dogmatikus korlátozottságot és szűklátókörűséget teljesen levetkezve harcol a burzsoá ideológia mindennemű megnyilvánulása ellen; ha egy percre sem szünteti be a tüzet saját nacionalizmusunk maradványai ellen.

A fenti általános keretben néhány konkrét feladatot a következőkben jelölhetünk meg:

Történettudományunk látókörének további kiszélesítésére, a provincializmus teljes kiküszöbölésére van szükség; nemzeti történelmünk egyetemes szemléletű művelésére, a nemzetközi marxista és polgári szakirodalom átfogóbb és mélyebb áttekintésére, az egyetemes történelmi kutatások további kibontakoztatására. Ez egyben előmozdítja a szovjet történészekkel, a nemzetközi marxista történettudománnyal való együttműködés szilárdítását, a polgári történetírás jelenkori irányzatai rendszeres és következetes bírálatát, tudományágunk hozzájárulását a burzsoá ideológia elleni világméretű eszmei harc sikerében.

Erőfeszítéseket kell tenni a marxista történeti elmélet egyes fontos kérdéseinek további kimunkálására, korszerű, meggyőző kifejtésére — a marxista klasszikusok dogmatizmustól mentes tanulmányozásának fellendítésével — kooperálva a filozófiai tudományok művelőivel, amire a II. Osztály kerekei kedvező feltételeket biztosítanak.

Fokozott figyelmet kell szentelni — tágabb és szűkebb értelemben egyaránt — a történettudomány módszertani kérdéseinek. Összegezni kell a legújabbkori történet kutatásának speciális metodikai tanulságait, a marxista összehasonlító módszer alkalmazásának eddigi tapasztalatait. Vizsgálat tárgyává kell tenni egyes történettudományi ágazatok sajátos módszerbeli problémáit, tisztázni pl. a kvantitatív módszerek történettudományi alkalmazásának elvi és technikai kérdéseit. Ilyen tárgyú tanulmányokkal elő kell készíteni a marxista történettudomány módszertani kézikönyvének kiadását.

A gazdaság- és politikatörténeti, a munkásmozgalomtörténeti kutatások továbbvitele mellett és velük szoros kölcsönhatásban — egyben a társ-tudományok eredményeit gyümölcsöztetve, fel kell fejleszteni az ideológia-történet, illetőleg általában a kultúrtörténet művelését — ide értve a historiógráfiát (és tudománytörténetet) is.

A tudományszervezés és koordinálás — a bürokratikus elemeket mellőzve — mindinkább kapcsolja ki az érdektelen, periférikus jellegű téma-választásokat; erkölcsi és anyagi eszközökkel ösztönözzön elvi igényű, fundamentális jellegű feldolgozások, monográfiák írására, amelyek — az egyetemi történelmi tankönyvsorozat és a kétkötetes Magyarország története után

— egyben nemzeti történelmünk, újabb 10 kötetre előirányzott összefoglalásának munkálatait is előkészítik, megalapozzák.

Rendszeresebben, közvetlenebbül kell figyelemmel kísérni az iskolai történelemoktatás, a történet szemléleti nevelés helyzetének, hatékonyságának alakulását; céltudatosabban kell alkalmazni a segítség eddigi és újabb módzatait.

Társadalmi-szellemi életünk jelenségeire, problémáira, vitáira frissebben, szervezettebben reagáljon történettudományunk — napisajtóban, folyóiratokban és egyebütt.

Ezekhez a feladatokhoz ma sincs hozzátenni valónk.

AZ MTA ELNÖKSÉGÉNEK 5/1968. SZÁMÚ HATÁROZATA A TÖRTÉNETTUDOMÁNY HELYZETÉRŐL, EREDMÉNYEIRŐL ÉS FELADATAIRÓL

- 1 Az Elnökség tudomásul veszi a Filozófiai és Történettudományi Osztálynak a „Történettudományunk helyzetéről, eredményeiről és feladatairól” előterjesztett jelentését. Az elhangzott vita alapján elismerését fejezi ki az Osztálynak és a Történettudományi Bizottságnak a jelentés elkészítéséért és előterjesztéséért.
- 2 Megállapítja, hogy marxista történettudományunk az elmúlt évtizedben egészségesen fejlődött, jelentős eredményekkel gazdagodott, és egyre nagyobb feladatot vállalt népünk szocialista tudatának formálásában.
- 3 Történettudományunk látókörének további kiszélesítése, a provincializmus teljes kiküszöbölése céljából törekedni kell nemzeti történelmünk egyetemesebb szemléltető művelésére, a nemzetközi marxista és polgári szakirodalom átfogóbb és mélyebb tanulmányozására. Mindez feltételezi az egyetemes történelmi kutatások további kibontakoztatását, ami egyben előmozdítja a szovjet történészekkel, a nemzetközi marxista történettudománnyal való együttműködés szilárdítását, a polgári történetírás jelenkori irányzatainak rendszeres és következetes bírálatát, a történettudomány hozzájárulását a burzsoá ideológia elleni világméretű eszmei harc sikeréhez.
- 4 Erőfeszítéseket kell tenni a marxista történeti elmélet egyes fontos kérdéseinek további kidolgozására, korszerű, meggyőző kifejtésére — a marxista klasszikusok dogmatizmustól mentes tanulmányozásának fellendítésével — kooperálva a filozófiai s egyéb tudományok művelőivel.
- 5 Fokozott figyelmet kell szentelni — tágabb és szűkebb értelemben egyaránt — a történettudomány módszertani kérdéseinek. Összegezni kell a legújabbkori történet kutatásának speciális metodikai tanulságait, a marxista összehasonlító módszer alkalmazásának eddigi tapasztalatait. Vizsgálat tárgyává kell tenni egyes történettudományi ágazatok sajátos módszerbeli problémáit, tisztázni pl. a kvantitatív módszerek történettudományi alkalmazásának elvi és technikai kérdéseit. Ilyen tárgyú tanulmányokkal hozzá kell járulni a marxista történettudomány módszertani kézikönyvének előkészítéséhez.

- 6 A gazdaság- és politikatörténeti, a munkásmozgalomtörténeti kutatások továbbvitele mellett és velük szoros kölcsönhatásban — egyben a társtudományok eredményeit gyümölcsöztetve — erőteljesen kell fejleszteni az ideológiatörténet, illetőleg általában a kultúrtörténet művelését — ideértve a historiográfiát és tudománytörténetet is.
- 7 Az Osztály és a Történettudományi Bizottság a tudományszervezés és koordinálás során törekedjék a periférikus jellegű témaválasztások kiküszöbölésére, erkölcsi és anyagi eszközökkel ösztönözzön elvi igényű, fundamentális jellegű feldolgozások, monográfiák írására, amelyek — az egyetemi történelmi tankönyvsorozat és a kétkötetes Magyarország története után — egyben megalapozzák nemzeti történelmünk újabb, 10 kötetre előirányzott összefoglalásának munkálatait is, ami egész történettudományunknak soron következő központi feladata.
- 8 A kutatási eredmények felhasználása, a történettudomány tudatformáló szerepének hatékonyabbá tétele érdekében az eddig bevált formák (Történelmi Társulat, TIT stb.) tökéletesítése mellett gondot kell fordítani a még kétképp el nem ért területek (Rádió, Televízió, ismeretterjesztő irodalom stb.) nyújtotta lehetőségek jobb kihasználására is.
- 9 Az Elnökség szükségesnek látja továbbá az iskolai történelemoktatás, a történet szemléleti nevelés helyzete, hatékonysága alakulásának figyelemmel kísérését és befolyásolását. E feladatok végrehajtásának biztosítása érdekében az Osztály mielőbb vizsgálja meg többek között egy jól szerkesztett ismeretterjesztő történelmi folyóirat megindításának lehetőségeit, és erre vonatkozóan terjesszen elő javaslatot március 31-ig.
- 10 Az Elnökség szükségesnek tartja, hogy történettudományunk társadalmi-szellemi életünk jelenségeire, problémáira, vitáira frissebben, rendszeresebben, szervezetebben reagáljon napisajtóban, folyóiratokban.
- 11 Mindezen feladatok eredményes megoldása érdekében az Osztály és a Történettudományi Bizottság tudományirányító, tudományszervező munkája során segítse elő a különböző intézményekben, egyetemi tanszékeken dolgozó történészek gyümölcsöző együttműködését, és fejlessze tovább az együttműködés formáit.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA DUNÁNTÚLI TUDOMÁNYOS INTÉZETÉNEK HUSZONÖT ÉVE

1943 — 1968

BABICS ANDRÁS

Előzmények

Intézetünk ebben az 1968. évben 25. évfordulóját ünnepli. Negyed évszázad áll mögöttünk, nehéz, küzdelmes kezdeti évekkel, majd az utóbbi évtized fellendülő szakaszával.*

Az intézet 1943-ban jött létre, sajátos körülmények között.

Dél-Dunántúl egyik kultúrközpontja Pécs, ahol mindig fájdalmas nosztalgiával gondoltak az 1367. évi alapítású középkori egyetemre, az 1920-as évek elején elérte, hogy egyetemet kapjon. A Magyar Nemzetgyűlés az 1921. évi XXV. t. c.-kel a pozsonyi egyetemet „ideiglenesen” Pécsre helyezte el. Az egyetem az 1923/24. tanévet kezdte ebben a városban, mégpedig a bölcsészeti, a jog- és államtudományi és az orvostudományi karral. A negyedik kar, az evangélikus hittudományi kar, amelyet 1923-ban létesítettek, Sopronban kezdte meg működését, és megszűntéig ebben a városban is maradt.

Az egyetemi karok (a bölcsészettudományi, a jog- és államtudományi és az orvostudományi kar) megpezsztítették Dél-Dunántúl tudományos életét. 1940 végén azonban törés állt be az „univerzitás” életében. Az akkori kultuszminiszter megszüntette a pécsi bölcsészettudományi kart, oktató személyzetét, intézeti könyvtárait túlnyomó részben az 1940 őszen revizionált Észak-Erdély fővárosában, Kolozsvárott újból felállított magyar egyetem szolgálatára rendelte. Ez éppen az idő tájban történt, amikor a magyarországi német nemzeti-ség számbavételéről és ún. „felvilágosításáról” hazánkban már a 30-as évek közepe óta sűrűn érkező nagynémet kutatók (nyelvészek, történészek, néprajzosok) jelentős „eredményről” számolhattak be. DK-Dunántúlt különösen látogatott helyé alakították, mert Tolna megye déli és úgyszintén Baranya megye déli része a németiség jól benépesített területe volt. Délkelet-Dunántúl

* Megköszönöm valamennyi munkatársamnak, hogy a jelen beszámoló írásánál szívesek voltak segítségemre lenni. A bibliográfiát dr. Cziffra Józsefné intézeti könyvtárosunk állította össze. — A zárójelben levő számok a szövegben a bibliográfia egyes címfelvételeire utalnak.

összefüggő német többség lakta területe is így kapta már korábban a „Swäbische Türkei” elnevezést. Hitler „Mein Kampf”-ja és Rosenberg „Mithos”-a által inaugurált tételek az élettéréről, a népi és történeti jogokról, a néptalajról, a kultúrtalajról, s e tételeknek hazánkra vonatkoztatása mélyen érintette a dél-dunántúliak többségét. Gyanakvásukat és éberségüket nem tudta elaltatni a német segítséggel visszakapott egykori magyar területek revizionálása sem. Ezenfelül hol itt, hol ott jelentek meg „kutatási eredmények” magyar állampolgárok tollából, akik a kiküldött német kutatók „eredményeit” próbálták alátámasztani.

Pécsett 1942-ben német iskolát állítottak fel. „Ennek a városnak a gyermekei annyi évtized után először énekeltek ismét német dalokat . . . olyan belső szenvedéllyel, amilyenre csak olyan emberek képesek, akik valamit régen elvesztettek és újból megtalálták” — írta a Deutsche Zeitung. (1942. okt. 26.)

A Dunagőzhajózási Társaságnál vissza akarták állítani a kezdeti korszakban használt német nyelvű ügyvezetést, annál is inkább, mert Ausztria megszállásával a pécsvidéki bányák, mint osztrák érdekeltségek, a német birodalmi H. Göring-Művekhez tartoztak. Megkezdődött a magyarországi német-ség beszerzése a Volksbundba. Magyarország 1941 nyarán benne volt a II. világháborúban, a hitleri birodalom oldalán.

A dél-dunántúli haladó értelmiségiek a maguk erőforrásaira támaszkodva próbálták ellenállni. Már 1936 óta működött a Kisebbségi Intézet a pécsi egyetem jogi karán belül. Ez az intézet 1938 óta különösen figyelemmel kísérte a német birodalom részéről jelentkező vonzást a magyarországi német-ség egy részére. 1941-ben Pécsett létrehozták a Sorsunk c. folyóiratot, amely köré számos haladó szellemű író és kutató csoportosult. A folyóirat a hozzáértő szerkesztésben jól tartotta a frontot abban az ostromban, amely mögött az említett nagyhatalmi törekvések álltak. Hasonló szellemben szerkesztették a Vasi Szemlét is. Minden nagyságrendű vállalkozás csak erősítette az ellenállást. Így merült fel már 1941-ben egy dunántúli kutatóintézet terve. A terv más oldalról is reálisnak látszott. A bölcsészettudományi kar megszűntével számos, korábban viruló kutatási ágazat elhalása vagy pangása volt várható, mindenekelőtt a földrajz-, a történet- és a nyelvtudomány területén, de az irodalomtörténet-írás vonalán sem volt jobb a helyzet.

Az 1930-as években már nálunk is úrrá lett az a felfogás, hogy a tudományos kutatások fellendítése tekintetében nem lehet kizárólag a felsőoktatás körében dolgozókra hagyatkozni, akik számára mégiscsak az oktatás volt az elsőrendű feladat. Analitikus, gyakran hosszú időre szóló kutatáshoz külön tudományos intézetekre van szükség. Ebben az elgondolásban jött létre a Teleki Pál Tudományos Intézet Budapesten, majd a kolozsvári egyetem megszervezésével párhuzamban az Erdélyi Tudományos Intézet Kolozsvárott. Precedensek tehát önálló tudományos intézet létesítésére voltak.

1942 májusában pécsi küldöttség jelent meg Kállai Miklós miniszterelnök és Hóman Bálint kultuszminiszter előtt, hogy tudományos intézet alapítását szorgalmazza. Eredményt nem értek el. Hóman utódja, Szinyei Merse Jenő azonban hozzájárult a kért kutatóintézet felállításához. Az alapító 63.752/1943. VKM. rendelet 1943. április 20-án jelent meg. Az intézet igen sajátságos módon kezdte meg működését.

Az intézet szervezeti fejlődése és tagjainak közirányú tevékenysége

Az intézet igazgatójává Szabó Pál Zoltán geográfus egyetemi magántanárt nevezték ki. Szoros szálak fűzték a pécsi bölcsészettudományi karhoz, és az intézet kiharcolásában is a legnagyobb része volt. Rendkívüli szervező-készségére és optimizmusára volt szükség, hogy a kezdeti nehézségeket leküzd-hessük. Az intézetre vonatkozó tervek eredetileg 15 tudományos kutatóra és évi 150 000 Pengő ellátmányra száltak. Az intézet magával az igazgatóval kezdett élni. Létszáma csak 1944-ben emelkedett 4 főre. Az ellátmány is 25 000 Pengőre csökkent, de még ezt sem kapta meg: a javadalom 1943 végére csak 3000 Pengő lett. Helyet egy külvárosi családi házban kaptunk.

Fennmaradásunkat az első években inkább társadalmi részről történő segítség biztosította. Az igazgató segílyt kérő agitációs körútjai alkalmával több megyétől és várostól kapott egy évre szóló vagy évenként visszatérő kisebb-nagyobb támogatást (Győr—Moson—Pozsony, Komárom—Esztergom, Fejér, Tolna és Baranya megyéktől, Győr, Esztergom, Székesfehérvár, Nagykanizsa, Pécs és Mohács városoktól).

Az intézet 1944 közepén kapta meg első tudományos munkatársát, egy magyar nyelvészt, és 1944 októberében pedig egy gazdaságtörténészt. Ekkor már volt egy adminisztrátora is, aki egyben a könyvtári teendőket is ellátta.

A felügyeleti és fenntartó szerv 1955. január végéig az Oktatásügyi Minisztérium volt. Ebben az időtájban a profilírozásra irányuló törekvés már olyan szintre jutott, hogy a minisztérium láthatólag nem tudta megtartani a keretében maradt tudományos intézeteket. Intézetünk érthetően azt a lehetőséget melengette, hogy a Magyar Tudományos Akadémia vegye át az Oktatásügyi Minisztériumtól, és így olyan keretek közé jusson, amelyben jellegének és rendeltetésének jobban meg is felelhet. Egyébként az intézet tudományos tervei az Oktatásügyi Minisztériumhoz való tartozás idejében is az Akadémia ellenőrzése alá tartoztak. Az akkori oktatásügyi miniszter, Erdei-Gruz Tibor és az Akadémia elnöke közötti megállapodás nyomában jött létre a minisztérium 12/1955. (O. K. 3.) O. P. sz. utasítása, amelynek értelmében a Dunántúli Tudományos Intézetnek 1955. február 1-től kezdve az Akadémia felügyelete alatt kell tovább folytatni működését.

Az Akadémia keretén belül intézetünk fenntartó és felügyeleti szerve a II. Osztály lett, amely akkor a Társadalmi és Történeti Tudományok Osztálya

néven szerepelt, és számos tudományágat foglalt magában. Intézetünkben művelt valamennyi tudományág és tudományágazat ehhez az osztályhoz tartozott. Az intézet nyelvészét 1949-ben a Nyelvtudományi Intézethez helyezték. Ilyen szaktudományágú státushelyünk azóta sincs.

Az Akadémiához tartozás valójában megfelelt a profilírozás követelményének. Ez az irányzat pozitív oldaláról jól lemérhető intézetünk további fejlődésében. Az Akadémia az ország legfőbb tudományos fórumaként a tudományos tevékenység fejlődését szorgalmazta, sok tudományos intézetet tartott fenn, amelyben a tudományos kutatást irányította. Magas szintű követelményeivel az Akadémia keretén kívüli tudományos törekvések a nivóemelkedést is elősegítette.

A II. Osztály lehetőségeihez mérten státusokkal bővítette intézetünket. Különös gondja volt arra, hogy tudományos segéderőkkel mozdítsa elő a kutatók működését.

1962-ben könyvtárost rendelt könyvtárunk vezetésére, aki egyúttal a dokumentációval is segíti a kutatókat. Hogy eredményeinkkel a nyilvánosság előtt rendszeresen szerepelhessünk, az Osztály 1955-ben lehetővé tette a *Dunántúli Tudományos Gyűjtemény* című sorozat elindítását. 1958-ban áttértünk az évkönyv rendszerre, amelyet 1960 óta „Értekezések” elnevezésű tanulmánykötetben folytatunk. Az ebből készült különlenyomatokkal pedig — a szerzők költségével — továbbfejlesztettük a Dunántúli Tudományos Gyűjteményt. Híven az akadémiai hagyományokhoz, a II. Osztály állandóan szemmel tartotta tudományos kutatás-szervező tevékenységünket, amelynek eredményeként dél-dunántúli viszonylatban a külső munkatársak olyan hálózatát építettük ki, hogy tájunk minden irányú problémáira nézve találtunk szakembert. Így vált lehetővé az, hogy eléggé zárt tudománykörű összetételünk ellenére ma már regionális komplex kutatási témákat tűzhetünk ki megoldásra. Ez az eljárás nemcsak a tudományos kutatás-szervezés terén bizonyult eredményesnek, hanem a káderutánpótlás gondjaiban is többször segített bennünket.

Munkatársaink jelentékeny része külső munkatársi minőségben tett bizonyosságot kutatás iránti hivatásérzetéről, mielőtt belső munkatársnak hívtuk meg. Ez a mód kevesebb kockázattal járt a tudományos kutatásra alkalmasság megállapítása tekintetében.

Az Osztály mindig megfelelő arányban biztosított munkatársaink számára külföldi tanulmányutakat akadémiai közötti egyezmény keretében, s ezen felül is — a kért és indokolt esetekben — anyagi támogatást nyújtott az egyénileg kezdeményezett külföldi tanulmányutakhoz.

1959 márciusában új szervezeti szabályzatot kaptunk, amelyben az Akadémia elnöke, a régihez viszonyítottan, bizonyos módosítást hagyott jóvá. A szabályzat 5. pontja szerint „az intézet alapvető feladata a természeti földrajz-, gazdasági földrajz-, néprajz- és történettudomány művelése és továbbfejleszt-

tése. A munkatársak kutatómunkájuk és tudományszervező tevékenységük során a dialektikus és történelmi materializmus módszerét alkalmazva, és a szocialista országok tapasztalatainak felhasználásával, komplex együttműködéssel, egymás munkáját kiegészítve, sokoldalúan tanulmányozzák és elemzik Dunántúl területén a természeti és társadalmi jelenségek elvi és gyakorlati kérdéseit, valamint ezek összefüggéseit.” Lényegesebb változtatás történt még 1967-ben szervezeti alapszabályunkban, amikor intézetünkben az Akadémia elnökének utasítása szerint történettudományi és földrajztudományi osztály létesült. Ezzel a módosítással az a cél, hogy a tudományos kutatás irányításában az ugyancsak egyidőben létesített tudományos titkárság segítségével a vezetés felelősségteljesebb és intenzívebb segítséget kapjon.

Intézetünk működésének 25 éve alatt a közvetlen kutatáson kívül számos, a tudományos munkával egybehangolható társadalmi tudományos szervezési, tudományos értékű anyaggyűjtési és kulturális jellegű tevékenységet folytatott az intézet. Ezen munkálatok közül mindenekelőtt a történeti és tudományos dokumentummentésről kell megemlékeznünk.

A régi világ összeomlása nyomában járó nehézségek, az elszabadult indulatok érvényre jutása sok kulturális és tudományos értéket sodort a pusztulás szélére. A magunk részéről — mindenféle utasítás nélkül — feladatunknak tartottuk, hogy ezeket a kallódó, pusztuló értékeket, családi és uradalmi levéltárakat, könyvtárakat megmentsük. Mentőakciónkat eleinte spontán elhatározásból tettük, de később, amikor a minisztérium már országosan látta az ilyen tevékenység szükségességét és sürgősségét, a begyűjtést hivatalosan is intézetünkre bízta Baranya, Somogy és Tolna megye területére nézve. Intézetünkbe hoztuk a Jeszenszky család bükkösi, a a Montenuovo család bolyi, a pécsváradi alapítványi uradalom pécsváradi levéltárának roncsaiban is értékes levéltárát, a Baranya megyei Gazdasági Egyesület levéltárát. Ezeket később a rendezés, a kutatásra való kiszolgálás érdekében átadtuk a pécsi Állami Levéltárnak. Hasonló módon kerültek el a teljes széthurcolást a Festeticsek dégi, a Montenuovok bolyi, a pécsi hadapródiskola pécsi, a Jeszenszkyek bükkösi könyvtára. Sajnos, néhány helyen eredménytelenül jártunk. Semmit sem tudunk pl. megmenteni a siklósi Batthyány—Benyovszky levéltárból, úgyszintén a görcsönyi uradalmi levéltárból sem.

Ahogy az élet visszatért a háborútól megtépett területen, úgy ébredtek a különböző elgondolások kulturális, felsőoktatási és tudományos síkon. Munkások, parasztok és értelmiségiek túlnyomó többsége, a háború nyomasztó hatása alól megszabadulva, lelkesedéssel vetette magát az újjáépítésbe.

Az értelmiségiek és az új városvezetőség úgy vélte, hogy az öt évvel korábban megszüntetett bölcsészettudományi kar felállítására elérkezett a lélektani pillanat. Ezt a reményt nemcsak a bölcsészeti kar megszüntetésének fájó emléke élesztette, hanem az a körülmény is, hogy Pécs és közvetlen környékének bölcsészettan-hallgatói a polgári közlekedés nehézsége miatt sem a buda-

pesti, sem a szegedi, sem a debreceni egyetemet nem kereshették fel. Az általános igénynek engedve, Pécsen 1945. február 1-én tanárképző tanfolyam indult, ahol az intézet akkori valamennyi tagja (egy geográfus, egy nyelvész, egy történész) kollégiumok tartását vállalta. Az így szerzett tanárképzős fél éveket a vonatkozó egyetemek is elismerték. Természetesen, a közlekedés helyreállításával ez az ideiglenes tanárképző elvesztette létjogosultságát, de utána ismét visszatérő óhaj maradt a bölcsészettudományi kar felállítása. Intézetünk részéről azonban mindenkor hangsúlyoztuk, hogy a bölcsészkar felállítása nem érinti az intézet létjogosultságát, sőt működésük a bölcsészettudományi kar és a természettudományi kar felállításával nyerne nagyobb jelentőséget. Hangsúlyoztuk, hogy az oktatás jellege, az oktatói személyzet nagy munkája lényegileg más, mint egy regionális kutatóintézet programja. „Az egyetem a tanszékek munkakörében az egyetemes tudományt képviseli, az előadások és munkálatok nem szoríthatók területi keretek közé. Ezzel valósággal gátolná az egyetem univerzális tevékenységét... Szükséges, hogy Dunántúlban szakszerű átkutatására oly intézmény vállalkozzék, mely csak ezt végzi. A tapasztalat arra tanít, hogy a tanszékek mellett működő intézetek nem szoríthatók rá speciális tudományos kutatásra, legkevésbé a területi keretek közé szorított adatgyűjtésre.” Rövidesen visszatért ismét a felsőoktatás kérdése Dél-Dunántúlon, és a törekvés valóra is vált. Ebben a munkában igen nagy érdemeket szerzett az intézet első igazgatója, Szabó Pál Zoltán. A népoktatás korszerűsítése gyors ütemben nagyszámú pedagógust kívánt, s ezért 1948-ban az oktatásügyi miniszter elrendelte a pécsi Pedagógiai (Tanárképző) Főiskola felállítását. A főiskola megszervezését intézetünk igazgatójára bízta, aki feladata teljesítése után teljes erejével az intézet fejlesztéséhez fogott.

A stabilizáció, a szocialista rend alapjainak lerakása, a Tudományos Akadémia és a tudományos társulatok szervezése olyan helyzetet teremtett, amelyben intézetünk is elindulhatott célja megvalósítása felé. Az út feltételei közé tartozott többek között a megfelelő állami ellátmány és a megfelelő tudományos személyzet biztosítása. Minthogy az említett külső körülményekkel együtt az intézet munkatársai létszámának alakulása és a munkatársak szaktudományi ágak közötti megoszlása is jellemző regionális intézetünk életére, alább adunk erről kimutatást 1943-tól napjainkig.

A létszámnövekedés nemcsak az intézet tudományos teljesítményében látszik meg; a tudományos egyesületi élet és a közélet területén is jól lemérhető. Munkatársaink több országos tudományos egyesület területileg decentralizált osztályában és csoportjában vezető (elnöki, társelnöki, titkári) szerepet tölthettek és töltenek be. Így a Magyar Földrajzi Társaság dél-dunántúli osztályában, a Magyar Hidrológiai Társaság pécsi csoportjában, a Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulatban, a Mecseki Földtani Csoportban, a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetségében (MTESZ), a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatban. Külön meg kell említenünk, hogy intéze-

Év	Kutatók					Apparátus	Teljes létszám
	Földrajzos	Történész	Nyelvész	Néprajzos	Összesen		
1943	1				1		1
1944	1	1	1		3	1	4
1945	1	1	1		3	2	5
1946	1	1	1		3	3	6
1947	1	1	1		3	4	7
1948	2	1	1		4	3	7
1949	3	1			4	2	6
1950	3	1			4	3	7
1951	3	1			4	3	7
1952	3	3			6	5	11
1953	4	3			7	5	12
1954	4	3			7	5	12
1955	4	3			7	4	11
1956	4	3			7	4	11
1957	4	3			7	5	12
1958	4	3			7	5	12
1959	4	3			7	5	12
1960	4	3		1	8	5	13
1961	4	3		1	8	6	14
1962	4	4		1	9	6	15
1963	4	4		1	9	7	16
1964	5	4		1	10	7	17
1965	5	5		1	11	7	18
1966	6	5		1	12	8	20
1967	5	6		1	12	8	20
1968	5	6		1	12	8	20

tünk elhunyt igazgatója életének utolsó éveiben a Magyar Földrajzi Társaság országos elnöke volt.

Különböző tudományos bizottságokban és választmányokban képviseljük tudományágaink és intézetünk érdekeit (akadémiai bizottságokban, a Nemzetközi Földrajzi Unio Magyarországi Nemzeti Bizottságában, a Nemzetközi Karszt Bizottságban, Nemzetközi Barlangkutató Társaságban, a MTESZ központi szervében és megyei intézőbizottságában, a Magyar Földrajzi Társaság, a Magyar Történelmi Társulat választmányában, a Várostartörténeti Bizottságban stb.).

Tagjaink közéleti téren élénk tevékenységet fejtettek és fejtenek ki. Országgyűlési képviselő, városi tanácsstagok, tanácsi VB tag, szakszervezeti megyei bizottsági elnök, a Hazafias Népfrent elnöke és vezetőségi tagjai, a Magyar—Szovjet Baráti Társaság elnökségi tagjai kerültek ki sorainkból.

A főtitkári utasítás értelmében bekapcsolódtunk a helyi felsőoktatás menetébe. Három munkatársunk a Tanárképző Főiskolán tartott speciálkollégiumot (a történet és a természeti földrajz köréből). A Jogi Karon tart évek óta — másodállásban — előadásokat egy munkatársunk, gazdaságtörténészünk pedig a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem pécsi kihelyezett tagozatán oktat már második éve.

Intézetünk, valamint a vezetőség tekintetében intézetünkben tömörült Magyar Földrajzi Társaság Dél-Dunántúli Osztálya és a Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja részéről az utolsó évtizedben mintegy háromszáz ismeretterjesztő előadást szerveztünk, illetőleg tartottunk a Pécsi Rádióban. Ugyancsak intézetünk és az említett társulatok képviselőitében több tudományos ülésszakot, vándorgyűlést rendeztünk helyben és vidéken.

Régióink helyi szervei többször fordultak hozzánk helyi kiadványok szervezésére és a szerkesztési munkálatok ellátása érdekében. Szerkesztettük a Tanácsköztársaság Pécsi — Baranyai Emlékkönyvét (15), a Tanulmányok Baranya és Pécs története 1944 — 1960. c. kötetet (16), a Baranya (18), továbbá a Pécs (17) c. monográfiákat, gondoztuk Hajdu Gyula: „Harcban az elnyomók és megszállók ellen” c. emlékiratát (14), amely Baranya és Pécs munkásmozgalmát örökíti meg. Jelenleg szerkesztjük a „Válogatott dokumentumok Baranya és Pécs munkásmozgalmának történetéhez” c. munka 1. kötetét. Intézeti munkatársunk szerkeszti a Pécsi Műszaki Szemlét alakulásától (1956-tól) fogva.

Az intézeti kutatás szervezése és eredményei

Az a bonyodalmakkal teli helyzet, amelyben az intézet a háború utolsó két évében volt, továbbá a gazdasági, tudományos és kulturális szinten uralkodó nehézségek a felszabadulás utáni első években, természetesen nem hatottak előnyösen a tudományos kutatásokra. Távol álltunk még attól, hogy kutatásainkat jól összehangoljuk. A tudományos tervkészítés még csak első lépéseit tehetette meg. Az intézet tagjainak munkásságát csak a vizsgált terület egységével tudtuk némileg biztosítani. Az a rejtett szempont, amely intézetünk létesítése alkalmával szervezeti szabályon kívül ugyan, de a koncepcióhoz tartozott, ti. hogy a hitleri német birodalom kelet-európai előretörését többek között előkészítő földrajzi, történelmi és nyelvészeti kutatásokat intézetünk kutatásával is paralizáljuk, 1944 és 1945 fordulóján egycsapásra célját vesztette. Tolna és Baranya megye, valamint Somogy megye egy része már 1944 november végén felszabadult a fasiszta német hadsereg óriási nyomása alól. Intézetünk tevékenységét bekapcsolhattuk az újjáépítés szolgálatába. „Az újjáépítés szempontjai megkívánják, hogy ne a régihez térjünk vissza, hanem a haladás útján újat és jobbat alkossunk. Dunántúl gazdasági újjáépítését tudományosan irányítani kell.” „Ez a lényege a feladatnak, ehhez járul a kulturális élet fejlesztését szolgáló minden tevékenység és minden történelmi érték megmentése, szakszerű feldolgozása” (34) — írta az intézet alapító igazgatója. Ennek az intézeti irányelvnek a szellemében távlati terv egészében való megvalósítására — sajnos — nem kerülhetett sor, kellő anyagi alátámasztás és a kellő létszámú kutatógárda hiányában. Érdemes azonban megemlíteni, hogy terüle-

tünk kutatását hat osztály keretében akartuk végrehajtani. Az osztályok eredményei komplexen illeszkedtek volna egymáshoz. Jellemző, hogy külön osztály állt volna annak a célnak szolgálatában, hogy a begyűjtött anyagot térképeken, grafikonokon, diagramokon ábrázolja, és tematikus térképeken adja az eredményeket a gyakorlati tervező, a gazdasági szakemberek elé. Olyan praktikus törekvés volt ez, amelynek egy részét csak a legutóbbi években veheti programjába mind intézetünk, mind az országos földrajztudományi kutatás.

Már az 1940-es évek második felében hozzáálltunk azonban olyan feladatok megoldásához, amelyek a természeti földrajzi és a gazdaságtörténeti vonatkozásokban máig is eleven erővel hatnak kutatásainkra.

Földrajztudományi kutatásaink ágazataik szerint a természeti földrajzhoz (általános morfológia, karsztmorfológia, hidrológia, hidrogeográfia, klimatológia) és a gazdaságföldrajzhoz tartoznak.

Legmélyebb gyökerei — személyi, kutatói adottságok révén — a *természeti földrajzi kutatásoknak* voltak. Alapvető cél szerint aprólékos kutatással meg kell vizsgálnunk Délkelet-Dunántúlt geomorfológiai tekintetben, főképpen a Mecsek hegységet és a Villányi hegységet, mégpedig nem a klasszikus módszertan statikus nézőpontjából, hanem dialektikusan, a földfelszín formáló minden jelentősebb adottság viszonylatában. Az utóbbiak sorában első helyre került a geológiai alapvetésű morfológia, továbbá a karszt kutatás, elsősorban a Mecsek hegységben, de később az ország más karsztos területén is.

A *karsztmorfológia* és a vele kapcsolatos *karszthidrológia* az intézet vizsgálódási bázisát alkotó régióban hálás talajra talált. A Mecsek hegység déli része a népes települések közelségében, a korábbi erdő- és növénygazdálkodás és legeltetés ésszerűtlen üzése következtében feltűnően elkarsztosodott. Attól függetlenül tehát, hogy a morfológiai kutatások általában, de ebben a rész kérdésben is, a természeti földrajz egyik fontos kutatási területe, a karsztosodás megakadályozása gazdasági feladattá lett (38). A mecseki karsztkérdés komplexen alakulva, mindenekelőtt a karszthidrológiai kutatásokat vonta maga után; elsősorban azért, mert lakosságszámát tekintve egyre növekvő mecsekalji városnak, Pécsnek a vízellátása korábban nagymértékben támaszkodott a mecseki karsztforrásokra.

Pécsett, de a Mecsek más részében is (pl. Komlón), ahol a lakosság létszáma rohamosan növekszik, állandóan visszatérő probléma az egészséges ivóvíz kérdése. Hosszú ideig, a Mohács—pécsi dunai vízvezeték megépítéséig tartotta magát az a szemlélet, hogy a város vízellátását a Mecsek hegységben és a közelebbi környezetben kell megoldani. Intézetünk karsztmorfológiai és karszthidrológiai vizsgálatai részben ezt az igényt tükrözik vissza (63, 68, 86, 87). Megjegyzendő, hogy ez a törekvésünk személyi alapon hosszú előmunkálatokra támaszkodott, mivel kb. 10 éves intézeten kívüli munkálatok folytatódtak intézetünkön belül. Természetföldrajzi oldalról tehát igyekeztünk hozzájárulni azokhoz a vízkutatási eredményekhez, amelyeket még Böckh Jánosnak és

Vadász Elemérnek köszönhattünk. Így jöttek létre a Mecsek karsztvízrendszeréről, a karsztvízkutatás népgazdasági jelentőségéről (38), a mecseki karsztvíz egészségügyi védelméről, a Mecsek hegység vízrajzi kutatásáról szóló tanulmányaink (104, 328, 338, 360).

Hidrológiai kutatásaink nem maradtak meg a városi települések szolgáltatában. A kapitalista rendszerű, egyéni mezőgazdálkodás átállítása a szocialista társadalmi rendhez illő termelési szövetkezetekké, állami gazdaságokká, fokozott igényeket jelentett a vízhez mind az öntözés, mind az állattartás szükséglete tekintetében. A régió általánosabb hidrológiai problémáival kapcsolatban készített tanulmányaink módot adtak arra, hogy közvetlen meghatározott igényeknél is segítséget tudjunk nyújtani ott, ahol ilyen jellegű kéréssel fordulnak hozzánk. Így jöttek létre azok a speciális vízproblémákkal kapcsolatos szakvélemények, amelyeket adtunk ipari üzemeknek [a Pécsi Porcelángyárnak (332), a Pécsi Bőrgyárnak (333), a Malomipari Egyesületnek (335), a Pécsi Sörgyárnak (339), termelőszövetkezeteknek, állami gazdaságoknak és községeknek] a pellérdi és a beremendi halgazdaságnak (343, 354), a sombereki és a babarci tsz-ek számára törpevízmű létesítéséhez (366, 367), a babarci állami gazdaságnak (341), Pécsváradnak és Zengővárkonyának (352), fürdők vízproblémáival kapcsolatban Sikondának (334), Harkánynak (356), Siklósnek (340, 351, 353), Hidasnak (350). De felkérés nélkül, általánosabb értelemben is véleményünket nyilvánítottuk olyan kérdésekben, amelyek mezőgazdaságunknak, növénytermesztésünknek, állattartásunknak hasznára válhattak [Baranya vízgazdálkodási lehetőségeiről (331), Baranya kertöntözési problémáiról, Baranya szőlő-, gyümölcs-, száraz és öntözéses zöldségtermeléséről (346) stb.*].

Karsztkutatásaink a Villányi hegységben is voltak (67), bár nem annyira hidrológiai szempontból, mint a Mecsekben. A Villányi hegységhez tartozó Harsányi hegy tanulmányozása viszont elindított egy olyan jellegű karsztkutatót, amelynek szálai gyakorlatilag a bauxitbányászat néhány kérdését is megvilágították (314).

A bauxit, az alumíniumnak ez a legfontosabb érce, Magyarországon az 1920-as évek óta tárgya a bányászati nyersanyagkutatásnak és a bányászatnak. Hazai bauxitelőfordulásaink a mezozoos alaphegységeinkhez vannak kötve; a bauxit általában a karbonátos alaphegység karsztos egyenetlenségeit tölti ki. Míg a Mecsek hegységben nincs nyoma a bauxitosodásnak, addig a Harsányi hegyen alsókrétában települt bauxitra akadunk. Az 1920-as és a 30-as években meg is kísérelték ennek a kitermelését, jelenleg azonban már ilyen tevékenység ott nincs, mert korszerű bányatelepítés az itt levő előfordulásokra gazdaságosan talán lenne. Élénk viszont a bauxitbányászat a Magyar Középhegység Bakony és Vértes hegységi részeiben, ahol a bauxitosodás kimondottan a kréta eleji és

* Részletesen l. a bibliográfia 315—380. sz. címfelvételeit.

kréta végi karsztosodással, tehát karsztmorfológiai jelenségekkel párhuzamban ment végbe. Karsztkutatásainkkal részben tudományos szempontból, részben gyakorlati céllal, elhagytuk dél-dunántúli régiónkat.

A bauxitosodás egyik feltétele továbbá az olyan éghajlat, ahol a meleg és nedves, meleg és száraz időszakok váltják egymást, vagyis olyan területen ment végbe, ahol a trópusi vagy szubtrópusi klíma volt az uralkodó. A mecseki karsztkutatások így részben elvezettek bennünket az *őskarszt, vagy trópusi karszt tanulmányozásához*. Az őskarszt vizsgálata hazai viszonylatban intézetünk természeti földrajzi kutatásának egyik jellemzője lett (74, 77). Ez az irány bekapcsolt bennünket a nemzetközileg szervezett őskarsztkutatásba, s ezen a területen méltányolták is eredményeinket. Kutatásainkról nemegyszer beszámoltunk nemzetközi karszt- és speleológiai kongresszusokon (69, 70). A karsztkutatás és a karszthidrológiai vizsgálatok karsztbarlangokkal kapcsolatos kérdéseket is felvetettek, és ezeket meg is oldották (64, 67, 69, 313). Bár a speciális karsztmorfológián kívül általános fejlődéstörténeti morfológiai kutatást is végeztünk (49, 51, 52, 53, 60, 62), az utóbbi csak akkor vált intenzívebbé, amikor újabb természetföldrajzost kaptunk. Így vált lehetővé, hogy bekapcsolódjunk azokba a morfológiai kutatásokba, amelyeket az Akadémia Földrajzi Bizottsága irányított. Intézetünk feladata az lett, hogy Dél-Dunántúl keleti és nyugati szegélyének felszínfejlődését vizsgálja meg. Ebben a keretben mindenekelőtt a délnyugat-dunántúli dombság felszínfejlődésére nézve adtunk részletkutatásokon alapuló szintézist. Hasonlóan ki kellett egészíteni a Mecsekre vonatkozó korábbi morfológiai vizsgálatokat mindazon felszíni formákra nézve, amelyeket karsztmorfológiai vizsgálataink során különösebb figyelembe nem részesíthettünk. Ugyancsak vizsgálat alá vettük a Dráva-völgy fejlődéstörténetét (53, 55, 76), mert részben erre a területre korábban csak szórványos természeti földrajzi vizsgálatok történtek, részben lehetővé vált, hogy a Dráva morfológiai tudományos irodalmát újabb eredményekkel gazdagíthassuk. Külső munkatársi tevékenység igénybevételével bővítettük kutatási területünket a Zselic felé. Ez a munka még jelenleg is folyamatos. A zselici kutatások komplexek, morfológiai, hidrogeográfiai, klimatológiai, talajföldrajzi, hidrogeográfiai stb. szempontból történnek. Ebben a kutatásban ugyancsak jellegzetes az a cél, hogy a kapott eredményekkel a terület gazdasági életét segítsük meg.

A regionális feladatok megoldásán felül — természetesen — a morfológiai kutatásainkkal hozzá akarunk járulni a hazai természetföldrajzi szintézis létrehozásához. E munkálatok jegyében kooperációban voltunk az Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézetével. A morfológiai térképezés eredménye Délkelet- és Délnyugat-Dunántúl 1 : 100 000 és 1 : 200 000 méretarányú morfológiai térképe lett. A *morfológiai tematikus térképezés* területén módszerében és szerkesztésében különleges térképlapokat is készítettünk. Ezek a térképek a lejtőket kategorizálják, valamint a lejtőkitettségek és a domborzat okozta

napfényhiányt ábrázolják, s így közvetlenül segítjük ezekkel a szakembereket az ábrázolt területek természeti adottságai ésszerű kihasználásában (54).

Úgy gondoljuk, hogy az ilyen jellegű morfológiai térképezésnek módszertani és gyakorlati vonatkozásban ugyancsak lesz hasznosítható mondanivalója.

Természeti földrajzi tekintetben igyekeztünk olyan témákat meghatározni, amelyeknél az egyes kutatási ágazatok kölcsönösen támogatják egymást. Szükségesnek tartottuk, hogy a morfológiai kutatások genetikusan és komplexen menjenek végbe, részben a tökéletesebb összkép kedvéért, részben, hogy elkerüljük a korábban gyakran előforduló morfológiai egyoldalúságot.

Intézetünk földrajzi szektorában elhelyezkedő diszciplínák egyike sincs a másikkal viszonyítottan alá-, vagy fölérendelt helyzetben. Azonkívül, hogy kutatásainkban komplex módszerekkel járnak el, mindegyiknek megvan a maga sajátos tudományágazati problematikája.

Befejezéshez közeledik egy olyan kutatásunk, amely Pécs város és a Mecsek hegység közötti függőleges hőmérsékleti elrendeződést vizsgálja óráidőközökben (124).

Míg a fentebb érintett klimakutatók a karszt- és általános morfológiai, hidrológiai, vízföldrajzi kutatásunk perspektíváját tágítják, illetve a városok levegőjének szennyeződésére nézve adnak hasznos dokumentációt (122, 123), addig 1966 óta olyan klimatológiai tématervet készítettünk, amelynek értelmében a természetes és a mesterséges üregek klímaviszonyait is megfigyeljük. A természetes üregek klímájának kutatása a karsztos üregekre, barlangokra vonatkozik, a mesterséges üregek klímájának vizsgálata alatt pedig lényegében a *bányaklíma-kutatást* értjük. Különösen nagy szerepet szánunk ma és a jövőben is magának a bányaklíma-kutatásnak. Ismeretes, hogy a bányákban uralkodó légköri viszonyok milyen rendkívüli hatással vannak a bányabiztonságra, a bányászok egészségi viszonyaira, munkateljesítményére. A mecseki szénmedence földalatti munkahelyeinek viszonylagosan nagy mélysége, a bányák gázossága, a kőpor- és szénporártalom, a levegő túl magas hőmérséklete stb. nagy feladatok elé állítják a földalatti klíma-megfigyeléseket. A gyors és pontos mérések s azok kielemezései a hatásos, preventív intézkedések nélkülözhetetlen tényezői. Ezen a területen folyamatban van a kooperáció kiépítése a Mecseki Szénbányák és a Mecseki Érchánya Vállalat megfelelő osztályaival. A klimatológiai kérdésekkel foglalkozó bányaműszakiak tevékenységét klimatológus szakemberekkel kívánjuk támogatni. A kutatás előrehaladtával remélhetőleg mód lesz majd arra, hogy nemzetközi szinten bekapcsolódjunk a nagyfontosságú bányaklíma-kutatásokba.

Eltérően a természeti földrajzi kutatásoktól, a *gazdaságföldrajzi kutatásaink* csak 1953-ban indulhattak meg. Tervünk az első évektől kezdve az volt, hogy szűkebb területről, részletkérdésekből kiindulva bővítsük térben és témában vizsgálódásainkat. Ez a szempont bizonyos távlatban nemcsak Baranya megye gazdaságföldrajzi monográfiáját jelezte — nehéz is lenne

a gazdaságföldrajzi diszciplína vizsgálódását közigazgatási határok közé szorítani — hanem Délkelet-Dunántúl gazdaságföldrajzi megkutatását is. A kutatás és a feldolgozás lépcsőzetes módja lehetővé tette, hogy módszert kísérletezzünk ki kisebb és nagyobb területek gazdaságföldrajzi tanulmányozásához, és hogy hozzájáruljunk korszerű gazdaságföldrajzunk fejlesztéséhez, elvi és elméleti kérdéseinek tisztázásához (127).

A konkrét tudományos feladatok megoldására irányuló erőfeszítésünk közben az elmélet és a gyakorlat egységét is szolgálni kívántuk. Ez a törekvés a gazdaságföldrajzi területen különösképpen természetes követelmény. A gazdaságföldrajzi diszciplína kutatási eredményei sokszor és igen eredményesen hozhatók kapcsolatba a társadalmi, gazdasági, közigazgatási igényekkel.

Mind a kitűzött téma, mind a társadalmi és gazdasági igények kielégítése szempontjából mindenekelőtt a *gazdaságföldrajzi körzetesítés* elméleti és gyakorlati kérdéseivel kellett foglalkoznunk (26). Gazdaságföldrajzi kutatásaink megkezdésekor a szocialista államokban éppen a gazdasági földrajzi körzetesítés problémája nyomult az előtérbe. Ebben a vonatkozásban a Szovjetunióban már jelentős gazdaságföldrajzi kutatást végeztek, s az eredmények értékes megfigyelésekre adtak lehetőséget. Megállapítható volt azonban rögtön az elején, hogy a körzetesítés problémái több vonatkozásban mások a hatalmas területtel rendelkező Szovjetunióban, és mások a kis Magyarországon. Vagyis az ottani megállapítások változatlanul nem alkalmazhatók hazánk gazdasági körzetesítésénél. Míg pl. a szovjet gazdasági földrajz szemléletében a legfontosabb körzetalakító tényező a komplexitás, addig nálunk a népgazdasági specializálódás. A Szovjetunióban a gazdasági földrajzi körzetek szinte Magyarország nagyságúak, nálunk kis területi komplexumokkal kell számolnunk, amelyeknek határát az alacsonyabb fokú egységek határai befolyásolják. A körzetek kialakítása Szovjetunióban a nagyobb egységektől a kisebb egységek irányában haladt, nálunk célszerűbbnek mutatkozott az alulról felfelé való tagozódás és elhatárolás.

Ilyen módszertani megfontolások alapján a községi körzetek kialakításának kérdését vettük vizsgálat alá (136), hogy erről a bázisról közeledjünk a középszintű körzetek, majd a legmagasabb fokú körzetek felé. Célszerűnek látszott azonkívül, hogy a gazdasági tervezés egységei lehetőleg államigazgatási egységeket is jelentsenek, vagyis, hogy igazgathatók legyenek.

A községi szintű körzetek kialakítása érdekében kidolgozott módszert sokoldalúan megvizsgálták, és miután Baranya megye tanácsa is magáévá tette, hozzáfogtak a községi szintű körzetek létrehozásához.

A kiskörzetesítés előnye több vonatkozásban lemérhető. A rendezés mindenekelőtt módot adott arra, hogy kisterületű községek termelőszövetkezeteik egyesítése révén nagyüzemet megközelítő jelleggel termelhetnek. Gazdasági szintű összevonással párhuzamban összevonás történt a kisközségek adminisztrációs tevékenysége vonalán is. Jelenleg a községek összevonása

már kb. 70%-ban megtörtént. Ez a folyamat nagyobb távon az egészségesebb településhálózat kialakulásával jár. A fejlődésképtelen települések elhalnak, elsorvadnak, s a lakosság szinte természetes fejlődés útján a nagyobb helyi és helyzeti energiával, több kulturális és civilizációs adottságokkal rendelkező községekben telepszik le.

Intézetünk a kiskörzetek kialakításánál nyújtott elméleti alapvetésen kívül hasonló módon járult hozzá az ún. *alkörzetek* kialakításához. Erre vonatkozó munkálataink figyelembevételével szüntette meg a kormányzat a villányi, majd 1964-ben a sellyei, 1967-ben a pécsváradit járást. Kialakították a véglegesnek tekinthető pécsi és siklósi alkörzetet.

Intézetünk feladatai körében célunk tehát régióink települési kérdéseinek sokoldalú megvizsgálása földrajztudományi módszerrel, így többek között a népesség alakulása is. Ilyen irányú kutatásaink rendszerezése érdekében tisztázni próbáltuk az önálló korszerű népességföldrajz elméleti és módszertani problémáit, és az erre vonatkozó munkákat az Akadémia Földrajzi Bizottsága részéről szervezett ülésen meg is vitattuk, majd a tanulmányt publikáltuk (28).

A népességföldrajzi vonatkozásban a népesedésre ható tényezők, a népeseedés és a többi társadalmi gazdasági jelenség és folyamat közötti kölcsönhatások vizsgálata került az előtérbe. Kutatás alatt állanak a munkaerőgazdálkodással, ill. a lakosság foglalkoztatásával, a lakosság szükségleteinek felmérésével, a községek lakossága foglalkozás szerinti átrétegződésével, valamint az 1953—1956. évi ún. „demográfiai hullámmal” és a nők terület szerinti megoszlásával összefüggő problémák.

Gazdasági, település- és népességföldrajzi vonatkozású regionális kérdésekre nézve több szakvéleményt adtunk a helyi párt- és állami szervek részére is. Ilyen igények szolgálatában foglalkoztunk a községfejlesztési munka megjavításának elméleti kérdéseivel (317), az államigazgatás területi beosztásának gazdaságosságával (316) — speciális megbízásban — Miskolc kereskedelmi szerepkörének összefüggéseivel az országos hálózattal (318), Baranya megye településfejlesztési feladataival (319), a pécsi műszaki értelmiség anyagi és kulturális helyzetével, Baranya megye és Pécs idegenforgalmának fejlesztési kérdéseivel (321), Baranya népesedésének jövő fejlődési irányával (319, 320).

1967-ben módunk volt, hogy intézetünkbe még egy gazdaságföldrajzost hozhassunk. Erre nagy szükség volt, mert regionális viszonylatban különösen nagy az igény a gazdaságföldrajzi kutatások útmutatásaira. Terveink szerint a folyamatban levő gazdaságföldrajzi kutatásaink most nagyobb súllyal fordulhatnak iparföldrajzi kérdések felé.

A földrajzi kutatásokat, a gazdaságföldrajzi problematikát zökkenőmentesen kapcsoljuk a történelmi, mindenekelőtt a gazdaságtörténeti témákhoz. Ez a két szaktudomány hasznosan támaszkodik egymás eredményeire, akár a mezőgazdaság-, akár az ipar-, akár a település- stb. történetről, vagy földrajzról van szó.

Intézetünkben legelőbb az *ipartörténeti kutatás* és a földrajzkutatás találta meg az egymáshoz vezető utat és léptek rá a határterületek megkutatására. Az intézet 1944-ben érkező tudományos munkatársa gazdaságtörténész volt. A gazdaságtörténeti kutatás számára legfontosabb témaként mindenekelőtt a nagykiterjedésű és kőszeneink minőségét tekintve az első helyen álló mecseki szénmedence kínálkozott. A kőszénbányászati termelési ágazat történeti kutatásában hosszú évekig meg is maradtunk a mecseki szénmedencében, és csak a legutóbbi években hagytuk el a tudományos perspektíva céljából és a kőszénbányászat országos méretű szintézisének létrehozása érdekében.

A medence liász kori kőszene nagy szerepet töltött be hazai hőenergiagazdálkodásunkban. Már az 1830-as években egyik támasza volt a hazai folyami gőzhajózásnak, 1853 óta pedig fokozatosan elfoglalta helyét, mindenekelőtt a Dunagőzhajózási Társaság, de egyéb hajózási társaságok üzemeinél is. Jelentősége növekedett, amikor a magyar állami kőszénbányászat gondolata is felmerült és megvalósításához fogtak. A medence középső szénvonulatán a komlói bánya az állami szénbányászat egyik fontos objektumává lett. A liázkőszén szerepe tovább növekedett a II. világháború után, amikor a Dunai Vasmű számára igényelt kohászati koks alapanyagának 40 %-át a mecseki kőszénbányák adták.

A gazdasági bázis mellett a politikai—világnézeti szempont is ugyanilyen súllyal jelentkezett. Ugyanis a szénmedence századforduló körüli 5 ezer főnyi munkásállománya egyre intenzívebb módon vonult be a munkásmozgalom történetébe. A mecseki bányamunkásság volt Délkelet-Dunántúl munkásmozgalmának mozgatóereje. Nemegyszer 7—8 hétig tartó sztrájkjai súlyos gondot okoztak a munkáltatóknak. Az ország bányászati és kohászati szakszervekedésének mozgatása is mindenekelőtt erről a helyről ment végbe. A mecseki bányászat volt az, amely Délkelet-Dunántúl több települése nagyságrendjét pozitívan alakította. Ezenkívül számos jelentős bányászkolónia jött létre, sőt 1947-től számítva napjainkig a mindössze 4500 főnyi lakosságú Komlót hétézeres lélekszámmal várossá fejlesztette.

Ezt a jelentős iparvidéket napjainkig csaknem minden vonatkozásban megkutatottuk, az eredmények könyvekben és tanulmányokban láttak napvilágot (228—244). Nem hagytuk figyelmen kívül azokat a vállalkozásokat sem, amelyek a liázkőszénen kívül jellemző sajátosságot és szint jelentettek a terület gazdasági életében; nevezetesen, már a XI. században szóban forgó, s az 1950-es évek közepéig fel-felbukkanó vasércbányászatot (231), a helyenkint megkísérelt barnaszénbányászatot, és ennek az utóbbinak keretében mindenekelőtt a hidasai lignitbányászatot (236).

Módszertani elgondolásunk a szénmedence fejlődésének vizsgálata során a következő volt: dolgozzuk fel a szénmedence gazdasági és társadalmi történetét analitikus módon a bányászat kezdetétől, illetve a szén mint bányászati nyersanyag ismeretétől fogva napjainkig. Nyújtsunk a szénvidék három nagy

szénvonulatán kialakuló bányászatról monografikus szintézist. A szokványos gazdasági történeti szemléleten kívül fordítsunk különös gondot a bányászati nyersanyagkutatás eredményeire, a nyersanyag kiaknázásának mértékére, a régi bányászatok pontos megjelölésére, a bányászat műszaki és technikai fejlődésére, a fejtési módokra, a bányákat és a bányászokat fenyegető veszélyre, a balesetekre stb. Vagyis, amikor a hazai gazdaságtörténetírás lapjain ennek a jellegzetes iparvidéknek fejlődési menetét akartuk elhelyezni, ugyanolyan mértékben kívántuk szolgálni azt az alapvető elgondolást, hogy ebben a termelési ágazatban adhat történetkutatásunk olyan szempontokat, dokumentációt, meglátásokat, amelyek a bányászati gyakorlatban is felhasználhatók. Ezzel az elképzeléssel ugyancsak az elmélet és a gyakorlat egységének gondolatát képviseljük. Tesszük anélkül, hogy a rossz értelemben használni szokott „prakticista” jelzőt kívánnánk magunkra vonni.

A szóban forgó bányászati tanulmányok eredményei szerint vannak termelési ágazatok, amelyeknek múltjáról, sikeréről, eredményességéről vagy kudarcáról nemcsak gazdaságtörténetírásunk szempontjából lehetnek értékes mondanivalóink, hanem a történeti visszapillantást még a jövő tervezések érdekében is érdemes figyelembe venni. Természetesen, a múltbeli tapasztalatok igazán csak úgy értékesíthetők a mai gyakorlatban, ha a termelési ágazatok fejlődésével napjainkig foglalkozunk, és ekkor adjuk át a szót közgazdászoknak, gazdaságföldrajzosoknak, a gazdasági vagy műszaki tervező szakembereknek.

Nem egy esetben tapasztalhatjuk, hogy ha a múltbeli ismeretek kellő megvilágításban állnak a mai tervezések rendelkezésére, a hibalehetőségek kisebbek. Az ipartelepítési tervezések számára előnyös, ha a telepítés gyakorlati megvalósítása előtt a terület a vonatkozatható tudományágak részéről jól megkutatott. Ebben a tekintetben intézetünk életéből csak egy jellemző példát említünk meg. Kutatásaink közül éppen az a bányatörténeti munka jelenhetett meg a legkésőbb, amely a legtöbb tapasztalattal szolgálhatta volna a két utolsó évtized gyakorlatát. A mecseki medence északi szénvonulatán kb. 16 km hosszúságban több mint másfél évszázados múltra visszatekintő bányászat volt. E bányák túlnyomó részét a legutóbbi 5 év leforgása alatt le kellett állítani, a gazdaságtalan termelés miatt. Gazdaságtalan termelés nem meglepetés ezen a területen. A bányászati nehézségek, a széntelepek töredezettsége, bányászok és geológusok által régóta ismeretes okok, amelyek a korábbi vállalkozások balsorsát is nem egy esetben előidézték. A gazdaságtalan termelés különösen kitűnik akkor, amikor történeti vonalon az észak-mecseki szén termelési költségeit nemzetközi szinten vesszük számításba, de hazai kőszénbányászatunkhoz viszonyítottnak is mutatkozik ez a különbség — ugyancsak negatívan. Egy-egy termelési ágazat üzemi telepítésénél vagy fejlesztésénél tehát feltétlenül jó szolgálatot tesz a termelési ágazat regionális, s ennek során hazai és nemzetközi szintű, komplex áttekintése, s ezek között közgazdasági és gazdaságtörténeti szempontból is. Természetesen tudjuk, hogy lehetnek hely-

zetek, amikor ezek a racionális számítások és viszonylatok nem érvényesülhetnek. Egyébként a történeti és társadalmi jellegű tudományágak fenti értelemben vett szerepéről még a későbbiekben néhány szót ejtünk, amikor az intézet direkt komplex kutatási témáinak megtervezéséről és jellegéről lesz szó.

A bányatörténeti munkálatokhoz 1952-ben ipartörténeti — közelebbről — *gyártörténeti kutatás* csatlakozott. Tématervünk a régió fontos ipari üzemének, a Zsolnay-gyár múltjának felderítésére irányult (247). Az eredeti elképzelés szerint a porcelángyár történeti vizsgálódása körül kellett volna térben kifejezőleg kiépülni a hazai szilikátipar analitikus, majd végül összefoglaló történetének. Minthogy azonban ez a kutatási irányzat gyors ütemben kényszerített volna bennünket a táj sajátos problémái elhagyására, s ezen kívül a kutatási nehézségek leküzdése is nyilvánvalóan felülmúlta volna anyagi erőforrásainkat, gazdaságtörténészünk munkaerejét a mezőgazdaság területére vittük át. Csak néhány kisebb-nagyobb tanulmányban érintettük területünk ipartörténeti problémáit. Így pl. megvizsgáltuk a pécsi ipar fejlődését a feudalizmus korában (247), az egész délkelet-dunántúli iparfejlődés jellemző vonásait a kapitalizmus korában (249) és néhány kisebb gyáripar történetét írtuk meg (250, 251, 252). Csak a legutóbbi években térhettünk vissza direkt a gyáriparhoz, és a vele összefüggő munkáskérdésekre. Jelenleg két munkatársunk foglalkozik a kapitalizmus kori gyáripar kialakulásával, fejlődésével dél-dunántúli viszonylatban. Ennél a termelési ágánál ugyancsak súlypontosítottan vizsgáljuk a korábbi ipartelepítésekben megnyilvánuló ésszerűséget, főképpen a természeti, geográfiai és közlekedési adottságokat, az értékesítés kérdéseit, a munkaerővel kapcsolatos viszonyokat. Úgy gondoljuk, hogy nemcsak a történettudomány igényli az ipartörténet modern szemléletű megvizsgálását, hanem a magyarországi ipar elkerülhetetlen, és folyamathoz levő decentralizációja megtervezésénél is gyümölcsözők lehetnek gazdaságtörténészeink kutatási eredményei.

Történetkutatásaink zöme általában az utolsó három évszázadra vonatkozik, vagyis a török kiűzése utáni közel három évszázadra. Ritka kivételek azok, amikor a feudális kor régebbi századaival megyünk vissza. Ezek a kivételek főképpen akkor jelentkeznek, amikor egy-egy jelentős évfordulót akarunk a tudományos kutatás oldaláról megvilágítani [Szigetvár elestének 400. évfordulója (194, 205, 208), a középkori pécsi egyetem alapításának 600. évfordulója (167, 180.), vagy bizonyos gazdasági ténykedés előzményeit szükséges megvilágítanunk (231), esetleg regionális jellegű kollektív munka létrejöttét támogatjuk terven kívül készített tanulmányokkal (163)].

Mezőgazdaságtörténeti munkálataink csaknem kivétel nélkül a XVII. század végéről indulnak ki. Délkelet-Dunántúl gazdasági életének és településének újjárendeződése csak ekkor vált lehetővé. A török közel másfél évszázadon át hódoltatta, pusztította ezt a területet, népében és gazdaságában egyaránt. A területen való új osztozkodás, a bevándorolt lakosság nagy száma sajátos hely-

zetet teremtett, vagyis régióink (agrárvonatkozásait tekintve) fejlődése genetikus ábrázolásában csorbát nem szenved, ha az előzményeket elhanyagoljuk.

Mezőgazdaságtörténetírásunk egyik feladata mindenekelőtt az volt, hogy bemutassuk azokat az okokat, amelyek Délkelet-Dunántúl birtokviszonyainak kialakulását segítették elő, nevezetesen a két legjellegzetesebben nagybirtokos megye, Somogy és Baranya megye területén. Bár ilyen vonatkozásban kutatások már korábban is voltak, szükségesnek tartottuk a kérdés újravizsgálását a dialektikus materializmus szemléletével és módszerével. Erre azért is szükség volt, mert a XVIII. századi újberendezés jelentős hatást gyakorolt a feudális korból a kapitalizmusba való átmenet jellegére, mind birtok-, és társadalmi viszonyok, mind kultúra szempontjából. Ez az örökség szinte az 1940-es évek végéig éreztette hatását.

Másik feladatunk az agrártörténeti kutatás területén az volt, hogy megvizsgáljuk a földesúr agrárpolitikáját Dél-Dunántúlon. A kizsákmányolás jellegét, a pénz-, kilenced- és robotszolgáltatást, a jobbágytelkek állományát abban a folyamatban, amely a majorsági birtokok fokozatos kiépítését kísérte, továbbá az úrbéri rendezések visszaéléseit, az állandó küzdelmet a jobbágy és földesúr között, amely harcok mindenekelőtt a földkérdés és a kizsákmányolás ténye köré csoportosultak.

Régiókra nézve megállapíthattuk, hogy a földbirtokosok járadék- és robotpolitikája a jobbágyok irányában az 1740-es évekig türelmesebb volt, mint később, kizárólag azzal a céllal, hogy birtokaikra munkaerőket csábítsanak. Régi jobbágyaikat szokásjog alapján, az újakat szerződéses szerint kezelték. Az 1740-es évektől kezdve a szokásjogot gyakorta urbáriummal helyettesítették, amely meghatározott nagyságú telkeket biztosított a jobbágyoknak. Mindezek kevés menedéket jelentettek a jobbágyoknak. A jobbágyterheket a földesurak önkényesen súlyosbították. Allodiális jellegű gazdálkodásuk érdekében nemcsak pénz- és terményjárandóságra volt szükségük, hanem kiterjedtebb robotmunkára is. Baranya és Somogy jobbágysága sem alap nélkül vetette bele magát az 1767. évi úrbéri rendezés körül keletkezett harcba.

A mezőgazdasági áruk kereslete mind a belföldön, mind a külföldön egyre inkább a majorsági gazdálkodás irányába vitte az uradalmakat. Szőlőket telepítettek, szántóföldi gazdálkodáshoz fogtak, legelőket, írtásföldeket szedtek vissza a jobbágyoktól. Ez az eljárás eleinte nagyobb méretű volt Somogyban mint Baranyában, ahol több az olyan uradalom, amelyben a majorsági gazdálkodás kialakításához csak a gyapjúkonjunktúra idején fogtak.

Somogy és Baranya mezőgazdaságtörténetének analitikus vizsgálata jellemzően mutatja, milyen differenciált árnyalatok lehetnek két, egymással közvetlen szomszédságban levő közigazgatási egység fejlődésében. Jól kitűnik ez többek között a XIX. sz. második felében zajló jobbágyelkülönözési akciók során is, amikor Somogy megyében az összes művelhető területeknek mindössze 30%-a volt a parasztság birtokában. Ez az arány Baranyában jobbnak

mutatkozik, bár pontos számadatok rendelkezésünkre még nem állanak. A körülmények ilyen alakulása a múltak nyomán jelentős mértékben hatott a Somogy megyei szegényparasztnak kivándorlására. A birtokrendezés során adódó számtalan sérelem szinte a földművelő népréteg egészének tragédiájává nőtt. A parasztnak nehéz munkájával megjavított írtásföldek elvétele, a jól termő paraszti földek kicserélése uradalmi rossz földekkel, az úrbéri birtokpereken a maradványföldekért ítélt magas váltságpénzek keserősége szélesre nyitotta a parasztnak előtt a kivándorlás útját.

A parasztság életén kívül meg kellett vizsgálnunk a dél-dunántúli uradalmak cselédségeinek életviszonyait is, különösen azoknak az elgondolásoknak az értelmében, amelyekkel az volt a célunk, hogy kiderítsük a dunántúli mezőgazdasági és aratómunkások, valamint az uradalmi cselédek megmozdulásainak, harcainak okait földbirtokos munkáltatóikkal szemben. Az ilyen jellegű megmozdulásoknak legexponáltabb területe országos viszonylatban is éppen Somogy megye volt. E problémakör súlypontja összeesett az 1905. évi orosz polgári forradalommal, és ennek kisugárzását nemcsak a magyarországi ipari, hanem a mezőgazdasági proletariátus is megérezte. Az utóbbi kérdés történeti vizsgálata területén néhány korábbi előfutártól eltekintve, a felszabadulás utáni történetírásunk terén az elsők között voltunk (182—186, 188, 189, 191, 195). Az 1905. évi orosz forradalom hatásáról a magyarországi agrármegmozdulásokra, az 1953. évi (Budapesten tartott) nemzetközi történetéskongresszuson referátumokkal is szerepeltünk (181), Szlovákia területéről a Dunántúlra özönlő aratómunkások szociális helyzetének vizsgálata még a legutóbbi időben is visszatérő téma intézetünkben (195).

Ugyancsak törekedtünk arra, hogy a dél-dunántúli parasztság életével kapcsolatos súlyos kérdések megoldására irányuló törekvéseket a politikai pártszervezkedés oldaláról megvilágítsuk. A Nagyatádi Szabó István-féle kisgazdapárti szervezkedés területe Dunántúl volt, közelebbről Somogy megyéből indult ki éppen abban az időtájtban, amikor a mezőgazdasági és aratómunkások mozgalma a csúcspontjára jutott (178).

Mezőgazdaságtörténet-kutatásunk harmadik gyűjtőpontjában a termelés áll természeti adottságaival, eszköztechnikájával, agrotechnológiai fejlődésével, a termelvények értékesítésével, a termelés sajátos differenciálódásával táji, nemzetiségi és tulajdonviszonyok szerint stb. (202, 214, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227).

Míg Somogy megyében inkább a társadalmi és politikai viszonyok ábrázolása került az előtérbe, addig Baranyában főképpen a paraszti és uradalmi gazdálkodás. Ezt az utóbbit fejlesztjük tovább délkelet-dunántúli vonatkozásban. A természeti adottságok helyi és helyzeti energiáit kedvezőbben fejlesztették a baranyai, mint a somogyi gazdaságok. A termelőerők fejlődését részben az agrárstruktúra, részben a piaci helyzet határozta meg. A piac minden időben összefüggésben volt a közlekedési lehetőségekkel. Baranya előnyét

az utóbbi szempontból elsősorban a Duna, mint kitűnő közlekedési útvonal biztosította. Még ezen a területen is fokozottabb az előnye a megye keleti részének, mint a nyugati sávnak. Somogy piac szempontjából egészen a XIX. sz. 70-es éveiiig elzárt, feltáratlan megye volt. Baranya megyében ott, ahol kevés volt a jobbágy rétje, vagyis az állattartás kielégítésére elégtelennak bizonyult, viszonylag korán megindult a szántóföldi takarmánytermesztés és az istállózás. Ez a folyamat Somogy megyében nem volt észlelhető.

Az eddig elmondottakból, és éppen úgy bibliográfiánkban megállapítható, hogy kutatásaink főképpen a gazdaságtörténet síkján mozogtak. Politikai vonatkozású írásaink még gyakoribbak ugyan, de a művelődéstörténeti ágazat elhanyagolt. Ez a tény abból ered, hogy a gazdaságtörténeti irányzatot szorgalmaztuk, részben azért, mert egyben alkalmat adott nekünk a jobbágy-, a szegényparaszti és a munkásélet sokoldalú szemléletére, a szegényparaszti és munkásmozgalom megkutatására.

Egyébként intézetünk már alapítása óta feladatának tekintette a *művelődéstörténeti kutatásokat* is, mindenekelőtt azt, ami geográfiai helyzetéből is következik, hogy a magyar—délszláv kapcsolatokat kutassa és ápolja. Az intézet keretében eddig végzett földrajzi és történelmi kutatások csak néhány részletproblémát oldottak meg. Jelenlegi helyzetben azonban lehetőség van a kutatások körének bővítésére. 1965 folyamán az intézet — újabb státusz megszervezésével — módot talált arra, hogy a magyar—délszláv művelődéstörténeti kapcsolatok egy kutatóját a maga keretében tudományos munkatársként alkalmazza. Ez a körülmény teremtette meg annak feltételeit, hogy az intézet a magyar—délszláv problematika kutatását a művelődéstörténet területére is kiterjessze.

A kutatások főképpen a XVII—XX. századra vonatkoznak, és magukban is erősen komplexek. A figyelembe vett rokon- és segédtudományok, az egyetemes történelem, a művészet- és irodalomtörténet, a néprajz, sőt tudománytörténet is. Ennek a művelődéstörténeti kutatómunkának magyar—délszláv vonatkozásban történő elvégzése a mi területünkön különösen fontos. A Magyarország és Jugoszlávia között elmélyülő politikai, gazdasági, kulturális kapcsolatok ezáltal tudományos háttérrel és megalapozást nyernek. Pusztán a tudományos vonatkozásokat tekintve is feldolgozásra érdemes ez a témakör. Összevetve a dél-dunántúli németiségre vonatkozó igen gazdag szakirodalommal, a délszláv vonatkozások szakirodalma meglehetősen szegényesnek mondható. Az, ami ezen az utóbbi területen akár magyar, akár jugoszláv részről elkészült (gondolunk itt a két háború közti periódus kevés számú magyar, szerb, horvát publikációjára), az egyrészt anyagában volt eléggé szegény, másrészt szempontjaiban nem mentes a magyar vagy délszláv nacionalizmus túlzásaitól, végül pedig az anyag módszeres feldolgozását és interpretációját tekintve többnyire még azon a színvonalon sem állt, amelyet már akkor elért az egyetemes történettudomány.

Egyelőre (a gyorsabban jelentkező eredmények érdekében is) a témakör egyes szektoraira vonatkozó kisebb-nagyobb tanulmányokat publikáljuk. Ezek a tanulmányok felölelik egyrészt a tárgyalt korszak egyes szakaszait, társadalmi—politikai—eszmei áramlatait, ez áramlatok kifejezőit akár kiemelkedő egyéneket, akár egyes nagyobb kérdéskomplexusokat.

Ez a téma egyébként intézetünk azon kisszámú témái közé tartozik, amelyek nagyobb területet érintenek, mint amit általánosságban a „régiónk” alatt értünk. De így vagyunk, amint láttuk, a bányászati kutatással is. Mindkettőnél (tudományos szempontból) indokolt a nagyobb körben való kutatás. Területünkön nemcsak a déli, hanem a nyugati szlávssággal is adódtak művelődéstörténeti jellegű kapcsolatok. Különösen érdekesnek látszik a török kiűzése és a kiegyezés közti periódus ilyen szempontú feldolgozása. Ez a korszak az ún. megújulás kora, mind a magyaroknál, mind a déli és nyugati szláv népek körében. A „megújulási mozgalom” magyar—délszláv és általában magyar—szláv kapcsolat történetének megírása, a kapcsolatok, párhuzamok, összefüggések és ellentétek tárgyilagos értékelése fontos feladat, s hozzájárul ahhoz, hogy a magyarság és a szomszédos népek történelmének bizonyos vitás pontjait is tárgyilagosabb megvilágításba helyezzük.

Intézetünk néprajzkutatásait általában ugyancsak a történeti kutatásaink közé soroljuk, még ha módszere és kutatási területe sokszor el is tér a történezséketől. A módszerbeli eltérés lényeges vonása az, hogy ezzel a tudománnyal a ma élők emlékezéséből, a fennmaradt használati tárgyakból rekonstruáljuk a múltat, illetve a kultúra változásának egy bizonyos részletét. A dokumentumok sorából azonban nem küszöböljük ki az írásos történeti anyagot sem. Néprajzi kutatásainkkal végső fokon a parasztság társadalom- és gazdaságtörténetét rajzoljuk meg, s így speciális céljait nem tekintve, a néprajzkutatás szorosan kapcsolódik az intézetünkben folyó művelődéstörténeti és mezőgazdaságtörténeti problematikákhoz.

Néprajzi kutatásainkban fontos helyet foglal el a népi kultúra táji megoszlásának rögzítése. Ezt a célt szolgálja a magyar néprajztudomány nagy vállalkozása, a *Magyar Néprajzi Atlasz*. Ebben a munkában intézetünk 1958 óta vesz részt. Eddig 15 kutatópontot tártunk fel teljes egészében.

Az egész magyar nyelvterületre vonatkozó Néprajzi Atlasz értelmezéséhez és kiegészítéséhez járulunk hozzá azokkal a munkálatokkal, amelyeket a pécsi Janus Pannonius Múzeummal együttműködve végeztünk a Délkelet-Dunántúl népi kultúrájának regionális atlasz-szerű áttekintésével. Ez a kutatás Dél-Dunántúl minden egyes falujára, nemzetiségére kiterjedt, s így összesen kb. félezer nyi közösségből gyűjtünk adatokat. Ilyen módon nemcsak az összetartozó falvak, népcsoportok meghatározására törekszünk, hanem a helyi kultúrák egymásrahatását is próbáljuk tudományos eszközökkel rögzíteni.

Kutatásaink másik fontos területe az *ártéri életforma és gazdálkodás* felderítése. A kutatás jelentőségét aláhúzza, hogy a XIX. sz. elején hazánk

mai területének még több mint egynegyede tekinthető ártérnek, folyómentinek, vagy árterekkel erősen tarkázottnak. Az árterek tanulmányozása fontos támpontokat nyújt a magyar művelődéstörténet néhány kérdésének tisztázására is, mint amilyenek a magyar állattartás formái az ártéri és erdei környezetben, a gyümölcstermelés kezdete, a vízhasznosítás, a vízrendezés kérdése, a kisvízi halászat, a gyűjtögető és vadász életmód rajza. Ezeket a kérdéseket egy szűkebb táj részletes feltárással közelítjük meg, és a helyszíni adatgyűjtést, megfigyelést levéltári dokumentumokkal egészítjük ki (253, 158, 261, 263).

Az árterekre vonatkozó kutatásaink eddigi eredményeiből megállapítható, hogy árterek hasznosítása a középkor óta igen belterjes volt. Intenzitásából csak a XIX. sz. elejétől kezdett vesztíteni, a gabonaárutermelés fejlődésével kapcsolatban. A tájat legkevésbé hasznosítják az ármentesítések előtt. Az árterek századokon át lényegében változatlan természeti környezetet biztosítottak, s ezzel igen régies hasznvételi és tulajdonjogi formákat őriztek meg. Az árterek nem tekinthetők olyan nyerstájnak, melyet az ember csak az adott lehetőségeken belül zsákmányolt ki. A középkor óta megfigyelhető az árterek hasznvételének céltudatos bővítése és biztosítása. Az ártéri állattartás szorosan összefüggött az erdeivel (253). E két terület állattartásának vizsgálata a magyar állattartás történeti kérdéseit is új megvilágításba helyezi. A paleobotanikai és történeti kutatások ellentmondanak az eddig feltételezett magyar steppei állattartásról kialakított képnek. A magyarság a Duna völgy központi medencéjében főként ártéri erdei legelőterületeket talált a honfoglalás idején. Ha voltak antropogén steppék, azok üresen maradtak, és csak évszázadok múlva népesedtek be.

Táji alapvetésen indult el, de egyben országos jellegű néprajzi eredményt hozott az az összehasonlító kutatásunk, amely a vörösbor készítésének elterjedésére és táji eltéréseire mutatott rá néprajzi és történettudományi módszerrel (255). Megállapítottuk, hogy a korábbi magyar szőlőkultúrára a XVII. század folyamán újabb réteg telepedett azon a területen, amely tartósan a török hódoltság alatt állott. A balkáni szőlőkultúrához kapcsolódó vörösborkultúra terjesztője a török uralom alatt felhúzódó, „rác”-nak nevezett népelem volt. A „rác” és a magyar között tehát bizonyos átadás-átvétel jellegű kulturális kapcsolat állt fenn (255, 259).

A szőlőművelésre vonatkozó egyéb néprajzi eredményeink is tágitják gazdaságtörténeti ismereteinket. Nevezetesen megállapítható, hogy a török a szőlőkultúrának is így a bortermelésnek sem volt ellensége. Továbbá, hogy a Balkán gazdasági élete csak a XIX. század elején kezd hanyatlani, a feudális anarchia korszakában. Az ideig élénk gazdasági és kulturális élet volt, fejlett táji munkamegosztással és kereskedelmi kapcsolatokkal.

Végül meg kell emlékeznünk két olyan komplex kutatási témánkról, amelyek módszereikben eltérnek az eddigiektől. Valószínű, hogy ez lesz az

út, amelyen járva a regionális problémák kutatásával a társadalmi szükséglet kielégítése érdekében is a leggyorsabban adhatunk reális eredményeket.

Az eddigiekből világosan látható, hogy intézetünk olyan regionális kutatóintézet, amely sokoldalúan vizsgálja a terület problémáit. A teljes komplexitás kialakítása azonban hosszabb idő kérdése. Ezt mutatja az a tény is, hogy pl. az 1966—1968. évekre szóló hároméves tervidőszakban 12 kutatónk-nak 13 tématerve van. Ez a helyzet mindenekelőtt abból adódik, hogy intézetünkhöz rendszerint már kutatási témájukkal együtt jönnek munkatársaink. Az az előny, amely abból ered, hogy az egyéni adottságoktól, törekvésektől ösztönzött munka eredményesebb, gyorsabb, a komplexitás kialakításánál némi hátrányt jelent. Mindenesetre elegendő türelmi idő kell ahhoz, hogy a kutató a hozott témáját befejezze, amit már azért is meg kell engednünk, mert általában az új munkatárs részéről hozott téma illeszkedik regionális feladatainkhoz. Egyébként, mint látható, az intézeti kutatási tervek többsége témáikban elfogadhatóan kapcsolódnak egymáshoz. A témák teljes összehangolása tekintetében még nem vagyunk azon a szinten, amelyre komplexen kutató regionális intézetünk törekszik. Addig is, amíg néhány legfontosabb kutatásra csoportosíthatjuk munkatársaink figyelmét és erejét, bizonyos geográfiai keretek közé szorított kérdéskomplexummal, vagy számos kutató közös munkáját igénylő feladat kitűzésével közelítjük meg a célt.

A komplex kutatás nem új módszer. Az utolsó félévszázadban a kutatások egyre inkább a szervezett, irányított, a kollektív kutatások irányában haladnak. A kutatásnak ez a módja mindenekelőtt a természettudományok területén terjedt el, és mutatkozik igen hasznosnak. Az út, amely a természettudományok terén az alapkutatásokból az alkalmazott kutatásokon át a fejlesztő kutatásokig mutatkozik, már eléggé határozottan áll előttünk. Nem vagyunk ilyen szinten még az olyan kutatási kérdések esetében, ahol nemcsak természettudományi, technikai, műszaki tudományok komplex együttműködéséről van szó, hanem még ezeken túlmenően történeti és társadalmi tudományok bevonása is szükséges. Az élet a maga sokoldalúságában is a viszonylatok számtalan szálával szövődik össze, és maga a tudomány is (bár nagymértékben differenciálódott) gyakorta megkívánja a sokoldalú tudományági szemlélet össze tevődését.

Intézetünk az egyetlen akadémiai tudományos intézet, ahol belső és külső munkatársi együttes számos tudományágat ölelhet fel bizonyos feladatok megvalósítása érdekében, amelyekre társadalmi vagy tudományos igény mutatkozik.

Az utolsó három esztendőnek ilyen jellegű témái közül az egyik a Mecsek hegység természeti földrajza, a másik az észak-mecseki volt bányavidék természeti és társadalmi energiáinak felmérése, tekintettel a népgazdasági tervezésre.

Az elsőként említett komplex téma módszertanilag kisebb feladat elé állított bennünket, mint az észak-mecseki a maga 27 községével. Míg a mecseki

komplex témánál a geológus, a talajkémikus, a karsztkutató, a morfológus, klimatológus, a hidrológus, a hidrogeográfus, a botanikus, a biológus munkáját vesszük igénybe, addig az észak-mecseki témánál az előbb említetteken kívül a gazdaságföldrajzos, a gazdaságtörténész, a néprajzos, a közgazdász, a demográfus, a szociográfus is szerepet kap.

A Mecsek természeti földrajza, komplex témánk megoldása szinte kötelessége az intézetünknek. Több vonatkozásban évtizedekre szóló kutatás áll már mögöttünk, és intézetünk rendelkezésére álló gazdag gyűjtemény, amely még nem nyert feldolgozást. Ilyen előzmények nélkül valójában a kitűzött rövid idő alatt a témakomplexumot megoldani lehetetlen volna.

Az észak-mecseki komplex témát aktuális szempont alakította ki számunkra. A téma problematikája és a megoldására tett intézkedéseink egyben intézetünk kialakítandó kutatási módszerét is jellemzi.

A mecseki szénmedence északi részében mintegy 20 olyan település van, amelyből munkások jártak be az észak-mecseki szénvonulaton működő bányaművekhez. E bányákat — egy kivételével — beszüntették.

Magának a 8 bányaközségnek és az említett környékbeli településeknek lakossága kisebb-nagyobb arányban eredeti megélhetési, illetve jövedelmiekiegészítő foglalkozását veszítette. Önkéntelenül is minden érdekelt személyben, intézményben, politikai és társadalmi szervben a következő kérdés vetődött fel: milyen gazdálkodási terület felé kell irányítani tartósan és ésszerűen a felszabadult munkaerőket, s egyáltalán milyen foglalkozási ágakat, munkaalkalmakat kellene létrehozni, hogy a területen élők kereseti viszonyai ne romoljanak, sőt lehetőleg emelkedjenek? Ez a cél okozta tulajdonképpen azt is, hogy ebben a komplex kutatásban résztvevő társadalmi—történeti tudományok művelői genetikusan csak addig tekintenek vissza, amíg azok a fejlődést formáló tényezők jelentkeznek, amik ma is hatnak, és jelenlétük hatásfokának megállapításához, további irányításukhoz, fejlesztésükhöz a múltbeli állapotok ismerete gyümölcsöző. Mire alkalmas ennek a területnek a földje a külszínen és a föld alatt egyaránt? Kimerítettünk-e már minden lehetőséget ezen a téren? Mekkora keresletre számíthatunk a tervezhető termelvényekre a helyi, a hazai és a nemzetközi piacon? Melyek és milyenek a területen élő nép adottságai a tervezhető termelési ágakkal kapcsolatban? Ezek a legfőbb kérdések, amelyek számos további részkérdést vonnak még maguk után.

A vázolt komplex kutatás általános jellemzéséből és az érintett témák jellegéből is megállapítható, hogy a legnehezebb kutatási móddal állunk szemben. Számos objektív és szubjektív akadályt kell legyőznünk. A kutatás feltételeit csak nagy munkával teremthetjük meg. Az ilyen komplex jellegű kutatás a kutatókat általában nem vonzza. Valószínűleg az egyéni szerep vélt háttérbe szorulását kell az okok egyikének tartani. A várható mély és széles körű, a gyakorlatot is jól szolgáló eredmény még nem tette vonzóvá a komp-

lexitást igénylő feladatokat. A remélt eredmény azonban arra serkent bennünket, hogy az akadályokat leküzdjük.

A regionális komplex kutatásunk értékét tételeken összefoglalva az alábbiakkal jellemezhetjük:

1. Dialektikus fejlődésében, összetettségében vizsgálja a területet.
2. Minthogy a kutatók mindenekelőtt a gazdasági és társadalmi igények szavára kénytelenek hallgatni, a tudományos vizsgálatok realisabb mederbe kerülnek. Ez a körülmény az alapkutatási szintű kérdések megoldását sem gátolja, sőt elősegíti.
3. Ha különböző, egymástól távolabb eső tudományágak közös kutatási területen együttműködnek, gyakran meglepő új eredmények jönnek létre.
4. A tudományágak széles körét vonja be a gyakorlati jellegű kutatásba, ti. nemcsak azokat, amelyek természetüknél fogva szolgálják — közvetlenül — az alkalmazott kutatásokat, hanem olyan tudományágakat is, amelyek eredményeiket egyébként csak hosszú időtartamban tudnák a gyakorlatba áttemelni.
5. Közös célok vizsgálata kölcsönös tájékozódásra kényszeríti a rokontudományok művelőit. A tudományágakat külön-külön jellemző módszerek finomulnak; a szomszédos tudományágak részéről kapnak ellenőrzést, és újabb szempontú megfigyelésekre ösztönzést.
6. Általában lerövidíti azt az időt, amely a tudományos eredményeknek a gyakorlatba való átvitelénél mutatkozik, s amely időtartam nemegyszer indokolatlanul nagy.
7. Eredményt jelent a kutatásszervezési programban. Új káderutánpótlási forrást nyit, mert ez a keret különösen alkalmas a kutatópályán elindulók képzésére.
8. Közelebb viszi a kutatókat a gyakorlati élet kérdéseinek megoldásához.

Komplex kutatást kívánó témák régiókban számos változatban jelentkezhetnek, és tematikájuk is szűkebb és tágabb körben helyezhetők el. A tudományágak igénybevétele szempontjából is nagy az ingadozás. Ennek mértéke mindenekelőtt a témából és a tematika részletességétől függ. Bármennyire is sokirányú a megfigyelés, a tematikának kell hogy összetartó koncepciója legyen, hogy a különböző tudományágak módszereivel és addig elért eredményeivel a kitűzött cél felé törjön, s egyben lehetőséget adjon arra, hogy a határterületeken új megfigyeléseket tehessen, illetve új eredményeket is érjen el.

A cél nem lehet más, mint a tudomány és a társadalom szolgálata.

BIBLIOGRÁFIA

1943—1968

Szerkesztette: Cziffra Józsefné

A bibliográfia a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetében jelenleg vagy egykor alkalmazásában álló tudományos munkatársak működéséről számol be, de csakis azokról a munkákról, amelyek az Intézetben való tartózkodásuk idejében jöttek létre. Közöljük azonkívül azoknak a műveknek a bibliográfiáját, is amelyeknek létrejötténél Intézetünk tevékenységet fejtett ki. Ezeket a neveket csillaggal jelöltük.

Nem közöljük a lektori vélemények, a vitákban történt publikált hozzászólások, a különböző egyesületek és társaságok működésével kapcsolatos publikációk, a rádióeladások és az újságcikkek bibliográfiáját.

A bibliográfiát tudományágak, illetve a művek jellege szerint állítottuk össze, a szerzői betűrenden belül időrendi besorolást alkalmaztunk. Az adatszolgáltatásnál azon munkáknál, melyek az Intézet Dunántúli Tudományos Gyűjtemény című sorozatában is megjelentek, nem közöljük a különlenyomat adatait, csak a sorozati számot adjuk.

A bibliográfia felosztása

TANULMÁNYKÖTETEK 1—10

SOROZATOK 11—13

SZERKESZTÉSI MUNKÁK 14—20

INTÉZETI ÉS KUTATÁSI SZERVEZÉS—MÓDSZERTAN 21—44

FÖLDRAJZI MUNKÁK — *Természeti földrajz* 45—80 — *Hidrológia—Hidrogeográfia* 81—104 — *Talaj-, növény- és állatföldrajz* — *Botanika* 105—111 — *Klimatológia* 112—124 — *Gazdasági földrajz* 125—159TÖRTÉNELEM — *Általában* 160—213 — *Mezőgazdaságtörténet* 214—227 — *Bányatörténet* 228—244 — *Ipartörténet* 245—252 — *Néprajz* 253—268

ÉLETRAJZOK—MEGEMLÉKEZÉSEK—TUDOMÁNYTÖRTÉNET 269—285

HONISMERET 286—314

SZAKVÉLEMÉNYEK 315—380

KÖNYVISMERTETÉSEK 381—403

OPPONENSI VÉLEMÉNYEK 404—413

TANULMÁNYKÖTETEK

1. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény. Szerk. Szabó Pál Zoltán. 1. köt. 1. sz. Pécs, 1947, Rákóczi ny. 115 p. Több kötete nem jelent meg.
2. A pécsi Akadémiai napok előadásai. 1955. szept. 30—okt. 1. Pécs, 1955, Dunántúli Tud. Int. 140 p.
3. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének évkönyve. 1958. Szerk. Babics András. Bp. 1959, Akadémiai K. 277 p.
4. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések. 1960. Szerk. Babics András. Bp. 1961, Akadémiai K. 338 p.
5. Kisebb tanulmányok. 1961. Szerk. Babics András. Pécs, 1961, Dunántúli Tud. Int. 102 p.
6. Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések. 1961—1962. Szerk. Babics András. Bp. 1963, Akadémiai K. 378 p.
7. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések. 1963. Szerk. Babics András. Bp. 1964, Akadémiai K. 305 p.
8. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1964—1965. Szerk. Babics András. Bp. 1966, Akadémiai K. 431 p.
9. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések. 1966. Szigetvári emlékkönyv. Szerk. Rázsás Lajos. Bp. 1966, Akadémiai K. 402 p.
10. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések. 1967—1968. Szerk. T. Mérey Klára. Bp. 1968, Akadémiai K. 337 p.

SOROZATOK

11. Dunántúli Tudományos Intézet Kiadványai. Szerk. Szabó Pál Zoltán. 1—12. sz. 1944—1949.
12. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény. 1— (90) — sz. 1955— (1968) —
Két tudományága: Series Geographica 1— (38) —
Series Historica 1— (52) —
13. Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények. 1— (4) — sz. 1967— (1968) —

SZERKESZTÉSI MUNKÁK

14. HAJDU Gyula: Harchan elnyomók és megszállók ellen. Szerk. Babics András. Kiadja Pécs Város Tanácsa. Pécs, 1957. 451 p.
15. A Magyar Tanácsköztársaság pécsi-baranyai emlékkönyve. Szerk. biz. vezetője Babics András. Kiadja Pécs Város Tanácsa Műv. Oszt. Pécs, 1960. 282 p.
16. Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944—1960. Szerk. Babics András—Kopasz Gábor. Kiadja Pécs Város Tanácsa Műv. Oszt. Pécs, 1961. 515 p.
17. Pécs. Szerk. Kolta János. Pécs, 1956, Pécs Város Tanácsa Műv. Oszt. 175 p.
18. Baranya. Szerk. Kolta János. Pécs, 1958, Baranya m. Idegenforg. Hiv. 323 p.
19. Beszámoló a Magyar Hidrológiai Társaság Pécsi Csoportjának 1953. évi munkájáról. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerk. Kolta János. Pécs, 1954. 126 p.
20. A Magyar Földrajzi Társaság XIV. vándorgyűlése. Zalaegerszeg, 1960. Szerk. Kolta János. Pécs, 1961. 72 p.

INTÉZETI ÉS KUTATÁSI SZERVEZÉS — MÓDSZERTAN

21. BABICS András: A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének 25 éve. 1943—1968. = MTA Filozófiai és Tört. Tud. Oszt. Közlem. 1968. XVII. k. 1. sz.
22. BABICS András: Előszó. = MTA Dunántúli Tud. Int. Értekezések 1967. Bp. 1968. Akadémiai K. 1—12. p.
23. KOLTA János: Lakóhelykutató munkaközösség Baranya megyében. = Köznevelés 1954. 10. évf. 13. sz. 214—217. p.
24. KOLTA János: Kétszázéves magyar földrajzkönyv. = Földrajzi Értesítő 1958. 7. évf. 1. sz. 113—139. p.
25. KOLTA János: A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. = A MTA Társ.- és Tört. Tud. Oszt. Közlem. 1960. 10. k. 1—2. sz. 133—143. p.
26. KOLTA János: A gazdasági földrajzi alkörzetek feladata és kialakításuk alapvető elméleti és módszertani kérdései. = A Magyar Földrajzi Társaság XIV. vándorgyűlése. Zalaegerszeg, 1960. Pécs, 1961. 54—59. p.
27. KOLTA János: A népességföldrajzi vizsgálatok néhány módszertani kérdése. = Kisebb tanulmányok. 1961. Pécs, 1961. 9—19 p.
28. KOLTA János: A népességföldrajz tárgya, módszere és helye a földrajztudományok rendszerében. Bp. 1963, Akadémiai K. 183—214. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 40.)
29. LOVÁSZ György: A vízföldrajz tárgya és néhány módszertani problémája. = Földrajzi Értesítő 1966. 15. évf. 4. sz. 299—309. p.
30. LOVÁSZ György: A mezőgazdaságban hasznosítható természeti földrajzi kutatások célja és módszere. = Földrajzi Közlem. 1968. 92. évf. 1. sz. (A kézirat 1 ív.)
31. RÚZSÁS Lajos: Recherches d'histoire poursuivies à l'Institut des Sciences de Transdanubie. = Acta Historica 1961. 8. évf. 3—4. sz. 9 p.
32. RÚZSÁS Lajos: A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének húsz éve és a regionális kutatás. = MTA Dunántúli Tud. Int. Értekezések 1963. Bp. 1964, Akadémiai K. 11—31. p.
33. RÚZSÁS Lajos—SZÜCS Jenő: A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai = MTA Társ. és Tört. Tud. Oszt. Közlem. 1966. 15. k. 1—2. sz. 5—67. p.
34. SZABÓ Pál Zoltán: A Dunántúli Tudományos Intézet és az újjáépülő Dunántúl. Pécs, 1945, Kultúra ny. 13. p. (Dunántúli Tud. Int. Kiadványai 7.)
35. SZABÓ Pál Zoltán: A Dunántúli Tudományos Intézet működése. Pécs, 1947, Rákóczy ny. 78—83. p. = Dunántúli Tud. Gyűjt. 1. köt. 1. sz.
36. SZABÓ Pál Zoltán: Tudományos feladatok Dunántúlon. = Sorsunk. 1947. 9. sz. 523—526. p.

37. SZABÓ Pál Zoltán: A természeti földrajz a szocializmus építésének eszköze. = Földrajzi Közlem. 1953. 77. évf. 1—2. sz. 79—99. p.
38. SZABÓ Pál Zoltán: A karsztkutatás népgazdasági jelentősége. Pécs, 1955, Dunántúli Tud. Int. 19 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 1.)
39. SZABÓ Pál Zoltán: A természeti földrajz tárgya és tanításának módszere. = Történelem- és Földrajzoktatás. 1956. 2. évf. 25—35. p.
40. SZABÓ Pál Zoltán: Über die Bedeutung der physischgeographischen Wissenschaft für die komplexe Lösung volkswirtschaftlicher Aufgaben. = Physical Geographical Lectures. Budapest—Balatonszabadi. 1962. szept. 12—14. 1—28. p.
41. SZABÓ Pál Zoltán: Tájékoztató a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének történetéről és jelenlegi munkafadatairól. Pécs. 1963, Tempo soksz. 15 p.
42. SZABÓ Pál Zoltán: A regionális tervezés komplex feladatai a természeti földrajzi kutatómunka szempontjából. Bp. 1964, Akadémiai K. 33—65. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 46.)
43. SZABÓ Pál Zoltán: A természeti földrajz szerepe a regionális tervezésben és a tervfeladatok komplex megoldásában. = Magyar Tudomány 1964. 71. évf. 4. sz. 203—208. p.
44. SZABÓ Pál Zoltán: Merre halad a tudomány? A fizikai (természeti) földrajzi kutatásnak a tervfeladatok komplex megoldásában való szerepéről adott nyilatkozat. = Természet-tud. Közl. 1962. 93. évf. 8. sz. 363—364. p.

FÖLDRAJZI MUNKÁK

Természeti földrajz

45. BENDEFY* László: Fiatal szerkezetképző mozgások a kőszegborostyánkői paleozoikum-ban. Bp. 1966, Akadémiai K. 48 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 57.)
46. ERDŐSI FERENC: A társadalom hatása Pécs térsége felszínének változásában. = Geodéziai és Kartográfiai Tájékoztató. 1967. 5. sz. 11—22. p.
47. FEJÉR* Leontin: A déli Mecsek földtani kutatásának története 1945—1960. Bp. 1967. Akadémiai K. 22 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 57.)
48. KÁDÁR* László: A folyókanyarulatok elmélete és a hegységek áttörésében való szerepe. Pécs, 1955, Dun. Tud. Int. 32 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 5.)
49. LOVÁSZ György: Adatok a zalai völgyek geomorfológiájához. = Földrajzi Értesítő 1956. 5. évf. 4. sz. 381—397. p.
50. LOVÁSZ György: A Lenti medence kialakulása. Bp. 1958, Akadémiai K. 65—90. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 17.)
51. LOVÁSZ György: A Zalai dombság felszínfejlődési vázlata. = A Magyar Földrajzi Társaság XIV. vándorgyűlése. Zalaegerszeg 1960. 21—26. p.
52. LOVÁSZ György: A Nyugat-Zalai dombság felszínfejlődési vázlata. = Kisebb tanulmányok. 1961. Pécs, 1961, Dunántúli Tud. Int. 21—27. p.
53. LOVÁSZ György: Geomorfológiai tanulmányok a Dráva-völgyben. Bp. 1964. Akadémiai K. 48 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 47.)
54. LOVÁSZ György: A reliefenergia új ábrázolása. = Földrajzi Értesítő 1965. 14. évf. 1. sz. 131—145. p.
55. LOVÁSZ György: A Dráva-menti síkság. = A Dunai Alföld. Szerk. Marosi S.—Szilárd J. Bp. 1967, Akadémiai K. 293—296. p.
56. MOLDVAY* Loránd: Az eolikus üledékképződés törvényszerűségei. Bp. 1963, Akadémiai K. 40 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 37.)
57. PATAKI* József: A mezőgazdálkodás felszínformáló hatása a szekszárdi dombvidéken. Bp. 1961, Akadémiai K. 55—92. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 25.)
58. SZABÓ Pál Zoltán: A Mecsek keletkezése. = A Majorossy Imre Múzeum 1942. évi értesítője. Pécs, 1943. 3—5. p.
59. SZABÓ Pál Zoltán: A Makárhegy és az ürögi rét. = A Mecsek Egyesület 53. évkönyve. Pécs, 1943. 27—28. p.
60. SZABÓ Pál Zoltán: A fiatal kéregmozgások geomorfológiai és népgazdasági jelentősége Dél-Dunántúlon. Pécs, 1955, Dunántúli Tud. Int. 1—34. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 4.)
61. SZABÓ Pál Zoltán: Magyarországi karsztformák klimatörténeti vonatkozásai. = Földrajzi Közlem. 1956. 80. évf. 2. sz. 183—190. p.
62. SZABÓ Pál Zoltán: A Délkelet-Dunántúl felszínfejlődési kérdései. Bp. 1957, Dunántúli Tud. Int. 397—419. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 13.)
63. SZABÓ Pál Zoltán: A karszt, mint klimatikus morfológiai probléma. Pécs, 1957, Dunántúli Tud. Int. 1—24. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 15.)

64. SZABÓ Pál Zoltán: Barlangkutatás a Mecsek hegységben. = Dunántúli Tud. Gyűjt. 1 köt. 1. sz. Pécs, 1947. 42–45. p.
65. SZABÓ Pál Zoltán: Kras v Jížním Mad'arsku. = Československý Kras. 1958. 11. évf. 145–156. p.
66. SZABÓ Pál Zoltán: Karstic landscape forms in Hungary in the light of climate history. = Studies in Hungarian Geogr. Sciences. Bp. 1960. 39–55. p.
67. SZABÓ Pál Zoltán: A Mecsek és a Villányi hegység barlangjai. = Karszt- és Barlangkutatás 1961. 1. félév. 3–20. p.
68. SZABÓ Pál Zoltán: Über den Verkarstungsprozess in zwei ungarischen Inselgebirgen, -Mecsek-Villány. = Geographische Berichte. 1961. 20–21. sz. 3–4. 169–182. p.
69. SZABÓ Pál Zoltán: Harmadik Nemzetközi Szpeleológiai Kongresszus (Wien–Obertraun–Salzburg) 1961. = MTA Társ. és Tört. Tud. Oszt. Közl. 12. köt. 1–2. sz. 129–136. p.
70. SZABÓ Pál Zoltán: A Harmadik Nemzetközi Szpeleológiai Kongresszus néhány földrajz-tudományi vonatkozása. = Földrajzi Közlem. 1963. 87. évf. 1. sz. 72–75. p.
71. SZABÓ Pál Zoltán: Dynamik und morphologische Tätigkeit der unterirdischen Wasserströmungen in Carbonatgesteinen. = Physical Geographical Lectures. Budapest–Balatonszabadi 1962. 21 p.
72. SZABÓ Pál Zoltán: Rezultatii izucsenija melovogo paleokarszta na szluzsbe razvedke poleznüh izkopánijü v Vengri. = Laboratorija Geologii i Mineralnüh Sztroitjelnüh Materialov. Perm. 1964.
73. SZABÓ Pál Zoltán: Characteristics of karst relief in Hungary. = Hungarian Geographical and Cartographical Studies. Bp. 1964. Hungarian National Committee of the Internat. Geogr. Union.
74. SZABÓ Pál Zoltán: Neuere Daten zur Kenntnis der Paläokarsterscheinungen in Ungarn. = Erdkunde 1964. 18. évf. 2. sz. 135–142. p.
75. SZABÓ Pál Zoltán: A szélérő hasznosításának kérdése. = Földrajzi Közlem. 1964. 88. évf. 3. sz. 193–197. p.
76. SZABÓ Pál Zoltán: A Dráva alföldi jellegű síkságának alaktana. = Földrajzi Értesítő 1964. 13. évf. 3. sz. 264–275. p.
77. SZABÓ Pál Zoltán: Újabb adatok és megfigyelések a magyarországi őskarsztjelenségekről. Bp. 1966. Akadémiai K. 38 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 58.)
78. SZABÓ Pál Zoltán: A magyarországi karsztosodás fejlődéstörténeti vázlata. Bp. 1968. Akadémiai K. 13–26. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 80.)
79. VADÁSZ* Elemér: Dunántúl hegyszerkezeti alapvonalai. Pécs, 1945, Szabadság ny. 15 p. (Dunántúli Tud. Int. kiadványai 3.)
80. WEIN* György: Pécs hegyszerkezeti képe. Bp. 1966, Akadémiai K. 10 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 56.)

Hidrológia–hidrogeográfia

81. Lovász György: Adatok a Dráva vízgyűjtőjének vízjárásviszonyaihoz. = Földrajzi Értesítő 1961. 10. évf. 1. sz. 23–44. p.
82. Lovász György: A Kárpát-medence néhány vízgyűjtőjének vízjárásviszonyai. Bp. 1963, Akadémiai K. 88 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 39.)
83. Lovász György: A szerkezeti viszonyok hatása a Dráva és Mura völgy esésgörbéjére, illetve a nagyobb mellékfolyók mechanizmusára. = Hidrológiai Tájékoztató 1967. nov. 42–47. p.
84. Lovász György: Hidrológiai jellegű kutatások az MTA Dunántúli Tudományos Intézetében. = Hidrológiai Tájékoztató 1967. nov. 91–92. p.
85. Lovász György: Vízföldrajzi tanulmányok a Rinya és a Karasica vízgyűjtőjében. Bp. 1968, Akadémiai K. 27–58. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 81.)
86. SZABÓ Pál Zoltán: Szemle a pécsi vízcsapnál. = Mecsek Egyesület 54. évkönyve. Pécs, 1945. 37–39. p.
87. SZABÓ Pál Zoltán: A karsztvíz Pécs vízellátásában. = Természet és Technika. 1951. 5. sz. 288–293. p.
88. SZABÓ Pál Zoltán: Pécs vízellátása. = Élet és Tudomány. 1951. 6. évf. 8. sz. 240–242. p.
89. SZABÓ Pál Zoltán: A Mecsek hegység vízrajzi kutatása. Bev. fejezet. A Tettye karsztvizeinek jelentősége Pécs város életében. = Földrajzi Könyv- és Térképtár Ért. 1950. 1. évf. 4–6. sz. 95–131. p.
90. SZABÓ Pál Zoltán: A Mecsek hegység vízrajzi kutatása. A pécsi Tettye karsztforrása. = Földrajzi Könyv- és Térképtár Ért. 1951. 2. évf. 1–3. sz. 102–138. p.

91. SZABÓ Pál Zoltán: A pécsi Mecsek karsztvizeinek hidrodinamikai sajátosságai, a fokozottabb hasznosítás módozatai. Bp. 1961, Akadémiai K. 5—50. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 24.)
92. SZABÓ Pál Zoltán: A Mecsek hegység vízrajzi kutatása. A Sárkánykút. = Földrajzi Könyv- és Térképtár Ért. 1951. 2. évf. 7—8. sz. 113—120. p.
93. SZABÓ Pál Zoltán: A Mecsek karsztvízrendszere. = Hidrológiai Közlöny 1953. 33. évf. 7—8. sz. 241—251. p.
94. SZABÓ Pál Zoltán: Két mecseki karsztforrás vizsgálata Komló és Pécs vízellátása szempontjából. = Földrajzi Közlem. 1953. 77. évf. 3—4. sz. 161—192. p.
95. SZABÓ Pál Zoltán: A karsztvíz egészségügyi védelme a pécsi vízellátás érdekében. = Beszámoló a Magyar Hidrológiai Társ. Pécsi Csoportjának 1953. évi munkájáról. Szerk. Kolta János. Pécs, 1954. 37—43. p.
96. SZABÓ Pál Zoltán: Pécs város vízellátásának távlati lehetőségei. = Uo. 43—48. p.
97. SZABÓ Pál Zoltán: A pécsi tettyei karsztvíznek a továbbfejlesztésének vázlatos szakvéleménye. = Uo. 17—19. p.
98. SZABÓ Pál Zoltán: Komló környékének vízrajzi leírása. = Uo. 49—52. p.
99. SZABÓ Pál Zoltán: Jelentés a sásdi vízgyűjtő természetes vízszolgáltatásáról. 1953. július 15-re vonatkozóan. = Uo. 53—58. p.
100. SZABÓ Pál Zoltán: Eltűnt vizek nyomában. A mecseki karsztvízkutatás. = Élet és Tudomány 1956. 8. sz. 1025—1028. p.
101. SZABÓ Pál Zoltán: Angaben zu den hydrogeologischen und hydrodynamischen Eigenschaften des Karstwassers. = Die Höhle. 1961. 12. évf. 2—3. sz. 109. p.
102. SZABÓ Pál Zoltán: A hidrodinamika és a karsztalaktan néhány összefüggése Magyarországon. Bp. 1963, Akadémiai K. 13—35. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 36.)
103. SZABÓ Pál Zoltán: Les problèmes des eaux karstiques de la montagne Mecsek et de ses environs. = Colloque de Géographie France-Hongrois. Guide d'excursion. Bp. 1964. 78—86. p.
104. SZABÓ Pál Zoltán: A mecseki karsztvíz egészségügyi védelme. = Hidrológiai Közlöny. 1954. 34. évf. 5—6. sz. 223—230. p.

Talaj- növény- és állatföldrajz — Botanika

105. CHOLNOKY* Jenő: Tihany nemzeti parkja. Pécs, 1944, Pécsi Egy. ny. 12 p. (Dunántúli Tud. Int. Kiadványai 1.)
106. HORTOBÁGYI* Tibor: Újabb adatok a Balaton mikrovegetációjához. Pécs, 1948, Rákóczi ny. 16 p. (Dunántúli Tud. Int. Kiadványai 10.)
107. HORVÁT* Adolf Olivér: A pécsi Mecsek (Misina) természetes növényközvetkezetei. Pécs, 1946, Szabadság ny. 52 p. (Dunántúli Tud. Int. Kiadványai 8.)
108. HORVÁT* Adolf Olivér: A keleti Mecsek északi részének erdei növénytársulásai. Bp. 1961, Akadémiai ny. 93—106. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 26.)
109. HORVÁT* Adolf Olivér: A keleti-Mecsek déli részének növénytársulásai. Bp. 1966, Akadémiai K. 6 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 60.)
110. HORVÁTH* Lajos: A pellérdi halastavak madárfaunája. Pécs, 1945. Szabadság ny. 20 p. (Dunántúli Tud. Int. Kiadványai 6.)
111. MARGITTAI* László: A Délkelet-Dunántúl talajföldrajza. Bp. 1963, Akadémiai K. 17 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 38.)

Klimatológia

112. ERDŐSI Ferenc: A pécsi városklíma. Pécs, 1967. 21 p. (A Pécsi Tanárképző Főisk. Tud. Közl. Ser. Geogr.)
113. SIMOR Ferenc: Az advekción és a sugárzási hatás visszatükröződése a hőmérsékleti anomáliák gyakorisági eloszlásában Magyarországon 1871—1950. Pécs, 1958, Dunántúli Tud. Int. 161 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 16.)
114. SIMOR Ferenc: Délkelet-dunántúli hőmérsékleti anomáliák gyakorisági eloszlásának vizsgálata makroszinoptikus értelmezéssel 1871—1950. Bp. 1958, Akadémiai K. 63 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 19.)
115. SIMOR Ferenc: A Mecsek éghajlata. = Mecseki útikalauz. Bp. 1959, Sport K. 20—23. p.
116. SIMOR Ferenc: A misinai időjárás- és éghajlatkutató obszervatórium. = Pécsi Tanács-híradó 1960. 1—2. sz. 12 p.
117. SIMOR Ferenc: Misinai obszervatórium a dél-dunántúli időjárás és éghajlatkutatás bázisa. = Kiseb tanulmányok. 1961. Pécs, 1961, Dunántúli Tud. Int. 29—41. p.
118. SIMOR Ferenc: Délkelet-Dunántúl éghajlatának kutatási problémái. = Alkalmazott éghajlati kutatások Délkelet-Dunántúlon. Bp. 1962, Magyar Meteorológiai Társ. 11—23. p.

119. SIMOR Ferenc: Widerspiegelung der Advektionswirkung in den Temperaturanomalien in Ungarn (1871–1950). = A Kárpátok hatása az időjárásra. Bp. 1963, Akadémiai K. 247–265. p.
120. SIMOR Ferenc: A Baranyai szigethegységek és a Dráva menti síkság éghajlata. Bp. 1964, Akadémiai K. 115–132. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 48.)
121. SIMOR Ferenc: Adatok a Délkelet-Dunántúl éghajlatához. Bp. 1966, Akadémiai K. 114 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 59.)
122. SZENTIVÁNYI Miklós: A városi levegőszennyeződés meteorológiai feltételei az őszi anticiklonális időszakban Pécs térségében. = Pécsi Műszaki Szemle 1966. 11. évf. 1–2. sz. 37–44. p.
123. SZENTIVÁNYI Miklós–SZABÓ* Lajos: Vizsgálatok a levegő szennyeződésének, a hőmérsékleti inverzióknak és a gyermekek légzőszervi megbetegedéseinek összefüggéseiről. Pécs, 1967, MTA Dunántúli Tud. Int. házi soksz. 38 p. (MTA Dunántúli Tud. Int. Közlemények 2.)
124. SZENTIVÁNYI Miklós: A hőmérsékleti gradiens vizsgálata a Mecsek hegység déli lejtőjén. Bp. 1968, Akadémiai K. 59–88. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 82.)

Gazdasági földrajz

125. BORAI* Ákos: Az Észak-mecseki kőszénbányák szállítási kapcsolatai. Bp. 1961, Akadémiai K. 249–292. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 28.)
126. BORAI* Ákos: A kőszénértékesítési körzetek kialakításának metodikai problémái. Bp. 1968 Akadémiai K. 116–148. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 84.)
127. KOLTA János: A gazdaságföldrajzi rayonizálás néhány elméleti kérdése és adatok Baranya megye rayonbeosztásához. = Földrajzi Közlem. 1954. 78. évf. 3. sz. 199–219. p.
128. KOLTA János: A földreform gazdasági hatása Baranyában. = Földrajzi Értesítő 1954. 3. évf. 4. sz. 623–642. p.
129. KOLTA János: A helyi tanácsok gazdasági önállóságáról. = Állam és Igazgatás 1954. 4. évf. 6–7. sz. 313–324. p.
130. KOLTA János: Tervezési feladatok Baranya megyében, településföldrajzi vizsgálatok alapján. Pécs, 1956, Dunántúli Tud. Int. 46 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 7.)
131. KOLTA János: Baranya megye demográfiai sajátosságainak gazdaságföldrajzi vizsgálata és hatása a népgazdasági tervezésre. Pécs, 1957, Dunántúli Tud. Int. 26 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 14.)
132. KOLTA János: A vasúthálózat fejlesztése Baranya megyében = Pécsi Műszaki Szemle 1958. 3. évf. 2. sz. 10–15. p.
133. KOLTA János: Az Ormánság népesedése (1900–1945 és 1946–1956). = Baranyai Művelődés 1958. dec. 1–11. p.
134. KOLTA János: Baranya gazdasági élete. Nyári Szabadegyetemi jegyzetek. Pécs, 1958. Soksz. 20 p.
135. KOLTA János: Baranya megye népesedésére ható tényezők 1900–1949. Bp. 1959, Akadémiai K. 91–125. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 18.)
136. KOLTA János: Gazdaságföldrajzi kiskörzetek Baranyában. Bp. 1961, Akadémiai K. 189–248. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 27.)
137. KOLTA János: Pécs népesedése. Pécs, 1961. 445–481. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 33.)
138. KOLTA János: Adatok Bulgária vízgazdálkodásáról. = Földrajzi Közlem. 1961. 85. évf. 2. sz. 169–175. p.
139. KOLTA János: Baranya megye mezőgazdasági munkaerőhelyzete. = Pécsi Műszaki Szemle 1962. 7. évf. 1. sz. 11–18. p.
140. KOLTA János: Über die volkswirtschaftliche Bedeutung bevölkerungsgeographischer Untersuchungen. = Ökonomische Geographische Vorträge. Budapest–Balatonvilágos 1962. 1–8. p.
141. KOLTA János: Az iparfejlesztés távlati tervezésének néhány problémája. = Az épülő Pécs városrendezési kérdései. Pécs, 1961. 127–138. p.
142. KOLTA János: Hozzájárulás Pécs város általános rendezési tervéhez. = Pécsi Műszaki Szemle 1962. 7. évf. 4. sz. 7–10. p.
143. KOLTA János: A Mecseki Szénbányászati Tröszt pécsi lakótelepeinek kommunális és szociális ellátottsága. Pécs, 1963. Soksz. 18 p.
144. KOLTA János: A népességföldrajzi vizsgálatok népgazdasági jelentősége. Bp. 1964, Akadémiai K. 137–148. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 49.)
145. KOLTA János: A népesedés és a társadalmi-gazdasági jelenségek és folyamatok kölcsönhatása Baranyában. 1964. Kandidátusi értekezés. Kézirat az MTA Könyvtárában. 20 iv.
146. KOLTA János: Baranya népesedése. = Jelenkor 1965. 2. sz. 138–145. p.

147. KOLTA János: Adalékok Baranya megye távlati településfejlesztési tervéhez. = Pécsi Műszaki Szemle 1965. 10. évf. 3. sz. 5—19. p.
148. KOLTA JÁNOS: A népesedés és a társadalmi-gazdasági jelenségek és folyamatok kölcsönhatása Baranya megyében. Kandidátusi dissz. tézisei. Bp. 1965. Soksz. 48 p.
149. KOLTA János: Baranya vasúthálózata. = Művelődési Tájékoztató 1966. jún. 103—107. p.
150. KOLTA János: Az „iskolázottság” Baranyában. = Művelődési Tájékoztató 1967. ápr. 116—119. p.
151. KOLTA János: Bevölkerungs- und siedlungsgeographische Besonderheiten im südöstlichen Teile Transdanubiens. Pécs, 1967, Dunántúli Tud. házi soksz. 48 p. (MTA Dunántúli Tud. Int. Közlemények 1.)
152. KOLTA János: Demográfiai adatok Pécs város kereskedelemfejlesztési koncepciójához. = Pécs város kereskedelmi hálózatának helyzete és a fejlesztés lehetőségei. Az MSZMP Városi Biz. részére. Pécs, 1967. Soksz. 2—9. p.
153. KOLTA János: A népesség- és településföldrajzi kutatómunka eredményeinek gyakorlati alkalmazása Magyarország délkelet-dunántúli részén. Pécs, 1967, Dunántúli Tud. Int. Házi soksz. 22. p. Angol nyelven is. (MTA Dunántúli Tud. Int. Közlemények 4.)
154. KOLTA János: Társadalmi-gazdasági tényezők értékelése Pécs város távlati fejlesztési tervéhez. = Pécsi Műszaki Szemle 1967. 12. évf. 3. sz. 9—18. p.
155. KOLTA János: A szocialista iparosítás hatása a lakosság foglalkozás szerinti összetételének alakulására. = Művelődési Tájékoztató 1967. szept. 96—101. p.
156. KOLTA János: The effect of the regrouping of population according to the activity on the formation of the function of rural settlements. A Budapesti Népességföldrajzi Symposium kiadványa. Bp. 1967. 39—52. p.
157. KOLTA János: A népesedés és a társadalmi-gazdasági tényezők kölcsönhatása Baranya megyei példák alapján. Bp. 1967. 5—47. p. (Mérnöki Továbbképző Intézet előadássorozatából 4592.)
158. KOLTA János: A helyi sajátosságok vizsgálatának jelentősége a településhálózat-fejlesztési tervek elkészítésénél. Bp. 1967. 48—58. p. (Mérnöki Továbbképző Intézet előadássorozatából 4592.)
159. KOLTA János: Baranya népességének földrajzi megoszlásában a felszabadulást közvetlenül követő 20 év során bekövetkezett változás (1945—1964). Bp. 1968, Akadémiai K. 89—115. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 83.)

TÖRTÉNELEM

Általában

160. BABICS András: Május elseje a szervezett munkások életében. = Új Dunántúl 1945. 7 p.
161. BABICS András: Egy főispáni székfoglaló 1848-ban. = Dunántúli Tud. Gyűjt. 1 köt. 1. sz. Pécs, 1947. 62—65. p.
162. BABICS András: Tancsics Mihály követté jelölése az 1848—1849. évi országgyűlésre. = Dunántúli Tud. Gyűjt. 1. köt. 1. sz. Pécs, 1947. 66—68. p.
163. BABICS András: A megye története. = Baranya. Pécs, 1958, Baranya m. Idegenforg. Hív. 53—118. p.
164. BABICS András: Pártharcok és munkásmozgalom Pécsen és Baranyában a szerb megszállás alatt 1918—1921. = A Magyar Tanácsköztársaság pécsi—baranyai emlékkönyve 1919—1959. Pécs, 1960, Pécsi Szikra ny. 49—90. p.
165. BABICS András: Komló története. = Komló és környéke. Bp. 1960, Baranya m. Idegenforg. Hív. 19—58. p.
166. BABICS András: Térképrekonstrukció Pécs településtörténetéhez, az 1722. évi telekkönyvek alapján. = Pécsi Műszaki Szemle. 1960. 5. évf. 3. sz. 11—17. p.
167. BABICS András: A középkori pécsi egyetem alapításának 600. évfordulójára. = Pécsi Műszaki Szemle 1967. 12. évf. 3. sz. 4—7. p.
168. BABICS Andrásné*: Szigetvári Zrínyi Miklós bibliográfia. Bp. 1966, Akadémiai K. 23 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 78.)
169. BENDA* Kálmán: Zrínyi Miklós, a szigetvári hős. Bp. 1966, Akadémiai K. 37 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 65.)
170. BENDE* Lajos: Sziget ostroma 1566-ban. Bp. 1966, Akadémiai K. 44 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 67.)
171. CENNERNÉ* Wilhelmb Gizella: A Zrínyi család törökellenes harcai a XVI—XVII. század képzőművészetében. Bp. 1966, Akadémiai K. 20 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 76.)
172. CSIZMADIA* Andor: Az egyetemi oktatás Magyarországon a Pécsi Egyetem alapítása után a XIV—XV. században. Bp. 1968, Akadémiai K. 207—223. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 86.)

173. DABINOVICH* Antun: Horvátország és az Árpádok. Pécs, 1944, Dunántúli Pécsi Egy. ny. 7. p. (Dunántúli Tud. Int. Kiadványai 2.)
174. DEGRÉ* Alajos: A magyar jogtörténetírás keletkezése és fejlődése a dualizmus korában. Bp. 1968. Akadémiai K. 285—312 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 89.)
175. GÖKBILGIN*, Tayyib: Nagy Szolimán 1566. évi Szigetvár elleni hadjáratának előzményei. Bp. 1966, Akadémiai K. 7 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 66.)
176. HORÁČEK*, Cyril: Der Beitrag der böhmischen Länder zum Feldzug 1566. Bp. 1966, Akadémiai K. 16 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 73.)
177. KÁLDY-NAGY* Gyula: Török adórajstrom Baranyából a XVI. századból. Bp. 1966, Akadémiai K. 41 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 69.)
178. KIRÁLY István: Nagyatádi Szabó István és Pártja az első világháború előtt. Bp. 1966, Akadémiai K. 69 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 64.)
179. KLEINNE* Nagy Zsuzsa: Baranya megye történetének néhány vonása a Tanácsköztársaság idején. Pécs, 1955, Dunántúli Tud. Int. 30 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 2.)
180. KOLTA János: Pécs egyetemei és főiskolái 1367—1967. Pécs, 1967, Panoráma. 37 p.
181. KOPASZ* Gábor: A Horthy-rendszer telepítéspolitikájának érvényesülése a Dél-Dunántúlon. Bp. 1963. 33 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 44.)
182. T. MÉREY Klára: Agrárszocialista mozgalmak Dél-Dunántúlon 1905-ben. Századok 1953. 565—604. p.
183. T. MÉREY Klára: Agrárszocialista mozgalmak Dél-Dunántúlon 1905-ben. = Dunántúli 1953. 5. sz. 41—45. p.
184. T. MÉREY Klára: Dunántúli arató és cselédsztrájkok 1905-ben. = Magyar Történeti Kongresszus 1953. jún. 6—13. Bp. 1954, Akadémiai K. 419—425. p.
185. T. MÉREY Klára: Az 1905. évi dunántúli mezőgazdasági sztrájkok. = Élet és Tudomány 1955. 899—902. p.
186. T. MÉREY Klára: A mezőgazdasági munkásság mozgalmi a Dunántúlon 1905—1907-ben. Bp. 1956, Szikra ny. 198 p.
187. T. MÉREY Klára: Adatok a dualizmus kori parasztmozgalmak történetéhez. (Somogy. 1869.) Pécs, 1956, Dunántúli Tud. Int. 28 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 8.)
188. T. MÉREY Klára: A századforduló társadalmi válságának néhány problémája a Dunántúlon. Bp. 1959, Akadémiai K. 127—157. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 20.)
189. T. MÉREY Klára: Magyar parasztok kivándorlása a századfordulón. = Élet és Tudomány 1959. évi tudományos kalendárium. 257—259. p.
190. T. MÉREY Klára: Két somogyi község antifeudális küzdelme a XIX. század első felében (Karád, Sand). Bp. 1959, Akadémiai K. 293—343. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 31.)
191. T. MÉREY Klára: Agrárszocialista mozgalom Baranyában 1905-ben. = A Magyar Tanácsköztársaság pécsi—baranyai emlékkönyve. Pécs, 1960. 19—24 p.
192. T. MÉREY Klára: Az agrárproletárok élete Somogyban (1929—1933). Bp. 1963, Akadémiai K. 28 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 45.)
193. T. MÉREY Klára: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Bp. 1965 Akadémiai K. 274 p.
194. T. MÉREY Klára: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. Bp. 1966, Akadémiai K. 42 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 70.)
195. T. MÉREY Klára: Miért vállaltak munkát a Trecsén megyei szlovák munkások Dunántúlon a századforduló idején. Bp. 1968, Akadémiai K. 255—284. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 88.)
196. REUTER* Camillo: Magyaregregy helynevei. Bp. 1961, Akadémiai K. 345—388. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 32.)
197. REUTER* Camillo: A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben. Bp. 1966, Akadémiai K. 8 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 68.)
198. RÚZSÁS Lajos: A technika fejlődése és a pécsi munkásmozgalom a századfordulótól a Tanácsköztársaság kikiáltásáig. = A Magyar Tanácsköztársaság pécsi—baranyai emlékkönyve. Pécs, 1960, Pécs Városi Tanács. 25—47. p.
199. RÚZSÁS Lajos: Pécs hadi helyzetének hatása a város fejlődésére 1543—1686. = Kisebbségi tanulmányok 1961. Pécs, 1961, Dunántúli Tud. Int. 71—86. p.
200. RÚZSÁS Lajos: A városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII—XIX. században. Bp. 1963, Akadémiai K. 37 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 43.)
201. RÚZSÁS Lajos: A városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII—XIX. században. 2. rész. Bp. 1963, Akadémiai K. 48 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 51.)
202. RÚZSÁS Lajos: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711—1848. Bp. 1964, Akadémiai K. 254 p.
203. RÚZSÁS Lajos: Városi fejlődés a XVIII—XIX. századi Dél-Magyarországon. Bp. 1966, Akadémiai K. 35 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 62.)

204. RÚZSÁS Lajos: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. században. Bp. 1966, Akadémiai K. 36 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 71.)
205. RÚZSÁS Lajos: Bevezető a Szigetvári Emlékkönyv vitájához. = *Hadtörténeti Közlem.* 1966. 13. évf. 4. sz. 393–396. p.
206. RÚZSÁS Lajos: A törökellenes honvédő harc kérdései a XVI–XVII. században. = *MTA Filoz. és Tört. Tud. Oszt. Közlem.* 1966. 15. köt. 3. sz. 313–324. p.
207. RÚZSÁS Lajos: Előszó. Zusammenfassung. = *Szigetvári emlékkönyv.* MTA Dunántúli Tud. Int. Értekezések 1966. Bp. 1966, Akadémiai K. 7–11 p., 399–402. p.
208. RÚZSÁS Lajos: A dunántúli védelmi vonal és a paraszti–polgári fejlődés a XVI–XVII. században. Bp. 1968, Akadémiai K. 225–254. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 87.)
209. TÓTH Andrásné* Polonyi Nóra: Egy tolnai táj a XVIII. században. Bp. 1966, Akadémiai K. 63 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 61.)
210. SONKOLY* István: Zrínyi alakja a zeneirodalmunkban. Bp. 1966, Akadémiai K. 9 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 77.)
211. TÓTH* István: A szigeti hős alakja a magyar irodalomban. Bp. 1966, Akadémiai K. 38 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 75.)
212. WACZULIK* Margit: Szigetvár 1566. évi ostroma az egykorú történetírásban. Bp. 1966, Akadémiai K. 20 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 74.)
213. WAGNER* Georg: Maximilian II., der Wiener Hof und die Belagerung von Sziget. Bp. 1966, Akadémiai K. 32 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 72.)

Mezőgazdaságtörténet

214. KIRÁLY István: A szarvasmarha-tenyésztés átalakulása Somogy megyében (1848–1945). = *Agrártörténeti Szemle* 1963. 5. évf. 1. sz. 177–207. p.
215. KOPASZ* Gábor: Az 1945. évi földbirtokreform végrehajtása Pécselt és Baranya megyében. Bp. 1961. 151–223. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 34.)
216. T. MÉREY Klára: Adatok a dél-dunántúli uradalmak gazdasági cselédségének életviszonyaihoz a századforduló idején. Pécs, 1957, 24 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 10.)
217. T. MÉREY Klára: A feudalizmus válságának megnyilvánulása a somogyi mezőgazdaság és a jobbágyság helyzetében (1815–1836). Pécs, 1959, Dunántúli Tud. Int. 42 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 23.)
218. T. MÉREY Klára: A mezőgazdasági ipar kialakulása Somogy megyében. = *Kisebb tanulmányok.* 1961. Pécs, 1961, Dunántúli Tud. Int. 61–70. p.
219. T. MÉREY Klára: A földművelési rendszer alakulása Somogy megyében (1720–1848). = *Agrártörténeti Szemle* 1962. 4. évf. 1–2. sz. 193–200. p.
220. T. MÉREY Klára: Somogy megye mezőgazdasága (1790–1848). Kaposvár, 1962, Somogy m. Tanács. 120 p.
221. T. MÉREY Klára: Az erdőgazdálkodás Somogy megyében (1700–1879). = *Agrártörténeti Szemle* 1963. 5. évf. 1–2. sz. 133–152. p.
222. T. MÉREY Klára: Somogy megye parasztsága és a földkérdés (1690–1848). Bp. 1963, Akadémiai K. 227–269. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 52.)
223. T. MÉREY Klára: A termelőerők helyzete Somogy megyében a XVIII. században. Bp. 1966, Akadémiai K. 40 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 63.)
224. T. MÉREY Klára: Egy középnemesi uradalom gazdasági felmérése 1839-ben Somogy megyében. = *Agrártörténeti Szemle* 1966. 8. évf. 3. sz. 332–362. p.
225. T. MÉREY Klára: A XVIII. századi határpercek néprajzi és történeti forrásértéke. = *Ethnographia* 1967. 78. évf. 4. sz. 533–546. p.
226. RÚZSÁS Lajos: A baranyai parasztság mezei (szántóföld, rét, legelő) gazdálkodása a feudalizmus végén 1790–1848. Bp. 1958, Akadémiai K. 159–177. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 21.)
227. RÚZSÁS Lajos: A szőlőművelés átalakulása Baranyában a XIX. században. Bp. 1961, Akadémiai K. 36 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 30.)

Bányatörténet

228. BABICS András: A pécsvidéki szén piacproblémái. Pécs, 1947, Rákóczi ny. 9 p. (KlNy. Dunántúli Tud. Gyűjt. 1 köt. 1. sz.)
229. BABICS András: A munkás élete a pécskörnyéki bányákban. Pécs, 1949, Pécs Szikra ny. 16 p. (KlNy. Dunántúl 1949. 3. sz.)
230. BABICS András: A pécsvidéki kőszénbányászat története. Bp. 1952, Közoktatásügyi K. 256 p.

231. BABICS András: A vasérckutatás története a Mecsek hegységben. Pécs, 1955, Szikra ny. 39 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 3.)
232. BABICS András: A vasási kőszénbányászat a feudalizmus korában. Pécs, 1957, Mecsek ny. 50 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 11.)
233. BABICS András: Bányászat. = Baranya. Pécs, 1958, Baranya m. Idegenforg. Hiv. 203—218. p.
234. BABICS András: A komlói kőszénbányászat története. Pécs, 1958. Komló Város Tanácsa, MTA Dunántúli Tud. Int. kiadása. 317 p.
235. BABICS András: A pécsvidéki kőszénbányászat fejlődéstörténetének főbb vonásai. = Bányászati Lapok 1958. 8—9. sz. 635—642 p.
236. BABICS András: A barnakőszén kutatásának és bányászatának története a Mecsek hegységben és környékén. Bp. 1959, Akadémiai K. 50 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 22.)
237. BABICS András: A komlói kőszénbányászat fejlődéstörténetének rövid vázlata. = Baranyai Művelődés 1959. 2. sz. 85—94. p.
238. BABICS András: A bányászati nyersanyagkutatás és a bányaművelés története a Keleti Mecsek északnyugati (Magyaregregy—Káráz—Vékény-i) területén. Bp. 1961, Akadémiai K. 50 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 29.)
239. BABICS András: A pécsvidéki kőszénbányászat története a legújabb korban 1945—1960. Pécs, 1961, Szikra ny. 253—371. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 35.)
240. BABICS András: A Davy-lámpa első alkalmazása Magyarországon sújtóléges bányában. = Kisebb tanulmányok 1961. Pécs, 1961, Dunántúli Tud. Int. 43—60. p.
241. BABICS András: A pécsi kőszénbányászat a feudalizmus korában Magyarországon. Bp. 1963, Akadémiai K. 41 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 42.)
242. BABICS András: Az észak-mecseki kőszénbányászat a feudalizmus korában. Bp. 1964, Akadémiai K. 29 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 50.)
243. BABICS András: Az észak-mecseki kőszénbányászat története. Bp. 1967, Akadémiai K. 203 p.

Ipartörténet

244. BABICS András: A mecseki liáskőszén koksizálásának rövid története az első világháborúig. = Művelődési Tájékoztató 1967. szept. 102—108. p.
245. BABICS András: A kőszénkoksizálás magyarországi fejlődéstörténetének összehasonlító vázlata. 1. rész. Kezdetül a XX. századfordulótól. Bp. 1968, Akadémiai K. 149—206. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 85.)
246. BORAI* Ákos: A bonyhádi járás ipara. Pécs, 1960, Dunántúli Tud. Int. és Tolna m. Tanácsa. 215 p.
247. RÚZSÁS Lajos: A pécsi Zsolnay-gyár története. Bp. 1954, Művelt Nép. 257 p.
248. RÚZSÁS Lajos: A pécsi ipar a feudalizmus korában. 1686—1848. Pécs, 1956, Dunántúli Tud. Int. 34 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 6.)
249. RÚZSÁS Lajos: A kapitalista iparfejlődés útja a Délkelet-Dunántúlon. Pécs, 1957, Dunántúli Tud. Int. 38 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 12.)
250. SZITA László: A Pécsi Dohánygyár alapítása és első évei. = Művelődési Tájékoztató 1967. 9. évf. 114—119. p.
251. SZITA László: A hirdi papírmalom. = Papíripar 1967. 2. sz. 68—73. p.
252. SZITA László: Papírkészítés és papírgyártás Pécsen 1764—1860. Pécs, 1968, Szikra ny. 120 p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 79.)

Néprajz

253. ANDRÁSFALVY Bertalan: Viehhaltung in einem Überschwemmungsgebiet der Donau im 18—19. Jahrhundert. (Sárköz. Ungarn.) = Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Szerk. Földes László. Bp. 1961, Akadémiai K. 581—608. p.
254. ANDRÁSFALVY Bertalan: Pekmez. = Kisebb tanulmányok. 1961. Pécs, 1961, Dunántúli Tud. Int. 87—95. p.
255. ANDRÁSFALVY Bertalan: Formen des albanischen Weinbaues. = Acta Ethnographica 1962. 11. évf. 3—4. sz. 293—373. p.
256. ANDRÁSFALVY Bertalan: Párbajszerű táncainkról. = Ethnographia 1963. 74. évf. 1. sz. 55—83. p.
257. ANDRÁSFALVY Bertalan—PÉCHY* Erzsébet: Sárközi hímzések. Bevezetőt írta: Andrásfalvy B. Bp. 1963, Népművelési Int. 3—12. p.
258. ANDRÁSFALVY Bertalan: A Duna menti gyümölcsöskertek. Adatok a magyarországi

- déli Duna-szakasz népi gyümölcskultúrájának ismeretéhez. Bp. 1964, Akadémiai K. 271—305. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 53.)
259. ANDRÁSFALVY Bertalan: Der Rotwein in Ungarn. = *Acta Ethnographica* 1965. 15. köt. 3—4. sz. 227—258. p.
260. ANDRÁSFALVY Bertalan: A népdalművelés alapjai. = *Jelenkor* 1965. 1. sz. 50—60. p.
261. ANDRÁSFALVY Bertalan: A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században. Pécs, 1965, Janus Pannonius Múzeum. 53 p. (Dunántúli Dolgozatok 3.)
262. ANDRÁSFALVY Bertalan: Népi étkezés a sárközi szőlőhegyekben. = Janus Pannonius Múzeum Évkönyv. 1964. Pécs, 1966. 147—168. p.
263. ANDRÁSFALVY Bertalan: A mohácsiak állattartása. 1686—1848. Bp. 1968, Akadémiai K. 313—337. p. (Dunántúli Tud. Gyűjt. 90.)
264. BABICS András: Népi találmány-e a baranyai vitorlás kocsifék? = *Művelődési Tájékoztató* 1967. szept. 120—121. p.
265. CSALOG* József: Busójárás (poklada) mohácsi sokácok tavaszünnepe. Pécs, 1949, Rákóczi ny. 18 p. (Dunántúli Tud. Int. Kiadványai 11.)
266. GÖNCZY* Ferenc: Somogyi gyermekjátékok. Pécs, 1949, Kultúra ny. 103 p. (Dunántúli Tud. Int. Kiadványai 12.)
267. HEGEDÜS Lajos: Népi beszélgetések az Ormánságból. Pécs, 1946, Szabadság ny. 184 p. (Dunántúli Tud. Int. Kiadványai 9.)
268. SZABÓ Pál Zoltán: A vitorlás kocsifék. Pécs, 1945, Szabadság ny. 7 p. (Dunántúli Tud. Int. Kiadványai 4.)

ÉLETRAJZOK — MEGEMLÉKEZÉSEK — TUDOMÁNYTÖRTÉNET

269. ANGYAL Endre: Die ungarische Slavistik der Gegenwart. = *Österreichische Osthefte* 1965. 486—494. p.
270. ANGYAL Endre: Hungarica in Slovenia. = *Vasi Szemle* 1966. 20. évf. 475—476. p.
271. ANGYAL Endre: Zur Geschichte der ukrainisch—ungarisch Literatur und Kulturbeziehungen der Barockzeit. = *Orbis Scriptus. Festschrift für Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag.* München, 1966, Fink. 63—66. p.
272. ANGYAL Endre: Ein Beitrag zur Geschichte des Bernolák-Kreises. = *Studia Slavica* 1966. 12. köt. 13—16. p.
273. ANGYAL Endre: Martin Szentiványi. Ein ungarisches Gelehrtenleben des ausgehenden 17. Jahrhunderts im Rahmen der deutsch—slawisch—ungarischen Wissenschaftsbeziehungen. = *Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen.* Berlin, 1966, Akademie. 152—163. p.
274. ANGYAL Endre: Ernst Kállai (1891—1954), ein Kunsthistoriker unseres Jahrhunderts. = *Forschungen und Fortschritte* 1966. 122—124. p.
275. ANGYAL Endre: Krstju Pejkić, ein bulgarischer Schriftsteller der Barockzeit. = *Slavica* 1967. 7. köt. 129—135. p.
276. ANGYAL Endre: Nekoliko pitanja manirizma. = *Zadarska Revija* 1967. 1. sz. 1—8. p.
277. ANGYAL Endre: Oscar Asbóth und die slowenische Gelehrtenwelt. = *Studia Slavica* 1967. 127—141. p.
278. ANGYAL Endre: August Pavel in južnoslovanski svet — Pável Ágoston és a délszláv világ. = *Pável Ágoston Előadások gyűjteménye.* Szombathely, 1967. 19—24, 36—41. p.
279. BABICS András: Hodinka Antal. 1864—1964. = *Jelenkor* 1964. dec. 1147—1148. p.
280. BABICS András: Szabó Pál Zoltán. 1901—1965. = *MTA Társ. és Tört. Tud. Oszt. Közlem.* 1966. 15. sz. 1—3. p.
281. HEGEDÜS Lajos: Egy dunántúli tudós útja 100 évvel ezelőtt az oroszországi rokonnépek között. Pécs, 1945, Szabadság ny. 14 p. (Dunántúli Tud. Int. Kiadványai 5.) *Reguly Antal.*
282. KOLTA János: A hatvanéves Szabó Pál Zoltán. = *Kisebb tanulmányok* 1961. Pécs, 1961, Dunántúli Tud. Int. 5—7 p.
283. SZABÓ Pál Zoltán: Princz Gyula tudományos munkásságának 50 éve. = *Földrajzi Közlem.* 1966. 1955. 79. évf. 2. sz. 119—126. p.
284. SZABÓ Pál Zoltán: Köszöntjük Prinz Gyulát, Társaságunk 80 éves tiszteleti elnökét. = *Földrajzi Közlem.* 1962. 86. évf. 1. sz. 110—111. p.
285. SZABÓ Pál Zoltán: Bulla Béla (1906—1962). = *Földrajzi Közlem.* 1962. 86. évf. 2. sz. 1—2. p.

HONISMERET

286. BABICS András: A pécsi városi múzeum szénbányászati kiállítása. = Szabad Művészet 1950. 1—2. sz. 4 p.
287. BABICS András: Komló története. = Komló, a feketeszen városa. Bp. 1954. TTIT 10—17. p
288. BABICS András: Komló az új város. = Kortárs. 1958. 4. sz. 579—588. p.
289. KOLTA János: Pécs gazdaságföldrajza, műemlékei. = Pécs. Pécs, 1956. 34—49, 54—75, 78—153, 165—175. p.
290. KOLTA János: Pécsi Kalauz. Pécs, 1957. 243 p.
2. kiad. Pécs, 1959. 243 p.
3. kiad. Pécs, 1962. 239 p.
291. KOLTA János: Pécs, eine uralte und doch neue Stadt. Pécs, 1957. 32 p.
292. KOLTA János: Baranya mezőgazdasága, ipara, kereskedelme. = Baranya. Pécs, 1958. 175—203, 218—228. p.
293. KOLTA János: Pécs: Bp. 1964. 39 p. Ismertető füzet több nyelven.
294. KOLTA János: Pécs. Bp. 1966. Panoráma. 303 p.
295. RÚZSÁS Lajos—SZABÓ Pál Zoltán: A török Pécs. Pécs, 1958, Pécs V. T. Műv. Oszt. 82 p.
296. SZABÓ Pál Zoltán: Pécs földrajza. = Török Gyula: Pécsi útmutató, Pécs, 1943. 3—32 p.
297. SZABÓ Pál Zoltán: A mecseki táj és kultúra története. = Természetbarát 1948. 7—8. sz. 5—7. p.
298. SZABÓ Pál Zoltán: A Mecsek hegység. = Természet és Technika 1953. 112. évf. 11. sz. 664—669. p.
299. SZABÓ Pál Zoltán: A Mecsek hegység keletkezése és alkata. = Mecseki Erdőgazdaság Üzemi Lapja 1956. 1. sz. 4—5. p. 2—3. sz. 5. p.
300. SZABÓ Pál Zoltán: Pécs földrajza. = Pécs. Szerk. Kolta János. Pécs, 1956. 5—8. p.
301. SZABÓ Pál Zoltán: Albánia. = Élet és Tudomány 1956. 8. sz. 1025—1028. p.
302. SZABÓ Pál Zoltán: A mecseki Sárkánykút. = Természetjárás 1958. 7. sz. 5. p.
303. SZABÓ Pál Zoltán: Baranya természeti földrajza. = Baranya. Szerk. Kolta János. Pécs, 1958, Baranya m. Idegenforgalmi Hiv. 7—36. p.
304. SZABÓ Pál Zoltán: A dél-baranyai Szársomlyó érdekességei. = Idegenforgalmi Hiv. Baranya m. Havi Tájékoztatója 1959. febr. 3—6. p.
305. SZABÓ Pál Zoltán: A mecseki Sárkánykút. = Idegenforg. Hiv. Baranya m. Havi Tájékoztatója 1959. márc. 4—6. p.
306. SZABÓ Pál Zoltán: Pécs földrajzi elhelyezkedése és fejlődése. = Pécsi Tanács híradó 1959. 2. sz. 7. p. 3. sz. 7. p. 4. sz. 7. p.
307. SZABÓ Pál Zoltán: A Mecsek hegység földtörténeti és alakitani fejlődése. = Mecsek. Útikalauz. Bp. 1959, Sportlap és Könyvkiadó. 7—19. p.
308. SZABÓ Pál Zoltán: Pécsvárad és környéke. Természetföldrajz. = Pécsvárad. Útikalauz. Pécs, 1960, Baranya m. Idegenforg. Hiv. 1—17. p.
309. SZABÓ Pál Zoltán: Komló és környéke. = Komló. Útikalauz. Pécs, 1960, Baranya m. Idegenforg. Hiv. 7—18. p.
310. SZABÓ Pál Zoltán: Régi helynevek régi értelme Pécs vidékén. = Művelődési Tájékoztató 1961. dec. 116—119. p.
311. SZABÓ Pál Zoltán: Albánia. = Természetudományi Közöny 1961. 2. sz. 51—54. p.
312. SZABÓ Pál Zoltán: A Margitta-sziget. = Művelődési Tájékoztató 1962. máj. 113—114. p.
313. SZABÓ Pál Zoltán: A Mecsek és a Villányi hegység barlangjai. = Jakucs—Kessler: A barlangok világa. Bp. 1962, Sport. 252—262 p.
314. SZABÓ Pál Zoltán: A Nagyharsányi hegy. = Művelődési Tájékoztató 1962.

SAKVÉLEMÉNYEK

315. KOLTA János: Társadalmi-gazdasági tényezők hatása a pápai járás mezőgazdaságában. Kézirat a Keszthelyi Mezőgazdasági Akadémia Üzemszervezési Intézete számára. 1960. 5 ív. Sokszt.
316. KOLTA János: Magyarország államigazgatási területi beosztásának gazdaságossági vizsgálata. Az Eötvös Loránd Tud. Egy. államjogi és államigazgatási jogi munkaközössége kezelésében készített tanulmány. Kézirat. 2 ív. 1961.
317. KOLTA János: Községfejlesztési munka megjavításának néhány elméleti kérdése. Baranya megye Tanácsa részére készített tanulmány. 1961. Kézirat.
318. KOLTA János: Miskolc kereskedelmi szerepkörének összefüggései az országos hálózattal. = Miskolc városrendezési kérdései. 3. rész. Miskolc, 1962. 132—135. p.

319. KOLTA János: Baranya megye népesedése. (Tanulmány a megye 20 éves fejlesztési tervéhez.) Az OT és a Megyei Tanács tervosztályán. 1963. Soksz.
320. KOLTA János: Baranya megye településfejlesztési feladatai. (Tanulmány a megye 20 éves fejlesztési tervéhez.) Az OT és a Megyei Tanács tervosztályán. 1963. Soksz.
321. KOLTA János: A pécsi műszaki értelmiség anyagi és kulturális helyzete. Készült az MSZMP Megyei Bizottsága számára. 1964. 12 p. Soksz.
322. KOLTA János: Baranya és Pécs idegenforgalmi fejlesztési tanulmányterve. Készült a Megye és Város Tanácsának VB. számára. 1966. 1—48 p. Soksz.
323. KOLTA János: A népesedés múltja, jelene és jövő fejlődésének iránya Baranyában. Az MSZMP Megyei Pártbizottság számára készített tanulmány. 1967. 30 p. Kézirat.
324. LOVÁSZ György: Térképes szakvélemény a Nagykozári Termelőszövetkezetek területének természeti adottságairól. 1966. Kézirat.
325. LOVÁSZ György: Térképes szakvélemény a Kátolyi Termelőszövetkezetek területének természeti adottságairól. 1967. Kézirat.
326. LOVÁSZ György: Térképes szakvélemény a Pécsváradi Termelőszövetkezetek területének természeti adottságairól. 1967. Kézirat.
327. LOVÁSZ György: Szakvélemény a lejtőn fakadó források jellegéről és megjelenésük természeti feltételeiről. 1967. Kézirat.
328. SZABÓ Pál Zoltán: A pécsi karsztvízkutató akna továbbfejlesztése. 1951. Kézirat.
329. SZABÓ Pál Zoltán: A komlói teherpályaudvar vízellátása. Vasútépítő Tervező Iroda számára. 1951. Kézirat.
330. SZABÓ Pál Zoltán: „PU” Erőmű vízellátása. A Földmérő és Talajvizsgáló Iroda számára. 1951. Kézirat.
331. SZABÓ Pál Zoltán: Baranya vízgazdálkodásának lehetőségei. Dunántúli Napló 1952. nov. 6.
332. SZABÓ Pál Zoltán: Javaslat a Pécsi Porcelángyár ipari vízellátásának megjavítására. 1952. Kézirat.
333. SZABÓ Pál Zoltán: Javaslat a Pécsi Bőrgyár vízellátásának megjavítására. 1952. Kézirat.
334. SZABÓ Pál Zoltán: A Gaál László-féle vízellátási javaslat ellenjavaslata a megyei tanácshoz és Sikonda-fürdő fejlesztésének módzatai. A Baranya megyei Tanács VB-hez benyújtva 1952. Kézirat. (MTA Műszaki Osztályához is.)
335. SZABÓ Pál Zoltán: A Malomipari Egyesülés (Pécs), Felszabadulás úti gőzmalma vízellátásának kérdése. 1953. Kézirat.
336. SZABÓ Pál Zoltán: A Pécsi Szénbányák újhegyi szénélőkészítő telepével kapcsolatos víztárolás kérdése. 1953. Kézirat.
337. SZABÓ Pál Zoltán: A felszíni vizek vizsgálata Komló vízgazdálkodása tárgyában készített kollektív szakvéleményben. 1953. Kézirat.
338. SZABÓ Pál Zoltán: A pécsi karsztvíz egészségügyi védelme. 1953. Kézirat.
339. SZABÓ Pál Zoltán: Szakvélemény a Pannónia Söröző vízellátásának megjavítása érdekében. 1953. Kézirat.
340. SZABÓ Pál Zoltán: Javaslat Siklós község fürdőjének vízellátása érdekében. 1953. Kézirat.
341. SZABÓ Pál Zoltán: A Babarci Állami Gazdaság Központi Telepének vízellátása érdekében tett javaslat. 1953. Kézirat.
342. SZABÓ Pál Zoltán: A tettyei karsztakna továbbfejlesztésével kapcsolatos javaslat. 1953. Kézirat.
343. SZABÓ Pál Zoltán: A Beremendi Vörös Csillag zálogospusztai gazdaságának és halastavának vízellátása érdekében tett javaslat. 1953. Kézirat.
344. SZABÓ Pál Zoltán: A Pécsi Szénbányák újhegyi szénélőkészítőjéhez tervbe vett víztárolási összefoglaló szakvéleményezése. 1953. Kézirat.
345. SZABÓ Pál Zoltán: A Dunántúli Tudományos Intézet kollektív előterjesztése. Javaslat a mezőgazdasági termelés fejlesztése tárgyában 1953. december 23-án kiadott párt- és kormányhatározat végrehajtásához. 1954. Kézirat.
346. SZABÓ Pál Zoltán: A párt- és kormányhatározatokkal kapcsolatos „Baranya megye Ankét” keretében elkészített javaslatok egyik szerzőjeként: a) Baranya megyei kertöntözések. 1954. Kézirat. b) Javaslat a megye szőlőtermesztésének fejlesztésére. 1954. Kézirat. c) Javaslat Baranya megye szőlő-, gyümölcs-, száraz és öntözéses zöldségtermesztésének fejlesztésére. 1954. Kézirat.
347. SZABÓ Pál Zoltán: Részletes jelentés a tettyei karsztakna fejlesztésének módzataira vonatkozólag. 1954. Kézirat.
348. SZABÓ Pál Zoltán: Az Orfű-tekeresi völgyben tervezett vízduzzasztó mű ügyében a vizet záró és vizet áteresztő képződmények vizsgálása. 1954. Kézirat.
349. SZABÓ Pál Zoltán: Szakvélemény a Beremendi Vörös Csillag Állami Gazdaság központi telepének vízellátása érdekében. 1954. Kézirat.
350. SZABÓ Pál Zoltán: Hidas kénhidrogénos gyógyvizének feltárása. 1954. Kézirat.

351. SZABÓ Pál Zoltán: Jelentés a siklósi fürdő vízellátásának ügyében. 1954. Kézirat.
352. SZABÓ Pál Zoltán: Szakvélemény Pécsvárad és Zengővárkony vízellátásának ügyében. 1954. Kézirat.
353. SZABÓ Pál Zoltán: Szakvélemény a siklósi községi fürdő forrásainak vizsgálatása ügyében. = Beszámoló a Magyar Hidrológiai Társ. Pécsi Csoportjának 1953. évi munkájáról. Pécs, 1954. 109—111. p.
354. SZABÓ PÁL Zoltán: Javaslat a pellérdi halastavak vízellátásának végleges megoldására. = Pécsi Műszaki Szemle 1956. 1. évf. 1. sz. 15—16. p.
355. SZABÓ Pál Zoltán: Harkány és Siklós fejlesztésének lehetőségei. = Pécsi Műszaki Szemle 1957. 2. évf. 1. sz. 11—14. p.
356. SZABÓ Pál Zoltán—WEIN* György: Szakvélemény Harkány fürdő hideg vízzel való ellátása érdekében. 1956. Kézirat.
357. SZABÓ Pál Zoltán: Jelentés a Mecsekjányosi község határában létesítendő nagykapacitású baromfitenyésztő telep területének természeti viszonyairól. 1959. Kézirat.
358. SZABÓ Pál Zoltán: Összefoglaló véleményezés az abaligeti barlangról és környékéről. 1959. Kézirat.
359. SZABÓ Pál Zoltán: Bisse község fejlesztésének lehetőségei a termelőszövetkezeti mozgalom keretében. 1959. Kézirat.
360. SZABÓ Pál Zoltán: Javaslat a pécsi tetteyi karsztforrás, illetőleg a Pécs felé gravitáló karsztvizek fokozottabb mérvű kihasználására. 1960. Kézirat.
361. SZABÓ Pál Zoltán: Adatközlés a pécsi Légszeszgyár u. 4. sz., volt Engelmann-féle telek altaíjával kapcsolatban. Magasépítkezési tervezés számára. 1960. Kézirat.
362. SZABÓ Pál Zoltán: A siklósi kórház ivóvízellátása. 1961. Kézirat.
363. SZABÓ Pál Zoltán: A siklósi vízmű tervezésével kapcsolatban a vár kútjának mélyítése. Jegyzőkönyv. 1961. Kézirat.
364. SZABÓ Pál Zoltán: A Pécsi Postaigazgatóság földalatti helyiségének vízmentesítése. Szakvélemény. 1961. Kézirat.
365. SZABÓ Pál Zoltán: A mecseki tbc-kórház szennyvízelvezetési kérdése. Helyszíni szemle és jegyzőkönyv. 1961. Kézirat.
366. SZABÓ Pál Zoltán: A somberek-i törpevízmű kedvezőbb és olcsóbb elhelyezése ügyében véleményezés. 1961. Kézirat.
367. SZABÓ Pál Zoltán: Babarc községben telepítendő törpevízmű szakvéleményezése. 1961. Kézirat.
368. SZABÓ Pál Zoltán: Nagyarsány községben törpevízmű létesítése. Jegyzőkönyvbe foglalt szakvélemény. Nagyarsány. 1961. Kézirat.
369. SZABÓ Pál Zoltán: Újabb műtrágyagyár telephelyválasztása dél-dunántúli szempontból = Pécsi Műszaki Szemle 1961. 6. évf. 4. sz. 4—6. p.
370. SZABÓ Pál Zoltán: Építőipari ES Pécsi Vállalata felkérésére szakvélemény az Andorforrás vízhozamáról és ennek felhasználási lehetőségéről. 1962.
371. SZABÓ Pál Zoltán: Az Országos Természetvédelmi Hivatal megkeresésére a mecseki kozári kőhánya helyén létesítendő aknakemence hely kijelölése ügyében. 1962. Kézirat.
372. SZABÓ Pál Zoltán: Az Országos Természetvédelmi Hivatal megkeresése a Villányi hegységben a Nagyarsányi hegy tájvédelmi érdekeinek megvizsgálása tárgyában. 1962.
373. SZABÓ Pál Zoltán: A mezőgazdaság fejlesztése érdekében tett javaslat. Az 1962. szeptember 26—27-én megtartott megyei pártértekezlet anyagával kapcsolatban. Pécs, 1962. Kézirat.
374. SZABÓ Pál Zoltán: Déldunántúli Vízügyi Igazgatóság vízgazdálkodási kerettervének munkabizottságában a) vízparti üdülés, fürdés, vízi sportok és természetvédelem kérdéseinek ügyében az ideiglenes feldolgozás megvitatása 1962. b) Ásványvizek, gyógyvizek és hévizek hasznosítása. c) tervezet megvitatása 1962.
375. SZABÓ Pál Zoltán: Baranya megye vízellátás-fejlesztésének terve. Megyei Hazafias Népfront Műszaki Akcióbizottsága. 1962. Kézirat.
376. SZABÓ Pál Zoltán: Pécsi Postaigazgatóság életvédelmi helyiségének vízbetörési ügye. 1963. Kézirat.
377. SZABÓ Pál Zoltán: Természetvédelem a Szaporca környékén levő Kis-Kenderázató növényi ritkaságait illetően a Feketevíz új medrének megásásával kapcsolatban. Átirat. 1963.
378. SZABÓ Pál Zoltán: Szakvélemény a Magyar—Bolgár Testvériség Termelőszövetkezet (Siklós) terehegyi legelőjének öntözhetősége ügyében. 1963. Kézirat.
379. SZABÓ Pál Zoltán: A camping mecseki és baranyai lehetőségei. 1963. Kézirat.
380. SZABÓ Pál Zoltán: A Beremendi Cementgyár rekonstrukciója ügyében. 1963. Kézirat.

KÖNYVISMERTETÉSEK

381. ANGYAL Endre: Kreft Bratko: Portreti ruskih pisaca. Titograd, 1964, Grafički Zavod. Ism. —. = *Helikon* 1965. 11. évf. 579. p.
382. ANGYAL Endre: Kunstmänn. Heinrich: Moderne polnische Dramatik. Köln-Graz, 1965, Böhlau. Ism. —. = *Die Welt der Slaven* 1966. 11. évf. 438—440. p.
383. BABICS András: Szekeres József—Tóth Árpád: A Klement-Gottwald (Ganz) Villamossági gyár története. Bp. 1962, Közgazd. Ism. = *Századok* 1964. 98. évf. 3. sz. 571—578. p.
384. KIRÁLY István: Mezőgazdasági Múzeum füzetek. 1—19 p. Bp. 1959—1961. Ism. —. = *Agrártörténeti Szemle* 1964. 6. évf. 1—2. sz. 275—281. p.
385. KIRÁLY István: Bálint Sándor: A szegedi paprika. Bp. 1962, Akadémiai K. Ism. —. = *Agrártörténeti Szemle* 1964. 6. évf. 3—4. sz. 573—575. p.
386. KOLTA János: Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság államáról és jogáról. Bp. 1955, Közgazd. K. Ism. —. = *Állam és Igazgatás* 1956. 8. évf. 5. sz. 306—311. p.
387. KOLTA János: Miskolc városrendezési kérdései. Miskolc, 1956. Ism. —. = *Pécsi Műszaki Szemle* 1958. 3. évf. 4. sz. 20. p.
388. KOLTA János: Asztalos István—Sárfalvi Béla: A Duna—Tisza köze mezőgazdasági földrajza. Bp. 1960, Akadémiai K. Ism. = $\frac{1}{2}$ = *Földrajzi Közlem.* 1961. 85. évf. 4. sz. 358—363. p.
389. T. MÉREY Klára: Simon Péter: A századforduló földmunkás és szegényparaszt mozgalmai 1891—1907. Bp. 1953, Szikra. Ism. —. = *Századok* 1953. 87. évf. 684—685. p.
390. RÚZSÁS Lajos: Babics András: A pécsvidéki kőszénbányászat története. Bp. 1962, Közokt. K. Ism. —. = *Dunántúl* 1952. 66—68. p.
391. RÚZSÁS Lajos: Szántó Imre: Eger püspöki város úrbéri és felszabadulási pere a XIX. században. Eger, 1954, Heves m. ny. Ism. —. = *Századok* 1955. 89. évf. 142—143. p.
392. RÚZSÁS Lajos: Vörös Márton: Nagy kísérlet. Bp. 1960, Gondolat. Ism. —. = *Jelenkor* 1960. 134—135. p.
393. RÚZSÁS Lajos: Csizmadia Andor: Az egyházi mezővárosok küzdelme a felszabadulásért a XVIII. sz.-ban. Bp. 1962, Tankönyv. K. Ism. —. = *Századok* 1965. 99. évf. 255—256. p.
394. RÚZSÁS Lajos: Tolnai György: A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon 1840—1849. Bp. 1964, Akadémiai K. Ism. —. = *Századok* 1965. 99. évf. 960. p.
395. SZABÓ Pál Zoltán: Droppa Anton: Demänovské jaskyne. Krasové zjavy Demänovskej doliny. Bratislava, 1957, Slov. Akad. Vied. Ism. —. = *Földrajzi Közlem.* 1958. 82. évf. 2. sz. 198—199. p.
396. SZABÓ Pál Zoltán: Prinz Gyula: Az országhomborzat földszármazástani magyarázata. Bp. 1958. Ism. —. = *Földrajzi Közlem.* 1958. 82. évf. 3. sz. 231. p.
397. SZABÓ Pál Zoltán: Vadász Elemér: Magyarország földtana. Bp. 1960, Akadémiai K. Ism. —. = *Pécsi Műszaki Szemle* 1960. 5. évf. 3. sz. 10. p.
398. SZABÓ Pál Zoltán: Kunský, Josef—Louček — Dimitrij—Sládek, Jaroslav: Praktikum fyzického zeměpisu. Praha, 1959, ČSAV. Ism. —. = *Földrajzi Értesítő* 1961. 10. évf. 3. sz. 266. p.
399. SZABÓ Pál Zoltán: Häufner, Vladislav—Korčák, Jaromír—Kráľ, Václav: Zemepis Československa. Praha, 1960, ČSAV. Ism. —. = *Földrajzi Közlem.* 1961. 85. évf. 3. sz. 266—267. p.
400. SZABÓ Pál Zoltán: Kunský, Josef: Fyzický zeměpis Československa v obrazech. Praha, 1959. Ism. —. = *Földrajzi Közlem.* 1961. 85. évf. 4. sz. 364. p.
401. SZABÓ Pál Zoltán: Droppa, Anton: Gombasecká jaskňa. Bratislava, 1962, Viad. Sv. ČSAV. Ism. —. = *Karszt és Barlang* 1962. 1. évf. 10. p.
402. SZABÓ Pál Zoltán: Droppa, Anton: Domica-Baradla, jaskyne predhistorického človeka. Bratislava, 1961, Sport. Ism. —. = *Karszt és Barlangvilág* 1962. 2. évf. 73—74. p.
403. SZABÓ Pál Zoltán: Bulla Béla: Magyarország természeti földrajza. Bp. 1962, Tankönyv K. Ism. —. = *Földrajzi Közlem.* 1963. 87. évf. 2. sz. 175—178. p.

OPPONENSI VÉLEMÉNYEK

404. NÉMETH András: Magyarországi kőolajkutatás és bányászattörténete. 1935—1949. Kand. ért. Opponálta: *Babics András*. 1967.
405. SZEKERES József: A magyar bányamunkásság harcai 1934—1944. Kand. ért. Opponálta: *Babics András*. 1967.
406. FARKAS Dezső: A magyarországi szociáldemokrata párt és az agrárkérdés 1900—1914. Kand. ért. Opponálta: *T. Mérey Klára*. 1966.
407. TOLNAI György: A paraszti szövő-fonóipar és a textil manufaktúra Magyarországon 1840—1849. Kand. ért. Opponálta: *Rúzsás Lajos*. 1961.
408. PINCZÉS Zoltán: A Zempléni hegység déli részének természeti földrajza. Kand. ért. Opponálta: *Szabó Pál Zoltán*. 1961.

409. SOMOGYI Sándor: Hazánk folyóhálózatának kialakulása. Kand. ért. Opponálta: Szabó Pál Zoltán. 1961.
410. JAKUCS László: Általános karsztgenetikai, morfológiai és hidrográfiai problémák vizsgálata az Aggteleki karszton. Kand. ért. Opponálta: Szabó Pál Zoltán. 1961.
411. BORSY Zoltán: A Nyírség természeti földrajza. Kand. ért. Opponálta: Szabó Pál Zoltán. 1961.
412. KÓRÓDI József: A műtrágyaipar gazdaságföldrajzi kérdései, különös tekintettel a telep-
helyválasztás problémáira. Kand. ért. Opponálta: Szabó Pál Zoltán. 1962.
413. UDVARHELYI Károly: A dialektikus földrajz és tanítása. Kand. ért. Opponálta: Szabó
Pál Zoltán. 1962.

A bibliográfiában jelentkező intézeti tevékenység oldalszám, illetve ívterjedelemben (nem számítva a tanulmányköteteket, melyek tartalma a Dunántúli Tud. Gyűjteményben szerepel, továbbá a kéziratok szakvéleményeket és természetszerűen az opponensi vélemények terjedelmét) kerekén 10 000 oldal, vagyis 625 nyomdai ív.

A MAGYAR—CSEHSZLOVÁK TÖRTÉNETSZ VEGYESBIZOTTSÁG 1967. NOVEMBER 28-I SZEGEDI TUDOMÁNYOS ÜLÉSE*

ARATÓ ENDRE EGYETEMI TANÁRNAK, A VEGYESBIZOTTSÁG
MAGYAR ELNÖKÉNEK MEGNYITÓJA

A vegyesbizottság nyolcadik találkozásának fő témája a magyar, a cseh és a szlovák haladó erők két világháború közötti együttműködésének vizsgálata. Feladatunk tehát az összekötő szálak felkutatására és bemutatására irányul. Ugyanekkor nem tévesztjük szem elől, hogy az ellenforradalmi Magyarország és a polgári demokratikus Csehszlovákia viszonyát mindenekelőtt az irredentizmus és az ellene való védekezés jellemezte. A magyar—csehszlovák külpolitika — mondhatjuk — negatív kapcsolatainak láncolatát csak helyenként szakították meg az olyan tárgyalások, amelyek az ellentétek kiküszöbölésére, illetve tompítására irányultak. E súlyos viszályok a nacionalizmus mérget csepegtették népeink tudatába. Mindeme mostoha körülmények ellenére kibontakozott a demokratikus és a proletár nemzetköziségen alapuló együttműködés, persze ezt a hivatalos politikai élettől távol, a progresszív kultúra, a munkásmozgalom területén kell keresnünk.

Nagy szerepe volt ebben a polgári demokrácia légkörében élő csehszlovákiai magyarságnak, amelynek leghaladóbb képviselői le tudták vetkőzni a nacionalizmust, s ez nélkülözhetetlen előfeltétele volt annak a küzdelemnek, amely a hivatalos állásponttal szemben a gyűlölködés felszámolását, népeink együttműködését tűzte napirendre. A két ország demokratikus és haladó erői között ők töltötték be — az egykorú és gyakran használt szóval élve — a híd szerepét. Róluk szól Csizmadia Dezső referátuma.

Nagy örömeire szolgáltak és nagy ösztönzést jelentettek a haladó magyarországi íróknak, tudósoknak a polgári demokrácia kedvezőbb viszonyai között élő csehszlovákiai magyarokkal — ahogy ők mondták az „új arcú” magyarokkal — való találkozások. Hazatérve, gyakran merítették erőit ezekből a tapasztalatokból nehéz küzdelmükhöz. Itt kell emlékeztetnünk Móricz Zsigmond csehszlovákiai útjaira és kapcsolataira, melyek a hivatalos Magyarország rosszaságát vívták ki, s meg is indult a társadalom konzervatív erőire támaszkodva a több éves hajsza a kiváló író ellen. Ez jutott egyébként osztályrészül mindazoknak, akik megkísérelték, hogy Horthy-Magyarországon a népek közötti megértés útján járjanak.

* Az alábbiakban közöljük a tudományos ülés teljes anyagát.

A haladó demokratikus együttműködés mindenekelőtt az irodalom területén bontakozott ki. E pozitív kapcsolatok azokra az előzményekre épültek, amelyek népeink irodalmát már korábban is összefűzték. Tovább is hatottak, s ellensúlyozták a hivatalos magyar és szlovák irodalomtörténészek és historikusok törekvéseit, ők előszeretettel a két nép örökségének negatív irodalmi és történeti hagyományait emelték ki. Amit újnak és jelentősnek mondhatunk, az a magyar, cseh és szlovák irodalom ismertetése volt, amely a haladó csehszlovákiai magyar sajtóban végigkísérte az első köztársaság két évtizedes történetét. Ebbe a munkába kapcsolódtak a magyarországi progresszív írók és költők, valamint csehek és szlovákok is. A két ország adott viszonyai között ez a kölcsönös tájékoztatás, a három nép értékes hagyományainak, történetének megismerése, a demokratikus értékek cseréjét jelentette és határozott állásfoglalást a hivatalos politikával szemben. Jelentős küldetést teljesített ezen a téren Anton Straka, aki 1925-től 1936-ig a budapesti csehszlovák követség sajtóattaséja volt. Kemény G. Gábor tanulmánya neki állít emléket.

Az irodalmi-kulturális élettel szorosan összekapcsolódott a csehszlovákiai Sarló-mozgalom. E mozgalom programjának középpontjában bár főként kulturális célkitűzések állottak, tevékenységének nagy politikai jelentősége is volt. A Sarló ifjúsági mozgalom, amelynek soraiban magyar főiskolások és részben középiskolások tevékenykedtek, 1928-ban bontotta ki zászlóját egy főiskolás cserkész táborban. A Sarló célul tűzte ki a csehszlovákiai magyar kisebbség tanulmányozását. E munka szellemi arculatát kezdetben a magyarországi népiések nézetei határozták meg. Később, a harmincas évek elején mindinkább tért hódított a Sarló tevékenységében a marxizmus -- leninizmus eszméje, bár tovább éltek zavaros nézetek, főképpen a nemzetiségi kérdés területén. Nagy jelentőségű volt a Sarló-mozgalom történetében az 1931-es szeptemberi kongresszus. Ekkor a magyar kisebbséget érintő kulturális, gazdasági és politikai kérdéseket vitattak meg. Résztvett a megbeszélésen a cseh szocialista ifjúság képviselőjében Julius Fučík, aki a nemzeti kérdésben elfoglalt helyes, leninista, internacionalista álláspontjával segítette a Sarlót útkeresésében.

A demokratikus, s jórészt kulturális kapcsolatoktól eltérően bizonyos fókig más volt a helyzet a kommunista mozgalomban, ahol a szervezett és sokoldalú kapcsolatot nyílt és világos állásfoglalás, a proletárnemzetköziség határozta meg. Ennek az együttműködésnek egy korai szakaszával foglalkozik Borros Ferenc, aki emellett bemutatja a polgári radikálisok és a szociáldemokraták eddig teljesen homályban hagyott csehszlovákiai kapcsolatát.

Népeink együttműködésének demokratikus hagyományain tehát túlmutatnak a kommunista mozgalom kapcsolatai. A határt persze a kétfajta együttműködés között sokszor nehezen lehet megvonni, hisz például József Attilának a csehszlovákiai kommunista Út c. lappal kiépített együttműködését, valamint a Sarlót is ez utóbbi kapcsolattípushoz számíthatjuk, s nemegyszer a demokratikus együttműködés kommunista kapcsolatokká fejlődött.

Ez utóbbi nem utolsósorban abban a nagyarányú segítségben nyilvánult meg, amelyet Csehszlovákia Kommunista Pártja az illegálitás rendkívül nehéz viszonyai között harcoló magyar kommunistáknak nyújtott. A kommunista eszmét, gondolatot tartalmazó sajtó jórészt Csehszlovákiából került át Magyarországra. Ebben a munkában nagy szerepet játszottak a dél-szlovákiai magyarok. A határmenti magyar lakta területeken ugyanis Csehszlovákia Kommunista Pártjának erős szervezeteket sikerült kiépítenie. A csehszlovákiai párt magyar nyelvű sajtóját is az emigráns magyar kommunisták rendelkezésére bocsátotta.

E kapcsolatokon kívül a Kommunisták Magyarországi Pártja és Csehszlovákia Kommunista Pártja között — nemegyszer más pártokkal együtt — fontos megbeszélések folytak a közös célkitűzések meghatározására, az akcióegység biztosítására. E számottevő együttműködésből csak kettőt emelünk ki. 1933-ban a Csehszlovákia Kommunista Pártja által szervezett prágai antifasiszta kongresszuson magyar küldöttek is tevékenykedtek. Még jelentősebb volt az az értekezlet, amely 1938 augusztusában a Csehszlovákia létét fenyegető veszély idején ugyancsak a csehszlovák párt kezdeményezésére ült össze, s amelyen a közép-kelet- és dél-európai kummunista pártok delegátusai mellett magyar kommunisták is részt vettek.

Az ebben az időszakban illegálisan megjelenő Dolgozók Lapja is északi szomszédunk kommunistáinak segítségével került Magyarországra. E lap sokat foglalkozott a Csehszlovákiát fenyegető fasiszta támadással, élesen elítélte Horthy-Magyarország állásfoglalását és miképpen Csehszlovákia Kommunista Pártja, e sajtóorgánum is a köztársaság fennmaradásáért harcolt. A magyar párt igen fontosnak tartotta a Harmadik Birodalommal szembeni magyar—csehszlovák egységfront kialakítását. A magyar kommunisták állandóan hangsúlyozták, hogy az ország eltávolodása a német birodalomtól és a közeledés Csehszlovákiához jelenti az igazán magyar nemzeti és függetlenségi politikát. A párt tehát az árral, a nacionalista demagógiával szemben valóban kommunista módon vette fel a harcot és példát mutatott arra, miképpen fonódik egybe az igazi nemzeti érzés a proletárnemzetköziséggel. S a pártnak ez a magatartása teljesen egybeesett a csehszlovákiai magyar tömegek köztársaságot védő demonstrációival, valamint a magyar nacionalista pártok tevékenységének elítélésével, aminek gyakran adott hangot a Dolgozók Lapja is.

Helyes, internacionalista politika jutott kifejezésre a Kommunisták Magyarországi Pártja későbbi illegális lapjának, a Szabad Népek cikkeiben is. E lap többször tiltakozott a bécsi döntés ellen, s ezzel szoros összefüggésben felemelte szavát a nem magyar ajkú lakosság, közöttük a szlovákok nemzeti jogainak biztosítása ügyében. Rablásnak tekintette, hogy a nemzetiségi lakosság földjét vagy üzletét telepes magyaroknak adták. A Szabad Nép a szlovákok egyenjogúsága kapcsán hangoztatta, hogy Magyarországnak meg kell változtatnia a szlávok irányában folytatott külpolitikáját. A szlávok — írta — élet-

halál harcot vívnak a fasizmus ellen és a szláv nemzetek szomszédságában a magyar csak a velük való szövetségben tudja megvédeni függetlenségét. A szlávok felé való orientálódás — hangsúlyozta a lap — nemcsak önállóságot biztosít, hanem a magyar gazdaság továbbfejlődésének messzemenő perspektíváját nyújtja.

A Horthy-rendőrség és katonaság mindent elkövetett, hogy a bécsi döntés után ellensúlyozza és megakadályozza Csehszlovákia Kommunista Pártjának hatását, amely ekkor a Magyarországhoz csatolt területek kommunistáinak munkásságában öltött mindenekelőtt testet. S ez alkalommal hasonló jelenséggel találkozunk, mint 1919-ben, amikor a magyar kommunisták segítették a fejlődésben akkor még egy fázissal elmaradt csehszlovák kommunistákat. Most fordítva volt, a csaknem két évtizeden keresztül legálisan működő Csehszlovákia Kommunista Pártja kiváló harcosokat adott a magyarországi mozgalomnak, amely e kommunisták bekapcsolódása nyomán is fellendült.

A CSEHSZLOVÁK – MAGYAR HALADÓ ERŐK KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI KAPCSOLATAINAK PROBLÉMÁIHOZ

CSIZMADIA DEZSŐ

Ismert tény, hogy amilyen egy ország társadalmi berendezkedése, általában olyan a külpolitikája is, amely törvényszerűen rányomja bélyegét az országok egymásközi kapcsolataira.

Ha a Csehszlovákia és Magyarország közötti haladó kapcsolatokat szeretnénk csupán nagyvonalakban felvázolni, akkor abból a bonyult politikai helyzetből kell kiindulnunk, amely az I. világháború után kialakult, s amely a két ország közötti hivatalos viszonyt döntő súllyal, sőt teljes egészében meghatározta. Ez szabott keretet a két ország haladó erői kapcsolatának is.

E nem könnyű probléma fejtegetése során rá kell mutatnunk, kik voltak, kik lehettek e kapcsolatok érdekelt hordozói, s milyen erőkkal, milyen feltételek között, milyen céllal, s hogyan szorgalmazhatták azt.

Bevezetőként — amelyet előadásunk folyamán igyekszünk konkrét tartalommal telíteni — szeretnénk leszögezni, hogy a haladó kapcsolatok elősegítői, művelői csakis azok lehetnek, akik mindig, minden körülményben a társadalmi haladás eszméinek hívei.

A haladás eszméiért küzdők erkölcsi énüket, gerinccességüket, nemzetiségüket sohasem tagadják meg. Ugyanakkor azonban világosan látják, hogy nemzetük tagjai között az egyetlen közös alap csupán a nemzeti nyelv, s hogy a nyelvi alapon egységes, kapitalista értelemben vett nemzet egyes osztályainak, rétegeinek gazdasági, illetve osztályérdekei között áthidalhatatlan ellentét van. Ők látják a legvilágosabban, hogy az uralkodó osztály a haladás érdekeit elvetve mindig „közös” nemzeti érdekekre hivatkozva igyekszik a haladó erők harcát lefékezni, tömegmozgalmukat gúzsba kötni. A haladó erők célja és nemzeti érdekei között nincs különbség. Sőt a nemzeti érdekek kivívását is csak a haladással elválaszthatatlan harc biztosíthatja. Az uralkodó nemzet burzsoáziáját viszont nemzeti érdekei is törvényszerűen állítják szembe a haladó osztályerőkkel.

Minden nemzet haladó erői eljutnak ehhez a felismeréshez. Ez teszi lehetővé az ország határain kívül vagy belül meginduló közös, haladó s a kapitalizmus talaján, főleg pedig az imperializmus korszakában kibontakozó internacionalista harcukat.

A csehszlovák — magyar haladó kapcsolatok harcosai a két világháború között azok lehettek, akik a köztársaság megalakulása után közvetlen kapcsolatba kerültek egymással, tehát mindenekelőtt a csehszlovákiai magyarok.

Vessünk néhány pillantást arra, hogyan fogták fel sajátos helyzetüket a csehszlovákiai magyarok, akik a polgári történetírás jellemzése szerint „a forradalom hisztériájától terhelve, emberi és nemzeti erkölcsükben meggyalázva szakadtak el a nemzettől és a nemzet államától”.¹

A csehszlovákiai magyarok haladó erői tisztán és világosan látták a különbséget a nemzet és állam fogalma között. Látták, hogy a nemzet történetében először alakult meg Magyarországon a dolgozók állama, a Magyar Tanácsköztársaság. Ez az állam nemcsak a magyar dolgozó nép sorsproblémáinak alapvető megoldásához látott hozzá, de hozzásegítette a szlovák forradalmárokat is proletárállamuk, a Szlovák Tanácsköztársaság megalakításához. A Magyar Tanácsköztársaság a magyar nemzet történetében először biztosította az addig szociálisan és nemzetiségileg elnyomott szlovák népnek a sorsuk további alakulását meghatározó szabad önrendelkezés jogát. Látták, hogy a két tanácsköztársaság védelmi harcaiban közösen vették ki részüket magyarok és szlovákok. Tudták azt is, hogy ennek az államnak a leverése a magyar és csehszlovák burzsoázia közös osztályérdeke és fegyveres harcának eredménye is volt. Látták, hogy az ellenforradalom a keresztényi és nemzeti jelszavak jegyében restaurálta Magyarországon az arisztokrácia, a nagybirtokosok és a katolikus klerikális reakció államát, ahol a fehérterror véres kézzel torolta meg a forradalomban való részvételt, hiszen Horthy élete fő célja az volt, hogy „Magyarországon a bolsevizmus soha többé ne üthesse fel a fejét”.²

A csehszlovákiai magyarság haladó erői tudatában voltak annak, hogy a munkásosztály végső célja elérése szempontjából nem a kapitalista államok közötti határkérdés miatt támadt imperialista ellentét a döntő. Tudták, hogy a forradalmárok megkezdhetik, és meg kell kezdeniük politikai tevékenységüket a változott körülmények között is a kapitalista társadalom megdöntésére és a munkásosztály államának megteremtése céljából.

Ismerték a forradalmi mozgalom elméletének idevonatkozó részét is, mely szerint a proletariátus uralma szocialista nemzetek kialakulására vezet, felszámolja az egyik nemzetnek a másik nemzet általi kizsákmányolását s a nemzeti ellentéteket. Ha az osztályok ellentéte az egyes országokban eltűnik, vele tűnik el a nemzetek acsarkodása is egymás ellen.³

¹ A felvidéki magyarság húsz éve 1918–1938. Szerkesztette a Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete, Bp. 1938. 9. o.

² Horthy nyilatkozata a „Chicago Tribune” munkatársának. Idézi a Nemzeti Újság 1920. február 26-i száma. V. ö. még: A klerikális reakció a Horthy-fasizmus támasza. Bp. 1953. 125. p.

³ „Amilyen mértékben megszűnik az egyik egyén kizsákmányolása a másik által, olyan mértékben szűnik meg az egyik nemzet kizsákmányolása a másik által.”

Tudták, hogy a munkásosztály győzelme lerombolja nemcsak a nemzetek között sokszor mesterségesen táplált szellemi határokat, de a kommunista társadalom építésének útján eltörli a dolgozók államai közti országhatárokat is.

A csehszlovákiai magyarok haladó erői a kialakult politikai helyzetet reálisan mérlegelve tudatosították, hogy e célok elérésére a demokratikus köztársaságban relatíve szabad lehetőség nyílik. Ezért kezdték meg politikai működésüket a szociáldemokrata pártban (Csehszlovákia fennállásának első éveiben kommunista párt még nem létezett), s ezért foglaltak el a köztársasággal szemben is a csehszlovákiai magyar burzsoázia nézetével merőben ellentétes álláspontot.

Igen, ők valóban „osztályharc-apostolok” voltak. „Sztrájktrörök” — ahogyan a polgári történetírás panaszolta, — akik megakadályozták a burzsoázia szótára szerint értelmezett „csehszlovákiai magyarság egységes önvédelmi harcát”,⁴ azaz a csehszlovákiai magyar burzsoázia önvédelmi harcát.

A csehszlovákiai magyar burzsoázia jól felfogott osztályérdeke kimondottan köztársaságellenes magatartást követelt meg tőle. A passzív rezisztencia gondolatát is csak azért vetette el az 1920-as nemzetgyűlési választások alkalmával — amikor a forradalmi nemzetgyűlést alkotmányos nemzetgyűlés váltotta fel, tehát a nemzeti kisebbségek is politikai képviselőhöz jutottak a parlamentben —, mert belátta, hogy az eleve kárhózatra van ítélve. Be kellett látniuk, hogy a választások idején tanúsított passzivitással a politikai porondot kardcsapás nélkül a szociáldemokrata pártnak, és e párt soraiban szervezett magyar kommunistáknak kellett volna átengedniök. Ha nem alakították volna meg politikai pártjaikat, nem tudták volna a magyar nép politikailag fejetlen részét befolyásuk alatt tartani és saját burzsoá érdekeik céljaira kihasználni.

A magyar burzsoázia számára nem maradt más, mint hogy a csehszlovák parlamentben is egyenesen és nyíltan — hisz ez demokratikus államban természetes — bejelentse álláspontját

A két burzsoá párt, az Országos Keresztényszocialista és a Magyar Nemzeti Párt első megnyilatkozása egy közös deklaráció volt, melyben leszögezték, hogy „a csehszlovákiai magyarság (a kommunistákat, szociáldemokratákat, s később az agrárpártiakat nem tekintették magyarnak) a parlamenti életben csak azért vesz részt, hogy az ellene elkövetett súlyos nemzetközi igazságtalanságoknak, a közjogi és magánjogi jogfosztásoknak ellene alkalmazott egész rendszerével szemben tiltakozó szavát messzehangzóan felemelhesse”.⁵

A nemzetben belüli osztályellentéttel együtt a nemzetek egymással szemben ellenséges magatartása is eltűnik. Marx—Engels: A Kommunista Kiáltvány. Budapest, 1948. 36—37. o.

⁴ Magyarok Csehszlovákiában 1918—1938. Szerkesztette: Borsody István. Budapest 1938. 62. o.

⁵ A Csehszlovák Köztársaság Nemzetgyűlése 1920. június 2-i 3. ülésének jegyzőkönyve. (3. schodzka poslaneckej snemovne N. Z. R. C. 2. juna 120. Stenografické zprávy str. 33—34.)

Önrendelkezési jogot követelt, amelyről természetesen az adott helyzetben szó sem lehetett, s amely a magyar burzsoázia érdekeinek megfelelően Horthy-Magyarországhoz való visszacsatolást jelentette volna.

A csehszlovákiai magyar burzsoázia a csehszlovákiai politikai életben mindent szabotált. Ezt követelte osztályérdeke, s a Magyarországról irányított magyar kisebbségpolitika, amelynek teljes kiszolgálója volt. Ennek pedig tudvalevőleg két célja volt: „... aláásni magát a csehszlovák államot, másrészt pedig a köztársaságban uralkodó demokratikus szellemet.”⁶

A magyar burzsoázia köztársaságellenes magatartása természetesen kiváltotta a csehszlovák burzsoázia ellenakcióját. Így a magyar burzsoázia Csehszlovákiában nemcsak a demokratikus államban magától értetődően végrehajtott reformok során veszített a legtöbbet, de politikai állásfoglalása retorziójaként is. Az uralkodó nemzet burzsoáziájának kedvező lehetőség nyílt a magyar kisebbség burzsoáziájával való leszámolásra, s hovatovább, fokról fokra kiszorította őt gazdasági pozícióiból. (Politikai jogait biztosítani kellett, mert másként nem beszélhetek volna demokráciáról. E jogok tiszteletben tartására egyébként a békeszerződés paragrafusai is kötelezték Csehszlovákiát.) A magyar burzsoázia ellenzékiisége és köztársaságellenes egyre fokozódó, s a csehszlovák krízis idején kicsúcsosodó magatartásának legfőbb rugója éppen ebben keresendő.

*

A csehszlovákiai magyar forradalmi erők Csehszlovákiában olyan politikai álláspontra helyezkedtek, amely a munkásosztály érdekeinek felelt meg. Nem léptek sem arra az útra, amelyet a magyarországi burzsoázia mutatott, sem arra amelyet a csehszlovák burzsoázia várt a csehszlovákiai magyaroktól. Ismeretes, hogy „Budapest reakciós revizionistákat, Prága viszont revízióellenes demokratákat akart nevelni a csehszlovákiai magyarokból”.⁷

A csehszlovákiai magyar forradalmároknak nem voltak illúziók a csehszlovák burzsoáziával szemben. Surányi Lajos első parlamenti felszólalásában, a csehszlovák képviselőház 4-ik ülésén, 1920. június 8-án félreértetetlenül rámutatott, hogy ebben az államban a legnagyobb politikai erő a munkásosztály⁸. A burzsoázia ebben az országban nem alkotó, sőt a legnagyobb része destruktív erő, amely a demokráciát csak szavakban hirdeti, de nem igyekszik annak gyakorlatban való érvényesítésére. Ez pedig a reakció malmára hajtja a vizet. Igen jó érzékkel emelte ki, hogy a sok nemzetiségű Csehszlovák Köztársaság jövőjét csak az biztosít-

⁶ Magyarok Csehszlovákiában i. m. 62. o.

⁷ Borsody István: Magyar—szlovák kiegyezés. Budapest, 1945. 78. o.

⁸ Surányi Lajos képviselőnek a csehszlovák nemzetgyűlés képviselőházában 1920. június 8-án, a 4-ik ülésen mondott beszéde. (Reč poslanca Surányiho na 4. schôdzke poslaneckej snemovne N. Z. R. C. dňa 8. júna 1920. Stenografické zprávy str. 123—127. (Surányi nem is volt a formálódó marxista baloldal legjelentősebb képviselője. Kiem. Cs. D.)

hatja, ha a köztársaság átalakul a szocializmus földjévé, mely egyedül képes mindazoknak az alapvető kérdéseknek a megoldására, amelyektől békés jövője függ. Rámutatott a nemzetiségi kérdés rendkívül nagy fontosságára is és leszögezte többek között, hogy „a magyar kérdés megoldása nélkül a köztársaság területén sohasem lesz nyugalom”.⁹ A szocializmus földjét azonban a proletariátus nemzetiségi különbségre való tekintet nélkül, fegyverrel a kezében védené meg a reakció fenyegető támadása ellen. „Önöknek választaniuk kell — mondta szó szerint. — Ha ellenkezés nélkül segítik megvalósítani ezen a földön a szocializmust, akkor ez a föld az ellenséges támadás ellen a testileg és szellemileg felszabadított nép részéről törhetetlen védelemben részesül, ha pedig nem értenék meg az idők szavát és megakadályozni próbálnák a proletárság oly arányú gazdasági és szellemi érvényesülését, hogy az ne legyen közömbös e föld érintetlen fennmaradása iránt, akkor Önök az elkeseredettségében lázadó proletárság és az időket visszacsinálni akaró monarchisták kettős tüze között fognak elpusztulni.”¹⁰

Surányi a csehszlovákiai magyar burzsoáziát is leleplezte. „A magyar burzsoázia, bár a kereszt jegyében dolgozik, de egyedüli és legfőbb célja, hogy az új kor véreskezű hóhérijával, Horthy Miklóssal minél előbb kezét fogjon.”¹¹ Ugyanakkor felhívta Magyarországnak népét, hogy „boldogulása érdekében mostani véres kormányát kergesse el és helyére olyan kormányt ültessen, amely az ország dolgozó népétől nyeri a jogforrást, s amely hivatva van a két ország gazdasági közeledésének és békéjének megteremtésére”.¹²

Csehszlovákia uralkodó osztálya nem nézte jó szemmel a magyar forradalmárok működését, mert a „bolsevista méreg” terjesztőit látta bennük. A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása után Szlovákia területén statáriumot hirdetett, s behörtöngött mindenkit, akiről kiderült, hogy a Tanácsköztársasággal szimpatizál. Még pánibb félelem töltötte el a magyar emigránsokkal szemben, akik a Tanácsköztársaság bukása után a csehszlovákiai munkásosztály segítségével a köztársaságban kerestek védelmet. A budapesti csehszlovák követség adatai szerint mintegy 30 000 volt a Magyar Tanácsköztársaság harcaiban aktívan részt vettek száma, akik Csehszlovákiában kerestek menedéket a fehérterror véres üldözése ellen.¹³ A csehszlovák kormány elkövetett mindent, hogy ezek Csehszlovákiába jutását megakadályozza. Szigorú ellenőrzést rendelt el, majd a Vörös Hadsereg harcosait, a magyar emigránsokat börtönbe záratta és fogságuk letelte után kiszolgáltatta az ellenforradalmi Magyarország hivatalos szerveinek, vagy lojalításra kényszerítette őket. Ennek ellenére több százan, a csehszlovákiai magyar burzsoá történetírás szerint is: „az egész bukott marxista

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Boros Ferenc: K vzt'ahom maďarskej komunistickej emigrácie a československej marxistickej liavice. Historický časopis č. 4. r. 1959 str. 523—524.

forradalom vezérkara és újságíró gárdája nyert menhelyet Csehszlovákiában, s szabad lehetőséget eszméik továbbterjesztéséhez.”¹⁴

A Csehszlovák Köztársaságban lehetővé vált például Steiner Gábornak, hogy a Magyar Tanácsköztársaság leverése után visszatérhessen szülővárosába, Komáromba. A Tanácsköztársaság fennállása idején betöltött szerepéért Horthy-Magyarországon halálra ítélték. Csehszlovákiában a magyar nemzetiségű Steiner Gábor további politikai működéséhez viszonylag szabad lehetőséget kapott. Komáromban megalakította a CSKP helyi szervezetét, majd később a párt parlamenti képviselője, szenátora és a CSKP KB-nak tagja lett. A munkásosztály, mindenekelőtt a Magyar Tanácsköztársaság forradalmi harcaiban szerzett gazdag tapasztalatával felvértezve a csehszlovákiai magyar dolgozó nép egyik legkiválóbb szervezőjévé és vezetőjévé lett.

A csehszlovákiai magyar kommunisták és a magyar emigránsok gazdag tapasztalatai nagymértékben hozzájárultak az össz-szlovákiai munkásmozgalom megerősödéséhez.

A munkásosztály forradalmi pártjának megalapítására irányuló törekvések Szlovákiában is elérték tetőpontjukat. A szociáldemokrata párt marxista baloldalának ľubochňai (Fenyőháza) kongresszusán, ahol Szlovákia és Kárpát-ukrajna forradalmi munkás képviselői vettek részt, 1921. január 16–17-én kimondották a Kommunista Internacionáléhoz való csatlakozásukat. A konferencián 88 szlovák, 15 német, 6 ukrán, 4 zsidó küldött mellett 36 tagú magyar nemzetiségű delegáció képviselte Csehszlovákia osztályöntudatos magyar dolgozóit.¹⁵

A CSKP 1921. májusi alakuló, majd októberi egyesítő kongresszusa után a magyar kommunisták e párt zászlaja alatt indultak harcba. A magyar kommunistáknál fel sem vetődött külön kommunista párt, vagy szekció alakításának gondolata, mint más nemzetiségeknél, vagy a magyar szociáldemokratáknál, később pedig az agrárpártiaknál, akik az országos párt keretein belül magyar szekciót alkottak. A magyar kommunisták világosan látták, hogy a forradalmi proletariátusnak nemzetiségi különbségre való tekintet nélkül közös célja van: a kapitalizmus megdöntése és a munkásosztály hatalmának megteremtése.¹⁶ A párt Központi Bizottságában Bohumisl Šmeral cseh újságíró, Antonin Zápotocky cseh kőfaragó munkás, Marek Culen szlovák paraszt, Karol Kreibich német újságíró mellett ott volt Nagy Gyula magyar munkás is.

A csehszlovákiai magyar kommunisták internacionalista harcukban megtalálták az igaz szövetségest a cseh és a szlovák, valamint a többi nemzetiség kommunistáiban.

¹⁴ Magyarok Csehszlovákiában i. m. 62. o.

¹⁵ Miloš Gosiorovský: Príspevok k dejinám slovenského robotníckeho hnutia Bratislava 1951. Str. 135

¹⁶ Kassai Munkás, 1921. június 13. sz.

A cseh forradalmi munkásság vezető képviselője, B. Šmeral, az 1921. június 12-i kassai konferencián fogadalmat tett, hogy a cseh kommunisták lesznek a magyar nép nemzetiségi jogainak védelmezői is. „Nagyon jól tudjuk — mondotta —, hogy a magyar kommunisták a saját burzsoáziájuk nacionalista demagógiája és a sovinizmus elleni harcra csak akkor lesznek képesek, ha teljes mértékben teljesítjük internacionalista kötelességünket.”

A csehszlovákiai kommunisták közös harca főleg attól az időtől kezdve vett különösen nagy lendületet, amikor a CSKP a köztársaság jellegének megítélésében, valamint a nemzetiségi kérdésben is következetes marxista álláspontra helyezkedett.

A CSKP I. rendes kongresszusa 1922 februárjában kifejezte a csehszlovákiai kommunisták törhetetlen akaratát, hogy nem hátrálnak meg az üldözések elől, hanem bátran tovább vezetik Csehszlovákia dolgozó népének küzdelmét a burzsoázia ellen, a szocializmus megteremtéséért.

A kongresszus a nemzetiségi kérdéstről szóló tételekben elítélte a háború utáni imperialista békeszerződések rendszerét, a nemzetiségi elnyomást, amelyet a cseh burzsoázia Szlovákiában, Kárpátukrajnában és a határvidéken kifejtett. Hasonlóképpen elítélte a szlovák, német és magyar burzsoá és reformista pártok politikáját, amely lehetetlenné tette a csehszlovákiai proletariátus nemzetközi egységét.

A CSKP rámutatott arra, hogy a csehszlovák burzsoázia politikája veszélyes magára a cseh nemzet szabadságára és önállóságára is, mert aláássa a cseh és szlovák nemzet közötti kapcsolatokat, Csehszlovákiát a nyugati hatalmakhoz köti, amelyek osztályérdekeik miatt támogatni fogják a német imperializmus újraéledését, s ezért habozás nélkül feláldozzák akár Csehszlovákia létét is. A kongresszus leszögezte, hogy a kommunista párt csak akkor tudja a különböző nemzetiségű dolgozókat megszabadítani a burzsoá nacionalista pártok befolyása alól, és csak úgy teremtheti meg nemzetközi egységüket a kapitalizmus megdöntéséért folyó harcban, ha következetesen harcol az ellen, hogy az egyik nemzetnek a másik rovására kiváltságai legyenek, vagyis ha elismeri valamennyi nemzet önrendelkezési jogát, beleértve az elszakadás jogát is.

A kongresszus mégsem jutott el a lenini nemzetiségi politika e tételeinek helyes felfogásához. A jóváhagyott tételek közé beiktatta a „csehszlovák nemzet”-ről szóló téves megállapítást, amely tagadta a szlovák nép nemzeti sajátosságát, és gyengítette a CSKP harcát a cseh burzsoázia szlovákiai politikája ellen.

A nemzetiségi kérdésben elfoglalt hibás álláspont a csehszlovák állam jellegének helytelen értékelésével függött össze. A versaillesi békeszerződés kérdésében a CSKP I. kongresszusán elfogadott külön határozat Csehszlovákiát, mint az antant imperialistáinak csatlósállamát jellemezte. Ez a meghatározás egyoldalúan hangoztatta a burzsoá Csehszlovákiának a nagy imperialista hatalmaktól való függését, elkendőzte azonban a csehszlovák állam imperialista

jellegét, burzsoáziájának aktív szerepét az európai és világméretű imperialista politikában.¹⁷

A CSKP II. rendes kongresszusa (1924. október 31— november 4.) a nemzetiségi kérdéstről hozott eme határozatot bírálta és kijavította. Elítélte az úgynevezett „csehszlovák nemzet”-ről szóló elméletet, amellyel egyben a burzsoázia kizsákmányoló és elnyomó politikáját leplezte. A nemzetiségi kérdés megoldására vonatkozólag valóban lenini szellemben jelentette ki: „Az uralgó nemzet kommunistáinak az a feladatuk, hogy tevékenységükben hangsúlyozzák a nemzeteknek egészen az elszakadásig menő önrendelkezési jogát; az elnyomott nemzetiségek kommunistáinak viszont az a feladata, hogy nemzetük önrendelkezési jogának és politikai függetlenségre való jogának hirdetésével egyidejűleg rámutassanak arra a kötelességükre, mely szerint az osztályharcban egyesülniük kell a cseh munkásosztállyal.”¹⁸

A csehszlovák és magyar forradalmi erők együttműködésének alapvető feltételeit valóban marxista— leninista szellemben meghatározó és biztosító felismerés még kikristályozódottabban formálódott meg a CSKP 1929. évi V., majd 1931. évi VI. kongresszusán.

A cseh és szlovák kommunisták, éppen úgy mint a magyarok, gyakorlati tapasztalatuk alapján teljes mértékben tudatában voltak annak, hogy a burzsoázia kormánya nem oldhatja meg sem a munkásosztály, sem a csehszlovák, sem a Csehszlovákiában élő kisebbségek dolgozó népének problémáit. Ezért a VI. kongresszus leszögezte, hogy az adott helyzetben a párt feladata: „A harci front kiterjesztésével, mind szélesebb rétegek harcha vonásával és a harc fokozásával egészen a proletariátus ellenoffenzívájáig céltudatosan terjeszteni és szilárdítani a dolgozó tömegek között azt a meggyőződést, hogy ha a munkásosztály élni akar, a kapitalizmusnak el kell pusztulnia . . .”¹⁹

A CSKP VI. kongresszusa először foglalkozott részletesen a nemzetiségi kérdéssel, amely a München előtti köztársaságban igen bonyolult volt, és a gazdasági válság idején még bonyolultabb lett. A kongresszus rámutatott, hogy a Csehszlovák Köztársaság imperialista államként jött létre a kapitalizmus általános válságának időszakában . . . A cseh burzsoázia nemzetiségi politikája az elnyomott nemzetiségek burzsoáziájának malmára hajtotta a vizet, és lehetővé tette számára, hogy nacionalista demagógiával megerősítse politikai pozícióját. A nemzetiségi kérdés burzsoá módra való „megoldásának” a burzsoá államoktól körülkerített Csehszlovák Köztársaságban katasztrófához kellett vezetnie. Ezt csak a szocializmus, csak a nemzetiségi kérdés lenini megoldása — amiért a CSKP harcolt — akadályozhatta meg.

A párt VI. kongresszusa azonban nem elégedett meg a nemzetiségi kérdés általános marxi— lenini elveinek pusztá kinyilvánításával. Arra hívta fel a

¹⁷ A CSKP története. Bratislava, 1962. 240—241. o.

¹⁸ Uo. 265—266. o.

¹⁹ Uo. 359. o.

pártot, hogy a leghatározottabban harcoljon a nemzetiségi elnyomás ellen, teremtsen meg a proletariátus egységét a Csehszlovák Köztársaságban nemzeti-ségre való tekintet nélkül.

A kongresszus elítélte az opportunistá passzivitás megnyilvánulását a nemzetiségi kérdésben s hangsúlyozta, hogy a részleges követelésekért folytatott harcot a nemzetiségi kérdésben — éppenúgy, mint a nemzetek különválási jogát is magába foglaló önrendelkezési jog jelszavát — következetesen össze kell kapcsolni a gazdasági és politikai harccal, főként pedig a proletárforradalom-mal, amely egyedül biztosíthatja a szabadságot és egyenjogúságot Csehszlovákia nemzetei és nemzetiségei számára.

Mivel a VI. kongresszus a nemzetiségi kérdéssel következetesen, a proletárnemzetköziség szellemében foglalkozott, nagy lépést tett előre e kérdés megoldásában, és megmutatta a nemzetiségi kérdés proletár megoldásának történelmi fölényét a cseh burzsoázia rövidlátó, elnyomó politikájával szemben.²⁰

A CSKP-nak e helyes, internacionalista politikájának eredménye volt, hogy a forradalmi munkásosztály a köztársaság bármely területén lejátszódó osztálymegmozdulást a saját harcának tartott. Ennek legfényesebb bizonyítéka a Kosúton lejátszódó események.

1931 májusában tört ki a délszlovákiai galántai járásban a mezőgazdasági munkások első nagy sztrájkja. A CSKP által megszervezett 2000 munkás sztrájkja sikeres volt, elérték munkabérük emelését. A földbirtokosok kénytelenek voltak engedni, mert a munkások egységes fellépése megriasztotta őket. Mivel attól tartottak, hogy a sztrájkmozgalom más járásokra is kiterjed, segítségül hívták a „demokratikus” államhatalmat. Amikor a sztrájk győzelmes befejezése után a sztrájkolók 1931. május 25-én Kosúton összegyűltek, ahol Major Istvánnak, a mezőgazdasági munkásság jól ismert szervezőjének fel kellett volna szólalnia, a csendőrök három munkást agyonlőttek.

Bár a csendőrök gyilkoltak, a bíróság elé mégis Major István képviselőt, az egyik legjelentékenyebb kommunista képviselőt állították és el is ítélték. Major István kihívó kommunistaellenes pere ellen a CSKP széles körű mozgalmat indított. Az üzemek munkásainak ezrei hagyták abba a munkát. A cseh proletariátus száz és száz gyűlésen élesen tiltakozott a szlovákiai dolgozók durva elnyomása ellen. Mindhárom lelőtt munkás magyar nemzetiségű volt. A cseh munkások gyűjtést is indítottak az elesett munkások családja javára. Egyik levelükben ezt írták: „Azok, akik Kosúton vérüket ontották — testvéreink. Önmagukért és értünk is harcoltak.”²¹

A CSKP a kapitalista társadalom megdöntésére irányuló harcra szervezte, mozgósította a munkásosztály internacionalista harcát mindaddig, amíg a nemzetközi erőviszonyok megváltozása új taktika alkalmazását követelte meg.

²⁰ Uo. 363—365. o.

²¹ Uo. 369—370. o.

A hitleri fasizmus uralomra jutása után a kívülről és belülről fenyegető fasiszta veszély elleni küzdelem lett a kommunista pártok közvetlen és fő feladata.

A CSKP harcba hívta a munkásosztályt, valamint Csehszlovákia összes demokrata, haladó szellemű erőit a demokrácia és a köztársaság megvédésére. Harcba hívta a csehszlovákiai magyarokat is.

A CSKP a magyar dolgozók körében végzett munkája során arra törekedett, hogy a magyar dolgozók világosan lássák a különbséget a polgári demokrácia és a fasizmus között. A dolgozó nép, különösen pedig a nemzetiségi kisebbségek dolgozó népe számára egyáltalán nem lehetett közömbös, hogy polgári demokratikus, vagy fasiszta állam polgára-e.

A magyar dolgozók nagy része tudatában volt annak, hogy Csehszlovákiában a CSKP legális keretek között működik, s vezeti a munkásosztály harcát nemzetiségi különbségre való tekintet nélkül a kapitalista kizsákmányolás megdöntésére, a teljes egyenjogúság megteremtéséért gazdasági, szociális, kulturális és nemzetiségi téren. A fasizmus ezzel szemben a fináncetöke legreakciósabb, legimperialistább, legsovinisztább részének nyílt diktatúráját jelentette volna. A fasizmus győzelme a CSKP felosztatásával, a haladó és demokrata erők teljes vereségével, a fajelmélet alkalmazásával, más nemzetek s a nemzetiségi kisebbségek létének veszélyeztetésével lett volna egyenlő.

A magyar nép eredményes fasisztaellenes harcának szempontjából döntő jelentősége volt annak, hogy a CSKP-nak sikerül-e kivonni a magyar dolgozó nép egy részét a csehszlovákiai magyar burzsoázia nacionalista politikájának káros befolyása alól. Szükséges volt gyakorlati példák alapján bebizonyítani, hogy a magyar burzsoázia politikai tevékenysége nem azonos a „csehszlovákiai magyarság önvédelmi harcával”, ahogy azt a csehszlovákiai magyar burzsoázia állandóan hangoztatta. Szükséges volt ez azért, hogy a magyar burzsoázia ne válthasson ki hamis illúziókat az elnyomott magyar dolgozók körében még azzal a ténnyel sem, hogy a köztársaság magyar polgárait nemzetiségi vonalon ért újabb sérelmei ellen sokszor erőlesen felemelte a szavát.

A magyar burzsoázia kétkulacos, népellenes politikája a Szovjetunióhoz való viszonya alapján volt a legszembetűnőbb. Amíg nacionalista alapon s a gyengébb konkurrens pozíciójából következően élesen síkraszállt a cseh burzsoázia nacionalista politikája ellen, a legteljesebb egyetértésben haladt vele, ha a Szovjetunió ellen kellett fellépnie.

A magyar nép osztályöntudatos elemei, mint a csehszlovák dolgozók legjobbjai is, a Szovjetuniót, amely egyszer s mindenkorra megszüntette embernek ember általi kizsákmányolását, s példásan megvalósította a különböző nemzetiségek teljes egyenjogúságát, példájuknak tekintették.

Tisztán és világosan látták, hogy a Szovjetunió ellen irányuló támadás egyben támadás a demokrácia ellen, támogatása a fasiszta erők győzelmének, a köztársaság önállósága elvesztésének, és árulás a csehszlovákiai magyar dolgozók és nemzetiségi érdekei ellen is.

Igen fontos volt, hogy a csehszlovákiai magyar nép meggyőződjék arról, hogy a demokrácia és a köztársaság védelme a fasizmus ellen, nem irányul a magyarországi dolgozók érdekei ellen, sőt azok ügyét is szolgálja. A Csehszlovák Köztársaság területi egységéért, a demokráciáért, valamint a hitleri Németország ellen folytatott harc egyben Magyarország függetlenségéért vívott harcot is jelentette.

A magyar népnek tudatában kellett lennie, hogy a köztársaságot fenyegető fasiszta veszély idején a saját maga érdekében aktivizálja erejét a köztársaság védelmében. Ennek a harcnak jegyében kellett összpontosítani erejét ebben a helyzetben, a forradalmi proletariátus végecéljának elérése érdekében.

A csehszlovákiai magyar nép haladó erői látták, hogy a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusának irányvonala az egyedül helyes, járható út. Tudatosították, hogy az osztályöntudatos munkásság helye az egységfrontban, a demokratikus erőké pedig a népfrontban van. Ezért indultak el ezen az úton.

Hiába tiltotta be a rendőrség a kommunista és szocialista munkások 1935. augusztus 8-ra összehívott közös gyűlését Bratislavában. Hiába igyekeztek aláásni az egységes antifasiszta akció sikerét az egységfront ellenségei, nem akadályozhatták meg, hogy Pozsony szlovák és magyar, kommunista és szociáldemokrata munkásai kezdet ne adjanak egymásnak a közös harchoz.²²

A pozsonyi gyűlés után csaknem valamennyi járási székhelyen tartottak egységfront-gyűléseket.

1935 augusztusában Zsarnovicén rendezték meg a szocialista harci egység konferenciáját, amelyen 15 község képviseltette magát. Szeptemberben a galántai járásban, Szencen jöttek össze. Füleken a szociáldemokrata, a nemzeti szocialista párt és a Vörös Szakszervezetek szeptember 15-én tartottak közös tagsági gyűlést. December 1-én pedig a szakszervezetek Komáromban. Az 1935-ös évben egységfront-gyűléseket tartottak még Nemesócsán, Sopor nyán, Csapon, Bodrogszerdahelyen, Királyhelmecen stb. 1936 januárjában az ipolysági járásban s több más helyen is összejöttek a munkások közös akciók megszervezése végett.

A szociáldemokrata munkások országszerte csatlakoztak a kommunisták akcióihoz, annak ellenére, hogy pártjuk vezetőségi tagjai az egységfront ellen foglaltak állást.

A CSKP új taktikája új elemeket vitt a mezőgazdasági munkások és kisparasztok mozgalmába is. Szlovákia dolgozó népe 1935-től megmutatta, hogy Szlovákia nem a sorsukat némán tűrő munkanélküliek földje, hanem olyan országrész, ahol a dolgozók a CSKP vezetése alatt indulnak harcba követeléseik kiharcolásáért a legnehezebb körülmények között is.

²² Munkás, 1935. aug. 25. sz.

Jellegzetesen ilyen terület volt Dél-Szlovákia, mindenekelőtt Komárom, Ógyalla, Érsekújvár, Galánta és Dunaszerdahely járásai. E területeken a dolgozók harcát a CSKP kiváló vezetői: Steiner Gábor, Major István és Mező István irányították.

A legnagyobb bérharc, amely a mezőgazdasági munkások mozgalmának csúcspontját jelentette, az ógyallai járásban zajlott le. Itt 1936. július 1–12-ig 36 nagybirtokon összesen 1530 aratómunkás — politikai és szervezeti különbségre való tekintet nélkül — egységesen lépett sztrájkba.

Az ógyallai járás mezőgazdasági munkásainak példája egész Szlovákia munkásságát magával ragadta. Hiszen ez a sztrájk, ahogy a CSKP lapja, a Slovenské zvesti 1936. július 15-én rámutatott: „a földmunkások harcának történetében egyedülálló... Aratómunkásoknak ilyen hatalmas sztrájkja nem volt még Csehszlovákiában. 1920 óta először adott jobb részesedést az aratók ezreinek. Példa ez, minden tekintetben. Sikeres példa.”

A magyar dolgozók politikai harcának irányításában a CSKP-nak felbecsülhetetlen értékű segítséget nyújtottak a magyar nemzetiségű kommunisták. A CSKP szlovákiai vezetőségének 33 tagja közül 11 magyar nemzetiségű volt. Valamennyien hatalmas munkát végeztek a fasisztaellenes egységfront és a népfront megteremtése érdekében.

„Megmutattuk s ezután is be fogjuk bizonyítani — mondotta Steiner Gábor 1936 februárjában —, hogy egyedül a kommunista párt védi a megcsalt magyar dolgozó nép érdekeit. Meg vagyok győződve róla, hogy a forradalmi hagyományaiban gazdag nép a népfrontban síkraszáll a reakció, a barbár fasizmus és a háború ellen, a haladásért és a szabadságért.”²³

Csehszlovákia magyar nemzetiségű dolgozói ebben a küzdelmükben maguk mögött érezték a cseh dolgozó nép támogatását. A CSKP 1936. február 2-án prágai konferenciájáról a következő üzenetet küldte Szlovákia dolgozóinak:

„Ti, szlovák, magyar, német, ukrán és lengyel dolgozók, anyagi jólétért, nemzetiségi és emberi jogaitokért vívott harcaitokban nem találtok hűbb szövetségest, mint a cseh proletárok és a cseh dolgozó nép. Jogaitokat, követeléseiteket a magunkévá tesszük. A ti harcotok a mi harcunk, amelyet vállvetve veletek akarunk végigküzdeni.”²⁴

*

A magyar dolgozók nagy része azokon a gyűléseken, amelyeket a járási hivatalok engedélyeztek, bebizonyították, hogy tudatában vannak a helyzet követelte feladatoknak.

Ez tükröződött vissza a május 1-i ünnepségekre is 1937-ben, melyek a béke, a köztársaság területi épségének megóvása a Szovjetunió segítségé-

²³ Munkás, 1936. ápr. 19. sz.

²⁴ Munkás, 1936. febr. 2. sz.

vel, valamint a hitleri és Horthy-fasizmus elleni harc jegyében zajlottak le. Ugyanezen elhatározás megvalósítására való elszántságot dokumentálták a magyar dolgozó nép május 1-i tüntetései 1938-ban is, amelyen még nagyobb számban vettek részt.

A magyar dolgozó nép képviselői már 1937. május 1-én ünnepélyes fogadalmat tettek, mégpedig Vágselyén, ahol a kommunista és szociáldemokrata párt közösen rendezett gyűlésén 2300 személy vett részt, Komáromban 2700, Diószegen 1500, Rozsnyón, Érsekújvárott, Párkányban, Ipolyságon, Galántán, Füleken, Léván, Zselízen s másutt, hogy a szabadság, a haladás és a szocializmus gondolatától vezéreltetve, a francia és a spanyol nép példáját követve minden áldozatra készek, hogy megvédjék Csehszlovákia népét és nemzeteit a fenyegető fasiszta veszély ellen.

A május 1-i ünnepségek a magyar dolgozók körében 1938-ban különösen nehéz körülmények között zajlottak le. A magyar burzsoázia, mely már az előző évek tapasztalatai alapján tisztában volt azzal, hogy a magyar dolgozókat nem lehet megakadályozni abban az elhatározásukban, hogy a május 1-ét a kommunista párt zászlaja alatt ünnepeljék meg, most már nyíltan fasiszta jelszavakkal lépett fel. „Valósítsátok, valósítsuk meg a jelszót: Egy isten, egy nemzet, közös sors, egy akarat, egy tábor!”²⁵ A magyar dolgozókat arról akarta meggyőzni, hogy május 1-e, a harcos internacionalizmus ünnepe a „nemzeti munka ünnepévé” változott.

A magyar dolgozók azonban 1938-ban jól tudták, hogy „a mai május elseje abban különbözik az eddigiektől, hogy a mostani ünnepély lényegében a hitleri fasizmus elleni harcos kiállást jelenti”,²⁶ továbbá Csehszlovákia dolgozó népe külföldi és belföldi ellenségei elleni harcot s a nemzetek testvéri egységének megvalósulására irányuló küzdelmet. Ennek a célnak megvalósításáért tüntettek a kommunisták Szlovákia csaknem valamennyi jelentősebb városában, sőt falvaiban is, sok helyen a szociáldemokrata párt tagjaival közösen.

Komáromban közös gyűlést hívtak egybe, melyet a szociáldemokrata párt szakszervezeti tanácsa, az Iparosszövetség, a kommunista, szociáldemokrata és a nemzeti szocialista párt szervezett. A május 1-i ünnepség Komáromban hatalmas méretű s példásan egységes volt. Az ünnepélyes felvonuláson 3000 ember vett részt, a népgyűlésen megjelentek száma 6 ezer volt.²⁷

²⁵ Prágai Magyar Hírlap, 1938. május 1. sz.

²⁶ Hivatalos kiküldött 1938. május 2-án kelt, a komáromi járási hivatalhoz küldött jelentése a kommunisták és a szociáldemokraták közös május 1-i gútai tüntetéséről. Okresný archiv v Komárne č. 9459/38 adm.

²⁷ A M. Kir. Csendőrség Nyomozó Osztályparancsnokságának 1938. május 20-i jelentése a magyar belügyminiszternek. Párttörténeti Intézet Levéltára, Budapest. BM. VII. res. 1938—2—42—42.

Vö. Slovenské zvesti 3. mája 1938.

Vö. „A komáromi szociáldemokratáké a szó.” „Saját elhatározásunkból vettünk részt a manifesztáción.” (Három megnyilatkozás a Prágai Magyar Hírlap ellen.) Idézi: Magyar Nap, 1938. május 8.

A szociáldemokrata párttal közösen rendeztek a kommunisták ünnepi felvonulást és népgyűlést Pozsonyban (20 ezer ember részvételével),²⁸ Kassán (15 000), Rimaszombaton (2500), Losoncon, Vágselyén (1000),²⁹ Királyhelmeccen s több más helyen.

Azokon a helyeken, ahol a kommunista pártnak sikerült megnyernie a szociáldemokratákat a közös fellépés gondolatának, a kommunista párt önállóan rendezte meg a május 1-i ünnepet. Rozsnyón a kommunista párt ünnepélyén 1500,³⁰ Galántán 2000,³¹ Dunaszerdahelyen 1500,³² Alsószelin (Falu a galántai járásban, Kiem. Cs. D.) pedig 3000 ember vett részt.³³

A csehszlovákiai magyar dolgozó nép a május 1-i ünnepségek alkalmával is bebizonyította, hogy helyesen látja a kor, a demokrácia és a haladás életbevágóan fontos kérdéseit. Tisztában van a munkásosztály, köztük a magyar dolgozók és demokratikusan gondolkodó egyének feladataival. Meggyőződését a fasisztaellenes harc szükségességéről — a magyar burzsoázia nem kis bosszúságára és minden cselszövése ellenére is — kifejezésre juttatta Csehszlovákia közvéleménye előtt.

*

Habár a községi képviselőtestületekbe történt választások végrehajtása után 1938-ban, az Egyesült Magyar Párt megerősödése is következett be, ez a tény nem tükrözte a demokratikus magyarok gondolkodásmódját és hangulatát. Sokkal inkább kifejezésre jutott az pl. „Kelet-Szlovákia nemzeteinek manifesztációján” 1938. július 30—31-én Kassán.

Ezzel a manifesztációval vált valóra a CSKP országos vezetőségének határozata 1938. május 20-án, amellyel a párt Szlovákia területén a néptömegek hatalmas arányú mozgósítását tűzte ki célul a demokrácia és a köztársaság megvédése érdekében. Ezeknek az akcióknak kellett megszilárdítani Szlovákiában a fasisztaellenes erők egységét, amely a május 1-i felvonulásokon is megnyilvánult. A fő feladat annak a bebizonyítása volt, hogy a köztársaság területi érinthetetlenségének megóvására való szándék és elhatározás nemcsak a cseh nemzetben van meg, hanem a szlovák nemzetben s a Szlovákia területén lakó többi nemzetiségben is. Ezeknek a manifesztációknak kellett a kormány politikájára hatást gyakorolni, s kényszeríteni a kormányt a nem cseh nemzetiségek nemzetiségi követeléseinek teljesítésére, valamint, hogy szüntesse meg a visszavonulást a belső és külső fasiszta erők támadása előtt.

A népmanifesztációra a CSKP kerületi vezetőségének a kassai Munkásotthonban tartott ülése után került sor, amelyben a CSKP Közpoti Bizottságának küldöttsége is részt vett. Vasárnap délután a tüntető tömeg végig-

²⁸ Slovenské zvesti, 3. mája 1938.

²⁹ Slovenské zvesti, 5. mája 1938.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² Uo.

³³ Uo.

haladt a városon, melyben a dolgozók képviselői haladtak nemzetiségi különbségre való tekintet nélkül. Itt menelteltek a szlovákok, a németek Mecenzéf, Kézsmárk, Lőcse környékéről, magyarok Királyhelmec, Losonc, Rozsnyó, Fülek, Rimaszombat tájáról. A dolgozó nép képviselői jelen voltak Munkács-tól Považská Bystricáig.

Klement Gottwald üdvözölte a népgyűlést a CSKP KB-nak megbízásából, a cseh nép, valamint a német fasisztaellenes harcosok nevében. Beszámolóját e jelszó jegyében tartotta meg: „Az ellenség nem tesz különbséget köztünk, ne legyen különbség közöttünk a barátságban sem!”³⁴ „A cseh nép — mondotta — s a német antifasiszták, akik a legnehezebb körülmények között küzdenek, elvárják, hogy Szlovákia népe, tekintet nélkül arra, hogy milyen nemzetiséghez tartozik, megérti, hogy az az ügy, amelynek szolgálatában ők állanak, nemcsak a csehek és a német antifasiszták ügye, hanem Szlovákia valamennyi nemzetéé is.”³⁵

A magyarok címére ezeket mondotta: „A magyarokkal Szlovákiában azt akarják elhitetni, hogy ha Csehszlovákiát a horogkereszt fenyegeti, abból a magyaroknak nyereségük lehet. Az igazság azonban az, hogy ha a csehek és az antifasiszta németek a horogkereszt ellen védekeznek, ezzel a magyarok függetlenségét is védik, mert Hitler nincs messzebb Budapeستől, mint Prágától... Ha elesne Prága, Brünn és Pozsony, elesik Pest, Debrecen és Szeged is.”³⁶ A nemzetiségi jogokkal kapcsolatban pedig hangsúlyozta, hogy a szlovákoknak, magyaroknak, németeknek, ukránoknak nincs meg mind az, amire joguk van. Egyetlen lehetőség azonban annak elérésére, ami nincs meg, a harc itthon és nem a külföldi segítségre való számítás.

A magyar dolgozók képviselője, Major István, magyar nyelven mondott beszédében fogadalmat tett a német fasiszták elleni harcra s a köztársaság dolgozó népe egységének megerősítésére. Említést tett a magyar nemzet harcáról a németesítő törekvések ellen. Rámutatott a magyar nemzet dicső és tragikus korszakaira, amelyek a magyar nemzet németellenes ellenszenvét testesítik meg. Hangsúlyozta, hogy a magyar nép haladó hagyományai nem akadályozhatják, sőt ellenkezőleg, elősegíthetik a magyar nép és a köztársaság összes nemzete és nemzetisége fasizmus elleni közös harcát. Éppen ezért kijelenti: „Mi is, magyar kommunisták, vörös zászlónk alatt ennek a magyar múltnak hagyományaihoz ragaszkodunk, hiszen az a törekvés, amely ellen a magyarok a múltban küzdöttek, a jelenben még rémesebb alakban kísért.”³⁷

A német és ukrán nép nevében Juraj Schön és Olexa Borkaňuk, a haladó-szellemű intelligencia nevében Mária Pujmanová cseh írónő, a szlovák Laco Novomeský kértek szót. Fábry Zoltán, a kiváló magyar antifasiszta harcos

³⁴ Slovenské zvesti, 2. aug. 1938.

³⁵ Klement Gottwald, Spisy VIII. str. 268.

³⁶ Uo.

³⁷ Slovenské zvesti, 2. aug. 1938.

— aki cikkeiben, 1934-ben kiadott „Korparancs”, majd 1937-ben megjelent „Fegyver s vitéz ellen” című könyveiben leleplezte a fasizmust, s hirdette az antifasiszta harc „korparancs”-át — szintén hűséget és odaadást ígért a demokratikus köztársaság iránt.

A CSKP szlovákiai országos vezetősége határozati javaslatot fogadott el a nemzetiségi statútummal kapcsolatban. A határozati javaslatot a népgyűlés is jóváhagyta július 31-én. A javaslatban többek között ez állott: „Csehszlovákia határozott fellépésével május 21-én megmentette a békét Közép-Európában. Megállásra kényszerítette az előretörő támadót. Megszerezte ezzel az egész haladó világ szimpátiáját és támogatását, megvédte saját függetlenségét.

Felrójuk a felelős tényezőknek, hogy május 21-e után nem léptek fel hasonló eréllyel és elhatározással a köztársaság belső ügyeinek demokratikus szellemben történő megoldása érdekében. Ez azt jelenti: Megadni a nem cseh nemzetiségeknek, ami őket megilleti, és erős kézzel elnyomni a köztársaság felbomlasztására spekuláló összes erőket, a külföldi ellenség ügynökeit. *A nemzetiségi viszonyok nem veszélyeztették és nem veszélyeztetik a békét.* (Kiem. Cs. D). A magyar nemzetet ma éppen úgy, mint Csehszlovákiát a horogkeresztes imperializmus fenyegeti. A barátságos viszony Magyarország és Csehszlovákia között ma korparancs, s valamennyi pángermanizmustól fenyegetett közép-európai kis nemzet érdeke. A csehszlovákiai magyar népnek legfőbb nemzeti érdeke, hogy Szlovákiát ne nyelje el a III. Birodalom. Azok a magyar grófok, akik Heinleinnel, s rajta keresztül Berlinnel szövetkeztek, hogy elősegítsék Csehszlovákia felbomlasztását, saját nemzetük sírját ássák.

A csehek és szlovákok egységét, s Szlovákia valamennyi nemzetiségének összefogását a közös ellenség elleni közös védelemre azzal kell elérni, hogy a nemzetiségi kérdés újabb intézésénél Csehszlovákiában a kormány mindenekelőtt Szlovákia összes nemzetisége dolgozóinak érdekeit tartsa szem előtt. Nem a III. Birodalom nyílt és titkos ügynökei hatalmi igényei és bomlasztó szándékai kielégítése, hanem a nemzetiségi dolgozó nép szociális, nyelvi, kulturális és politikai követeléseit teljesítése kell hogy legyen a készülő új nemzetiségi törvény célja. Nem a köztársaság felbomlasztása... hanem a köztársaság területén lakó összes nemzet testvéri szövetségének megszilárdulása legyen az eredmény.”³⁸

Ebben az értelemben ígérte a CSKP és a kassai manifesztáción részt vett dolgozó nép, nemzetiségi különbségre való tekintet nélkül a csehszlovák kormány teljes támogatását.

A magyar dolgozó nép „Kelet-Szlovákia nemzeteinek manifesztációján” szintén bebizonyította, hogy Csehszlovákia Kommunista Pártjának a köz-

³⁸ Uo.

társaság és a demokrácia megvédésére irányuló helyes politikája soraikban nemcsak visszhangot kelt, hanem hatalmas támogatásra is talál.

*

Szlovákia területén a második, legnagyobb és politikailag a legjelentősebb tüntetésre a demokrácia és köztársaság megvédéséért a dél-szlovákiai Tornócon került sor 1938. szeptember 4-én.

Ennek a manifesztációnak jelentőségét az adta meg, hogy majdnem teljes egészében magyarulakta területen rendezték meg. A CSKP tornóci helyi szervezetének vezetői Dél-Szlovákia dolgozó népe manifesztációjának megrendezésével akartak válaszolni az Egyesült Magyar Párt propagandájára, mellyel annak sikerült a választások alkalmával több dolgozót megtévesztenie, különösen azzal az állítással, hogy a magyar kommunisták „becseheltek”, elárulták a magyar dolgozók érdekeit. „A tömegek hittek nekik — mondotta Poszpis József — Tornóc kommunista bírása, a manifesztáció fő kezdeményezője —, de ahogy meggyőződünk róla, a választások után a hangulat megváltozott. Meg kellett találnunk a módszert, hogyan győzzük meg a közvéleményt arról, hogy ha a köztársaság védelme mellett foglalunk állást, ezzel a magyar dolgozók érdekeit is védjük a fasizmus ellen. A mi célunk az összes dolgozó s valamennyi becsületes demokrata egységfrontjának megteremtése, a béke és az emberies jövő biztosítása.”³⁹

Az előkészítő bizottság ez alkalommal is a köztársaság négy nemzetiségéhez fordult a következő jelszavakkal: „A magyar néppel együtt jelentsétek ki: A köztársaságot védve, védjük Szlovákiát! Szlovákia védelme Magyarország védelmét is jelenti! A pángermanizmus mindig egymás ellen használta ki Közép-Európa kis nemzeteit! Valamennyien egyek vagyunk a testvéri cseh nemzettel, amely Közép-Európa fasizmus ellen való védelmének nemes feladatát végzi! Dél-Szlovákia hangját figyelemmel kíséri az egész köztársaság! Meg fogja hallani Budapest, Bécs és Berlin dolgozó népe is!”⁴⁰

A tornóci manifesztáció ahhoz képest, hogy kis vidéki mezővároskában rendezték meg, hatalmas méretű volt. 16 000⁴¹ munkás, földműves, kommunis-

³⁹ Slovenské zvesti, 6. sept. 1938.

⁴⁰ A manifesztációra hívó magyar és szlovák nyelvű rölapokat lásd: Okresný archív Šala nad Váhom č. 11057/1938 adm. Vö. M. Filo: Boj KSČ na Slovensku za obranu republiky. SVPL Bratislava, 1960 str. 206.

⁴¹ A manifesztáción részt vettek számát illetően a hivatalos jelentések nem egyöntetűek. A népmanifesztációról a köztársasági elnökhöz intézett távirati „tízezres” főt említ. A bratislavai Párttörténeti Intézet levéltárában található hivatalos jelentés „legalább” 12 000-re becsüli a jelenlevők számát. Archiv UD — KSS v Bratislave č. 11/658/1/1—6.

A M. Kir. Csendőrség Nyomozó Osztályparancsnoksága a magyar belügyminiszterhez intézett, 1938. szeptember 16-án kelt jelentése szerint a tornóci manifesztáción 16 000 ember vett részt. Párttörténeti Intézet, Budapest. BM. VII. res. 1938—2—4242.

Mivel a Horthy-Magyarország hivatalos szervei mindig éberen figyelték a csehszlovákiai magyarok, főleg a kommunisták tevékenységét, s felettes hatóságokat erről a lehető legponosabban tájékoztatták, ezt az adatot reálisnak tartjuk.

ták és szociáldemokraták, pártonkívüliek, demokratikus magyarok és szlávok, sőt pozsonyi németek is, egy emberként tüntettek: „Köztársaságunk valamenyny-i dolgozója: kövessétek példánkat s megvédjük a köztársaságot, a békét, s a jobb, emberibb jövő lehetőségét.”⁴²

A felvonulók a manifesztációs menetben énekeltek, s főként ezeket a jel-szavakat hangoztatták: „A fasizmus nem győz!” „Éljen a Vörös Hadsereg!” A felvonulók a menet élén magyar és szlovák nyelvű feliratokat vittek.

A népgyűlés első szónoka Major István volt, a földművesek és mezőgazdasági munkások régi, elismert, bátor vezére. Major István a magyar dolgozók nevében kijelentette, hogy Dél-Szlovákia hatalmas manifesztációján a magyar nép a nemzetek testvériségéért tüntet. „Szlovákia magyar népe — mondotta — a saját akaratából sohasem lesz a német fasizmus zsákmányává! . . . A köztársaságot, ezt a bástyát, amely a világfasizmus terjeszkedésének útjában áll, az utolsó csepp vérünkig fogjuk védeni! Nagyon jól tudjuk, hogy a magyar nép ebben a köztársaságban sem kapott meg mindent, amire joga van. Most azonban a magyar nemzet létéről, vagy pusztulásáról van szó, melyet a fasizmus fenyeget. Ebben a harcban egyesülnünk kell Csehszlovákia többi nemzetével és győzni fogunk!”⁴³

A szlovák nép nevében Vladimír Clementis, utána a cseh és német nép küldöttei, Mikulášek és Kreibich szenátorok kértek szót. A manifesztáció részvevői nagy lelkesedéssel hallgatták a cseh, szlovák és német dolgozó nép képviselőinek beszédét, hiszen a tüntetők harci együttműködést akartak kiépíteni velük a demokrácia és a köztársaság megvédésére.

A szlovák kulturális dolgozók nevében Ján Rob Poničan költő, a magyar írók és kulturális dolgozók nevében pedig Lőrincz Gyula nyilatkozott. Lőrincz Gyula a magyar nép békeszeretét hangsúlyozta. Rámutatott a magyarokkal szemben elkövetett sérelmekre s követelte ezeknek feltétlen orvoslását, éppen a köztársaság sikeres védelmének érdekében. Hivatkozott a magyar nép demokratikus szellemű harcosaira a történelem folyamán, s kezeskedett, hogy a magyarok ma is demokraták, akik készek a demokrácia védelmére.⁴⁴

A manifesztáción Kreibich szenátor átadta a cseh proletariátus üdvözlét, s kifejezte örömét, hogy ezen a manifesztáción részt vehet, melyen hatalmas tömeg van jelen.

A népgyűlésen szót kért a szociáldemokrata párt vágsellyei járási vezetőségnek képviselője is, aki a népgyűlést a szociáldemokrata párt nevében üdvözölte. „A sellyei járás — mondotta — példa lehet a többi járások számára, mert a dolgozók, és a demokratikusan gondolkodó elemek itt mindig együttesen léptek fel, ha Csehszlovákia megvédéséről volt szó.”⁴⁵

⁴² Slovenské zvesti, 6. sept. 1938.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Archív ÚD-KSS v Bratislave č. 11/658/1/1—6.

⁴⁵ M. Filo: Boj KSČ na Slovensku... c i. m. 208—209. lap.

A manifesztáció befejezéseként táviratot küldtek Beneš köztársasági elnököknek, melyben többek között ezt közölték:

„Dél-Szlovákia magyar és szlovák népének tízezer főt számláló manifesztációja Tornócon kifejezésre juttatta a résztvevők elhatározását a köztársaság védelmére, s annak érdekében a legnagyobb áldozat meghozatalára is. Mi nem hátrálunk, s követeljük, hogy a kormányunk ne juttasson az ellenség kezére olyan pozíciókat, melyekből bomlás áradhat a köztársaságra. Minden jogot a népnek, szikrányi jogot se az ellenségnek!”⁴⁶

A magyar dolgozók öntudatos fellépésének sikerét a köztársaság és a demokrácia megvédése érdekében a következő tényen mérhetjük le legjobban: amíg a magyar burzsoázia hivatalos lapja a Prágai Magyar Hírlap, a CSKP kevésbé sikerült akcióiról gúnyos, részletes jelentésekben számolt be, Kelet-Szlovákia nemzeteinek fasisztaellenes manifesztációjáról, valamint a tornóci fényesen sikerült tüntetésről a Prágai Magyar Hírlap hasábjain nem találunk egyetlen betűt sem.

*

A csehszlovák burzsoá kormány teljesen figyelmen kívül hagyta a CSKP hősiességét, amely a csehszlovák történelem e válságos időszakában is elkövetett mindent a köztársaság eredményes védelme belpolitikai feltételeinek megteremtésére. S ebben a harcában nemcsak a cseh és a szlovák nemzet demokratikus erői támogatták, hanem a csehszlovákiai magyar nép legjobbjai is, élükön a kommunistákkal.

Sok ezer főnyi tömeg előtt Prágában „Nem hagyjuk magunkat” jelszó alatt 1938 szeptemberében ünnepélyesen kitűzték a népfront zászlaját, amely a cseh, a szlovák, magyar, német, ukrán és lengyel dolgozó nép, Csehszlovákia valamennyi nemzetének testvéri szövetségét szimbolizálta.⁴⁷

A köztársaság megvédésére irányuló mozgalomból Szlovákia ebben az időben is kivette részét.

Rimaszombaton a népművelési bizottság tett előkészületeket az összes politikai pártok, szervezetek és a vöröskereszt bevonásával. A tüntetést szeptember 18-ra tervezték.⁴⁸

Kassán nyolc politikai párt, szakszervezeteikkel együtt, közös nyilatkozatot adott ki. Teljes egység alakult ki köztük a köztársaság védelmét illetően, s ezt határozati javaslat formájában el is juttatták a csehszlovák kormánynak.

Kelet-Szlovákia szlovák, magyar és német nemzetiségű demokratikus lakossága nevében követelték, hogy a kormány ne engedje a köztársaság egységének és szuverenitásának bármilyen formában történő megsértését.

⁴⁶ Slovenské zvesti, 6. sept. 1938.

⁴⁷ Rudé právo, 10. sept. 1938. Vö. Archiv ÚD-KSS v Bratislave č. 14068/55 és uo. č. 13349/55.

⁴⁸ Slovenské zvesti, 14. sept. 1938.

„A kormány minden tárgyalását élénk figyelemmel kísérjük — írták. — Nyugodtak vagyunk, békét és a nemzetek testvéri együttélését kívánjuk nemzetiségre, vallásra és politikai hovatartozásra való tekintet nélkül. Készek vagyunk a legnagyobb anyagi áldozatokra, ha kell életünket is feláldozzuk. A nép bízik a kormányban, a kormánynak is a népben kell bíznia, reá kell támaszkodnia, hiszen az teljesíti minden parancsát.”⁴⁹

Közben a külpolitikai események éles fordulatot vettek. Hitler nürnbergi beszéde 1938. szeptember 12-én mintegy jeladás volt a heinleinista puccs megkezdésére.

Azon a napon, amikor az angol kormány miniszterelnökét, Chamberlaint Berchtesgadenba Hitlerhez küldte, hogy a határvidék elszakítását felajánlja neki, a kommunisták Kelet-Szlovákiában ismét bebizonyították, hogy tettekkel készek a köztársaság megvédésére.

1938. szeptember 15-én a kommunista párt kassai helyi szervezetének funkcionáriusai, név szerint Krämmer Gyula, Pavel Drotzár, Kosik István vezetésével a kassai rendőrparancsnokság vezetőjéhez siettek. Biztosították őt a kommunista párt kassai szervezete összes tagjának lojalitásáról a köztársaság iránt. Felajánlották neki szolgálataikat az állam érdekében, tekintet nélkül arra, hogy milyen jellegű legyen az. Kérték, hogy a pártot a köztársaság védelmével kapcsolatos szükség esetén azonnal értesítsék, hogy a párt tagjait erre az esetre idejében a hatóságok rendelkezésére tudják bocsátani.⁵⁰

A haladó szellemű magyar ifjúság Csehszlovákiában szintén teljesítette a CSKP VII. kongresszusának követelményét, mely az ifjúságnak a népfront számára történő megnyerése szükségességét hangsúlyozta.

Még ugyanazon a napon a kassai CSKP helyi szervezetének vezetői, a kassai „Stúdió” kultúregyesület küldöttsége is felkereste a rendőrparancsnokság vezetőjét. Schönherz Zoltán, az egyesület elnöke szintén felajánlotta a tagság szolgálatát a köztársaság megvédése érdekében.⁵¹

Hasonlóan cselekedett a pozsonyi magyar demokratikus ifjúság is, a „Műhely” kultúregyesület tagsága. Ők a pozsonyi katonai parancsnokságra küldtek háromtagú delegációt, amely Žák tábornoknak írásbeli nyilatkozatot nyújtott át. A „Műhely” tagjai kifejezték hűségüket a köztársasági elnök, a kormány s a köztársaság hadserege iránt. A leghatározottabban elítélték a fasiszta zavargásokat, melyek a demokrácia megdöntésére irányulnak. Hitték, hogy a köztársaság kormánya kíméletlenül lép fel mindenkivel szemben, aki az állam

⁴⁹ Slovenské zvesti, 17. sept. 1938. Vö. M. Filo: Boj KSČ... i. m. 125. o.

⁵⁰ Idézet a kassai rendőrparancsnokság 1938. szeptember 16-án kelt, az Országos Hivatalhoz (Krajinský rad v Bratislave) intézett jelentéséből, melyben egyben a kassai kommunisták álláspontjával kapcsolatban direktívákat kér. Archiv ÚD-KSS v Bratislave č. 14740/55. Vö. Slovenské zvesti, 15. okt. 1938.

⁵¹ Uo.

integritását veszélyezteti. Meggyőződésüket — ahogy kijelentették — készek bármikor, fegyverrel a kezükben is bebizonyítani.⁵²

Ilyen volt a magyar kommunisták, a demokratikus érzelmű magyarok, az ifjúmunkások és a haladó értelmiségi ifjak álláspontja abban az időben is, amikor Bécsben folyó diplomáciai tárgyalások 1938. november 2-án véget értek. Hitler és Mussolini ajándékként, a magyarországi kormánykörök és a csehszlovákiai magyar burzsoázia leírhatatlan örömeire Szlovákia déli részét Horthy-Magyarországhoz csatolták.

Ez a tény vetett véget a csehszlovákiai magyar dolgozó nép harcának a demokráciáért és a köztársaságért Csehszlovákia területén.

Dél-Szlovákia Horthy-Magyarországhoz való csatolása után a magyar miniszterelnök 1938. november 4-én az eredményért köszönetet mondott Hitlernek és Mussolininak. Javasolta, hogy Budapesten teret nevezzenek el Hitlerről, „akinek műve, elképzelése, elgondolása, energiája, dinamikus lendülete az európai politikának elposványosodó vizeit új, életetadó áramlásra ösztönözte”.⁵³ Imrédy Béla nyíltan beismerte, hogy „ebben az áramlásban tért vissza hozzánk a Felvidék magyarsága”.⁵⁴

A csehszlovákiai magyar burzsoázia is magas elismerésben részesült. Hitler és Mussolini nevén kívül megemlítette a magyar miniszterelnök Jaross Andor, gróf Eszterházy János, Szentiványi József, Korláth Endre és Szilassy Béla nevét, mint „kiváló, hazafiságban tündöklő férfiakat, akik csodálatra méltó bátorsággal vívták meg harcukat, akik — Imrédy szerint — az egész magyarság halálját kiérdemlő munkát végeztek”.⁵⁵

Dél-Szlovákia Magyarországhoz való csatolása valóban felszabadulást jelentett a csehszlovákiai magyar burzsoázia számára. Ők valóban „felszabadultak” a csehszlovák burzsoáziával való, rájuk nézve egyenlőtlen, és hovatovább mind nagyobb vereséget jelentő konkurrencia-harc alól.

A magyar burzsoá pártok csehszlovákiai képviselői nagyon jól beilleszkedtek az ellenforradalmi Magyarország népellenes rendszerébe, politikai áramkörébe.

Az Egyesült Magyar Párt csehszlovákiai vezére, Jaross, Magyarország tárcanélküli miniszterévé, később belügyminiszterévé, a haladó szellemű magyarországi nép „véresszájú és véreskező fasiszta hóhéréjává” lett.⁵⁶ Mint a hitlerbarát magyar kormány tagja, segítő kezet nyújtott a magyar burzsoáziának, hogy betetőzhesse azt az árulást, amelyet a Tanácsköztársaság leverése óta valamennyi magyar kormány gyakorolt a magyar nép fölött. Csehszlovákia

⁵² Slovenské zvesti, 23. sept. 1938. A csehszlovákiai magyarok akcióival kapcsolatban a csehszlovákiai magyar források még bővebb dokumentációs anyagot tartalmaznak. A Slovenské zvesti-ből szándékosan idézünk. A CSKP szlovák nyelvű lapja, a Slovenské zvesti dokumentálja a csehszlovákiai magyarok fasisztaellenes megmozdulásait. Az ebből vett idézeteknek még nagyobb horderőt tulajdonítunk.

⁵³ Pesti Hírlap, 1938. nov. 4. sz.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Népszabadság, 1958. ápr. 25. sz.

magyar dolgozó népe azonban sokkal súlyosabb szociális és politikai elnyomás alá került, mint a polgári demokratikus Csehszlovák Köztársaságban volt.

Horthy-Magyarországon elfojtották a kommunisták mozgalmát, akik Csehszlovákiában a dolgozó magyar népnek nemcsak teljes nemzetiségi egyenjogúságáért, hanem mindennemű — szociális és politikai — elnyomás alól való felszabadulásáért legálisan küzdöttek, s akik Csehszlovákia területéről a magyarországi dolgozó népnek is segítséget nyújtottak Horthy népellenes rendszere elleni harcában.

Magyarországon csak azok juthattak szóhoz, akiknek a kommunista eszmékhez semmi közük nem volt. A csehszlovák demokratikus köztársaságban elért fejlődés tényét — a magyar burzsoázia kivételével — azonban ők sem hallgathatták el. A „Magyarok Csehszlovákiában” és a „Felvidéki magyarság húsz éve” című, még 1938-ban kiadott könyvekben bebizonyították, hogy a csehszlovákiai magyar nép 20 év alatt demokratizálódott. Éppen azért, mert Csehszlovákiában demokratizálódhatott, „emberi tekintetben tisztább és emelkedettebb a csehszlovákiai magyar, mint az átlag magyarországi”,⁵⁷ akit Horthy népellenes rendszere megfosztott ettől a lehetőségtől. Tudatában voltak annak, hogy a csehszlovákiai magyarok e tulajdonságai nem válnak ki lelkesedést Magyarországon azokban, „akikben a rosszul értelmezett úriság oly gyakran csak a lenézés és a megaláztatás öröméig tud eljutni”.⁵⁸ Ezzel szemben rámutattak arra, hogy a csehszlovákiai demokratikus magyaroknak „új ideálja van: a dolgozó, társadalmilag szervezett ember, aki egymást megbeesüli, születés, származás, foglalkozás miatt emberi megaláztatást el nem visel, megveti a szolgálattelkülséget, az úr és szolga megalázó viszonyát”.⁵⁹ Bátran rámutattak arra, hogy „a fajteória szívélyes fogadtatása Magyarországon csak arra volt jó, hogy az értük rajongót a faji nemesség tudatával oltsa be, ami újabb emelkedést és másoknál különb érzést nyújthat”.⁶⁰ A demokratizálódott csehszlovákiai magyar ember lelkében azonban „nincs gyűlölet, sem lebecsülés más nemzetekkel szemben”.⁶¹

A magyarországi társadalmi és szociális viszonyokat is bátran bírálták. Rámutattak arra, hogy „a földbirtokreform és szociális reformok, az általános és titkos választójog késlekedése, vagy a normálisnál nagyobb cím- és rangkorság csupa olyan intézményes szépséghiba, amit a kisebbségi magyarság nem tud megbocsátani”.⁶² Sajnálattal állapították meg, hogy a csehszlovákiai magyarok helyzetét vagy egyáltalán nem, vagy pedig rosszul ismerték, mert „Magyarországon csak a föld után van érdeklődés és nem e földön élő magyar, vagy más nemzetiségű emberek iránt”.⁶³

⁵⁷ Magyarok Csehszlovákiában, i. m. 212—213. o.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo. 213—214. o.

⁶¹ Uo.

⁶² Uo.

⁶³ Uo. 219. o.

A csehszlovákiai magyarok közül azok is, akik nem voltak marxisták — mint ahogy e két könyv szerzői kollektívája sem — tehát a társadalmi élet problémáit nem a tudományos szocializmus módszerével vizsgálták, a polgári demokrácia előnyeit Horthy feudálkapitalista, mélyen népellenes rendszerével szemben a felsorolt példák tanúsága szerint helyesen látták. A csehszlovák demokrácia a csehszlovákiai magyarokra jó hatással volt, mert „20 év alatt a fejlődés híveivé váltak, s visszafelé sem politikában, sem társadalmi életében nem fognak menni”.⁶⁴ Hitték, hogy az „anyaországi magyarságnak” az új — a csehszlovákiai magyarok elképzelése szerint demokratikus — ország felépítésében sokat segíthetnek.⁶⁵

Nem csoda, ha a demokratizálódott csehszlovákiai magyar nép Magyarország uralkodó osztályának ellenségévé lett. A csehszlovákiai magyarok „csőcselék lelkének átnevelése” a kakastollas csendőrök feladatává vált. Nagyra értékelték a magyar királyi csendőrök munkáját, akik „fegyelmezetlen kommunista bandákat” — néha — „Beneš-kommunistákat” nevelnek „magyar fegyelemre”.⁶⁶

*

A csehszlovák — magyar haladó erők kapcsolatának egyengetői a két világháború között — sajátos körülményeik közepette is — a csehszlovákiai magyarok haladó erői akartak lenni. Tudatosan. „Híd”-szerepet akartak betölteni, hiszen a demokratikus köztársaságban „újarcú” magyarok lettek. A haladás eszméit akarták közvetíteni hivatásszerűen, országhatárra való tekintet nélkül.

A csehszlovákiai magyarok forradalmárai, sőt a többi haladó erői is a köztársaság fennállásának húsz éve alatt, de méginkább Horthy-Magyarországon a saját bőrükön tapasztalták, hogy az országhatárok megváltozásával csupán a kapitalista kizsákmányolás brutálisabb, vagy enyhébb válfaja váltakozik. Az uralkodó nemzetek burzsoáziája nem biztosíthatja a szabadságot, a „felszabadulást” sem a saját nemzete, még kevésbé a nemzetiségi kisebbségek dolgozó népe, haladó erői számára.

A kapitalista elnyomás megszülte a felismerést: Szociális és nemzeti felszabadulást, s a nemzetek közti megértést, megbecsülést, s az ezen az alapon nyugvó barátságot csupán a forradalom zászlaja alatt küzdő munkásosztály internacionalista harca s végső győzelme biztosíthatja.

Ennek tudatosítása a kommunista párt, s a csehszlovák és magyar haladó erők közös sikere.

⁶⁴ A felvidéki magyarság húsz éve, i. m. 136. o.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Amikor a m. kir. csendőrök 1939. november 17-én lelőtték az ártatlan peredi (Vágselylye járás) magyar parasztembert, a csendőrgyilkosokat a székesfehérvári bírósági tárgyaláson nem ítélték el, sőt nagyra értékelték a csendőrök munkáját, amellyel „fegyelmezetlen kommunista bandákat nevelnek magyar fegyelemre”. Idézet: Sellyi József: Lelőtt paraszt a peredi sárban. Fáklya (a csehszlovákiai magyar dolgozók folyóirata) 1955. júliusi számából.

ANTON STRAKA BUDAPESTI ÉVEI

KEMÉNY G. GÁBOR

„Ahogy annak idején Ady, József Attila is a magyar népnek szentelte költészetét. Feltárta életét, felvette nehéz problémáit. Eközben nem tűnt el arcáról a gyöngéd, tiszta mosoly, az ártatlan gyermeké, amilyen a valóságban volt. Akárcsak Ady a Magyar jakobinus dala című versében, úgy vetette fel József Attila a Dunánál című költeményében a Dunamenti kis népek problémáit... Emlékszem milyen szívesen hallgatta és fordította Bezrucot, Wolkert, Horát (Bezruč érdes hangja közelebb állt hozzá)... Kellemes szép együttműködés volt ez József Attilával. Magam is el voltam ragadtatva, amikor Attila oly szívesen mondta el nekem verseit, kiváló volt a versmemóriája. A magyar nyelv, a költői formák, ötletek, költői megoldások mestere volt. Legjobb barátaim közé tartozott...”

Így vall 1940-ben, a *Brázda* (Barázda) prágai irodalmi folyóiratban József Attiláról, a magyar irodalomhoz, költészethez fűződő kapcsolatáról Anton Straka, e két háború közötti korszak egyik legnagyobb közép-kelet-európai kultúrdiplomataja és békepolitikusa, irodalmunk egyik legjobb külföldi ismerője, a csehszlovák—magyar kultúrcsere új, modern igényének bejelentője.

A prágai folyóiratban megjelent, magyarbarátságtól és szocialista humanumtól fűtött cikk már élete alkonyán íródik. Közel az idő, alig néhány hónap, s 1941 márciusában a Gestapo feldúlja otthonát, elhurcolja az író, a kultúrkapcsolatok ihletett tudósát, megsemmisíti egy termő élet gondosan ápoltd irodalmi hagyatékát. A József Attiláról megjelent emlékezés ezért több és más jóleső baráti megnyilatkozásnál. Kordokumentum, mint *Fábry Zoltán* mondaná, és palackposta a fasiszta megszállás alatti Prágából. Utolsó tisztelgés József Attila és a szomszédnépek közötti kapcsolatok nagy ügye előtt, amelyet elhurcolásáig híven, agya és szíve minden rezdülésével szolgált.

A napokban lesz hetvenöt esztendeje, hogy Kassán, 1893. júl. 13-án megszületett. Apja cipész, anyja dohánygyári munkásnő volt. A gyermekkor nehéz éveiben a környezet sivárságában sok a hasonlóság a két indulás, József Attila és Anton Straka pályakezdése között.

Ha a magyar irodalmi és tudományos élet egyszer elhatározza, hogy emléket állít irodalmunk, nemzeti művelődésünk egyik legnagyobb és áldozatkészebb barátjának, az Anton Straka életútját feldolgozó pályakép írója ugyancsak nehéz feladatot kap osztályrészül.

Mert Anton Straka életútjának nagyobb feléről, az alig ötvenegy évet élt író és kultúrpolitikus első 32 esztendejéről még napjainkban is csak szórványos adataink vannak. Tudjuk, hogy paptanárként élt az államváltásig, majd tábori pap, lapszerkesztő s végül minisztériumi tisztviselő lett. Hosszú út vezetett a prágai miniszterelnökség sajtóosztályáig, ahol a kulturális ügyek előadója volt s innen az 1925 végén bekövetkezett diplomáciai megbízatásáig. Anton Straka, a budapesti csehszlovák követség új sajtóattaséja csaknem ismeretlenül, barátok és támogatók nélkül érkezett a húszas évek derekának anyagi és szellemi válsággal küzdő Pestjére. Amikor alig tíz esztendővel később, 1936 tavaszán visszahívták, az egész ország haladó közvéleménye tisztelte és szívébe zárta.

Hogyan érkezett el a magyar irodalom és művelődés megismeréséhez, mi volt az alapélmény, amely élete központi feladatául a magyar irodalom megismerését és megismertetését, a csehszlovák—magyar irodalmi és kulturális kapcsolatok ápolásának hivatását jelölte ki — közelebbről ma sem tudjuk. Egy részvétlevélben, amelyet Szabó Ervin egykori munkatársa, Braun Róbert halálakor intézett a „Századunk” szerkesztőségéhez (Századunk 1937. 3. sz. 117. l.), ezeket írja a felkészülés éveiről: „Szerény erőimhez képest igyekeztem mindig és mindenütt arra, hogy kötelességemet híven teljesítsem, s a szeretetet, egymás igaz megbecsülését mindig kötelességeim közé soroltam. Amikor mint kezdő újságíró 1919. március 21-én megírtam a Slovenský Východban életem első vezércikkét — a magyar kisebbséghez szóltam, szeretettel, békítően, de egyben a hivatalos köröket is figyelmeztettem a kisebbségi jogokból folyó kötelességeire. S az egész csehszlovák közvéleményt felhívtam, neveljük ki elsősorban önmagunkban az új, megértő lelket. Ebben a szellemben igyekeztem mindig dolgozni...”

*

A húszas évek második felétől a harmincas évek elejéig eltelt öt-hat év a cseh—szlovák—magyar irodalmi érintkezések vonalán a legsivárabb időszakot, a kölcsönös érdeklődés és a közvetlen kapcsolatok csaknem teljes beszűkülését jelentette. Egy-két vérszegény regényfordítás, elszórtan jelentkező lírai műfordítás és recenzió. Ennyi az időszak szellemi mérlege. Bizalmatlanság és kölcsönös elzárkózás ülte meg a szomszédos irodalmak szellemi berkeit. A pozsonyi és a bécsi magyar emigráns sajtó, a *Tűz*, a *Jövő*, a *Bécsi Magyar Újság* ígéretes kezdeményezéseinek, a szomszédnépi érdeklődésének jótékony hatása észrevétlenül elenyészett. Hasztalan kezdeményez a húszas évek végén új akciót a prágai könyvbarátok kiadványvállalata, a *Družstevní práce*, az alacsony

szintű műfordítások és a kétoldali barátságtalan fogadtatás nem javítanak a helyzeten. Ebben a légkörben, a magyar—csehszlovák kultúrkapcsolatok korabeli mélypontján hangzik el a cseh és szlovák irodalmi és politikai élet két annyira távoleső őrhelyén, a nagy szlovák népi író, Milo *Urban* és a cseh munkásmozgalom egykorú reprezentánsa és későbbi mártírja, Julius *Fučík* felhívása a kapcsolatok újjárendezése ügyében.

„Ma a legjobb úton vagyunk — írja Milo *Urban* „*Szlovák irodalom és kultúrkapcsolat Magyarországgal*” (Reggel 1931. aug. 15. sz.) című cikkében —, hogy két-három évtized múlva Magyarország »terra incognita« legyen számunkra. Iskoláinkból olyan generációk kerültek ki, amelyeknek fogalmuk sincs a magyar nyelvről, a magyar irodalomról. Nemzetiségi szempontból — véli — ez talán természetes, de nem lehet természetes kulturális szempontból. Annál kevésbé, mivel már a Magyarországgal való szomszéd helyzetünk több tekintetben egymásra utal bennünket. Hogy hová vezetne az ilyen abszolút elszigetelődés kulturális szempontból, azt ma még nehezen tudjuk elképzelni, de biztosan nem vezet semmi jóra.”

Julius *Fučík* alig hat héttel később, 1931. szeptember 26-án a „Sarló” pozsonyi kongresszusa második napján mondott üdvözlő beszédében a közös nemzeti felszabadító küzdelemre szólítja a szomszédos népeket, munkásokat, parasztokat, értelmiségieket. „Önök — jelentette ki akkor *Fučík*, a magyar résztvevők felé fordulva — a nemzeti felszabadulásért küzdenek, a nemzetiségi elnyomás ellen harcolnak. A helyes útra találtak rá, ha tudják, hogy ez a felszabadító harc a forradalmi proletariátus ügye. De tudniok kell, hogy az Önök oldalán ott állnak a cseh munkások és dolgozó parasztok is.”

Kétségtelen, hogy Anton *Straka* figyelmét az ilyen és hasonló szellemű, a kulturális közeledés programját napirendre tűző, de az időtájt még eléggé kisszámú megnyilatkozás nem kerülte el. Munkája eredményességét, s főként a feltételek kialakítását azonban egyelőre több körülmény késleltette, akadályozta. Ilyen volt mindenekelőtt a cseh és a szlovák, illetve mint ez *Straka* új állomáshelyén az első években rövidesen megmutatkozott, a magyar, közelebbről a pesti irodalmi közvélemény tartózkodása, idegenkedése bármiféle közeledési akcióval szemben. Ilyen a kultúrközvetítők szinte teljes hiánya és járatlansága. Ha Milo *Urban* elmarasztalólag szólt arról, hogy mennyire nem ismeri az új szlovák nemzedék a magyar irodalmat és művelődést, ugyanezt elmondhatjuk a magyar társadalom, az irodalmi és művészeti körök tájékozatlanságáról és téves nézeteiről a cseh és a szlovák irodalommal kapcsolatban.

Strakának a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok korszerű megszervezése érdekében híveket és pártfogókat kellett szereznie. Irodalmat kellett alkotó közelbe hozni és kölcsönösen megismertetni egymással. A harmincas évek kezdetéig terjedő években ezt az előkészítő, „alapozó” munkát végezte el. Kiállításokat és irodalmi rendezvényeket, írótalálkozókat szervezett.

A magyar és nem magyar írók baráti találkozóit ő teszi szalónképessé a harmincas évek Pestjén, az emlékezetes „péntek estéken”, ezeken a jobboldal által annyit támadott irodalmi teadélutánokon. A kultúrtermékek kölcsönös cseréjét ő rendszeresíti ebben a viszonylatban. Fáradhatatlan közvetítő szerepéről *Németh László* is tanúskodik egy későbbi tanulmányában, ahol — a kapcsolatra még visszatérünk — leírja, hogyan szállította hozzá Straka sajátkezüleg az általa kért cseh irodalmi műveket. Straka, a kultúrközvetítő hallatlan érzékkel tapintotta ki, mi érdekelheti a főváros irodalmi és művészeti kérdések iránt fogékony köreit. Ha kell, sikeres koncertet szervez, megismerteti Pesttel a prágai gyermekkórust. Máskor a fővárosi csehszlovák kolónia kulturális rendezvényei keretében megszólaltatja Pesten szlovákkul, *Hviezdoslav* mesteri tolmácsolásában Madách: Az Ember tragédiája Kepler-jelenetét, hogy utána a szomszédos irodalmak legújabb magyar műfordításával lépje meg a közönséget. Különös szellemi könnyedség, friss és megkapó lendülete volt író-bemutatóinak, akár a szlovák Emil Boleslav *Lukáčot*, vagy a cseh szocialista líra akkori reprezentánsát, Josef *Horát* ismertette meg a magyar írókkal és művészekkel. Ezt a párizsias szellemességet és tapintatot, a kulturális tájékoztatás és tájékozódás szinte észrevétlenül zajló hullámjátékát és Straka mélységes magyar irodalomszeretetét kezdettől őszintén értékelte és hasonló megbecsüléssel és szellemi vonzalommal viszonzta a kortársi magyar irodalom. Így alakult ki Straka magyar író-barátainak hosszú sora. Ezért állt mellé *Kosztolányi*, *József Attila*, *Illyés Gyula*, *Szabó Lőrinc*, *Berda József*, *Komlós Aladár* s oly sokan mások a kor magyar írástudói és publicistái közül. Számukat — egy emberöltővel később megtalált diplomata-jelentésben — Straka mintegy százharmincra becsülte.

Erényeiről, kultúrmunkája el nem múló eredményeiről szólva, nem lenne helyes egy mindinkább kiütköző hiányosságáról sem megfedkezünk. A szlovák Straka — a cseh szocialista líra ígézetében és annak magyar tolmácsolásai körül kifejlesztett nagyszerű fáradozásában — szinte magától értetődőnek tartotta, hogy a szlovák irodalommal és költészettel kevesebbet foglalkozzék. Így történhetett, hogy emlékezetes szerkesztői vállalkozása, a „*Cseh és szlovák költők antológiája*” összeállításakor a szlovák részt egyszerűen átveszi *Darvas János* egyébként igen sikerült „*Hegyország hangja*” című antológiájából. A kérdés újabban történészeinket is foglalkoztatja. „Hogy *Darvas antológiája* hogyan olvadt össze Straka cseh válogatásával, ma még megoldatlan kérdés — írja *Kovács Endre* a csehszlovák—magyar kapcsolattörténeti kötetben közölt tanulmányában. Maga az antológia, amely nem csupán kuriózum, hanem igen jelentős vállalkozás, még ugyanakkor nem volt tárgya a történeti kutatásnak.” A kétségtelen arány-eltolódás abból a jó szándékú, de nyilván indokolatlan feltevésből is fakadhatott, hogy a magyar írók, művészek, általában az olvasók és a kultúrestek látogatói bizonyára mélyebb és gazdagabb irodalmi ismeretekkel rendelkeznek szlovák irodalmi viszonylatban.

Művészi törekvéseit ebben a viszonylatban olykor a magyar írókortársak közül is többen félreértik. Ilyen derűs félreértésként maradt fenn *Szabó Lőrinc* lírai baklövése, amikor a „*Huszonkettedik év*” egyik szonettjében „Straka, a hűséges cseh” távollétét panaszolja. Amiből azután újabb bonyodalmak származtak. Egy cseh életrajzírója, Hana *Kindlová* egyébként értékes esszéjében, az említett csehszlovák—magyar kapcsolattörténeti kötetben, 1965-ben például arra következtet, hogy a „hűséges cseh” jelző tulajdonképp Arany János ismert balladájára, az „V. László”-ra emlékezteti az olvasót. Mondanunk sem kell, egyáltalán nem emlékeztet erre, s hogy Strakának mindehhez semmi köze. A szlovák származású kultúrpolitikus műgondja és szeretete a magyar, illetve a cseh irodalom iránt nem homályosíthatja el ragaszkodását a szlovák irodalom iránt és hovatartozását a saját népéhez. Amire egyébként kultúrközvetítői pályafutása során nem egy példát idézhetnénk. Az említett *Hviezdoslav* Ember tragédiája-fordítás részletének bemutatásán kívül például azt is, milyen körülményekkel készítette elő a szlovák írók, így Emil Boleslav Lukáč pesti bemutatkozását. Élete utolsó szerkesztésében, a magyar líra tervezett cseh nyelvű antológiája munkálatai közben sem feledkezett meg a szlovák kortársakról. Laco *Novomeský*től kért Ady-fordításokat. *Sándor László* óhoz intézett egyik 1940. évi levelében emlékeztet *Hviezdoslav*nak Ady Magyar jakobinus dalára írt költői üzenetére.

Térjünk azonban vissza Straka pesti korszakának konkrét eredményeire. Ezt a szakaszt két periódusra oszthatjuk. 1925 végétől Pestre érkezésétől 1932 elejéig, a követség első nagy magyar kultúrrendezvényéig Straka alig hallatta szavát. Inkább csak olvasott, vizsgálódott, tanulmányozta a magyar irodalmi és művészeti viszonyokat, megismerte összefüggéseit és megkezdte szervező munkáját. 1932 januárjától 1936 áprilisáig, Prágába történt végleges visszatéréséig zajlott le Straka pesti tartózkodásának nagy időszaka. Ezekben az években a budapesti csehszlovák követség sajtóattaséja valósággal mozgósította a magyar kulturális életet és eddig nem tapasztalt írói tömegérdeklődést keltett a cseh és szlovák líra, kivált a cseh szocialista költészet rangelsői, *Volker*, *Hora*, *Halas*, *Biebl* és mások versei iránt.

„Lírai humanizmusának” célkitűzéseiről még 1931 elején nyilatkozik Supka Géza akkori irodalmi hetilapjában, a *Literatúrában*:

„Hogy a nemzetek egymást megérthessék, előbb meg kell egymást ismerniök... Mindig nagyon boldog vagyok, ha kölcsönös kulturális akciók szerény munkása lehetek s bizton remélem, hogy a jövő mindinkább meg fogja ezeket a törekvéseket könnyíteni.” (*Literatúra* 1931. 3—8. l.)

Ilyen „kölcsönös kulturális akció”-nak tekintette a budapesti csehszlovák kolónia 1930-tól rendszeresített irodalmi és művészeti rendezvényeit. Ilyennek a fővárosban élő magyar írók és költők csehszlovákiai „pihenői”, a nevesebb cseh és szlovák lírikusok és műfordítók budapesti bemutatása előkészítését. És nem utolsósorban ilyennek tartotta az Amerikai út 39. szám alatti lakásán

rendezett péntek esti irodalmi összejeveteleket, amelyekkel valósággal új, korszerű formát adott a pesti magyar és szomszédnépi írói találkozások *Virág Benedek*nél s a szerb — magyar *Vitkovics Mihálynál*, a múlt század elején még elevenen élő klasszikus hagyományának. A fővárosi írók és művészek, irodalom-pártolók gyakran látták megfordulni az akkori irodalmi kávéházakban, a New York, a Metropol, sőt a Simplon törzsasztalainál. Lelkesedése és ügybuzgalma kifogyhatatlan energiaforrásnak tűnt. Irodalomszeretetéről és filológus műgondjáról megkapó anekdotákat meséltek a cinikus kortársak is. Kovács Endre feljegyzéséből tudjuk, hogyan mentett meg egy alkalommal a lebukástól egy illegális csoportot a Simplon kávéházban azzal, hogy tüntetőleg hosszabb időt töltött a társaságukban.

Strakát önzetlen irodalomszervező és kultúrközvetítő híre szellemi vértesszettel védelmezte a jobboldal megújuló támadásaival szemben. Csak amikor a híres péntek esték valóságos társadalmi eseménnyé váltak — egy alkalommal *Berzeviczy Albert*, az Akadémia elnöke is megjelent az egyik délutánon, amiért *Milotay István* valósággal kipellengérezte —, tehát amikor példája és progresszív irodalompolitikája már-már kulturális tömegmozgalmat váltott ki, akkor fogtak össze ellene a faszízlódó ország kultúrpolitikájának intézői. Ekkor, 1935 tájt nyitottak össztűzet a „péntek esték” szervezője és résztvevői ellen. Ismeretes, hogy a prágai külügyminisztérium már ez év késő tavaszán gondolt Straka visszahívására. Az újabb kutatás — Hana Kindlová közlése a csehszlovák — magyar kapcsolattörténeti kötetben — megtalálta Straka történeti becsű felterjesztését, amelyben feletteseitől még két évet kért, hogy béke-művét, a szomszédos kultúrák összehangolását befejezhesse. A két évből azonban csak tíz hónapra futotta. Straka állítólag még Pesten volt, amikor a „*Cseh és szlovák írók antológiája*” Renaissance-kiadása megjelent. A párhuzamos csehszlovákiai Prager-kiadást azonban — mint fennmaradt levelezéséből tudjuk — már Prágából rendezte sajtó alá.

Gál István, az író és szerkesztő kortárs fontos emlékezéséből (Anton Straka, József Attila diplomata-barátja. *Filozófiai Közlöny* 1964. 1—2. sz. 188. l.) ismerjük a „péntek esték” látogatói körét, az irodalmi estnek is beillő teadélutánok nevesebb résztvevőit. A „Straka-kör”-t, a magyar irodalom első gárdája rendszeresen felkereste, de sűrűn látogatták a nívós csehszlovák — magyar kultúrtalálkozókat, a kor haladó publicistái és művészei is. Ma már hozzávetőleges pontossággal tudjuk, hogy a *Nyugat*, a *Toll*, *Századunk*, az *Apollo*, a *Literatúra*, az *Est*-lapok ismertebb haladó nevei, a későbbi (1936-ban induló) *Szép Szó* csaknem egész szerkesztősége részt vett ezeken az emlékezetes összejeveteleken. Az írók közül a péntek esték gyakori vendége volt *Kosztolányi Dezső*, *Földessy Gyula*, *Kassák Lajos*, *Lesznai Anna*, a két baráti munkatárs, az antológia munkájában is közreműködő *Komlós Aladár* és a műfordító-társ *Nádass József*, akinek társaságában *Čapek* Dasenkáját és *Olbracht* „Suhaj, a betyár” című regényét fordította. A nagy vállalkozás, a

„Cseh és szlovák költők antológiája” műfordítói közül József Attila, Illyés Gyula, Horváth Béla, Patai Edit, Szabó Lőrinc vettek részt a péntek estéken — továbbá Féja Géza, majd Ignótus Pál, Németh Andor, Remenyik Zsigmond, Berzy András és annyian mások. A névsort néhány névvel kiegészíti később Kovács Endre. Tőle tudjuk, hogy eleinte Erdélyi József, később Simon Andor, Sáfáry László, Katona Jenő is részt vett az irodalmi teákon. „Straka rajongója volt a nagy Nyugat nemzedéknek, elsősorban azonban Adynak és Móricznak... Mint zenebarát nagy csodálója volt Bartóknak és Kodálynak. A fiatal költőgenerációból József Attilát és Szabó Lőrincet tartotta legtöbbre — írja róla Gál István említett visszaemlékezésében.

Ezen a „péntek estéken” formálódott ki a szomszédos irodalmak megismerésének irodalmi igénye. Itt beszéltek meg az 1936 tavaszán a pesti Renaissance és a pozsonyi Prager kiadónál azonos tartalommal megjelent (akkor még nem ismerték a szomszédnépi közös kiadások mai formáját) „Cseh és szlovák költők magyar antológiája” műfaji, műfordítási problémáit.

Straka a rendkívüli műgonddal készülő antológia tervén — mint Sándor Lászlóhoz írt egyik későbbi levél-üzenetében közli, 1932 óta dolgozott. A készülő munka szinte minden szabad idejét igénybe vette: az antológia irodalmi mindenese, szerkesztője, lektora, nyersfordítója, művészeti tanácsadója volt. Az ő rábeszélésére vállalta József Attila halhatatlan cseh műfordítói remekléseit: Wolker, Bednář, Hora és Bezruč nagy versei lefordítását. Illyés Gyula Jan Carek és Jaroslav Seifert, Komlós Aladár, Jindrich Horejši, Szabó Lőrinc František Halas, Berzy András, Vilém Závada, Horváth Béla és Patai Edit Otakar Březina megszólaltatását, hogy a kötet jelentősebb műfordításait említsük. Straka végigkísérte a fordítók munkájának minden fázisát. Olyan műgonddal és fáradhatatlan tárgyyszeretettel, mintha élete főművéről lenne szó. Vitázott, vitatott, árnyalatokra, kifejezésbeli finomságokra figyelmeztetett. Ezekben az években a három szomszédos irodalom kölcsönhatásának szüntelen áramkörében, érzésvilágában élt. S az antológia, a cseh és szlovák líra mindmáig legrangosabb magyar gyűjteménye valóban főműve maradt.

*

Vilém Závada cseh szocialista költő és irodalmi publicista írja a prágai Literární Noviny-ben megjelent cikkében (József Attila példája Literární Noviny 1955. 32. sz.), hogy József Attila a harmincas évek elején Zsolt Béla ajánlólevelével kereste fel Strakát, a követség Rózsa utcai épületében. A költő Csehszlovákiába akart utazni, Zsolt Béla pedig arra kérte a levélben Strakát, biztosítson díjtalan vízumot Attila számára. Nem tudjuk, lett-e az utazásból valami — tudomásunk szerint József Attila sohasem járt Csehszlovákiában —, mindenesetre megismerkedtek. Már az első találkozáskor verseket szavaltak egymásnak és barátságot kötöttek. Ez a barátság később egyre mélyült, amit

az egyik kortársi emlékezés szerint az is elősegített, hogy alig két-három percre laktak egymástól. Straka az Amerikai út 39. szám alatti villában, József Attila — 1931 és 1936 között, tehát a pesti kapcsolatok egész időszakában —, az irodalomból és az irodalomtörténetből immár jól ismert Korong utca 6. szám alatti szoba konyhás szerény, de meghitt otthonban. Bizonyos, hogy ez a közelség is hozzájárult, hogy Attila a „péntek esték”, szinte állandó látogatója „a házigazda büszkesége, s hozzá legközelebb álló barátja, tanácsadója, munkatársa lett”. (*Gál* i. m. *Filozófiai Közlöny* 1964. 188. l.)

Első találkozásukat hasonlóképp írja le *Szántó* Judit is — József Attila műfordításairól szóló írásában. Ő valamivel előbbre, 1930 áprilisára teszi Attila vízumkérését. „Ennek az első találkozásnak — írja — közös munka és barátság lett az eredménye, a vízumról mindketten meg is feledkeztek...”

Talán nem érdektelen itt, egy pillanatra ismét felvillantatunk *Németh* Lászlónál tett 1932. évi látogatásának emlékét. *Németh* László egyik tanulmányában (*Az én cseh utam*) szinte túl kemény vonásokkal vázolja az „alacsony, kicsit kövérkés, papos forma embert”, fején fekete művészkalappal, hóna alatt a nagy csomag ajándékkönyvvel, amit kultúrdiplomata létére maga hozott el *Németh* László lelkendező üzenetére.

Míg azonban *Németh* László és Straka barátsága nem mélyült el, József Attilához, „legjobb magyar barátjához” fűződő kapcsolata klasszikus irodalmi barátsággá érett. A cseh líra ennek a kapcsolatnak köszönheti a mindmáig — pedig több mint egy emberöltő telt el azóta — legszebb *Bezruč* és *Wolker* tolmácsolásokat. Straka, a szerkesztő, kiváló intuícióval József Attila műfordítói művészetére építette fel antológiája legnehezebb részét. Nem tévedett, a híd három évtized múltán épp oly időtálló, teherbíró és művészi ívelésűnek bizonyul, mint a nagy tolmácsolások keletkezésekor. Szerkesztő és műfordító egyaránt remekelt, az antológia József Attila fordításai késő nemzedékek számára is példát adnak mind a mesteri tolmácsolásra, mind arra, hogyan hitt ez a két, korát megelőző alkotó szellem a népek közötti megértés realitáiban.

József Attila és *Straka* irodalmi barátságának sajnos még mindig kis-számú emlékeiben lapozgatva, fontos irodalmi dokumentumokra találunk *Patyi* Sándor időben első magyar közlésében (*József Attila leveleiből*, Irodalomtörténeti Közlemények 1955. 255—6. p.). Itt olvashatunk először *József* Attila és *Josef Hora* találkozásának előzményeiről. Abban a pár soros közlésben, amelyben Straka tudósítja József Attilát a nagy cseh szocialista lírikus érkezéséről: „Kedves Attila, holnap, péntek este (IX. 17) fél kilenckor összejön nálam a rendes pénteki társaság — vendégünk lesz *Josef Hora* Prágából. Össze akarom hozni a magyar írókkal. Kérlek, jertek el ti is — már mint *Hora* verseinek a fordítója is kell hogy nálam légy. Emlékszel a verseire: „Könyvek az asztalon” és „Szívem testvére az idő”. — Kosztolányi és Szabó Lőrinc is eljönnek. Írtam *Kassáknak*, *Berdának*, *Komlósnak* — mozgósítsák minden

ismerősüket. Segíts te is amennyiben találkozol velük! Szeretettel üdvözl, Straka.”

Egy másik levelében — 1936. június 24-én, tehát már visszahívása után, Prágából — beszámol az antológia csehszlovákiai sikeréről, lelkes fogadtatásáról. Elmondja, a prágai rádió háromnegyedórás műsorban méltatta az antológiát. Hora üdvözölte a művet, ő ismertette a gyűjteményt. A levél további részében Prágába invitálja a költőt: „Költségedbe nem kerülne, nálam laknál. Mint a Szép Szó szerkesztője, vasúti jegyet kapnál s itt csak meglennék szépen, szerényen! Ha ráérsz, úgy július közepe tájt jöjj el! Kérlek válaszolj azonnal, hogy a vasúti jegy iránt intézkedhessem. Itt megbeszelnénk egyet s mást — közben július 13-án megülnénk a születésnapomat! Az antológiának itt hallatlan sikere van...” (Patyi S. i. m. Irodalomtört. Közl. 1955. 256. l.)

*

József Attila és Anton Straka azonban többé nem találkoztak. A költő sem 1936 nyarán, sem 1937 őszén — a Szép Szó íróival — nem utazott Prágába. Tragikus halálát követően az impozáns csehszlovákiai visszaemlékezések jelentős részét viszont Straka írta, íratta, helyezte el a csehszlovákiai sajtóban, főleg prágai folyóiratokban.

Az elsötétülő látóhatár ellenére — Prága megszállása, hivatali zaklatása, majd szellemi elnémitása éveiben is — tovább dolgozott a szomszéd népek irodalmi kapcsolatát szolgáló tervein. 1936 őszén az ő igényes fordításában jelent meg *Móricz Zsigmond Légy jó mindhalálig*-jének cseh kiadása, amelyhez Móricz lehelletfinom előszót írt a gyermeki lélek világáról. 1937-ben a *Szép Szó* és a pozsonyi *Prager* Kiadó közös kiadásban jelentette meg Frantisek *Halas* „Anyókák” című versének magyar Straka-tolmácsolását. 1939-ből 1940 végéig több cikkben, tanulmányban ismertette a csehszlovák — magyar irodalmi kapcsolatok szükségességét és fontosságát. A harmincas évek fordulójáról fennmaradt, magyar barátaihoz, *Földessy Gyulához* és *Sándor Lászlóhoz* intézett leveleiből (*Sára Péter: Petőfi Irod. Múz. Évkönyve 1959.*, ill. *Sándor László* közlése: *Helikon 1964. 2—3 sz.*) tudjuk, hogy utolsó nagy terve, a modern magyar lírát bemutató cseh irodalmi antológia lett volna. A közel öt éves fáradozásból egy sikeres Ady-est emléke (1940. febr. 8-án Prágában, Straka rendezésében) és a százat jóval meghaladó, elkészült műfordítások jegyzéke maradt fenn.

A modern magyar líra cseh műfordításai és a huszadik századi magyar költőkről és költészetről készített jegyzetei környezetéből hurcolta el a Gestapo 1941 tavaszán. Szily Imre jegyezte fel Straka otthonában tett 1958. évi látogatásakor, hogy Straka özvegye egy feljegyzést mutatott neki, az utolsó hetekből. A feltehetően Földessy Gyulának szóló jegyzet vagy levéltöredék így hangzik:

„Dr. Antonín Hartl prágai műfordító barátommal hozzáálltunk egy cseh nyelvű, új magyar lírai antológia elkészítéséhez, amely felölelné az egész Ady utáni nemzedéket. Alapos válogatásban és méltó fordításban szeretnők bemutatni Adyt és az új magyar költőket, mindegyiket úgy, hogy a bemutatott versek lehetőleg teljes és jellegzetes képet nyújtsanak a költőről s viszonyáról a magyar élethez.” (Az irodalom és a barátság hídepítője, *Élet és Irodalom* 1958. szeptember 19., 38. sz.)

Anton Straka életének legszebb és harmonikusabb időszaka a Budapesten töltött több mint egy évtized. Itt emelkedett művészi és szakértői szintre a szomszédos irodalmak közös jelenségeinek felismerésében, a kultúráját, szellemi életét, irodalmi és művészeti törekvéseit megismertető kultúrközvetítés áldozatos „aprómunkájában”. Nagy példája, a magyar és szomszéd népek közötti irodalmi és kulturális megértést és együttműködést célzó kezdeményezése elválaszthatatlanul hozzánőtt, hozzátartozik Budapest legújabbkori történetéhez.

A CSEHSZLOVÁK—MAGYAR FORRADALMI, HALADÓ KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉNEK EGYES KÉRDÉSEI A MAGYAR ELLENFORRADALMI RENDSZER ELSŐ ÉVEIBEN (1919—1921)

BOROS FERENC

Ahhoz, hogy a két világháború közötti csehszlovák—magyar kapcsolatokat a maguk teljességében lássuk és abból a mára vonatkozó következtetéseket is le tudjuk vonni, feltétlen szükséges, hogy marxista történetírásunk az uralkodó osztályok által szított nacionalizmussal, sovinszta gyűlölködéssel átítatott ellentétek gyökereinek, tényleges okainak feltárása mellett fokozottabb gondot fordítson a két ország népei későbbi együttműködését is jelentősen elősegítő haladó erők kapcsolataira. Ez a terület volt az, amit a magyar burzsoá történetírás a múltban, a revizionista politikát támogatva, minden erővel homályban igyekezett tartani. Pedig megvoltak mindvégig azok az erők, amelyek összefogtak a közös ellenség ellen, a közös ügy érdekében. Ez az üldözött tábor nem volt egységes, de jelentőségében mégis nagy volt, s jelentős összekötő kapcsot alkotott a múlt haladó tradíciói és jelenünk között.¹

Tanulmányunk azzal a céllal készült, hogy elemezze a két nép haladó, forradalmi kapcsolatait a Horthy ellenforradalmi rendszer hatalomra jutása után, továbbá a csehszlovákiai magyar emigráció együttműködését és viszonyát a csehszlovák munkásmozgalomhoz.

*

1918 végén, az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlásával, a cseh, a szlovák és a magyar munkásság és a néptömegek különböző rétegeinek kapcsolatai nem szűntek meg, hanem továbbfejlődtek. A kapcsolatok alakulását számos tényező elősegítette, bizonyos akadályok azonban megnehezítették. Marxista történetírásunk, főleg a Magyar Tanácsköztársaság és a Csehszlovák

¹ A cikkben a szerző nagyobb figyelmet szentel a polgári és szociáldemokrata emigrációnak és ezzel összefüggésben a csehszlovákiai kapcsolatainak. A kommunista emigráció ennél sokkal jelentősebb és sokoldalúbb kapcsolatait csak nagyon vázlatosan érinti. Részben azért, mert a kapcsolatoknak ez a része ismertebb. A szerző tollából ezzel kapcsolatosan lásd: K vzt'ahom mad'arskej komunistickéj emigrácie a československej marxistickej l'avice. Historický časopis. 1959. 4. sz. 520—544. o.; Magyar kommunisták a csehszlovákiai munkásmozgalombalszárnyán (1919—1921). Párttörténeti Közlemények, 1960. 1—2. sz. 113—150. o.

Köztársaság közötti viszony kérdését elemző munkák és tanulmányok² meggyőzően, bár korántsem kimerítően azt mutatják, hogy az 1918 utáni forradalmi fellendülés évei mennyire kedveztek a csehszlovák — magyar forradalmi erők kapcsolatainak és mennyire szükség volt e kapcsolatok elmélyülésére a sikeres közös harc érdekében. Bemutatják e közös harcban megvalósult együttműködés nagyszerű tényeit is. Így pl. elmondják, hogy a szervezeti kapcsolatok a szlovákiai, kárpát-ukrajnai magyar és a magyarországi szociáldemokrata, majd kommunista szervezetek között 1918 után nem szakadtak meg, hanem megmaradtak és ezek a kapcsolatok sok tekintetben elősegítették a két ország forradalmi erőinek további szoros együttműködését, bizonyos értelemben a közvetítő szerepet töltötték be a két ország munkásmozgalma között. Tények bizonyítják, hogy a csehszlovák munkásság nagy tömegei mély rokonszenvvel kísérték a gyors balratolódást Magyarországon 1918 után és támogatták a magyar munkáshatalmat. A szlovákiai proletariátus pedig követte a magyar proletárforradalom példáját.

E munkák ugyanakkor rámutatnak arra is, hogy az 1918 után kialakult új helyzetben számos tényező mennyire megnehezítette a magyar és a csehszlovák forradalmi és haladó erők összefogását. Sem a Károlyi-kormány nacionalista nemzeti politikája, sem pedig a csehszlovák burzsoá politika nem segítette elő az együttműködés kiszélesedését ezek között az erők között. Ellenkezőleg, elhomályosította és hátráltatta a közös érdekek felismerését. A burzsoá nacionalizmus erősebben tudott hatni 1918 után Csehszlovákiában, ahol a nagy progresszivitást jelentő nemzeti függetlenség elérése és önálló államiság megteremtése párosult a tömegekben széles körűen elterjedt illúziókkal a további fejlődést illetően. Ily módon a két ország forradalmi erőinek útja kissé elvált egymástól: a csehszlovákiai viszonyok nem kedveztek annyira a proletárdiktatúráért folyó harcnak, mint a magyarországi viszonyok. Ez a forradalmi és haladó erők kapcsolataiban is éreztette hatását, amely többek között abban jelentkezett — főleg a cseh országrészekben, ahol az említett illúziók, s a burzsoázia pozíciói is erősebbek voltak —, hogy a tömegek nagy többsége nem értette meg és nem tudta követni a magyarországi utat, s így többé-kevésbé a nemzeti felszabadulás elsőbbségéből kiindulva — a burzsoázia és a jobboldali szociáldemokrata vezetők álláspontját tették magukévá a magyarországi proletárállamhoz való viszony kérdésében.

² Lásd ezzel kapcsolatban többek között: M. Vietor, Slovenská sovietská republika. Bratislava 1955 és 1959.; V. Král: Intervenční válka československé buržoázie proti Maďarské sovětské republice v roce 1919. Praha 1954, M. Dzvonik: Ohlas Velkéj októbrovej socialistickej revolúcie na Slovensku (1918—1919) Bratislava 1957.; L. Hubenák: A Magyar Tanácsköztársaság hatása a délnyugat-szlovákiai forradalmi mozgalom fejlődésére. Párttörténeti Közlemények, 1966. 1. sz.; Arató Endre: Magyar, cseh és szlovák munkások együttműködése a Nagy Októbert követő forradalmi fellendülés időszakában (1917—1920). Századok, 1959. 1. sz.; Boros Ferenc: Magyar—csehszlovák kapcsolatok az ellenforradalmi rendszer első éveiben (1919—1920). Kandidátusi értekezés, Budapest, 1967. stb.

A probléma leegyszerűsítését jelentené, ha e felfogást az egész periódusra adottnak vennénk és nem látnánk fejlődést a tömegek tudatának alakulásában. A Magyar és a Szlovák Tanácsköztársaság időszaka, ezen belül a csehszlovák burzsoázia intervenciója a magyar proletárállam ellen, s általában a magyar proletárállamhoz való viszonya kijózanítólag is hatott a tömegekre, s a későbbiekre vonatkozólag is sok tapasztalatot nyújtott a csehszlovák néptömegeknek. Már 1919 őszétől kialakult a munkásmozgalomban a marxista balszárny, amely igen nagy hatással volt a csehszlovák—magyar forradalmi erők együttműködésének továbbfejlődésére, többek között arra, hogy a korábbi, főleg a Tanácsköztársaság időszakában kialakult kapcsolatok tovább éltek. Ennek volt egyik folyománya, hogy a Magyar Tanácsköztársaság leverése után a Vörös Hadseregben harcolt csehszlovákiai vörös katonák és egyéb személyek ezrei özönlöttek át a határon Csehszlovákia területére,³ akik között sok száz magyar kommunista munkás, paraszt és értelmiségi volt. Jelentős részük a csehszlovák munkásság védelme alatt és támogatása mellett csakhamar bekapcsolódott az ottani munkásmozgalomba, s arra törekedett, hogy forradalmi tapasztalatait az emigrációban hasznosítsa és szövetségeket, új harcosokat nyerjen a Horthy-reakció elleni küzdelemhez.

A Magyar Tanácsköztársaság leverése és az ellenforradalmi reakció hatalomrajutása fordulópontot jelentett a magyar nép történetében: az ellenforradalmi reakció véresen leszámolt a proletárforradalom résztvevőivel és támogatóival. Az ellenforradalmi terror idején a magyar proletariátus olyan helyzetbe került, amelyben erejét létének védelmére kellett koncentrálnia s így igen nagymértékben szükségelte a nemzetközi forradalmi és haladó erők fokozott támogatását.

Mivel az ellenforradalmi reakció a szomszédos államok demokratikus vívmányait is veszélyeztette, a csehszlovák forradalmi és haladó erők csakhamar a magyar munkásosztály harcaival vállaltak szolidaritást, annál is inkább, mert a monarchista revizionista ellenforradalmi politika Csehszlovákia léte ellen is irányult.

Ezt a tényt a csehszlovák munkásosztály is felismerte és a Horthy-Magyarország elleni harca nemzeti érdekűvé vált. Ezáltal a csehszlovák—magyar forradalmi és haladó erők együttműködésének lehetősége kiszélesedett: az együttműködés a korábbinál sokkal szélesebb társadalmi jelleget kapott.

Fontos kérdés volt ugyanakkor, hogy az ellenforradalmi magyar reakció elleni harc helyes, osztályharcos értelmezést nyerjen. Ez mind a magyar, mind a csehszlovák munkásmozgalom szempontjából lényeges kérdés volt, annál is inkább, mivel a burzsoá propaganda és a jobboldali szociáldemokrácia — nemzetközi és csehszlovák viszonylatban egyaránt — elvi kérdést csinált

³ A budapesti csehszlovák követség egyik augusztusi jelentése szerint mintegy 30 ezer személy szándékozik Csehszlovákia területére menni, akik aktívan részt vettek a Magyar Tanácsköztársaság harcaiban. Archiv mesta Bratislavy. Mestská rada. 179. 91/1/24. 334/19.

a magyarországi ellenforradalmi reakció hatalomrajutásából. Ez mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy a proletárállam természetes következményének, „bűnének” próbálta beállítani az 1918-ban elért „nemzeti függetlenséget”, és a demokratikus vívmányokat veszélyeztető ellenforradalmi reakciót Magyarországon. Kísérletet tett arra, hogy a már gyengülő burzsoá nacionalista illúziókat a csehszlovák burzsoá állam jellege és politikája iránt ismét megerősítse. Sajtószerveik a fő támadást a proletárdiktatúra eszméje ellen irányították. A proletárdiktatúrát, mint a szocializmushoz vezető utat a tömegek előtt a magyar példán keresztül végleg kompromittálni akarták. Azt bizonygatták, hogy a magyar proletárállam belső gyengeségei folytán magától omlott össze, s főleg azért, mert ennek az útnak nem volt meg a lehetősége Közép-Európában, sőt Friedrich István és Habsburg József főherceg hatalomrajutásáért, a reakció nyílt előretöréséért a kommunistákat tették felelőssé,⁴ hangoztatván, hogy a reakció győzelmét Magyarországon a magyar kommunisták „vörös terrorja” eredményezte, vagyis „a reakció ott üti fel a fejét, ahol a bolsevizmus gyökeret vert”.⁵ Mindehhez még hozzájött a monarchista veszély felnagyításának tendenciája is. Ez pedig egy időben történt a csehszlovák balszárny megerősödésével, a csehszlovák munkásság tömeggyűléseinek megsokszorozódásával, amely utóbbiakban a munkástömegek őszintén kifejezték tiltakozásukat a fenyegető magyar monarchista reakció ellen. A burzsoázia pedig, ahogy korábban a „magyar bolsevizmus”, most a magyar „monarchista, revizionista veszély”, jelszavával igyekezett a jobboldali szociáldemokrata vezetők által támogatva — közös frontba egyesíteni az elnyomottakat az elnyomókkal.

Ilyen helyzetben az ellenforradalmi reakció hatalomrajutása körülményeinek helyes megítélése, s mindenekelőtt a magyar proletárállam emlékének és eszméjének védelme nemcsak a magyar—csehszlovák haladó kapcsolatok továbbfejlődésének volt egyik fontos tényezője, de a csehszlovák munkásmozgalmon belüli eszmei tisztulás szempontjából is jelentős volt.

S itt leszögezhetjük: a csehszlovák munkásmozgalmon belüli balszárny megerősödésének volt elsősorban köszönhető, hogy a burzsoáziának és a szociáldemokrata párt jobbszárnyán levő vezetőknek nem sikerült jelentősebb megtorpanást kiváltani a tömegek tudatának fejlődésében, nem sikerült a munkásmozgalom forradalmi egységének erősödését megakadályozni, sőt a balszárny lényegében ezt az offenzívát visszaverte.

Ez egyrészt abban mutatkozott meg, hogy a tömegek a monarchiaellenes megmozdulásokban a burzsoá zászló mögé nem sorakoztak fel egységesen, továbbá egyre világosabban látták a Magyar Tanácsköztársaság leverése után a csehszlovák burzsoá köztársaság osztályjellegét.

Az erősödő balszárny Csehszlovákiában nemcsak védelembe vette a magyar proletárállam eszméjét, hanem osztályharcos alapon fordult szembe

⁴ Národní listy, 1919. aug. 2., Právo lidu, 1919. aug. 2. Robotnické noviny, 1920. aug. 5.

⁵ Venkov, 1919. aug. 7.

a magyarországi ellenforradalmi reakcióval és a kibontakozó fehérterrorral. Mindezt már a „monarchista veszély” elleni gyűléseken is le lehetett mérni, ahol jobb- és baloldali szónokok egyaránt felléptek. A baloldali szónokok a magyar reakció előretöréséért az antantot, sőt közvetett formában a csehszlovák burzsoáziát is felelőssé tették. Rámutattak arra, hogy a magyar proletárdiktatúra volt a legjobb védelmi eszköz a reakció ellen s a csehszlovák burzsoázia mégis intervenciót indított ellene. A Sociální demokrat augusztus 8-i számában elutasította azt a rágalmat, hogy a magyar proletárállam magától omlott össze, s leszögezte, hogy az ellenforradalom túlereje győzte le azt.⁶ A balszárnny védelmébe vette a szocializmusért folyó harc proletárdiktatúra formáját s ahogy ezt a Sociální demokrat írja: „... legyen halál és éhség, de egy országban sem lehetséges a magyar diktatúra megsemmisülésének hatására eltemetni a tanácsok eszméjét. Az utóbbi időszak eseményei túl világosan mutatják, hogy a tanácsok szervezése az a forma, amelynek segítségével a proletariátus eléri a hatalmat.”⁷ A Červen — észak-csehországi kommunista lap — pedig arra mutatott rá, hogy nem a „véres vörös” terror segítette elő a reakció hatalomrajutását, hanem a forradalom engedékenysége, az ellenség elleni kérlelhetetlen harc hiánya.⁸ A baloldali sajtó úgyszólván kényszerítette a többi lapot, hogy a „magyar ügyről” ne hallgassanak. „Kun kormány alatt Magyarországon rend és nyugalom volt, de a mi polgári újságaink minden erőt a magyar kommunista munkáskormány ellen uszítottak és mozgósítottak. Magyarországon most polgári reakció uralkodik és véres rémuralom dúl — de ez már a mi polgárságunk szerint nem olyan szörnyű és veszélyes, mint a munkáskormány. Vonjuk le ebből a tanulságot” — írta a Kladenská svoboda.⁹

Horthy Budapestre történő bevonulása, továbbá az erősödő fehérterror, másrészt a Csehszlovákia ellen irányuló katonai, revizionista törekvések és irredenta mozgalom méginkább aktuálissá tették a cseh s főleg a szlovák munkásság számára a magyarországi fehérterror elleni harcot.

E harc már 1919 végén széles körűvé vált, középpontjába Korvin Ottónak, a proletárállam egyik vezetőjének és társainak a megmentése került. 1920 tavaszán Somogyi, jobboldali szociáldemokrata újságíró meggyilkolásával újabb lendületet vettek a fehérterror ellenes fellépések, amelyekbe még nagyobb tömegek kapcsolódtak be. A marxista baloldali soraiban érlelődött az a gondolat, hogy a „hóhérok uralmát” a nemzetközi proletariátus egységes akciójával kell elsöpörni.¹⁰ Főleg a kárpát-ukrajnai és a szlovákiai magyar nyelvű munkásság követelt radikális eszközöket.¹¹

⁶ Sociální demokrat, 1919. aug. 8.

⁷ Uo. 1919. aug. 22.

⁸ Červen, 1919. szept. 25.

⁹ Kladenská svoboda, 1919. aug. 12.

¹⁰ E gondolatot konkrétan fejezi ki a Kassai Munkás, 1920. febr. 19. Le Horthyval! c. cikke.

¹¹ Lásd ezzel kapcsolatosan a szociáldemokrata párt beregszászi szervezetének a különböző nyugati baloldali lapokhoz küldött leveleit. UVA Česk. voj. velit. č. j. 206/20. div.

A csehszlovák munkásság harca a fehérterror ellen tetőfokát az 1920. június 20. — augusztus 25. között a nemzetközi bojkott idején érte el. Ebben az időben akarták a magyar revizionista katonai körök csehszlovákellenes terveiket, a szovjetellenes intervencióba való bekapcsolódás útján realizálni. Így módon a csehszlovák munkásság bojkottja egyben a nemzetközi reakció támaszát kereső magyar külpolitikai törekvések ellen is irányult. Horthy katonai-revizionista terveinek elemzése jól rávilágít arra, hogy a tervek megvalósulása — nem utolsó sorban — a fehérterror kiszélesítését, a szomszédos népek demokratikus vívmányainak megghiúsítását szolgálja.¹² Emiatt 1920 tavaszán és nyarán igen bonyolulttá vált a helyzet. A bojkottot — mint ismeretes — a reformista Nemzetközi Szakszervezeti Központ hirdette meg a haladó közvélemény és forradalmi erők nyomására. Tartalmában nem forradalmi akciónak szánta. Így fogták fel azt a csehszlovák szociáldemokrácia jobboldali vezetői is. A bojkott megvalósulása Csehszlovákiában azonban túllépte a megadott kereteket. A vezetés szinte kezdettől a forradalmi munkásság kezébe ment át, ami azt az osztályharc szerves részévé változtatta. Ez nemcsak abban mutatkozott meg, hogy igyekezett elhárítani az államapparátusnak a bojkott megsértésére irányuló sorozatos kísérleteit,¹³ hanem abban is, hogy amikor a bojkottot augusztus 8-tól a Szakszervezeti Szövetség beszüntette, a csehszlovák szakszervezeti bürokrácia felszólítása ellenére a bojkott tovább tartott.¹⁴ Erről írta a „Proletár” c. magyar kommunista lap, hogy Csehszlovákiában „új típusú bojkott” születik.¹⁵ A bojkottot Csehszlovákia számos területén — Csehországban és másutt — a munkásság tömegtüntetésekkel, szolidaritási és egyéb akciókkal (pl. gyűjtések a fehérterror üldözötteinek megsegítésére stb.) támasztotta alá.¹⁶

A bojkott — jöllehet a célja nem a Horthy-rend megdöntése volt — nagy nemzetközi szolidaritási akcióként értékelhető, s jelentősége a magyarországi haladó erők küzdelme szempontjából is számottevő volt.

A csehszlovák — magyar haladó és forradalmi erők eme együttműködésében jelentős szerepet vállalt a Csehszlovákiában tevékenykedő magyar emigráció.

A magyar emigráció összetételét tekintve nem volt egységes, sőt a fehérterror Magyarországá elleni közös fellépés koncepciója sem alakult ki. A fehérterror elleni harc két koncepciója jött létre a csehszlovákiai magyar emigrációban.

¹² Részletesebben: Boros Ferenc: O protičeskoslovenských revizionistických plánech... m.

¹³ Ilyen kísérletekre már a bojkott megkezdésekor sor került. A bojkott ugyanis sértette a szlovákiai földbirtokosok és a csehszlovák tőkések érdekeit. Károsodás érte őket abból eredően is, hogy a magyar reakció ellen bojkottal válaszolt. Így helyenként csak részlegesen hajtották végre a bojkottot.

¹⁴ A bojkott fokozatosan csak augusztus 25-én szűnt meg Csehszlovákiában. Lásd a Magyar Vezérkari Főnökséghez befutott jelentéseket. HL (Hadtörténeti Levéltár) VFK I. oszt. 1920. 21. 531.

¹⁵ Proletár, 1920. aug. 26. A cseh forradalmi munkásság folytatja a bojkottot.

¹⁶ Lásd: Červen. III. évf. 17. sz.

Az egyik koncepció a nem-kommunista emigrációt, a szociáldemokrata reformista szárnyát (Garamit), a centrista szárnyat (Kunfit, Böhmöt, Garbait stb.) fogta össze, míg a másikat a kommunista emigráció fejlesztette ki. Mindkét csoportnak voltak kapcsolatai a csehszlovák társadalom különböző rétegeivel.

A nem-kommunista emigrációs csoportok központja — éppen úgy, mint a kommunista emigrációé — Bécs volt. Az 1919 október végén, november közepén elindított, s a nem-kommunista emigráció törekvéseit, állásfoglalásait többé-kevésbé kifejező újságok, mint pl. a Bécsi Magyar Újság, Az Ember megjelenésük után csakhamar eljutottak Csehszlovákiába is.¹⁷ A Tanácsköztársaság leverése után kiforratlan magyarországi helyzet a szociáldemokrata és polgári emigráció jelentős részének magatartására sokáig hatással volt, állandóan táplálták azt a reményt, hogy a hazai ellenzéki, liberális, demokratikus erőkre építve sikerül holmi polgári demokratikus fejlődési irányt diktálni, s olyan rendszert létrehozni, amelybe számukra kedvező módon „épülhetnek be”. Feladatuknak ezért a magyarországi demokratikus, liberális burzsoá erők támogatását, s azok nemzetközi pozícióinak erősítését tekintették.

Peidl Gyula szakszervezeti kormányának hatalomrajutása után még bizonyos csehszlovák burzsoá körök is lehetségesnek látták, Friedrich István és József főherceg előtérbe kerülésekor pedig egyre nyíltabban hangoztatták, hogy a két ország normális kapcsolatai megteremtésének előfeltétele végett Magyarországon polgári demokratikus kormányzat létrehozása lenne célszerű, amely kevesebb veszélyt jelentene Csehszlovákia számára, mint a legitimisták, vagy a „szegedi ellenforradalmi kormány” hatalomirányítása.¹⁸ Ezért a magyarországi eseményeket ebben az irányban igyekeztek befolyásolni, s a prágai magyar követséggel is felvették a kapcsolatot, ¹⁹ sőt Flieder csehszlovák követ Garamival is találkozott Bécsben.

A magyarországi liberális és szociáldemokrata körök részéről is megvolt bizonyos „csehszlovák orientáció”, ami többek között abban mutatkozott meg, hogy a csehszlovák polgári demokráciát mint példát ajánlották követendőnek Magyarország számára is, mondván, hogy e köztársaság kiváló vezetői „ügyes” taktikával, a szociáldemokrácia és a burzsoázia együttműködésével megmenették a tőke uralmát az első világháború utáni kritikus időben. A Népszava pl. Masaryk üzeneteként „A bolsevizmus nem marxizmus” címmel közölt egy cikket, amelyben a szerző a csehszlovák köztársaság „szilárdságát”, az „igazi marxizmus talajáról” (értsd reformizmus — B. F.) vívott bolsevizmus elleni harccal bizonygatta. Mint a cikkben kifejtette: „A csehszlovák demokratikus köztársaság vértzetten áll minden támadó kísérlettel szemben, ügyeit szociáldemokraták és java fajtabeli polgári demokraták intézik, akik államférfiúi

¹⁷ Az Ember, 1920. nov. 14.

¹⁸ Részletesebben lásd: Boros Ferenc id. kand. értekezése. 162—164. o.

¹⁹ OL (Országos Levéltár), KÜM (Külgymisztérium) Prágai Követség, 962/19.

tisztánlátással egyfelől a klerikális reakciót törik le, másfelől a bolsevizmus alól húzzák ki a gyékényt.”²⁰

Azt az irányt, amely a „beilleszkedés” útját egyengette Magyarországon, az emigrációban kezdetben a Garami befolyása alatt álló Bécsi Magyar Újság köré tömörülő emigráns vezetők képviselték. Ezek szorgalmazták a csehszlovák — magyar polgári alapon történő közeledést. A magyarországi ellenforradalmi reakció elleni harcot a lap kezdetben rendkívül óvatosan, felemás módon vetette fel s ezért sokan „Horthy-Magyarország szócsövének tekintették”. A Bécsi Magyar Újság „közvetítő” szerepre való törekvése megmutatkozott a magyar „béke delegáció” Párizsba utazása után is. Az emigráns lap szembe fordulása Horthyékkal csak 1920 februárjában, Somogyi és Bacsó meggyilkolása után következett be.

A Bécsi Magyar Újsággal ellentétben Az Ember c. emigráns lap, amely elsősorban a Kunfi Zsigmond és társai körül tömörülő emigrációs csoportnak volt a szócsöve, de megszólaltatta az emigráció forradalmár képviselőit is, pl. Gábor Andort, Molnár Árpádot. Nemcsak a fehérterror tényeit tárta a nemzetközi közvélemény elé, de bírálta a hazai szociáldemokrácia behódoló politikáját is és leleplezte Horthy revizionista törekvéseit. Gróf Apponyi Albert párizsi küldetéséről a következőket írta: „Apponyiék olyan önrendelkezésről szavalnak, amely a nemzetiségeket magyar recept szerint Horthy-módszerrel szavaztatná meg, ahol fehérterroristák folytatnának eszmecserét azokkal, akik nem lelkesednek a Jehlicskákért, a Kutkafalvyakért.”²¹

A szociáldemokrata és a polgári emigráció a fehérterrorellenes nemzetközi harc szervezésének jelentős tényezője volt. Lapjaik híryanagaira támaszkodott a csehszlovák sajtó is és felhasználta azokat. A csehszlovák sajtó propagandatevékenysége nemcsak a csehszlovák és a nemzetközi közvélemény tájékoztatását segítette elő, de hozzájárult ahhoz is, hogy 1920 folyamán fehérterrorellenes megmozdulások egész sora zajlott le Csehszlovákiában. Ezekben a lapokban a fehérterrornak, Horthy revíziós terveinek nemcsak a leleplezése, bírálata, hanem azok cáfolhatatlan dokumentumai is napvilágot láttak.²²

Az emigráció képviselői szoros kapcsolatban voltak csehszlovák polgári és szociáldemokrata vezetőkkel. 1920 folyamán az emigráció számos képviselője járt Csehszlovákiában is. Tárgyalt vezető csehszlovák politikusokkal, így Tusár miniszterelnökkel, Beneš külügyminiszterrel, Šrobár és Hodža politi-

²⁰ Népszava, 1919. aug. 30. A bolsevizmus nem marxizmus. Masaryk üzenete.

²¹ Az Ember, 1920. febr. 7. A magyar reakció és a népek önrendelkezési joga.

²² Így pl. a bécsi magyar követségről megszerzett Reich-féle dokumentumok Horthy titkos diplomáciájának és az általa támogatott irredenta mozgalom leleplezéséről. Világosság, 1920. szept. 22. A követség kárpitjai mögött: Akták Horthyék szlovenskoí irredentájáról (Az Ember, 1920. szept. 19.); A francia — magyar titkos szerződés (Világosság, 1920. okt. 6.); Mire tanítja a Felvidéki Liga a Felvidékre utazó magyarokat? E dokumentumokat a csehszlovák sajtó is közzétette, vagy legalábbis ismertette. Az egész ügy nagyon kellemetlenül érintette a magyar kormányt.

kusokkal.²³ 1920 nyarán ez a kapcsolatkeresés fokozódott s szoros összefüggésben a bojkottal, majd a kisantant létrehozásával kialakult a nem-kommunista emigráció ún. *kisantant orientációja*, ami tulajdonképpen egyet jelentett azzal, hogy a szociáldemokrata és a polgári emigráció jelentős része a Horthy-reakció uralma elleni harcában reményét a nyugati demokráciák és a szomszédos országok kormányainak segítségébe helyezte.²⁴ Közvetlen céljuk egy ellenkormány létrehozása, továbbá Csehszlovákia és Magyarország közötti háború esetén az emigráció felfegyverzése volt.²⁵ Terveikben szerepet játszott a pécsi válságnak a kisantant segítségével történő megoldása is.²⁶ Az emigráció ezen tervének reálisnak mondható alapja volt.

A csehszlovák kormány ugyanis erőlyesen fellépett a monarchista reakció ellen a Magyar Tanácsköztársaság proletárállam leverése után. Ezt az erélyt azonban már nem tapasztalhatjuk ennyire Horthyval s a Huszár-féle koalíciós kormánnyal szemben. Ebben a változásban az a körülmény játszott szerepet, hogy a magyarországi fejlődés külpolitikailag az antanthatalmaktól függött, s az antant álláspontot — mindenekelőtt a békekötésre való tekintettel —, a kis államoknak, így Csehszlovákiának is méltányolniuk kellett. Másrészt, a csehszlovák kormány alapján véve tudatában volt annak, hogy egy demokratikus rendszer Magyarországon egyelőre irreális, márcsak azért is, mert a magyarországi ellenzéki erők bázisa gyenge, másrészt sem az antant, sem a magyarországi burzsoázia nem kívánta egy levert proletárállam után „az erős kéz” politikáját felcserélni a „lazítás” politikájával.

A burzsoá Csehszlovákiától, amely részese volt a Magyar Tanácsköztársaság leverésének, egyébként is illuzórikus volt azt várni, hogy a magyarországi polgári demokratikus fejlődés egyik aktív támogatója legyen, hiszen nem voltak különösen jó tapasztalatai a magyarországi polgári demokratikus kormányzat időszakából sem, mivel Károlyi Mihály kormánya demokratikus jelszavakkal átitatott nemzetiségi demagógiával próbálta megakadályozni a cseh és a szlovák nép közös államának megszilárdulását s harcolt a történelmi Magyarország „integritásáért”, sőt 1919 augusztusa után is arról győződhetett meg, hogy a magyar burzsoá társadalom egyes rétegei között nem sok különbség volt a revízió kérdésében. E tekintetben a szociáldemokrácia is a revizionista magyar uralkodó köröket támogatta,²⁷ nem beszélve arról, hogy az emigráció szociáldemokrata és polgári képviselői sem rejtették véka alá, hogy ők sem

²³ Bécsi Magyar Újság, 1920. ápr. 25., 27., május 4.

²⁴ Dr. Löwy Ödön: Az emigráció kupecsei. Wien. 1923. 10–16. o. Részletesebben: Boros Ferenc: id. kand. értekezés. 397–398. o.

²⁵ Az Ember, 1920. aug. 15. Az emigráció kötelessége. (Vezércikk.)

²⁶ AMZV-Videň 1920/87. (1920. szept. 7.) A terv az volt, hogy Pécssett egy ellenforradalmi kormányt hoznak létre, s a jugoszláv megszállást ott mindaddig fenntartanak, amíg az új kormány az utódállamok segítségével meg nem erősödik. E célból Csehszlovákiában és Jugoszláviában katonai egységeket hoznak létre emigránsokból, ami szerintük Romániában is minden bizonnyal sikerülne.

²⁷ Részletesebben foglalkozik a kérdéssel a szerző i. disszertációjában.

mondanak le a revízióról, csak azt egy későbbi időre, a demokratikus köztársaság megteremtése utáni időre akarják elhalasztani.²⁸ A magyarországi polgári demokratikus út támogatása csehszlovák részről így lekerült a napi-rendről. Ez annál inkább megtörténhetett, mivel a csehszlovák kormány érdekeinek megfelelt a magyarországi forradalmi erőkkkel való leszámolás. Sőt a csehszlovák kormány a magyar kommunista mozgalom elleni harcban együttműködött a magyar reakcióval²⁹ — egy olyan időben, amikor a Horthy-rendszer revizionista politikai törekvései elleni védelmet az antant és az utódállamok segítségével kereste.

A demokratikus út irreálisából kiindulva a benesi külpolitika az emigrációval szemben óvatos álláspontra helyezkedett: az emigráció nem kapott komolyabb biztatást ez említett sorozatos megbeszéléseken.³⁰

1920 nyarán, amikor az emigráció képviselői Flieger csehszlovák bécsi követ, sőt Renner osztrák kancellár által is támogatott újból ostromolták javaslataikkal a csehszlovák kormányt, annak válasza elutasító volt. Benes közölte Flieger követtel, hogy a „csehszlovák kormány a dologba beleavatkozni nem fog”.³¹

➤ Az elmondottakból következik, hogy a csehszlovák burzsoáziának és politikájának a magyarországi fejlődéshez való viszonya egy adott tény volt. E tény figyelembevételének elmulasztása az emigráció részéről csak irreális tervezgetésekre, elképzelésekre vezethetett. Az emigráció vezetői később alapjában véve helyesen ismerték fel a helyzetet, s egyben elismerték akkori koncepciójuk irreálisát. Szende Pál, az emigráció egyik jelentős polgári radikális képviselője 1922-ben azt írta, hogy Clark Magyarországra érkezésekor „még felcsillant némi halvány reménysugár”. Most már világosan látható, hogy „mily naivitás volt akkor részünkről az a remény, hogy az entente maga fog Magyarországon demokratikus kormányzatról gondoskodni.” Majd vádlóan hozzátette: az antant csak addig dobálódzott demokratikus jelszavakkal, amíg Magyarországon Tanácsköztársaság volt. Mihelyt azonban megváltozott a helyzet, „nem akartak többé demokráciáról tudni. . . London, Párizs, Róma

²⁸ Lásd pl. Bécsi Magyar Újság, 1920. máj. 9. Isten békéje.; Világosság, 1920. jún. 1. 4—6. old.; „... meg vagyunk győződve arról is — írja Kunfi —, hogy a békeszerződésnek ezek a korrektúrái megvalósulnak, mihelyt olyan Magyarország kerül mai helyére, amelyben nem a korbács és a tisztikaré lesz a döntő szó és a döntő tett”.

²⁹ Venkov, 1919. dec. 2-i sz.-ban Az Est c. magyar lapra hivatkozva olvashatjuk, hogy 1919 decemberében Teleki és Tusar között tárgyalásokra került sor magyar politikai emigránsok kiadatásáról. Tusar ezt megtagadta, de ígéretet tett, mondván: „Československá vláda se bude starat o to, aby uprchlíci nerušili politiku Československa”, mivel „v Československé republice nemůžeme bolševizmus zapustiti kořen”. Az együttműködésnek számos konkrét példáját említhetnénk meg. Ezek között jelentősek: a csehszlovák katonai bíróság 10.507/1919. sz. jogsegélykérés a magyar hatóságoktól (MMI A. II. 11/4), továbbá lásd ezzel kapcsolatosan: A. Kodytkova, 1919. c. visszaemlékezéseit, amelyben leírja, hogy 1920 tavaszán a magyar kormány kiadta őt a csehszlovák katonai bíróságnak és besorozták a Múna-perbe. 102. o.

³⁰ Lásd: Bécsi Magyar Újság, 1920. ápr. 25., 27.

³¹ AMZV-Videň 1920/87. (1920. szept. 7.)

tábornokai és diplomatai lettek a kurzus keresztapjai.”³² S e tekintetben nem voltak kivételek az utódállamok sem. „Mindemez államokban találhatók politikusok és különösen hatalmas gazdasági csoportok, amelyeknek a Horthy-uralom módszerei, különösen pedig az a mód, ahogyan a munkásokkal elbánt, rokonszenvesek... Amióta a Habsburg-veszély megszűnt, sokan vallják az utódállamokban azt a nézetet, hogy Horthy uralma a legkedvezőbb állapot, mert ez úgy Károlyi visszatértét, mind a magyar demokráciának a diadalát... megakadályozza.”³³ Szende rámutatott arra is, hogy az a réteg, amely az utódállamokban támogatta az emigrációt és szimpatizált vele, csekély befolyással rendelkezett. Azok az érdekcsoportok ellenben, amelyeknek háta mögött kevesen álltak, de hatalmuk annál nagyobb volt, mindenképpen támogatták Horthyt, illetve semmit sem tettek megbuktatására. „El lehet mondani, hogy a Horthy-rendszer létét a nagyjából nyílt és befolyásos utódállambeli politikusok titkos rokonszenvének köszönheti”³⁴ — írta. Fényes Samu „Hazavezető nyomok” c. cikkében, 1920. augusztus 13-án, kiábrándultan állapította meg: „Egyik diadalmastól sem lehet hát elvárni, hogy a demokrácia lovagja és az emberi szabadságok kiterjesztője lesz. És ami vonatkozik a nagyjából, az alkalmazandó a kisentente államaira is...”³⁵ Végül Garami is leszögezte, nem volt könnyű a „külföld jóérezsű, demokratikus elveket valló politikusait” az antidemokratikus terror ellen megnyerni, mert ezek rettegtek a bolsevizmustól.”³⁶

A fent elmondottak persze nem jelentik azt, hogy a csehszlovák polgári demokrácia megtagadott minden segítséget a magyarországi fehérterror elleni harcban. Ellentmondana az ilyen megállapításnak többek között az a tény, hogy az emigráció képviselői, tömegei tartózkodhattak Csehszlovákia területén — jóllehet ez nem elsősorban a burzsoá államapparátus jóindulatával volt magyarázható. A nem-kommunista emigráció lapjait a csehszlovák kormányzat támogatta, terjesztésüket elősegítette.³⁷ A hazai és nemzetközi demokratikus közvélemény felé mintegy elégtételként, továbbá a revíziós magyar külpolitika elleni mérsékelt fenyegetésként az emigráció vezetőivel időnként tárgyalásba bocsátkozott, sőt megszólaltatta még Károlyi Mihályt is.³⁸ Az el-

³² Szende Pál: Új október felé. Bécsi Magyar Kiadó. Wien, 1922. 9. o.

³³ Uo. 8. o.

³⁴ Uo. 17. o.

³⁵ Bécsi Magyar Újság, 1920. aug. 13.

³⁶ Garami Ernő: Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulmányok. Leipzig—Wien, 1922. 206—120. old.

³⁷ Az Ember, 1920. ápr. 11-i száma pl. azzal büszkélkedik, hogy volt idő, amikor nem engedték be Szlovákiába a lapot. A helyzet azóta megváltozott. „Szlovensko minisztere... biztosítja lapunk szabad terjesztését.” A szlovák teljhatalmú miniszter 4694. prez. sz. rendeletében 1920. jún. 7-i keltezéssel felszólítja a főispánokat, hogy a Kunfi Zsigmond szerkesztésében, Bécsben megjelenő időszakos lap, a Világosság terjesztését és szállítását Szlovákia területén engedélyezzék. (A Világosság 1920 nyarán jelent meg. — B. F.) Ugyancsak megjelenése után mindjárt engedélyezték a Jövő (Garami-féle) c. lap terjesztését is 1921-ben.

³⁸ Lásd: Národná politika, 1920. aug. 15. Interjú Károlyi Mihály gróffal. Károlyi többek között a várható magyarországi politikai fejlődésről nyilatkozott.

lenforradalmi magyar kormány szemében mindez persze szálfka volt és azzal vádolta a csehszlovák kormányt, hogy az Magyarország ellen pénzeli az emigrációt.³⁹

A nem-kommunista emigráns lapok (Az Ember, a Bécsi Magyar Újság, a Világosság) csehszlovákiai terjesztésének engedélyezése és támogatása elsősorban nem „kurzus-ellenességükkel”, hanem kommunista-ellenességükkel függött össze: Antikommunista mivoltuk a cseh burzsoázia számára nagy szerepet játszhatott az erősödő szlovákiai baloldali, mindenekelőtt magyar nyelvű mozgalmak elleni harcban.

E lapok kommunistaellenessége, a kommunista mozgalomról és a magyarországi proletárdiktatúráról terjesztett rágalmai korán kiváltották a csehszlovák burzsoá közvélemény figyelmét. „Az Ember” 1920. április 25-i száma pl. megbízható forrásból” közölte, hogy Horthy „álbolsevik ügynököket” küld Szlovákiába. „Ezek — írja — a bolsevizmus jelszavával akarják megbontani a munkásosztály egységét.” „Megfizetett Horthy-bérencek próbálnak bolsevik agitációt és felfordulást csinálni Szlovákiában” — állapítja meg.⁴⁰ Kunfi Zsigmond „Nyílt levél Szlovensko munkásságához!” c. cikkében, 1920. május 17-én rámutatott „a Tanácsköztársaság szörnyű következményeire” és „óvta” a szlovák proletariátust ennek az útnak a követésétől. Kijelentette: „Aki ma a Magyarországot körülvevő államok bármelyikében a proletárdiktatúra komoly megteremtésén dolgozik: az tudatosan, vagy öntudatlanul Horthyék szövetségese, az erősíti a fehérterror uralmát és gyengíti a vele ellentétes és ma ellenséges államok nemzetközi helyzetét, az meghosszabbítja a magyar proletariátus Golgothajárását.”⁴¹

A levél felkeltette a csehszlovák munkásmozgalom egész jobbszárnyának és a csehszlovák burzsoá közvéleménynek a figyelmét — lapjaik közölték és bőségesen kommentálták a levelet — s felhasználták az erősödő szociáldemokrata balszárny ellen, s indítékot nyertek belőle a magyar kommunista emigránsok üldözéséhez. Amikor 1920 nyarán Kunfi Zsigmond és Böhm Vilmos, Flieder csehszlovák követnél tett látogatásukon arra kérték a csehszlovák kormányt, adjon engedélyt 200–300 magyar szociáldemokrata emigránsnak Csehszlovákia területére való küldésére — azzal indokolták, hogy egész Szlovákia tele van „a kommunisták terrorista agitátoraival”, akiket Budapestről irányítottak oda és szerintük éppen azoknak az „elvtársaknak” a jelenléte

³⁹ PI (Párttörténeti Intézet) Arch. Vádiratsorozat, Bp. Ügy. 1921-Kü. 80.241. (1921. aug. 19.) 1–5. o. A vád a következő volt: Magyarországot (azaz a magyar ellenforradalmi rendszert) rossz színben tüntetik fel külföld előtt, „felkeltik a világ gyűlöletét Magyarország iránt”, a kisantanttal működnek együtt, annak katonai beavatkozását sürgetik és az utódállamok magyarságát is ez irányban befolyásolják. — A magyar kormánysszervek 1920 folyamán többször kísérletet tettek a Bécsi Magyar Újság megvásárlására, ami ugyancsak bizonyítéka annak, hogy az emigrációtól, kapcsolataiktól nagyon tartott az ellenforradalmi reakció.

⁴⁰ Az Ember, 1920. ápr. 25.

⁴¹ Uo. 1920. máj 17., továbbá: Robotnické noviny, 1920. máj. 18.; Národní listy, 1920. máj. 20.

hatna megnyugtatóan a csehszlovák munkásságra, akik a kommunizmust Magyarországon átérték és árnyoldalai révén kigyógyultak abból.⁴²

Amikor 1920 nyarán az említett lapok kommunistaellenessége fokozódott, csehszlovákiai támogatásuk is nagyobb méretű lett. „Az Ember” 1920. augusztus 15-i száma arról írt, hogy „a nagy érdeklődés szükségessé tette, hogy Szlovenszkóban önálló kiadóhivatalt létesítsünk”.

Míg a centrista emigráció kommunistaellenessége, uszítása károsan hatott a forradalmi erők harcára, segítséget adott a kommunista befolyás ellen hadakozó pozsonyi magyar jobboldali szociáldemokrata vezetőknek. A Robotnické noviny pl. felhívta a munkások figyelmét arra, hogy ne higgyenek a magyar kommunistáknak, mert „egy részük irredenta, a másik részének pedig az a feladata, hogy a szlovák proletariátust a proletárdiktatúra jelszavával megnyerje a III. Internacionálé elveinek”.⁴³

Követelte továbbá, hogy vizsgálják felül a szlovákiai pártszervezetek tagságát és funkcionáriusait s a csehszlovák szervezeteket határolják el a magyar szervezettől. Az opportunisták vezetők szorgalmazták, hogy válasszanak új vezetőségeket és a szervezetek élére állítsanak megbízható cseh vagy szlovák személyeket.

1920 szeptemberében a Mayer Samu és Wittich Pál (régí opportunisták szociáldemokraták) körül tömörülő pozsonyi „munkásság kérésére” Rónai Zoltán megjelent Pozsonyban és „áldozatos, önzetlen, óriási” munkájával „igyekezett menteni, ami menthető” volt.⁴⁴ Még számos olyan tényt felsorolhatnánk, amelyek bizonyítják, hogy a Kunfi-féle centristák káros irányban igyekeztek befolyásolni az erősen balra tartó szlovákiai munkásmozgalmat, amelynek kapcsán gátolták a kommunista emigráció harcát az ellenforradalmi reakció ellen. Abból a megtévesztő elvből indultak ki, hogy a kommunista mozgalom gyengíti azoknak az államoknak a helyzetét, amelyek képesek lennének kieszközölni pl. a magyar hadsereg lefegyverzését. Márpedig, ha a csehszlovák burzsoázia azt látja, hogy Horthy gyengítése azzal a veszéllyel jár, hogy esetleg a „bolsevizmus” kerül ismételtén hatalomra Magyarországon, akkor eleve nem nyújt segítséget a fehérterror rendszerének eltávolításához, nem engedi meg a szervezkedést az ország területén, mert — ahogy a Bécsi Magyar Újság írta: „A magyar emigráció kedvéért — ilyen körülmények között nem teszik ki a mai állami és társadalmi rendjét a fölforgatás veszedelmének.”⁴⁵ A centristák és a többi nem-kommunista irányzatok a kommunistákat,

⁴² AMZV Videň 1920/67. (1920. júl. 9.)

⁴³ Robotnické noviny, 1920. júl. 21.

⁴⁴ Göndör Ferenc: Vallomások könyve. Wien, 1922. 195—198. o. Göndör itt leírja, hogy a helyzet ekkor már „teljesen meg volt mérgezve”. Volt egy idő Csehszlovákiában, amikor Kunfi Zsigmond, Böhm Vilmos, vagy Garbai Sándor a közelébe nem mehettek a Szlovákiában levő munkásotthonoknak, lévén ők árulók. Viszont a szlovákiai magyar munkásság ünnepelt vezérei olyanok voltak mint Seiden Ármin, Guttman Henrik, Illés Béla, Siedler Ernő, Sugár Tivadar stb.

⁴⁵ Bécsi Magyar Újság, 1920. szept. 3. Veszedelem mindnyájunkra... (Vezércikk).

a vendégjog megcsúfolásával vádolták, amely kiváltotta a burzsoázia ellen-szenvét s ennek következményeit nem a kommunistáknak, hanem nekik kell viselniök. Nem csoda ezek után, hogy sokan a nem-kommunista emigráció tagjai közül a burzsoázia szolgálatába szegődtek a kommunisták elleni harc-ban.⁴⁶

A polgári és a szociáldemokrata emigráció csehszlovákiai kapcsolataiban e kettősséget nem szabad figyelmen kívül hagyni. E kettősség szorosan össze-függött s tulajdonképpen egyenes következménye volt a társadalmi haladás kérdésében elfoglalt álláspontjuknak. Mindezek megállapításával nem kíván-juk csökkenteni az emigráció Horthy Magyarországa elleni harcának jelentő-ségét, de tény, hogy koncepciójuk és abból eredő magatartásuk a forradalmi erők harcát az adott időben bénítani igyekezett, s ez károsan hatott nemcsak a magyar, de a csehszlovák munkásmozgalomra is.

Egészen más utakon járt a kommunista emigráció, amely a proletárdikta-túra s a forradalom eszméjéhez hű maradt kommunistákat gyűjtötte össze.

A magyar kommunisták 1920 tavaszán és nyarán még mindig nagy re-ményeket fűztek a világforradalom kirobbanásához s úgy vélték, hogy a „fehér-terror után Magyarországon csak Noske-féle formában jöhet a demokrácia”. Ebből következett, hogy a polgári demokráciáért folyó harcot nem tekintet-ték a proletariátus érdekének.

A kommunista emigráció ebből a tételből indult ki, és a hazai forradalmi erők bátorításán túl arra törekedett, hogy minden erejével részt vegyen a nem-zetközi proletariátus osztályharcában, a forradalmi hullám szélesítésében, ki-építse kapcsolatait a szomszédos országok forradalmi erőivel és szorosabbra vonja az ún. „vasgyűrűt” a fehérterror Magyarországa körül. Ez a politika az adott viszonyok között alapjában véve az egyetlen helyes, forradalmi poli-tika volt.

A magyar kommunista emigráció tevékenységének egyik fontos terüle-tévé Csehszlovákia vált, ahol a balratolódás 1920 tavaszán és nyarán fokozó-dott, s — ahogy erről már szó volt — a munkásság fehérterror-ellenes harca növekedett. A bécsi központ 1920 első felében számos magyar emigránst küldött Csehszlovákiába, akiknek feladata az odakerült emigránsok tevékeny-ségének összefogása, irányítása volt, továbbá: bekapcsolódás a balszárny harcának támogatásába — főleg a magyarok lakta területeken. A magyar kom-munisták bécsi ideiglenes Központi Bizottságának megbízásából Hamburger Jenő, Pór Ernő, Seidler Ernő, Karikás Frigyes, Friedler Rezső, Münnich Ferenc, Illés Béla, Hajtay Frigyes, Jász Dezső és még sokan mások Szlovákiában és Kárpát-Ukrajnában tevékenykedtek, míg Liberecben (Reichenberg) Alpári Gyula dolgozott.

⁴⁶ Lásd: Proletár, 1920. okt. 21., nov. 18., dec. 16-i számait, amelyek leleplezik ezt a szerepüket.

Tevékenységük sokrétű volt. Széles körű kapcsolatokat építettek ki a balszárnyal, mindenekelőtt a fehérterror elleni harcban. Bécsből érkező vezető kommunisták részt vettek pl. a balszárny Prágában 1920 február első felében megtartott tanácskozásain,⁴⁷ ahol a fehérterror elleni harc is jelentős súllyal szerepelt. Részt vettek az 1920. március 1-én, a Lidový dűmben tartott nagygyűlésen, ahol felszólaltak, s a csehszlovák forradalmi munkásság támogatását kérték a fehérterror elleni küzdelmükhöz.⁴⁸ Emellett nagy számban kapcsolódtak be, főleg Szlovákiában, annak is leginkább déli, magyarlakta területein és Kárpát-Ukrajnában — a baloldali erők harcába s a kortárs, Svetlik szavaival élve „a megerősödött baloldallal együtt itt hihetetlen gyorsasággal juttatták győzelemre a proletárinternacionalizmus és a nemzetközi forradalom gondolatát”.⁴⁹

Ez annál is inkább bekövetkezett, mivel a szlovákiai magyar dolgozó tömegek a legközvetlenebbül érezték a magyarországi revizionista törekvésekből származó, s a fehérterror szlovákiai kiterjesztésére irányuló veszélyt. Ezért az ellenforradalom kibontakozása Magyarországon döntő fordulatot hozott a szlovákiai magyar munkásság soraiban. A magyar reakció győzelme után a csehszlovák munkásmozgalommal való kapcsolat kiépítésének vágya meggyorsult. A szlovákiai munkásmozgalom internacionalista egyesítésének a magyar nyelvű szervezetek többé-kevésbé élharcosai lettek. Ezt mutatja a magyar és a német össz-szlovákiai baloldali küldöttek és a csehszlovák szakszervezetek képviselőinek már az 1919. szeptember 28-án Pozsonyban megtartott ülése, de méginkább a december 7-i pozsonyi tanácskozás, amelyen a szociáldemokrata párt kassai, komáromi, érsekújvári, nyitrai és pozsonyi magyar és német szervezetei vettek részt, s ahol elfogadták a kassai (volt felső-magyarországi) szervezet álláspontját, miszerint egységes pártot kell alakítani az országban és felhívtak minden német és magyar szociáldemokrata szervezetet, hogy „csatlakozzanak a Csehszlovák Szociáldemokrata Munkáspárthoz”.⁵⁰ A szlovákiai magyar munkásság állásfoglalásának abból a szempontból is nagy jelentősége volt, hogy — amint erre a magyar hadvezetőség is többször rámutatott — az irredenta mozgalom talaja ezeken a területeken mindvégig nagyon ingatag maradt.⁵¹

A gyors balratolódást, a kassai központ előtérbe kerülését, a pozsonyi jobboldali szociáldemokrata vezetőség befolyásának csökkenését a jobboldali szociáldemokrácia és burzsoázia — bár túlzással — jórészt a magyar emigráció

⁴⁷ SUA. PMV. 1920. K/44/812.; Kladenská svoboda, 1920. ápr. 8., UVA. MNO. S-41/25.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ A Harc, 1920. szept. 8. Svetlik: A szlovák munkásmozgalom és a Magyar Tanácsköztársaság.

⁵⁰ Lásd: M. Dzvonik: Ohlas Velkej októbrovej socialistickej revolúcie na Slovensku (1918—1919). Bratislava, PVPL 1957. 174. o.

⁵¹ Lásd erről részletesebben: Boros Ferenc: O protičeskoslovenských revizionistických plánech horthyovské reakce (1919—1920) ČCH. 1967. 3. sz. 344—368. o.

tevékenységének tulajdonította.⁵² Šrobár tett is már 1920 tavaszán újabb kísérleteket a kommunista emigráció menedékjogának korlátozására.⁵³

Különösen jól szemléltethető a magyar kommunista emigránsok részvétele a szlovákiai és kárpát-ukrajnai munkásság osztályharcában 1920 nyarán.⁵⁴ A kommunista emigráció a bojkottot igyekezett összekapcsolni a nemzetközi proletariátus osztályharcával. Kárpát-Ukrajnát ez időben, főleg a Vörös Hadsereg előretörésének időszakában fontos stratégiai területnek tekintette. Részben a közelgő Vörös Hadsereg, másrészt Horthy revizionista tervei miatt. A Vörös Hadsereg esetleges előrenyomulásának elősegítését, Horthy reakciós terveinek megakadályozását célzó akciók szervezése végett a bécsi központ megbízásából, hónapokon át tevékenykedett e területen Münnich Ferenc.⁵⁵ Kárpát-Ukrajna forradalmi munkássága szoros kapcsolatot tartott fenn „Vörös Kladno”-val.⁵⁶

A magyar kommunisták ez időben részt vettek a szlovákiai forradalmi munkásság harcaiban, felléptek gyűléseken, ahol az osztályharc és a proletár-internacionalizmus eszméjét hirdették.⁵⁷ Szlovákia déli területe fontos összekötő kapocs volt a hazai forradalmi erők és az emigráció között.⁵⁸

A kommunista emigráció elsősorban a szomszédos országok magyar nyelvű munkásságára támaszkodott, nála keresett védelmet, s magában Csehszlovákiában, az ottani viszonyoknak megfelelően, internacionalista kötelességének tekintette a szlovákiai magyarok támogatását, befolyásolását a reformista pártvezetőségekkel szemben. Ez lényegében mindaddig tartott, amíg a csehszlovák munkásság szervezeti széttagoltsága forradalmi alapon meg nem szűnt s a kommunista párt létre nem jött. A magyar kommunista emigráció ezt a folyamatot meggyorsítani igyekezett. Ebből a megfontolásból már 1920 februárjában kommunista szervezetet hoztak létre Kassán,⁵⁹ amely mindenekelőtt a Kassai Munkáson keresztül igyekezett hatást gyakorolni a szervezett munkásságra. A magyar kommunisták a kárpát-ukrajnai forradalmi, szocialista párt megteremtésében 1920 márciusában hasonló tevékenységet fejtettek ki. Mindezen túl támogatták a szlovákiai balszárnyat.⁶⁰ A segítség eredményességét befolyásolta, hogy az emigráció szoros kapcsolatban állt a bécsi központtal, így a nemzetközi kommunista mozgalommal s a Komintern-nel való kapcsolat is érvényesülhetett. Ez különösen éreztette hatását Liberec-

⁵² Lásd: Robotnické noviny, 1920. máj. 11. Rozchod medzi mad'arskými sudruhmi v Košiciach.

⁵³ Lásd: Kassai Napló, 1920. máj. 30.

⁵⁴ Részletesebben erről lásd a szerző cikkei és i. disszertációját.

⁵⁵ Lásd: Illés Béla visszaemlékezéseit. 1965. máj. 21., jún. 9. és 19., PI Arch.

⁵⁶ GAZO SSSR. Fond. 29. o. 3. sz. 59. l.

⁵⁷ Részletesebben: a szerző idézett cikkei és disszertációja.

⁵⁸ PI Arch. F. 643/1. 16. ée. 1–19.; PI Arch. Személyi dokumentumok gyűjteménye. 175.; BM Rendelet sor. 2453/1920. res. 1920. júl. 14.

⁵⁹ Lásd: Illés Béla id. visszaemlékezéseit, továbbá Jász Dezső visszaemlékezései (1965. okt. Berlin, Budapest). PI-Arch.; PI Arch. F. 643/1. 16. ée. 1–19.

⁶⁰ Uo.

ben, ahol Alpári Gyula tevékenységének segítségével a felső csehországi német nyelvű szociáldemokrata balszárnya megerősödött.⁶¹

A kommunista emigráció hatását fokozta az 1920 nyarán Bécsben megjelenő magyar kommunista hetilapnak, a Proletár-nak a csehszlovákiai illegális terjesztése.⁶² A Proletár cikkei többek között a csehszlovák haladó értelmiség lapjára a Červenre is hatottak. De hatásuk különösen a szlovákiai magyar nyelvű lapokra volt igen erős.⁶³

A magyar kommunista emigránsok részt vettek a szlovákiai szociáldemokráciának a forradalmi út mellett hitet tevő és a III. Internacionáléhoz való csatlakozást kimondó konferenciáin, Zsolnán, Kassán és másutt. A kommunista emigráció és a balszárny törekvései egybeestek s ez az együttműködés a magyar nyelvű dolgozók helyes orientálódását segítette elő, ami természetesen a legnagyobb gyűlöletet váltotta ki a szociáldemokrata jobbszárny és a burzsoá államapparátus részéről. A magyar kommunista emigráció elleni támadás a baloldali erők elleni általános fellépés első hullámaként jelentkezett; tömeges kiutasítások s a menedékjog korlátozása váltották egymást, előbb Kárpát-Ukrajnában, majd Szlovákiában. A magyar kommunisták száma 1920 őszén megcsappant, annak ellenére, hogy a baloldal minden lehetőséget (parlament, sztrájk stb.) felhasznált, hogy védelmezze a magyar proletár-állam harcosait a burzsoá terrortól.⁶⁴

A csehszlovák munkásság 1920 őszén bekapcsolódott a fehérterror áldozatai hozzátartozóinak megsegítését célzó gyűjtési akcióba, amelynek politikai tartalma az emigráció menedékjogáért folyó harc, az emigráció támogatása és védelme volt. Ez a magyar emigráció harca szempontjából óriási jelentőséggel bírt, lehetővé tette a csehszlovák és a magyar forradalmi erők szoros együttműködését.

A Csehszlovákiában harcoló és tevékenységet kifejtő magyar kommunista emigránsok szívügyüknek tekintették a kommunista párt megalapítását Csehszlovákiában. Ennek szükségére sorozatosan felhívták a figyelmet. A Proletár október 14-i számában megállapította, hogy a proletárforradalom objektív feltételei Csehszlovákiában is megvannak s ebben a helyzetben a fő feladat az ideológiai kérdések tisztázása, ami megköveteli a jobboldal bomlasztó tevékenységének megakadályozását, az egységes párt megteremtését.⁶⁵

Ismeretes, hogy a Csehszlovák Kommunista Párt megalakulása rendkívül bonyolult módon ment végbe. A magyar kommunista emigrációnak a párt létrehozásával kapcsolatos álláspontja közel állt a szlovákiai ifjúkommunisták,

⁶¹ Lásd erről K. Kreibich visszaemlékezéseit. AUD KSC 10—17-Kreibich. Záznam z besedy o ustavujicim sjezdu německé sekce komunistické strany ČSR se s. Kreibichem. III. 1956.

⁶² ŠA Trenčín 1920. Podžup. RH 2276.; 26740.; 20404.; ŠA Levoča 2096/20. pres.

⁶³ Részletesebben a szerző id. cikkei és disszertációja.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Proletár, 1920. dec. 16. és 22.

csehországi kommunista csoportok és a klandói balszárny nézeteihez és bírálta Šmeralt késedelmeskedése miatt.

Akadtak azonban olyan nézetek is a kommunista emigráció soraiban 1920 végétől, de főleg 1921 márciusa után, amelyek ultrabaloldali tartalmúak voltak és a széparatista törekvéseket erősítették. Ezek Šmeral „árulásáról” beszéltek,⁶⁶ ellentétben a Kommunista Párt II. kongresszusának irányvonalával, Szlovákiában szorgalmazták az önálló kommunista párt megalakulását, ami a nacionalista erők malmára hajtotta a vizet. E nézetek többé-kevésbé az emigráció helyzetéből eredő radikalizmusból, másrészt a nemzetközi helyzetben bekövetkezett változások figyelmen kívül hagyásából, a csehszlovák munkásmozgalom helyzetének leegyszerűsített szemléletéből eredtek.

*

Összefoglalva a magyar és csehszlovák forradalmi és haladó erők kapcsolatairól eddig elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy azok az egymástól élesen elütő körülmények, amelyek közepette 1919—1921 között a kétország forradalmi erői harcukat vívták, az együttműködés sajátos vonásait alakították ki. E kapcsolatok sokrétűek voltak és rajtuk keresztül a magyar forradalmi és haladó erők elsősorban azzal kaptak a csehszlovák munkásságtól nagy segítséget, hogy a csehszlovák munkásság küzdött a magyar emigránsok menedékjogáért, védelembe vette a fehérterror üldözötteit. Így vált lehetővé számukra, hogy Csehszlovákiában erős bázist építhessenek ki maguknak a fehérterror elleni harcukban. Emellett nagy jelentőségű volt a csehszlovák munkásság közvetett s közvetlen harca a fehérterror Magyarországa ellen is. Az emigráció csehszlovákiai kapcsolatai elősegítették a magyar proletárállam tanulságainak hasznosítását.

A tárgyalt időben kibontakozott együttműködés szerves része, s méltó folytatása volt a magyar és a csehszlovák proletariátus forradalmi hagyományainak, ezek továbbfejlesztését jelentette. S végső soron eredménye abban is megmutatkozott, hogy az együttműködés részben ellensúlyozni tudta a két ország uralkodó körei által szított nacionalista, sovíniszta gyűlölködést.

✱

Az előadásokat vita követte. Nem lehet feladatunk, hogy e gazdag polémia minden részletéről tájékoztassunk, csupán jelezni kívánjuk a legfontosabb kérdéseket. *Csizmadia Dezső*, a Nyitrai Pedagógiai Fakultás tanárának előadásával kapcsolatban felvetődött a Magyar Nap c., a 30-as években megjelent kommunista napilap jelentős tevékenysége. Ez a sajtóorgánum példája volt az antifasiszta népfrontért harcoló, kiválóan szerkesztett újságnak. A Magyar Nap

⁶⁶ Uo. 1921. márc. 10., máj. 14., 19., jún. 26.

rendszeres figyelemmel kísérte a magyarországi eseményeket, a demokratikus erők harcát a Horthy-ellenforradalommal szemben. Nap mint nap megjelenő cikkei foglalkoztak a népi írók mozgalmával, a progresszív magyar kultúra eredményeivel, s mindez nem csupán regisztrálás volt, hanem konkrét segítség is az igen nehéz körülmények között küzdő hazai demokratikus irányzatoknak. A vita rávilágított arra is, hogy mennyire fontos volna a Magyar Nap monografikus feldolgoása. Hasonló feladat adódik a korábbi évtizedben napvilágot látott Kassai Munkás c. lappal, amely nemcsak a magyarországi kommunista emigránsoknak bocsátotta rendelkezésre a hasábjait, hanem itt tette meg első lépéseit a csehszlovákiai magyar szocialista irodalom is.

A csehszlovákiai magyar népfront-mozgalom analógiája alapján felvetődött, hogy nálunk még nem történtek lépések a magyarországi szlovákok antifasiszta törekvéseinek bemutatására.

Kemény G. Gábor, aki az elmúlt évtizedekben igen érdemes munkát végzett a magyar—csehszlovák kapcsolatok kutatásában, előadásával újabb elismerést vívott ki magának. A felmerült vitában azonban nem sikerült megnyugtatóan tisztázni József Attila csehszlovák kapcsolatának egy fontos mozzanatát: vajon kiváló költőnk megfordult-e Csehszlovákiában. Straka munkásságával kapcsolatosan pedig fontos volna a Budapestről küldött követségi jelentéseinek áttanulmányozása és feldolgozása.

Boros Ferenc előadása, amely egy nagyobb munkának része volt, számos problémát feszegetett. A legtöbb észrevétel e gazdag anyagot tartalmazó referátum kapcsán hangzott el. Így felvetődött az a kérdés, hogy a szerző eltúlozza a külső, jelen esetben a magyar emigráció hatását a csehszlovákiai munkásmozgalomra, s jobban be kellene ágyazni a magyar emigráció tevékenységét a csehországi és szlovákiai munkásmozgalomba. Ez a kérdés metodikai jellegű is volt nem utolsósorban azért, mert ezen álláspont képviselője szóba hozta a forradalom exportjának ügyét, s érvelését néhány konkrét ténnyel igyekezett alátámasztani: Alpári Gyulának nem volt olyan nagy szerepe, mint az előadásból kitűnik és a *Proletár* c. bécsi magyar lap nem hatott oly mértékben a *Červen* c. újságra, amint azt Boros Ferenc állítja.

A másik probléma is tartalmazott metodikai momentumot. Felvetődött, hogy a referátum leegyszerűsítette az ellenforradalmi Magyarország irányában mutatkozó csehszlovák hivatalos politikát: ugyanis a különböző csoportok és pártok más és más módon foglaltak állást és a szlovákiai helyzetet is meg kell különböztetni a cseh országrészekétől, a magyar—szlovák kapcsolatok is sajátosságokat mutattak. E felfogás szerint nem lehet hibáztatni a csehszlovák polgári köztársaságot, hogy nem segítette hatékonyabban a magyar emigrációt, a polgári radikálisokat és a szociáldemokratákat, akik elvárták ezt a támogatást. Ez esetben sem lehetett a demokráciát exportálni. A csehszlovák köztársaság potenciális szövetségese volt a magyar polgári és szociáldemokrata emigráció, e demokratikus irányzatok támogatása tehát érdekében állt s bár nem lépett fel

határozottan az ellenforradalmi Magyarországgal szemben, mégsem gátolta a fehérterror elleni csehszlovákiai harcot.

A vitában bebizonyosodott, hogy a referátum a magyar kommunista emigráció jelentőségét a maga helyére állítja. Az egykorú források, visszaemlékezések minden kétségen felül bizonyítják a magyar kommunisták, az ekkor egy fázissal még elmaradt csehszlovák munkásmozgalomnak nyújtott jelentős segítségét. Ebben a támogatásban persze kifejezésre jutott bizonyos radikalizmus, amely károkat is okozott. Az összkép azonban pozitív volt. Az említett két konkrét példa sem vonja kétségbe a magyar kommunista emigráció csehszlovákiai befolyását. Alpári Gyula már a század elején szoros kapcsolatban állt a csehországi német szociáldemokrata baloldallal, s mi sem természetesebb, hogy erre épült a Magyar Tanácsköztársaság leverése utáni csehországi tevékenysége. Kreibich és Runge német kommunisták visszaemlékezései is ezt bizonyítják. Hadd jegyezzük meg, hogy a Červen c. lappal is szoros volt a kommunista emigráció kapcsolata. A magyar kommunista emigráció hatékony tevékenysége magyarázza, hogy a kommunistákkal szemben együttműködött az egy mással ellenséges Horthy-Magyarország és Csehszlovákia. Amikor 1920 elején a magyar ellenforradalmi rendőrség letartóztatta a Budapesten tevékenykedő cseh és szlovák kommunistákat, a rendőrség épületében csehszlovák vizsgálóbírók hallgatták ki őket. Egyébként ebben az esztendőben folyt a szlovák Tanácsköztársaság vezetőinek pere Budapesten és a kladnoi kommunistáké Prágában. E két per előkészítése során igen szoros volt a két ellenséges állam rendőri és bírói szerveinek az együttműködése.

Ez a kapcsolat vezet át bennünket a következő problémakörhöz. Íme a forradalmi fellendülés megakadályozása összekötötte egymással a két ellenséges államot, erről megfeledezni aligha lehet. A külpolitikai helyzet is olyan volt, hogy Csehszlovákia nem tartotta időszerűnek a határozott beavatkozást, s nem utolsósorban félt az osztályharc kiélezésétől. Ezért nemcsak nem támogatta a magyar demokratikus emigrációt, hanem letartóztatta Kunfit, és Beneš külügyminiszter tájékoztatta a bécsi csehszlovák követet, hogy nem kerülhet sor segítségadásra.

A vita a magyar--csehszlovák vonatkozásokon túl is kiszélesedett: szóba került ugyanis az, hogy a magyarországi szociáldemokraták várták a nyugati demokráciák támogatását, miként a polgári Csehszlovákiában reménykedett az emigráció.

Megállapítható, hogy a tudományos ülés a figyelmet számos fontos kutatási probléma felé irányította és a felmerült kérdésekben végül is egységes álláspont alakult ki. A megbeszélés minden bizonnyal ösztönző hatással lesz a magyar, cseh és szlovák kapcsolatok kutatására.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Farkas Sándor

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. IV. 20. — Terjedelem: 13,50 (A/5) ív

---

68.65493 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

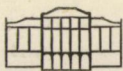
A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XVII. KÖTET

2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1968

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkeszti

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő

FARKAS MÁRTON

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., NÁDOR U. 7.
KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészet-történet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest V., Nádor u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 50 különlenyomat és nyomtatott 40 000 „n”-ként 400,— Ft tiszteletdíj illeti meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzésére vagy továbbítására nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40,— Ft, külföldi címre 60,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Bp., V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, I. Fő u. 32., Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem Művészettörténeti Tanszék, V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: Budapest I., Uri utca 51—53.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYA VEZETŐSÉGÉNEK BESZÁMOLÓJA KIBŐVÍTETT OSZTÁLYÜLÉSÉN

(1968. május 7.)

Pach Zsigmond Pál MTA levelező tag, az MTA Elnökségének tagja nyitotta meg az Osztály kibővített ülését, és üdvözölte a megjelenteket. Ezt követően *Mátrai László* akadémikus osztálytitkár előterjesztette az Osztályvezetőség beszámolóját.

I. Az Osztály irányító tevékenységéről

A beszámolási időszakban (1967. május — 1968. március) az Osztály 5, az osztályvezetőség 7 ülést tartott.

A májusi *osztályülés* megválasztotta az új osztályvezetőséget. Az osztályvezetőség tagjai lettek: Ember Győző akadémikus, Mátrai László akadémikus, Nemes Dezső akadémikus és Szigeti József levelező tag. Az osztály az osztályvezetőség tanácskozási jogú tagjaivá választotta Gerevich Lászlót, a történelemtudomány doktorát és Nagy Sándort, a neveléstudományok doktorát. Az osztályülés osztálytitkárrá Mátrai László akadémikust választotta meg. Az osztályvezetőség tagja lett az Elnökség képviselőjében Pach Zsigmond Pál levelező tag.

Az 1965. évi akadémiai közgyűlés határozatának megfelelően az Osztály folytatta egy-egy tudományág helyzetének elemzését. Így került sor a Történettudományi Bizottság jelentésének megtárgyalására. Az osztályülés elismerését fejezte ki a Történettudományi Bizottságnak a történettudomány helyzetét reálisan tükröző jelentéséért és a Bizottság javaslatait figyelembe véve meghatározta a történettudomány művelői előtt álló legfontosabb feladatokat: történettudományunk egyik legfontosabb feladata, hogy hatékonyan segítse elő társadalmunk szocialista tudatának kiforrását, a továbbélő, időnként újjáéledő polgári és kispolgári nézetek leküzdését, a szocialista hazafiság és internacionalizmus erősítését. Az osztályülés felhívta a figyelmet történettudományunk látóköre további kiszélesítésének szükségességére, a marxista történeti elmélet egyes fontos kérdéseinek további kimunkálására, a történettudomány módszertani kérdéseinek tervszerűbb vizsgálatára és kidolgozására; egyes kutatási területek (ideológiatörténet, általában kultúrtörténet) gyorsabb ütemű fejlesztésére. Fontos tudományszervezési feladatként jelölte meg a különböző történész-műhelyek közötti szorosabb együttműködést, amely elengedhetetlen előfeltétele történészeink nagy vállalkozása sikerének, a tizkötetes „Magyarország története” megírásának. Az Osztály szükségesnek tartotta arra is felhívni történészeink figyelmét, hogy társadalmi-

szellemi életünk jelenségeire, problémáira, vitáira frissebben és rendszeresebben reagáljanak a napisajtóban, folyóiratokban.

A történettudomány helyzetéről szóló osztályjelentést az Elnökség elfogadta, és határozatában összegezte a történettudományunk előtt álló feladatokat. Az elnökségi határozat többek között megállapította, hogy marxista történettudományunk az elmúlt évtizedben egészségesen fejlődött, jelentős eredményekkel gazdagodott és egyre nagyobb feladatokat vállalt népünk szocialista tudatának alakításában.

Az osztályülés ez évben is megtárgyalta a szocialista tudat kialakítására és kifejlesztésére irányuló kutatások kiemelt fő feladat bizottságának jelentését. Az osztályülés megállapította, hogy a bizottság által a fő feladaton belül kijelölt témák (a nacionalizmus és a szocialista hazafiság, a tudatfejlesztés mechanizmusa, valláskritikai, vallásszociológiai kutatások, a politikai tudat, a munkához való viszony) kutatásában az elmúlt időszak folyamán különböző mértékű előrehaladás történt. A bizottság jelentése és az osztályülésen lefolyt vita ráirányította a figyelmet arra a problémára, ami a bizottság hatáskörének tisztázatlanságából, lehetőségeinek korlátozottságából keletkezett. Az osztályülés összegezve a Bizottság eddig végzett munkájának eredményét, jelentését az Elnökség elé terjesztette, javasolva a felmerült szervezeti problémák megoldását.

Az Elnökség határozata szerint a Bizottság összetételét úgy kell megváltoztatni, hogy egyrészt megkönnyítse a Bizottság állásfoglalásainak gyakorlati valóra váltását, másrészt elősegítse az Akadémia társadalomtudományi intézeteinek együttműködését az MSZMP Társadalomtudományi és Párttörténeti Intézetével. A bizottság további munkájának fő irányait az Elnökség — többek között — az alábbiakban jelölte meg: kísérje figyelemmel az akadémiai intézményekhez telepített témák kutatásának eredményeit; ajánljon szempontokat a társadalomtudományok következő többéves tervéhez; határozza meg a társadalomtudományoknak egy-két olyan közös, valójában komplex témáját, amelynek kutatása elsőrendű jelentőségű a szocialista tudat kialakítása és fejlesztése szempontjából.

Az osztályülés napirendre tűzte a Régészeti Intézet 1967. évi munkájáról szóló beszámolóját. Elfogadta az Intézet jelentését, és az opponensi vélemény, továbbá az osztályülésen kialakult vita alapján felhívta az Intézet figyelmét az elvi-módszertani viták fontosságára, a más társadalomtudományi intézetekkel való kapcsolat és együttműködés szorosabbá tételére, a Magyar Régészet kötetei, továbbá a topográfia munkálatainak fokozottabb mértékben történő előtérbe állítására, az Intézet laboratóriuma fejlesztési irányának konkrét meghatározására, együttműködve a társintézményekkel, és az Intézet új szervezeti szabályzatának kidolgozására.

Az osztályülés megtárgyalta a Magyar Történelmi Társulat 1967. évi tevékenységéről szóló jelentést, a Társulat centenáriumi ünnepségéről adott

tájékoztatót, továbbá az 1968. évi munkatervét. Az Osztály a jelentést elfogadta, a Társulat munkáját eredményesnek találta, és elismerését fejezte ki a Társulat vezetőségének. Az osztályülés javasolta a Társulat vezetőségének, hogy nagy körültekintéssel készítse elő az 1918—1919. évi forradalmak megünneplését.

Az osztályülés évenként ismétlődő tevékenységi körében meghatározta az osztályülések és az osztályvezetőségi ülések éves programját, döntött az Osztály könyvkiadási kerettervének új művekkel történő kiegészítéséről, értékelte az Osztályhoz tartozó tudományágak területén 1965-ben megjelent akadémiai kiadványokat, kialakította az 1968. évi operatív és tartalék könyvkiadási tervet.

Az *osztályvezetőség* számára az elmúlt évben fontos feladatot jelentett a bizottságok, szerkesztő bizottságok, intézeti tudományos tanácsok újjáalakítása. Az osztályhoz hat tudományági bizottság tartozik, és bizottságainkhoz kapcsolódóan négy albizottság működik. A bizottságok tagjainak száma 104, az albizottsági tagoké 60. Az osztályvezetőség a bizottságok újjáalakításánál arra törekedett, hogy a tudományág legfontosabb kutatóhelyeinek képviselőit bevonja a bizottságok munkájába, lehetőség szerint egy szakember csak egy bizottságban vegyen részt, a formális tagságok megszüntetése mellett nagyobb számban kerüljenek be fiatal szakemberek a bizottságokba. Az osztályvezetőség az intézeti tudományos tanácsok újjáalakítása során létrehozta a Régészeti Intézet tudományos tanácsát.

A bizottságok munkájának elősegítése érdekében az osztályvezetőség a bizottságok elnökeinek előterjesztése alapján megvitatta a bizottságok éves munkaprogramját. A munkaprogramok megtárgyalása lehetőséget nyújtott a bizottságok tevékenységének áttekintésére, összehangolására, és módot adott arra, hogy az osztályvezetőség egy-egy fontos kérdésre ráirányítsa a bizottságok figyelmét.

Az osztályvezetőség megtárgyalta a Pedagógiai Bizottság jelentését, az Akadémia Elnöksége 1966-ban, a neveléstudományi kutatások fejlesztése érdekében hozott határozatában megjelölt feladatok végrehajtásáról. Az osztályvezetőség megállapította a jelentés és a vita alapján, hogy a pedagógiai kutatások szervezeti kereteit illetően örvendetes fejlődés mutatkozik. Egyetértve a Pedagógiai Bizottság állásfoglalásával, hangsúlyozta, hogy a neveléstudományi kutatások továbbfejlesztése megköveteli, hogy a különböző kutatóhelyek között szorosabb együttműködés alakuljon ki, és a kutatás szorosabb koordinációja megvalósuljon. Ebben a munkában a Pedagógiai Bizottságra igen felelős szerep hárul. Az osztályvezetőség javasolta a Pedagógiai Bizottságnak, hogy a jelentésben felvázolt módszerek alkalmazásával és továbbfejlesztésével törekedjék felsőszintű, koordináló, elvi-irányító tevékenységét erősíteni. Az osztályvezetőség nem tartotta lehetségesnek a közeljövőben egy pedagógiai akadémiai kutatóbázis létrehozását, de leszögezte, hogy néhány

fontos konkrét kutatási feladat anyagi támogatásának feltételeit megteremti, és elősegíti a pedagógia és más tudományágak közötti együttműködést.

Az osztályvezetőség megvitatta a magyarországi kivándorlás és emigráció történetének kutatását koordináló bizottság jelentését. Az osztályvezetőség a jelentést elfogadta, megállapítva, hogy a Bizottság irányítása mellett az elmúlt két esztendőben eredményes anyaggyűjtő munka folyt, amely lehetővé teszi „A magyarországi kivándorlás és emigráció (1848—1918) történeti kérdéseiről” egy tanulmánykötet megírását, illetve megjelentetését. Az osztályvezetőség az eddig végzett munkáról összefoglaló jelentést terjesztett fel az Akadémia Elnökségéhez, javasolva több szervezeti probléma tisztázását.

Az osztályvezetőség a Régészeti Bizottság értékelése alapján megvitatta a régészeti folyóiratok helyzetét, és irányelveket alakított ki a régészeti folyóiratok szerkesztő bizottságai munkájának továbbfejlesztésére.

Az osztályvezetőség évenként ismétlődő tevékenységi körében kialakította az 1968. évi külföldi egyezményes tanulmányút-keretek felhasználásának tervét, elfogadta a közös kutatási témákban folyó munkáról szóló tájékoztatót, javaslatot tett az elnöki jutalmak és akadémiai díjak odaítélésére, kialakította az Osztály 1968. évi devizakeretének felhasználási tervét, és megtárgyalta az osztályvezetőség munkájáról szóló beszámolót.

A *bizottságok* munkájában egyre inkább előtérbe kerültek azok a feladatok, amelyek országos, elvi, tudományirányító tevékenységi körükből fakadnak.

A Filozófiai Bizottság kialakította az MSZMP KB Agit. Prop. Bizottságának a filozófiai kutatások helyzetéről szóló állásfoglalásából adódó feladatokat. Foglalkozott a bécsi XIV. Nemzetközi Filozófiai Kongresszuson való részvétel tartalmi és szervezeti kérdéseivel, és mint a Filozófiai Intézet tudományos tanácsa megvitatta az Intézet 1967. évi munkájáról szóló beszámolót. A Bizottság megszervezte az egyetemi kiadványok filozófiai anyagainak értékelését, és hozzákezdett az egyetemi filozófiai tanszékeken folyó kutatási munka áttekintésének, értékelésének előkészítéséhez. Megindította a Filozófiai Társulat megszervezésének előkészítő munkálatait.

A Történettudományi Bizottság munkájának középpontjában a történettudomány helyzetének felmérése állt. A Bizottság több ülésén megvitatta az egyes történeti korszakok kutatási eredményeit és feladatait a Bizottság tagjai vagy más szakértők által készített előterjesztések alapján, megtárgyalta a tudományos káderutánpótlás kérdéseiről, a történettudomány nemzetközi kapcsolatairól, a tudományág anyagi és szervezeti helyzetéről készített jelentéseket. A Bizottság állást foglalt az 1970-ben, Moszkvában rendezendő Nemzetközi Történész Kongresszuson való magyar részvétel tartalmi és szervezési kérdéseiben.

A Régészeti Bizottság megvitatta a régészettudomány távlati feladatai c. előterjesztést, és állást foglalt a múzeumok 1967—68. évi kutatási terveit

illetően, továbbá kidolgozta ajánlásait a múzeumok kutatási tervére vonatkozóan. Megvitatta a Régészeti Unió Állandó Tanácsának 1968-ban Budapesten sorra kerülő ülése előkészítéséről szóló jelentést. A Bizottság megtárgyalta az akadémiai régészeti folyóiratok 1964—67. évfolyamainak tartalmi és szerkezeti kérdéseit, javaslatot dolgozott ki a folyóiratok szerkesztő bizottságai munkájának továbbfejlesztésére. A Bizottság meghallgatta az Akadémia által támogatott kutatóhelyek 1967. évi munkáiról szóló beszámolókat, áttekintette az 1968. évi kutatási terveket, és állást foglalt az akadémiai támogatási keret szétosztásában. Kidolgozta a régészettudomány helyzetének felmérésére irányuló munka ütemtervét, és régészeti korszakonként megkezdte a régésztanulmányok megvitatását.

A Művészettörténeti Bizottság munkájának középpontjában az 1969-ben, Budapesten megrendezésre kerülő Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszus szervezési és tartalmi kérdései állottak. A Bizottság kialakította a kongresszus programjára vonatkozó javaslatot, létrehozta a magyar szervező bizottságot. A Bizottság megvitatta az akadémiai művészettörténeti folyóiratok 1964—1967. évfolyamai szerkesztési és tartalmi problémáit, elfogadta az Akadémia által támogatott kutatóhelyek 1967. évi beszámoló jelentéseit, és javaslatot tett az 1968. évi támogatási keret elosztására.

A Pedagógiai Bizottság megtárgyalta a neveléstudományok helyzetéről szóló elnökségi határozatban megjelölt feladatok végrehajtása során végzett munkát, és jelentést készített az osztályvezetőség számára. Megvitatta a „Tanulmányok a neveléstudományok köréből” c. tanulmánykötet (1966) értékeléséről szóló referátumokat, vitát rendezett az érettségi vizsgáról, jóváhagyta a nevelélméleti és neveléstörténeti albizottságok munkatervét.

A Pedagógiai Bizottság albizottságai szakterületük egy-egy fontos kérdéséről szerveztek vitaülést.

A Pszichológiai Bizottság újjászervezése után kialakította munkaprogramját, amelyben központi, általános feladatként jelölte meg a kritikai szellem erősítését és ezen keresztül az egész szakma tudományos színvonalának emelését. Foglalkozott a pszichológiai könyv- és folyóiratkiadás perspektivikus terveivel, megvitatta a távlati kutatási tervben szereplő pszichológiai kutatások helyzetéről adott tájékoztatót, és állást foglalt a támogatási keret elosztásában. Hozzákezdett „A tanulás, különös tekintettel az emlékezet és a tudat problémájára” c. szimpozion előkészítéséhez.

Valamennyi bizottság javaslatot tett az 1968. évi operatív könyvkiadási tervre, és értékelte az 1965-ben megjelent akadémiai kiadványokat.

II. A kutatóintézetek és támogatott kutatóhelyek munkájáról

Az intézetekben az elmúlt évben jelentős szervezeti változás nem volt. Az irányítás módszereiben lényegesen új vonások nem alakultak ki, a kutatási tevékenység az 1966-ban jóváhagyott hároméves kutatási terv alapján folyt.

Filozófiai Intézet. Az Intézet kutatói többek között eredményesen foglalkoztak a matematikai ismeretelmélet, a nyelv-filozófia, a tudományfilozófia, a személyiségelmélet, az elidegenedés-elmélet, a filozófiai antropológia és a társadalmi tudat kérdéseivel. Folytatódtak a kutatások a dialektikus logika, a matematikai logika terén. Az Intézet munkatársai 25 tanulmányt és mintegy 40 cikket jelenttettek meg. Az Intézet munkatársainak az alábbi könyveit adták ki: Tordai Zádor: Egzisztencia és valóság; Müller Antal: Kvantummechanika és fizikai világkép. A beszámolási időszakban három kutató védte meg kandidátusi disszertációját.

Az Intézetben rendezett tudományos viták közül jelentős volt a történelmi determinizmus kérdéseiről folytatott vita.

Az Intézet munkatársai közül mintegy 17 nemzetközi konferencián, illetve külföldön rendezett tudományos tanácskozáson 22-en vettek részt.

Az Akadémia Elnöksége hozzájárult az Intézet tudományos osztályai megszervezéséhez.

Történettudományi Intézet. Az Intézetben elkészült az 1900. és 1918. közötti korszak történetét feldolgozó egyetemi tankönyv kézírata. Az Intézet elkészítette a „Magyarország története I—II.” c. munka második kiadását magyar nyelven, illetőleg Magyarország történetének idegen nyelvű kiadását. Meggyorsultak a tízkötetes Magyarország történetének előkészítésével kapcsolatos munkálatok. Az Intézet munkatársai eredményesen vették ki részüket a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójára rendezett tudományos ülésszak munkájából, és közreműködtek az évfordulóra megjelentetett tanulmánykötet írásában, illetve szerkesztésében; jelentős szerepet vállaltak a Társulat centenáriumi tudományos ülésszakának munkálataiban. Az Intézet munkatársai eredményesen dolgoztak kutatási témáikon, melynek eredményeképpen 47 tanulmány, cikk jelent meg. Az Intézet munkatársainak alábbi könyveit adták ki: Ságvári Ágnes: Népfront és koalíció Magyarországon; Tilkovszky Lóránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—41.; Kovács Endre: A Kossuth emigráció és az európai szabadságmozgalmak; Kovács Endre: Die Gründung der Universität Pécs und ihre Bedeutung für die ungarische Kultur; Varga János: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849; Mályusz Elemér: A Thuróczy krónika és forrásai.

A beszámolási időszakban folytatódott a magyar irodalomtörténet kézikönyve utolsó két kötetének az Irodalomtörténeti Intézettel való közös megvitatása, emellett az intézeti tudományos osztályok szervezésében ebben az időszakban is sor került több jelentős kérdéstről folytatott tudományos vitára

(a feudalizmuskori értelmiségről, a Bocskay korabeli hajdúságról, a kelet-európai iparososodás és önálló tőkés fejlődés kérdéseiről, az 1848-as forradalom és szabadságharc, az 1867-es kiegyezés problémáiról, továbbá a Horthy-korszak néhány kérdéséről).

Az Intézet munkatársainak a szovjet történészekkel való kapcsolata tovább erősödött, az Intézet nemzetközi kapcsolatai új területtel szélesedtek a Berlini Német Tudományos Akadémia Gazdaságtörténeti Intézetével kötött munkaszerződés alapján. Elmélyítette a francia történészekkel való kapcsolatot a francia – magyar gazdaságtörténeti konferencia. Továbbfejlődtek az osztrák történészekkel a kapcsolatok. Ezt mutatják a grazi egyetemmel a dualizmus kérdéseiről együttesen rendezett tudományos ülésszak, illetőleg ez év őszén Bécsben rendezendő történész konferencia előkészületei.

A beszámolási időszakban rendszeresebbé váltak az Intézet tudományos tanácsának ülései.

Régészeti Intézet. A Régészeti Intézet egyik központi feladata a Régészeti Topográfia készítése volt. Elkészült a II. kötet kézírata, és folytatódtak a III. és IV. kötet előkészítő munkálatai. A tervhez képest lassabb ütemben folyik a Magyar Régészet Kézikönyve soron következő kötetének előkészítése. Az Intézet a dunakanyari leletmentő munka keretében 8 ásatást végzett. Elkészült a Tabula Imperii Romani L 34 térképlapja és szövegdokumentációja, tovább folyt a Corpus Inscriptionum Latinarum előkészítése. Emellett folytatódtak az Intézet tervében szereplő egyéb témák kutatásai. Az Intézet munkatársai tudományos eredményeiket 23 tanulmányban, cikkben publikálták, és az elmúlt évben megjelent Gerevich László: A budai vár feltárása; Kalicz Nándor: Északkelet Magyarország korabronzkora és kapcsolatai (német); Patek Erzsébet: Urnasíros kultúra a Dünántúlon (német) c. munkák.

Az Intézet nemzetközi kapcsolatai közül tovább erősödött a Szlovák Régészeti Intézettel való együttműködés.

Dunántúli Tudományos Intézet. Az Intézetben történettudományi, földrajztudományi és néprajzi témák kutatása folyt. Előrehaladás történt „Pécs és Baranya megye munkásmozgalma 1848–1918” c. téma, a Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság történetének kutatása, továbbá a délkelet-dunántúli gyárparipar történetének kutatása terén. Tovább folyt a kelet-dunántúli parasztgazdálkodás fejlődésének vizsgálata és a magyar parasztmozgalmak fő irányzatainak kutatása. Részeredmények születtek a magyar-délszláv művelődési kapcsolatok kutatásában is. A néprajzi kutatások a Tolna és Baranya megyei Duna-ártereken folytatott népi gazdálkodás formáinak vizsgálatára irányultak. Előrehaladás történt az Intézet komplex kutatási témáiban is. Az Intézet munkatársai 23 tanulmányt, cikket jelentettek meg. Megjelent továbbá Babics András: „Az észak-mecseki kőszénbányászat” c. munkája.

Az Intézet belső szervezettsége tovább fejlődött, az Elnökség hozzájárult két intézeti tudományos osztály megszervezéséhez.

Pszichológiai Intézet. Az Intézetben a hároméves kutatási terv alapján folyt a kutatómunka az általános lélektan, a fejlődéslélektan, a neveléslélektan, az orvosi lélektan, a munkalélektan és a szociálpszichológia területén. Az Intézetben két kutatási téma fejeződött be: a munkalélektan alkalmazása a bányászati nagyüzemek fejlesztésében, és a személyiség és a közösség fejlődését elősegítő pszichológiai tényezők az osztályfőnöki nevelőmunkában.

Az Intézet munkatársai megjelentettek 44 tanulmányt, cikket, 49 recenziót, ismertetést. Az elmúlt évben az Intézet munkatársainak következő műveit adták ki: Pataki Ferenc: A nemzetközi munkásmozgalom pedagógiai törekvései az imperializmus korában (1900—1917); Várnagy László: A személyiségformálás és a szakmaiság elve a munkadarabok megtervezésében; Vaszkó Mihály: Bevezetés a mezőgazdasági munkalélektanba.

Az Intézet több tudományos ülést tartott.

Az elmúlt évben erősödött az Intézet belső szervezettsége, rendszeresebbé váltak az intézeti tudományos ülések és az osztályokon folyó szakmai viták, megbeszélések. A Meredek-utcai épület üzembehelyezése megjavította a neveléslélektani osztály kutatási lehetőségeit, ami könnyített az Intézet elhelyezési problémáin.

A beszámolási időszakban *akadémiai támogatással* kutatások folytak a filozófia, történettudomány, régészet, művészettörténet és pszichológia területén egyetemi tanszékeken, múzeumokban és az Országos Levéltárban.

A filozófia területén eredményesen folytak a valláskritikai és valláspszichológiai kutatások, a történettudomány területén kiemelkedő eredmények születtek a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszéke témáinak kutatásában, előrehaladtak az Országos Levéltárban folyó kutatások. Részeredmények születtek a Szépművészeti Múzeumban, az Iparművészeti Múzeumban és a Magyar Nemzeti Múzeumban támogatott régészeti és művészettörténeti témákban.

III. Az Osztály felügyelete alatt működő tudományos társaságok munkájáról

A *Magyar Történelmi Társulat* 1967. évi munkáját fellendülés jellemezte. A Társulat által rendezett ülésszakok közül kiemelkedett a Társulat fennállásának 100 éves évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi jellegű tudományos tanácskozás, amelyet hasznosan egészített ki az országos Történelemtanítási Konferencia. A Társulat által rendezett vándorgyűlések közül jelentős volt a salgótarjáni, amelynek keretében sor került az üzemtörténeti kutatások módszertanának megvitatására. A Társulat által szervezett emlékülések közül tudományosan is kiemelkedett a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából szervezett tudományos ülés.

A Társulat tanári tagozata előadásokkal, bemutató tanításokkal, a legújabb kutatási eredmények ismertetésével, módszertani útmutatásokkal eredményesen törekedett a történelemtanítás színvonalának további javítására.

A *Régészeti-, Művészettörténeti- és Éremtani Társulat* rendezvényei közül a soproni vándorgyűlés emelkedik ki, amelyen megvitatták Sopron belvárosa műemléki rekonstrukciójának, római kori topográfiájának, középkori építészetének kérdéseit, illetőleg a nyugat-dunántúli festészet XVI—XX. századi fejlődésének problémáit. A Társulat 3 szakosztálya a havonként rendezett előadásokkal törekedett a legújabb kutatási eredmények ismertetésére. A Társulat esti előadás-sorozatát is megindított, amelyen elsősorban tudomány-népszerűsítő jelleggel hangzottak el előadások.

A *Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság* tevékenysége elsősorban a szekciókon belül folyt. Előadások hangzottak el a neveléslélektan, a munkalélektan, az orvosi (klinikai) lélektan, a gyógypedagógiai pszichológia, a sportpszichológia stb. területéről.

A Társaság rendezvényei közül kiemelkedett a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak, ahol előadásra került „A pszichológia módszertanának fejlődése a Szovjetunióban” és „A pszichológiában alkalmazott módszerek elvi kérdései” címmel két főreferátum, amelyekhez számos korreferátum kapcsolódott.

IV. Az Osztály könyvkiadási tevékenységéről

Az Akadémiai Kiadónál az Osztályhoz tartozó tudományterületeken 1967-ben 37 mű jelent meg, 1014 ív terjedelemben. A megjelent művek műfaji felosztása: monografikus feldolgozás 20, tanulmánykötet 3, fordítás 6, nagyobb tanulmányok önálló kötetben 6, katalógus 1, bibliográfia 1. (Filozófia: monografikus feldolgozás 4, fordítás 3; történettudomány: monografikus feldolgozás 11, nagyobb tanulmány 2; régészet: monografikus feldolgozás 3, tanulmánykötet 1; művészettörténet: monografikus feldolgozás 1, katalógus 1; pedagógia: tanulmánykötet 1; pszichológia: monografikus feldolgozás 1, tanulmánykötet 1, fordítás 3, önálló tanulmányok 4, bibliográfia 1.)

A könyvkiadási tevékenység a korábbi évekhez képest tervszerűbben folyt.

V. A nemzetközi kapcsolatokról

Az Osztályhoz tartozó tudományágak nemzetközi kapcsolatai a beszámolási időszakban tovább szélesedtek.

Az évek óta működő magyar—német, magyar—lengyel és magyar csehszlovák történész vegyes bizottságok mellett megtörténtek az előkészületek a magyar—szovjet vegyes bizottság létrehozására is.

A filozófia területén a nemzetközi együttműködést a szocialista országokban folyó kutatások összehangolásának szervezeti keretei biztosítják, a szocialista országok filozófiai intézetei igazgatóinak rendszeresen megtartott értekezlete, továbbá a szocialista országok filozófiai folyóiratai szerkesztőbizottságainak szintén évenként rendezett tanácskozásai.

Intézeteink és külföldi társintézeteik közötti együttműködés szorosabbá válását jelzik azok a munkaszerződések, amelyek az elmúlt időszakban létrejöttek (Történettudományi Intézet, Régészeti Intézet, Pszichológiai Intézet.)

1967-ben az Akadémia költségén, vagy az Akadémia támogatásával az Osztályhoz tartozó tudományterületekről tudományos tanácskozásokra, tanulmányutakra, előadás tartására 176 kiutazás történt.

Mátrai László akadémikus osztálytitkár az Osztályvezetőség beszámolóját az alábbiakkal egészítette ki:

Az Osztályvezetőségnek alapszabály szerinti kötelessége évenként számot adni az osztályülés nyilvánossága előtt a végzett munkáról. Ez alkalommal ennek úgy kívánunk eleget tenni, hogy az Osztály tevékenységéről szóló összefoglalónkat előre szétküldtük e kibővített Osztályülés résztvevőinek.

E jelentésen túl szükségesnek tartja az Osztályvezetőség, hogy ez alkalommal néhány olyan tudománypolitikai, tudományszervezési kérdést terjesszen a kibővített Osztályülés elé, amelyek foglalkoztatják az Osztályvezetőséget, de nem közömbösek intézeteink, bizottságaink mindennapi munkája szempontjából sem.

Két olyan témáról kívánnánk mai kibővített Osztályülésünkön eszmecserét folytatni, amelyek megítélésünk szerint tudományirányítási, tudományszervezési munkánk szempontjából, és végső soron a kutatómunka fejlesztése, eredményességének növelése szempontjából jelenleg a legfontosabbaknak látszanak:

egyik intézeteink káderhelyzete és az intézetekben folyó nevelőmunka kérdései,

a másik a társadalomtudományok országos irányításából az Osztályra háruló feladatok megoldásának módszerei és problémái.

Ami az intézeteinkben folyó kádermunkát illeti, az Akadémia Elnöksége a közeljövőben tárgyalja meg az Akadémia Személyzeti Osztályának a társadalomtudományi intézetek helyzetéről készített összefoglaló jelentését. E helyzetkép megrajzolásához szükséges előkészítő vitában az illetékes osztálytitkárok is részt vettek, és ez alkalommal nagyobb intézeteink igazgatóival, vezető munkatársaival megbeszélést folytattunk az intézetek káderhelyzetéről. E munka során ily módon közvetlen tapasztalatokra is szert tettünk.

Emellett az intézeteinkben folyó kádermunka vizsgálata, és egyáltalán a tudományos képzés problémáinak napirendre tűzése azért is indokolt, mert az utóbbi években a szervezett tudományos kádereképzés, és ezzel összefüggésben

a tudományos minősítés irányítása és szervezése kikerült az akadémiai osztályok hatásköréből, és ezzel együtt a tudósképzés közvetlen figyelemmel kísérése is.

Valamennyiünk előtt ismeretes, hogy milyen sok függ egy kutatóintézet dolgozóinak minőségétől. Ha arra gondolunk, hogy intézeteink többsége központi szerepet tölt be az illető tudományág életében, világossá válik, hogy az intézeteink személyi helyzetével és kádermunkájával való fokozottabb törődés — mégha nem foglalkozik is egy-egy tudományág káderhelyzetének adminisztratív egészével — igen jelentős befolyással lehet a tudományág egészére.

Ez alkalommal nincs lehetőség arra, hogy részletes elemzését adjuk intézeteink káderhelyzetének, ezt nem is tartjuk jelenlegi feladatunknak. Viszont szükségesnek látszik néhány olyan jelenségre, problémakörre felhívni a figyelmet, amelyet részben intézeteinknek, részben az Osztályvezetőségnek kell további munkája során szem előtt tartani, illetőleg megoldani. Amikor néhány ilyen kérdésre ráirányítjuk a figyelmet, inkább csak meg akarunk indítani egy tudatosabb, tervszerűbb kádermunkát.

Először a tapasztalt helyzetképből néhány jelenségre szeretnék utalni, amelyek további munkánk szempontjából különös figyelmet érdemelnek. Az *egyik* ilyen jelenség, hogy intézeteink egy részében (Történettudományi Intézet, Régészeti Intézet) viszonylag kevés a fiatal kutatók száma. A *másik* ilyen probléma a tudományos kutatók és a tudományos segédszemélyzet aránya. Ebből a szempontból formálisan a Régészeti Intézet volna legkedvezőbb helyzetben, ahol 1 : 2 aránnyal találkozunk, de az Intézet jellegét tekintve ez mégsem kielégítő. Ebből a szempontból, a kutatás jellegét is figyelembe véve legrosszabb az arány a Pszichológiai Intézetben, és nem tekinthető kielégítőnek a Történettudományi és Filozófiai Intézetben található arány sem.

Az intézetek személyi helyzetének egy fontos összetevőjére irányítja a figyelmet a tudományos minősítettek aránya. Ebből a szempontból legkedvezőbb helyzetben a Történettudományi Intézet és a Régészeti Intézet van, ahol az 50 tudományos dolgozóból 37-nek, illetve a 12-ből 8-nak van tudományos fokozata. Ez után következik a Filozófiai Intézet, ahol a tudományos munkatársak 1/3-ának van fokozata. Legkedvezőtlenebb a helyzet a Pszichológiai Intézetben, ahol a 41 tudományos kutatóból mindössze 9 munkatárs rendelkezik tudományos fokozattal (köztük nem egy csupán valamely rokonszakma területéről).

Ha ezeket a jelenségeket vizsgáljuk, önmagukból, ezekből a számadatokból sem az Intézet káderhelyzetére, sem az Intézetben folyó kádermunkára végleges következtetéseket, vagy általánosítható feladatokat kijelölni nemigen tudunk, hiszen egy-egy intézet jelen káderhelyzetét évekkel korábban ható tényezők alakították ki. Tehát intézetenként szükséges a kialakult helyzet előzményeinek vizsgálata és ennek alapján a teendőik kijelölése is. Nem eldöntött például az utánpótlás kérdése, illetőleg a fiatal kutatók arányának

problémája: helyes-e az, hogy egy intézet kaderszükségletének kielégítésére fő útként az egyetem elvégzése után, az egyetemről épp hogy csak kikerülő fiatalok közül történő felvételt választja, vagy kényszerül választani?

Milyen problémák adódnak ebből? Amennyire helyes ez a gyakorlat azoknak a szakmáknak az esetében [és ilyen pl. a műszaki- vagy természettudományi kutatás majdnem minden ága], ahol a fokozott differenciálódás a minél korábbi „szakosodást” követeli meg, annyira problematikus lehet a szintetikus látást követelő tudományokban — és a társadalomtudományoknak valamennyije ilyen, elsősorban természetesen a filozófia.

Ugyanennek a kérdésnek másik problematikus oldala az a pedagógiai veszély, hogy a gyakorlati élet jó és rossz oldalait nem ismerő fiatal kutató rögtön optimális kutatói lehetőségekhez, korlátlanul látszó „szabadidőhöz” jut, mintegy „üvegházi” légkörbe kerül, s ez személyiségének fejlődését nem mindig segíti — hogy enyhén fejezzük ki magunkat.

Másik kérdés a tudományos fokozattal rendelkezők számaránya. Természetes, hogy azok az intézetek, amelyekben viszonylag nagyobb a fiatal kutatók száma, és rövid múltra tekinthet vissza maga az intézet is, csak módjával hasonlíthatók össze több évtizedes, komoly fejlődést felmutató intézetekkel.

Az említett jelenségek közül a következtetések és a feladatok legkönnyebben levonhatók a tudományos kutatók és a segéderők aránya tekintetében, ahol valamennyi intézetünkönél fokozottabban törekednünk kell a segéderők számának növelésére. Általában az a tapasztalat, hogy az intézetek tudományos munkatársai kutatómunkájuk során olyan tevékenységet is maguk végeznek, amely magasszintű segéderői tevékenységgel elvégezhető lenne, és ebben az esetben jelentős kapacitás szabadulna fel alkotó munkára. Több intézetünk esetében a kutatói létszám emelése nélkül, pusztán a segéderők arányának javításával, elő lehetne segíteni az intézet tudományos teljesítményének növelését.

Ennek azonban nemcsak anyagi feltételei vannak. Szükség van újszerű szemléletre, olyan kutatási metodika kialakítására, amely a jelenleginél hatékonyabban tudja felhasználni a segéderőket stb.

Amikor ezekre a jelenségekre ráirányítjuk a figyelmet és jelezzük a problémákat, azt akarjuk elérni, hogy intézeteink káderhelyzetüket sokoldalúan elemezzék, és a kutatók nevelésének intézeti feladatait körültekintően mérlegeteljék. Ezzel kapcsolatban még egy olyan kérdést említenénk meg, amelyet nem vizsgálunk eléggé tudatosan, és ezért nem is vesszük mindig figyelembe munkánk során. Legutóbbi beszámolónkban a tudományok fejlődésének fontos előfeltételei között említettük a szakmán belüli „emberi relációk” és a „munkahelyi atmoszféra” kérdéseit. Hosszú tudományszervezési és tudománytörténeti tapasztalat mutatja, hogy hiába vannak adva a fejlődés többi „paraméterei”, hiába vannak adva kellő szinten álló szakmai előzmények, hiába a megfelelő

anyagi támogatás, és hiába van meg a szakma fejlődése iránti társadalmi igény — mindez nem tudja megfelelő mértékben biztosítani a szakma fejlődését, ha a szakmán belüli emberi relációk abnormális volta miatt az alkotó szellemi energiák nem segítik, hanem paralizálják egymást. Ilyenkor megzavarodik a szakmán belüli értékrend és a társadalmilag értékes tevékenység (vagyis a munka) objektív értékmércéjének a helyébe a rivalizáló csoportokhoz való tartozás szubjektív, esetleges és hamis mértéke lép. Az ilyen helyzet alapján ingatja meg a szakma területén a tudományos kritika helyzetét, hiszen bármely szerző elutasíthatja a legmegérdemeltebb bírálatot is azzal, hogy az a „másik csoport” szubjektív vélekedése, a bírálat formájában bújtatott „üldözés”, nem pedig tudományosan indokolt, objektív kritika, melynek megszívlelése éppen a szerzőnek elsőrangú érdeke, ha csak egy kicsit is ad valamit a saját tudományos rangjára (hogy magának a tudománynak a tekintélyét itt ne is említsük). Ahol pedig ily módon elhanyaglik az elvszerű eleven kritikai szellem, ott elkerülhetetlen az alkotások színvonalának csökkenése, azaz megkezdődik a szakma hanyatlása.

Mindezeknek a pszichológiai-szociológiai vonatkozásoknak az elemzése a szó legjobb, legmodernebb értelmében vett „kádermunkához” tartozik és hovatovább elengedhetetlen feladatává válik mindazoknak, akikre a tudományok irányításának kisebb vagy nagyobb területe van bízva. Manapság divattossá válnak különféle programok, melyek a tudományszervezés, szervezés-tudomány, futurologia, prognosztika, tudományok tudománya stb. stb. nevezete alatt bontanak egymás után zászlót. Nem kívánjuk e vállalkozások szoliditását a limine lebecsülni, de annyi bizonyos, hogy tényleges szolgálatot csak akkor tehetnek a tudományos fejlődésnek, ha meg tudják oldani a szakmán belüli emberi vonatkozások egyértelmű alárendelését a tényleges teljesítmények tudományos értékrendjének. Parancsolóan írja ezt elő egyrészt az alkotó marxizmus—leninizmusnak a szubjektív tényezők objektív paramétereit kutató pszichológiai-szociológiai-etikai érdeklődése, ugyanezt írja elő a hazánkban megvalósításra kerülő új gazdaságirányítási mechanizmus tudományos vetülete, és végül — de nem utolsósorban — ezt írja elő a tudományok nemzetközi fejlődése is, hiszen nyilvánvaló, hogy a tudományos információáradás csak akkor nem söpri el a tudomány munkásait, ha egy szigorúbb, objektívebb kritikai szűrőt alkalmazva ők maguk söpörnek le a tudományok asztaláról minden álprodukciót, dilettantizmust, színvonalatlan próbálkozást vagy üres ismételtetést.

Úgy véljük, hogy ezek az összefüggések és ezeknek az Osztályülésen történő megvitatása hozzásegítheti intézeteinket is kádermunkájuk továbbfejlesztéséhez és ezen belül egy olyan soron következő feladat eredményes eszközként történő felhasználásához, mint az ez év végén esedékes személyi minősítések elvégzése, hiszen ez primér módon belevág a „munkahelyi klíma” konkrét tényeibe.

A másik kérdéskör, amelyről sokszor esett már szó, és a jövőben is sokat fogunk még erről beszélni: az Akadémia, közelebbről a II. Osztály irányító tevékenysége, illetőleg ennek módszerei.

Az Osztályvezetőség írásban kiküldött beszámolójából is kitűnik, hogy az elmúlt évben is konkrét feladatok megoldása során több olyan módszert alkalmaztunk, amelyek (a tapasztalatok alapján állíthatjuk) időtállóan bizonyultak fő vonalaikban. Pl. egy-egy tudományág helyzetének elemzése, intézeti beszámoló jelentések megvitatása stb. Nem az a célunk, hogy felsoroljuk azokat a módszereket, amelyeket az irányító tevékenység során bizottságaink, az Osztályvezetőség alkalmazott régebben és a közelmúltban. Ennél a kérdés-csoportnál is inkább néhány olyan problémára szeretnénk kitérni, amelyet úgy érzünk, irányító munkánkban eddig nem sikerült elég hatékonyan megoldani. Eddig alkalmazott módszereink, rendelkezésre álló eszközeink nem hozták meg az egyébként joggal kívánt eredményt. Ezek közül két tartalmi és egy szervezeti problémára szeretnénk utalni.

A kérdés úgy is feltehető: hogyan lehet a tudományirányító tevékenységet úgy fejleszteni, hogy intézeteink kutatási tevékenysége nagyobb mértékben tudja kielégíteni — általánosan fogalmazva — a társadalmi igényeket. E kérdés felvetése többek között azért is időszerű, mert az intézetek, de az egyetemi tanszékek is, azelőtt a feladat előtt állnak, hogy összegezzék hároméves kutatási tevékenységük eredményeit és több évre szólóan kialakítsák elgondolásukat, majd kutatási tervüket. Ebben a körben ismeretes, hogy vannak olyan elgondolások, hogy az akadémiai bizottságok dolgozzanak ki egy több évre szóló tervet, és azt — tervezési műszóval élve — bontsák le kutatóhelyekre és a tervezés ilyen módszerével biztosítani lehet a központi célok megvalósítását. Több évtizedes tapasztalat mutatja, hogy egy felülről elrendelt, a kutatóhelyek adottságaival nem számoló tervutasítás nem hozza meg a várt eredményt. Ugyanakkor az is hosszú évek tapasztalata, hogy nem hoz kellő időben és a társadalmilag szükséges területen megfelelő eredményt az sem, ha csupán a kutatók egyéni hajlamaiból, kívánságaiból, elképzeléseiből összegeződik egy kutatóintézet vagy tanszék tudományos terve. Keresni kell tehát az utakat, módokat: miképpen lehet mindkét végletet elkerülve a tudományos kutatás tervezésében jelentkező ezen problémákat megoldani.

Egyik nehézség a társadalmi igények „lefordítása” kutatási feladattá.

A másik nehézség az így kitűzött kutatási feladatok megoldásához szükséges tevékenység megszervezése. E vonatkozásban még egyetlen kutatóintézetben belül is számos probléma akad, különösen akkor, ha a feladat megoldásához a kutatók témaváltoztatása szükséges. Még nehezebb olyan kutatási feladatok megoldása, illetőleg az ehhez szükséges munka megszervezése, ha a komplex jellegű feladat megoldásához több tudományág képviselőinek közreműködése szükséges.

És ennek kapcsán eljutottunk a másik problémakörhöz: a komplex kutatás tervezéséhez, avagy (szervezeti kérdésben gondolkozva) a társadalomtudományi intézetek közötti együttműködés kérdéséhez, vagyis (egy másik szintet említve) az Akadémia társadalomtudományi osztályainak együttműködéséhez. Szintén ismeretes, hogy ez a probléma tudományirányítási és szervezési kérdéseink közül az egyik legnehezebb és egyik legrégebbi. Több osztályvezetőségi beszámoló felvetette a probléma megoldásának szükségességét, de ennek deklarálásán és illusztrálásán túl nemigen jutottunk. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy — különösen az utóbbi években — nem történt semmi előrelépés ebben az irányban. De tisztában kell lennünk azzal, hogy a társadalmi igények a társadalomtudományokkal szemben komplex módon jelentkeznek, és ez igények kielégítése csak akkor lehetséges, ha a kérdésekre adandó válaszok megadásához szükséges kutatómunkát is komplex jelleggel szervezzük.

Hogyan csináljuk? Hangsúlyoznunk kell, hogy a komplex témákban való interdiszciplináris együttműködésnek *elvi*, ideológiai vagy módszertani akadály a egyáltalán nincs (legalábbis hazánkban), hiszen a marxizmus—leninizmus világképe nem ismer merev határokat, sem a valóságban, sem az azt visszatükröző tudományban. A nehézségek tehát kizárólag gyakorlatiak, szervezési jellegűek: a témák szerinti intézeti elkülönítés stratifikációját kell feloldanunk ahhoz, hogy tényleges kooperáció, tartalmilag is „komplex” kutatás létrejöhessen. *Intézetben belül* ezt a megoldást már több akadémiai intézmény megtalálta (s eddig jó eredménnyel), mikor az intézeti osztályok közötti hagyományos munkamegosztás helyett, a témák szerinti „alkalmi” szervezeti formát választotta. E jó tapasztalatok alapján meg kellene találnunk azt a módot, ahogyan ennek analógiájára lehetne alkalmi kooperációkat létrehozni egy-egy közös (természetesen nagyobb arányú) téma megoldására. Egyetlen példa elég ennek a megvilágítására: hogyan lehetne pl. egy magyar művelődéstörténetet modern színvonalon másképpen létrehozni, mint a témában érdekelt kutatóintézmények szoros együttműködésével? Nyilván sehogy, hiszen ehhez nem volna elégséges még az sem, ha egy gigantikus méretű történettudományi intézetnek egy mégoly gigantikus művelődéstörténeti osztálya léteznék is.

Még egy kérdés, amiről ebben a témakörben szólni kell, ez pedig az egy tudományágon belüli különböző kutatóhelyek (akadémiai intézet, tanszékek, levéltár, múzeumok, könyvtárak stb.) közötti együttműködés szorosabbá tétele. Itt bizonyos formai eszközök rendelkezésünkre állnak, legalábbis az egyetemi tanszékek és akadémiai intézetek, továbbá az Akadémia által támogatott kutatóhelyek kutatási tevékenységének összehangolására, a hároméves kutatási tervek, illetőleg a hároméves kutatási tevékenységről szóló beszámolók véleményezésének formájában. Bár ez a lehetőség és a tudományos munka szervezésének ezen aktusai — különösen ha jobban készítjük elő — hasznosnak bizonyulhatnak, de önmagukban nem oldják meg a problémát.

Világos — és ezzel szeretném beszámolómat végezni —, hogy ez a régóta csak részben megoldott szervezési kérdés csak szervezeti vetülete egy súlyosabb problémának, nevezetesen a tudományok egységes, tervszerű irányításának. Világos az is, hogy ez a modern tudomány és modern társadalom fejlődésének egyik legjelentősebb (ha nem a legjelentősebb) problémája, amint ezt a szocialista és a gazdaságilag legfejlettebb kapitalista országok példája egybehangzóan (és igen messzehangzóan) bizonyítja: a társadalom fejlődése számára a tudomány fejlődése oly *fontossá*, de ugyanakkor és ugyanazért olyan *sürgőssé és költségessé* vált, hogy kellő tervszerűség és irányítás nélkül nem csupán a tudomány, de maga a társadalom is igen súlyos károkat szenvedhet. A tudomány termelőerővé válásának ez az az oldala, mely igen komoly felelősséget ró mindazokra — így Akadémiákra is —, akik a tudományok fejlődéséért való érdemi és adminisztratív felelősséget viselik (s itt legott hangsúlyoznom kell, hogy az érdemi és az adminisztratív irányítás a tudomány esetében teljességgel elválaszthatatlan, hiszen sem ügyes hivatalnokok, sem ügyetlen tudósok nem alkalmasak már a XX. században a tudomány felelős, eredményes irányítására).

Jelen keretekben aligha lehetséges a kérdésről többet mondani (ennyit viszont feltétlenül kötelező), minthogy párt és állam egyaránt és jóidőben felismerték e vonatkozások fontosságát, és a legsürgetőbb szervezeti kérdések (ennek megfelelően) máris (több-kevesebb véglegességgel) megoldást nyertek. Ami a mi diszciplínáinkat illeti: köztudomású, hogy Akadémiánk kellő súllyal készíti elő azokat a szervezési intézkedéseket, amelyek révén megfelelhet a társadalomtudományok fejlesztéséért való országos felelősségének; különféle, részben egészen magasszintű bizottságok dolgoznak a hatékony irányítási rendszer és módszerek kialakításán, messzemenően figyelembe véve mind a külföldi példákat, mind a hazai tudomány- (és társadalom-)fejlődés különleges, konkrét sajátosságait, valamint a helyes és helytelen hazai kísérletek konzekvenciáit. Bizonyos, hogy igen nehéz feladat lesz oktatás és kutatás, akadémia és egyetem viszonyának kellő rendezése, nemkülönben a hivatali és a tudományos jelleg optimális egyeztetése a tudományos irányító szerveknél. Hogy a nálunk és külföldön ismeretes felső irányító szervek meglévő sora fog-e gazdagodni újabb intézményekkel (aminők pl. a tudományos irányító központok, vagy egy Tudományos- és Felsőoktatási Minisztérium stb.) — avagy csupán a meglévő szervek korrelációja és hatásköre változik meg: mindezek olyan kérdések, melyekben a kellő döntés csak bizonyos idő múlva születethetik, nem utolsósorban az olyan szakszerű és felelős viták és megfontolások után, melyeket éppen a jelen alkalomtól is várunk.

Mindez nem szünetelteti azt a felelősséget, mellyel Osztályunk és bizottságaink máris tartoznak a reájuk bízott diszciplínák tervszerű, társadalmi méretekben átgondolt fejlesztéséért. Ennek a felelősségnek a jegyében kérem fel a jelenlévőket Osztályvezetőségünk jelentésének megvitatására.

Az osztályülés vitája

Elekes Lajos MTA lev. tag, az ELTE Bölcsészettudományi Karának dékánja felszólalása bevezetőjében kiemelte, hogy a két kérdéskomplexus, amelyet az Osztályvezetőség előszóban ismertetett beszámolója előtérbe állított, valóban olyan, amelyben mintegy kicsomósodnak az ez idő szerint előttünk álló tennivalók, amelyeknek jó megoldásával valamennyi feladat megoldását elő lehet segíteni. Hozzászólásában ezekhez a kérdésekhez kapcsolódott.

A kádermunka kérdései közül az alábbiakra hívta fel a figyelmet: nem kétséges, hogy egyetemeinknek, felsőfokon képző szakintézményeinknek elsőrendű feladata gyakorlati szakemberek képzése, — ezzel a felsőoktatási reform bevezetésekor és azóta is többszörös vitákon egyetértettünk, ma is egyetértünk. Akkor sem rekesztettük ki és ma még kevésbé rekeszthetjük ki azt a követelményt, hogy a gyakorlati szakember-képzésnek is elsőrendű része, követelménye a tudományosság minél magasabb szintjének biztosítása ezen a körön belül. Ezen túl még az egyetemi szakképzés kereteiben kell az eddiginél nagyobb lehetőséget biztosítani az olyan speciális foglalkozásoknak a kialakítására, — vagy ha megvannak, a hatékonyságuk növelésére —, amelyek most már közvetlenül szolgálhatják a tudományos utánpótlás szakmai fejlesztését. Alapozó munka ez, és nem több. A felsőfokú szakképzés jelenlegi keretei között ennél több nem várható, és elvileg sem volna helyes ennél nagyobb igényt támasztani.

Azonban ennek a szerényebben fogalmazott célnak a realizálása is rendkívül sok tennivalót jelent. Majd így folytatta: A tudományos minősítés jelenlegi rendszeréhez, amely a tudományos pályán való fejlődésnek egy meghatározott fokához kapcsolódik, most nem kívánok szólni. Egyrészt, mert szóltak és szólnak róla sokan a múltban, a jelenben, fognak is még szólni, és én nem ezt tartom döntőnek, hogy a kandidátúra úgy, ahogy van, jó vagy nem jó, ez másodrendű kérdés, a döntő az, hogy mi történik a kandidátúra előtt azokkal az emberekkel, akik egyetemi munkájuk során tudományos utánpótlást ígérnek, akár gyakornokként valamely egyetem vagy kutatóintézet hatáskörébe kerülnek rögtön az egyetem elvégzése után —, ami ritka, tekintve a gyakornoki állások szűk körét —, másrészt ez olyan veszélyekkel jár, amelyekre az Osztályvezetőség teljes joggal hívta fel a figyelmet. Vitatható tehát, hogy önmagában milyen mértékig helyes rendszer ez, vagy pedig milyen kiegészítésekkel kerülhető el ezen az úton a beszűkülésnek az a veszélye, amiről szintén szó esett.

Ha — mint az esetek többségében történik — az utánpótlást ígérő fiatal szakember valamely gyakorlati pályára kerül, tanári vagy egyéb gyakorlati munkát végez, a jelenlegi szisztémában ez olyannyira leköti, hogyha akar tudományos munkát végezni, erre csak a legritkább esetben és a legnagyobb erőfeszítés mellett képes. Egyrészt az ilyen utánpótlást ígérő fiatal szakemberek

maguk is nagy erőfeszítéseket tesznek, hogy munkájukat két irányban is folytathassák, másrészt nem hiányzik a törekvés sem az egyetemi tanszékek, sem a kutatóintézetek részéről, hogy ezt a maguk részéről mozdítsák elő. Ennek azonban az intézményes szervezeti bázisa ez idő szerint nincs biztosítva. Ha tehát érdemben akarunk továbbhaladni azon az úton, amely megítélésem szerint egyedül bíztat az utánpótlás szélesebb bázisának kialakításával, akkor ezen a területen mindenesetre intézményes megoldást kell sürgetnünk. A fiatalok kellő számban történő bevonásának általában van egy el nem hanyagolható bér-gazdálkodási feltétele.

Ez tehát összefügg egyrészt a meglevő státusz-, vagy egyéb bér-gazdálkodási keretek között lehetséges mozgással. Végső fokon összefügg azzal, hogy akik a piramis tetején vannak, idejében nyugdíjba menjenek. Ez kegyetlen dolog és sok hátulütője van. Ezzel a szükséglettel így vagy úgy szembe kell néznünk, s a társadalmi gyakorlat kialakult szabályai szerint így vagy úgy minden országban szembe is néznek. Azzal a kiegészítéssel, hogy számbavevő az azt a másik, éppen tudományos szempontból és kádernevelési szempontból el nem hanyagolható igényt is, hogy kiemelkedő tudású szakembereket ne kapcsoljunk ki a szervezett munkából csak azért, mert elérték a nyugdíjra előírt korhatárt, s ennek folytán nyugdíjba mennek.

Ma gyakorlatilag az a helyzet — bár történtek lépések itt-ott ennek módosítására —, hogy aki nyugdíjba ment, az legfeljebb óraadóként valamilyen előadást tarthat — ha arra felkérjük! —, ehhez azonban többnyire nincs kedve, amin nagyon nem is lehet csodálkozni. Minden baráti országban komolyan foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogyan lehet az arra alkalmas nyugdíjas, kiemelkedő szakemberek munkába való „visszacsatolására” ugyancsak intézményes szervezett bázist teremteni.

A dolognak ez a része nem egyenlő súlyú az előbb mondottal. De nem hanyagolható el akkor, ha arra törekszünk, hogy épp a káderkérdést, a tudományos munka fejlesztése szempontjából elsőrendűen fontos erőket, optimálisan használjuk ki a szakképzés magas színvonalú emelése érdekében.

A másik kérdés, amiről Elekes Lajos beszélt, az egyetemekre háruló tudományos kutatási feladatoknak egy speciális vetülete. Kevésbé szoktunk gondolni arra — mondotta —, hogy van a tudománynak, a tudományos kutatásnak olyan speciális területe, amelyet egyedül az egyetemen lehet végezni, s amit ez idő szerint sem tudománypolitikánkban, sem minősítési rendünkben, sem sehol másutt nem tartanak nyilván, vagy legalábbis nem értékelnek súlya, értéke szerint. A szakképzés hatékonyságával összefüggő valamennyi kérdés nem csupán az egyetemi tanszékek feladata, olyan feladat azonban, amelynek közelítése komplex módszer alkalmazását kívánja, interdiszciplináris vizsgálódást kíván, legalábbis az adott szak legkülönbözőbb kívánalmainak érvényesítését, és az egyetemi szakos képzés esetében — kétszakosságról lévén szó — legalább még egy szak iskolai vagy egyéb gyakorlati szükségleteinek, plusz tuda-

mányon belüli szükségleteinek, lehetőségeinek ismerését, érvényesítését. Olyan típusú komplex kutatás ez, amelynek sem tárgya, sem megfelelő metodikája kidolgozva nincs, rendkívül kevés az erre irányuló kísérletek száma, aminek a nehézségek mellett az is a magyarázata, hogy az ilyen erőfeszítéseket nem méltányolják. Az ilyen tárgyú, természetű vizsgálódásokat nem ismerik el tudományos munkának. Hozzászoktunk túlságosan, hogy csak azt tekintsük tudományosnak, ami valamelyik tudományban vagy éppen leszűkülten tudományág területén belül annak tudományos tematikája, metodikája szerint tudományosnak minősül. Túlságosan köt bennünket a hagyomány, ami önmagában bizonyos határokig teljesen jogosult, és továbbra sem mellőzhető, de bizonyos vonatkozásban túlzott.

Tágabban értve a hatékonyság kérdésköréhez sorolható a megfelelő tudománysszakok területén a gyakorlati alkalmazás során kibontakozó társadalmi hatás. Ennek vizsgálatára egyelőre kellően kidolgozott, kellőképpen tudományosnak tekinthető eljárás nincs. Márpedig ezen a területen érdemben továbbhaladni nem tudunk megfelelő eljárások, módszerek kidolgozása nélkül. Ezzel a kérdéskörrel függ össze a két további említendő témacsoport. Az egyik általában a komplex kutatások itt is említett feladata. Ha érdemben akarunk előrejutni a komplex kutatások feltételeinek biztosítása feren, akkor az első nélkülözhetetlen lépésként meg kell találni a tudományok közti információnak valamilyen korszerű, magasszintű, eddig nem ismert módját. Van számos ismeretes kísérlet a tudományok közti információ megvalósítására. Ez azonban megreked a címközlések és a bibliográfiai jegyzetek szintjén, vagy pedig elvész olyan ködös általánosságokban, amelyek már a gyakorlati felhasználást lehetetlenné teszik. Itt egy erre a célra szolgáló új tudományos műfaj kialakításának szükségességéről van szó. S amíg ezzel nem rendelkezünk, addig számottevő lépést a komplex kutatások feltételeinek biztosítása terén nem tudunk tenni.

Végül a szocialista tudat fejlesztésével összefüggő vállalkozások, kutatások, tennivalók előmozdításának a kérdéséről szólt. Mint ismeretes, Akadémiánk egyebek mellett azzal kívánta felhívni a figyelmet ennek a témakörnek mind súlyára, mind komplexitására, hogy egy külön bizottságot hívott életre ennek gondozására. Ez a külön bizottság számottevő munkát is végzett különböző folyó kutatások számbavétele, a tennivalók felmérése terén, de éppen ennek során kitűnt, hogy a munkát tovább folytatni a maga erejéből nem képes. Itt intézményes keretekre van szükség. Innen származott Akadémiánknak az az újabb rendelkezése, hogy elsősorban a meglevő intézetek folyó munkájára építi a további tevékenységet, ezt azonban a társadalomtudományok irányításával megbízott elnökségi tag irányítása, felügyelete alá helyezi, és ezáltal próbálja a hatékonyabb tevékenységet, annak feltételeit, lehetőségeit biztosítani. Ezzel kapcsolatban szükséges egy inkább tematikai hiányosságra felhívni a figyelmet. Már ez a komplex bizottság mű-

kődése során felmerült, de gyakorlati intézkedésekben nem nyert kellő megoldást. Azzal körülbelül tisztába tudunk jönni, hogy melyik tudományterületen, melyik kutatóintézet keretében milyen tervek vannak, milyen munkák folynak, és ezek eredménye milyen mértékben segítheti elő a szocialista tudat egyes elemeinek feltárását. Nem folynak azonban olyan munkálatok sehol, amelyek azt vizsgálnák, hogy ezekből az elemekből hogyan áll össze valami egységes egész — vagy ha nem áll össze egységes egész, hanem maradnak ezek a töredezett elemek, akkor mitől maradnak azok ilyenek. Vagyis éppen a tudat fejlődésének a leglényegesebb kategóriája nem kerül kellő vizsgálat alá, az, ami a tudat elemeit egységbe vonja.

Vannak becsléseink arról, hogy valamilyen tudományos munkának vagy tudományos eredményt közvetítő munkának miféle hatása lehet ilyen vagy olyan társadalmi rétegek gondolkodásában. Becslések ezek, de azért lehet, hogy a valóság többé-kevésbé megfelel ezeknek a becsléseknek. De az is lehet, hogy nem. Semmiféle eljárással nem rendelkezünk arra, ami megbízhatóan informálna bennünket arról, hogy de facto mi van. Mi megy végbe különböző társadalmi rétegek tudatvilágában, gondolataiban, érzéseiben? Ez nem jelenti azt, hogy nincsenek ilyen irányú kezdeményezések, kezdve a szociológiai módszerektől, kutatásoktól, és végezve az egyes iskolákban a tanulók fogalomalkotására vonatkozó lélektani vagy szakmódszertani — ezt a témát közelítő — kutatásokig. De a kutatások spontán kezdemény gyanánt indulnak és burjánoznak tovább, és a bátorítás mellett irányait, metodikájukat nagymértékben össze kellene hangolni. Ugyanakkor nem elég megrekedni azon a szinten, főleg azon a metodikai szinten, amelyen ezek a vizsgálódások vannak. Ez megint olyan feladat, ami átfogó és újfajta irányítást — nem kíván, hanem — követel.

A lényeg az, hogy valóban komplex munkát, az érintett szakok metodikai tapasztalatait egyesítve kell olyan módszert kidolgozni, amely alkalmas arra, hogy reálisan informáljon bennünket a társadalom különböző rétegeinek tudatvilágában végbemenő folyamatokról, és ezeket vegyük alapul amikor nem becslés alapján, hanem tudományosan szilárd bázison kívánunk megtervezni a tudat fejlesztése érdekében szükséges további tennivalókat.

Szigeti József MTA lev. tag, a Filozófiai Intézet igazgatója hosszászólása elején a tudományos utánpótlás kérdéséhez kapcsolódva a következőkben összegezte véleményét. Nem azon kellene töprengenünk, hogy a gyakornoki állási lehetőségeket fenntartsuk-e vagy sem. Természetes és jó dolog az, hogy az egyetem elvégzése után közvetlenül módot adunk fiatal embereinknek arra, hogy esetleg egy vagy két évig még meghosszabbított módon foglalkozzanak saját területük problematikájával. A veszély nem ebben áll, hanem sokkal inkább abban, hogyha azontúl is prolongáljuk ezt a pályát, hogyha egy akadémiai „folyosón” marad az illető és végig nem kerül kapcsolatba az élettel. Ez pontosan a társadalomtudomány területén komoly veszélyt rejt magában.

Annak idején Saint-Simon-nak az utópikus szocialistának volt az a kitűnő gondolata, amit persze az utópizmusnak megfelelően némi túlstilizálással *vie experimentale*-nak, kísérletező életnek, tapasztalatot szerző életnek nevezett. Az volt ennek az értelme, hogy tulajdonképpen ha valaki társadalmi problémákkal akar foglalkozni, akkor közvetlen élettapasztalatokkal, aktív életismerettel kell rendelkeznie a társadalom valamennyi rétegét illetően. Ha ezt a gondolatot a racionális magvára redukáljuk, akkor megmarad az a valóságos tény, hogy ilyen élettapasztalatok nélkül pontosan a társadalomtudományokban nagyon nehéz igazán komoly eredményeket produkálni. Természetesen, hogyha valaki a társadalmi munkamegosztás különböző területein megfordul, de nem marad ideje arra, hogy teoretizáljon, akkor élettapasztalat ide, élettapasztalat oda, nem fog igazi teoretikus műveket produkálni. De ez megfordítva is fennáll: hogyha csak a teoretikus lehetőséget biztosítjuk valaki számára és a valóságos gyakorlati aktív szubsztrátumot nem, abban az esetben valahol szintén a teória deformálódni fog, — mint ahogy ilyen problémákkal bizony nemegyszer szembe kell néznünk. Arra kellene törekednünk, hogyha valaki egy ideig kutatóintézetben dolgozott és utána középiskolába, vagy más munkahelyre kerül, biztosítsanak számára bizonyos szabad időt kutatómunkájához. Ha ezeket a szakembereket szervezeten bekapcsoljuk a kutatómunkába, könnyebb lesz elérni, hogy számukra tudományos munkájukhoz szabadidőt is biztosítsanak. Valahol ezen a vonalon kell keresnünk a megoldást, továbbá ott, hogy azután egy idő múlva az ilyen szakember ismét visszakерülhessen a közvetlen teoretikus munkába.

Hozzászólása további részében a következő jelenségre hívta fel a figyelmet. Nemrégiben az egyik kutató az elidegenedés divatos és korszerű témáján dolgozott, mérgelődött azon, hogy egy másik kutató, aki írt egy könyvet az elidegenedésről — úgy mond — letarolta ezzel a piacot ő előtte. Ennek a megjegyzésnek olyan jellege volt, hogy tulajdonképpen nem a téma az, ami őt érdekli, hanem egy témában levő piaci lehetőségek.

Ilyen és hasonló intellektuális morális problémák merülhetnek fel akkor, ha ezeknek a fiatal embereknek a fejlődését nem fogjuk abból a szempontból is nézni, amiről fentebb szó volt, hogy tudniillik a társadalom aktív tagjai legyenek.

Az új témáknál különben megvan az a nehézség, ha nem esik a divatos, érdekes kategóriába, akkor már vonakodás tapasztalható a téma vállalásánál. Nemegyszer nagyon lelkiismeretes kutatóknál van vonakodás, akik érzik, hogy bizonyos problémákat ők meg tudnak oldani, mondjuk az etika általános elméleti kérdéseivel eredményesen tudnak foglalkozni, — de már a szocialista erkölcs vagy morál kérdéseire nem tudnak igazán eredményesen hozzányúlni, mert például nincs egy olyan szociológiai felmérő anyag, amely deskriptív morálszociológiát adna legalább úgy, ahogy ez a morál létezik a mai szocialista társadalomban, és mert sok minden más előfeltétele hiányzik az ilyen

kutatásnak. Igaz, hogy bizonyos értelemben könnyebb egy általános etikát írni, mint ezekről a szocialista fejlődésben felmerülő erkölcsi problémákról beszélni.

Azonban érdekünk az, hogy megkezdjük ezt a munkát, és ne egymásra várjanak a különböző területek emberei. Mert pl. a morálszociológiával foglalkozó ember azt mondja: azért nem végez ilyen felmérő munkát, mert nincsenek meg azok az általános elméleti szempontok, amelyekkel egyetérthetne, és olyan morál sincs többek között, tehát nem tud megfelelő munkahipotézissel hozzájárulni ezekhez a kérdésekhez. Ezt a másra hivatkozást és a másra hagyatkozást meg kellene szüntetni. Egyes tudományterületen többé-kevésbé sikerült is, de a filozófia és a szociológia vonatkozásában még szociológusaink egy része csinál egy olyan szociológiai publicisztikát, amelynek filozófiai értékét sok vonatkozásban meg lehet kérdőjelezni. Másfelől pedig a nyugati felmérő módszerek nem ezen módszerek ellen beszélnek, hanem az ellen, hogy megragadjanak ezekben a módszerekben, — szellemében hoznak létre empirikus kutatásokat, amely empirikus kutatásoknak vagy édeskevés köze van azután azokhoz az általánosításokhoz, amelyek a szociológiai publicisztikából létrejöttek, — vagy túl sok közülük van abban az értelemben, hogy a publicisztikának bizonyos alapvető és nemegyszer nagyon is megkérdőjelezhető gondolatait erőszakolják rá arra az anyagra, amely sok mindent mutat, vagy amelyből sok következtetést le lehet vonni, de esetleg éppen nem azokat a következtetéseket, amelyeket általában a publicisztikában levontak. Ilyen és ehhez hasonló anomáliákat lehetne még sorolni. Mit lehetne azonban ebből levonni? Le lehetne vonni bizonyos következtetéseket abban a tekintetben, hogy másképpen kellene dolgoznunk. Pl. beszélünk az interdiszciplináris együttműködésről. Az interdiszciplináris együttműködés azonban nem a különböző tudományokban, különböző tudományos szakon elhelyezkedő rokon lelkek spontán találkozásának, hanem szervezésnek a kérdése. Interdiszciplináris együttműködésre tulajdonképpen nagy arányokban, bizonyos értelemben a társadalmi területeken, a háború alatt került sor, amikor az a probléma, hogy egy várost bombázzanak azt jelentette, hogy öt-hat különböző szakma emberei dolgoztak együtt annak érdekében, hogy mérjék a várható hatásokat. De most szerencsére nem háborús kérdésekre kellene az ilyen interdiszciplináris együttműködési lehetőségeket fordítani, hanem a jelennek nagyon is racionálisan felmérhető kérdéseire. Ezen a téren tehát tudatosan kellene létrehozni szakmák közötti kollektívákat jól megválasztott témák alapján, akárcsak kísérleti jelleggel is. Még ha esetleg nem bízánk ezeknek a sikerében, akkor is érdemes lenne összehozni a jogászt, a szociológust, a filozófust és más diszciplinák embereit, akik bizonyos nagyon aktuális, jól körülhatárolt kérdésnek a különböző aspektusait megvizsgálnák, és a végén egy lehetséges szintézis igényével lépnének fel. Ez tulajdonképpen nem egy spontán együttműködés kérdése csupán, hanem nagyfokú tervszerűségnek, vagy legalábbis jól megragadott témáknak

és jól megragadott témák végrehajtására megszervezett szakemberek kérdése. Bizonyos anyagi ösztönzéseket is alkalmazni kellene ilyen problémák érdekében. Remélem — fejezte be felszólalását —, hogy legalábbis kísérleti módon előbb vagy utóbb megpróbáljuk ezt, és az ilyen próbálkozásokból komoly eredmények születhetnek.

Babics András, a történelemtudomány kandidátusa, a Dunántúli Tudományos Intézet igazgatója felszólalása elején a Dunántúli Tudományos Intézet szervezeti szabályzata átalakításának kedvező hatásáról beszélt. Ennek az átszervezésnek a lényege abban áll, hogy két osztály felállítása és a tudományos titkárság létesítése megkönnyíti a vezetés dolgát, és eredményesebb munkát biztosít, minthogy az Intézetben nemcsak történeti kutatások folynak, hanem földrajziak és néprajziak is. Az Intézet kutatói tevékenysége az elmúlt években sokrétűbbé vált, a kutatások bekapcsolódnak a szocialista tudatátalakítás munkálataiba, mégpedig főképpen újkori gazdaságtörténeti, valamint gazdaságföldrajzi és néprajzi kutatások révén. Amikor a termelőerőkkel foglalkozunk, pl. a kapitalizmus korában, a munkásság és a szegényparasztság, a cseleedség és az aratómunkások életviszonyaival, társadalmi és anyagi helyzetével, akkor a kontraszt a régi és az új adottságok között igen jó, eszmeileg, világnézetileg értékesíthető dokumentációt nyújt. Az Intézet szakmai összetétele módot ad arra, hogy amikor a történettudomány a maga módszerével lezárja a problémák vizsgálatát, a kérdések továbbvitelét átadhatja földrajzosoknak, mindenekelőtt a gazdasági földrajzosoknak. A két tudományág, a történeti és a földrajzi, lényege szerint a társadalmi és anyagi lét legszélesebb kölcsönhatását vizsgálja, és így minden remény megvan arra, hogy a társadalom részéről igényelt eszmei és gyakorlati szükségességek területén pozitíven tudnak közreműködni.

Amikor Akadémiánk új alapra helyezte hazai tudományos életünket, azóta szüntelenül hangsúlyozza az elmélet és a gyakorlat egységét. Az Intézet fennállása óta ennek az egységnek a kialakításán fáradozik. Jellege és szervezete folytán ilyen vonatkozásban bizonyos előnyökkel rendelkezik, mindenekelőtt azért, mert az ország viszonylag kis részét a legmélyebb analitikus munkával vizsgálhatja, és vizsgálatainak eredményét akár világnézeti, akár gazdasági vonatkozásban jelentkezzenek, meghatározott címeken értékesítheti. A kutató jól látja a megoldásra váró feladatokat, s a gyakorlati tervező tudja, hogy különböző szempontú észrevételekért, javaslatokért hova forduljon.

Az Intézet munkájának e néhány gondolattal való jellemzésében már benne van ún. komplex kutatásainak célja is, amiről az Osztályvezetőség beszámolója is megemlékezik. A komplex kutatás nem új felfedezés a tudomány történetében, mégis, körülöttünk különleges módon alakul ki. A komplex témák keretében általában számos tudományág módszerével vizsgálják a terület életét, mégpedig olyan széles körben, hogy erre nézve intézetben belül

megfelelő szakmájú kutató nem is áll rendelkezésre. A halmozódó kérdéseket külső munkatársak segítségével törekednek megoldani. Korábban szinte túlságosan nagy méretet öltött külső munkatársaink száma. Az Akadémia elnökének utasítása a közelmúlt években foglalkozott a külső munkatársak arányával a belsőkhöz viszonyítva. Köszönettel kell ismét nyugtázni az Osztálynak azt a szerepét, amelyet abban a tekintetben játszott, hogy az arányszámot, az elnöki utasításban biztosított jogánál fogva, úgy szabta meg, hogy az Intézet a feladatokat viszonylag töretlenül tudja megoldani.

Az Intézet valójában pozitívumokkal támaszthatja alá az Osztály irányító tevékenységéről készült referátumot. Támogatása kiterjedt mindazon tevékenységre, amely az Intézet tudományos munkásságában, publikálási adottságaiban, tapasztalatszerzési lehetőségeiben belföldön és külföldön egyaránt haszonnal járt.

Ránki György a történelemtudományok doktora, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese hozzászólásának elején a tudományos utánpótlás kérdéséhez kapcsolódva hangsúlyozta, ha áttekintést nyújtanánk arról, hogy személy szerint állománybelileg különböző intézmények hogyan fejlődtek az elmúlt évek folyamán, akkor nyilvánvalóan nagyon biztató és kedvező számszerűségeket kapnánk, és még biztatóbbak és kedvezőbbek lennének ezek a számszerűsések, ha összehasonlítanánk egy háború előtti állapottal. Ennek ellenére a tudományos utánpótlásnak van egy súlyos problémája, amelyet a kedvező számszerűség nem mutat. A társadalomtudományok viszonylag széles kutatói és egyetemi oktatói bázisa erősen elszakadt, éppen a tudományos utánpótlás szempontjából, az ezen a körön kívül dolgozóktól, mindenekelőtt elsősorban a középiskolai tanároktól. A bázisnak, amelynek piramisszerűnek kellene lennie, az alapzata meglehetősen hiányos, nincs meg az oktatói utánpótlás, amely ténylegesen a megfelelő káderutánpótlás egyik legfontosabb kérdése lenne. Francia történészekkel folytatott beszélgetés alapján az a kép alakult ki, hogy a 40 év körüli francia professzor generáció túlnyomó többsége tudományos pályafutását mint középiskolai tanár kezdte, majd ösztöndíjat kapott, később így került az egyetemre, majd a kutatóintézetbe. Ha felmérnénk a hasonló korú egyetemi tanárainkat, alig találunk olyat vagy nagyon keveset közöttük, akik ugyanezt a pályát futották be. Bár erre azt lehet mondani, hogy ez az 1945. utáni speciális helyzetnek a következménye. A baj azonban az, hogy a gyakorlatban nincs meg ennek a folyamatos pályafutásnak a lehetősége. Ez súlyos belső problémákat jelent. A tudományos utánpótlásnak ez az egyik alapvető kérdése, és ez nemcsak az Akadémia kérdése. Általában a tanári pálya helyzetéről van szó és arról, hogy a jelenlegi körülmények között mennyiben biztosítható a fiatal tanároknak az a lehetősége, hogy amennyiben a feltételeknek megfelelnek, ténylegesen ne vesszenek el a tudományos kutatás szempontjából. Amikor arról beszélünk, hogy erkölcsös-e, jó-e, helyes-e a gyakornoki állás, amikor felvetjük a „tapasztalati élet” kérdését, — ez elvileg

nagyon helyes, de milyen erkölcsi alapon vethetjük fel ezt mi, hiszen egyrészt a mi generációnk többé-kevésbé nem futotta be ezt az ilyen értelmű „tapasztalati életet”, másrészt eddig nem tudtuk biztosítani a „tapasztalati életből” való kiemelkedés lehetőségét. Ilyen körülmények között nagyon absztrakt módon vetődik fel, hogy helyes-e gyakornokok alkalmazása, helyes-e fiataloknak az egyetemre vagy az intézetekbe való felvétele, mert jelenleg csaknem ez az egyetlen lehetősége annak, hogy alkalmas emberek ne vesszenek el a tudomány számára. Ennek a kérdésnek az Akadémiánál sokkal szélesebb és sokkal általánosabb vonatkozásai vannak. És van nyilván olyan, amit az Akadémia önmaga nem oldhat meg, de van olyan is, amit az Akadémia megtehet és meg kell, hogy tegyen.

Ebben a vonatkozásban az egyik komoly probléma az aspirantúra. Úgy tűnik, igen korlátozott azoknak a fiataloknak a száma, akik számára az aspirantúra tette lehetővé, hogy a tudomány művelőivé váljanak, és akik korábban olyan területeken dolgoztak, ahol a tudományos munkára nem, vagy alig volt lehetőség.

Felszólalásának további részében a társadalomtudományok szerepéről szólt. Az utóbbi időben sokat beszélünk arról, hogy a társadalomtudományoknak milyen fontos szerepük van a tudat formálásában, a szocialista tudat kialakításában. Helyes lenne azt is hozzátenni, hogy a társadalomtudományoknak nemcsak a tudat formálásában lehet és kell, hogy legyen szerepük, hanem a társadalmi lét formálásában is, és talán sokszor nem ártana, ha ezt a szerepét is világosabban felismernők és próbálnánk hasznosítani. Azt mondhatnók talán, hogy a volt második osztály egyes tudományágai, amelyek most már új szervezeti keretben élnek, gyakorlati szerepet kaptak. (Pl. a közgazdaságtudomány.) Senki sem vonja kétségbe ennek létformáló szerepét. Kétségtelen az is, hogy a Filozófiai és Történettudományi Osztály diszciplinái ilyen közvetlen hatással nem rendelkezhetnek, de a mi tudományágaink eredményeinek is vannak olyan közvetlen tanulságai, amelyek nemcsak a tudatot, hanem a társadalmi gyakorlatot is formálhatják.

Az aktívabb szerep — amire a társadalomtudományok igényt tarthatnak és amire lehetőség van — elvezet egy másik problémához, hogy a társadalmi tudományok hatása a tudatra és a létre való hatása feltétlenül visszatér és kapcsolódik újból az első kérdéshez. Erős válaszfal áll fenn a tudományos és az oktatási munka — elsősorban a középiskolai és általános iskolai oktatás — között. Azok az újabb kutatási eredmények, azok az újabb problémafelvetések, amelyeket a társadalomtudományok produkálnak, nem eléggé hatolnak be az oktatásba. Az oktatásnak csak akkor lehet meg a megfelelő szintje, ha állandóan nyomon tudja kísérni a tudomány valóban új eredményeit. Ha azonban a tanár ezeket nem ismeri és a kutatás új próbálkozásai nem jutnak el hozzá, mert pl. ez vagy az még nem kiérlelt gondolat, akkor azt jelenti, hogy az oktatás teljes mértékben kész anyagok, kész formák alapján történik, és éppen

a legfontosabb, a gondolkodásra való nevelés szenved hiányt. Ezek a problémák bizonyos vonatkozásban az egyetemen is felmerülnek. S mivel a társadalomtudományok vonatkozásában az Akadémiának különösen fontos irányító szerepe van, és nemcsak az akadémiai kutatásokért felelős, ezért ebben a vonatkozásban is segítséget kell nyújtania.

Ádám György a biológiai tudományok doktora, a Pszichológiai Bizottság elnökhelyettese felszólalásában a pszichológus utánpótlás néhány kérdéséről szólva rámutatott arra, hogy az elmúlt években komoly erőfeszítések történtek abban az irányban, hogy az egyetemi pszichológusképzéstől kezdve egészen a tudományos minősítésig pótoljuk azokat a kieséseket, hiányokat, amelyek a sok évi kimaradásból származtak. Azonban ezek az erőfeszítések nem kielégítőek. Közismert az, hogy a pszichológia kádergondokkal küzd, és ez tükröződött az osztályvezetőségi beszámolóban is. Az utánpótlásnak két útja lehetséges. Az egyik út a természetes út: formális grádusokban kifejezve, egyetemi doktorátus, kandidátusi, tudományok doktora fokozat. Ez a fő út, amelyet nyilvánvalóan a régebbi egyetemi képzés, most pedig az új pszichológusképzés elősegít azáltal, hogy a budapesti bölcsészkaron van egy többé-kevésbé korszerű pszichológusoktatás, háromféle szakképzéssel.

A Tudományos Minősítő Bizottság is gondoskodik arról, hogy megfelelő szintű aspiránsképzés folyjék, bár itt vannak problémák a színvonalat illetően. Ilyen módon tehát formálisan nyugodtak lehetünk, ugyanakkor látnunk kell, hogy ez a fő út, ez a természetes út nem kielégítő. Szükséges lenne a következő néhány évben a társtudományok területéről is erősíteni a pszichológusok táborát. Helyes az Osztálynak az az igénye, hogy a határterületek szakembereit is be kell vonni nemcsak a tudományszervező, hanem a kutatómunkába is. A fő út ezután is a természetes utánpótlás marad, ebben a vonatkozásban az újjáalakult pszichológiai irányító szervezetnek komoly feladata a színvonal biztosítása.

Hozzászólásának befejező részében utalt a pszichológia területén tapasztalt szakmai atmoszféra egészségtelen jelenségeire. Úgy látja, hogy a beszámolónak az a megállapítása, hogy ott burjánzanak a személyi ellentétek, ahol nincs meg a kellő szintű szakmai munka, vagyis a dilettantizmus szüli a különböző torzszalkodásokat, vonatkoztatható a pszichológia belső helyzetére is. Az újonnan alakult Pszichológiai Bizottságnak és az azt irányító Osztálynak az a feladata, hogy elvszerű, korrekt, tudományos légkört alakítson ki, illetve ennek kialakítását elősegítse ezen a tudományterületen. Erre minden feltétel megvan, és a Pszichológiai Tudományos Társaság ennek egyik eszköze lehet.

Castiglione László, a történelemtudományok kandidátusa, a Régészeti Intézet igazgatóhelyettese felszólalásában először a tudományos utánpótlás kérdésével foglalkozott. A Régészeti Intézet kádérhelyzetéről szólva megállapította, a kutatógárda éppen azért elégtelen számú, mert a tapasztalt erők mellől hiányoznak a fiatalok, akik a feladatok végrehajtásában — az archaeo-

logia sokszor nagyonis fáradalmas gyakorlatát tekintve — nélkülözhetetlenek. Elsősorban azért súlyos ez a hátrányunk, mert a magyar régészet éppen most a felszabadulás utáni második megújhódása előtt áll, a története folvamán soha nem látott nagy számban kiképzett fiatal szakembernek kutatóvá érése révén. Szomorú lenne, ha a Régészeti Intézet ebből a reneszánszból csak azért maradna ki, mert kutatói álláshelyeinek száma elégtelen. Tapasztalataink a gyakornoki intézmény ellen szólnak, ha már egyszer az nem párosulhatott a kiválasztás valóságos lehetőségével. Ha viszont abból indulunk ki, hogy a gyakorlati szakmai tevékenységben — nálunk a múzeumokban — már kisizolódott fiatalokat emeljünk a kutatóintézetekbe, akkor nem hallgathatjuk el ennek alapfeltételét sem: a következő években, legalább minden második évben, szükséges új álláshelyet, illetve beralapot biztosítani.

A kutatók és a segéderők számszerű arányában élenjárónak mondott Régészeti Intézet, ezen a téren is beszámolhat egy súlyos nehézségről, ami a rendelkezésre álló beralap szűkös voltából adódik. Azt tapasztaltuk, hogy a tudományos munka minőségi és mennyiségi növelését csak a maguk nemében elsőrangú segéderőkkel lehet elérni. A gyenge vagy éppen rossz segéderők ezzel szemben inkább gondot és terhet jelentenek. Igazán jó segéderőket — különösen az an sich komplex archeologia számára — csak jó bérért lehet kapni. Márpedig napjainkban egyre fokozódó mértékben nő az áthidalhatatlan szakadék a termelés területén dolgozó gyakorlati szakemberek kereseti lehetőségei és azok között a gyenge fizetések között, amiket mi kínálni tudunk. Ma már ott tartunk, hogy még az igazgató fizetése sem lenne elegendő egy olyan kiváló mérnökember számára, aki a régészeti laboratórium vagy műszaki munka irányítását tudományos fellendülést eredményező módon végezhetné el. Nem is beszélve arról, hogy ilyen kvalifikált segéderők az adjutánsok további légiját igénylik a saját tevékenységük feltételeként. Mindenesetre már az is jó lenne, ha legalább a természettudományok és a történeti tudományok egyenlőségét elismernék, ha már a kutatók értékében nem is, akkor legalább ezen a téren. Bár gyakorlatilag reménytelen, de elméletileg könnyebb a megoldás kulcsát megtalálni ott, ahol a pénz nyújthatja azt. A tudományos élet szelleme, tisztasága, a kritika objektivitása és a műhelypszichológia már csak részben múlik az anyagi érdekeltségen. Bármennyire is szubtilis értékek fölött gazdálkodunk — folytatta felszólalását — mégis úgy tűnik, hogy a tudományos élet egésztelen jelenségei ellen mindazoknak — lektoroknak, szerkesztőknek, tudományos munkák szervezőinek, vezetőinek — szabályszerű felelősségrevonásával, akik tudományos kérdésekben nem tudományos, vagy egyenesen személyeskedő, szubjektív klikk-szempontokat hagynak érvényesülni. Ez ugyan közönséges adminisztratív módszer, ha azonban komolyan vesszük azt, amit Mátrai akadémikus mondott, hogy az ilyen funkcionáriusok tevékenysége a szakma hanyatlásához vezet, akkor talán nem túlzás itt nagyobb felelősségről beszélni, mint amit a filléres elszámolások vonalán érvényesítünk.

Végül a tudományos munka tervezéséről szólva határozott irányítást, vezetést igényel: ha képesek vagyunk valóban fontos országos érdekű és súlyú középponti feladatokat adni az intézeteknek, akkor egyben tisztáznunk kell e feladatok megvalósításának kötelező voltát, és pedig nemcsak az intézetek egészére, hanem egyes kutatóira nézve is. Meg kellene szüntetni a meddő vitát és bölcseledést arról, kell-e és milyen mértékben intézeti feladatot vállalni és azt teljesíteni. Mivel tudományainkban egyelőre még sokkalta nagyobb szerepe van az egyéni képességeknek és invenciónak, mint bármely technicizált szakmában, magától értetődő, ha minden érett kutatónak meghagyjuk azt a lehetőséget, hogy ideje egy részében a saját iniciatívájára akár a legteljesebb szabadsággal dolgozzék. De ha egyszer valaki az összes számbajövő munkahely közül a tudományos munkára legkedvezőbb intézményben kap állást, és fizetését kizárólag a kutatásért kapja, akkor ugyanolyan magától értetődő, hogy idejének és erejének a zömét, de legalább a felét, az intézmény által meghatározott feladatok elvégzésére fordítja. Általános óhaj, hogy a tervezés minden fölösleges és másodrendű részlettől mentesülve, az intézetek középponti feladatait és azoknak határidőit, lebontva pedig az egyes kutatói csoportok és egyének kötelező intézeti feladatait tartalmazza. Igen sok adminisztrációtól és látszat-problémától szabadulnánk meg, ha meghatározva a ráfordítható idő, illetve anyagi támogatás arányát, a szabadon választott és kisebb témákat nem sorolnánk be a tervbe, hanem rábízánk őket az érett kutatók egyéni felelősségére, illetve a fiatal kutatók esetében a tudományos osztályvezetőkre és a munkaközösségek irányítóira.

Szabó András György, a filozófiai tudományok kandidátusa, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa felszólalásában a tudományos utánpótlás problémájával foglalkozott. Utalva a gyakornoki rendszer felvázolt veszélyeire, továbbá a társadalomtudományi intézetek fejlesztésének korlátaira és gazdasági problémáira, hangsúlyozta: nem lenne helyes, ha egy kedvezőtlen helyzetben, nevezetesen akkor, ha nem tudunk a társadalomtudományi intézetekbe általában kellő számban felvenni arra alkalmas fiatalokat, valamiféle ideológiát készítenénk, és ezzel akarnánk mintegy vigasztalni azokat, akiket nem tudunk felvenni, vagy akiket esetleg státuszproblémák miatt kénytelenek vagyunk elküldeni. Nem lebecsülendő annak a helyzetnek a veszélye, ami elvileg akkor áll fenn, ha egy fiatal, tehetséges kutató előtt rögtön tágra nyílnak a tudomány kapui, és maximális lehetőségeket biztosítanak számára a kutatáshoz, de figyelembe kell venni azt is, hogy tudományos intézeteink többségükben nincsenek elzárva az élettől. Hiszen sokat beszélünk arról, hogy milyen társadalmi megrendelésekkel kell ezeket a kutatóintézeteket ellátni, és hogyan kell fogadnia az intézeteknek ezeket az igényeket. A társadalomtudományi intézetek magukévá teszik ezeket a követelményeket, és igyekeznek ezeknek maximálisan eleget tenni. De érdemes lenne azt is megvizsgálni, hogy mit nevezünk tulajdonképpen gyakorlatnak a társadalomtudományok területén. Az esetek túl-

nyomó többségében az oktató tevékenységet tekintjük annak. Ha ez így van, akkor azok a problémák, amelyek egy kutatóintézetben dolgozó számára felmerülnek az élettől való esetleges elszakadás tekintetében, ugyanígy felmerülhetnek akkor is, ha középiskolában oktat, ez sem ad nagyobb biztosítékot arra, hogy valaki valóban eleven kapcsolatba kerüljön az élettal.

Ezért az említett reális veszélyt úgy lehet elhárítani, hogyha az intézetek vezetői megfelelő módon irányítják, vezetik ezeket a fiatalokat abból a szempontból, hogy tényleg ne csak a saját területükön keresztül lássák az életet, hanem például a társadalmi munka, a különböző megbízatások végzésén keresztül is. Tulajdonképpen elvileg nem megoldhatatlan problémákról van szó. Annakidején, amikor a Szovjetunióban és másutt is bevezették azt a gyakorlatot, hogy a matematika-fizika terén legtehetségesebb diákokat külön osztályokba vonták össze, és ezekkel külön tanárok foglalkoztak a kötelező iskolai tananyagon túlmenően, szintén rendkívül sok aggodalom merült fel azzal kapcsolatban, hogy egy ilyen kiválasztás és kiemelés súlyos kollíziókra fog vezetni, hogy a többiek másodrendű diákoknak fogják érezni magukat, s a kiemeltnek talán fejükbe száll a dicsőség. Ez a probléma kétségtelenül ebben az esetben is fennálló és reális probléma. Ugyanakkor mégis ez a gyakorlat diadalmaszkodott, egyszerűen azért, mert a társadalmi érdek azt kívánja meg, hogy a különlegesen tehetséges fiataloknak valóban megfelelő módon biztosítékot nyújtsunk tehetségük hasznosításához, tehetségük maximális fejlesztéséhez még akkor is, ha eközben valóban állandóan gondoskodni kell arról, hogy ez más, egyébként kedvezőtlen hatásokhoz ne vezethessen.

Végül véleményét az alábbiakban összegezte. Az a helyes, hogy valóban tehetséges, már egyetemi éveik alatt is produkáló és tudományosan bizonyító fiatalokat ott, ahol erre lehetőség van, felvesszük a kutatóintézetekbe, biztosítjuk számukra azokat a kutatáshoz kedvező feltételeket, és ahol pedig erre nincs mód, nem áll rendelkezésünkre ilyen lehetőség, ott ne áltassuk ilyen módon a fel nem vehető fiatalokat azzal, hogy számukra helyesebb és jobb lesz, ha erről lemondanak, hanem ehelyett mondjuk meg őszintén, hogy sajnós, a jelen körülmények között nem tudunk számukra helyet biztosítani, és igyekezzenek az adott feltételeik között, amennyire erre képesek, tudományosan is dolgozni.

Hanák Péter, a történettudományok kandidátusa, a Történettudományi Intézet osztályvezetője hozzászólása elején a társadalomtudományok jelentőségéről és szerepéről szólva, az oktatás problémáiról fejtette ki véleményét. A történettudomány és más társadalomtudományok számára az alkalmazás lehetősége a népszerűsítésben és az oktatásban mutatkozik meg elsődlegesen. Az alkalmazott történettudomány: a történeti oktatás és a történeti népszerűsítés. Mindkét területen vannak komoly problémák. Akárhányszor összejö-vünk általános iskolában vagy középiskolában tanárokkal, két nagy problémába ütközünk. Az egyik, hogy képtelenek követni a tudományos fejlődés

eredményeit, részben a túlszűfolttság, a megterhelés miatt, részben pedig azért, mert nincsenek meg azok a csatornák, azok a módszerek, amelyekkel a tudomány eredményeit folyamatosan megismerhetnék. Pl.: még korábban a Művelődésügyi Minisztérium előírta, hogy az iskolai könyvtárak rendeljék meg a társadalomtudományi folyóiratokat, azt évekkel ezelőtt megszüntették, és egy sor iskola e folyóiratok megrendelését lemondta.

A másik probléma: egy kisvárosba vagy nagyközségbe került tanárember szorosan vett oktatási és szervezési munkáján kívül a község vagy kisváros kulturális életének valamennyi fontosabb megnyilvánulásában hol mint szervező, hol mint irányító részt vesz, kezdve az ünnepek kulturális műsorának összeállításán, a temetéseken és névadó ünnepeken mondott beszédekig, és így általában nem marad ideje arra, hogy nyomon kövesse a tudományt. Ha néhány év múlva lefut a demográfiai hullám, feltétlenül felvetendő igény lenne az általános- és középiskolai tanárok számára tudományos továbbképzésük rendszeres formáinak intézményes állami elősegítése, és ahhoz megfelelő idő, anyagi keret és szervezett lehetőség biztosítása.

Ami azonban a mi feladatunkat illeti, addig is, amíg ez a továbbképzés megvalósulhat, visszatérve a korábbi időszakok jó módszereihez, a vándorgyűlések mellett — amelyek nagyon reprezentatívak és nem haszon nélkül valók —, az intenzív, mindennapi apró munkát kellene előtérbe állítanunk, vagyis az egyetemi és a tudományos intézetek tudományos munkatársai rendszeresen járjanak le pl. megyei központokba, és ott rendszeresen ismertessék tudományáguk, saját szaktudományuk eredményeit, és ne csak 5—6 évben egyszer vidéki vándorgyűlés keretében.

Egyetértve azzal, hogy a társadalomtudományok feladata nem csupán a társadalmi tudat, hanem a társadalmi lét formálása is, utal arra, hogy nem is helyes prioritást a kettő között felállítani. Hiszen magának a társadalmi tudat tartalmának meghatározása, mindenkori állásának felmérése és új tartalmi elemeinek kitűzése ugyancsak a tudomány feladata kell hogy legyen. Ez pedig nem azonos a népszerűsítés vagy a tudományos propaganda feladatával. Az új összefüggések, új törvényszerűségek megállapítása tehát már maga is a létformáláshoz tartozik. Elvileg is úgy áll tehát, hogy nem lehet egyszerűen a tudatot úgy formálni, hogy ne foglalkozzunk a társadalmi lét problémáival.

Azt is örömmel állapíthatjuk meg, hogy a közelmúltban megjelent pártdokumentumok és beszámolók igénylik is a társadalomtudományoknak ezt a társadalmi gyakorlatát, a vezetést, a tervezést és a döntéseket tudományosan megalapozó feladatát. Az Akadémiának az lehetne talán a feladata, hogy felmérje, kitűzze ezeket a feladatokat, mint ahogy ez nagyon sikeresen megindult a nemzeti tudat, a nemzeti érzés, a nemzet-fogalom tisztázásának tárgykörében.

Felszólalásának következő részében a társadalomtudományok módszertani kérdéseiről szolt. A társadalomtudományok kétségtelenül rendkívül

gyorsan fejlődnek, bővülnek. Igyekeznek bevonni korunk tudományos eredményeit a társadalomtudományok hagyományos módszereinek kibővítése érdekében. A történettudományban is tapasztalható részben a közgazdaságtudomány, a szociológia és egyéb rokon tudományok eredményeinek metodológiai bevonása, s megindult bizonyos érdeklődés a matematikai módszerek alkalmazása iránt. Fontos akadémiai feladat lenne a kvantifikációs módszereknek, a marxista komparatiztikus módszereknek a társadalomtudományokban való alkalmazásának elősegítése. A szovjet történettudományban is folynak erőfeszítések ezen módszerek alkalmazására. Komoly és kevésbé komoly aggályok merültek fel a kvantifikációs módszerek, matematikai statisztikai módszerek társadalomtudományi alkalmazásával kapcsolatban. Egyfelől indokolt aggályok merülnek fel az alkalmazhatóság tekintetében. Vajon nem fedik-e el a számok, a matematikai módszer a történelem, a társadalom mozgásának kvantitativ, matematikailag nem mérhető mozgását? Vagy nem vezet-e öncélúságra, pusztán mérési, számítási technikák bevezetésére, szemben a társadalom mozgásának alapvető, törvényszerű folyamataival? Vannak problémák, amelyek az új technika és az elmélet viszonyából erednek. Ennek ellenére szükséges, hogy társadalomtudományi intézeteink az új módszereket, a társadalomtudomány mozgásának metodikai kérdéseit, problematikáját nagyon komolyan vizsgálják. A Történettudományi Intézet is kitűzte többek között a marxista komparatiztika módszertani problémáinak, a kultúrtörténet módszertani problémáinak tüzetesebb vizsgálatát. De vannak olyan aggályok, amelyekkel nem lehet egyetérteni. Ha valaki, aki egyáltalán nem ért a matematikához és nem is érti a jelentőségét, azt mondja, hogy mindez pusztán matematizmus vagy matematikai játék, — ha valaki nem foglalkozott a közgazdaságtudomány új eredményeivel, amelyek a gazdaságtörténetet továbbfejlesztik marxista alapon, — ha valaki nagyon kevés és felületesen foglalkozott a történettudomány új tudományos eljárásaival, — ez még nem szolgálhat alapul ahhoz, hogy gátolja a marxista társadalomtudomány kibővülését, fegyvereinek megújítását. Majd utalt Lukács Györgynek a Kortárs legutóbbi számában megjelent nyilatkozatára: nagyon megszívlelendő dolgokat ír arról, hogy a koegzisztencia az osztályharc egyik formája. A ki kit győz le kérdése merül fel, de az fogja legyőzni a másikat, aki pontosabban tud célozni, továbbvisznek a fegyverei, korszerűbb módszereket alkalmaz. Nem hiszem, hogy segítenek azok a szentgyörgylovagok, akik még a lándzsánál és a kardnál tartanak, az atomágyuk és az ezeket kormányzó szervezetek ellen. Majd a tematikai kollektívák szervezéséről szólt. Ez egyik legpozitívabb gondolata az új tudományszervezési elgondolásainknak — mondotta. A tematikai kollektívák kialakulása már spontánul is megindult. Megpróbáljuk a Történettudományi Intézetben ezt tudatos szervezéssel elősegíteni, oly módon, hogy a tematikai kollektívák át is lépjenek egy-egy intézmény keretét, és az egyetemi oktatók vagy más intézet munkatársainak bevonásával olyan feladatok meg-

oldására alakuljanak, mint pl. az egyetemi tankönyvek vagy a tíz kötetes magyar történet megírása. Ez a szervezési forma látszik célravezetőnek az említett kultúrtörténeti kutatásokhoz is.

Végezetül a kutatási segéderőkkel való ellátás megjavítását sürgette. A társadalomtudományokban az egzakt módszereknek, a statisztikai módszereknek az alkalmazásához sokkal több tudományos segéderőre van szükség mint eddig. Ehhez azonban bizonyos szervezeti és anyagi feltételeket valamilyen módon biztosítani kell. Ez az egyik járható út szerződéses munkák vállalása, a másik a társadalomtudományokra fordított összegek felemelése. Az Akadémia az elmúlt 10 évben a társadalomtudományi kutatások támogatására költségvetéséből 2,4—2,6%-ot fordított. Ez nincs összhangban azokkal a rendkívül fontos feladatokkal, amelyekről többek között épp a mostani ülészakon szövegezték a társadalomtudományok jelentőségét hangsúlyozva a tudat és a lét formálásában.

Mátrai László akadémikus, osztálytitkár a hozzászólásokra adott válaszában a káderkérdésekre vonatkozó észrevételeket és javaslatokat összegezve megállapította: Több felszólalásból is majdnem határozati javaslatként formulázható meg az az igény, hogy valóban szükséges a tudományos kutatás káderbázisának biztosítására a gyakorlatban dolgozó szakembereknek a tudomány felé vezető útját a jelenleginél könnyebbé tenni. Egyértelmű kívánság, hogy előbb vagy utóbb az Akadémia elnöksége a művelődésügyi miniszterhez forduljon, aki gazdája a tanári pályának és a múzeumoknak, könyvtáraknak, levéltáraknak is, hogy ezt a kérdést együttes megegyezés alapján, az oktatás és a tudomány céljainak egyaránt való figyelembevételével, az eddiginél jobban oldhassuk meg. Ez évek óta vajdó probléma, és az itt és most felhozott érvek igen nyomósak abban az értelemben, hogy egy ilyen lépést meg kell tennünk. A másik kérdéscsoport, amihez többen hozzászóltak az interdiszciplináris kapcsolatoknak, a komplex kutatásoknak a kérdése. Elekes Lajos lev. tag felszólalásából az világlik ki, hogy olyan mesterségek esetében, amely mesterségek több meglévő tudományágban kívánnak meg jártasságot, ott feltétlenül egy ilyen új, komplex tudománynak és eme komplex tudomány új tanszékeinek kell létrejönnie.

Elég, ha egy új képző-intézmény jön létre, amely kvázi csak organizatórikus kerete az egyébként továbbra is külön-külön működő tanszékeknek. Az a kérdés hogy melyek azok az interdiszciplináris kontextusok, amelyeket egyetemi tanszéken, mintegy újonnan megkezdett tudományként kell üznünk, — és melyek azok, ahol csupán egy bizonyos szakismereti summát kell közölnünk, ahol tehát elsősorban egy oktatási, nem pedig tudományos újításról van szó. Olyan esetekben, mint például a könyvtártudomány, a népművelés tudománya és hasonló, arról van szó, hogy társadalmunk fejlődése magával hoz egy olyan szakember-szükségletet, amely szakember-szükségletet több, már meglévő tudománynak az együttműködésével lehet csak kielégíteni. Ez tehát nem azt

jelenti, hogy létre kell hoznunk egy könyvtártudományi tanszéket, hanem létre kell hoznunk egy könyvtárosképző intézményt, ahol történészek, pedagógusok, kultúrhistorikusok és így tovább bedolgoznak a speciális terület számára gyakorlati kiképzés céljából, azonban nem szükséges egy új tudományág kreálása, mert ez felesleges és üres szervezési forma maradna. Más a helyzet akkor, ha a tudományok konkrét fejlődése, az objektív tényleges problémák feltárása új tudományokat hoz létre a határtudományok érintkezési pontjain. Erre is számos példa van. Ilyenkor elsőrangú és azonnali szükséglet az illetékes tanszék rögtöni, minél előbbi felállítása. Az egyik esetben egy oktatási intézményt kell létrehozunk, a másokban pedig egy tudományos kutatási területet kell megnyitnunk a jövő felé. A fiataloknak azonnali kutatómunkába való állításával kapcsolatban a véleményeket Mátrai László akadémikus így összegezte:

Szabó András eléggé csak egyedül hangoztatta azt az álláspontját, hogy a fiatalok egyetem utáni azonnali kutatómunkába állítása több előnyt hoz magával, mint hátrányt. Szigeti József lev. tag felszólalása és az osztálynak többrendbeli tapasztalatai is azt mutatják, hogy nagyobb ennek a veszélye, semmint a veszélytelensége. Természetesen helytelen lenne, ha folytonosan a mai fiatalok fejéhez vágnánk a mi fiatalságunk példáját, amikor valóban messze az egyetemi végzettség után állás nélkül, gyerekek korrepetálását és különféle, egyáltalán nem tudományos munkából saját pusztá létünket fenntartva mégis csináltunk tudományt.

Ezt valóban nem követelhetjük meg, azonban annak a fajta *vie experimentale*-nak, amit Szigeti József Saint Simon-tól idéz, — kétségkívül megvolt az a pszichológiai, pedagógiai haszna, hogy elég mély betekintést engedett a társadalom szerkezetébe, mégpedig konkrét élmények és tapasztalatok alapján. Egy intézeti munkában ez nem adódik eléggé akkor sem, ha az az intézet igen közel áll mint intézet is a gyakorlathoz. Egy sereg élmény és tapasztalat kimarad azoknak az embereknek az életéből, akik legalábbis a mi szakmáinkban túl korán jutnak, vagy minden megszakítás nélkül juthatnak azokhoz az előnyökhöz, amelyeket egy tudományos intézetben való működés biztosít. Még ehhez azt is hozzá lehet fűzni, egyre inkább felmerül annak a szüksége, hogy az akadémiai kutatóintézetekben ne egyszer és mindenkorra kiválasztott szerencsés emberek működjenek, hanem mindig azok a kutatók, akik az intézetben éppen sorra kerülő témában országos viszonylatban a legjobbak, addig dolgozzanak ott, míg az a téma megoldva nincs és új témákra új, náluknál szakértőbb embereket lehessen felvenni a kutatóintézetekbe. Ne legyen semmiképpen sem megbélyegző az, hogy valakinek el kell hagynia azt a kutatóintézetet, ahol befejeződött az a téma, amelyre őt alkalmazták. Természetes dolog, ez nem hivatali kérdés, amit központilag az Osztály elintézhet. Ez közfelfogás, tudományos közvélemény kérdése is. Előbb-utóbb ki kellene alakítanunk — a tudományon belüli tudatformálásnak egyik szép feladata

ez —, hogy ne legyen megbélyegző az ilyesmi, s amennyire kitűntető, hogy valaki kutatóintézetben dolgozhat, annyira ne legyen megbélyegző, hogy csak egyszerű tanár, vagy csak egyszerű múzeumvezető, vagy csak egyszerű könyvtárigazgató. Összegezve legalábbis a társadalomtudományi kutatóintézeteknél, ahol nem primér szükséglet a túl korai specializálódás, ma még legalábbis több kára mint haszna mutatkozik annak, ha túl korán állítjuk be a fiatalokat kizárólagosan a kutatómunkára.

Majd válaszát folytatva egy példán keresztül hívta fel a figyelmet bizonyos veszélyekre, a módszertani kérdésekkel és a tudományos információáradat kérdéseivel összefüggésben. A közelmúltban jelent meg Nemes-Szelényi témájánál fogva érdekes és értékes kis monográfiája, amely a mai Józsefvárosban végzett lakóhely-szociológiai vizsgálatok eredményeit közli. Ebben az ügyes kis monográfiában azonban az történik, hogy felméri a Józsefváros jelenlegi lakóinak a közvéleményét abban a tekintetben, hogyan viszonyul saját lakóhelyéhez. Modern és komplikált kérdőív módszerekkel átfésülik a kerület társadalmi rétegeit, és eljutnak eléggé egyértelmű eredményekhez. Ezeknek az eredményeknek a láttán azonban az embernek az az érzése, hogyha ugyanezekben a kérdésekben — amelyekre nagy ráfordítással, drága szociometriai kísérletekkel kerestek választ — egy közép-szerű várostörténész véleményét kérték volna ki, hogy kik laknak ma a Józsefvárosban és azoknak mi a véleményük saját lakóhelyükről, vagy ha a kerületi tanácsnak jó helyzetismerettel rendelkező kulturális előadóját kérdezik meg erről, ugyanezt az eredményt egy fél óra alatt ugyanilyen egzaktul, főképpen ugyanilyen objektív megbízhatósággal el tudták volna érni. Félreértés ne essék, nem az ellenőrző vizsgálatok jelentőségének lebecsüléséről van szó. Nyilvánvaló, ha ugyanaz az eredmény, amit a várostörténész, a társadalomtörténész és a szociológus egyformán állapít meg, ez megbízhatóbb eredmény, mintha csak egy oldalról, egyfajta módszerrel nyertek volna egy következtetést. Vigyáznunk kell azonban, hogy ne szaporítsuk feleslegesen azoknak a tudományos információknak a számát, amelyek amúgy is túlságosan bőségesen áradnak ahhoz, hogy egykönnyen és az eddigi módszerekkel úrrá tudjunk lenni rajtuk. Ezért ugyanakkor, amikor reális a tudomány immanens fejlődése és a társadalom fejlődése által közösen diktált módon új tudományokat és új módszereket kreálunk, ugyanakkor gondosan meg kell vizsgálnunk, hogy ezek az új tudományok és új módszerek mennyiben pseudo-tudományok és mennyiben pseudo-módszerek, és mennyiben lehet az általuk kitzúzott célokat már meglevő módszerekkel és főként sokkal kevesebb költséggel kikutatni. Nem szeretném hogyha konzervatív színben tűnnék fel — folytatta — megjegyzésem pusztán a beszámolóban is hangoztatott aggályomnak egy további folytatása, részben a vita alapján való igazolása is, nevezetesen, hogy éppen a nemzetközi méretekben igen nagy információáradás közepette még nagyobb koncentrációra, még nagyobb szigorúságra, még nagyobb módszertani rigorozi-

tásra van szükség akkor, amikor új eredményeket és új módszereket vezetünk be.

Lényegében egyetért Castiglione László álláspontjával, bár ő sokkalta radikálisabb volt, mint a beszámoló, amennyiben a szakma tudományos színvonalának emelésére, s ugyanakkor valóban a tudománnyal foglalkozó emberek felelősségének kifejezésére is hivatali intézkedéseket követel. Ahol az új gazdaságirányítási mechanizmus előtérbe állítja az egyéni intézkedések és az egyéni felelősség problémáját, ott sokkal indokoltabban lehet ugyanezt a kérdést felvetni tudományos vonatkozásban is, például a tudományos produktumok előállítására körül bábáskodó szakemberek — lektor, szuperlektor és szerkesztő — felelősségének megállapítása tekintetében. Nem lehet tudni, hogy az adminisztratív út milyen mértékben járható, de maga a javasolt eljárás mindenképpen indokolt. Az osztály mindent meg fog tenni, hogy próbálja fokozni a szakmán belüli koncentrációt s a produkció értékének emelkedését is.

A komplex kutatásokra való káderképzés problematikájához igen hasznos volt Ádám György professzor felszólalása, aki egyben illusztrálta azt is, hogy sok tudományterületen az új és a konkrét tudományos eredmények elsősorban az érintkezési területeken, a határterületeken várhatók. Éppen a pszichológia speciális esetében sürgős volt ennek az oldalról való meg támogatása — tehát a neurofiziológia, a pszichiátria oldaláról, másrészt különféle diszciplínák területéről, hiszen maga a pszichológia nem virágozhat akkor, ha elvágjuk azokat a szerves szálakat, amelyek részben a társadalomtudományokhoz, részben pedig a természettudományokhoz, közelebbről a fiziológiához, a biológiához fűzik ezt a diszciplínát.

Hanák Péter felszólalásához három megjegyzést fűzött: Egyetértek vele abban — mondotta —, hogy a matematikai módszerek jogosultságának vizsgálata még nem matematizmus, s azt hiszem, éppen a marxisták—leninistáknak nem kell mondani azt, hogy az ökonómiai módszerek bevezetése a történelemben — semmiképpen sem ökonómizmus. Amivel ellenben nem tudnék egyetérteni, az talán az idézett Lukács-cikknek — mondjuk így — stratégiai mottója. Amennyire helyes taktikailag az, hogy az fog győzni, akinek jobb fegyverei vannak, stratégiai szempontból azonban azt hiszem az a kérdés, hogy kinek lehetnek jobb fegyverei, az emberiség eddigi történelméből egyértelműen extrapolálható. Ez az én véleményem, és azt hiszem ebben a vonatkozásban stratégiai szempontból nem egyszerűen a fegyverek kérdése az, hogy végül is ki fog győzni. Ami pedig a társadalomtudományi kutatások dotálásának arányát illeti, az a 2,4% önmagában semmit sem mond, mert hiszen vannak drága tudományok és vannak olcsó tudományok. De józanul és önkritikusan mértezve a társadalomtudományok fejlesztésének gazdasági paramétereit, nagyon kevés. Egyet kell értenünk azzal, hogy nem elég a társadalomtudományoknak az erkölcsi elismerés. Nem elég a társadalmi fontos-

ságuknak a hangoztatása, hanem valóban a ráfordítások terén is az eddiginél nagyobb rangra, jelentőségre kell szert tennünk.

Mátrai László akadémikus válaszában végén a tudatformálás kérdésében fejtette ki véleményét: Nem hinném azt, hogy világnézetet formálni közvetlen módszerekkel nagyon könnyű lenne. A világnézet formálása elsősorban közvetett úton megy. A tanítványt vagy a neveltet olyan szituációba kell hozni, olyan információk központjába kell állítani, ahol formálódik a világnézete. Úgyhogy a tudatformálásnak ez a módja egy közvetett és igen komplikált folyamat. Nem véletlen az, hogy a világnézeti megfogalmazásoknak az a maximuma, amit a filozófiában tudunk elérni. Ennek közvetlen átadásán túl azonban csak úgy nevelhet a legjobb nevelő is, ha rámutat a neveltjének környezetében meglevő információkra, élményekre, adatokra és ezeken keresztül neveli őt, vagyis a tanítványt kell olyan szituációba hozni, hogy belülről tanulja meg azt, amit kívülről óhajtunk neki megmondani. Ez a nevelésnek a művészete, és ez olyan aspektusa minden társadalomtudománynak a tudatformálás perspektívájában, ahol valamennyien sokat tanulhatunk a jó pedagógusoktól, ahol valamennyiünknek égető szükségünk van a pszichológiára, a szociálpszichológiára, a szociológiára. Bízunk abban, hogy az a tudományos célkitűzés, amelyet szervezési formaként a szocialista tudatformálás tervezésének irányítására kiküldött bizottság munkatervének nevezünk, nem adminisztratív munkaterv. A tudatformálás mint tudományos program, van annyira gazdag, hogy az Osztálynak több esztendőre menő távlati feladatokat nyújt, s az osztály meg is tud ennek felelni akkor, ha a hozzánk tartozó diszciplínák maguk is ennire központi kérdésnek, ennire tartalmi kérdésnek fogják ezt tekinteni.

Pach Zsigmond Pál MTA lev. tag elnöki zárszavában hangsúlyozta: a lefolyt vita igazolta az osztályvezetőség választását, amikor azokat a kérdéseket állította az idei beszámoló középpontjába, amelyek a káderkérdésre, valamint a tervezésre és a társadalomtudományok együttműködésére vonatkoznak. A vita sokban továbbfejlesztette és gazdagította az osztályvezetőség által előadottakat. Egyetértve Mátrai László akadémikus válaszával a felmerült fő kérdésekhez a következő megjegyzéseket fűzte: A fiatal kutatók nevelésével kapcsolatos problémáknak van még egy olyan oldala is, amire szükséges felhívni a figyelmet. Az idősebb kutatók, a vezetésre képes tudósok gyakran annyira el vannak foglalva egyéb természetű nagyon fontos feladatokkal, hogy egész munkabeosztásukban és időbeosztásukban viszonylag kevés idő jut arra, hogy a fiatal kutatókkal foglalkozzanak. Meg kell vizsgálni annak lehetőségét, hogyan lehetne ezt az időbeosztást, ezt a terhelést megváltoztatni abban az irányban, hogy több idejük jusson a fiatal kutatókkal való foglalkozásra. Mátrai elvtársnak azt a megfogalmazását, hogy azoknak, akik az intézetekben vagy egyéb szervezeti egységekben működőknek nem kell örökkéig az intézetben működniök, ki lehetne bővíteni egy olyan meg-

fogalmazással, hogy különböző vezető funkcióba állított intézeti és egyéb vezetőknek se kelljen örökkéig vagy nagyon hosszú ideig ezt a munkát ellátniuk, mert ez éppen egy másik jellegű munkának, a fiatal kutatók nevelésének, irányításának a rovására megy.

Ami az interdiszciplináris együttműködés kérdését illeti, ténylegesen sok elvi, módszertani kérdést lehet megvizsgálni, s tényleg a kezdetén tartunk ennek a munkának. Adódnak azonban eléggé világos, konkrét feladatok máris az interdiszciplináris együttműködésre. Pl. a már említett magyar művelődéstörténet kérdése. A helyzet természetesen nehéz, mivel nincs gigantikus méretű történettudományi intézetünk, hanem egy szolid méretezett-ségű Történettudományi Intézettel rendelkezünk, s a Történettudományi Intézet is most egy tízkötetes általános magyar történet előkészítésének feladatát kell, hogy ellássa. Ezen belül azonban épp a művelődéstörténeti fejezetek megírása sem képzelhető el másképp, mint azon az úton, amit Mátrai akadémikus megjelölt, s ez már rögtön egy ilyen nagyon világos és közvetlen feladat lehet az interdiszciplináris együttműködésre, amihől azután a továbbiakban esetleg egy külön munkálat is sarjadhat. A második lehetősége ennek az együttműködésnek — ahogy a vitából is világossá vált — az, hogy a társadalomtudományi módszereknek, különböző társadalomtudományok hasonló módszerű kérdéseinek — mint a marxista komparatiztika, mint a kvantifikáció — s minden egyéb módszernek az interdiszciplináris vizsgálata abból a célból, hogy az a marxista tudomány, a marxista világnézet, amely történetileg szükségszerűen győzni fog és győznie kell, — az minél jobb fegyverekkel minél gyorsabban érje el ezt a történetileg szükségszerű győzelmet az elmélet állandó fejlesztésével és a módszer állandó tökéletesítésével, természetesen a marxista elmélet fejlesztésének talaján és alapján. A harmadik ilyen lehetőség, amelyet meg fog vizsgálni ez a bizonyos komplex bizottság, amelyről Mátrai akadémikus említést tett, és amely az átszervezés után már mint a szocialista tudat fejlesztésével foglalkozó komplex bizottság a különböző társadalomtudományi intézetek igazgatóiból és a társadalomtudományi osztályok osztálytitkáraiból áll, — hogyan lehet az egyes diszciplinák és társadalomtudományi intézetek készülő hároméves terveinek egymásra fényképezésével a tervekből egy-két legfontosabb, közös érdekű kérdést kiemelni, s így a közös kutatás középpontjába állítani. De az interdiszciplináris együttműködést hivatott többek között elősegíteni a június hónap folyamán sorra kerülő az I., a II. és a IX. osztály első együttes ülése is, egy olyan tárgykörből, amely valóban komplex kutatást és interdiszciplináris együttműködést igényel, nevezetesen a jelenkori polgári társadalomtudomány különböző irányzatainak vizsgálata, kritikája. Ezt úgy kívánjuk megközelíteni, hogy filozófus részről széles, általános referátum fog elhangzani ezen az együttes ülésen, amit az I. és a IX. Osztály részéről korreferátumok egészítenek ki, majd ezeket a kérdés vitája követi. Az együttes ülés vitája kiinduló pontja

lehet esetleg egy olyan munkálatnak, amelynek eredményei olyan tanulmánykötet vagy tanulmánykötetek kiadásában jelentkeznek, amellyel azonos vagy hasonló témáról a különböző társadalomtudományi ágak együttműködésével készülnek, és a polgári társadalomtudomány irányzatait vizsgálják meg és teszik kritika tárgyává a különböző társadalomtudományok részéről.

Ha csak a beszámolóban és a vitában felmerült javaslatokat vesszük is figyelembe, máris igen gazdag program áll előttünk. Kérdés, hogy mennyire fogjuk bírni erővel ennek végrehajtását. Mindenesetre erre törekednie kell Osztályunknak, s valószínű most már az I. és a IX. Osztály is teljes mértékben meg fogja tenni azokat az erőfeszítéseket, amelyek a feladatok, e program végrehajtása érdekében szükségesek.

Végül érintve a társadalomtudományok anyagi támogatásával kapcsolatban felmerült véleményeket, az osztályülést a következő gondolattal zárta: Az elmúlt évi és az idei elnökségi beszámoló valóban nagy súllyal ismerte el és ismerte fel a társadalomtudományok jelentőségét. A tegnapi nyilvános közgyűlés egész lefolyása, a Párt Központi Bizottsága képviselésében történt felszólalás is mutatta, hogy a társadalomtudományok jelentőségének hangsúlyozott felismerése szempontjából nagyot léptünk előre az elmúlt esztendőkhöz képest. Igaz, hogy az elnökségi beszámoló e megállapítását az követte, hogy ugyanakkor szűkös anyagi lehetőségeink miatt még nem tudtunk a társadalomtudományi intézeteknél jelentős fejlesztést megvalósítani. Hadd fejezzük ki azt a reményünket, hogy a következő év és a következő évek elnökségi beszámolóí változásról fognak tájékoztatni ebben a vonatkozásban is, hogy a társadalomtudományok jelentőségének megfelelően most már módunk volt további lépéseket tenni a társadalomtudományok rangjának, anyagi alátámasztásának biztosításában is.

SZIGETI JÓZSEF MTA lev. tag

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége 1967. évi közgyűlésén Szigeti Józsefet, a filozófiai tudományok doktorát, az MTA Filozófiai Intézetének igazgatóját, az ELTE tanszékvezető egyetemi tanárát levelező taggá választotta.

*

Szigeti József 1921 március 19-én született. Középiskoláit Budapesten végezte. 1939-től 1944-ig a Budapesti Bölcsészeti Kar magyar—angol-szakos hallgatója s egyben az Eötvös József Kollégium diákja, ahol filozófia tanára Mátrai László volt. Már egyetemi hallgató korában jelentek meg recenziói és tanulmányai filozófiai, esztétikai és pszichológiai témákból. Kezdeti kísérletei, hogy a kor uralkodó szellemtudományos módszere segítségével filozófiai és esztétikai kérdéseket elemezzen, váltották ki belőle az elégedetlenséget a Dilthey-i felfogással szemben, s ez egyéb társadalmi és világnézeti motívumokkal párosulva, vezette először a szociológiai orientációhoz (Max Weber), majd a marxizmus—leninizmushoz.

1945 augusztusától 1946 szeptemberéig középiskolai tanárként működött, majd Lukács György esztétikai tanszékén dolgozott különböző beosztásokban. Ekkor írt irodalomkritikáiban alakult ki nála a műalkotás belső és külső formájának az a koncepciója, amelyet később esztétikájának alapon-dolataként fejtett ki. A német és francia egzisztencializmus marxista kritikájával foglalkozva nyúlt vissza 1947-ben a profán egzisztencializmus vallásos

őse, Sören Kierkegaardra. Kierkegaard filozófiájáról írt egyetemi doktori értekezésében. 1945 és 48 között írt filozófiai és esztétikai tanulmányait *Útban a valóság felé* címen gyűjtötte kötetbe (1948), amelyet Baumgarten díjjal jutalmaztak. 1950-ben lett a filozófiai tudományok kandidátusa. Filozófiatörténeti és tudománytörténeti tanulmányainak gyümölcse *Diderot* filozófiájáról szóló kismonográfiája (1951) (franciául 1962-ben, oroszul 1963-ban), amelyet a nemzetközi kritika elismeréssel fogadott a szocialista és a polgári világban.

A marxizmus tudományszociológiai szempontjait érvényesítette *A magyar szellemtörténet bírálatához* című könyvében, amelyet 1964-ben jelenttetett meg, miután első részét már 1952-ben a Filozófiai Évkönyvben publikálta. A könyv mai első fejezete olyan ismeretelméleti és tudományelméleti elgondolások kifejtése, amelyek részletekbe ható alkalmazása főleg a társadalmi-történeti megismeréssel kapcsolatban továbbra is foglalkoztatja a szerzőt. Az 50-es évek derekán főleg filozófiatörténeti és irodalomesztétikai kérdésekkel foglalkozott, ennek eredménye egyfelől a Marx előtti filozófia történetéről kiadott egyetemi jegyzetsorozat, másfelől az 1960-ban megjelent *Irodalmi tanulmányok*. 1959-ben nyerte el a filozófiai tudományok doktora címet.

1959 júniusa óta a MTA Filozófiai Intézetének igazgatója s az Esztétikai tanszék tanára az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. 1964-ben és 1966-ban publikálta *Bevezetés a marxista—leninista esztétikába* c. könyvét, amelyben az említett műstruktúrán kívül az alkotási folyamattal, a művész típusok nem pszichológiai, hanem autonóm esztétikai megközelítésével kapcsolatos elgondolásai, valamint a szocialista realizmus problematikájának kifejtése tarthat igényt az eredetiségre és a tudományos továbbfejlesztésre.

Tudományelméleti kérdések vezették el a 60-as években a logika és matematika kérdéseinek tanulmányozásához, amelyek segítségével mélyebb betekintést kíván adni korunk tudományos technikai forradalmába és ennek társadalmi kihatásaiba. Ebben az összefüggésben tanulmányozza az ismeretelmélet és tudományelmélet kérdéseit, adalékként a marxista filozófia felfogásához a megismerés és cselekvés dialektikájáról.

Szigeti József munkáinak jegyzéke

- Erdélyi János. Magyarságtudomány. I. évf. 3. sz. 1942.
 Über den ungarischen Nationalcharakter — Litteratura Hungarica. I. Jg. 1–2. 1943.
 Megjegyzések a „keleteurópai szociológia” gondolatához. Valóság, II. évf. 1–2. sz. 1946.
 Három esszéről. — Magyarok, 1946. febr. 5.
 Értelmiség és irracionizmus. — Társadalmi Szemle, 1946. jun.
 Marxizmus és írói szabadság. — Magyarok, 1946. július.
 Lukács György újabb műveiről — Társadalmi Szemle, 1946. dec.
 Szerb Antal — Forum, 1947. január
 Marxizmus és magyarság — Emberség, 1947. szept.—okt. 5–6. sz.
 Magyar líra 1947-ben — Forum, 1947. okt.
 A kritikusok és a kritika — Forum, 1947. dec.

- Egy magyar nagyrealista regényéről — Társadalmi Szemle, 1947. dec.
 Útban a valóság felé — Hungária, 1948.
 Diderot — a XVIII. század harcos materialistája. Bevezetés. Diderot D. válogatott művei — Akadémiai Kiadó, 1951.
 Eötvös és a parasztháború. Előszó Eötvös Magyarország 1514-ben c. regényéhez — Magyar Klasszikusok sorozat, 1952.
 A magyar szellemtörténet bírálatához — Filozófiai Évkönyv, 1952.
 Marx: A gothai program kritikája — Társadalmi Szemle, 1953. márc.
 A típusalkotás néhány kérdéséről. — Csillag, 1954. aug.
 Bacon: Válogatott művei. Bevezetés: Bacon és a tapasztalati tudományok elméleti megalapozása. — Művelt Nép, 1954.
 Előszó Gorkij: Az anya c. regényéhez. Új Magyar Könyvkiadó, (A világirodalom klasszikusai). 1954.
 Montesquieu. Előszó. Új Magyar Könyvkiadó, (A világirodalom klasszikusai) 1955.
 Tolsztoj: Anna Karenina. Új Magyar Könyvkiadó (A világirodalom klasszikusai), 1955.
 Lukács György filozófiai életművéről — Csillag, 1955. 9.
 Az ókori filozófia története. Egyetemi előadások. 1955.
 A középkori filozófia története. Egyetemi előadások. 1955.
 A filozófia és a természettudományok viszonya. Bruno. — Az angol filozófia fejlődése: Francis Bacon. Hobbes. — René Descartes. 1955. Egyetemi előadások.
 Locke, Berkeley. Hume. Spinoza. — Bayle. Meslier, Voltaire. 1955. Egyetemi előadások.
 Kant, Fichte. Schellirg. Egyetemi előadások. 1955.
 Hegel. Egyetemi előadások. 1956.
 Mégegyszer a Lukács-kérdésről. — Társadalmi Szemle, 1957. nov.—dec.
 Lukács György politikai és filozófiai nézetének összefüggéséről. — Társadalmi Szemle, 1958. márc.
 A pártosság fogalma Lukács György esztétikájában. — Társadalmi Szemle, 1958. június.
 Nacionalizmus és kozmopolitizmus. — Filozófiai Szemle, 1958. 1—2. sz.
 Irodalmi tanulmányok. — Európa, 1959.
 A tudományos kommunizmus megteremtésének útján. Marx—Engels műveinek 2. kötetéhez. — Társadalmi Szemle, 1960. júl.
 A francia és a német felvilágosodás valláskritikája. Előadások a vallás és az ateizmus történetéről. III. köt. 1960.
 A szociológiai kutatás helyzete és időszerű problémái. Filozófiai Szemle, IV. évf. 4. sz. 1960.
 A „Sajkodi esték”-ről. — Új Írás, 1961. I. 6. sz.
 Gondolatok a marxista esztétika és kritika viszonyáról. — Társadalmi Szemle, 1961. XVI. évf.
 Bevezetés a marxista esztétikába. I. — Tankönyvkiadó, 1961.
 A kultúra szocialista tartalmának és nemzeti formájának kérdéséhez. Társadalmi Szemle. 1962. 8—9. sz.
 Denis Diderot, une grande figure du materialisme militant du XVIIIe siècle. Studia Philosophica 2. Akadémiai Kiadó, 1962.
 A filozófiai kutatás problémái. — Filozófiai Szemle, 1963. 1. sz.
 Deni Didro-vüdaajusciszsja predsztavitel' voinsztvujuscsevo materializma XVIII veka. Moszkva. Izd. vo Inosztrannoj Lit. 1963.
 Egységes művészetelméletet, de milyen alapon? — Új Írás, 1964. 2. sz.
 A magyar szellemtörténet bírálatához. — Kossuth, 1964.
 Bevezetés a marxista—leninista esztétikába. Egyetemi előadások. I. Kossuth, 1964.
 Ismeretelméleti módszertani megjegyzések. Filozófiai Szemle, 1964. 5. sz.
 A társadalomtudományok szerepe a szocialista tudat fejlesztésében. MTA Társad. Tört. Tud. Oszt. Közlem. 1965.
 Problems of Philosophical Research. Selected Studies. (Studia Philosophica. 9.) 1965. Akadémiai Kiadó.
 Bevezetés a marxista—leninista esztétikába. Egyetemi előadások. II. Kossuth, 1966.
 Marxista politika és kommunista humanizmus. Világosság, 1966. 6. sz.
 A marxista filozófia fejlődésének tíz esztendeje. MM. Tájékoztató, 1967. 3. sz. (Az MSZMP Párttörténeti Intézetének ülészakán elhangzott előadás)
 A marxista esztétika időszerű kérdései. Magyar Tudomány, 1967. 7—8. sz. (Az Akadémia 1967. évi nagygyűlésén elhangzott előadás).
 The relevance of the Notions of Social Determinism and Progress of Knowledge for the History of (social) Sciences. — Actes du XIe Congres International d'Histoire des Sciences II. Ossolineum 1967.

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁS

Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztálya 1968. május 23-i nyilvános osztályülésén Szigeti József MTA lev. tag

„Törvény és norma viszonya az esztétikai megismerésben”

címmel székfoglaló előadást tartott.

MÁTRAI LÁSZLÓ osztálytitkár elnöki megnyitója:

Tisztelt Osztályülés!

Szigeti József személyében az ifjabb (relatív ifjabb) kutatógárda egy tagját választotta soraiba Akadémiánk tavalyi közgyűlése. A filozófia, Szigeti elvtárs kutatási területe, nem tartozik az ún. hálás tudományok közé, amelyekben egy-egy kis részlet invenciózus, gondos és korszerű kidolgozása szinte automatikusan hozza magával a tudományos világhírnevet. A filozófia ún. alapkérdésekkel foglalkozik, ezeknek a száma pedig per definitionem igen csekély; lényegesen újat mondani a filozófiában csak az tud, aki a tudomány és társadalom fejlődésének új eredményeit új általános összefüggésben tudja látni s így a filozófiának új tartalmat, a szaktudománynak új értelmet tud adni. Szigeti elvtárs már Eötvös-kollégiumi évei óta halmozza az irodalom-történet, művelődéstörténet, esztétikai kritika, majd — újabban — a matematika területéről azt a szaktudományos információmennyiséget, melyre elvi vizsgálódásait építeni és alkalmazni tudja. Ez az európai szintű műveltséganyag, párosulva a marxizmus—leninizmus filozófiai értékrendjével és módszerével, tette lehetővé számára maradandó értékű filozófiai művek alkotását: a magyar szellemtörténet bírálata, nemzetközi hírű, kitűnően összefogott Diderot-monográfiája és Esztétikai előadásai olyan teljesítmények, melyeknek még a szerző esetleges vagy szükségyszerű ellenfeleit is elismerésre kell bírniok. Szigeti elvtárs elméleti és közéleti tudományszervező munkássága egyre fokozódó mértékben tesz eleget annak a marxi normának, hogy az emberi célkitűzésű tudománynak nem csupán magyaráznia kell a világot, de meg is kell tudni változtatni azt. Munkásságának a társadalmi gyakorlatban és a szaktudományos eredményekben való kettős megalapozottsága biztosította eddigi műveiben, hogy a valóság extenzív tényanyagában megtalálja az általános elvekhez való módszeres utat, és — megfordítva — az általános elvek absztrakcióit is vissza tudja kapcsolni a folytonos változásban lévő konkrét valósághoz. Ennek a kutatói magatartásnak azért van éppen a filozófiában nagy jelentősége, mert a szakma művelőit állandóan fenyegeti az absztrakt fogalmi spekuláció, vagy konkrét tények közt eltévedő praktikizmus veszélye.

Abban a reményben, hogy Szigeti József levelező tag még további értékes alkotással fogja öregbíteni a magyar tudomány hírnevét — most, amidőn székfoglaló előadásának megtartása után átadva, alapszabályaink értelmében, a levelező tagságáról szóló oklevelet — kívánok neki — az Osztályvezetőség nevében is — jó egészséget, nagy munkakedvet és sok sikert további alkotó munkásságához.

Törvény és norma viszonya az esztétikai megismerésben

Témánk kiválasztásánál annak a tudománytörténeti helyzetnek sajátosságai vezettek bennünket, amelyek ma a marxista esztétikai tudományt jellemzik saját belső fejlődése következtében, és más rokon tudományos diszciplínákhoz való viszonyában. Kérdések merülnek fel sürgetően az esztétikai elmélet mivoltát, felépítését, funkcióját illetően. Felmerülnek nemcsak a tudományos életben, de azon túlmenően a gyakorlati elméletben is, a művészet fejlődésére adott mindennapi elméleti reagálások formáiban, kritikában, esszéiben, stb. Ahhoz azonban, hogy a bennünket ma érdeklő kérdést: vajon törvénytudomány-e az esztétika vagy normatudomány feltegyük és megválaszoljuk, ezúttal le kell mondanunk a közvetlen aktualitáshoz való kapcsolódásról, s problémánkat a nagyfokú elméleti általánosság formájában kell realizálnunk. Csak így érhető el ugyanis az, hogy az elmélet általános síkján tiszta formában felmerülő megoldások a maguk sokoldalú összefüggéseiben és konzekvenciáiban álljanak előttünk, mint általános elméleti előfeltételei azoknak a különleges kérdés-feltevéseknek és válaszoknak, amelyeket a közvetlen művészeti életfolyamat és gyakorlati elmélete felvet.

Abban, hogy így járunk el, Marx módszerét kívánjuk szem előtt tartani, aki — mint ismeretes — a Tőkében az összes kérdések kidolgozását és megválaszolását a tudományos absztrakció azon szintjére helyezte, amelyen feltételezhetette a kapitalizmus tiszta formájának létezését, azt hogy alapvetően két osztály, a bér munkásoké és a tőkéséke egymással összefüggő mozgási törvényeinek dialektikáját kell vizsgálnia, — jóllehet a korábban konkrétan létező tőkés társadalmakban az átmeneti osztályok, középrétegek egész sora helyezkedett még el a két osztály között. Ám éppen ez az absztrakt elméleti általánosság segítheti elő a valóságos társadalmi gyakorlat nagyon konkrétan mindig sajátos, komplikációs struktúrákban létező heterogén elemeket egyező folyamatainak igazi megértését.

* .

Különösen jogosultnak érezzük ennek az általános nézőpontnak gondolati fixálását ma az esztétika területén; alapvetően két okból. Először azért, mert a marxista esztétikai kutatás összefoglaló szintetikus eredményei ma már igen magas szintre jutottak, olyan szintre, amelyen éppen a továbbfejlődés

érdekében tisztázni kell az esztétikai tudomány tartalmi kérdésfeltevésein túl magának az esztétikának mint tudományos elméletnek módszerét, jellegét, célkitűzéseit. Másodszor azért, mert megkívánja ezt tőlünk a rokon diszciplínákhoz (irodalomtudomány, művészettudomány, zenetudomány) való viszony is, amelynek tisztázottsága sok kívánnivalót hagy hátra. Fejtegetéseink tehát nem annyira esztétikai, inkább meta-esztétikai természetűek lesznek. Nem az esztétika által tárgyalt tárgyi-tartalmi kérdések tisztázására irányulnak, hanem magára az esztétikára mint tudományra, arra tehát, hogy magának az esztétikai megismerésnek mint tudományos elméleti megismerésnek természete milyen. S ezt nem szabad összetéveszteni magának az esztétikai tudomány tárgyának, az esztétikai jelenségek, elsősorban a művészet jelenségeinek megismerésével. Az esztétika magának az esztétikainak, a művészetnek megismerésére irányul, a meta-esztétikai megismerés tárgya viszont maga az esztétika mint elméleti tudomány. Az esztétikai megismerés *intentio prima*-jával, vagy *recta*-jával közvetlen tárgyára irányultságával szemben a meta-esztétikai kérdésfeltevés és vizsgálódás olyan *intentio secunda* vagy *obliqua*, amely mint minden másodlagos jelenség csak az elsődleges jelenség bizonyos fejlettségi fokán jön és jöhet létre.

Kérdésfeltevése beletartozik a tudományelméletbe, amely maga is csak a tudomány fejlődésének bizonyos — elég magas — szintjén s legalább annyira a megismerés általános elméletének, a gnoszeológiának viszonylag késői fejlődési fokán jöhetett létre. A történelmi egymásutániség itt egyszerűsmind szerkezeti függést, logikai dependenciát fejez ki. Ahogyan a művészet fejlődése hívja létre a művészet gyakorlati elméletét, a közvetlen kritikai reflexiót — lett légyen ez a kritikusok művészete vagy a művészek kritikája, aholis mindkettő a művészi alkotás és a művészet világának közvetlen értékeléséből fakad, — majd ezt követi az elméleti esztétika sajátos igényével, hogy mélységben és szélességben átfogóan, módszeresen és rendszeresen vizsgálja az esztétikai jelenségeket, úgy követi nyomon az esztétikai megismerést magának az esztétikai megismerésnek meta-esztétikai vizsgálata.

Itt azonban meg kell állnunk egy pillanatra. A neopozitívizmus, amely tulajdonképpen kezdeményezője, vagy inkább: önállósítója a meta-elméletek problematikájának — függetlenül attól a marxizmus számára nyilvánvalóan elfogadhatatlan felfogásától, hogy magát a filozófiát a tudomány meta-elméletének szerepére redukálja —, elköveti azt a hibát a metaelmélet koncepciójában, hogy minden meta-elméletet éppenúgy egy tudományra, mint a meta-elmélet tárgyára irányuló *intentio prima*-nak tekint, mint ahogyan az adott meta-elmélet tárgyát képező tudomány elsődleges intencióként viszonyul az általa vizsgált jelenségek köréhez. Vagy másképpen kifejezve ugyanezt a gondolatot: eltünteti — anélkül, hogy észrevenné — az *intentio secunda* végső soron feloldhatatlan fundáltságát az *intentio prima* tárgyában. Holott az *intentio obliqua* csak az *intentio recta*-val összehasonlítva, vele való egy-

ségében s tőle való különbözőségében tekinthető intentio obliqua-nak, s ha közvetve fundált is a tárgyát képező tudomány tárgyában, mégiscsak abban, annak objektív dialektikai sajátosságaiban fundált maga is. A meta-elmélet problematikájának ez a felfogása mentesít bennünket egyedül attól a regressus in infinitum-tól, amelyet a marxista ismeretelmélet képviselői — így Todor Pavlov — nem jogtalanul emlegetnek ellenérvként a meta-elméletekkel kapcsolatban, hogy ti. minden meta-elmélet újabb meta-elméletet hoz létre, amelynek szintén megvan a maga meta meta-elmélete és így tovább a végtelenségig. Ez a regressus ugyanis pontosan annak következtében szűnik meg, hogy a második intentio és az első intention keresztül maga is az adott — ezúttal esztétikai — jelenségekörben van fundálva. Mert így az esztétika meta-elmélete akkor szűnik meg újabb esztétikai meta-elmélet tárgya lenni, amikor átlépjük az eredetileg fundáló jelenségekör, az esztétikainak a határát s az esztétikai meta-elmélet egy nem esztétikai meta-elmélet, az általános tudományelmélet tárgya lesz, amely éppen ezért nem is vonatkozhat egyedül az esztétikai meta-elméletre, hanem éppen úgy magára az esztétikára is vonatkozik, nem beszélve arról, hogy maga az esztétika viszont az általános tudományelmélet tárgyának csak egy különös eleme, más különös elemek, teszem politikai gazdaságtan vagy jogtudomány stb. mellett. Ez a meggondolásunk azonban azt is jelenti egyben, hogy az esztétikai meta-elmélet nem is annyira meta jellegű az esztétikához viszonyítva mint ezt neopozitivistikus alapon gondolják, hogy legalább annyira az esztétikai megismerés lényeges reflektív része, amelynek problematikája felmerül már magának az esztétikai megismerésnek a gyakorlati elmélettől elkülönült teoretikus szintjén. Meta jellege abban mutatkozik meg, hogy mintegy az esztétikai megismerés határán áll, hogy határjelenség, s mint minden határ magába zárja a terület bizonyos sajátosságait, s ugyanakkor átutal más területekre is. Ebben a határoló mivoltában mutatkozik meg újra az eredeti jelenségekörben az eredeti ontikus tárgyban való fundáltsága. Az esztétikai tudomány rendszerezésének kérdése — hogy exemplifikáljam utóbbi állításomat — bizonyára a meta-elmélet kérdése, de mint ilyen végső soron nagyon is függ magának a tárgynak, az esztétikainak belső szerkezetétől. Felépítésében, arányaiban, dimenzionáltságában végső soron (amely” végső soron” pontosan a gnoszeológiai problematika beletartozását jelenti az esztétikai rendszerezésbe és semmi mást); ennek sajátosságait kell visszatükröznie.

*

Az esztétikára vonatkozó elméleti nézetekben, a művészettudományokban és magában a gyakorlati elméletben is elterjedt napjainkban az az alternatíva, hogy az esztétika *vagy* tény és törvénytudomány, amely ebben az esetben nem ad alapot esztétikai értékeléshez, tehát nincsenek normái *vagy* normatudomány, amely kizárólag esztétikai értékek tételezésével foglalkozik,

de ebben az esetben nem lehet törvénytudomány, mivel mindenféle törvényszerűség megállapítása kizárja a normatív tételezéseket. Céloztunk már arra, hogy minden meta-elméleti kérdés összefügg általános tudományelméleti kérdésekkel, hogy az a konkrét, különös, amely egy-egy tudomány meta-elméletében felvetődik, sajátos változata csupán azoknak az általánosabb absztrakt lényegvonásoknak, amelyekkel általában a tudományt vagy a tudományok bizonyos típusait elméletileg jellemzik.

A fent vázolt alternatívának, amelynek hamisságát a következőkben igyekszünk kimutatni, olyan általánosabb filozófiai-ismeretelméleti alapjai vannak, amelyek szélesben elterjedtek a polgári filozófiában, s éppen úgy jellemzik annak neopozitivistikus, mint egyéb neo-áramlatait, már a neokantianizmus óta. Ismeretelméletileg a tudományok két nagy típusát különböztetik meg egymástól, az ún. ténytudományokat és az értéktudományokat. A ténytudományok ebből a nézőpontból olyan deskriptív tudományoknak tűnnek fel, amelyek a tények empirikus sokféleségének leíró megragadására törekcszenek. Mivel azonban ez a leírás éppen a tények intenzív és extenzív végtelensége miatt önmagában nem vezethet célhoz, azért olyan lerövidített leírási módokat keresnek, amelyek ezt az extenzív és intenzív sokféleséget összefoglalják; ezt tekintik törvénynek. Ha mélyebbre kívánnak menni az ismeretelméleti eljárás mögé — amelyben rendszerint egy ilyen vagy olyan formában alkalmazott gondolkodás-ökonomiai elvvel indokolják a lerövidített törvényformula szükségességét —, akkor az ontológia szintjén még azt emelik ki, hogy a tényekben mutatkozó ismétlődés és szabályszerűség deskripciója a törvényfogalom valóságalapja. A hangsúly itt végig a leírás on van, az ismétlődések és szabályszerűségek esetében is.

A ténytudományokkal szembeállított norma- vagy értéktudományok most már nem a tényekre irányulnak, nem arra, ami van, hanem arra, aminek lennie kell. S aminek lennie kell, csak akkor létezik, ha az, aminek kell lennie, nincs. A ténytudományok leírásainak tárgyra vonatkoztatását az érték- vagy normatudományok szubjektumra vonatkoztatása egészíti ki, ahol is a szubjektum esetenként éppúgy lehet az emberi nem, mint annak bármely tört része, csoportja vagy egyede. Mert az, aminek lennie kell, végső soron mindig egy szubjektív kíváнатosság értelmében vett érték. A ténytudományok deskriptív természetével a normatív tudományok preskriptív természetét helyezik szembe. Az egyik megállapít, konstatál, a másik előírja azt, amit kíván.

Rendszerint — nem mindig — ez az egész koncepció összekapcsolódik azzal, hogy a fenti értelemben vett deskriptív tudományokat azonosítják a természettudományokkal, a preskriptív tudományokat pedig a társadalomtudományokkal, persze meglehetősen bonyolult, itt nem részletezhető módon. Minden további megfontolás nélkül világos lehet számunkra, hogy a természettudományoknak és a társadalomtudományoknak ez az azonosítása a deskriptív és preskriptív elméletekkel semmiképpen nem lehet helyes. Hiszen

a társadalomtudományok nemcsak olyan megállapításokat tesznek, amelyek miként a jogi előírások, normák, törvények az emberek magatartását és érintkezését hivatottak szabályozni, hanem le is írják a jelenségeket, teszem az emberek viselkedését, érintkezési módjait, ahogyan ezek a mindennapi kapcsolatok a közvetlen gyakorlat során megvalósulnak. Másfelől viszont a természettudománynak alárendelt, annak mintegy alkalmazási területét képező technikai tudományok nagyon nyilvánvalóan preskriptív jellegűek, mert előírják teóriájukban azt, aminek a természeti folyamatokban végbe kell menniök hogy jól definiált anyagi célokat érjünk el.

Még világosabbá válik ennek a dichotómiának tarthatatlansága, ha magának a preskriptívnek és a deskriptívnek ezt az éles dialektikátlan megkülönböztetését kérdőjelezzük meg mind a természet, mind a társadalomtudományok szempontjából. Vajon a természeti tények empirikus deskripciója történik-e, ha az ember a természettel folytatott anyagcseréje alapján éppen azt tudja látókörébe beemelni, ami így vagy úgy érthetővé és felfoghatóvá vált számára? Nem szelektív természetű-e már a természeti ténynek ez az elemi deskripciója is, amely szigorúan hozzá van kötve a természetfölötti gyakorlati uralommal összefüggő tudás intellektuális szemhatárához?

Nos, ebben a szelektív mozzanatban az adott gyakorlati és elméleti szintnek, tudatossági foknak megfelelő tényleges szelekcióban tagadhatatlanul felismerszik a „preskripció” mozzanata. A szelektív deskripciótól tehát a megismerés fejlődésének hosszú útja vezet olyan deskriptív preskripciókig, amelyek nem is feltétlenül az előbb emlegetett szubjektumra való vonatkoztatást jelentik. Könnyű ez utóbbi mozzanatot belátni, már magával az általánosítással, s még inkább az általánosítás legfejlettebb fokát képviselő törvénnyel kapcsolatban. Minthogy a jelenségek elméletileg megragadott törvénye mindig általános, s az általánossága alá eső egyedi jelenségek mennyiségi és minőségi változataik tekintetében gyakorlatilag kimeríthetetlenek, azért a törvény nemcsak azt mondja ki, hogy a jelenségek adott körének ilyen vagy olyan az alkata, hanem azt is, hogy ilyen és ilyen alkata kell hogy legyen mindazon jelenségeknek, amelyek a törvény alá esnek, jóllehet empirikusan ezekhez az egyedi jelenségekhez még nem értünk hozzá, illetőleg függetlenül minden megismeréstől talán még egyáltalán meg sem születtek, létre sem jöttek. Éppen a törvénynek ez az általánossága, s a benne rejlő preskriptív normatív momentum vezethette Kantot ahhoz az idealisztikus elképzeléshez, hogy az értelem előírja egy magánvaló létében megismerhetetlen természet számára annak törvényeit. A valóságban pontosan a Kant által elgondoltnak fordítottja a helyzet. Mert azok az egyedi jelenségek, amelyeknek a törvény szerint lenniük kell, jóllehet még nem ismertek vagy nem léteznek, már éppen-séggel magánvalóságukban esnek az általános, a törvény uralma alá. A létező és lenni kellő jelen gondolatmenetünkben már a maga objektív egységében mutatkozik meg, amely egység éppúgy visszatükröződik az adekvátan elgon-

dolt törvényben, mint ahogyan megvan a valóságos jelenségek belső törvényeiben.

Arra a paradox eredményre jutottunk, hogy a deskripció bizonyos értelemben preskriptív jellegű, míg a preskripció, amely egy objektív létező törvényszerűség megközelítőleg adekvát gondolati tükröződése, és független minden kívánságtól vagy óhajtól, független minden szubjektumra vonatkoztatástól, deskriptív. Valójában csak látszólagos paradoxon ez, hiszen megállapításunk a megismerésnek azt az egyre elmélyülő folyamatát fejezi csupán ki, amelyben egy a maga belső törvényszerűségeiben még meg nem ismert fenomén gyakorolttól vezérelt első gondolati megragadása szubjektívebb, mint az ismeretprogresszióban elért mélyebb megragadása, amely a jelenség lényegi törvényszerűségének gondolati kiemelése következtében az objektivitásnak hasonlíthatatlanul magasabb fokán áll s ezért egy átfogóbb, új szükségleteket is keltő gyakorlat elméleti alapjává válik. A lényegi törvényszerűség ismerete teszi lehetővé az adott jelenség, jelenségcsoport adekvátabb gondolati tükrözését s ennyiben nemcsak a fenomén első gondolati fixálása fontos a lényegi törvényszerűség megismerése szempontjából, hanem a lényegi törvényszerűségé is magának a jelenségnek mint konkrét jelenségnek fixálása szempontjából. A lényegi törvényszerűségeit magában foglaló jelenség, és a jelenségeinek egész körében kifejlődött lényegi törvényszerűség elméleti-gondolati megragadása, amely mindig a praxis közvetítésével megy végbe, teszi éppen lehetővé az emberi gyakorlat és megismerés újabb és újabb magasabb szintre való emelkedését.

*

Az egymással szembeállított deskripció és preskripció, valóságtudományok és normatudományok tudományelméleti elképzelése mögött olyan ontológiai koncepció rejlik, amely éppoly kevésbé bírja ki a tüzetes kritikát, mint a neki megfelelő tudományelméleti tételezések. Mert a fenti elképzelés nemcsak a megismerés folyamatában szakítja szét dialektikátlanul azt, ami van mint deskriptív tényítéleteket és azt, aminek lennie kell mint preskriptív értékítéleteket, hanem az ontológiai elképzelésben is, mint ahogyan általában minden ismeretelméleti koncepció végeredményben ontológiai koncepcióra redukálódik, amely redukciónál persze tekintetbe kell venni azt, hogy a megismerési folyamat menete általában fordítottja az ontikus fejlődésének, ami az elsőben kiindulás, az a másodikban végeredmény. Ám éppen ezt a statikus ontológiai koncepciót zúzta szét a dialektikus materializmus kritikailag s a valóság egy mélyebb és gazdagabb, a gyakorlat igényét kielégítő, s egyben elmélet és gyakorlat kölcsönhatásában állandóan továbbfejleszthető koncepcióját állította helyébe. Mert az, ami van, nem egyszer s mindenkorra fixált létezés, hanem önmagát szakadatlanul produkáló és reprodukáló fejlődési folyamat és az, aminek lennie kell, de még nincs, e folyamat egyik mozzanata csupán, a valóság bármely

szegmentuma relatív totalitása, fejlődésének egyik eleme. A fixált létezés, a van, maga sem más, mint a jelenség szakadatlan mozgása — produkciója és reprodukciója azonos színvonalon, amelyben a lét indifferenciára jutott saját belső törvényszerűségével, és ezért azonos szinten maradó mozgása ellenére nyugalmasnak, változatlanak látszik mindaddig, amíg a saját tevékenységének következményeképpen létrejövő új feltételek új szintű és fajtájú változott reprodukcióra nem kényszerítik. Furcsán hat talán első tekintetre, ha ezt a gondolatot ebben az általánosságban mondjuk ki, olyan általánosságban, amelyben a létező és az, aminek lennie kell, nemcsak a társadalmi-történeti folyamatra érvényes, hanem magára a társadalmi-történeti folyamatok alapját képező természeti folyamatra is. Ám minden olyan esetben világossá válik a kell mozzanata magában a természeti folyamatokban, amikor teszem egy adott jelenség csak hiányosan, felemásan és ebben az értelemben torz módon van alávétve saját belső törvényszerűségeinek — gondoljunk a természet torzult formáira —, vagy ahol a természeti formák elváltozása, új törvényszerűségek születése az alapjukat képező általánosabb természeti feltételekkel való kölcsönhatásban még nem fejeződött be, s az ellentmondás az adott létezés és feltételei között olyan folyamatban oldódik fel, amelyben a saját feltételeivel adekvát jelenség jön létre. A kacsacsőrű emlős egy fejlődés szükségszerű láncszeme volt, de mivel létének ellentmondó törvényei sem a régi feltételekkel, sem az újakkal nem állottak már és még összhangban, azért szükségszerűen pusztulásra volt ítélve mind a régi, mind az új életfeltételek viszonylatában adekvátabb belső törvényszerűséggel rendelkező formákkal szemben. A kellés mozzanatát itt éppen az ellentmondás feloldásának tendenciája képviseli s ezért az ellentmondást feloldó formákban, ezek valamennyi variánsában eltűnik a kell mozzanat, feloldódik, egységbe olvad a lényegi törvényszerűséggel. Nincs szó tehát arról, hogy a kell mint a létező dinamikus mozzanata bármilyen értelemben a természeti formák tudatos elemét jelentené, s éppen az itt lehetséges antropomorfisztikus félreértés elkerülése végett talán helyesebb is a természetdialektika fogalmai közül ki kapcsolni a kell terminust, s az absztrakt szükségszerűség fogalmával helyettesíteni. Azt azonban vegyük észre, hogy ez az absztrakt szükségszerűség ontikusan preformálja már azt, ami a társadalmi-történelmi folyamatok kell-jében kifejlett formában, mint egy fejlődési folyamat többé-kevésbé tudatossá vált dinamikus lendítő eleme jelenik meg újra.

*

A társadalmi-történeti világ kell-jeit a filozófia ősidők óta a tudati jelenségekkel hozta kapcsolatba, s vagy a szubjektum szerkezetének belső imperativuszaiként fogta fel, vagy egy ideális platonisztikus idea-világ, illetve ennek modern elhalványított változata, a szemléletes színeitől, tartalmától megfosztott érték-világ ideális léteként misztifikálta. Mindkét esetben nyilván-

valóan azért következik be ez a misztifikáció, mert magyarázatlanul marad az a helyesen látott fenomén, hogy az, aminek lennie kell, mintegy függetlenül az emberek akaratának egyedi irányultságaitól, kényszerítő erővel lép szembe ezekkel az akaratokkal, s előbb-utóbb azok tartalmává válik. A kell mint érték és norma ideológiai jellegének egyáltalán nem mond ellent az, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés objektív mozzanatait s e mozzanatok társadalmi súlyviszonyait, hierarchiáját tükrözi, olyan helyzetek ellentmondásait, amelyek megoldásra várnak, s amelyek megoldásában éppen a kiinduló közös akaratnak létrejötté az egyik fontos feltétel. Ezért e közös akarat eszmeivé szublimált tartalmát olyan értékhangsúllyal, olyan nyomatékossító formával látja el, amely az előretörést meggyorsítja. A társadalom valóságos viszonyaiban a végső soron és csak végső soron egyedi-emberi szükségletekkel kapcsolatos az embernek a természet és önmaga fölötti hatalmát, végeredményben szabad fejlődését, azaz szabadságát biztosító eszközök, viszonylatrendszerek, magatartásmódok objektív valósága, a társadalmi objektivitás egyre gazdagodó szükségyszerűségei kapnak a tudatban olyan értékhangsúlyt, amely fixálásukat és továbbfejlődésüket elősegíti egy magabbrendű társadalmi gyakorlat kialakulásában.

Az érték ideológiai jellegének és adott társadalmi szituációhoz kötött relatív mivoltának egyáltalán nem mond ellent, hogy — gondoljunk például az individuális szerelem mint magatartás érték kialakulására — az egész további társadalmi-emberi fejlődés számára lényeges és el nem múló elemet tartalmaz. A történelmi relatívum itt is mint másutt az abszolút magvát foglalja magába. Ez az abszolút azonban születésének törvényeitől függően az illúziók egész ködvilágával, sajátos szellemi aureolával van körülvéve. Hogy egy érték, azaz a társadalmi ember, az ember társadalmiságának kifejlődése közben kialakult ideológiai viszony, magatartás és irányultság tudati tükröződése megszilárduljon — s a továbbfejlődés során persze nagyon megváltozott formában — existencia perennis-szé váljon, ahhoz éppenséggel szükséges az illúziókkal való felruházás, mert maga a túlzás, a kiemelés válik itt a történelmi meggyökereztetés egyik fontos eszközévé. Ha egyszer az új társadalmi konstellációban az új viszony, magatartásforma, szituáció állandósult és zavartalanul reprodukálódik a neki megfelelő életfeltételek alapján, maga az érték-tudat is megszilárdul, de aureolája egyre inkább megkopik és felesleges ékítményként kerül a történelem lomtárába. Ahogyan a virág színpompája vonzza a pollent hordozó rovar, de funkciótlanává válik a megtermékenyült növény számára, amely szirmait le is veti, éppúgy teszi vonzóvá e misztikus aureola az értékként felfogott emberi szituációt, és segíti annak általánosodását, majd foszlik le róla, amint az új szituáció állandósul, a maga embert gazdagító dinamikájában érvényesül.

Az illúziókkal szegélyezett történelmi imperatívszok persze nem egyszerre és egyidejűleg ragadják meg annak az osztálynak minden egyes

tagját, amelynek elsősorban érdeke a továbbfejlődés. De mivel a fennálló viszonyok éppen a továbbfejlődéshez szükséges lépés meg nem tétele miatt egyre élesebben ellentmondásosak, s ellentmondásaik egyre több embert érintenek, azért a kezdetben kevés ember fejében az osztályérdekek nyomására megfogalmazott eszmék intellektuális és emocionális értékként egyre több emberben találnak befogadásra, továbbfejlődésre, kiegészülésre, sőt az alapvető társadalmi feltételekből következő eszmeképződményeknél egyenesen, mint Marx mondotta, „a népi előítélet” potenciájára emelkedő történelmi tényezőkké válnak.

Fejtegetéseinkből kitűnik, hogy az objektív társadalmi törvényszerűségek léte — amelyeket véleményem szerint fölösleges volna értékeknek át-keresztelni — teljes ellentétben a polgári értékfilozófiák állításával, egyenesen alapja és előfeltétele egy vele többé-kevésbé adekvát eszmei értékstruktúra kialakításának és elterjedésének. Az érték mint olyasvalami, aminek csupán lennie kell, de nincs, az érték mint — Rickert szerint — irreális formális érvényesség, amely csupán az emberi tevékenységek alapján realizálódik „javakká”, vagy akár a scheleri, hartmanni materiális értékelmélet értékfogalma mintegy platonisztikus értelemben vett ideális lét: tartalmatlan fikció. Ha az érték társadalmi, antropológiai és osztályszerű genezise már önmagában is a fetisizálás egy szükségszerűen velejáró mozzanatát tétélezte fel, még inkább feltételezi ezt a későpolgári értékfilozófia, amely a fetisiztikus mozzanatot fetisizálja tovább. Mert ahhoz, hogy a társadalmi lét és tudat vonatkozásából önálló irreális vagy ideális szubsztanciaként kiemelhesse az értéket, sőt a létből kioldottan immár a létezés előfeltételévé tegye, ahhoz történelmileg nézve az egész polgári világkép jelentős átalakulásának kellett bekövetkeznie, alapjaiban az árufetisizmus teljes kibontakozásának, amely az ember mozgását a dolgok mozgásán keresztül érzékeli csak, az elidegenedés legkülönbözőbb formáinak, s végezetül annak, hogy kialakuljon egy az osztályok valóságos mozgását feltáró tudományos elmélet, a marxizmus—leninizmus, amellyel szembe kell és lehet odaállítani az értékek olyan platonikus, mindenestre az eredeti érzékletes költői erejétől megfosztott prozifikált világát, amely eltereli a figyelmet a valóságról. Már Hegel tisztában volt azzal, hogy az, aminek lennie kell csupán, de semmilyen formában nincs meg, nem igaz és nem reális. Hogy a lét és érték dualizmusa a valóságos az emberi praxisban alakított viszony filozófiai hiposztazálása csupán, napnál világosabban mutatkozik meg a materiális értékelmélet központi szerepet játszó fogalmaiban, az értékforma és értékmatéria kettős egységének tétélezésében. Mert az értékmatériát, legyen az erotikus, heroikus, esztétikai vagy ökonómiai jellegű, minden esetben a valóságos világból veszik, míg az értékforma mint olyan csak egy irreális lényegszféra epitheton ornans-aként van hozzákonstruálva.

*

A marxista esztétika az esztétikai jelenségeket a valóság sajátos tudati elsajátítási formájának tekinti, a társadalmi tudat egyik — a többivel kölcsönhatásban álló — szférájának. Ha mármost a történelmi materializmus felfogásából indulunk ki a társadalmi lét és társadalmi tudat viszonyáról, felmerül az a kérdés, hogy vajon a társadalmi lét törvényszerűségeiben fundált, azt visszatükröző társadalmi tudatnak vannak-e, lehetnek-e egyáltalán törvényszerűségei? Hiszen a törvényszerűség fogalmába rendszerint belegondolják a lényegi, általános és szükségszerű kapcsolatoknak, mint a törvényszerűség saját fogalmából következő összefüggéseknek, egymással való immanens összefüggéseit, amelyek egyetlen sűrű és tömött jelenségekör viszonyain horizontálisan vonulnak végig. Nem vezet-e ezért minden olyan meggondolás, amely a lényegileg tudati szférába eső viszonyok belső törvényeit előfeltételezi, a tudatjelenségek egyfajta immanenciájához és autonómiájához? Nem változik-e így — öntudatlanul és akaratlanul is — a törvénytudomány eszméjének tételzése következtében a történelmi materializmus felfogása újfajta spinozizmus-sá, amelyben az *ordo et connexio rerum*-nak megfelel ugyan az *ordo et connexio idearum*, de csak egy olyan lét-tudat parallelizmus értelmében, amelyből eltűntek immár az alulról felfelé (és onnan visszafelé) futó determináció szálai? S még továbbmenve a szükséges kérdések fonalán, nem paradoxon-e különösen ott törvényszerűségről beszélni, ahol az esztétikai magatartás és produkció jelenségeiben, ellentétben például a morális jelenségekkel, a folytonossággal szemben nagyfokú szaggatottság az uralkodó, ahol az esztétikai magatartás felöltése mind a produkció, mind a recepció szempontjából térben és időben egymástól elszigetelt módon történik? Mert szemben az emberi tudat és magatartás etikai alakzataival, amelyek az emberi tevékenység minden szférájával kapcsolatban, így az esztétikaival kapcsolatban is legalább kísérő jelenségeként felmerülnek, tehát nagyfokú folytonosság jellemzi őket, az esztétikai magatartás semmiképpen sem hatja át az ember valamennyi életmegnyilvánulását, csak bizonyos feltételek között érvényesül, s válik az esztétikai objektívalódás alapjává. Ha valaki a morál ellenére annak figyelmen kívül hagyásával vagy szándékos elutasításával cselekszik, magatartása ez esetben is morális megítélés tárgya lehet, ha nem is tartalmaiban, amelyek irányulhatnak az ökonómiaira éppen úgy, mint az esztétikaira, de legalábbis magatartása szubjektív jogszerűségének tekintetében. Ezzel szemben az esztétikai magatartás nem követelhető meg, és nem is jön létre egyetlen olyan esetben sem, ahol valamennyi feltétele nincs együtt. Részben éppen ebben az utóbbi körülményben, az esztétikai jelenségek sporádikusságában gyökeredzik az a hamis látszat, mintha az esztétikai magatartás olyan kimondatlan normáknak tenne eleget — és lényege éppen ebben a norma-beteljesítésben állna —, amelyek a szépség preexistens értékeiként állanának a potenciális esztétikai alanyok előtt.

Mindezek a kérdések annyiban jogosultak csupán, amennyiben élesebb fénybe helyezik a társadalmi tudat és jelesül az esztétikai tudat törvényeit,

de semmiképpen sem olyanok, amelyek negatív választ követelnének és lerontanák az idevágó jelenségek törvényszerűségeinek létezésébe vetett meggyőződést.

Mindenekelőtt, ami az esztétikai jelenségek diszkontinuus, sporádikus jellegét illeti, olyan tény ez, amely nem specifikusan esztétikai és általában jellemzi a társadalmi lét folytonosságával szemben a társadalmi tudatot, tehát az esztétikainál bizonyára nagyobb folytonossággal bíró etikait is, mint ahogyan a lét folytonosságához képest maga a tudat mint természeti és társadalmi tartalmak megragadására irányuló intenció szaggatott, Palágyi Menyhérttel szólva, intermittens jellegű. Mindazon társadalmi-gazdasági alakulatokban, amelyek az egyént még a közösség köldökzsinórján tartják fogva, létezik már az erkölcs mint szokáserkölcs, de nem létezik az egyén személyes moráljának ethosza, amely tehát a társadalmi fejlődés meghatározott fokozatain merülhet fel, de ezeken a fokozatokon is intermittál, mert az adott szituációk az egyén létét és cselekedeteit ismételten visszavethetik a merő szokáserkölcs szintjére. Itt a komplexebb, ha tetszik, magasabbrendű alakzat intermittens az őt hordozó előfeltételként szolgáló, s éppen ezért adott esetben a komplexebbet önmagában megszüntető és feloldó alakulattal szemben. Az esztétikai sporádikus jellege ebből a nézőpontból komplexitásának, ahogyan egy bizonyos összefüggésben egyszer jellemeztem, a társadalmi lét és társadalmi tudat valamennyi más alakzatát, sőt önmagát is érzékileg megjelenítő szintetikus jellegének bizonyítéka, nem pedig annak, hogy ne lennének meg belső törvényei, amelyek a komplex feltételeinek fennállása esetén életbe lépnek. Az etikait és esztétikait így nem a kontinuitás és diszkontinuitás abszolút ellentéte választja el egymástól, hanem sokkal inkább az intermittencia kisebb, illetőleg nagyobb foka, amely előfeltételeik, létrejöttük nagyobb komplikáltsági fokának felel meg.

De magát a társadalmi lét szféráit és alakzatait is hiba volna abszolúte folytonos folyamatoknak tekinteni. A gazdasági termelés normális folyamatait a kapitalista társadalomban például magukból a folyamatokból, ezek antagonistikus jellegéből eredő válságok szakítják meg, illetőleg redukálhatják nagy arányokban. S a folyamatokat mégis kétségtelenül törvényszerű folyamatként fogjuk fel akkor is, ha e törvények maguk involválják időleges felfüggesztésüket, zavartalan funkcionálásukat a funkciózavarok sorozatán át teremtvé meg.

A társadalmi alap és felépítmény jelenségei között nem abban kell keresni tehát a lényegi különbséget, hogy az alap folyamatai törvényszerűen lefolyó folyamatok, a felépítményi folyamatok pedig nem törvényszerűek, hanem sokkal inkább abban, hogy a folytonosabb, erősebb, éppen ezért fundatív szerepet játszó alap törvényei hordozzák és nyomják rá bizonyos keretek között a maguk bélyegét a felépítmény szaggatottabb, fragilisabb, az alapba fundált jelenségeinek törvényszerűségeire.

S ez utóbbi mozzanat már választ is ad a spinozizmusba való visszatesés félelmének hiábavalóságára. Mert a társadalmi tudat jelenségeinek törvényszerűségei közül éppen az a kauzális és kölcsönhatási összefüggést is kifejező törvény játszik primér szerepet, hogy e törvények elseje és alapja a tudattevékenység spontaneitását irányító, a közvetlen tudatot társadalmi tudattá fejlesztő, s a társadalmi tudat alakzatait egymástól differenciáló s egymással kölcsönhatásba integráló meghatározottság az alaptól.

A tudati alakzatok és az érték felvázolt kapcsolatából önként következik már, hogy a társadalmi tudat jelenségei értékhangsúlyosak. Értékhangsúlyuk azonban most már nem egyszerűen a valóság konfliktusainak feloldására irányított kell követelményeiből tevődik össze, hanem olyan törvényszerűségek komplexuma, amelyek a társadalmi-emberi lét kifejlődésének minden mozzanatát, tehát az ember természetfölötti és önmaga fölötti uralmának szükséges és lehetséges fejlődési mozzanatait fölülről kondicionálja. Az esztétikai elmélet szempontjából, s az esztétikai elmélet maga is a társadalmi életfolyamat egy mozzanata csupán, az esztétikai törvényszerűségek megértése és felismerése ily módon azt jelenti, hogy mértékekkel, normákkal rendelkezünk, amelyek birtokában a művészet szabad, a történelmileg lehetséges és szükséges erővonalain haladó fejlődését mozdíthatjuk elő.

*

Az elmondottakból legalábbis két következtetést vonhatunk le. Először azt, hogy sem a társadalomtudomány általában, sem ezen belül a társadalmi tudat alakzataira vonatkozó ideológiai tudományok nem szakíthatók szét leíró ténytudományokra és normákat előíró értéktudományra, tehát végső soron — bár vannak specifikus különbségeik a természettudományokhoz képest — nem állíthatók szembe a természettudományokkal. Alapvetően mint minden tudomány általános elméleti célkitűzéseiben a jelenségek és törvényei felkutatását, és a törvények totalitása belső összefüggéseinek megragadását célzó tudományok ezek is, s így szolgálják legjobban a gyakorlatot. Másodszor, az esztétika mint tudomány a társadalmi tudat olyan specifikus jelenségeivel foglalkozik, amelyben mint minden tudati jelenségben az értékmozzanat erőteljes hangsúlyt kap, de nem állítható szembe a törvényszerűség itt is uralkodó mozzanataival. S mindkét megállapítás nagyon lényeges. Mert egyedül az esztétikai elmélet ilyen értelmű felfogása óvhatja meg a marxista esztétikát a normatív esztétikák szokásos konstruktív eljárásaitól, attól hogy szubjektív önkényesen tételezett esztétikai értékek, normák — Kanttal szólva — „összekapkodása” alapján konstruálják meg rendszerét, ezekhez az értékekhez válogassanak hozzá a művészet történeti folyamatából olyan jelenségeket, amelyek végső soron mindig csak illusztratív viszonyban maradnak az általuk reprezentált értékekkel. Vagy pozitív vonatkozásában kifejtve ugyanazt a gondolatot: a jelenségek és belső törvény-

szerűségek kifejlődésének ez a koncepciója segítheti elő azt, hogy az esztétikának történelmileg létrejött és kibontakozó világát az esztétikai tudomány kölcsönhatásban a művészettudományokkal, a maga történelmileg definiált mivoltában tárja fel, történelmi alakzataiban lelje fel mozgásuk belső törvényeit, és fejtse ki normáit a napjainkban elérhető teljesség, rendszeresség és gyakorlati alkalmazhatóság igényével.

AKADÉMIKUSAINK PUBLIKÁCIÓS TEVÉKENYSÉGE

1967. május 1—1968. április 30.

Andics Erzsébet akadémikus:

„Lenin történeti látásmódjáról”. Párttörténeti Közlemények, 1967. 4. szám. (3—42. p.)

Ember Győző akadémikus:

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának könyvkiadási tevékenysége 1950—1965.
— A M. Tud. Akad. Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. XV.
4. Bp. 1967. 217—264. l. — 48. l.

A Magyar Országos Levéltár öt éves terve 1966—1970. — Levéltári Közlemények. 37. évf. 2. sz.
Bp. 1966. 179—206. l. — 27 l.

Beszámoló a Magyar Országos Levéltár 1966-ban végzett munkájáról. — Levéltári Szemle.
1967. 2. sz. 374—430. l. — 57 l.

Elekcs Lajos MTA lev. tag:

Történelmi távlat — távlatos történelem — Népszabadság, 25. 1967. 225. 7. p.

Október és a történelem korszerű felfogása — Magyar Nemzet, 23. 1967. 264. 8. p.

Történelmi ismeret és szocialista tudat — Századok, 101. 1967. 6. 1216—1229. p.,

Történelmi ismeret és szocialista tudat. Előadás a Magyar Történelmi Társulat centenáriumi
tudományos ülésén, 1967. aug. 24.

A korszerű történelmi ismeretek szerepe a szocialista tudat formálásában. Előadás az Országos
Történelemtanítás Konferencián, 1967. aug. 29. (megj. 1968.: A történelemtanítás
időszerű kérdései címmel).

Lukács György akadémikus:

Georg Lukács Werke Band 8, Der Junge Hegel, Luchterhand, Neuwied

Schriften zur Ideologie und Politik, ugyanott

Über die Besonderheit als Kategorie der Aestetik, ugyanott

Lenin, ugyanott

Gespräche mit Georg Lukács, Rowohlt, Hamburg

Die Grablegung des alten Deutschlands, ugyanott

Faus und Faustus, ugyanott

Balzac et le Realisme français, Maspero, Paris

Thomas Mann, ugyanott

Storia e coscienza di Classe, Sugar Editore, Milano

Estetica III—IV. köt. Grijalbo, Barcelona

Signification actual del realismo critico (II. kiadás) ERA, Mexiko

El asalto a la razón, Estudios, Kuba

Goethe i el seu temps, Edicions 62. Barcelona (katalán nyelven)

Existencialismo ou marxismo, Editora Senzala, S. Paulo Brazilia

Metafizika tragédie, Edice Dilna, Prága

Mátrai László akadémikus:

A művelődéstörténet néhány módszertani problémája. Századok. 1967. 6. 1236—1242 p.

Filozófia és szaktudomány, Magyar Tudomány 5. 283—293. 1967.

- A szocialista művelődés-eszmény kialakításáról. (Hozzászólás Ortutay Gyula: „A szocialista művelődés-eszmény kialakításának kérdése” c., az MTA 1967. november 14-én tartott előadásához.) MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 16. 1968. 304—306 p.
- A MTA Filozófiai és Történettudományi Osztály vezetőségének beszámolója kibővített osztályülésen. MTA II. Oszt. Közl. 16. 1—27. 1967.
- Filosofické smery v neskoréj talianskej renesancii. (Humanismus a renesancia na Slovensku v 15—16. storočí c. kiadványban. Bratislava, 1967. 189—196. p.)
- „Hegel on religion and atheism”. Előadás a londoni Egyetem University College-ben 1967. március 8-án.
- „Die kulturellen Probleme der Zeit des Ausgleiches von 1867 — aus ungarischer Sicht.” Előadás Grazban a magyar—osztrák történész napokon 1967. október 9-én.
- „A modern existencializmus néhány szaktudományi vonatkozása, különös tekintettel a pszichiátriára.” Előadás a debreceni nyári egyetemen 1967. június 17-én.

Moravcsik Gyula akadémikus:

- Studia Byzantina, Budapestini, 1967. 438 l, XIX tábla.
- Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio. Greek Text edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, New, Revised Edition. [Dumbarton Oaks Texts I.] Washington 1967. 348 l.
- Byzantinische Mission im Kreise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meeres. Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Oxford 5—10. September 1966. London 1967. 13—28.
- Beiträge zu der Vita des Slavenapostels Konstantin. To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Seventieth Birthday. The Hauge—Paris 1967. 1373—1377.
- Herbert Hunger, Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur, Graz—Wien—Köln 1965 (rec.) Deutsche Literaturzeitung 88 (1967) 318—321.
- F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches 1282—1453. München 1960, 1965 (rec.) Századok 101 (1967) 731—732.
- Magyar bizantinológiai munkák megbeszélése: Byzantinische Zeitschrift 60 (1967) 137, 157, 159, 229, 280, 421, 479.
- Magyar bizantinológiai munkák megbeszélése: Byzantinoslavica 28 (1967) 432, 436, 439, 461, 477, 495.

Nemes Dezső akadémikus:

- „A magyar munkásmozgalom története” II. kötetének szerkesztése.
- „Az Októberi Forradalom és Magyarország útja a szocializmushoz”. Századok, 1967. 5. sz.
- „Az 50 éves Szovjetunió és Magyarország”. Tanulmánykötet. Bevezető tanulmány. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó—Kossuth Kiadó.
- „Az európai biztonság és a német kérdés”. Magyar Nemzet 1967. XII. 24.

Pach Zsigmond Pál MTA lev. tag:

- Das Problem der „dérogeance” und der „noblesse commerçante” im XVI—XVIII. Jh. — XIIe Congres International des Sciences Historiques: Vienne, 1965. Vol. V. Actes, 171—173. o.
- A XVII. századi majorgazdálkodás kérdéséhez. Agrártörténeti Szemle, 1967. 1—2. sz. 260—263. o.
- A kései feudalizmus korszaka az egyetemes és a magyar történelemben. Századok, 1967. 1—2. sz. 175—177, 185—189. o.
- Molnár Erik társadalomtörténet-írásáról. Kritika, 1967. 11. sz. 46—50. o.
- Molnár Erik emléktáblája előtt. — Molnár Erik társadalomtörténetírásáról. Századok, 1967. 6. sz. 1117—1125. o.
- A Szovjetunió történelmi szerepéről. Magyar Tudomány, 1967. 11. sz. 695—710. o.
- Isztorija vengerszkoj revoljucionnogo rabocsego gvizsényija. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. XIII. k. 3—4. sz. 446—454. o. (Recenzió)
- Beszámoló-részlet és zárszó a MTA Filozófiai és Történettudományi Osztálya kibővített osztályülésén (1967. máj. 4.). A MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. XVI. k. 1. sz. 8—13, 46—47. o.
- Megnyitó és zárszó a MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésén

(1967. nov. 2.). A MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. XVI. k. 2—3 sz. 105—106, 165. o.

A Történettudományi Intézet feladatairól. Századok, 1967. 3—4. sz. 803. o.

A történeti publicisztikáról. Élet és Irodalom, 1967. márc. 15.

Nemzeti önismeret—nemzeti öntudat. Népszabadság, 1967. márc. 26.

A Nagy Október, a világ, Magyarország. Esti Hírlap, 1967. nov. 5.

A marxizmus—leninizmus ünnepe. Magyar Nemzet, 1967. nov. 7.

Szigeti József MTA lev. tag:

Osztálytendencia és pártosság. Világirodalmi Figyelő, 1967/2. sz.

Művészi alkotás és pártosság Lukács György esztétikájában. Világirodalmi Figyelő, 1967/2. sz.

A marxista filozófia fejlődésének tíz esztendeje. MM. Tájékoztató, 1967/3. sz. (Az MSZMP Párt-történeti Intézetének ülészakán elhangzott előadás)

A marxista esztétika időszerű kérdései. Magyar Tudomány, 1967/7—8. sz. (Az Akadémia 1967. évi nagygyűlésén elhangzott előadás)

A kultúra igazi forradalma. Népszabadság, 1967. nov. 6.

The Relevance of the Notions of Social Determinism and Progress of Knowledge for the History of Social Sciences. — Actes du XIe Congrès International d'Histoire des Sciences II. Ossolineum 1967.

AZ 1867-ES KIEGYEZÉS KULTURÁLIS PROBLÉMÁI*

MÁTRAI LÁSZLÓ

1. Terjedelmét tekintve bármily nagy legyen is a kiegyezés korának kulturális problematikája — mégis lehetetlen bevezetőként néhány módszertani megjegyzést elhallgatni. E szimposium tervezői két szempontból is igen modern és aktuális történetírói feladatokat tűztek napirendre, mikor a politikai és gazdaságtörténeti témák után a kultúrhistóriai problémák megvitatására is alkalmat adtak. Végre egy történetstálalkozó, ahol a történelem voltaképeni alanya, az ember is szóhoz juthat, nem csupán az „őit meghatározó” objektív tényezők vagy a vele „megtörténő” objektív eredmények. Akár Kelet-európában, akár Nyugaton a művelődéstörténet: hiánycikk. Keleten és Nyugaton egyaránt igen kevés mű jelenik meg a művelődéstörténet köréből, aminek (elégge meglepő módon) mindkét oldalon ugyanaz az oka: módszertani félelem a vegyes emlékü szellemtörténet tudománytalan pozíciójába való visszacsúszástól. A polgári történetírás számára a szellemtörténet nem elégge konkrét, pozitív, a marxisták számára viszont prototípusa a történeti idealizmusnak s mint ilyen eleve tudománytalan álláspont és vállalkozás. Mindez természetesen nem jelentheti azt, hogy a fürdővízzel együtt a gyermeket is kiöntsük a kádából, hogy a szellemtörténet vélt vagy tényleges szemléleti-módszertani veszélyei miatt egyszer s mindenkorra lemondjunk a tudományos művelődéstörténet igen fontos, egyre fontosabb diszciplínájáról.

Második rövid megjegyzésem dicséret a rendezőség iránt: elismerés ama módszertani bölcsesség iránt, mellyel a kultúrtörténeti tematikát is két nézőponthól tűzték napirendre — aus österreichischer Sicht és aus ungarischer Sicht! A politikai- és gazdaságtörténetben lehet ez egyszerű „diplomáciai” gesztus, vagy akár a házigazda hagyományos formaérzéke és kedves udvariassága. Ami azonban a kultúrhistóriai problematikát illeti: itt ez a kettősség feltétlenül több ennél. Tudott dolog, hogy a kultúra minden jelensége per definitionem „Subjektbezogen”. Éppen ez a szükségszerű „Subjektbezogenheit” az, ami az objektív mértékek után orientálódó pozitivista és marxista történetírókat egyformán visszariasztja a kultúrhistóriától. A szubjektív

* Az 1967. október 6-án Grazban, az osztrák—magyar történész konferencián elhangzott előadás.

(pontosan: szubjektív vonatkozású) történeti jelenségek objektív (azaz tudományosan igazolható) megragadásának elengedhetetlen módszertani előfeltétele az, hogy maximális pontossággal megjelöljük azt a nézőpontot, melyből a kulturális jelenségeket leírjuk. Éppen ma, a modern információelmélet birtokában egyre világosabban látjuk, hogy a kulturális jelenségeket is vonatkoztatási rendszerekként, azok részeként kell felfognunk. Vagyis — függetlenül az ideológiai pozíció helytelen voltától — abban igaza volt a szellemtörténetnek, hogy a kulturális jelenségeket értékrendszerként fogta fel és magyarázatukban a világnézet fogalmának fontos szerepet tulajdonított. Éppen ha ily módon a kultúrát vonatkoztatási rendszerként fogjuk fel, mindig szükséges megadnunk a perspektívát (ha tetszik: világnézeti koefficiens), ahonnan nézve a kulturális jelenségeket le kívánjuk írni. Jelen szimpózium rendezőségének második nagy érdeme az a módszertani bátorság, mellyel vállalta azt az egészséges mennyiségű relativizmust, mely az ilyenén perspektivisztikus tárgyalásmóddhoz elengedhetetlenül szükséges. Nyilván nem kell hangsúlyozni, hogy itt nem Ortega y Gasset tanácstalan perspektivizmusáról van szó, hanem arról a modern kultúrhistoriai módszerről, mely éppen a jelenségek Subjekt-bezogenheit-jének objektív mérlegelése által képes a kultúrhistoriai objektivitásnak az eddiginél magasabb fokát elérni.

2. Azok a súlyos, sokszor máig is kiható kulturális problémák, melyek a kiegyezés korának Magyarországot jellemezték, maguk is egy bonyolult összefüggésrendszer (az ún. szellemi élet) részei: ha ebből kiragadjuk is őket, számon kell tartanunk eredeti kapcsolataikat. Néhány igen figyelemreméltó újabb kultúrhistoriai kísérlet pl. (köztük elsőként említsem meg Albert Fuchs *Geistige Strömungen in Österreich-jét*, vagy Eduard Winter *Frühliberalismus-át*, vagy az igen jelentős új magyar irodalomtörténeti szintézist) — azért nem képes kellően orientálódni és orientálni a történeti valóságban, mert nem rendelkezik annak egészét átfogni képes kultúrhistoriai fogalomrendszerrel — még programmatikus, teoretikus megfogalmazásban sem. E hibát (legalább elvben) elkerülendő, legyen szabad a kultúra fogalmának definiálási kísérlete helyett röviden és egyszerűen megadni a kulturális jelenségek leírására szolgáló ama kategóriákat, amelyek segítségével egy-egy kultúrhistoriai korszak teljes terjedelme és benső struktúrája is megfelelően jellemezhető. A kiegyezés korának ily módon áttekintett magyar kulturális életéből azután legyen szabad majd kiválasztanom referátumom címének megfelelően azokat a problémákat, amelyek leginkább tanulságosak az összehasonlító kultúrhistoria számára, nem csupán önmagukban, a maguk korában, hanem a monarchia történetének korábbi és későbbi szakaszaira nézve általában, a századvég és a felbomlás korára nézve pedig különösen.

Egy nép (vagy ország) műveltségi állapota minden teoretikus erőltetés, absztrakt teoretizálás nélkül leírható egy háromdimenziós kategóriarendszerben, ahol vizsgáljuk *egyrészt* (I) a kultúrának egymástól jól elválasztható ún.

területeit (politikát, jogot, erkölcsöt, ill. vallást, művészetet, tudományt, beleértve a filozófiát is); *másrészt* (II) ezeknek a területeknek a megnyilvánulásait *a)* eszmékben, elméletekben, alkotásokban; *b)* intézményekben és *c)* konkrét emberek konkrét gondolkodásában, az ún. közvéleményben, közízlésben és az ún. „társadalmi pszichológia” számos más területén; végül *harmadszor* (III) mindeme jelenségek előfordulását, vonatkozásait, hangsúlyát az adott társadalom tényleges rétegződésében csoportok, nemzetiségek, osztályok és számos más lehetséges kollektívára „lebontva” nem hagyva ki természetesen a legkisebb, de éppen ezért igen jellegzetes dinamikát képviselő szociológiai egységet, a családot, melynek éppen az eszmék mozgása, a kultúrhistoriai konkrét folyamatok alakulása terén igen nagy szerepe van (lévén — eléggé meglepő módon — nem a legmozgékonyabb, hanem a legkonzervatívabb az összes társadalmi képletek között).

Ez a „háromdimenziós” kategória-rendszer nem tart igényt a teoretikus eredetiség rangjára és csupán azon nagyon is gyakorlati okból vázoltam bevezetőül, hogy érzékeltesse: az általam elemzendő kulturális problémákat nem önkényesen (vagy legalábbis: nem teljesen önkényesen) választottam ki az adott korszak bő és bonyolult kulturális életéből, hanem egy olyan fogalmi mértékrendszer szerint, mely legalább in principio a maga szélességében és mélységében igyekszik átvilágítani azt a konkrét és hihetetlenül összetett pszichológiai-szociológiai-történeti folyamatot, amit egy nép „szellemi életének” nevezünk s ami a szó teljes értelmében vett kultúrhistoria tárgya.

3. A kiegyezésre vonatkozó régebbi szakirodalom érthető módon többé-kevésbé eltérő állásponton van a történeti értékelés tekintetében, de arra nézve eléggé egyöntetűek a vélemények, hogy a kiegyezés döntő fordulatot jelentett az érdekelt népek, de elsősorban a magyarok történetében. Ugyanezt látszik megerősíteni az újabb magyar szakirodalom (és hozzátehetem: az itt, eddig elhangzott referátumok is). Egészen természetes, hogy e nagy politikai fordulat széles körű és mély változásokat idézett elő a kulturális életben is, ahol sok területen (pl. irodalomban, tudományban, sajtóban) valósággal korszakos határhövet jelent. Ez a hatás, minden kultúra természetének megfelelően hol rövidebb, hol hosszabb idő múlva jelentkezik és ami még sokkal fontosabb — hol kisebb, hol nagyobb torzítással tükrözi vissza a tényleges, objektív történeti eseményeket.

Az a politikai eszmerendszer, mely a kiegyezésben a maga közvetlen győzelmét ünnepelhette, a liberalizmus volt. Nem szólva a konkrét politikai történet vagy az ugyancsak konkrét politikai közvélemény belső problémáiról, melyeket a kiegyezés hozott magával — a politikai elmélet, az államfilozófia szűkebb területére szorítkozva kell megállapítanunk, hogy a liberalizmusnak ez a győzelme igen problematikus volt, nem csupán az érdekelt népekre, de magára a liberalizmusra nézve is. A liberalizmus története iskola-példája lehet annak az eszmetörténeti jelenségnek, hogy eszmei tartalmát

tekintve ugyanazon teoria miként válhat forradalmiból konzervatívvá (hogy enyhe kifejezést használjunk) pusztán azáltal, hogy hirdetői mögött időközben elfordult a történelem színpada. Báró *Eötvös József* nagyszabású (és eddig nem eléggé elemzett) kétkötetes államfilozófiai műve (*Die herrschenden Ideen des XIX-ten Jahrhunderts und ihr Einfluss auf den Staat*, 1856—61) klasszikus módon fogalmazza újra az egykor Montesquieu által meghirdetett liberális eszméket. Részben modernizálja a francia forradalom ideológiai szűrőjén is átment liberális eszméket, mikor a *szabadság* és *egyenlőség* mellett nem a *testvériség* absztrakt koncepciójában, hanem a nemzetiség eszméjében ismeri fel a század harmadik nagy uralkodó eszméjét. Ez a modernizálás azonban csak részleges, az alapkoncepció (és éppen ez a súlyos negatívum *Eötvös* koncepciójában) klasszikus módon liberális marad: igazi és egyetlen alapeleme a szabadság; a másik kettő csak ebből derivált, alkalmazott eszme: az egyenlőség és nemzetiség nem más, mint szabadság azoknak is, akik vagyoni egyenlőtlenség vagy nemzeti különbözés miatt eddig nem részesülhettek a szabadságban.

Önmagukban (mint már Montesquieunél is) nagyon szép eszmék ezek és tartalmilag ma sem tudnánk alapvetőbb, végsőbb társadalmi eszmét és eszményt megfogalmazni, mint aminő éppen a szabadság. Hozzátehetjük ehhez azt is, hogy *Eötvös* igen magas színvonalon fejt ki humanista eszméit és mint szerző is (ami Magyarországon mindig igen fontos tényező volt) igen rokonszenves egyéniség, aki egyetemes tiszteletnek örvend. Mint közéleti ember is olyan valóban nemes tulajdonságokkal rendelkezik, melyek igen hasonlóvá teszik az osztrák liberalizmus olyan pozitív alakjaihoz, mint Hohenwart, Schaeffle vagy Fischhof.

Hogy mindezek ellenére a kiegyezésben joggal saját győzelmét is ünneplhető liberalizmus csakhamar sem objektíve, sem szubjektíve nem tarthatta a kiegyezést megnyugtató lezárásnak, hanem — éppen megfordítva — újabb problémák forrásának, az igen szép példája annak, hogy az eszmék történeti szerepét nem tudományos vagy erkölcsi igazságtartalmuk szabja meg, hanem az a funkció, melyet a konkrét szituációban betöltenek. *Eötvös* és elvbarátai nem számoltak eléggé azzal, hogy az ő győzelmük egy olyan Kossuth Lajossal szemben jött létre, akinek történeti szerepe sokkalta mélyebben fonódott össze a polgári forradalom és demokratizmus, valamint a nemzeti önállóság törekvéseivel, semmint a maguk egyre absztraktabb, üresebb liberalizmusa.

Az osztrák történészek számára talán a legérdekesebb kultúrhistóriai jelenség lehet itt az, hogy a kiegyezés a magyar szellemi életbe nem kiegyenlítődést, igazi nyugalmat hozott, hanem újabb elentmondások, problémák forrása lett. Ezek javarésze a politikai történetbe tartozik, de kultúrhistóriai szempontból is döntő fejlemény az, hogy a polgári liberalizmus és polgári radikalizmus frontjai egyre élesebben fognak elválni egymástól. A másik — és sok tekintetben igen káros — következmény az, hogy enyhülés helyett konzerválódik a nemzeti sérelmek tudata s ezzel együtt az a nacionalizmus, melyről

tudjuk, hogy szükségszerű velejárója (egy ideig) a kapitalista fejlődésnek, de ezzel együtt azt is tudjuk, hogy ha e fejlődés eltorzul, akkor a velejáró nacionalizmus is torz formákat ölt (ahogy öltött is többé-kevésbé mindenütt a Rajnától keletre).

A kiegyezés lényegében nem sokat változtatott azon, hogy a nemzeti függetlenség továbbra is aktuális probléma maradjon, ezért a nacionalizmus is megtarthassa nem csupán virulenciáját, de a közvéleményben és szellemi életben betöltött túlértékelt szerepét is. Sőt: e kérdésben csak fokozta a fejekben uralkodó zűrzavart, hiszen a kiegyezés után bárkit hazaárulással lehetett vádolni a közvélemény előtt; ha ellenezte, akkor „mert ellenzi a békés fejlődést”, ha pedig helyeselte, akkor „eladta a hazát a németeknek.”

A szellemi atmoszféra ilyenén alakulása jelezte, hogy a haza nem úszott örömmámorban s a korszák bővelkedett tragikus egyéni életsorsokban, különös, de beszédes módon elsősorban azoknál, akik már korábban is a kiegyezésért küzdöttek s akiknek most a siker boldogságát kellett volna érezniök. Nos, Széchenyi már korábban öngyilkos lett, Teleki László nemkülönben, Kemény Zsigmondnak, Kossuth legkérelmezhetlenebb ellenfelének elméje pedig még a kiegyezés évében elborult és teljes szellemi sötétségben töltötte további éveit. Deák, aki hívei szerint személyes életművének tekinthette a kiegyezést, keserű öreg bölcsként visszavonulva észlelhette, hogy amint nő tekintélye, ugyanúgy nő magánya. Nem kisebb a kiábrándultsága az uralomra jutott csoport legrokonszenvesebb alakjának, Eötvös Józsefnek, aki hívő katolikus és rendíthetetlen humanista létére sem tudott optimistább jellemzést adni életének értelméről, mint a következő megrázó szavakat: „Küzdenünk napról-napra oly emberek javának előmozdításáért, kik erre sem erkölcsi, sem szellemi tulajdonaiknál fogva nem érdemesek és akik ezt a fejlődést maguk nem is igénylik — ennél a Danaidák hordójának töltögetése sem lehetett keserversébb mesterség.”

Érthető módon a szellemi vezetőréteg ifjabb generációja már nem annyira kedvetlen: nem gátolják saját politikai múltjának elkötelezettségei és élvezzi — hatalmi pozícióból — a kapitalizálódás számára egyre inkább megnyíló új lehetőségeket. A jog- és államelméletnek az alaptól már távolabb levő területein már kevésbé találkozhatunk azzal a jelenséggel, hogy valaki a történeti helyzet-adta külső ellentmondásokat, mint a saját lelkiismeretének benső konfliktusait legyen kénytelen átélni. A paradoxonok ugyan itt is megvannak, de feloldásuk nem idegesíti a jog- és államelmélet ifjabb képviselőit. Így lehetséges azután e területen, hogy ugyanaz a Kautz Gyula, aki a magánjog területén sürgeti a polgári fejlődés által megkívánt reformokat, közjogi téren keményen lándzsát tör az erősen feudális jellegű felfogás mellett. Művei persze messze elmaradnak Eötvös alkotásainak színvonala és európaisága mögött, viszont pályafutása teljesen mentes marad az Eötvös életét egyre inkább beárnyékoló pesszimista felhőktől: ő, aki 48-ban még keményen harcolt a

schwechati csatában az osztrákok ellen, 1892-ben már az Osztrák—Magyar Bank főkörmányzója. De az is igaz (hogy a kép mégse legyen teljesen egyszerű . . .), hogy hiába hívták állandóan német katedrára, ő csak a pesti egyetem tanszékén volt hajlandó előadni.

Személyével kapcsolatban a kiegyezés utáni korszaknak egy másik jellegzetessége is megfigyelhető: a közgazdaságtan kibontakozási kísérlete az állam- és jogelmélet, ill. a publicisztika karjaiból, mint a feudális jellegű kulturális viszonyoknak egyik tipikus és szükségszerű meghaladási kísérlete. Kétségtelen, hogy ebben a kiegyezésnek egy tagadhatatlanul *pozitív* vonása nyilvánul meg, az nevezetesen, hogy egy sereg feudális akadály kezd elhárulni a kapitalizmus útjából. Széchenyi vagy Kossuth művei még publicisztikai munkák sok közgazdasági tartalommal. Kautz Gyula már önálló diszciplínaként műveli a politikai gazdaságtant, amelyben már inkább a politika a „betét” és nem megfordítva. A kép azonban itt sem egyértelmű és zavartalan. Ami ugyanis tanainak tényleges jellegét illeti: itt már Kautz nem az európai élvonalhoz csatlakozik (bár tájékozottsága mai mértékkel mérve is imponáló), hanem a Roscher-féle történeti iskolát választja mintájául. Vagyis a modern vállalkozáshoz egy olyan tartalmat fabrikál, amely megfelel ugyan a sajátosan magyar történeti beállítottságnak (ne feledjük a múltnak azt a nagy tiszteletét, mely a XIX. században oly nagymértékben jellemzi a magyar szellemi életet is), de elmarad a szakma nemzetközi színvonalától.

Megnyilvánul ugyanekkor ebben egy másik „ideológiai kontraszthatás”, a „téves tudat” egy másik inadaequat produktuma is. Az az egyéb területen is bőven megfigyelhető jelenség, mely a kiegyezés után sem szűnik meg a kultúra „ideológiai” területein: hogy ti. a magyar teoretikusok inkább egy gyengébb német mintát követnek, nehogy a jobb, de osztrák példa hatását kelljen elfogadniok! Nem vagyok az osztrák határhaszonelmélet híve, de annyi bizonyos, hogy tudományos rangban messze felette áll a Roscher-féle avas és filiszteroid elméletnek. Hogy a paradoxia még teljesebb legyen, tegyük hozzá, hogy ideológiai lényegét (nevezetesen az értékelmélet szubjektív voltát) tekintve a Roscher-féle iskola miben sem különbözik a marginalisták felfogásától.

Ami mármost az egész korszak erkölcsi életét, közerkölcsi viszonyait illeti: erre csupán két vonatkozásban próbálnám az érdeklődés fényét rávillantani. Köztudott gazdaságtörténeti tény, hogy a kapitalista fejlődés bizonyos szakaszában a vasútépítés egyik legfőbb gazdasági tényezővé válik. Az is ismeretes, hogy a vasútépítés — ki tudja miért? — legtöbb országban hatalmas, botrányos panamák kíséretében zajlott le. Nem tekinthető tehát speciálisan jellemzőnek a kiegyezéskori magyarországi erkölcsi viszonyokra, hogy itt is bőven akadtak panamák. A sajátos inkább az a társadalomtörténeti jelenség volt, hogy a feudális uralkodó osztály egyes tagjai milyen gyorsan felfedezték, hogy számukra a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet nem is olyan rossz dolog, ha átvezető aranyhídnak a panama útját választják . . .

(Évtizedekkel megelőzve a névadó Panama-csatornát...) A pénz és a hatalom negatív előjelű egymásra-találásának olyan példái ezek, amelyeket ugyan üres és történetietlen moralizálás lenne teljesen a kiegyezés számlájára írni, ugyanakkor azonban lehetetlen tagadni bizonyos affinitást köztük és a kiegyezés körüli idők közéleti atmoszférája között. Persze — a dolog természeténél fogva — itt morális tömegjelenségekről nem lehet beszélni, hiszen a nagy pénz és a nagy hatalom soha nem szokott a tömegek kezében lenni, de nem érdektelen egy szociológiai pillantást az egyik főszereplőnek, Lónyay Menyhértnek az alakjára (1822—84) vetni. Mint nagybirtokos nemes a 48-as mozgalomban Széchenyi oldalán állott, szemben Kossuth-tal; már 1850-ben hazatért az emigrációból és a kiegyezés előkészítésének, magának Deáknak is pénzügyi szakértője lett. Ő alapította a nagyfontosságú Földhitelbank-ot s a kiegyezéskor az Andrássy-kormány pénzügyminisztere lett. Már második éve volt miniszterelnök, mikor a vasúti panamák miatt le kellett mondania. Nem feladatomban a kérdés osztrák analógiáinak keresése, de annyi „aus ungarischer Sicht” is megállapítandó, hogy Lónyay 1870—71-ben a monarchia közös pénzügyminisztere is volt és 1871-ben elnyerte a grófi rangot is, ami ugyancsak arra vall, hogy Lónyayt bizonyos fokig a monarchia is magáénak tekintette. Lónyay csak szélső (tehát kivételes) példája a kiegyezés után adódó morális problémáknak, de annyit bizonyosan jelez, hogy az egykor eléggé egységesen köznemességi—liberális jellegű Deák-párton belül is szakadás támad a hatalomból egyre inkább kivonuló puritán réteg és a hatalmat egyre inkább birtokba vevő és élvező új, magát nemkülönben centralistának valló politikai vezető csoport között. Maga Deák, a pártvezér, egyre emelkedik erkölcsi rangban, még a tömegek előtt is, ugyanakkor tényleges befolyása a közéletre egyre inkább csökken. Alakja minden erkölcsi árnyék nélkül került be a magyar pantheonba. Az osztrák történészek, akiknek *métierje* bővelkedik, a jozefinizmus kora óta különösen, magas erkölcsi színvonalon álló közéleti személyiségekben, akik öregkorukra kiszorulnak a közéletből — jól meg fogják érteni az alábbi jelenet mély szimbolikáját. Valahányszor a parlamentben vasútépítés került szóba (s erre egyre gyakrabban került sor), az öreg Deák — már 67 éves volt ekkor — némán felemelkedett székéről és csendben, de mélységes megvetéssel elhagyta az üléstermet.

Bizonyára igen érdekes és újszerű problémákra bukkannánk, ha megvizsgálánk közelebbről is, hogy az érintett politikai, jogi és erkölcsi *eszmék* milyen mértékben hatották át és mint *eszmények* milyen mértékben fejezték ki s egyben irányították a kiegyezés magyar társadalmának különböző osztályait, rétegeit és csoportjait, vagyis, hogy maguk az emberek mit tartottak magukénak és mit éreztek idegennek mindabból, ami körülöttük és velük történt — e téren ma még (melyet nyugodtan nevezhetünk történetpszichológiának, társadalompszichológiának vagy közvetlenül történetpszichológiának) oly kevés előmunkálattal rendelkezünk (s ez nem sajátosan magyar hiány),

hogy nincs miből kiemelni a számunkra jelenleg fontos kulturális problémákat. Csupán módszertani mementóként legyen szabad ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy rövidesen tudományos abszurdumnak lesz minősíthető minden olyan „sommázatos” kultúrhistóriai szintézis, mely ezeket a szociológiai különbségeket nem veszi figyelembe. Eszmék és téveszmék (mint pl. a sovinizmus vagy az antiszemitizmus) toto coelo különböző mértékben találnak visszhangra a különböző társadalmi csoportokban és igen ritka közöttük az, amely általánosan elterjedtnek mondható — ha ugyan egyáltalán létezett valaha is ilyen.

Áttérve mármost a kultúra három nagy világnézeti területére: itt már a hagyományos kultúrhistória, ill. a specializálódott vallástörténet, irodalom- és művészettörténet, ill. a filozófia- és tudománytörténet területére lépünk. A kiegészítés — többek között — a vallási élet terén sem egyszerűsítette, hanem tovább differenciálta a problémákat. Maga az egyház- és közjogi alapparadoxon, hogy ti. a katolikus Habsburg-állam és az ugyancsak katolikus szentistváni állam hogyan kerülhetnek egyáltalán szembe egymással — ez még túl komoly problémákat nem okozott a hívők fejében. Viszont kétségtelenül hamis (vagy részben hamis) illúziókat keltejt már a kiegészítés előtti harcoknak az a vallási vonatkozása, hogy a magyar protestánsoknak valóban kiemelkedő szerepük volt a múlt Habsburg-ellenes, feudalizmus ellenes, abszolutizmus-ellenes harcaiban. Így jött létre és szilárdult meg egyre inkább ezután a „dunántúli-katolikus- konzervatív- kiráypárti magyar” és „tiszántúli-református-forradalmár-republikánus magyar” napjainkig is kiható illúziója. Ennek lett aztán káros következménye, hogy a politikai (tehát inadaquat) áttételen keresztül a vallás eszmei és intézményes befolyása a tudomány és művészet területére sokkal tovább intenzív maradt, mint azon nyugat-európai népeknél, melyek a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetnek nálunknál „klasszikusabb” útját járták. Egy példa: egészen a Horthy-korszak végéig a budapesti egyetemen csak katolikus professzor taníthatott filozófiát, a vidéki egyetemeken viszont csak protestáns nyerhetett kinevezést a filozófiai katedrára.

Tipikusan a kiegészítés körüli idők egyik eszmei-kulturális torzója az antiszemitizmus, melynek a monarchiában szélteben terjedő és vészesen a jövőbemutató jellege igen lelkiismeretes analízisre kötelezi a történetírókat.

Figyelemre méltó jelensége a kiegészítés utáni időknek, hogy Magyarországon akkor (bár itt is volt „katolikus néppárt”) nem játszott jelentős politikai és kulturális szerepet az a reform-katholicizmus, amelynek Ausztriában még hosszú ideig pozitív szerepe is volt. Ez annál is meglepőbb, mert Eötvös munkásságában adva lettek volna egy ilyen irányzat előzményei, hisz ő sokat tanult Tocqueville-től, Lammenais-től és Montalambert-tel éveken át levelezett. Nem túlzás azt állítanunk, hogy az akkori magyar katolicizmus számára Eötvös túl liberális, túl baloldali volt, amint hogy Montalambert

antibonapartizmusa sem válhatott kedvelté az egyház vezető köreiből, melyekhez nyilván közelebb állott maga a bonapartizmus (ami egyébként igazolja azoknak a történészeknek az álláspontját, akik sok hasonlóságot látnak III. Napóleon Franciaországa és az akkori császári Ausztria között).

Egy másfajta, szelídebb „baloldalt” azonban a katolikus gondolkodók körében is létrehozott a kiegyezés nyomában járó sok változás: ha nem is egy politikai baloldalt (az itt fellépő Hock János szigorú kivétel, hiszen ő valójában a polgári radikálisok között tudott csak harcostársakat találni) —, de létrehozott egy teoretikus ellenzéket, egy filozófiai jellegű pseudobaloldalt, a századvég, majd a századelő katolikus irracionálisizmusát. Mintaképük nem Eötvös, nem is az általa közvetített nyugati reformkatolikusok, még kevésbé a katolicizmus szocialista irányzata, hanem Henri Bergson, a polgári irracionálisizmus francia úttörője. Így jő létre az a paradox jelenség, mely nem nélkülözi a történelmi komikumot, hogy a századfordulón két magyar mű kerül fel az Index librorum prohibitorumra: az egyiknek szerzője Izsóf Alajos, a Regnum Marianum ifjúsági szervezet templomának plébánosa, a másik Prohászka Ottokár, az „aranyházú” székesfehérvári püspök...

Bármely fontos kultúrhistóriai kérdés volna is az egyházak intézményi és közműveltségi szerepének beható elemzése: jelen összefüggésben csak egyetlen statisztikai adatot említek meg. Magyarországon a kiegyezés után, 1868-ban született meg, Eötvös második minisztersége alatt a kötelező elemi iskolai oktatásról szóló törvény; az iskolák túlnyomó többsége ekkor egyházi kézben volt és az egyházak még 1910-ben is az iskolák 2/3-ad részét birtokolták.

Eddig sokat céloztam már rá, hogy a kiegyezéssel járó változások milyen problémákat okoztak a kor magyar művészeinek és íróinak. Ez nem csak abból (az egyébként igen jellegzetes) szerepből adódik, melyet számos írónk a forradalom és szabadságharc és az utána következő abszolutizmus politikai életében közvetlenül is játszott, de adódik abból a nagyobb érzékenységből, lelki fogékonyságból is, mellyel íróemberek a nagy történelmi földindulásokat át szokták élni. A politikai korszakot elemezve már láttuk, hogy az elért kiegyezés még azokban is levertséget okozott (Kemény és a mélyebb gondolkozású Deák-pártiak), akik előzőleg mindent elkövettek létrejöttéért. Logikus társadalompszichológiai jelenség ez, nem pedig valamely rebellis, hisztériás örökké mást akarás. Világos ugyanis, hogy a kiegyezés után bemutatkozó kapitalista jellegű polgári világ éppen nem azonos azzal a köznemesi jóízléssel, de ugyancsak köznemesi szűklátókörűséggel elgondolt polgáriasodással, melyet Kossuth elvbarátai elgondoltak és még sokkal kevésbé azonos azzal az arisztokratikusan magas erkölcsi szinten elgondolt reform paradicsommal, melynek eljöveteleért Széchenyi és Eötvös benső barátai álmodoztak és küzdöttek. A magyar irodalom régi szakasza menthetetlenül lezárul. A regénynek, ennek a tipikusan polgári műfajnak az alapjait — jellemző módon — három báró rakta le Magyarországon, (báró Jósika, báró Eötvös, báró Kemény),

erős történeti analógiában azzal, hogy a polgári forradalom és szabadságharc eszméit is haladó főnemeseik és köznemeseik terjesztették el 48 előtt. Ez a kezdemény is lezárult 67-tel: a magyar polgári regény *nem* ebből az írói iskolából nő ki, hanem az „új Magyarország” létrejötte során kialakuló új, most már valóban polgári világ közvetlen átélésének realiztikus kifejezéseként. Ami folytatni látszik mégis a „rég Magyarországnak” irodalmi felfogását, az a centralisták kisebb írói érzékenységgű, de nagyobb reálpolitikai érzékkel rendelkező csoportja, amely rendre megszállja a szellemi élet állami és egyéb intézményeinek vezető posztjait (ideértve néhány újonnan alakult nagybank igazgatósági stallumát is . . .): Akadémián, egyetemen, sajtóban és kiadóvállalatoknál. Arany János csak igen nehezen lehetett az Akadémia főtitkára, de az elnöki posztra Trefort, Csengery és Kautz Gyula egyetértésével könnyen feljutott az a Lónyay Menyhért, akiről más (egészen más . . .) vonatkozásban már szó esett. A kulturális közvélemény nem is késik „irodalmi Deák-pártnak” elnevezni a centralisták fenti „második generációja” által is támogatott irodalompolitikai és esztétikai irányzatot. Ez az elnevezés sem rájuk, sem Deák Ferencre nem volt hízogató és minden újító irányzat törekedett arra, hogy hangoztassa velük szemben való ellenzékiségét. Ennek az egyre inkább Gyulai Pál által vezetett „nép-nemzeti” iránynak máig is tisztázatlanok a tényleges ismérvei (nem boldogul velük az új magyar irodalomtörténeti szintézis sem) — világos jelöl annak, hogy a kiegyezés ténye mennyi megoldhatatlan kérdést, problémát vetett fel azoknak, akik a nemesi múlt és polgári jövő ellentmondásait a „nemzeteszme” közös nevezőjével próbálták volna áthidalni. Ugyanakkor azok a régi baloldaliak, akik a forradalmi köznemességhez nem annak nemesi volta, hanem forradalmi törekvései miatt csatlakoztak — ezek túlságosan baloldaliaknak minősülnek még a kiegyezés után is és rendre kiszorultak a kulturális élet fővárosi központjából. Az új irodalmi ellenzék, mely megteremti a valóban új magyar irodalmat, csak a század végére lesz olyan erős, hogy komoly társadalmi háttérre, népszerűsége tegyen szert. Eddigre viszont a hivatalos akadémizmus is annyira megerősödik a kulturális vezető pozíciókban, hogy ettől kezdve nem lehetséges többé Magyarországon valóban új, termékeny irodalmi, sőt művészi kezdeményezés, mely ne lázadó ellenzéki pozícióból jöjjön létre.

Sajátos problémák adódnak a tudományok történetében. Tudjuk, hogy a kapitalizmus kifejlődése nagyon kedvez a tudományok fejlődésének (és vice versa). Így volt ez 67 után Magyarországon is a természettudományok területén: a századfordulóra már nemzetközi mértékkel is mérhető eredmények bizonyítják, hogy magyar fizikusok, kémikusok, biológusok, orvosok a tudományosság élvonalába kerültek. Értelmetlen volna fel nem jegyezni, hogy ez öröndetes sikereknek nem kizárólag az általános fejlődés az oka, de azok az igen modern és hasznos művelődéspolitikai intézkedések is, amelyek egyrészt Eötvös József kultuszminiszterségéhez, másrészt — horribile dictu — a Thun-

féle iskolareformhoz kapcsolódtak. A kiegyezés utáni első egyetem, a kolozsvári (1872) már születése pillanatában természettudományi karral indult meg (mikor a legrégibb és legnagyobb magyar egyetem, a budapesti, csak 1946-ban kapott önálló természettudományi kart). Kevésbé örvendetes, de kultúrhistóriai szempontból ugyanilyen logikus az a tény, hogy a társadalomtudományok fejlődése korántsem volt ilyen zavartalan és világos. Az érthető módon központi szerepet játszó történettudományban pl. egészen hasonló problémák figyelhetők meg, mint az irodalmi életben: az államelméleti-történeti-közgazdasági Deák-párt rendre megszállja a kulturális vezető pozíciókat, megszabadítja magát saját múltjának túlságosan radikális elemeitől és végleges berendezkedése során vidékre és az egyre fokozódó ismeretlenségbe száműzi nálanál baloldalibb egykori elvbarátait. Ez történt az irodalmár és folklorista Erdélyi Jánossal, a történész és politikus Mocsáry Lajossal vagy a filozófus Mentovich Ferencel.

Végére érve kultúrhistóriai körkép-kísérletemnek, hadd mutassak rá arra, hogy a kiegyezés korszakváltozása nem sok szemléleti problémát okozott a képzőművészetben, mert a festészet és szobrászat története akkor már régóta a hivatalos akademizmus és az ellenzéki újítás ádáz küzdelméből állott, tehát a kiegyezés utáni helyzet teljesen megszokott volt képzőművészeink számára. Súlyos problémát nem okozott az építészetben sem, mert — talán mert nem elméleti elveket követett, hanem a megrendelők által képviselt esztétikai közizlést kellett követnie — szerencsés átmenetet talált (némi degradáció árán) a reformkori klasszicizmus és a polgári eklektika között. Talán még zavartalanabb a zene fejlődése, szinte töretlen Liszttől Bartókig — elsősorban nyilván azért, mert a nemzeti formáknak nem csökkent, hanem növekedett a népi tartalma a kérdéses évtizedek során.

Sőt: ha néhány pillantást szentelünk még a zenei tömeg ízlés és hatás kérdésének is, találhatunk egy olyan ritka példát is, ahol az osztrák és a magyar kulturális fejlődés között nem csupán paralellizmus, hanem konkrét kapcsolat, tényleges hatás áll fenn és ez: az annyit szidott könnyűzenei műfaj, az operett. Ha nem lövünk esztétikai vagy etikai nagyágyúval erre a „kicsinyített” műfajra, hanem a maga mértékével mérve próbáljuk megkeresni tartós sikerének tényleges történelmi, társadalmi és pszichológiai paramétereit — igen fontosnak tűnő összefüggésekre tapinthatunk rá. Az operett nem osztrák találmány, hanem francia. De az Osztrák–Magyar Monarchiában nőtt nagygyá és — úgy látszik — halhatatlanná, ismét felvetve a bonapartizmus kultúrhistóriai vonatkozásainak kérdését. Mi más az operett, mint a jól és közérthetően komponált zene segítségével való vigasztalódás azért, hogy nem mindenki lehet főherceg, nem mindenki lehet huszárcapitány, sőt gazdag nagyiparos sem. Nem is olyan nagy baj ez, hiszen egyrészt ezen nagyurak között sok az idióta és a trotli, másrészt viszont a szegények valamennyien fiatalok, szépek és némi viszontagságok után mindig sikert aratnak, főképp

szerelmi vonatkozásban — ami talán mégiscsak igen fontos dolog. A művészethez elengedhetetlenül szükséges katharzis ez is, de nem a valósággal való tragikus összeütközés megtisztulása, hanem a valóság kegyetlenségét feledtető illúziók szerény, átmeneti hatású narkotikuma. A történelem és a hétköznapiak súlyos terhei alatt nyögő kisemberek igénybejelentése az örömré, békére, boldogságra: hogy ezt csak illúziók árán érhetik el, az nem az ő bűnük, hanem a sorsuké. És ebben a vonatkozásban fontos az operett tömegsikere, nemcsak a kultúrhistoriai, de a politikai történet számára is: a kiegyezés után nem csökkent, hanem növekedett az operett tömegsikere, újabb bizonyítékaul annak, hogy nem fogyott, hanem nőtt e kisemberek illúziószükséglete. Ez azonban már a századvég felé tartó monarchia kulturális problémakájához tartozik.

Az operett a legkorábban létrejött és a legtovább fennmaradt közös kulturális jelenség Ausztriában és Magyarországon, de korántsem az egyetlen és nyilván nem a legjelentősebb. Ma ezek még egyáltalán nincsenek feldolgozva — történelemszinkronizációink eddig nem sokat törődtek a művelődéstörténettel. Pedig különösen az irodalom története az a terület, ahol érzékelhetővé válik egy sereg lényeges történeti összefüggés, mely a szokásos történetkutatói módszerekkel egyszerűen észlelhetetlen. Nemcsak azért van ez így, mert az Elbán inneni Európában a normálisnál nagyobb maradt az írók politikai hatóképessége s a költőknek legalább olyan befolyásuk maradt a közvéleményre, mint a miniszterelnököknek. De így van ez amaz általános történetfilozófiai összefüggésnél fogva is, melyet Aristoteles egykor így fogalmazott: a költészet igazabb, mint a történetírás, mert az általánost és a szükségszerűt keresi, nem pedig az egyszerűt és az esetlegeset. Mai nyelvünkre lefordítva ez azt jelenti, hogy a művészet hangot tud adni olyan törekvéseknek és érzéseknek is, melyek a történelem voltaképpeni alanyának és céljának, az embernek legbensőbb vágyaiból erednek s éppen ezért, külső módszerekkel nemigen hozzáférhetőek.

67 után sajátos kultúrhistoriai folyamat, fejlődés indul meg, illúziók és paradoxiai ellenére is a századfordulóra a tudományos, irodalmi és művészi alkotásoknak olyan csúcsteljesítményei jelennek meg Ausztriában is és Magyarországon is, hogy máig is megválaszolatlan titok: miképp volt lehetséges a felbomlás lejtőjére jutott gazdasági-állami szerkezetben a kulturális csúcsteljesítményeknek az az impozáns mennyisége, mely a fejlődés legvirágzóbb szakaszát élő népeknek is díszére vált volna?

Nem érdektelen tárgyi és elvi probléma, melynek megoldásában a kiegyezéskori kulturális problémák ismerete döntő kulcsot adhat a kutatók kezébe. Ez azonban már valóban a jövő évben Magyarországon rendezendő szimpózium feladatai közé tartozik.

A MARXISTA NEVELÉSTÖRTÉNET JELENLEGI FELADATAI*

A. I. PISZKUNOV

A különböző országok legkiválóbb gondolkodói, a különféle népek különböző időszakokban élt képviselői mindig egyetértettek abban, hogy az emberek életében a nevelés kivételesen fontos szerepet játszik, és hogy az emberiség jövője, haladása jelentős mértékben éppen attól függ, mi a nevelés célja, mi a tartalma, szervezete és melyek a módszerei.

Mi, marxisták, természetesen nem osztjuk a XVIII. század felvilágosultjainak szélsőséges álláspontját, amely a legtisztábban Helvétius munkáiban tükröződik, és amely szerint a nevelés mindenható. De még kevésbé vagyunk hajlandók egyetérteni azokkal, akik az ember jövőjét főleg veleszületett adottságokkal, állítólag természettől fogva jellemző erkölcsi tulajdonságokkal és képességekkel — pl. a vezetés képességével, tudományos tevékenység képességével stb. — hozzák összefüggésbe, és nem értünk egyet azzal, hogy ennek folytán az ember fejlődési és tökéletesedési lehetőségei lényegesen korlátozottak.

A nevelés nem más, mint a gyermek, a serdülő, az ifjú személyiségformálásának különlegesen megszervezett, szigorúan célratorró és társadalmilag determinált folyamata. Természetesen ez a személyiségformálás nemcsak a különleges nevelési tevékenység hatása alatt megy végbe. Résztvesz ebben számos más tényező is, mint például a környezet befolyása, az irodalom, a film, a televízió stb. Az azonban teljesen világos, hogy mindeme tényezők közül a nevelés az, amely a legjobban irányítható és — ha helyesen szervezik — szembe tud szegülni a negatív befolyásokkal, képes semlegesítésükre, valamint pozitív hatásokkal való felváltásukra.

A mi tudományunknak, a neveléstanak éppen az említett értelemben vett nevelés a tárgya.

A neveléstan a fiatal tudományok sorába tartozik. Bár maga a nevelés mint specifikus emberi tevékenységfajta már sok ezer év óta létezik, törvényszerűségeinek feltárására, tartalmának, szervezetének és módszereinek tudományos megalapozására csak akkor kezdtek kísérleteket tenni, amikor már

* Az 1968. május 13–14-i budapesti nemzetközi neveléstörténeti munkaértekezleten elhangzott előadás.

bizonyos eredményeket értek el az általános és a gyermeklélektan, a fiziológia, a filozófia és a szociológia területén. A neveléstannak mint tudománynak kialakulása még távolról sem lezárult folyamat. Bizonyossága ennek mindjárt az is, hogy bizonyos véleménykülönbségek mutatkoznak abban a kérdésben, mi a tudomány tárgya, mik a feladatai; rendezetlen még azoknak a fogalmaknak és szakkifejezéseknek (terminusoknak) rendszere is, amelyekkel a nevelési problémák kutatásával foglalkozó tudósok dolgoznak. Ezzel kapcsolatban valószínűleg rendkívül célszerű lenne bizottságot hozni létre a szocialista országok pedagógusaiból, hogy előkészítsék a legfontosabb pedagógiai fogalmak és az ezeket jelölő terminusok lexikonjának összeállítását.

Első pillanatra úgy tűnhet, hogy ezek a kérdések nem állanak közvetlen kapcsolatban a marxista neveléstörténet fejlődésének kérdéseivel, de véleményünk szerint ez nem így van. A neveléstan mint tudomány tartalmának, tárgyának és funkcióinak meghatározásától függ természetesen a neveléstörténet tárgyának és feladatainak rögzítése is.

A neveléstörténeti kutatások hagyományos területét képezi egyrészt a nevelési gyakorlat fejlődésének, a különféle típusú nevelőintézmények keletkezésének és fejlődésének tanulmányozása, másrészt pedig egyes pedagógusok, filozófusok, írók stb. által hirdetett nevelési nézetek megvilágítása és oktatása.

Ez volt a neveléstörténet iránya akkor, amikor még csak sarjadni kezdett, a XVII. és XVIII. század fordulóján, és lényegében ez is maradt mind a mai napig.

Természetesen helytelen lenne tagadni, mennyire fontos és szükséges a gyakorlati gyermeknevelés történetének, fejlődési útjainak tanulmányozása a családi neveléstől a társadalmi nevelés sokféle formájáig, amelyek különösen a szocialista országokban bontakoztak ki erőteljesen. E kutatások eredményei kétségtelenül elősegítik, hogy a mai nevelési gyakorlat tökéletesebbé váljon; lehetővé teszik egyrészt, hogy az oktató-nevelő tevékenységben ne ismétlődjenek meg a sikertelen, nem bevált kísérletezések, másrészt pedig lehetővé teszik mindannak a pozitívumnak alkotó szellemű felhasználását, amit a nevelési gyakorlat a megelőző történelmi korszakokban felhalmozott és igazolt.

Szigorúan véve azonban ez nem a neveléstan (pedagógika) története, azaz nem a neveléstudomány története, hanem magának a nevelésnek a története. E keveredés egyik oka a fogalmaknak és a szakkifejezéseknek a pedagógiai tudományban fennálló rendezetlensége. E rendezetlenségre — és bizonyos mértékben a pedagógiai szakkifejezések felületes használatára is — jó példa az, hogy az orosz nyelvben használatos „pedagógika” szó egyaránt jelenti a serdülő ifjúság nevelésével foglalkozó tudományt és a nevelő tevékenység közvetlen gyakorlatát.

Régebben az orosz nyelvben erre két különböző tudományos szakkifejezés létezett: „pedagógia” és „pedagógika”. Az előbbi jelentette a nevelési

gyakorlatot, az utóbbi az elméletet. Nagyjából az utóbbi 60 év folyamán a „pedagógia” szakkifejezés kiment a használatból, és ez nyilvánvalóan nem ok nélkül történt, hiszen a pedagógia és a nevelés azonos jelentésű fogalmak.* A nem eléggé figyelmes vagy nem eléggé kompetens szerzők az azonos tövű terminusokkal jelölt két különböző fogalmat összekeverték, és ezzel nagy zűrzavart vittek a tudományos irodalomba. Úgy véljük, hogy a pedagógiáról mint tudományról és művészetről még ma is fel-fellángoló viták ugyanennek a félreértésnek a gyümölcsei.

Úgy hisszük, az elmondottakból azt a következtetést kell levonnunk, hogy különbséget kell tennünk a nevelés („pedagógia”) története és a nevelés-tan („pedagogika”) története között, amelyek bár közeli, mégsem azonos fogalmak. Úgy gondoljuk, hogy Lengyelország, az NDK és sok más ország tudósai teljesen helyesen járnak el, amikor a pedagógiai főiskolákon tartott megfelelő kollégiumaikat nem nevelés-tan- („pedagogika”) történetnek, hanem nevelés- („pedagógia”) történetnek nevezik.

A neveléstörténeti kutatások második hagyományos aspektusa az egyes gondolkodók pedagógiai nézeteinek tanulmányozása. Mind a múltban, mind a jelenben a leíró jelleg jellemzi e művek zömét. Egyszerűen regisztrálják, hogy ki, milyen alkalomból s milyen nevelési vonatkozású kijelentést tett. Emellett — ami egyébként természetes is — a pedagógiai gondolat egyes képviselőiről szóló monografikus munkákban rendkívül jelentős helyet foglalnak el az életrajzi vonatkozású közlések.

Az efféle munkákból a szó szoros értelmében megszámlálhatatlan sok íródott, de ezek az esetek többségében nem tulajdonképpeni neveléstörténeti kutatások, mert nem világítják meg kellő mértékben a neveléstudomány fejlődését, nem tartalmaznak kellő mértékben összehasonlító adatokat, amelyek révén meggyőződéssel jelenthetnénk ki, hogy a szóban forgó pedagógus konkrétan mivel járult hozzá a neveléstudomány fejlődéséhez.

A neveléstudomány története szempontjából kétségtelenül fontosak az effajta munkák is, és — ha szabad így kifejezni magunkat — másodlagos forrásul szolgálnak.

200—250 év telt el azóta, hogy először kezdtek megjelenni a nevelés kérdéseivel foglalkozó történeti munkák, mint például a XVII. század végén *D. G. Morhof* Polyhistor c. munkája, vagy a XVIII. század végén *K. E. Mangelsdorf* „Kísérlet annak kifejtésére, hogy az évezredek folyamán mit mondtak és mit tettek a nevelés területén” (Versuch einer Darstellung des Wichtigsten, was seit Jahrtausenden im betreff des Erziehungswesens gethan worden ist) c. műve. E 200—250 év alatt hatalmas munka folyt a szó legtágabb értelmében vett gyakorlati nevelésre vonatkozó ténybeli anyag össze-

* A magyar nyelvben — az Értelmező Szótár szerint — a pedagógia szó két jelentése: 1. *nevelés-tan* (azaz „a nevelés céljával, lehetőségeivel, eszközeivel és módszereivel foglalkozó tudomány”); 2. az a mód, ahogyan valakit nevelnek; *nevelés*. A „pedagógia” terminust a magyar szövegben ebben a kettős értelemben használjuk.

gyűjtése és bizonyos fokú rendszerezése terén. Még ma is gyakran fordulunk ténybeli útbagazításokért olyan, egyébként tudományos szempontból már elavult munkákhoz, mint amilyen *Karl Adolf Schmid* „A nevelés története keletkezésétől napjainkig” (*Geschichte der Erziehung vom Anfang an bis auf unsere Zeit*) című munkája. (Megjelent 5 kötetben, 1884—1902 között.)

Amíg a legelső, hagyományos értelemben vett neveléstörténeti munkák rendszerint pusztá ténygyűjtemények az iskolai gyakorlat történetéből és egyes szerzők nevelési vonatkozású kijelentéseiből, a múlt század második felében már kísérletek történtek arra is, hogy összefüggést állapítsanak meg a nevelés területén bekövetkezett változások és a társadalom általános műveltségi, majd szociális fejlődése között is. Megemlíthetjük itt *K. Schmidt* „A pedagógia története a világ történeti fejlődése tükrében és a népek kulturális életével szerves kapcsolatban” (*Die Geschichte der Pädagogik dargestellt in weltgeschichtlicher Entwicklung und im organischen Zusammenhange mit dem Kulturleben der Völker*) c. munkáját (1860—62), vagy *P. Barth* „A nevelés története szociológiai és szellemtörténeti megvilágításban” (*Die Geschichte der Erziehung in soziologischer und geistesgeschichtlicher Beleuchtung*) c. könyvét (1911).

Azonban az ilyen és ehhez hasonló kísérletek még nem járhattak sikerrel, hiszen az idealista filozófiai platformon álló pedagógusok még nem látták, hogy a pedagógiai nézetekben és az iskolai gyakorlatban bekövetkező változások végső fokon a változó anyagi életfeltételek függvényei. E szerzők a neveléstudomány és gyakorlati nevelés fejlődését főként egyes kiváló emberek tevékenysége eredményének tüntették fel.

A nevelési problémák, mint minden más társadalmi probléma, valóban tudományos megközelítésének alapját csak akkor rakták le, amikor Marx megteremtette a történelmi materializmus elméletét. Ez természetesen tükröződött a nevelés és a pedagógiai elmélet történetével kapcsolatos problémák feldolgozásában. Az októberi forradalom előtt azonban Oroszországban még nem voltak elég kedvezőek a körülmények arra, hogy a kérdésekkel a dialektikus és történelmi materializmus elvi alapjain lehessen foglalkozni. Csak az új szovjet neveléstudomány képviselői láttak hozzá már a forradalom utáni első években mindannak ártérteleléséhez, amit ebben a tudományágban a megelőző időszakokban felhalmoztak.

A szovjet neveléstörténészek a pedagógiai elméletet és iskolai gyakorlatot a múlt konkrét társadalmi-gazdasági formációinak alapulvételével kezdték tanulmányozni, külön az ősközösségben, a rabszolgatársadalomban, a feudális korban, a monopolkapitalizmus előtti korszakban, az imperializmus korszakában, az imperializmusból a szocializmusba való forradalmi áttérés korszakában.

Már a 20-as években jelentek meg a problémák elvileg újszerű megközelítése folytán értékes munkák: *J. N. Medinszkij* „A pedagógika története

a társadalom gazdasági fejlődésével kapcsolatban" (Isztorija pedagogiki v szvjazi sz ekonomiceszkim razvityijem obscesztva); G. G. Sahverdov „A néptömegek nevelése" (Vozspitanyije narodnik massz) (1929); G. J. Zsurakovszkij „A pedagógika vázlatos története az osztályharc történetével kapcsolatban" (Ocsérki po isztoriji pedagogiki v szvjazi sz isztorijej klasszovoj borbi) (1926); A. Fortunatov „A munkaiskola elmélete annak történeti fejlődésében" (Tyeorija trudovoj skoli v jejo isztoriceszkom razvityiji) (1925); és még sok más munka.

A marxista kutatók abból az objektív körülményből indultak ki, hogy az iskolai gyakorlat és a pedagógiai elmélet a társadalom szociális-gazdasági fejlettségi színvonalának és a társadalom által támasztott követelményeknek a függvénye. Ennek révén fel tudták tárni az iskolai oktatásügy tartalmi, szervezeti és módszerbeli változásainak valódi okait és azt, hogy egyes pedagógiai nézeteket miért váltanak föl mások.

A szovjet neveléstörténészek szerfőlött jelentős munkát végeztek az iskolatörténet és a pedagógiai elmélet területén korábban felhalmozott ténybeli anyag átértékelésében, tanulmányozták a Szovjetunió különböző népeinél az iskolaügy és pedagógiai elmélet fejlődését. A tanulmányozás tárgyává tett problémák köre azonban általában a régi maradt, és jelentős mértékben ma is az, nevezetesen: a nevelési gyakorlat története, valamint egyes gondolkodók nevelési nézeteinek vizsgálata. Csupán az utóbbi években kezdtek olyan tanulmányok megjelenni, amelyek egyes pedagógiai problémák történetével foglalkoztak. Amennyire ez más országok neveléstörténeti publikációiból megítélhető, a kutatások iránya e területen ott is változatlanul a korábbi.

E problémáknak és kérdéseknek a dialektikus és történelmi materializmus szemszögéből történő megvilágítása kétségtelenül a marxista pedagógusok nagy érdeme. De — miként már korábban megjegyeztük — a neveléstörténet feladatai ezzel nemcsak hogy nem merülnek ki, hanem mindez csupán egy lépcsőfok a neveléstan igazi történetéhez, amennyiben ezt a neveléssel foglalkozó *tudomány* történetének fogjuk fel.

Ha a neveléstanra is alkalmazható az az általános megállapítás, hogy a tudomány nem más, mint a természet, a társadalom és a gondolkodás fejlődésében fellelhető törvényszerűségeknek és a környező világra való ráhatás módjainak ismeretrendszere, akkor ebből logikusan az is következik, hogy a pedagógia történetének feladata mindenekelőtt a pedagógia mint a neveléssel foglalkozó *tudomány* fejlődési útjainak tanulmányozása, nem pedig csakis és nem is elsősorban magának a *nevelés* történetének tanulmányozása, amint ez korábban szokásos volt.

A neveléstan történetének be kell mutatnia a nevelésről szóló tudományos ismeretek *gyarapodásának*, *minőségi változásának* folyamatát, a pedagógiai jelenségek és az ezeknek megfelelő pedagógiai fogalmak keletkezési és

átalakulási folyamatát, föl kell tárnia a neveléstanban (az oktatáselméletben, a nevelélméletben) végbemenő változások okait.

Talán különösebb túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a nevelés elméleti problémáinak sikeres fejlődése nagyon jelentős mértékben függ az elméleti pedagógia által megtett út mélyreható, tudományos elemzésétől. Elmondhatjuk, hogy a nevelés és a pedagógiai eszmék történetének tanulmányozása terén napjainkig végzett munka már teljesen elégséges anyagot szolgáltat annak a marxista történeti neveléstannak megteremtéséhez, melynek hiányát már erősen érezzük.

Szeretném külön hangsúlyozni ezt a gondolatot a pedagógia történetének és a neveléstudományok történetének forrásairól: amennyire lehetetlen az elméleti és gyakorlati nevelési problémák tudományos feldolgozása a társadalom- és természettudományok — a filozófia, a pszichológia, a szociológia, a politikai gazdaságtan, a fiziológia, a higiénia stb. — legújabb eredményeinek szélesebb körű és állandó felhasználása nélkül, ugyanannyira lehetetlen a neveléstudomány történetének komoly feldolgozása is az e tudományok történetének tanulmányozása terén elért eredmények számbavétele nélkül.

Másodszor, szeretném ugyancsak nyomatékosan felhívni a figyelmet a pedagógia történetének jellegére. Azt szokás mondani, hogy a neveléstörténet egyidejűleg történettudomány és neveléstudomány. Ez persze helyes, úgy gondolom azonban, hogy a hangsúlyt e megállapítás második részére kell helyezni, és a pedagógia történetét mindenekelőtt neveléstudománynak, történeti neveléstannak kell tekintenünk.

Ha pedig a neveléstörténet ilyen értelmezése elvben elfogadható — sőt még akkor is, ha a hagyományos értelmezés mellett ezt csupán lehetségesnek ismerjük el —, akkor ebből máris következik, hogy a neveléstörténeti kutatások irányában, jellegében és problematikájában lényeges változtatásra és bővítésre van szükség, mégpedig olyan értelemben, hogy azokat jobban konkretizáljuk és közelebb hozzuk a nevelélmélet problémáihoz.

Különösen célszerűnek látszik megkezdeni a legfontosabb pedagógiai problémák története fejlődésének, a legfontosabb pedagógiai fogalmak keletkezésének következetes tanulmányozását. Nélkülözhetetlenek az olyan neveléstörténeti munkák, melyek a neveléstan fejlődésének sokoldalú elemzésével, a múlt pedagógiai áramlatainak tudományosan megalapozott osztályozásával foglalkoznak. Olyan munkákra van szükség, amelyek nyomon követik azt a bonyolult és hosszadalmas utat, melyet a pedagógiai tudomány tett meg a nevelés és oktatás törvényszerűségeinek feltárására.

A teoretikusoknak felbecsülhetetlen segítséget nyújtanának a történészek arra irányuló kutatásai, milyen etikai koncepciók léteztek a múltban, hogyan hatottak ezek a maguk idején az erkölcsi nevelés elméletének kidolgozására; tanulmányozni kellene az olyan kérdéseket, mint a gyermek szemé-

lyiségének harmonikus fejlesztésére vonatkozó eszmék értelmezése a nevelési és oktatási folyamatban, az iskolai munka tartalmi és módszerbeli változásainak törvényszerűségei, a tanulók alkotó képességének fejlesztése és még sok más.

Ez ideig még nincs eléggé meghatározott álláspontunk a századforduló pedagógiájában mutatkozó sokféle jelenséggel és tendenciával kapcsolatban sem. Ennek oka mindenekelőtt az, hogy elhanyagoltuk a nevelés elméleti problémáinak elemzését. Ez a helyzet például az „új nevelési mozgalommal” is, amely annak idején a múlt nagyon sok haladó pedagógiai eszméjét szívta magába, és a határtudományok legújabb eredményeire támaszkodott.

A neveléstörténészek feladata — mindenekelőtt a szocialista országokban —, hogy a leggondosabban tanulmányozzák a nevelés és oktatás valódi tudományának keletkezését, kialakulásának útjait. Ez a feladat nagyon nehéz, és minden marxista neveléstörténész együttes erőfeszítéseit igényli.

E ma még kevésbé feltárt területen végzendő közös munka kétségtelenül pozitív tudományos eredményekre fog vezetni. És ugyanakkor — ami nem kevésbé fontos — erősíti majd a szocialista tábor országainak tudósai közötti kapcsolatokat, tovább szélesíti és konkrétabbá teszi együttműködésüket.

HAZAI NEMZETKÖZI RENDEZVÉNYEK

FRANCIA—MAGYAR GAZDASÁGTÖRTÉNETI KONFERENCIA

Budapest, 1968. március 23—27

MAKKAI LÁSZLÓ—ZIMÁNYI VERA—KATUS LÁSZLÓ

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete a párisi École Pratique des Hautes Études VI. osztályának közreműködésével tudományos konferenciát rendezett Budapesten Nyugat- és Kelet-Európa gazdaság- és társadalomtörténetének fő fejlődési vonalairól. Ez alkalommal Fernand Braudel, a Collège de France professzora, az École VI. osztályának elnöke vezetésével 6 tagú francia történészküldöttség érkezett fővárosunkba. Részt vett a konferencián Jean François Bergier genfi professzor, a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság főtitkára is.

Braudel professzor és az általa vezetett történész gárda annak a tudományos irányzatnak a képviselője, amely — az Annales című folyóirat körül csoportosulva — szembe fordult a polgári történetírásnak a napi események felszínén megrekedő hagyományos iskolájával, s a történeti folyamat mélyebb szintjeire ásva a gazdasági és társadalmi fejlődés, a struktúrák és civilizációk kialakulásának és változásának törvényszerűségeit igyekszik megragadni.

Az École VI. osztálya a gazdasági és társadalomtudományok területén folyó sokoldalú kutatómunkát és tudósképzést irányítja. A legkorszerűbb kutatási módszerek alkalmazása jegyében igyekszik összefogni az emberrel foglalkozó valamennyi tudományág tevékenységét, hogy ezáltal lehetővé váljék közös tárgyuk, az emberi társadalom jelenségeinek, szerkezetének és mozgásának alaposabb megismerése. Munkásságukat a történeti kutatás és a jelenkori gazdasági-társadalmi problémák szoros egybekapcsolása jellemzi.

A Történettudományi Intézet és az École VI. osztályának kapcsolatai 1962-ben, Braudel professzor első budapesti látogatása alkalmával nyertek megalapozást. Azóta az École ösztöndíjaival már több mint egy tucatnyi magyar történész végezhetett kutatómunkát Franciaországban, az École munkatársai pedig több előadást tartottak Budapesten. Hasonló együttműködés alakult ki az École és a csehszlovák, lengyel és szovjet történészek között is.

A konferencia célja az volt, hogy összehasonlítsa a nyugat- és kelet-európai gazdasági és társadalmi fejlődés legfontosabb tényeit és fő irányait a középkorban, a XVI—XVIII. században és a XIX. században. Pach Zsigmond Pál akadémiai levelező tag, a Történettudományi Intézet igazgatója és Fer-

nand Braudel professzor megnyitó szavai után élénk és baráti légkörű vita bontakozott ki a francia és a magyar referátumokban és korreferátumokban felvetett problémák körül. A vitaindító előadásokat Székely György és Wittman Tibor egyetemi tanárok és Katus László kandidátus tartották.

A francia történészek saját országuk gazdasági és társadalmi fejlődésére vonatkozó legújabb kutatásaik eredményeit hozták el. Georges Duby, az Aix-en-Provence-i egyetem tanára és Jacques Le Goff, az École Pratique des Hautes Études professzora „A középkori Franciaország gazdasági növekedésének problémái (1080—1340)”, Denis Richet, a toursi egyetem docense pedig „Növekedés és megtorpanás Franciaországban a XV. századtól a XVIII. századig” címen készített referátumot. Jean Bouvier lillei és Maurice Lévy-Leboyer caeni professzorok a XIX. századi francia gazdasági növekedés tényeit és problémáit mutatták be dolgozataikban. Mindez azért is jelentős, mert a francia történelem a tárgyalt időszakokban a fejlődés klasszikus, vagy ahhoz közelálló típusát képviseli. A Franciaországra és Nyugat-Európára vonatkozó kutatások eredményeit eddig még nemigen szembesítették a kelet-európai fejlődésről alkotott képpel, nem került sor arra, hogy Európa két felének gazdasági és társadalmi problémáit egymással való szerves összefüggésükben, kölcsönhatásaikban vizsgálták volna. Ebben az irányban tettek fontos lépéseket a magyar referátumok és előadások készítői, midőn — a korábbi kezdeményezésekre támaszkodva — megkísérelték, hogy elmélyült részletkutatások alapján szintetikus képet rajzoljanak több mint ezer év történetének fő gazdasági-társadalmi fejlődési vonalairól.

G. Duby és J. Le Goff referátuma a nyugat-európai, közelebbről francia civilizáció első nagy „növekedési” korszakáról, a XII—XIII. századról szólva, igen kritikusan veti fel a kérdést, hogy vajon jogosult-e a modern ipari társadalom viszonyaihoz szabott „növekedés” fogalomnak a középkorra való alkalmazása, de ugyanakkor elveti a másik nézetet is; legalább annyira helytelen lenne a középkort a mai „elmaradott országok” mércéjével mérni. A középkori gazdaság modellje egy olyan önellátó (s egyben a földesurat is eltartó) gazdálkodás, amelyben a gazdasági „növekedés” egyedüli stimulusa a népesség növekedése, fő formája pedig a termőföldnek írtások révén való kiterjesztése. (Nyitva marad a kérdés, hogy a népességszaporodás oka-e vagy okozata a gazdasági „növekedésnek”?). Az eredeti modellen belül vannak azonban új, az önellátó gazdálkodás korlátain túlmutató mozzanatok is, első sorban a kor technikai vívmányai (fordító eke, hatékony fogatolás, hármas nyomás, újfajta malmok stb.) valamint a helyenként jelentkező „vállalkozói mentalitás”. Perspektívát ad a gazdasági „növekedésnek” a kialakuló városi piac (felmerül a kérdés, vajon a fejlődés igazi motorja már a város-e, vagy még a falu?), de egyrészt a társadalmi korlátok (a lovagság és az egyház improduktív kiadásai), másrészt az agrárstruktúra túlnyomó volta nem engedi meg az eredeti modell átalakulását, s így a földfoglalás lehetőségeinek kimerülésével

a népszaporodás falusi nyomorra és városi túlnépesedésre, éhínségekre és járványokra, a XIV. század általános válságára vezet.

Kelet-Európában az államalakulás, a feudalizmus kifejlődése később következett be, mint Nyugat-Európában, ennél fogva Kelet-Európának Nyugathoz való viszonyát ismételt felzárkózási szakaszok jellemzik, amelyekben a fejlődés sűrítettebben folyt le, lökésszerű lendületekkel haladt előre. Ilyen sűrített fejlődési szakaszt Közép-Kelet-Európa középi és újkori történetében kettőt találunk: a XIII—XV. században és a kapitalizmus korában, a XIX—XX. században. Az elsőről szólt Makkai László tanulmánya (Kelet-Európa gazdaság- és társadalomtörténetének eredeti jellegzetességei a középkorban), amely kimutatta, hogy a X. században létrejött kelet-európai feudális államokban a feudális nagybirtok még a XII. század végéig is viszonylag nagymértékben alkalmazott rabszolga-eredetű munkaerőt az allódiúm megművelésére, s viszonylag kis mértékben tudta hatalmát az uralkodótól közvetlenül függő szabad parasztságra kiterjeszteni. Ilyen körülmények közt a nyugati földesurassághoz s a vele kapcsolatos lovagsághoz hasonló társadalmi képlet nem jöhetett létre, viszont igen nagy számban maradtak fenn királyi szolgálatban álló szabad harcosok, a későbbi köznemesség ősei. A kézművesség sokáig a paraszti iparra szorítkozott és a mezőgazdaságból lassan (és nem teljesen) kiváló kézművesek, szabad városok helyett, földesúri függésben álló mezővárosokban kezdtek összpontosulni. A XII. század végétől kezdve Kelet-Közép-Európa gyorsuló ütemben zárkózott fel Nyugathoz a mezőgazdasági technika nagyarányú fejlődésével, a saját kezelésű földesúri gazdaság felbomlásával, a szabad költözésű, önállóan gazdálkodó jobbágyosztály kialakulásával, szabad városok keletkezésével. Noha a XIV. század elején Nyugat-Európában bekövetkező súlyos demográfiai és agrárválság (amely a francia referátum központi problémáját képezte) ugyancsak a nyugati és keleti fejlődési színvonal kiegyenlítődének irányában hatott, Kelet-Közép-Európa gazdasági élete mégsem került oly nagy mértékben a városok irányítása alá, mint nyugaton. A köznemesség társadalmi súlya és a városiasodásnak túlnyomó mezővárosi jellege fenntartotta a korábbi fejlődés eredeti vonásait, amelyek azután (a válságból a XV. század közepétől kezdve kilábaló Nyugat-Európa újabb előretörése során) Kelet-Közép-Európában a feudális rendszert konzerváló erőként érvényesültek.

A francia és a magyar referátumok vitája a XIV. századi válság körül forgott: a magyar hozzászólók a nyugati válságot nem általában a feudalizmus, hanem csak a saját kezelésű földesúri gazdálkodás válságaként értékelték, míg a francia résztvevők csak új érvek alapján fogadták el azt a tényt, hogy a válság fő ismérvei (demográfiai és mezőgazdasági hanyatlás) a XIV—XV. századi Kelet-Közép-Európa történetéből hiányoznak. A magyar korreferensek (Heckenast Gusztáv ipartörténeti, Paulinyi Oszkár várostörténeti és Fügedi Erik demográfiai tárgyú) hozzájárulásaira is kiterjedő élénk eszme-

csere azzal a tanulssággal zárult, hogy a nyugat-európai válság és a kelet-közép-európai felfutás egyidejűsége és kölcsönös összefüggése további kutatásokat igénylő, fontos kérdéskomplexum.

A következő korszak fő problémáit összefoglaló francia referens, D. Richet beszámolójában átfogó képet nyújtott arról, hogy a francia történetírás milyen fontosabb következtetésekre jutott a gazdasági növekedés ütemének, periodusainak, mértékének a vizsgálata terén az elmúlt két évtizedben. Röviden felvázolja, hogy változtak a vizsgálódás módszerei és szempontjai; felhívja a figyelmet arra, hogy az ártörténeti kutatások eredményei önmagukban nem adják a gazdasági fejlődés kulcsát, hanem csak a gazdasági élet egészének, így a népesség szintjének, a termelés elaszticitásának, az állami bevételeknek, a háborúk és a béke hatásának, a különböző régiók kölcsönhatásának a vizsgálata mellett és azokkal összefüggésben, az egyik fontos jellemzőnek tekinthetők. Ismerteti a demográfiai kutatásokban elért új eredményeket, amelyek egyszer s mindenkorra véget vetettek annak a hiedelemnek, hogy a vizsgált évszázadok folyamán bármikor is létezett volna valamely „természetes” demográfia. A legújabb, elmélyült munkával készített monográfiák tanulságainak alapján megállapítja, hogy bár a fejlődés nagy vonalait, fázisait meg lehet állapítani, ezen belül igen jelentős regionális eltérések mutatkoznak, és ez szükségessé teszi e fejlődés-különbségek földrajzi elhelyezkedésének a felmérését is. A mezőgazdasági termelés, az e téren megnyilvánuló kereslet-kínálat alakulásának vizsgálata terén elért eredmények számbavevétele után a városi fejlődés vizsgálatára fordítja figyelmét. Bár a lakosság túlnyomó többsége a gabonatermelés parancsoló szüksége által megszabott keretek között élt a falvakban, nagy figyelmet kell szentelni az ipari termelés szerepének: kétségtelenül itt is megfigyelhető ingadozás, ha talán más ritmussal is, mint a mezőgazdasági termelés terén, azonban mégis itt kell keresni a jövő fejlődés és a gazdasági növekedés zálogát.

A francia történetírás legújabb eredményeit számbavevő vizsgálódásait összegezve D. Richet a XV—XVIII. századi francia fejlődésre a következő periodizációt állította fel:

1. 1450—1480: a termelés általános összeomlása, a XI—XVIII. századi fejlődésen belül ez a korszak tekinthető a mélypontnak.

2. Két növekedési korszak, 1480—1500 között, és 1560-tól.

3. Hosszas stagnálás, a XVI. század végétől kb. 1660-ig; elsősorban mezőgazdasági megtorpanás, állandó lassú ipari fejlődés mellett.

4. 1660—1680: a mezőgazdasági termelés és a népességszám visszaesése. Ez azonban sem szélességében, sem természetét tekintve nem hasonlítható a XIV—XV. század katasztrófájához.

5. A XVIII. század nagy fellendülése.

A korszak kelet-közép-európai fejlődését vizsgáló magyar referátumok megállapították, hogy a XIII—XV. századi konvergáló, a nyugati fejlődéshez

való felzárkózás irányába mutató tendencia a XVI—XVII. század folyamán sajátos divergenciába csapott át: a gazdasági fejlettség szintjében fennállt különbségek a XIX. század közepéig egyre növekedtek.

Pach Zsigmond Pál a korszakról írt referátumában megállapítja, hogy a modern világgazdaság XVI—XVII. századi kibontakozásával foglalkozó munkák zöme Nyugat-Európa és a gyarmatvilág összefüggéseinek az ábrázolására korlátozódott, és Kelet-Európa helyzetének korabeli negatív alakulása többnyire annyiban nyert magyarázatot, hogy az utóbbi egyelőre még *kimaradt* ebből a nagy átalakulási processzusból. A referátum ezzel szemben hangsúlyozza, hogy ennél mélyebb összefüggésekről van szó, amelyeknek a fő kérdéseit így fogalmazhatjuk meg: milyen kapcsolatban, kölcsönhatásban, interdependenciában van egymással a világgazdaság kibontakozási folyamatának három fő tényezője, fő eleme: a nyugat-európai, a kelet-európai és a koloniális gazdaság; hogyan „futnak át” az egyik vagy a másik relációban bekövetkező változások a kölcsönös összefüggések egész rendszerén? Más fogalmazásban: mi a szerepe a nyugat-európai tőkés fejlődés szempontjából Kelet-Európának és mi a tengerentúli gyarmatoknak, mennyiben hasonlít és mennyiben tér el egyfelől a kelet-európai országok, másfelől a gyarmatok gazdasági viszonya Nyugat-Európához? A tengeren túli gyarmatok megjelenése és bekapcsolódása a világkereskedelemben hogyan befolyásolja Kelet-Európa helyzetét, gazdasági fejlődését?

Ezt az átfogó problematikát a szerző a nemzetközi kereskedelem fő útvonalainak XV—XVII. századi áthelyeződése aspektusából közelítette meg. Felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a kereskedelmi útvonalak eltolódásának a tanulmányozása mellett nem szabad szem elől téveszteni egy még lényegesebb folyamatnak, nevezetesen a nemzetközi kereskedelem árustruktúrájában bekövetkezett eltolódásnak az elemzését sem. A nemzetközi kereskedelem súlypontja a nagy értékű levantei fényűzési cikkekről kezdett mindinkább áttevődni a közfogyasztással kapcsolatos nagytömegű árukra, akkor kezdett kibontakozni az európai gazdaság szerves igényeiből sarjadó, szélesebb fogyasztópiacra támaszkodó, modern típusú nemzetközi kereskedelem. Az európai gazdaság belső növekedése a nemzetközi kereskedelem jellegének, áruösszetételének a változásához vezetett, és az indította meg, vonta maga után a nemzetközi kereskedelem útvonalainak áthelyeződését, irányváltozását. Azonban a tengeren túli gyarmatok a XV. század végétől a XVII. század közepéig terjedő időszakban még nem modern világpiaci értelemben, még nem a munkamegosztással összefüggő modern típusú nemzetközi kereskedelem jellegével kapcsolódtak a nyugat-európai gazdasághoz. E korszakban sokkal inkább a kelet-európai országok kapcsolódtak ilyen „modern” módon, a kialakuló új típusú nemzetközi kereskedelem szálaival, a bontakozó nemzetközi munkamegosztás és világpiac jellegével az izmosodó nyugat-európai gazdasághoz. Megtörtént a nagy munkamegosztás Európa két fele között: Kelet-

Európa országai úgy kapcsolódtak be a nemzetközi gazdaságba, mint mezőgazdasági tömegfogyasztási cikkek szállítói, és mint ipari tömegfogyasztási cikkek felleveői. Pach Zsigmond Pálnak e problémával foglalkozó referátuma (A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez) ezt a tényt új megvilágításba helyezte, amikor megállapította, hogy „A nyugat-európai tőkés ipar jelentős részben . . . a közép-kelet-európai piacon nő fel és terebélyesedik olyanná, hogy képessé válik a nemzetközi kereskedelemről és a gyarmatok kifizetéséből felhalmozódott pénztőke növekvő hányadát felszívni, termelő tőkévé változtatni, és képessé válik — hazai és európai piacain túl — tengeren túli piacokra termelni, a gyarmatokra irányuló iparcikk-kivitel szükségleteit kielégíteni.” E tanulmány szerves összefüggéseiben és kölcsönhatásukban tárgyalja Nyugat- és Kelet-Európa gazdasági kapcsolatait, jelentősen kiszélesítve ezzel azt a nyugat-európai látásmódot, amely a korszak gazdaságtörténetének a fő kérdését, a modern világ-gazdaság kialakulását alapjában véve a nyugat-európai és a gyarmati gazdaság kapcsolatára, kölcsönhatására építi.

A korszakra vonatkozó magyar korreferátumok közül Zimányi Vera „A XVII. század gazdasági és társadalmi regressziójának néhány aspektusa” című tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy a gazdasági fejlődésben Európa-szerte bekövetkező megtorpanás Kelet-Közép-Európára és így Magyarországra is kiterjedt. A megtorpanás elsődleges okát nem a török háborúkban és a Habsburgok kedvezőtlen politikájában, hanem a születő nyugat-európai kapitalizmus fejlődési-nehézségeiben látja. Az Angliában kialakuló, a termelést forradalmasító kapitalizmus azután rövid évtizedek alatt kilábolt a válságból és soha nem látott virágzásnak indult. A Kelet-Európában így „indukált” krízis viszont a fejlődés alacsonyabb szintjén álló társadalmakat mélyen visszavetette, a feudalizmust évszázadokra megszilárdította; a nyugat és kelet fejlődési szintjei közti különbséget pedig rendkívül megnövelte.

H. Veress Éva korreferátumában (a 16—17. századi demográfiai kutatás problémái Magyarországon) leszögezi, hogy a történeti Magyarország népességének számát a középkor végén biztonságosabb megközelítéssel ismerjük, mint a XVI—XVII. században. A kor demográfiai mérlegét egyelőre nem ismerjük; ezt a nagyfokú bizonytalanságot a szerző nem egyszerűen a források természetéből vezeti le, hanem az adott történelmi körülményekből, amelyek az 1495. és 1715. közt tartó demográfiai válságperiódust eredményezték.

Kirilly Zsigmondné és N. Kiss István közös korreferátumukban (A paraszti gabonatermelés problémája a 16—17. századi Magyarországon) részletesen elemzik egy magyarországi megye gabonatermés-eredményeit 1550 és 1650. között, és további négy megyében kiválasztott időmetszetekkel ábrázolják a 16. századi fejlődés vonalát. Vizsgálatuk során a gabonatermelés volumenének alakulásán kívül a szántóművelők demográfiai mozgását és a lehetséges eladható gabonamennyiség változását is igyekeztek bemutatni.

Francia részről nagy érdeklődés mutatkozott mindazon források, és felhasználásuknak módszere iránt, amelyekre a magyar referensek megállapításait alapozták.

A harmadik nap vitájának központjában a kapitalista korszak gazdasági növekedése és az ipari forradalom kérdése állott. Kelet-Európa ekkor ismét jelentős erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy felzárkózzék Nyugathoz, vagy legalábbis csökkentse a gazdasági fejlettség szintjében fennálló különbségeket. A francia gazdasági növekedés tényeit és problémáit Jean Bouvier és Maurice Lévy-Leboyer referátumai tárgyalták. Bouvier részletesen foglalkozott a növekedés fékező tényezőinek, valamint társadalmi terheinek és költségeinek kérdésével. Elemezte azokat az okokat, amelyek a francia gazdasági növekedés újabb dinamikus szakaszát, fellendülését eredményezték az első világháború előtti két évtizedben. Lévy Leboyer rámutatott arra, hogy a francia gazdaságot a XIX. században viszonylag lassú ütemű, de harmonikus és folyamatos növekedés jellemezte, s nem mutathatók ki a gyors növekedés olyan periódusai, mint más nyugat-európai országokban. Franciaország esetében tehát Rostow „take-off” hipotézise nemigen alkalmazható. A francia növekedésben a XIX. sz. első kétharmada expanziós időszakot alkotott, ez a kezdeti növekedési lendület azonban viszonylag korán és alacsony szinten megtört; a század utolsó harmadára a stagnálás volt jellemző. Az 1890-es évektől az első világháborúig azután ismét emelkedő tendenciát mutatott a gazdaság — s különösen az ipari termelés — növekedési üteme. A francia növekedésben a XIX. sz. végéig kiemelkedő szerepet játszott a mezőgazdaság fejlődése, az ipari szektor fejlődése csak a század végétől vált autonomabbá, s támaszkodott jelentősebb mértékben a városok és a nem mezőgazdasági lakosság növekvő kereslete által nyújtott piaclehetőségekre.

Berend T. Iván és Ránki György professzorok közös tanulmánya széles körű nemzetközi összehasonlító elemzésre támaszkodva mutatta be a kelet- és délkelet-európai ipari forradalom sajátos modelljét, az iparosodás feltételeit és eredményeit. A szerzők az „ipari forradalom” kifejezést a legszélesebb értelemben véve használják, s a gazdaság és társadalom egész komplex átalakulási folyamatát értik alatta. Rámutattak arra, hogy Kelet-Európában a mezőgazdaság tőkés átalakulása, a hitelszervezet és a közlekedési hálózat kiépülése szükségképpen megelőzte az ipari forradalmat, s annak mintegy előfeltétele volt. A polgári forradalmat követő évtizedeket az ilyen irányú erőfeszítések foglalták le, s az iparosodás nagyobb arányú kibontakozására, a tulajdonképpeni ipari forradalomra csak az 1890-es évektől kerülhetett sor.

Berend és Ránki megállapítják, hogy „a Kelet-Európát ért »kihívás« sokkal inkább az általános európai viszonyokban rejtett, semmint a belső fejlődés szükségszerű feszültségében. Az ipari forradalmon túljutott és gyorsan iparosodó Nyugat-Európa egyre táguló agrár felvevő piacai adnak nagy lökést Kelet-Európa középkori szinten stagnáló mezőgazdaságának modernizálásá-

hoz és ezzel összefüggésben a modern infrastruktúra, bankrendszer kiépítéséhez. Az iparosodott Nyugat meghatározó szerepet játszó tőkebefektetéseivel azután az ipar kiépülése is megindul, s bizonyos szintre emelkedik, de mindig igazodva a hitelezők, vagy külső vállalkozók nyersanyag kitermelési igényeihez, közlekedési-szállítási érdekeihez, s az országok fennmaradó agrárjellegéhez. Ennek következtében a kelet-európai országok belső gazdasági struktúrája változott, de nem változott meg gyökeresen, nemzetközi gazdasági kapcsolataik pedig lényegében nem módosultak, s továbbra is megmaradtak az iparosodottabb nyugat agrár szállítójának szerepében.”

A vitát bevezető előadás hangsúlyozta az indulási feltételek és az indulási szint rendkívüli fontosságát a kelet-európai tőkés gazdasági növekedés szempontjából. A vizsgált korszak egészére vonatkozóan célszerűbbnek tartotta a „gazdasági növekedés” elnevezést, mint az „ipari forradalom” terminust, mert kérdéses, hogy Kelet-Európában az ipar technikai forradalma ugyanolyan meghatározó jelentőségű és döntő súlyú volt-e a gazdasági össz-folyamatban, mint Nyugaton.

A korreferátumok elsősorban a tőkés gazdasági növekedés megindulásának közvetlen előzményei és feltételei vonatkozásában nyújtottak jelentős hozzájárulást a felmerült problémák tisztázásához. Wellmann Imre bemutatta a magyar mezőgazdaság szerkezetét és fejlődését a XV. sz. közepe és a XX. sz. közepe közötti időszakban. Kosáry Domokos a magyarországi korai iparosítás kérdéseivel és az állami gazdaságpolitika szerepével foglalkozott. Dányi Dezső felvázolta a közép-európai demográfiai forradalomnak a nyugat-európaiaktól eltérő modelljét. Gyimesi Sándor a nyugat-, közép- és kelet-európai városhálózat funkcionális és strukturális átalakulását hasonlította össze a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.

A bevezető előadásokat követően élénk vita bontakozott ki a gazdasági növekedés és az ipari forradalom fogalmának értelmezése és használata körül, valamint az ipar szerepéről a kelet-európai tőkés fejlődés folyamatában. A felszólalók többsége úgy vélte, hogy Kelet-Európában az első világháború előtt tulajdonképpen csak a szűkebb értelemben indokolt ipari forradalomról beszélni, mint az ipari termelés egyes ágaiban végbement technikai és szervezeti átalakulásról. Az összgazdasági folyamat egészében azonban az ipar egyik országban sem tudott domináló szerepre, döntő súlyra jutni. A sajátos kelet-európai feltételek között a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet során meginduló gazdasági növekedésben nyomatékos hangsúlyt kapott, vezető szerepet játszott a mezőgazdaság tőkés fejlődése és az „infrastruktúra” kiépítése. Mindez együtt járt a nyugati tőkék nagyarányú befektetésével a kelet-európai országok gazdaságába. A viszonylag későn (az 1880–90-es évektől) és szűk bázison kibontakozó ipari forradalom Kelet-Európában nem eredményezte a gazdasági és társadalmi szerkezet olyan mélyreható átalakulását, mint a nyugati országokban. Nem szüntette meg a

kelet-európai társadalmak agrárjellegét, nem számolta fel — bár csökkentette — gazdasági elmaradottságukat, amely mélyen gyökerezett a megelőző évszázadoknak a nyugat-európaiktól eltérő fejlődésében.

A megbeszélések rámutattak a nálunk eddig kevésbé alkalmazott kvantitatív módszerek, a statisztikai-közgazdasági elemzés fontosságára a történeti kutatásban. Francia kollégáink ezen a téren már jóval előttünk járnak. A közgazdászokkal együttműködve végzett csaknem kétévtizedes feldolgozó munka eredményeit hozták magukkal. Világosan körvonalazódtak azokban azok a határok is, melyeken túl a kvantitatív módszerek önmagukban már nem adhatnak kielégítő választ a gazdasági és társadalmi fejlődés kérdéseire, hanem csak a marxista metodológia talajába ágyazva.

A konferencia a francia—magyar tudományos kapcsolatok kiemelkedő állomása volt, mert nyilvánvalóvá tette — amint erre a záróülésen Braudel és Pach professzorok rámutattak —, hogy az együttműködés mindkét fél számára tanulságos és hasznos. Csak ilyen sokoldalú, a kölcsönös összefüggéseket vizsgáló, összehasonlító kutatások után kaphatunk megnyugtató választ a mai kelet-európai társadalmak egyik nagy kérdésére: mik a történeti gyökerei annak a gazdasági elmaradásnak, amely Kelet-Európa feudáliskori történetén végigvonul és lényegében véve a kapitalizmus korában is fennmaradt, úgy hogy felszámolásának nagy feladata terhes történelmi örökségként hárult a szocialista rendre.

NEMZETKÖZI VALLÁSSZOCIOLÓGIAI KONFERENCIA BUDAPESTEN

1968. április 17—19.

LUDASI MÁRIA

Az 1965-ös jénai és az 1966-os prágai konferencia után a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztálya rendezte meg a szocialista országok vallásszociológusainak harmadik, nemzetközi tanácskozását. A szovjet, NDK-beli, csehszlovák, jugoszláv, bolgár és magyar filozófusok és szociológusok, egy általános történelemfilozófiai és társadalomelméleti problémát, a vallás jövőjére vonatkozó koncepciókat, valamint egy konkrét- empirikus, szociológiai kutatásokra támaszkodó kérdéskomplexust, az ifjúság és a vallás viszonyát vitatták meg. S hogy a vita — éppen azért, mert különböző koncepciók konfrontációját is jelentette — magas színvonalú és sikeres volt, elsősorban annak köszönhető, hogy a filozófiai és szociológiai, az elméleti és az empirikus témakör, egymást feltételező-kiegészítő, egymásra „rímelő” kérdéseket és válaszokat ölelt fel. A vallás jövőjére vonatkozó társadalomfilozófiai és ideológiaelméleti koncepciók a szociológia konkrét kutatásainak elvi orientációját is jelentik, míg a társadalmi valóság empirikus elemzése, a társadalmi tendenciák szociológiai vizsgálata empirikus referenciát ad a filozófiai „prognózisoknak”.

A konferencia filozófiai arculatának legfontosabb jellemzője az volt, hogy az elméleti eltérések éles megfogalmazása mellett egységesen képviselte a marxizmus olyan jellegű „megújódásának” igényeit, amely a vulgarizáló leegyszerűsítésekkel, valamint az elvtelen eklekticizmussal szemben a valóságos társadalmi tendenciák marxi módszerrel való vizsgálatát jelenti, s a politikai elkötelezettséget nem cseréli fel sem a pragmatikus propaganda szükségével, sem valamiféle apolitikus sterilitással. Ennek következtében egyértelmű volt az ama elmélet és gyakorlat meghaladására való törekvés, amely a marxista valláskritikát az egyházi reakció történeti- és politikai, valamint a teológiai világkép természettudományosnak nevezett bírálataira redukálta. Ez a törekvés egyben összefonódott egy olyan koncepció kialakításával, amely a marxi útmutatások alapján a társadalmi tudat, s így a vallás társadalmi objektivitásából indul ki, s ezen az elméleti bázison kívánja megérteni a különböző vallási ideológiák történelmi szerepét és szerepváltozásait a hétköznapi vallási tudat struktúráját és funkcióját, mivel csak egy ilyen

filozófiai megközelítés képes — szemben az egyoldalú propagandisztikus vagy szcientikus valláskritikával — a társadalmi és politikai praxis orientálására, a gyakorlati döntések valóban elvi megalapozására, korunk cselekvési lehetőségeinek felfedésére, a vallási- és mindenfajta elidegenedés világi alapját megszüntető társadalmi mozgalom irányítására.

I.

A konferencia először az *ifjúság és a vallás* témakörével foglalkozott. A „szocializmusban született” generáció világnézetének vizsgálata a vallás-szociológiai felmérések egyik legfontosabb területe. Ez az ifjúság, amely a szocialista demokrácia megteremtésére irányuló törekvéseink örököse, tudatos társadalmi tevékenységével a viszonyai felett uralkodó, a cselekedetei következményeit ellenőrizni képes ember megteremtését válthatja valóra. A tizen- és huszonevesek tudományos igényű világképet ismernek meg az iskolában. A nagy nevelő azonban, a körülmények, vagyis a társadalom tudatos programja, az ember autonómiáját és emancipációját valló és megvalósító tevékenység, ha a szocializmus építése során történtek is olyan hibák és torzulások, amelyek a szocialista társadalom humanizációs végcéljának realizálását és tudatosulását gátolták.

Az említett generáció világnézetének vizsgálata fölöttébb nehéz feladat. Maguk a vizsgálati elvek és módszerek sem egységesek.

A konferencián e témakörből elhangzott előadások is mutatták, hogy az egyes kutatók mennyire különböző elvek alapján és módszerekkel vizsgálják a kérdést.¹

O. Klohr (NDK), Sz. Baramov (Bulgária) és Varga Iván (Magyarország) előadásai nemcsak vizsgálati elveikben és módszereikben voltak különbözők, hanem sok tekintetben eredményeikben és következtetéseikben is. Vizsgálataikközös vonása az volt, hogy általában az életkort, a társadalmi státuszt, a műveltségi fokot, a falusi illetve városi környezetet és a vallásosság viszonyát vették figyelembe. A vallásosság (és vallástalanság) motívumainak jellemzésében, a vallás- és szocialista eszmények kapcsolatának vizsgálatában lényeges különbség mutatkozik közöttük, ennek természetes következménye, hogy eredményeik mások, ill. egymással nehezen összemérhetőek. Ennek ellenére számos hasonló megállapítás mutatható ki valamennyi előbb felsorolt kutatónál.

Az életkor és a vallásosság korrelációját kutatva Sz. Baramov (Bulgária) a szocialista társadalomban nevelkedett nemzedék szekularizációjának szignifikánsan „megugró” mértékére mutatott rá.

¹ A lengyel, csehszlovák és magyar szociológusoknak készülöben van egy „azonos alapú” felmérése — a középiskolák III. osztályában végzett világnézeti vizsgálat —, mely azonban a konferencia idejére még nem készült el.

Év:	18—23	24—28	29—38	39—48	49—58	59—68	69 fölött
Hívő:	12,10	17,58	22,98	30,38	44,40	60,10	78,02 %
Nem hívő:	87,88	82,39	76,99	69,57	55,60	39,88	21,88 %

A. Fiamengo (Jugoszlávia) felmérései a fentieket nagyjából megerősítik. Így pl. Fiamengo is arra az eredményre jut, hogy kb. 30, de még inkább 40 év körül húzódik az a cezúra, amelyet a fiatalok 25% körüli vallásossági arányával szemben a hívők 50% körüli száma jelez. Ez azt is jelenti, hogy a magukat ateistának valló fiatalok mintegy fele vallásos családban nőtt fel és az öröklött hit, az iskolai oktatás, a társadalmi-politikai aktivitás, a művelődés, amelyből a nem-marxista ideológiák (pl. az egzisztencializmus hatása sem zárható ki) és az alkotó munka hatására adta át helyét az emberi önérzettel összhangban álló humanista és tudományos világképnek.

Év:	18—24	25—39	40—55	55 felett
Hívő:	32,15	40,74	52,63	73,97%
Nemhívő:	67,85	59,26	47,37	26,03%

O. Klohr (NDK) és V. Jevdokimov (SZU) hasonló jelenségeket mutatnak ki. Számításaik szerint országaikban 10 év múlva valószínűleg 10% alá szorul a vallásos emberek aránya.

A vallásosság korrelációjához hasonlóan az urbanizáció és szekularizáció foka közötti összefüggés is mindenütt kimutatható. Klohr a felekezeten kívüliek (meg nem keresztelték) számának és a városiasodás, illetve iparosodás mértékének együttnövekedését állapította meg: az eltérés a 14 éven aluli meg nem keresztelt gyermekek arányában mintegy 20% az NDK ipari és mezőgazdasági vidékei között. Vidéken a konzervatív közvélemény és hagyomány még mindig jelentős befolyással rendelkezik még az egyetemi hallgatókra is.

Fiamengo az öt tartományi fővárosban (Belgrád, Zágráb, Ljubjana, Szarajevo, Szkopje) vizsgálta a vallásosság fokát és jellegét. A vizsgálatok alapján a lakosságot hat típusba sorolta: 1. praktizáló vallásos, 2. vallásos, de nem praktizál, 3. vallástalan, de időnként részt vesz a szertartásokon, 4. vallásos de csak időnként praktizál, 5. vallástalan és nem praktizál és végül 6. ateista. A felmérések adatai szerint Zágráb és Ljubjana városokban a vallásosság valamely típusához tartozók többszörösét teszik ki a Belgrádban élő hasonló típusúaknak, és a hagyományos vallásosság az összes hívő csupán kicsiny hányadára jellemző. Ugyanakkor a magukat nem hívőknek vallók tekintélyes része egy-egy alkalommal megjelenik a szertartásokon, különösen azok a városba költözött fiatalok, akik valamilyen keresztény ünnepre hazalátogatnak.

A konferencia valamennyi résztvevője egyetértett abban, hogy a vallásosság ellen ható tényező a képzettségi szint növekedése, amely elvezet a magasabb műveltségi fokhoz és világszemlélethez. Ez utóbbi pedig lehetővé teszi az önállóbb, alkotó jellegű munkát, s ezen keresztül az emberi autonómiát jobban tudatosító életút élményét.

Az egyetemi hallgatók körében végzett felmérések arra is felhívják a figyelmet, hogy a humán tárgyak pozitív világnézeti irradációja sokkal jelentősebb, mint a természettudományoké. Az NDK-beli kutatások adatai szerint az egyetemeken bölcsész- és jogi karain a tudatos ateisták száma 82 ill. 94%, míg a természettudományi karokon csak 66%. Ezen eredmények kialakulásához talán a humán érdeklődésű hallgatók (tapasztalat szerint is) nagyobb politikai aktivitása járult hozzá, továbbá az a valószínű összefüggés, hogy az emberiség öntudata fejlődésével foglalkozó humán tárgyak vallásellenes implikációi határozottabbak.

A művelődés általánossá válása azonban a hívők körében is változásokhoz vezetett: az istenkép fokozatosan „dezentropomorfizálódik”, a hagyományos vallásos világkép és gyakorlat primitív formáival dezorientál, a hagyományos emberfeletti hatalomtól, transzcendenciától való függőség hite fokozatosan egy igen kevésbé providencialisztikus deista-panteista világfelfogássá alakul át. Jevdokimov előadása részletesen elemezte ezeket a tendenciákat, továbbá hatásukat a szocializmus társadalmi és politikai eszményeinek a hívők közti terjedésére, „interiorizációjára”.

A szocialista értékrendszer elfogadása a vallásos fiatalok körében is általánosnak mondható. Ez P. Prušák (Csehszlovákia) a „Vallás a mai fiatalok értékstruktúrájában” c. előadásának központi kérdése, a szocialista ideálok beépülése a vallásos világképbe, amely ez utóbbi leépülésének közbenső állomása.

Varga Ivánnak a magyar középiskolások körében végzett felmérési eredményei is hasonló tendenciára utalnak. Varga Iván 5 típust különböztet meg: a 17 évesek vizsgált csoportja (és a kontrollcsoportok) a következő megoszlást mutatják:

1. Hagományos vallásossággal rendelkezők	8—10%
2. Nem-hagományos vallásossággal rendelkezők	15%
3. Közömbösek	50% körül
4. Nem-hívők (evilági erkölcsi normákat ismernek el)	15%
5. Tudatos ateisták (marxista világnézetűek)	10%

Varga Iván a konferencián elhangzott előadásában elgondolkoztató problémaként emelte ki a közömbösek viszonylag magas számát, annál is inkább, mivel a közömbösség a vallásosságtól való elszakadás jele is lehet, csakúgy, mint a világnézeti pis allez-é, a minden iránt való közömbösségé. Ez utóbbit látszik alátámasztani az a tény, hogy a világnézetiileg bármilyen (akár vallási) irányban elkötelezettek társadalmi-politikai aktivitása érdeklődése jóval nagyobb, mint a közömbösöké. Másik igen fontos probléma, hogy a magukat hívőknek valló fiatalok többsége (városon 75, falun 40%) a Kommunista Ifjúsági Szövetség tagja. Habár ez a tény a vallásos fiatalok kedvező

politikai orientációjára utal, egyben azt is jelenti, hogy a KISZ — helyesen — lehetségesnek tartja a „kollaborációt” a vallásos világnézetű fiatalokkal, ugyanakkor amikor a világnézeti viták és nevelőmunka fokozására egyre nagyobb mértékben van szükség.

Másik elgondolkodtató vizsgálati eredmény, hogy a hívő fiatalok nagy része a vallás és természettudományok békés „egymás mellett élésének” lehetőségében hisz, ami ugyan a természettudományos „bizonyítékkal” operáló hitoktatás hatástalanságára is utal, de a természettudományos felvilágosítás korlátaira is rámutat. A fiúk és a lányok vallásosságának mélysége között nincs lényeges eltérés, sőt Varga felmérése a vidéki városok vallásosabb voltát sem mutatja.

Nagy jelentőségű továbbá az a tény, hogy a vallásos fiatalok többsége az evilági erkölcsi normarendszert elfogadja, s még a hagyományosan vallásosak többsége is kizárja az erkölcsi motiváció területéről a kimondott vallás-erkölcsi parancsokat, kizárólagosságukat meg szinte senki sem ismeri el.

Murányi Mihály („Fogalomképzés és vallásos tudat”) előadása *Vigotszkij* történelmi-pszichológiai iskolájának eredményeit használta fel a marxista valláspszichológia kategóriarendszere kidolgozásához hozzájáruló előadásában. A *pszeudofogalmak*nak a gyermekpszichológia és a hétköznapi tudat analízisében kialakított kategóriáját alkalmazza a vallási képzetek jellemzésére (a teológiai fogalmak hamis extrapolációival és hiposztázálásaival, valamint a mindennapi vallásos tudat képszerű-konkrét, „emociónális” nem-valóságos fogalmaival párhuzamba állítva azokat).

A szociológiai kutatásokat értékelő-összefoglaló vitákban egyetértettek azzal, hogy az ateizmus motivációinak és típusainak vizsgálata terén még sok tennivaló maradt, s újra végig kell gondolni a vallási és kommunista ideálok tudati (s a hívők és kommunisták társadalmi) „koegzisztenciájának” elvi-elméleti és praktikus-politikai következményeit. A vallási — s mindenfajta — elidegenedés „földi alapjait” felszámoló társadalmi „feladataink” megoldásáról még távolról sem beszélhetünk múltidőben; a vallás (s elidegenedés általában) társadalmi alapját a kizsákmányolással és az osztályantagonizmussal azonosító szimplifikációkat (melyek a vallás szocializmusbeli továbbélését tudati „tehetetlenségi törvénnyel”, jobb esetben némi pszichologizmussal magyarázták) a társadalmi tények és a marxi elidegenedésemélet „újrafelfedezése” egyaránt tarthatalanná tették. A vallás elhalása nyilván csak a gazdasági- és a társadalmi-politikai elidegenedés megszüntetésének — azaz a kommunizmus kibontakozásának — *következménye*, nem pedig előzménye lesz. Marx és Lenin elméleti előrelátásai e téren is közelebb vannak a valósághoz, mint a dogmatizmus illuzórizmusa: a kommunista társadalmat sem csupa marxista — leninista fogja felépíteni; a vallás társadalmi funkcióinak és funkcióváltozásainak elemzése a ma marxizmusában is fontos elméleti és gyakorlati kérdés.

II.

A konferencia a továbbiakban a *vallás jövőjével* foglalkozott. Az elméleti előadásokat a felolvasott *tézisek*, s a már előző nap kézhezkapott német vagy orosz nyelvű kéziratok alapján vitatták meg.²

A vallási elidegenedés marxi elméletének rekonstrukcióját kísérelte meg Tordai Zádor előadásában, elsősorban a *Grundrissére* támaszkodva. A Tőke Nyersfogalmazványa elidegenedés-fogalma legfőbb jegyét a társadalmi totalitásnak a létrehozó individuumokkal szembeni viszonylagos önállósulásában jelöli meg. Miként az „előtörténet” során létrehozott minden objektivációra, a szellemi objektivációkra, így az ideológiára is érvényes e relatív önállósulás mozzanata, a szellemi produktumok elidegenedése. A tulajdonképpeni „teremtővel”, az emberi tevékenységgel és tudattal szemben meghatározó, magatartást-megszabó erejű, csakúgy mint a tárgyi- „anyagi” objektivációk. Az ideológia, mely maga is a társadalmi totalitás része, az egyént besorolja e társadalmi totalitás egészébe, valamint különböző konkrét társadalmi totalitásokba (pl. osztály stb.). Mindez, miként minden ideológiának, a vallási ideológiának is lényegi jegye.

Rövid történeti áttekintésében Tordai hangsúlyozta, hogy a vallás modern funkciója — illuzórikus közösséggént különböző társadalmi integrációk konstituálása — a feudalizmus terméke. (A primitív társadalmakban a tényleges és vallási közösségek egybeestek.) A kapitalizmusban a vallás illuzórikus közösségét más, az osztályintegrációt keresztező, „tagadó” integrációk váltják fel, elsősorban a *nemzet*. Az elidegenedés megszűnése — jobban mondva tudatos társadalmi tevékenységgel való megszüntetése — folyamatában az ember „vissza” szerzi az uralmat a társadalmi totalitás, a termelőeszközök totalitása és a valóságos társadalmi közösség viszonyai felett, s a társadalmi viszonyok „átlátszóvá válása” megsemmisíti az ezek „vallási visszfényét” reprodukáló okokat.

A jelen társadalmi tendenciának elemzéséből két kérdést emelnék ki Tordai tézisei közül. Nem lehet kizárni a vallásnak mint illuzórikus közösségnek bizonyos „restaurálódását” a harmadik világban, hogy itt csak a partizánháborúkban résztvevő dél-amerikai katolikusokra, illetve a black muslim mozgalom példájára hivatkozunk. Ezekben a társadalmi mozgalmakban azonban éppen a vallásos ideológiával összefonódó forradalmi-szocialisztikus célkitűzések teszik a gyakorlatban talajtalanná a transzcendencia-függés tudatát. A szocializmusban a vallás (és egyházak) adaptációs kísérletei vetnek fel teoretikusan is releváns problémákat, az viszont, hogy ez a törekvés *politikailag* progresszívnek ítéltető, egyértelmű.

² A magyar referátumok folyamatosan a Világosság áprilisi, májusi és júniusi számában is megjelentek.

Az előadást követő vitában *O. Ugrinovics* (Szovjetunió) az elidegenedés túl általános kategóriaként való használatának tartotta a totalizációval való definíciót. *Tordai* válaszában kifejtette, hogy véleménye szerint az elidegenedés általános történelemfilozófiai kategória, de ez nem jelenti azt, hogy minden objektiváció (totalizáció) elidegenedésnek tekinthető; a társadalmi totalizáció csak mint az ezt a társadalmi totalitást létrehozó egyénnel szemben önálló-sult „kiszámíthatatlan” társadalmi hatalom egyenlő az elidegenedéssel.

Mondhatni ellenkező elméleti „előjelű” ellenvetést tett a jugoszláv *B. Bošnjak*, s hasonló filozófiai pozícióból szólt hozzá a csehszlovák *V. Gardavský*. Az egyoldalúnak nevezett szociológiai megközelítéssel szemben bizonyos egzisztenciális létproblematikák (halál, szerelmi tragédia stb.) redukálhatatlanságát vallva ezen egzisztenciális határszituációk csaknem szükségszerűen vál-lásos kompenzációt kívánó jellegét hangsúlyozták, s a vallásos szükséglet ezen reprodukálása *Bošnjak* felfogása szerint nem társadalmilag meghatározott. Velük vitatkozva *Klohr* (NDK), *Ugrinovics* (SZU) illetve *Lukács*, *Tordai* és *Varga* az „öröknek” nevezett emberi-egyéni létproblémák történelmi-társadalmi determináltságára mutattak rá (*Ugrinovics* utalt az ún. „biológiai” faktorok szocia-lizálódására), másrészt hangsúlyozták, hogy az egzisztenciális kérdésekre (halál, privát-csalódások) adott válaszok típusa korántsem történelmi kortól és társadalmi formától független, s a vallásos megoldás még a prekapitalista formációkban sem feltétlen és általános. *Lukács József* vallástörténeti példákkal illusztrálta, hogy a „halál utáni valami” gondolata korántsem minden idők minden vallásában szerepet sőt főszerepet játszó probléma (keleti vallások üdvössége épp a teljes megsemmisülés stb.), s magában a kereszténységben is csak az újkori fejlődés eredményeként került előtérbe az egyéni egzisztenciál-problémákra, a szubjektív szükségletre orientálódó vallá-sosság.

Ágh Attila „A vallás társadalmi funkciói és jövője” címmel tartott előadást. Konceptiójának kifejtését a valláskritika rövid történelmi tipológiájával kezdte. Nem a felvilágosító racionalizmus valláskritikájának jól ismert kritikáját kívánta újra elmondani, hanem a marxizmuson belül megrögződött másfajta, de mégiscsak utópista vallás-felfogás bírálatát. Ez utóbbit a polgári felvilágosítók „tudományos utópiájával” szemben a vallás megszűnése „társadalmi utópiájának” nevezte, mely utópizmus a szocialista forradalom győ-zelmétől datálta a vallás társadalmi bázisának megszűnését, s ezen a ponton ott folytatta, ahol az illuminista illúziók abbahagyták: a vallás már csak tudati tévedés, szubjektív „maradvány”, melyet kellő felvilágosító munka ha-marosan kiküszöbölhet. Történelmi tény ezzel szemben, hogy a szocialista át-alakulás (éppen forradalmi, nagy társadalmi megrázkódtatással járó jellege miatt) átmenetileg még növelhette is a vallás „bizonyosságához” menekülők számát. A marxista megalapozottságú „prognózisok” csak a vallás történeti-leg alakult társadalmi funkcióinak analiziséből indulhatnak ki: milyen mér-

tékben maradt fenn társadalmi szükséglet e funkciók — *szabályozó, szervező és kommunikatív* funkció — vallási betöltésére, illetve milyen körülmények között képesek más társadalmi erők betölteni eme szerepköröket. A vallás reguláló és organizatórikus funkcióját már a kapitalista fejlődés is nagymértékben visszaszorította, s helyettesítette evilági eszközökkel. Fokozatosan a kommunikatív — a társadalmi tudat, az ideológia mozgását a hétköznapi tudat számára „lefordító” — szerep szférájába szorult vissza a vallás, s restaurációs kísérleteiben csak új tartalmakat és új formákat felszedve lehet sikeres. (Ágh a különböző „értelmiségi vallások”, a természettudományos világképpel kompromisszumot kötő ideológiák — theilardizmus stb. — példájára utalt.)

A szocializmus körülményei között is a vallás kommunikatív funkciójának fennmaradása ígérkezik a leghosszabb távúnak (a szabályozó szerepkör szinte teljes egészében megszűnt); bár a nem-marxista ideológiák közül már korántsem a vallás a legjelentősebb „vitapartner”, s a hamis tudat világi formáival való konfrontáció fokozottan hangsúlyossá válik.

A vitában többen hangsúlyozták a vallás *integrációs* funkciójának ellentmondásos, többsíkú voltát (minden vallási integráció valamely világi közösség *dezintegrálását* is jelentheti), hangsúlyozták a vallás különböző valóságos érdekű embereket integrálhat, azaz nemcsak felerősítheti (mint a vallásos ideológiájú forradalmi mozgalmakban), de *el is torzíthatja* a társadalmi mozgalmakat.

Heller Agnes előadása egy sokáig elhanyagolt, de nagyfontosságú filozófiai kérdést, a hétköznapi élet és a vallás viszonyát vizsgálta, a vallás ideális közösségének, ideológikus „mi-tudatának” funkcióját a mindennapok regulációjában, a mindennapok megszervezésében.

Történelmileg a vallás ideális és a társadalom reális közösségeinek viszonya sokféleképpen alakult (a vallási közösség azonos a nemzetivel — zsidóság; az államszervezet „határaival” — polis; a fennálló államszervezet ellen irányuló integráció — őskereszténység stb.) Heller hangsúlyozta, hogy ezektől a történelmi szerepektől függetlenül, ezektől elszakítva, a vallásnak nincsen olyan önmagában való értéke, mint más magasabb objektivációnak, pl. a filozófiának.

A vallás sokszor vált a társadalmi-forradalmi harcok ideológiájává, sokszor töltötte be a világtörténelmi mozgalmak motivációja szerepét, s ezzel az egyén és a nem közti illuzórikus közvetítésen túlmenően az individuum és az emberi nem közötti valóságos összekötő lett. De még ezekben a történelmi pillanatokban is *a partikularitás konzerválásán-kiteljesedésén keresztül* közelítette meg az „általános emberit”: a társadalmi harcokban való részvétel végső célja (s egyben vallási igazolása) az individuális üdvözülés, az egyénnek túlvilági „bebiztosítása”, partikuláris érdekeinek transzcendens kielégítése.

A vallás nem annyira intézményesülve, mint *a mindennapi élet* ritmusának rögzítésében, regulálásában rögződött meg. A természeti szükségletek és a munkatevékenység szabályozójaként olyan normákat-sztereotípiákat rögz-

zített, melyek — mondhatni — túléltek ez előírások vallási formáját (pl. a szexualitika stb. területén). A vallásnak a hétköznapi életnek formát adó funkcióját fokozatosan háttérbe szorította és háttérbe szorítja a szekularizált szokás, a laikus államjog, a politikai ideológia, nagy riválisa a művészet adta élmény, s az immanens filozófiai világkép vonzása.

A polémia első részében a „van-e a vallásnak önértéke” kérdéshez szölközött hozzá. *Gardavsky* szerint a vallás — a tudomány és a művészet objektivációihoz hasonlóan — a hétköznapi tudat fetisizisztikus-antropocentrikus világképének meghaladását is jelenti, Košík terminológiájával élve nemcsak konzerválja, de bomlasztja is a hétköznapi tudat „álkonkrétságát”. *Lukács József* hozzászólásában kifejtette, hogy csak történelmileg dönthető el, hogy a mindennapi tudat antropomorfizmusa mikor s milyen társadalmi determinánsok következtében vezet vallási világkép kialakításához (pl. agrárkultúrákban inkább stb.); s a vallás önértéke kérdését a vallás társadalmi funkciója értékelése formájában kell feltenni: ez a konkrét funkció, melynek társadalmi értékét meghatározhatjuk.

Ezt követően *Ugrinovic*s tette fel a „mi a hétköznapi élet?” kérdését, melynek azt a tendenciáját, mely szerint a kategória marxista használata jogosulatlan lenne, a vitatkozók többsége elvetette, viszont a kérdés olyan értelmezését, mely a mindennapi élet fogalma további tisztázása, specifikálása igényét jelenti, jogosultnak lehet tartani.

*D. Ugrinovic*s (Szovjetunió) „Szerartások a szocialista társadalomban” c. előadásában azt a koncepciót képviselte, hogy a vallási ritusok vonzását világi szerartásokkal, a vallási rituálék bizonyos formáinak átvételével kell ellensúlyozni, mivel az ilyen szerartásokra komoly tömegigény mutatkozik. Többen kétségbevonták hogy a vallási ceremóniák elhalásakor feltétlenül és minden esetben szocialista szerartásoknak kell kialakulniuk. A magánélet bizonyos eseményei (születés, házasság) a műveltségi szint emelkedésével inkább meghittségükkel s nem külsődleges ünnepélyességükkel válhatnak vonzóvá. *Lukács* és *Varga* lényegében ezen események önértékét előtérbeállító fejlődést, s nem a hivatalos vagy hivatali ceremóniák szépítését tartották kívánatosabbnak. A polémiaából kitűnt, hogy a referátum „rituálé” fogalma kissé parttalanak bizonyult, olyan általános definíciót adott, hogy szinte minden szokás és sztereotípiá befér.

V. Gardavský a csehszlovák történelmi tapasztalatokra támaszkodva a marxista valláskritika két koncepcióját különböztette meg. Az első az egyházi (és világi) antikommunizmus elleni harcban született, elméletileg megállt az antiteizmusnál, a „pedagógikus” ateizmusnál. Ennek politikai pátozását, történelmi jogosultságát éppúgy hiba volna nem meglátni, mint teoretikus tartathatatlanságát. E felfogás még akkor is a premarxista materializmusok receptje szerint bizonygatta, hogy a vallás a szocializmusban csupán „tudati maradvány”, azaz lényegében pedagógiai és propaganda-probléma, s legfeljebb po-

litikai kérdés, amennyiben az egyházak szocialellenességével összekapcsolódik, amikor ez utóbbi — azaz pusztán politikai — szempontot az egyházak beilleszkedési törekvései sok vonatkozásban már tárgyatlaná tették. Ezzel az alapjában véve aufklárista típusú szemlélettel szemben — a Csehszlovákiában végbement társadalmi változásokat is figyelembe véve — kerül mindinkább előtérbe a marxista vallásfilozófia „*dialogikus*” felfogása. A vallás fennmaradása nem a politikai ellenfél ügködéséből, hanem az elidegenedés általánosabb formáinak meglétéből magyarázható, s vele szemben a szocialista humanizáció hatékonyságát s a marxista filozófia vitaképességét kell bebizonyítani. Gardavský e téren szükségesnek ítélte a filozófia és államideológia, a politikai és teoretikus megfontolások fokozottabb függetlenedését.

Ugrinovics vitábaszállt az előadás bizonyos előfeltevéseivel és végkövetkeztetéseivel, azt a koncepciót képviselvén, hogy a marxizmusnak csak egyetlen tudományos valláskritikája van, s legfeljebb ennek bizonyos időszakban történt torzulásairól beszélhetünk. Ezenkívül ellenezte az államhatalom és az ideológia olyan formájú elválasztását, ahogy azt Gardavský megfogalmazta. *Habel* (NDK) a dialógusban a fellazítás veszélyeit látta, mondván, hogy a párbeszéd irányítását az ellenfél ragadhatja magához. Válaszában *Lukács* József hangsúlyozta, hogy ez a fajta félelem alaptalan, mivel eleve a marxizmus defenzíváját tételezi, vagyis azt, hogy a világnézeti vitában csak az ideológiai ellenfél győzhet, „kényszerítheti ránk akarátát”. A marxistáknak meghatározó szerepük lehet a dialógusban — a kérdéseket *mi* is feltehetjük. Természetesen a dialógus nem azonos a marxista valláskritikával, a világnézeti harcok voltak és vannak más „fegyverei” is.

Az elméleti előadások színvonala — az elméleti eltérések elvtársi vitája, a marxista megoldásokat bizonyos kérdések kapcsán különböző irányba kereső koncepciók termékeny konfrontációja — mind az 1968-as budapesti, mind a következő kollokvium, az 1969-ben Moszkvában („Változások a tömegek vallási tudatában” témaköréről) rendezendő konferencia sikerének záloga.

NEMZETKÖZI NEVELÉSTÖRTÉNETI ÉRTEKEZLET

Budapest, 1968. május 13–14.

MÉSZÁROS ISTVÁN

A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottsága — a Magyar Pedagógiai Társasággal karöltve nemzetközi neveléstörténeti munkaértekezletet tartott Budapesten. Az értekezleten, amelynek témája „A neveléstörténeti kutatások szerepe a szocialista pedagógia fejlesztésében” volt, a hazai neveléstörténeti szakembereken kívül egy-egy bolgár, csehszlovák, lengyel, NDK-beli, román és szovjet vendég is résztvett. A bevezető főelőadás után hét külföldi és tizenhat hazai korreferátum hangzott el, amelyek egyrészt a főelőadás egy-egy elméleti részproblémáját fejtették ki, másrészt most folyó saját kutatások ismertetésével egészítették ki.

Az értekezletet *Jausz Béla*, a neveléstudományok kandidátusa, ny. egyetemi tanár, a Magyar Pedagógiai Társaság elnöke nyitotta meg. Üdvözölte a megjelenteket, majd kifejezte örömét, hogy a magyar neveléstörténészek rendezésében sor kerülhetett a nemzetközi jellegű tanácskozásra. A tanácskozással ugyanis lehetőség nyílik arra, hogy hazai kutatási problémáinkat megbeszélhessük, másrészt az értekezlet a szocialista országok közös neveléstörténeti kutatásainak programját is felvázolhatja. Mindez reményt ad arra, hogy a neveléstörténet elfoglalja méltó és megillető helyét a neveléstudományban és a nevelőképzésben, s ezáltal még hatékonyabban segítheti a szocialista pedagógia további fejlődését.

A munkaértekezlet bevezető előadását *Földes Éva*, a neveléstudományok doktora, főiskolai tanár, a MTA Pedagógiai Bizottságának elnöke tartotta „*A neveléstörténeti kutatások szerepe a szocialista pedagógia fejlesztésében*” címmel.

Bevezetőjében hangsúlyozta, hogy *a neveléstörténet lényeges szerepet játszik a pedagógusok szocialista kultúrájának megalapozásában s ezen keresztül szocialista tudatuk formálásában.*

Ma már vitathatatlanul világos a történeti ismeretek jelentősége a szocialista tudat formálásában: a helyesen és pontosan elsajátított történeti ismeret meggyőződést érlel, amely a személyiség egészét mozgásba hozza; együttérzést kelt a haladásért küzdő régiekkel, állásfoglalást alakít ki a haladás mai képviselői mellett; a történeti ismeret cselekvésre ösztönző erő, amely az

emberiség fejlődésének a jelenig vezető törvényszerű menetét feltárva előre is mutat, távlatot ad. S kinek van nagyobb szüksége erre a távlatra, mint éppen a pedagógusnak, aki *ma* a holnap, a holnapután emberét neveli?

A neveléstörténet több vonatkozásban járulhat hozzá a pedagógusok szocialista tudatának alakításához. Az egyik igen lényeges tényező: a neveléstörténet *a haladásért folytatott küzdelem egyik speciális vetületét vizsgálja: azt a harcot, amelyet az emberiség a tudás, a művelődés lehetőségeinek, eszközeinek birtokbavételéért vívott évezredekén át.*

A tudásért, s az ezt közvetítő iskoláért vívott küzdelem az osztályharc szerves része. Az analfabetizmus elleni küzdelem ma világméreteken folyik, de jól látható, hogy csak ott igazán eredményes, ahol része az elnyomott népek felszabadító mozgalmának, ahol együtt terjed a szocialista eszmékkel, amelyek a művelődés vonatkozásában azt hirdetik: csak az az igazi kultúra, ami mindenki számára elérhető. S a művelődési lehetőségek széleskörű biztosításának első és alapvető feltétele, hogy mindenki tudjon olvasni és írni.

A múltat vizsgálva ugyancsak ezt látjuk: az elnyomottak felemeléséért vívott harc szerves része a tudás, a tanulás lehetőségeinek biztosítása azok számára, akik elől elnyomott helyzetük következtében el volt zárva a tudás világossága.

A tudásért való küzdelem végigvonul az emberiség történetén. Elég csak a XIII. századi korai antifeudális népi-forradalmi mozgalmakra, majd a táboriták és a münsteri kommuna ezirányú törekvéseire utalni. Ugyanezt látjuk a polgári forradalmak leghaladóbb képviselőinek megnyilatkozásaiban, majd a Párizsi Kommun eredményeiben, s Lenin útmutatásaiban a forradalom utáni népművelés megszervezéséről.

De hatalmas tudatformáló hatású lehet e tényező másik mozzanata is: a neveléstörténeti kutatásokból tudjuk, hogy *a pedagógusok nem csekély része — kiszolgáltatottságuk, helyzetük ellentmondásossága ellenére — mindig jelentős szerepet vállalt a tanulás lehetőségéért folytatott harcokban.* S e haladó mozgalmakban — máig — a tanítók a közösségek nagyrabecsült tagjai, e mozgalmakban válik társadalmi tényezővé, egyenrangú emberré a pedagógus, a szervezett, széleskörű iskolázás fontosságának felismerésével együtt. A tanítónak, nevelőnek itt jelentkező megbecsülése olyan jelenség, amely a dolgozó nép minden megmozdulását napjainkig nyomon kíséri.

Ilyen vagy hasonló ismeretrendszer birtokában a mai pedagógus világosabban látja helyét a világban, szerepét a szocializmus építésében, feladatát az emberiség felemelkedéséért vívott harcban, a jövődő munkálásában.

Mindez azonban a tudatformálás problémakörének csak egyik oldala. A másik, nem kevésbé fontos: a szoros értelemben vett, hagyományos pedagógiatörténet, *a nevelés teljes története, a fejlődés menetének dialektikus elemzése. De mit jelent a lenini történetiség elvének alkalmazása a neveléstörténet teljes folyamatában?*

Elsősorban annak a hagyatéknek a feltárását, amelyet a pedagógia tudományának úttörői, a nevelésügy haladásáért folytatott küzdelem élharcosai hagytak ránk, s amely mind egy vagy több lépcsőfokot jelent a marxista—leninista neveléstudomány magaslataihoz vezető úton.

De nem tekinthetünk el azoktól a pedagógiai gondolkodóktól sem, akik a maguk korában tevékenységük egészével *nem* a haladás oldalán álltak, munkásságuk valamely részével azonban hozzájárultak a nevelés egy-egy területének elmélyítéséhez, az erre vonatkozó ismeretek kiszélesítéséhez. Életművük egyes elemei mégis maradandó értéket jelenthetnek számunkra is.

S még egy fontos összetevő: ma, az új pedagógiai elvek győzelmének, az új iskola megszilárdításának fontos előfeltétele a régi visszahúzó nézetek teljes felszámolása. Vajon nélkülözhető-e e maradi nézetek pontos ismerete, történeti elemzése?

A haladás mértékét, azonban csak akkor érzékelhetjük helyesen, ha egy-egy időszakot *egészében* tekintünk át, ha a jelentős elmélkedők előremutató gondolatai mellett megismerkedünk egy adott korszak hivatalos közoktatási rendszerével, pedagógiai valóságával, ha mindenkor a fejlődésmenet egészének áttekintésére, bemutatására törekszünk.

Csak így — az évezredes fejlődésmenethez viszonyítva — leszünk képesek felmérni azt a nagy utat, amelyet viszonylag rövid szocialista fejlődésünk során *már* megtettünk, így tudjuk érzékelni fejlődésünk mai ütemét, értékelni az előttünk álló távlatokat. Csak így leszünk képesek a történelem tanulságai alapján tudatosan megérteni a fejlődés tendenciáit, így válhat a neveléstörténet is mint tudomány „anyagi erővé”, elsősorban *a múlt tapasztalatait meghaladva megőrző pedagógusok tevékenysége révén*, a mindennapi gyakorlatban, a nap mint nap végzett oktató-nevelő munkában.

A. I. Piszkunov, a Szovjetunió Pedagógiai Akadémiájának levelező tagja, a moszkvai Neveléstudományi és -történeti Intézet igazgatója „A marxista neveléstörténet jelenlegi feladatai” címmel tartott előadást.*

Köte Sándor, a neveléstudományok kandidátusa, egyetemi docens (Budapest) hozzászólásában a „*Hagyomány és korszerűség*” összefüggéséről beszélt. Az 1961. évi III. törvény alapján hazánkban kibontakozott és nagy sikereket hozó iskolareform során megfogalmazást nyert az a gondolat, hogy *a reform tulajdonképpen csak viszonylagosan lehet befejezett*. Annál is inkább, mert legjobb szándékaink ellenére sem sikerült minden kitűzött feladatot megfelelően, a kívánt és tervezett módon megoldani. Iskolai oktatásunk további korszerűsítése, éppen az eddig elért eredmények alapján, olyan feladat, amely elől nem térhetünk ki.

Mindez természetesen feltételezi a szocialista pedagógia tervszerű és intenzív fejlesztését, amelyben jelentős szerepet kaphatnak a neveléstörténeti

* Az előadás teljes szövegét lapunk más helyén közöljük.

kutatások is. *A korszerűség ugyanis nem zárja ki, hanem egyenesen feltételezi a hagyományokkal való foglalkozást.* A hagyomány és a korszerűség nem egymást kizáró, hanem egymást feltételező, egymással összefüggő kategóriák.

A hazai pedagógiai sajtóban ugyan elfogadott, de a pedagógusok szélesebb körében korántsem eléggé elterjedt, hogy a pedagógiai kulturáltság integráns része a neveléstörténeti tájékozottság, még nem vált ugyanis meggyőződéssé, hogy a szocialista pedagógia fejlesztése megköveteli a céltudatosan szervezett neveléstörténeti kutatást.

Ennek oka bizonyára az, hogy a közelmúltban *nem volt eléggé tisztázott a neveléstörténet és a neveléstudomány egymáshoz való viszonya.* Egyrészt voltak, akik a neveléstörténeti kutatásoktól az iskolareform aktuális feladatainak közvetlen megoldását várták. Másrészt sok kutató témaválasztásában a teljes esetlegesség játszott meghatározó szerepet. Ma már világosan látjuk: a neveléstörténet a szocialista pedagógia egyik alaptudománya, melynek tervszerű és céltudatos kutatása szükséges, eredményei azonban nem közvetlenül hatnak a konkrét iskolai nevelőmunkára.

Zibolen Endre, a neveléstudományok kandidátusa, a Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont igazgatóhelyettese (Budapest) „*A Pestalozzi-hagyaték sorsa hazánkban*” című hozzászólásának bevezetőjében az egymást váltó nemzedékek és az egymás mellett ható áramlatok Pestalozzihoz való viszonyát taglalta, amely egybeesett a haladáshoz való viszonnal.

Ebben az összefüggésben mindenekelőtt Pestalozzi és magyar kortársai kapcsolatának értelmezését kell megoldanunk. A fiatal *Brunszvik Teréz* lelkesedése az általánosságok síkján mozgott, de *Váradi Szabó János* sem egészen adekvát módon interpretálta őt. Még a nagy pedagógus életében folyt le a nagy sajtóvita *Folnesics János* és *Schedius Lajos* között Pestalozzi pedagógiájáról, bizonyítva, hogy pedagógiai és politikai nézeteinek radikálisabb vonásai sem voltak ekkor már hazánkban ismeretlenek.

Megvizsgálást érdemelne az a hipotézis, hogy Pestalozzi példája a reformkor pedagógusaira általában a nevelés laicizálásának, de legalább az egyházak fennhatósága alól való emancipációjának irányában hatott, ez magyarázza meg az 1846-ban országszerte rendezett Pestalozzi-ünnepségek iránti nagyfokú érdeklődésüket. Neveléstörténetünk még adós annak feltárásával is, hogy miként érvényesült Pestalozzi megtermékenyítő hatása az ebben az időben erőteljesen gyarapodó hazai módszertani kiadványokra, tankönyvekre.

Az jól ismert, hogy az önkényuralom és a dualizmus korának nevelői köztudatát, elsősorban a progresszívebb körökét, Pestalozzi főként tanítványai: *Harnisch* és *Diesterweg* útján befolyásolta. Az viszont tisztázásra vár, hogy a herbartianus pedagógia ellen a századforduló idején feltámadó mozgalmak mennyire nyúltak vissza Pestalozzira. Az érdekes probléma gyökerei összefonódnak a *Nagy László* munkásságában tetőződő, egyszerre gyermekszempontú és demokratikus pedagógiai gondolkodás hazai előzményeivel.

A kort jellemzi, hogy halálának százéves fordulóján, 1927-ben az akkori hivatalos pedagógiában egészen halottnak tűnnek Pestalozzi tanításai. A neveléstudomány illetékes irányítóinak tudatában nem merült fel, hogy Pestalozzinak az akkori hazai nevelés számára is lenne mondanivalója. Merőben másként ülte meg a felszabadult ország pedagógus közvéleménye 1946-ban a kétszázadik születésnapot. A megemlékezésekből egyértelműen az az elhatározás sugárzott ki, hogy tanulnunk kell Pestalozzitól.

Pestalozzi szellemi nagyságának egyértelmű bizonyossága, hogy immár másfél évszázada volt — vagy legalább lett volna! — mondanivalója a mindenkori jelennek. A vele való foglalkozás ma is segítséget adhat a napjainkban előttünk álló és a jövőben reánk váró feladatok megoldásában.

Faludi Szilárd egyetemi adjunktus (Budapest) felszólalásában („*Pedagógia és történet a neveléstörténetben*”) a neveléstörténet helyét vizsgálta a tudományok között. A neveléstörténet, tárgyának természete következtében egyaránt tartozhat a történettudományok és a neveléstudományok körébe. A történészek azonban sok esetben nem eléggé pedagógusok, a pedagógusok viszont nem eléggé történészek ahhoz, hogy a neveléstörténet tudománystátusa biztosabb, magától értetődőbb legyen. Pedig a neveléstörténetnek nagy hivatása van, ha kellőképp megvan benne a pedagógiai és a történeti szemlélet.

Elismerve a felszabadulás utáni magyar neveléstörténet eredményeit, úgy tűnik, hogy jobban kellene koncentrálnunk a XIX. és a XX. század döntő pedagógiai irányzatainak történeti-kritikai feldolgozására, nem utolsósorban annak érdekében, hogy a pedagógiában és a nevelésügyben valamivel hatékonyabban alkalmazhassuk a neveléstörténet eleven tanulságait.

Az elméleti és gyakorlati pedagógiát, az *elmélet és a gyakorlat történetét* együttesen, egymásrahatásukban keressük a színvonalasan művelt neveléstörténetben, s ebből a szempontból az igazi neveléstörténet a neveléstudomány része.

A pedagógiatörténetnek ugyanis egyrészt megfelelő volumenű pedagógiai tartalmat kell hordoznia, tehát valóban a pedagógia történetének, nem pedig a köztörténetbe applikált pedagógiai vonatkozások gyűjteményének, kell lennie, másrészt ezt a pedagógiai tartalmat a szó legmélyebb értelmében történeti módon kell kezelni. Tehát nem egyszerűen a kronológia, a pontos tényfeltárás értelmében, — ami természetesen alapvető, — hanem ezen túl a tények közötti összefüggések értékelésének viszonylatában is.

Végző soron a *szintetikus pedagógiai korképet* kérjük számon a neveléstörténettől, azt a korképet, amely pedagógiai és egyben történeti, melyben pedagógia és történetiség kölcsönös és mindkét oldalról megfelelő jellegű kapcsolatba került egymással.

Stefan Bîrsănescu, a Román Tudományos Akadémia levelező tagja, bukaresti egyetemi tanár, „*A szocialista pedagógia történeti megalapozottsága*” című előadásában újszerűnek értékelte a munkaértekezlet témáját, mert megfogal-

mazásával felhívja a figyelmet arra, hogy a pedagógiai kutatás ismert módszerei mellett kiemelkedő szerepe van a történeti módszernek a neveléstudomány fejlesztésében.

A *fejlesztés* fogalmán valamely dolog sajátos típusának megfelelő minőségi jelleg legmagasabb szintű elérésére irányuló tevékenységet értjük. A *tudomány* fogalma viszont az ismertek összességét, azok logikai feldolgozását és közzétételét jelenti. Gyakorlatilag azonban tágabb ez a fogalom. Alkotó elemein (a fogalmakon, elméleteken, axiómákon, törvényszerűségeken, törvényeken és elveken) túl magának az adott tudománynak a fejlődésére vonatkozó információkat, ismereteket, a máig elért eredményeket is fel kell ölelnie, vagyis a tudomány fogalmába *magának az adott tudománynak az ismerete* is beletartozik.

Valamely tudomány fejlesztésén tehát azt a tevékenységet értjük, amely által fogalmainak és elméleteinek, axiómáinak és elveinek, törvényszerűségeinek és törvényeinek színvonalát a legmagasabb szinten biztosítjuk, s amely tevékenység által ennek a tudománynak az ismeretével, fejlődésének feltárásával is gazdagítjuk azt. Mindez a neveléstudományra, annak fejlesztésére is vonatkozik.

Más oldalról nézve a témát — milyen szerepet játszik a neveléstörténet a szocialista pedagógia fejlesztésében —, az előadó a neveléstörténeti szakirodalom különböző típusú műveit elemezte. Végül több közös kutatási témát javasolt, köztük a következőket: nemzetközi vagy országos nevű pedagógusok szerepe a neveléstudomány gazdagításában, máig érezhető fejlesztésében; továbbá: a szocialista pedagógia alapvető fogalmainak története és kritikája.

Lukasz Kurdybacha varsói egyetemi tanár, a Lengyel Tudományos Akadémia neveléstörténeti szekciója vezetőjének „*A neveléstörténet szerepe a nevelőképzésben*” című előadása a marxista szellemű neveléstörténet interpretálásának módszerét mutatta be.

A történelmi és dialektikus materializmus módszerének helyes alkalmazása teszi lehetővé az egyes történelmi korszakok pedagógiai főirányzatainak mélyebb megismerését, eredetük és fejlődésük feltárását, társadalmi befolyásuk megértését, valamint annak kimutatását, hogy mi volt bennük az új és haladást jelentő tényező.

A marxista kutatási módszerek megkövetelik, hogy *pontosan ismerjük az adott időszak gazdasági életét, termelő erőit, a társadalmi viszonyokat és fejlődési folyamatokat*. Csak miután felfedtük és megértettük ezeket a fő tényezőket, amelyeknek a nevelésre és az oktatásra gyakorolt döntő befolyását első tekintetre gyakran nehéz felismerni, csak akkor foghatunk hozzá a pedagógiai gondolatok és tények analíziséhez.

Mielőtt erre rátérnénk, *alaposan el kell sajátítanunk az egész neveléstörténet anyagát*, mégpedig a legapróbb részletekig, különösen azokat az időszakokat, amelyekre vizsgálataink vonatkoznak. Ezek az ismeretek ugyanis

lehetővé teszik, hogy a források vizsgálata közben pontosan meg tudjuk határozni, vajon a bennünket foglalkoztató problémák a nevelés történetében első ízben fordulnak-e elő, vagy pedig részben vagy egészben régebbi gondolatokat ismételnek.

A neveléstörténeti gondolatok és tények elemzésekor figyelembe kell venni a *bennük jelentkező filozófia befolyását*, valamint a *szépirodalom és a publicisztika hatásait*. A pedagógia, különösen annak elmélete olyan életterület, amelyre az adott kor kulturális helyzete, maga egészében befolyást gyakorol, s amelyben mind a haladó, mind a gátló törekvések visszatükröződnek. Ezért elengedhetetlen, hogy *alaposan ismerjük minden korszak fő kulturális áramlatait*.

Jóllehet a pedagógiai gondolatok és tények analízisében valamennyi gazdasági-politikai és intellektuális-művészi természetű adottságot tekintetbe kell vennünk, a történelmi és dialektikus materializmus elvei megadják ebben a komplexumban a tájékozódás fő irányait. Ezek az elvek lehetővé teszik ugyanis, hogy az egyes jelenségeket *a társadalmi osztályokra vonatkoztatva ítéljük meg*, megkönnyítik a haladás, illetőleg az elmaradottság fokának megítélését, megtanítanak bennünket arra, hogy a problémákban az emberiség fejlődése egyes fokozatainak termékét lássuk, hogy változásait és fejlődésüket keletkezésüktől a jelen időkig nyomon tudjuk követni. Egyúttal lehetővé teszik számunkra, hogy a negatív mozzanatoktól meg tudjuk különböztetni a pozitív elemeket, amelyek a szocialista iskolának hasznára lehetnek.

Orosz Lajos egyetemi adjunktus (Budapest) „*Neveléstörténeti studiumok és a szocialista nevelési gyakorlat*” című korreferátumában a neveléstörténet és neveléstudomány viszonyát vizsgálva a tudományos problémák történeti és logikai-ismeretelméleti kifejtése közötti dialektikus összefüggést elemezte. Pedagógiai gyakorlatunkban közvetlenül a neveléstörténeti örökségnek csak azon elemei használhatók fel, amelyek a maguk történeti feltételei között a gyakorlat részben vagy egészben igazolt, s amelyeket a neveléstudomány kutatója a mi történelmi viszonyaink közé helyezve, logikailag közvetlenül is beépíthetőnek tart mai nevelési rendszerünkbe. A neveléstörténeti örökség eme részletei konkrétabb, gazdagabb munkahipotézis kialakulását segíthetik elő, amely alapján létrejöhet a tudományos kísérlet, a nevelési gyakorlatnak egyik, a kutató által megszervezett formája. *A mai gyakorlattal való szembeállítás azonban a haladó neveléstörténeti örökség bármely része a mára vonatkoztatva csak hipotetikus érvényű lehet.*

Hegedűs András tanítóképzőintézeti igazgató (Baja) hozzászólásában „*A neveléstörténeti szemlélet jelentőségéről és értékéről*” beszélt. Megállapította, hogy tanítóink, tanáraink pedagógiai kultúráltságának történelmi pillérei, gyökerei eltűnőben vannak vagy egyszerűen hiányoznak. Ennek egyik oka az, hogy régebben a pedagógusképzésben túlhangsúlyozták a szaktanári ismeretek fontosságát, a pedagógiai felkészítés rovására. Ma már javult valamelyest a

helyzet, de még nem minden megnyugtató. A tanítóképző intézetek 1959-i programjában például két féléves tárgy volt a neveléstörténet, az 1964-ben életbeléptetett új program ezt a studiumot félévesre csónkította.

Sokat tehetnének a neveléstörténeti szemlélet kibontakoztatásában *pedagógiai és szakmódszertani lapjaink*, ha egy-egy tantárgyi vagy nevelési probléma megoldásában azokra a pozitív vonásokra is utalnának, amelyek a hagyomány erejével is hirdetik új törekvéseinket; de bemutatathatnák a negatív vonásokat is, amelyek polemikus elvetése jobban megvilágítaná mai szándékaink jogosságát és magasabbrendűségét.

Polemikus vitákban lehetséges csak a *Horthy-korszak nevelésügyének, pedagógiai elméleteinek történeti feldolgozása* is, e kor differenciált értelmezése ma már elkerülhetetlenül szükséges. Viszont erre nincs elegendő publikációs tér és lehetőség. A neveléstörténeti kutatást a polémia csak gazdagíthatja a tények gyűjtésének és tiszteletbentartásának, az érvelés megfontoltságának, a nézetek tisztító erejének adományaival. Az ilyen, vitákban formálódó neveléstörténeti gondolatok érdeklődést keltenek, közönséget toboroznak, a neveléstörténeti szemlélet ügyét kiemelik a szűk körből, a kutatók mellett a gyakorlati pedagógia munkásai számára is ügygyé tehetik.

Ködöböcz József tanítóképző intézeti igazgatóhelyettes (Sárospatak) „*Az önálló tanítóképzés előzményei és kialakulása a sárospataki kollégiumban*” c. hozzászólásában kifejtette, hogy a sárospataki kollégium elődjét 1531-ben létesítette Perényi Péter, abból a célból, hogy megfelelő műveltségű iskola-rektorokkal és lelkipásztorokkal lássa el a környéket. A pataki nevelőképzés sikerét segítette a kollégiumban megvalósult elméleti és gyakorlati képzés, továbbá a diákok külső iskolákban végzett tanítói tevékenysége. Jelentősen hozzájárult az eredmények eléréséhez, hogy jól képzett, külföldet járt nevelők korszerű ismereteket, korszerű módszerekkel tanítottak. Új szakaszt jelentett az önálló tanítóképző megalapítása 1857-ben. Az elméleti általános műveltség és szakképzés biztosítása mellett gondoltak a gyakorlati képzésre is, mert gyakorló elemi iskolát kapcsoltak a képezdéhez.

Mészáros István főiskolai adjunktus (Budapest) „*A neveléstörténet funkciójához*” szövege hozzá. A tudományelmélet sokrétűen indokolja a neveléstörténet egyik legfőbb funkcióját: egyetlen tudomány-rangú diszciplína sem mondhat le arról a kötelességről, hogy felderítse saját múltját. Saját története ugyanis minden tudománynak, így a neveléstudománynak is szerves része.

Ugyanakkor a történelem folyamán a pedagógiai régi és a pedagógiai új közötti harc bemutatása *tanulságos és ösztönző* a mai neveléstudomány számára: ma is a modernet és a korszerűt kell érvényesíteni a pedagógia elméletében és gyakorlatában az elavult és túlhaladott ellenében. A társadalom életének mindegyik szakasza felszínre veti a maga pedagógiai problémáit. Ezek megoldására azonban soha sincs kész recept és sohasem vezet célra korábbi megoldási módok másolása. *Nevelési problémáit is minden korszaknak saját*

magának kell megoldania, erőviszonyainak, körülményeinek figyelembevételével. A régi és új harcának kimenetele, az eredmények kivívásának feltárása, tehát *a fejlődés dialektikus folyamatának elemzése* szolgáltatja a tanulságot és adja az ösztönzést mai pedagógiai problémáink helyes megoldására. Ez a neveléstörténet másik legfontosabb funkciója. A hozzászóló — elméleti fejtegetéseinek illusztrálására — a középkori magyar nevelés terén végzett kutatásaiból egy 1100 körüli diákjegyzet, a XIII. századi Kassai-kódex és a XV. századi Szalkai-kódex néhány idevágó vonatkozását is ismertette.

Juhász Imre középiskolai tanár (Hajduszoboszló) felszólalásában Gönczy Pál pedagógiai nézeteit világította meg. Bemutatta, mint Eötvös munkatársát, akinek nagy érdemei voltak az 1868-i népoktatási törvény létrejöttében és megvalósításában. Nem volt elméletalkotó, de mint európai tájékozottságú pedagógus, korszerű elveket vallott — cikkei, széleskörű irodalmi tevékenysége tanúsítja — a családi és iskolai nevelésről, a munka pedagógiai szerepéről, a fegyelmezésről, a szemléltetésről, a tankönyvírásról. Gönczy Pál méltó arra, hogy kiváló haladó pedagógusaink között tartsuk számon.

Helmut König egyetemi tanár, a berlini Humboldt-egyetem pedagógiai karának dékánja, a Diesterweg Intézet igazgatója „*Neveléstörténet és a tudományok integrációjának problémája*” című előadásában hangsúlyozta, hogy egy tudományág helyzetét a tudományok rendszerében strukturális és funkcionális szemszögből nézhetjük, e két oldal együtt dialektikus egységet alkot. Egy-egy tudományágnak adott *funkciója* van a valóság egy-egy részének feltárásában, viszont a valóság fejlődése során jelentkező *feladatokból* alakul ki a tudomány *struktúrája*, amelybe az egyes tudományágak beleilleszkednek.

Ha „a munka és nevelés ősi egységéből” indulunk ki, vagyis abból, hogy sem munka, sem nevelés nélkül emberi társadalom nem lehetséges, akkor megértjük a nevelés funkciójának óriási jelentőségét. S ha egy további alapvető marxista—leninista elvre hivatkozunk, ti. arra a feladatra, hogy a szocialista kultúra a múlt minden haladó eszméjét dolgozza fel és tegye magáévá, akkor felismerhetjük annak a tudománynak a fontosságát, amely az emberiség életében egy ilyen jelentős tényező történetével foglalkozik.

E funkció és feladat alapján a neveléstörténet kétségtelenül fontos helyet foglal el a tudományok rendszerében. Minél mélyebben hatol be a neveléstörténeti kutatás a múltba, minél több törvényt és törvényszerűséget tár fel, annál inkább hozzájárul ahhoz, hogy a nevelés elért színvonalát helyesen értékelje és ne csak jelezze a jövő fejlődési irányait, hanem ezek kimunkálásában is közreműködjék.

E funkciók betöltésében, e feladatok megoldásában mutatkozik meg a tudományok integrációjának szükségessége. E vonatkozásban említette az előadó a berlini Diesterweg Intézet szervezetét. A neveléstörténeti részlegen kívül itt az egyes elméleti diszciplínákkal foglalkozó részlegekben egy-egy munkatárs a megfelelő diszciplína történetét dolgozza fel, szoros kapcsolatot

tartva a neveléstörténeti részleg és saját részlege között. Kétségtelen, hogy a történelmi és strukturális tudományok közötti integrációval a neveléstudomány helyzete jobbá válik.

Saját kutatásaiból vett példákkal bizonyította ezután az előadó, hogy a neveléstörténet nagy mértékben hozzájárulhat az általános történelem fejlesztéséhez, de az általános történelemnek is szüksége van a neveléstörténet adataira, eredményeire.

A *határtudományok* sajátos helyzetével kapcsolatban hangsúlyozta: azok nemcsak azt teszik lehetővé, hogy segítségükkel mélyebbre hatolhassunk a valóságba, mint ahogy az egymástól izolált tudományok erre képesek, de az egyes tudományokat is közelebb hozhatjuk egymáshoz és ezzel megteremthetjük a tudományok integrációjának előfeltételét. Ahhoz, hogy a neveléstörténet, mint határtudomány a fenti célokat megközelítse, szükséges, hogy némely neveléstörténész lemondjon arról az elavult nézetről, hogy a neveléstörténet csupán pedagógiai tudomány. Másrészt viszont arra is szükség van, hogy a történettudósok ne nézzék le az ún. „keskenyvágányú” történészeket, és ne rendeljék alá a történelemnek azokat a tudományágakat, amelyek a társadalmi élet egyes ágainak fejlődéstörténetével foglalkoznak, funkciójuk és feladatuk ugyanis fontos helyet biztosít e tudományágaknak is a tudományok rendszerében.

További feladataink e téren: a pedagógiában és a történettudományban egyaránt jobban kellene foglalkoznia a határtudományok problémájával; mélyebben kellene tanulmányozni a pedagógia és a történettudomány kapcsolatait; szorosabb együttműködést szükséges kialakítani a határtudományok és az alaptudományok között.

Najden Csakarov szófiai egyetemi tanár előadásában „*A nevelélmélet és a neveléstörténet kapcsolatáról*” beszélt. — Kifejtette, hogy a nevelés történeti fejlődése alkotja az alapját azoknak a logikailag rendszerezett pedagógiai ismereteknek, amelyeket a nevelélmélet tartalmaz. *A nevelélmélet tehát összefoglalja az oktató-nevelőmunka évszázados és évezredes eredményeit.* Ebből következik, hogy a nevelési gyakorlat és a pedagógiai elmélet története a jelenlegi nevelélmélet helyes kidolgozásának szükséges és elengedhetetlen feltétele.

A nevelélmélet, amelyben kikristályosodnak az emberi gondolkodásnak az oktató-nevelőmunkára vonatkozó eredményei, nem lehet az oktatásról-nevelésről szóló ismeretek időtől független, történelmen kívül és történelmi korszakok felett álló rendszere, mert a történelmi koordináták nélkül elveszti a konkrét oktatási-nevelési gyakorlat irányításának lehetőségét.

A nevelélméletben csak az a jelenség tanulmányozható logikai rendszerben, amelynek fejlődését a neveléstörténet kutatja. A nevelés logikai rendszerben történő tanulmányozása azt jelenti, hogy kutatjuk komponenseit a tevékenység adott állapotában, amely leggyakrabban történeti fejlődésének

utolsó szakasza. A materialista dialektika követelményeinek megfelelően feldolgozott neveléstudományban azonban nemcsak ezt az utolsó fázist kell figyelembe vennünk: *úgy kell vizsgálnunk a mai nevelést és valamennyi komponensét, mint a folyamatos fejlődés eredményét, amely a jövőben is folytatódik.* S éppen, mivel materialista és nem idealista dialektikára támaszkodunk, a keletkezés és a fejlődés magyarázatát a társadalom, pontosabban a társadalmi és történelmi feltételek változásaiban keressük.

A neveléstörténet nemcsak a nevelés mai helyzete alapján nyújt segítséget a neveléstudományban ahhoz, hogy helyes következtetésekre jusson, hanem a nevelésnek az emberi társadalom egész fejlődésében betöltött szerepének bemutatásával is. A neveléstörténeti kutatások révén kibővül a neveléstudomány empirikus bázisa, viszont éppen a neveléstudomány az a vezérfonal, amely a neveléstörténeti kutatások kereteit meghatározó irányelvekkel és kategóriákkal tud szolgálni.

Vág Ottó, a neveléstudományok kandidátusa, (Budapest) felszólalásában „*A marxista pedagógia története és a jelenkor pedagógiája*” kapcsolatát fejtegette. A marxista pedagógia kezdettől fogva nemzetközi jellegű volt már a XIX. században is, méginkább az Októberi Forradalom után. Napjainkban *a marxista pedagógia egyre újabb területeken hódít tért:* az egyes országok kommunista pedagógusai saját hazájuk társadalmi, kulturális és ideológiai körülményeinek megfelelően alkotóan bekapcsolódhatnak művelésébe. A marxista pedagógia nemzetközi jellegének kibontakoztatásában az egyik szükséges feltétel a széleskörű és kölcsönös *információcsere.* Ez napjainkban már szervezett formákat igényel.

A marxista pedagógia mindig lépést tartott a társadalmi és tudományos fejlődéssel. Egyes nyugati polgári neveléstörténészek e pedagógiai koncepciót elavultnak tekintik, pedig a marxista pedagógiát jellemző történeti szemlélet lehetővé teszi, hogy *ne merevedjék meg a fejlődés elért szintjén,* és hogy megoldja a változó körülmények által felvetett új problémákat.

Ravasz János középiskolai tanár (Budapest) felszólalásában („*Néhány adalék a magyar nevelésügy historiográfiájához*”) Schvarcz Gyula neveléstörténeti munkásságát ismertette. A magyar nevelés első, bár vázlatos, de elyszerű és folyamatos összefoglalását Schvarcz Gyula írta, „*A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon*” című, 1869-ben megjelent munkájának egyik, mintegy 80 negyedréte lapnyi fejezetében. A szerző 1526-tól kiindulva saját koráig tárgyalja a magyar nevelést, s munkáját egyetlen cél szolgálatába állította: az 1865-tel kezdődő válságos, de reményteljes években kiküzdeni az Ausztriától független, polgári demokratikus magyar államiságot, s ebben, ennek érdekében a demokratikus, korszerű közművelődés megvalósítását.

A felszólaló ezután részletesen ismertette a mű egyes fejezeteit, majd a historiográfia mai értelmezését és néhány alapvető problémáját fejtegette.

Lantos István tudományos kutató (Budapest) felszólalásában *Diesterweg* hatását vizsgálta a dualizmus kori magyar pedagógiai mozgalmakban. A Diesterweg nézeteit valló magyar pedagógusok voltak az 1868-i népoktatási törvény legkövetkezetesebb támogatói, de egyúttal bírálói is. Az 1868 utáni korszak oktatásügyi mozgalmában, a falusi néptanítók soraiban, a tanítóképzők igazgatói, tanárai és a megyei tanfelügyelők között, valamint a közoktatásügyi minisztériumban mindenütt megtalálhatók voltak. Szerepük és befolyásuk a népoktatás egészét átfogta és jelentős hatást gyakorolt a kor pedagógus közvéleményére.

Felkai László gimnáziumi igazgatóhelyettes (Budapest) „*Neveléstörténeti kutatások a magyarországi felnőttoktatás kezdeteiről*” című felszólalásában a kiegészítéstől az első világháború befejezéséig terjedő időszakra vonatkozó kutatásairól számolt be.

A téma kutatását három tényező indokolja. Először az, hogy a hivatalos közoktatáspolitikai és az ún. rendeskorúak számára működő oktatási rendszer tanulmányozása során állandóan beleütközünk az azon kívül eső, de hivatalosan elismert vagy támogatott iskolán kívüli oktatás adataival. A másik fontos tényező, hogy az uralkodó osztályok politikájával szemben harcoló munkásmozgalmi szervezetek idevágó működése az eddigénél nagyobb figyelmet érdemel. Végül bizonyosra vehető, hogy a múlt kutatásával értékes adatok nyerhetők mai felnőttoktatásunk számára.

A munkásmozgalomból és a radikális értelmiségből kiinduló iskolán kívüli nevelés egyik legjellemzőbb vonása az volt, hogy felhasználta a munkásság gyűlésein, sajtójában, kiadványaiban megfogalmazott, az iskolán kívüli oktatással kapcsolatos követeléseket arra, hogy támadja a korabeli hivatalos művelődéspolitikát és közoktatást. Ez érthető, mivel az uralkodó osztályok kultúrpolitikája éppen a városi és falusi proletárgyermekeket szorította ki a mindennapos iskolából. Elsőrendű fontosságú volt tehát az ő iskolán kívüli nevelésükről való gondoskodás.

Jelentős volt a szabadoktatás 1907-ben Pécsen rendezett kongresszusa, amelyen először találkoztak a munkásság képviselői és az őket támogató radikális értelmiségiek a hivatalos kultúrpolitika reprezentánsaival, és arattak az izgalmas, magasroptú szó- és gondolatpárbajban győzelmet. Ez a kongresszus kiemelkedő eseménye volt a munkásság harcának, amelyet a szabadoktatáson belül vívott, és jelezte azt az erőt, amely az 1918/19-es években politikai vonatkozásban is meg fog mutatkozni.

Radoslav Čurić, a Novi Sad-i egyetem tanára „a vajdasági népművelés és iskolaügy a népfelszabadító háború alatt” címmel tartott előadást.

Jiří Kyrašek, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Komenský Intézetének docense „*Comenius hagyatékának felhasználása a csehszlovák pedagógiában*” című előadásában rámutatott, hogy a csehszlovák kutatók az utóbbi években új képet kezdenek kialakítani Comenius munkásságáról, történelmi

hűségre és adekvát értékelésre törekedve. Ezzel úgy vélik, hogy megteremtik az előfeltételeket a Comenius nyomán kimunkálendő, új korszerű nevelésmélet kidolgozásához.

A panszofiát, azaz az *egységes és lezárt tudásra törekvést*, amelynek elvi indoka a párhuzamos rétegekből egymáshoz kapcsolt világ egységének alapeszméje, és amit eddig az elemzők éppen csak eltértek, gyakran viszont zavaró ballasztnak tekintettek, immár Comenius pedagógiai munkássága elméleti bázisaként fogják fel. Előtérbe kerül Comenius nagy rendszerező műve, a *Didactica Magna* panszofikus alapja. Kirajzolódik Comenius pedagógiai törekvéseinek *szociális reform-eszméje* az emberi dolgok nevelés révén elérhető megjavítása. Comenius *univerzalizmusát*, amit korábban didaktikai törekvéseinek realizmusát zavaró tényezőként értékelték, most úgy fogják fel, mint az egész ifjúság oktatásának demokratizálására irányuló törekvéseinek elméleti alapját.

Bajkó Mátyás egyetemi adjunktus (Debrecen) „*A munkára nevelés XIX. századi történetének kutatása a szocialista pedagógia szolgálatában*” címmel először az ipari forradalmak és a munkára nevelés összefüggéseinek elvi és kutatómódszertani problémáit elemezte, majd Tessedik Sámuel szarvasi iskolájáról és az ott alkalmazott munkára nevelési módszerekről értekezett. A továbbiakban Fáy András és Balázsházi János kiemelkedő, eddig nem eléggé méltányolt szerepére hívta fel a figyelmet. Végül Gönczy Pál zeleméri „polytechnikum”-át ismertette, amely saját korában hazai viszonylatban egyedülálló kezdeményezés volt.

Regős János tanítóképzőintézeti igazgatóhelyettes (Szombathely) hozzászólásában (*Vas megye határmenti állami népiskolái a századforduló idején*) kifejtette, hogy az itt levő különleges gazdasági, szociológiai és földrajzi viszonyok következtében nem valósult meg a határovezet vend és németajkú lakosságának erőszakos magyarosítása, pedig a hivatalos szervek hatalmas erőbefektetéssel igyekeztek ezt a céljukat elérni. Az állami népiskolákhoz fűzött remények itt sem igazolták azokat a különös gonddal és körültekintéssel megtervezett sovíniszta-nacionalista terveket, amelyeket az állami és megyei hatóságok meg akartak valósítani.

Balogh László főiskolai adjunktus (Budapest) hozzászólásában (*Hazai törekvések a pedagógia értékelméletének megalapozására*) hangoztatta, hogy a nevelés céljának a polgári pedagógia teoretikusai is kiemelkedő fontosságot tulajdonítottak. Következtesen képviselték azt a felfogást, hogy a nevelés céljának kitűzésénél mindig szükség van annak mérlegelésére, hogy mi az, ami a jövő nemzedék számára értékes, melyek, milyen jellegűek azok az értékek, amelyek alapján fel lehet építeni a pedagógia cél- és feladatrendszerét. Ennek eldöntése világnézeti kérdés, így kerül a pedagógia a filozófiával a legszorosabb kapcsolatba. Finánczy Ernő, Wessely Ödön, Kornis Gyula, Szelényi Ödön munkásságából világosan kitűnik ez.

Az értékelméleti idealizmus nagymértékben meghatározta a századfordulót követően létrejött polgári nevelési koncepciók elméleti irányát. A polgári pedagógia céltanának filozófiai megalapozásához adekvát világnézeti alap volt a transzcendentális idealizmus, melynek alapján az abszolút értékek: az igaz, a jó és a szép megvalósítására való törekvés szerepelt a nevelés céljaként. A nevelési célnak ez a teljesen elvont, formális, idő- és történelemfelettinek jelzett megfogalmazása a burzsoá osztályérdekek leplezésének egyik fontos eszköze volt. Igazi társadalmi, politikai funkciójára azonban akkor deríthetünk fényt, ha az ennek alapján megfogalmazott műveltségismény realizálásának útját végigkövetjük és tartalmát végigelemezzük a korabeli tantervek és tankönyvek anyagában.

Simon Gyula, a Magyar Pedagógiai Társaság főtitkára (Budapest) „*A magyar népi demokráciára vonatkozó kutatások a pedagógia fejlesztésének szolgálatában*” címmel mondta el hozzászólását. Az elmúlt 25 évre vonatkozó neveléstörténeti kutatások aktuálisak, hozzájárulnak a jelen feladatainak megoldásához. E kutatások azt mutatják be, hogyan alakult ki a szocialista pedagógia, milyen főbb eredményei, nehézségei, buktatói, kitérői voltak. A tanulság tehát itt érintkezik leginkább a mával, itt talán kézenfekvőbb, frissebb a jelen számára. Olyannyira, hogy az idevágó kutatások a tudományosan megalapozott neveléspolitikának nélkülözhetetlen részét képezik. Megállapításait közvetlen haszonnal mérlegelheti és tarthatja szem előtt a jelen pedagógiája. Több ok azonban arra int, hogy a közelmúltra vonatkozó kutatások nem tekinthetők egyedüli és kizárólagos meghatározóknak, hanem az egész neveléstörténeti folyamat áttekintése szükséges a jelen pedagógiájának fejlesztéséhez, ezen kívül a felhasználás függ a kutatás objektív értékeitől, s még ebben az esetben sem lépheti túl a történetiség szabta természetes határokat. E kutatómódszertani megfontolások után az előadó a kutatások több konkrét eredményét részletezte, majd a kutatási területén jelentkező sajátos problémákról, s a megoldandó feladatokról szólt.

Földes Éva zárszavában összefoglalta a kétnapos értekezlet legfontosabb tanulságait. Kifejezte azt a meggyőződését, hogy az értekezlet munkája is hozzájárul a szocialista pedagógia továbbfejlesztéséhez. Az itt felmerült tervek és elképzelések megvalósításában erőinkhez és lehetőségeinkhez képest mi, magyar neveléstörténészek is részt óhajtunk venni, és minden olyan törekvést támogatunk, amely a szocialista országok neveléstörténeteinek szorosabb együttműködését biztosíthatja.

*

A nemzetközi neveléstörténeti értekezlet, az ott elhangzott előadások és felszólalások jelentős mértékben meghatározzák a magyar neveléstörténeti kutatások további menetét. Az értekezlet során értékes új kapcsolatok jöttek létre a hazai és a külföldi kutatók között, s több javaslat született konkrét neveléstörténeti problémák nemzetközi tanulmányozására.

MAGYAR–OSZTRÁK TÖRTÉNETSZTANÁCSKOZÁS PÉCSETT

1968. május 23–25.

SOMOGYI ÉVA

A magyar Történelmi Társulat és a Kulturális Kapcsolatok Intézete a bécsi „Institut für Österreichkunde”-val közösen tudományos tanácskozást rendezett az Osztrák–Magyar Monarchia története utolsó ötven évének témaköréből. Az osztrák és magyar történészek már 1967 őszén találkoztak Grazban, hogy a kiegyezés 100. évfordulóján kicseréljék nézeteiket 1867-ről és a dualista állam néhány problémájáról. A pécsi megbeszélés ennek az eszmecserének volt a folytatása.

Dr. Pesta László, a Kulturális Kapcsolatok Intézetének alelnöke nyitotta meg a konferenciát, utalva az egykor a Habsburg birodalomban élt népek közös kulturális örökségére, s az együttműködés lehetőségére napjainkban.

A konferencia gazdasági problémák megvitatásával kezdődött. *Dr. Ferdinand Tremel*, a grazi egyetem professzora „Az 1867-es kiegyezés gazdasági következményei”-ről tartott előadást. A magyar történetírás eredményeire hivatkozott, amikor a kiegyezést az osztrák burzsoázia és a magyar nagybirtokos osztály kompromisszumának minősítette, de e megállapítást csak bizonyos korlátokkal tartotta elfogadhatónak. Magyarországon — mondotta — mindvégig a kiegyezést megkötő nagybirtokos osztály maradt hatalmon. Ausztriában a 70-es évek végén a burzsoázia kiszorult a kormányzásból.

A referátum elemezte a közös vám, valuta és kereskedelempolitika kérdéseit, a szabadkereskedelemtől a védvámrendszerre való áttérés folyamatát, azt, hogy a Németországgal, majd Nagybritanniával kötött gazdasági szerződések mennyiben szolgálták az egész Monarchiában az agrárérdekeket ill. a nagybirtokos osztály javát. Elemezte a Monarchia kereskedelmi kapcsolatait, különösen Németországgal és Olaszországgal, az osztrák–magyar tőke aktivizását a Balkánon (Románia és Bulgária irányában). Hangsúlyozta, hogy a Monarchia kereskedelmi mérlege a dualizmus első évtizedeiben meglepően kedvezően alakult. 1870 és 1905 között az évi mérleg általában 14%-os aktívummal zárult. 1906-ban hirtelen hanyatlás következett be, s 1913-ban már 25,2%-os volt a kereskedelmi mérleg passzívuma. Tremel professzor megállapította, hogy a világháború előestéjén a Monarchiában az ipar és a mezőgazdaság kb. egyensúlyban volt, mégis roppant feszültséget okozott az egyes terü-

letek nagy fejlettségbeli szintkülönbsége, amit a nemzeti ellentétek csak fokoztak.

A gazdaságpolitikáról a gazdasági fejlődés kérdéseire áttérve a referátum a mezőgazdasági termelés problémáit világította meg. Az 1870-es évek közepén az amerikai és az orosz gabona kiszorította a Monarchiát az európai piacról. A Monarchia védvámrendszer kiépítésével, monokultúrák kialakításával, a mezőgazdasági termelés és feldolgozás összekapcsolásával védekezett. Az ipari termelésben a birodalom nyugati felében a vas- és acélipar játszott vezető szerepet, Magyarországon a modern iparágak: a malom-, az elektro- és a vegyipar. A dualista korszakban Magyarország nemcsak behozta fejlődésbeli elmaradottságát, hanem egyes ágakban túl is szárnyalta Ausztriát. Ez utóbbi a konkurrencia korlátozására kartelleket hozott létre (amelyek a két állam termelési részesedését szabályozták) leányvállalatokat alapított Magyarországon az önálló magyar ipari fejlődés visszafogására. Konklúzióként Tremel professzor megállapította, hogy a magyar kormányok önző gazdaságpolitikája ellenére is az együttélés, a gazdasági közösség mindkét fél számára több hasznot hozott, mint amennyi hátrányt jelentett. Nem a gazdasági problémák vezettek a birodalom felbomlásához, hanem a kormányok tehetetlensége: nem voltak képesek megoldani a nemzeti köntösben jelentkező szociális problémákat.

Ruzsás Lajos a pécsi Dunántúli Tudományos Intézet osztályvezetője „A piac kiterjesztésének hatása a parasztgazdálkodásra a Dunántúlon 1918-ig” címmel tartott előadást. A piac hatását a parasztság felé — mondotta — a városok közvetítették. A XIX. század derekán a nyugat-európai városok gabonakereslete és a vasutak kiépülése a dunántúli városok sorsában változást idézett elő. A régi kereskedelmi városok egy része nem tudta megőrizni korábbi szerepét, de a korábban is jelentős városi központok mellé (Győr, Sopron, Székesfehérvár, Pécs) újak emelkedtek: Szombathely, Nagykanizsa, Kaposvár, Pápa. E városok gabonakereslete irányította a környező vidék paraszti árutermelését. Különösen érvényesült Budapest hatása, mivel az ország fővárosa egyre jelentősebb belső piacot is kínált. Budapest piaci keresletét az egykori mezővárosok utódai, a valamelyest kereskedelmi szereppel bíró agrártelepülések közvetítették. Ahol azonban ezeknek a településeknek az áruforgalma nem a paraszti, hanem a nagybirtok árutermelésére támaszkodott, ott számuk megfogyott.

A dolgozat statisztikai adatok, illetőleg azok alapján készített térképek segítségével kimutatta, hogy 1865—1895 között Kelet-Dunántúlon mint nőtt a szőlő- és szántóterület, majd a gabonakonjunktúra elmúltával, főleg 1895 után hogyan lassult a növekedés, ill. váltotta fel a gabonatermelést a marhatenyésztés.

Az előadások után számos érdekes korreferátum ill. hozzászólás hangzott el. *Kopasz Sándor* (Pécs) néhány dunántúli város fejlődését közigazgatásuk alakulásának elemzésével ragadta meg. *Babics András* (Pécs) a dunántúli közlekedési hálózat kiépülésének gazdasági következményeit vizsgálta. *Berend*

T. Iván (Budapest) a Monarchia balkáni gazdasági tevékenységéről szolt, különösen arról, hogy a birodalom balkáni tőkebefektetésében milyen volt a két birodalomfél tőkeexportjának aránya. *Hanák Péter* (Budapest) hivatkozva Tremel professzor előadására, vitatta, hogy a Monarchia kereskedelmi mérlegének passzivitása gazdasági elmaradásának jele lett volna. Tremel válaszában utalt arra, hogy Anglia és Franciaország kereskedelmi mérlege is a fejlődés egyes szakaszaiban passzív volt. A Monarchia azonban egy hosszú periódusban küszködött passzív kereskedelmi mérlegével, s ezen a háborúig már nem sikerült változtatnia. *Ránki György* (Budapest) Tremel előadására reflektálva, alapjában ma is helyén valónak tartotta a kiegyezés társadalmi tartalmára vonatkozó idézett megállapítást, bár — mint mondotta — szükséges a társadalmi-gazdasági és a politikai hatalom pontosabb megkülönböztetése. Magyarországon sem voltak változatlanok a hatalmi viszonyok a dualizmus teljes korszakában, és kérdéses, hogy vajon Ausztriában a jelzett időszakban valóban háttérbe szorult-e a kiegyezést megkötő burzsoázia. 1866-ban az osztrák kormány súlyos hitelhiánnyal küszködött — érvelt Ránkival szemben Tremel — szűksége volt az ipari és a pénzburzsoázia hathatós támogatására, s így ez az osztály jelentős politikai befolyáshoz jutott. Az 1870-es évek végének általános gazdasági fellendülése idején az arisztokrácia került előtérbe, (a liberális kormányt Taaffe nagybirtokosokra támaszkodó konzervatív minisztériuma váltotta fel.) — Ránki a továbbiakban a referátumtól eltérően értékelte a kartellek szerepét, valamint hangsúlyozta, hogy a gazdasági feszültség szerepet játszott a Monarchia felbomlásában. (— Ezt Tremel sem tagadta, csak a nemzeti szempontok elsődlegességét emelte ki.)

A konferencia második napján nagy érdeklődéssel kísért referátumot tartott *Alexander Novotny* professzor (Graz): „Az 1867. évi osztrák—magyar kiegyezés politikai következményei” címmel. A több szálon futó előadás központi gondolata a föderalista átalakítás problémája volt. Hohenwarth tervétől kezdve — mondotta Novotny —, amikor az osztrák miniszterelnök megkísérelte az ún. Fundamentalartikkel segítségével a dualizmust trializmussá szelíteni, a dualista és föderalista törekvések harca végigvonult a Monarchia történetén. Bár a magyar államférfiak szembenálltak a föderalizációval, mégis helytelen volna feltételezni, hogy ők akadályozták meg azt. Az uralkodó és az udvar, a hadsereg és a bürokrácia egyaránt a föderalizáció ellenzői voltak, s az ilyen irányú tervek egyébként egymásnak is ellentmondtak. A szláv népek nacionalizmusának megerősödése valójában a dualizmus állásait szilárdította, mert amint a szeparatista tendenciák felmerültek, a Monarchia vezető köreiben megerősödött a meggyőződés, hogy Ausztria és Magyarország szoros összetartozása a legjobb garancia a Monarchiának, mint nagyhatalomnak a fenntartására.

A századforduló után azonban a kiegyezési tárgyalások más képet mutattak, mint a korábbi évtizedekben. Különösen az osztrák fél élesen bírálta

a tárgyalások eredményét. A magyar függetlenségi párt bátorította más nemzetek szeparatista törekvéseit. A föderalizmust 1900 után — amikor éppen oly sokat vitatkoztak róla — a Monarchia nemzetei már nem gondolták komolyan. Ezekben az években már nem volt mód a birodalom megmentésére.

A Monarchia felbomlásának egy elemét villantotta fel az 1918-as pécsi pünkösdi felkelésről tartott korreferátumában *Farkas Márton* (Budapest). *Mérei Klára* (Pécs) azt vizsgálta, hogyan hatott a kiegyezés utáni évek gazdasági és társadalmi politikája a dunántúli parasztságra. *Angyal Endre* (Pécs) a referátum néhány gondolatát fűzte tovább. (Elmulasztott alkalmak kora volt-e a dualizmus?) *Diószegi István* és *Gonda Imre* (Budapest) a Monarchia külpolitikájának néhány elemét világították meg. Gonda cáfolta, hogy Andrássy tevékenységét a bismarcki tervek egyszerűen meghatározták volna. *Hanák Péter* azt fejtegette, hogy mélyreható demokratizálás nélkül nem volt lehetőség a föderalista átalakításra. Minden nemzeti reformnak szociális reform volt a feltétele, olyan szociális átalakítás, amit csak a polgári demokratikus forradalom teremthetett meg. A tétel megfordítása azonban nem feltétlenül igaz: a polgári demokratikus forradalom nem vezetett szükségképpen a birodalom föderalizálásához.

Galántai József docens (Budapest) előadása (Auszttria—Magyarország hadi céljai és a magyar kormány) azt vizsgálta, milyen szerepet játszott a magyar kormány a dualista Monarchia külpolitikájában és ennek következtében az első világháborúban. Rámutatott arra, hogy a kiegyezési törvények lehetőséget nyújtottak a magyar kormányoknak a külpolitika irányításában való részvételre, s a parlamentnek felelős kormányon keresztül, a képviselőház is közvetve hallathatta szavát külpolitikai kérdésekben.

Volt-e a magyar kormánynak az állandóan változó, a hadi eseményekhez alkalmazkodó hadi céljának állandó alapelve? — Igen. A Monarchia dualista struktúrájának a fenntartása és minden expanziós lehetőség ennek megfelelő kiaknázása. A Monarchia jövőjét illető osztrák program nem volt egységes. A vezetőkörök egy része Bécsben gondolt a trialista átalakításra. Az osztrák és a magyar hadicél közti különbség elsősorban erre a nézeteltérésre vezethető vissza. A referátum végezetül azt a kérdést vizsgálta, hogyan alakult a magyar kormány álláspontja a Monarchia Németországhoz való viszonyának kérdésében. A magyar kormányok a Németországgal való szövetséget képviselték, jóllehet tisztában voltak e szövetség árnyoldalaival.

A Monarchia-kutatás történészek által kevésbé művelt területét érintette *Mátrai László* akadémikus „Az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlásának kultúrhistoriai következménye” c. előadásában. Volt-e a Monarchiában együttélő népeknek közös kultúrájuk, valamiféle „Gesamtkultur”, amely a Gesamtmonarchie gazdasági-politikai bázisára épült? — Volt egy többé-kevésbé közös kultúra a szónak abban az értelmében, hogy e „közös kultúrában” a nemzeti

(népi) vonások olyan mértékben ötvöződtek, amelyen mértékben a közös élmények, az együttes tapasztalatok ezt lehetővé és szükségessé tették. A közös jelleg mögött azonban ott feszült a belső ellentmondás: a birodalom népei saját történetük bélyegét nyomták rá a kultúrára, s ezzel megbontották annak valóban közös jellegét. A referátum utalt a közös nyelv pozitív és negatív hatásaira, a középosztály életformájának azonosságára a Monarchia különböző nemzeteinél.

Az előadó Hoffmannstahl, Rilke és Kafka műveinek rokon és a Monarchia körülményei által meghatározott vonásait kereste. „E nagy művészek az elmagányosodás, az elidegenedés, az elmúlás klasszikusai voltak” — mondotta. Minden művészet benső összefüggésben van az elmúlás problémájával, s a századvégi Európa általános válsága ezt fokozatosan juttatta kifejezésre. De míg Proust a jelentől, amelyben él, Joyce a társadalomtól idegenedik el, Kafka önmagától. S Kafka csúcsa a Monarchia kultúrhistoriája egy sorozatának, amely Hoffmannstahltól Rilkéig át vezet hozzá. A referátum felvillantotta a prágai Kafka, a bécsi Musil, s a budapesti Krúdy művészetének közös jegyeit. Vizsgálódásainak konklúziója: „Az Osztrák—Magyar Monarchiának, mint gazdasági-politikai bázisnak a megingása majd megszűnése következtében a rajta nyugvó kulturális felépítmény is először válságba kerül, majd a szélsőséges irrealitás állapotába; ez magyarázza a fellépő, sokszor igen ritka kultúrhistoriai jelenségeket, amelyeknek azonban szükségszerűen fel kell lépniük minden hasonló történeti szituációban, nevezetesen: amikor egy nagy hatalom a valóságban már megszűnt nagyhatalom lenni, lakói tudatában még továbbélnek — hosszabb-rövidebb ideig — a megszokott, régi gondolkodási formák”

Anton Klein grazi professzor referátuma: „Az 1867-es kiegyezés kulturális következményei” elsősorban a nemzetiségi törvényekkel összefüggésben vizsgálta a kulturális fejlődés lehetőségeit a Monarchiában. E törvények (az osztrák decemberi alkotmány 19. tc.-e és az 1868-as magyar nemzetiségi törvény) bár a két „vezető” nemzet létéből indultak ki, a korabeli Európa jogviszonyai között szabad fejlődést biztosítottak a Monarchia nemzeteinek — mondotta Klein professzor. A referátum az oktatás, az oktatási intézmények fejlődését elemezte, s az 1869. évi iskolatörvényt a liberálisok nagy győzelmének, a konkordatum gyakorlati felfüggesztésének ítélte.

Klein professzor egyik megállapítását vitatva Szász Zoltán (Budapest) rámutatott arra, hogy a nemzetiségi politikusok támadták az 1868-as törvényt. A továbbiakban arról szólt (Mátrai László referátumához kapcsolódva), milyen szerepet játszott Bécs és Budapest a Monarchiában élő románok kulturális fejlődésében. Angyal Endre (Pécs) a Monarchia irodalmának és képzőművészetének néhány jellegzetes vonását világította meg. Más hozzászólók Pécs városának a századforduló kultúrájában játszott szerepéről beszéltek (Hárs Éva, Fényes Miklós).

Pécsi történész kollégáink a legnagyobb gonddal készítették elő a találkozót. Intézetükben vendégül látták az osztrák szakembereket, sikerült személyes kapcsolatokat teremteniök, s a két város, Graz és Pécs historikusai együttműködésének első lépéseit megtenniök. A konferenciának Pécs város tanácsa nyújtott otthont, s biztosította a munka teljes kényelmét, amiért ez alkalommal is köszönetünket kell kifejeznünk.

KÜLFÖLDI NEMZETKÖZI RENDEZVÉNYEK

TÖRTÉNETKUTATÁS – KÖZGAZDASÁGI KUTATÁS

Nemzetközi gazdaságtörténeti konferencia, Róma, 1968. április 20–22.

RÁNKI GYÖRGY

Az Olasz Kommunista Párt tudományos központja, a Gramsci Intézet adta a fenti címet annak a 3 napos nemzetközi gazdaságtörténész találkozóknak, amelyen számos olasz és külföldi történész vett részt. Már maga a témaválasztás is utal arra az elméleti frisseségre s tudományos kezdeményezőkézségre — amely egyébként az olasz marxistáknak az utóbbi évtizedekben mindig sajátja volt. Ez a témaállítás ugyanis, s még inkább a két vitaindító referátum azt a kérdést állította a vita középpontjába, miként hasznosíthatja, kritikailag megrostálva tényleges eredményeit, miként integrálhatja a marxista történetfeldfogás azoknak az új módszereknek, gondolatoknak, amelyek az utóbbi években a polgári közgazdaságtan bizonyos történeti aspektusa vizsgálataiban kialakultak és elterjedtek. A módszertani s elvi kérdések vizsgálata természetesen nem önmagában, hanem széleskörű történeti anyag megmozgatásán keresztül történhetett, amely a 16. századtól — a 19. századig, sőt egyes esetekben azon túl is terjedt, s a kollokvium alcímének — kapitalista fejlődés és a mezőgazdaság — megfelelően elsősorban azt a történeti szerepet igyekezett bemutatni melyet a különböző kapitalista fejlődéstípusokban a mezőgazdaság betöltött.

A találkozóra a rendező szervek nemcsak marxista történészeket hívtak. Mind az olasz, mind a meghívott külföldi vendégek között is jócskán akadtak más történeti felfogások — zömmel elsősorban a marxizmushoz közelálló, azzal bizonyos fokig szimpatizáló történészek — képviselői is. Mindez a vitát élénkebbé, eredményesebbé tette, az érvek és ellenérvek tudományos szembesítésére széleskörű lehetőséget nyitott, s kiküszöbölte a vita esetleges formális elemeinek lehetőségét. A két vitaindító közül az egyiket Renato Zangheri a bolognai egyetem professzora, az olasz Kommunista Párt történeti folyóiratának a *Studii Storici* főszerkesztője készítette, a másik Emilio Sereni az olasz Kommunista Párt egyik aktív politikai vezetőjének — aki azonban az olasz falusi viszonyok történetére s a jelen kérdésre vonatkozóan egyaránt széleskörű ideológiai s nemzetközileg értékelt tudományos tevékenységet fejt ki — tollából származott. Mindketten elsősorban elvi módszertani kérdéseket állítottak előtérbe.

Zangheri áttekintést nyújtva a modern nyugati gazdaságtörténeti irodalomról kiemelte azt — a nem egy nyugati polgári történész által is felismert ellentmondást — amely számos munka módszertani fejlettsége és elméleti szegénysége között mutatkozik. Másrészt utalt arra a módszertani újdonságra, amelyet az új, elsősorban angol-amerikai iskola nyújt, a korábban erősen descriptív jellegű polgári, s nem egyszer — sajnos — descriptív válni, bár a marxizmus igényével fellépő munkákkal szemben.

A gazdaságtörténetírás — mint viszonylag fiatal, jórészt a XIX. század közepétől keletkezett tudomány — szinte születését is a marxizmus keletkezésével kötheti egybe. Egyfelől azonban az idők folyamán kialakult és meghonosodott a polgári gazdaságtörténetírás, mely igen sok részeredmény, sok komoly átfogó munka ellenére is végső soron hagyományos disciplinává vált, s a szélesebb összefüggéseket, a fejlődés elvi kérdéseit, a termelési viszonyok és termelőerők kapcsolatának összefüggéseit, kölcsönhatásait kevésbé vizsgálta. A marxista gazdaságtörténetírás felmutatott néhány kimagasló és számos jó alkotást, s bár erősen kifejlődött benne a részletkutatások tisztelete, soha sem hanyagolta el az elméleti összefüggéseket. Mindezen eredmények ellenére fejlődésében tapasztalható volt olykor bizonyos egyoldalúság. Kérdésfeltevésai, elméleti és módszertani megközelítései erősebben történeti, mint közgazdasági jellegűekké váltak, s a termelőerők és termelési viszonyok bemutatásában, a politikai és szociális változások, valamint az objektív gazdasági folyamatok kölcsönhatásának ábrázolásában, olykor bizonyos túlhangsúlyozások is jelentkeztek. Zangheri egyenesen a politikai szociális változásoknak túlbecsüléséről, az objektív gazdasági folyamatok által való meghatározottságuk figyelmen kívül hagyásáról beszélt.

Ilyen körülmények között a modern polgári gazdaságtörténetírás — amelyben az új dinamikus közgazdasági elméletek hatására határozott célkitűzéssé vált az objektív gazdasági processzusok, a termelőerők fejlődésének tanulmányozása, többnyire a termelési viszonyok kérdésének tudatos vagy szándéktalan figyelmen kívül hagyásával együtt — jutott tehát el olyan közgazdasági összefüggések és módszerek alaposabb kidolgozásához, mint többek között a kvantifikáció, a közgazdasági modellek történeti alkalmazása. Kétségtelen — ha egy hosszabb dogmatikus időszak nem gátolta volna fejlődésében —, ezeket a kérdéseket a marxizmusnak kellett volna elsőként felvetnie, mint ahogyan például a 20-as évek szovjet tudományában mutatkoztak erre irányuló kezdeményezések. Most viszont bármilyen is a módszer eredete, s bárki is kezdeményezője, a marxista gazdaságtörténet, nem hagyhatja figyelmen kívül a tudomány új eredményeit. Emilio Sereni előadása nem utolsósorban erre utalt. Sereni egyfelől ismételt aláhúzta, hogy egyes polgári történészeknél az új módszertani megközelítések a termelési viszonyok alapvető kérdéseinek figyelmen kívül hagyásának elméleti megalapozását, s kimondottan szocializmus ellenes politikai célokat szolgálnak. Másfelől azonban arra

hívta fel a figyelmet, hogy az új közgazdasági módszerek esetében nem valami, a marxizmustól idegen módszernek a marxizmussal való összeegyeztetéséről van szó, hiszen a modellek, a kvantifikáció kezdetei már Marx Tőkéjében is fellelhetők. Marx ismert újratermelési sémái, alapozódván a híres fiziokrata Quesnay Tableau economiquejára, ennek klasszikus példáját nyújtják.

Sereni véleménye szerint Marx egyszerű és bővített újratermelési modellje a példa nemcsak arra, hogy lehet, de kell is a közgazdasági modelleket történetileg alkalmazni. Pontosabban tehát nemcsak funkcionális mennyiségi összefüggéseket kell kifejezni, de strukturális mennyiségi összefüggéseket is, azaz ezek az összefüggések csak akkor válnak tudományos értékűvé, ha kapcsolatukat a termelési viszonyok meghatározott rendszerével hozzuk összefüggésbe. Ahogy Marxnál is a két alapvető szektor közötti csere problémája mind kvalitatív, mind kvantitatív vonatkozásokat is tartalmaz, nemcsak adatokat, matematikai összefüggéseket, de azok meghatározottságát az adott tőkés struktúrával, kapitalista termelési viszonyok rendszerével.

Sereni fejtegetése teljes egyetértésre talált ami a közgazdasági modellek történeti alkalmazásának marxista lehetőségét illeti, Sereni fejtegetései egyetértésre találtak ateinketben is, hogy világosan meg kell különböztetni a strukturális és a funkcionális modelleket. Sereni véleménye szerint az utóbbiak ugyan a közgazdasági kutatás területén fontos összefüggések bemutatására alkalmasak, történeti alkalmazhatóságuk viszont vitatható. Mások — így többek között e sorok írója is — arra utaltak, hogy egy megfelelő funkcionális modell feltétlenül strukturális összefüggéseket is takar, s ha egyes polgári szerzők kizárólag a termelőerők fejlődésének vizsgálatára akarják modelljaikat korlátozni, az nem zárja ki, hogy a marxisták a funkcionális és strukturális összefüggések egységére felhívják a figyelmet, s a funkcionális modellt a termelési viszonyok figyelembevételével alkalmazzák. Természetes viszont, hogy a gazdaságtörténészeknek is mindig figyelembe kell vennie a történeti folyamatok egységét, a politikai, szociális, pszichológiai tényezők nagy jelentőségét, melyek kvantitativ nem megközelíthetők, viszont a fejlődési modellek elengedhetetlen tartozékai, nem egyszer döntő befolyásolói. Nyilván a marxista gazdaságtörténetírás nem eshet egyetlen modern nyugati irányzat bűvöletébe, nem gondolhatja, hogy a kvantifikáció s más módszerek helyettesíthetik az egységes, sokoldalú történeti kép analizálását.

A módszertani-elméleti kérdésekkel szoros összefüggésben nagy figyelmet szentelt az értekezés a mezőgazdaság problémáinak. Erről szólt a legtöbb olasz történész előadása és hozzászólása, evvel foglalkozott jórészt a lengyel és a szovjet történészek referátuma, s e kérdés egyik aspektusát világította meg Pach Zsigmond Pál előadása is: „A mezőgazdasági árutermelés irányai Magyarországon a XV—XVII. században”. A kitapintható csomópontok, a vitakérdések egyfelől a 16—18. század mezőgazdasági problémáival mint a kapitalista

korszak közvetlen előzményeivel, megalapozásának kérdéseivel foglalkoztak, másfelől a 19. század 20. század fordulóján a mezőgazdaságnak a kapitalista fejlődésben betöltött funkcióit érintették.

Az itáliai mezzadria a felesbérleti rendszer kérdése elsősorban abban az összefüggésben nyert sokoldalú értékelést, miért nem volt képes betölteni a kapitalizmus tényleges előkészítésének szerepét, miért képezte a földesúri reakció meghatározott rendszerében a termelőerők stagnálásának üzemi formáját. Ha sokban az itáliaitól eltérő formában, de jelentkezett ugyanaz a kérdés, a lengyel mezőgazdaságban is, amelyet Kula professzor felhalmozás nélküli mezőgazdaságként jellemzett ebben az időszakban. Pach Zsigmond Pál referátumában éppen azt emelte ki, hogy e korszak kelet-európai fejlődésében a stagnáció a döntő, s ennek társadalmi-gazdasági okait elemezve arra utalt, hogy a XVII. században szinte egész Európában — Anglia és Hollandia kivételével — jelentkező földesúri reakciót, refeudalizálódást téves lenne azonos módon kezelni; nyilvánvalóan más jelenségről van szó Itáliában, Franciaországban vagy Kelet-Európában. A jobbágyság második kiadása tipikusan keleteurópai jelenség. A felesbérleti rendszer történeti szerepét mint általában egyetlen meghatározott gazdasági tényezőt sem lehet önmagában értékelni, csupán a többi tényező együttes hatása dönti el a fejlődés irányát. Vajon az lesz a sorsa, mint Angliában, ahol a felesbérlet gyorsan tőkés gazdasággá alakult át, vagy mint a kontinens más országaiban, a fejlődés feudális gátjává, fékjévé válik.

Élénk vita bontakozott ki a porosz utas agrár fejlődés kérdésében. Zangherinak a mezőgazdaság kérdéseiről írt beszámolója Lenin idevonatkozó munkásságával kapcsolatban vetett fel néhány kérdést. Mindenekelőtt arra utalt, hogy véleménye szerint az orosz mezőgazdaság színvonala az 1861-es jobbágy-reformot követő fejlődés ellenére is sokkal alacsonyabb szinten állt, mint azt a századforduló körül a Kapitalizmus fejlődése Oroszországban című munkájában Lenin látni vélte. Zangheri hangsúlyozta, hogy éppen a forradalmak stb. tapasztalatai alapján maga Lenin is korrigálta korábbi véleményét 1907-ben. A jelenlevő szovjet történészek közül Ridjunszky vitatta ezt a korrekciót, illetve annak mértékét. A többi jelenlevő szovjet történész álláspontja viszont az orosz mezőgazdaságnak a kapitalista akkumulációban betöltött jelentéktelen szerepét húzta alá.

Zangheri Leninnek a porosz út fejlődéséről írt szavait Oroszországra vonatkozóan úgy értelmezte, hogy 1905-ig még egyáltalán nem bontakozott ki ténylegesen porosz utas fejlődés Oroszországban. Véleménye szerint az 1905—7-es forradalom éppen a két fejlődési út lehetőségét vetette fel, s a forradalom veresége után a sztolipini reformok indították el az orosz mezőgazdaságot a két változat egyikén, természetesen a porosz utas fejlődés útján. A bolognai történész azonban hangsúlyozta továbbra is, hogy a fejlődési típus azonossága mellett, milyen fontos, nem egy esetben döntő különbségek mutatkoznak a porosz utas

agrárfejlődés országokénti realizálódásában, a mezőgazdaság kapitalista fejlettségének színvonalában, s a mezőgazdaságnak egész tőkés gazdaságban betöltött funkciójában. Lenint idézte a következőkben, „lehetséges persze a kapitalista fejlődés egyik vagy másik típusa elemeinek legváltozatosabb kombinációja és csak menthetetlen vaskalaposok oldanak meg a felmerülő sajátos és bonyolult kérdéseket kizárólag azzal, hogy Marx valamely más történelmi korszakra vonatkozó egyik vagy másik véleményét idézik.” Leninnek ez a kritikus álláspontja természetesen sajátmagára is vonatkozik — idézhetjük egyetértően Zangheri megállapítását.

Sajnos a porosz út kérdése az idő hiány miatt már nem nyert kellő figyelmet a vitában. A mezőgazdaság szerepéről folytatott vita azonban, mint azt Hobsbawm, az ismert angol kommunista történész le is szögezte, így sem különbözött a megközelítés újszerűségét. Ez az újszerűség elsősorban abban állt, hogy régebben a marxista vizsgálat elsősorban arra irányult, hogy feltárja, miként hatol be a kapitalizmus a faluba, miként veti maga alá a mezőgazdaságot. Most viszont a mezőgazdasági forradalmat, de legalábbis a termelékenységet s a tőkefelhalmozás erős növekedését éppen az iparosítás szükségszerű feltételének tekintették, s azt vizsgálták, hogy a mezőgazdasági szektor modernizálódása mennyiben tekinthető a vezető tőkés országok esetében, a később kifejlődő kelet-európai országok gazdaságában, s a mai, még iparosodás előtt álló gyengén fejlett országokban a gazdaság s társadalom modernizálódása (s nemcsak a belső piac szempontjából) alapvető bázisának. Vajon egy ilyen mezőgazdaság hiánya helyettesíthető-e s ha igen, milyen formában helyettesíthető a növekedésben más elemekkel.

A konferencia gazdag gondolati anyagából ezúttal csak néhány különösen figyelemreméltó vitaszempontot emeltem ki, de talán ez is alkalmas néhány tanulság levonására.

Mindenekelőtt időszerű lenne, ha a fejlődés elméleti problémáival foglalkozó történészek és közgazdászok között az eddiginél hatékonyabb, szorosabb együttműködés alakulna ki. E két tudományág kutatói egymástól kissé elszigetelten dolgoztak, a közgazdászok ritkán próbálták jelen gazdasági problémáinkat történeti perspektívában vizsgálni, a történészek viszont, még a gazdaságtörténészek is, a történet-elméleti s módszertani kérdések mellett nem kellően kísérték nyomon a közgazdasági vizsgálatok új lehetőségeit.

Tanulságos volt a konferencia a tekintetben is, hogy ismételten felhívta a figyelmet a politikai és társadalmi faktor figyelmen kívül hagyásának a polgári gazdaságtörténeti iskolákban jelentkező veszélyeire, másrészt a politikai faktor szerepének olykor a marxista iskolán belül jelentkező túlhangsúlyozásának, egyoldalú beállításának hibájára.

Végül, de talán legelsősorban tanulságos volt a konferencia a tekintetben, hogy az olasz kommunista tudósok ismét aláhúzták; elengedhetetlenül szükséges, hogy az alapvető marxista tételekből kiindulva gyakorlatilag tanulmá-

nyozzuk a társadalmat és tudományt és engedjük a marxista gondolatot s gyakorlatot hadd terjedjen, fejlődjön szabadon. Mint Emilio Sereni zárszavában hangoztatta, a marxizmus nemcsak a 19. században, születésekor volt képes a kor leghaladóbb, legszínvonalasabb gondolatait magába integrálni, s magasabb szintre emelni, de ez a képesség meg van benne a 20. században is — akkor is, ha konzervatív erők a polgári tudomány ellen egyoldali álforradalmi jelszavakkal ezt ideig-óráig fel is tartóztatták, vagy olykor tartóztatják. A marxista gondolat fejlődésének elengedhetetlen követelménye újabb és újabb tudományos szempontokkal, eredményekkel való konfrontálása. A polgári nézetek tényleges tudományos leküzdésének, magasabb szinten való túlhaladásának, az ideológiai küzdelemnek ez lehet az egyetlen útja, de sikerének a biztosítéka is.

KRÓNIKA

1967. május 1—1968. április 30.

Osztály- és osztályvezetőségi ülések

A Filozófiai és Történettudományi Osztály 1967. május 24-én ülést tartott és az akadémiai közgyűlés határozata alapján megválasztotta az Osztályvezetőséget. Az Osztályülés ezután a tudományági szakbizottságok javaslatai alapján könyvkiadási kerettervű új művekkel egészítette ki, majd elfogadta a Nemzetközi Várostörténeti Bizottságba való belépésre vonatkozó javaslatot. Az osztályülés állást foglalt a Dunántúli Tudományos Intézet külső munkatársai ügyében, majd meghallgatta a Kivándorlás és emigráció történetének kutatását irányító bizottság beszámoló jelentését.

Az Osztályvezetőség 1967. szeptember 12-i ülésén kialakította az 1968. évi külföldi tanulmányutakra vonatkozó javaslatot, meghallgatta a közös kutatási témákban folyó munkákról készült tájékoztatót. Elfogadta a szaktudományi bizottságok összetételére vonatkozó javaslatot, majd állást foglalt néhány egyetemi kinevezéssel kapcsolatosan.

Az Osztályvezetőség következő ülését 1967. október 3-án tartotta. Elsőként foglalkozott a Tudományos Minősítő Bizottságnak a szakbizottságok összetételére vonatkozó javaslattal és állást foglalt doktori értekezés benyújtásának engedélyezése ügyében.

A Filozófiai és Történettudományi Osztály 1967. október 3-i ülésén kialakította az Osztály 1968. évi operatív és tartalék könyvkiadási tervét, majd az osztály- és osztályvezetőségi ülések éves programját.

Az Osztályvezetőség 1967. október 11-i ülésén elfogadta az osztályhoz tartozó intézetek tudományos tanácsainak összetételére vonatkozó javaslatot, majd állást foglalt az Osztályhoz tartozó folyóiratok szerkesztőbizottságainak összetételére vonatkozóan.

Ezután kialakította az elnöki jutalmakkal kapcsolatos javaslatot.

Az Osztályvezetőség 1967. november 17-i ülésén az Osztály idegennyelvű folyóiratai 1968. évi megjelentetésének ütemtervét jóváhagyta, majd állást foglalt doktorjelöltek tudományos munkásságának kérdésében, elfogadta a Pedagógiai Bizottság albizottsá-

gainak összetételére vonatkozó javaslatot és a következő osztályvezetőségi ülés napirendjét.

A Filozófiai és Történettudományi Osztály 1967. november 15-i ülésén a Történettudományi Bizottsággal együtt megvitatta és elfogadta a Történettudomány helyzete, eredményei és feladatai c. bizottsági előterjesztést, továbbá az 1965-ben megjelent történettudományi akadémiai kiadványok értékelését. Az Osztályülés ezután értékelte a többi tudományág 1965-ben megjelent akadémiai kiadványait.

Az Osztályvezetőség 1967. december 5-én ülést tartott. Elfogadta a Filozófiai és Pszichológiai Bizottság 1968. évi munkaprogramját, megvitatta és elfogadta a Kivándorlás és emigráció történetének kutatását irányító bizottság javaslatát, kialakította 1968. évi külön meghívási keretének felosztásáról és devizakeretének elosztásáról szóló előterjesztést.

Az Osztály vezetőségének 1968. január 23-i ülésén elfogadásra került a Pedagógiai Bizottság jelentése a pedagógiai kutatómunkával kapcsolatos elnökségi határozat végrehajtásáról. Az Osztályvezetőség ezután elfogadta a Pedagógiai Bizottság, a Régészeti Bizottság, a Művészettörténeti Bizottság 1968. évi munkaprogramját, kialakította javaslatát az 1968. évi akadémiai díjakra, majd megvitatta a történettudomány helyzetéről szóló felmérés határozati javaslat tervezetét, állást foglalt a Pszichológiai Szemle és a Pszichológia a gyakorlatban c. folyóirat szerkesztőbizottságainak újjaalakítására vonatkozóan.

A Filozófiai és Történettudományi Osztály 1968. február 20-án ülést tartott. Az ülés napirendjén a Régészeti Intézetnek az 1967. évi kutatómunkáról szóló beszámoló jelentése és az Intézet 1968. évi kutatási terve szerepelt. Ezután az Osztályülés meghallgatta a Magyar Történelmi Társulat centenáriumi rendezvényeiről, továbbá a Társulat 1967. évi egyéb rendezvényeiről szóló beszámoló jelentést és elfogadta a Társulat 1968. évi

munkatervét. Az Osztályülés végül foglalkozott a közgyűlés keretében sorra kerülő kibővített osztályülés előkészítésének kérdésével.

Az Osztályvezetőség 1968. március 20-án megvitatta az Osztályhoz tartozó régészeti folyóiratok szerkesztésének kérdéseit, kiala-

kította a közgyűlés keretében sorra kerülő kibővített osztályülésen elhangzó osztályvezetőségi beszámoló tervzetét. Végül elfogadta a Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság ülésének határozatairól szóló tájékoztatót és állást foglalt doktori értekezés benyújtásának ügyében.

Ünnepi ülések

Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztálya a Pszichológiai Tudományos Társasággal közösen 1967. október 30–31-én kétnapos tudományos ülásszakot rendezett a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójával kapcsolatban.

Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztálya, az MTA Történettudományi Intézete, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete és az ELTE Bölcsészettudományi Kara 1967. november 3-án ünnepi tudományos ülésen emlékezett meg a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójáról.

A Csehszlovák–Magyar Történész Vegyesbizottság 1967. november 25–28. között Budapesten, illetve Szegeden ülésezett. Az ülés napirendjén az 1968. évi munkaterv kialakítása szerepelt. Az ülés keretében megtartott tudományos rendezvényen a két ország két világháború közötti haladó történelmi hagyományainak megvitatására került sor.

Az MTA Történettudományi Intézete és az École Pratique des Hautes Études IV. szekciója 1968. március 26–29. között rendezte meg a francia–magyar gazdaság- és társadalomtörténeti kollokviumot Budapesten.

Hazai nemzetközi rendezvények

A Magyar Történelmi Társulat 1967. augusztus 23–28. között rendezte meg centenárius közgyűlését, amelyen számos külföldi történész is részt vett.

A Lengyel–Magyar Történész Vegyesbizottság és az MTA Történettudományi Intézete 1967. október 18-án tudományos ülést rendezett a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójával kapcsolatban. A tudományos ülés után a Vegyesbizottság Debrecenben ülésezett, amelyen kialakította a következő éves munkatervét.

Az MTA Filozófiai és Történettudományi

Osztálya, valamint Valláskritikai és Vallás-szociológiai Munkaközössége 1968. április 16–19. között Nemzetközi Valláskritikai Munkaértekezletet rendezett, amelyen a tudományág legfontosabb elvi és módszertani kérdéseit vitatták meg.

Az MTA Pedagógiai Bizottságának Neveléstörténeti Albizottsága 1968. május 12–15. között rendezte meg a szomszédos népi demokráciák neveléstörténeteinek bevonásával Nemzetközi Neveléstörténeti Munkaértekezletét.

Székfoglaló előadás

Szigeti József MTA lev. tag 1968. május 23-án „Törvény és norma viszonya az eszté-

tikai megismerésben” címmel székfoglaló előadást tartott.

Akadémiai díj

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége az 1968. évi közgyűlése alkalmával

Székely Endrénét, a neveléstudományok kandidátusát, a Budapesti Műszaki Egyetem pedagógiai tanszékének tanszékvezető docensét és

Szokolszky Istvánt a Budapesti Műszaki Egyetem pedagógiai tanszékének elhunyt docensét

„Didaktika” c. közös munkájukért az Akadémiai-díj II. fokozatával tüntette ki.

Intézeteink életéből

Filozófiai Intézet

A Filozófiai Intézetben 1967. november 13-án osztályvezetői értekezletet tartottak, amelyen kialakították az Intézet 1967. évi beszámoló jelentését.

A következő osztályvezetői értekezletet 1967. november 16-án tartották, amelyen megvitatták az MSZMP Agit. és Prop. Bizott-

ságának anyagát a tudományos és kulturális élet néhány kérdéséről.

Az Intézet Tudományos Tanácsa 1968. február 19-én megvitatta és elfogadta az Intézet 1967. évi munkájáról szóló beszámoló jelentést.

Az Intézet 1968. március 21-i osztályvezetői értekezlete megvitatta az Intézet távlati tervét.

A következő osztályvezetői értekezletet 1968. április 22-én rendezték, amelynek napirendjén az Intézet hároméves kutatási tervének megbeszélése szerepelt.

A fentiekén kívül az Intézet négy osztálya negyedévenként osztályvezetői értekezletet tartott, amelyeken az Intézet beszámoló jelentésének hároméves és távlati tervének megvitatása került sorra.

Az Intézetben 1968. március 14-én E. Heintel, a bécsi egyetem I. sz. Filozófiai Intézet igazgatója tartott előadást a bécsi filozófiai életről.

Történettudományi Intézet

Az Intézetben 1967. május 26-án soron kívüli osztályvezetői értekezletet tartottak, amelyen Pach Zsigmond Pál MTA lev. tag, igazgató tájékoztatta az értekezlet tagjait az Intézet jövő feladataira vonatkozó elgondolásairól.

1967. június 26-án az Intézet osztályvezetői értekezlete megvitatta az 1967. évi I. félévi jutalmazási javaslatokat.

A következő osztályvezetői értekezletet 1967. szeptember 18-án tartották, amelyen kialakították az Intézet 1967. szeptember—1968. december 31.— közötti operatív munkatervét, az egyes osztályok által rendezendő osztályülések programját, az 1967/68. évi állami ideológiai továbbképzés tervét.

Az 1967. október 20-i osztályvezetői értekezlet megvitatta a történelmi népszerűsítés műfaji lehetőségeiről szóló előterjesztést.

Az Intézet Tudományos Tanácsa 1967. november 17-én ülést tartott, amelyen megvitatta és elfogadta a Történettudományi Intézet és az ELTE Bölcsészettudományi Kara történeti tanszékei közötti együttműködésre vonatkozó előterjesztést, foglalkozott az 1849. utáni időszakra vonatkozó egyetemi tankönyv és jegyzet elkészítésének kérdéseivel, majd elfogadta a „Magyarország az abszolutizmus és dualizmus korában, 1849—1918.” c. egyetemi tankönyv elkészítésére vonatkozó előterjesztést.

Az Intézet osztályvezetői értekezlete 1967. november 2-án megvitatta az adminisztratív és gépelési munka javítására vonatkozó előterjesztést és kialakította az 1968. márciusi magyar—francia gazdaság- és társadalomtörténeti konferencia programját.

Az intézeti osztályvezetők 1967. november 13-i ülésén megvitatásra kerültek az I. magyar osztály munkájának kérdései.

1967. december 1-én osztályvezetői értekezletet tartottak, amelyen megvitatták az intézeti jutalmazás új szabályainak kialakítására tett előterjesztést.

Az Intézet 1967. december 11-i osztályvezetői értekezlete meghallgatta a Szovjetunióban készülő „Magyarország története” c. művel kapcsolatos feladatokról szóló tájé-

koztatót és foglalkozott az 1968. őszére tervezett olasz—magyar történész konferencia előkészítésének kérdéseivel.

Az Intézet osztályvezetői 1967. december 29-i ülésükön megvitatták a II. magyar osztály munkájának kérdéseit.

1968. február 5-én intézeti osztályvezetői értekezletet tartottak, amelyen megvitatták az intézet 1967. évi munkájáról szóló beszámoló jelentést és az Intézet 1968. évi munkatervét.

Az 1968. február 18-i intézeti osztályvezetői értekezlet megvitatta a III. magyar osztály munkájának kérdéseit.

Az Intézet Tudományos Tanácsa 1968. február 19-én ülést tartott. Az ülés napirendjén a feudáliskori magyar történet periodizációjának kérdéseiről készült jelentés, a magyar történet egyes korszakai kutatásának problémáiról szóló előterjesztés, továbbá az intézeti kutatómunka ütemtervének megvitatása szerepelt.

Az intézeti osztályvezetői értekezlet 1968. április 5-én megvitatta az egyetemes történeti osztály munkájának kérdéseit.

Az Intézet állami-ideológiai továbbképzési tervének első témájaként az intézeti kollektíva a mai polgári strukturalizmus társadalomtudományi irányzatát és ezen belül főleg történettudományi vonatkozásait vitatta meg 1967. december 6-án.

Az állami-ideológiai továbbképzés keretében 1968. február 26-án az Annales Économiques Sociétés Civilisations folyóirat történeti felfogása és annak kritikája került sorra.

1967. május 5-én H. L. Mikoletzky egyetemi tanár, a bécsi Hofkammer und Staatsarchiv igazgatója „Az osztrák és német polgárság útja a XX. században” címmel előadást tartott.

P. Arno NSZK-beli történész 1967. október 6-án a Történettudományi Intézet és a Földrajztudományi Intézet munkatársai, valamint az MTA Földrajzi Bizottságának tagjai előtt „A szinkronoptikai világtörténelem jellege és rokonsága a földrajzi ábrázolásmóddal” címmel tartott előadást.

B. F. Porsnyev szovjet professzor 1967. november 20-án az Intézetben előadást tartott a nemzeti és az egyetemes történelem kapcsolatának egyes kérdéseiről.

J. Kuczinsky, a berlini Német Tudományos Akadémia gazdaságtörténeti Intézetének igazgatója 1968. február 29-én az utolsó 120 év világnépszerűségi mozgalmáról és élelmezéséről tartott előadást.

A. Sz. Protopopov, a Szovjet Történészek Nemzeti Bizottságának alelnöke 1968. április 26-án előadást tartott az Intézetben „A Szovjetunió tevékenységének története a nemzetközi szervezetekben” címmel.

R. Mandrou, párizsi egyetemi tanár 1968. május 2-án „A művelődéstörténet módszertani kérdései” címmel tartott előadást.

J. M. Zsukov akadémikus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Társadalomtudományi Osztályának titkára 1968. május 22-én a Történettudományi Intézet és a Magyar Történelmi Társulat rendezésében a Magyar Tudományos Akadémián előadást tartott „A marxista történettudomány módszertani kérdései” címmel.

Régészeti Intézet

Az Intézet Tudományos Tanácsa 1968. február 7-én ülést tartott. Napirendjén az Intézet 1967. évi kutatómunkájáról szóló beszámoló jelentése és 1968. évi munkaterve szerepelt.

Az Intézetben a beszámolási időszakban az alábbi részlegvezetői értekezleteket tartották: 1967. szeptember 15-én megvizsgálták a jelenleg folyó intézeti ásatások helyzetét, 1967. december 8-án megvitatták az Intézet 1968. évi kutatási tervét; 1967. december 12-én jóváhagyták az 1967. évi kutató munkáról szóló beszámoló jelentést; 1968. április 26-án foglalkoztak az intézeti tudományos munkátsárok Intézeten kívüli munkájának kérdésével.

Az Intézetben az állami-ideológiai továbbképzés keretében 1968. január 26-án az új gazdasági mechanizmus kérdéseiről tartottak vitát.

Az Intézet kollektívája 1967. november 4-én ünnepi ülést tartott a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójával kapcsolatosan, majd 1968. április 3-án megemlékezett hazánk felszabadulásának 23. évfordulójáról.

Dunántúli Tudományos Intézet

Az Intézetben 1967. június 2-án tudományos vitaülést rendeztek a Pécsi Tanárképző Főiskola oktatóinak bevonásával az alkalmazott földrajzkutatás problémáiról.

1967. szeptember 4-én az Intézet dolgozói megvitatták „A Délkelet-Dunántúl helyi és mikroklímája” c. téma kutatásának állásáról szóló előterjesztést.

1967. november 5-én az Intézetben ünnepi ülést tartottak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából.

Az Intézet Tudományos Tanácsa 1968. január 31-én ülést tartott, amelyen megvitatta és elfogadta az Intézet 1967. évi munkájáról szóló beszámoló jelentést és az Intézet 1968. évi munkatervét.

Az állami-ideológiai továbbképzés keretében a beszámolási időszakban 4 továbbképzési napot tartottak, amelyen a nemzetközi munkásmozgalom és a nemzetközi politikai élet kérdései szerepeltek.

1967. május 16-án Berend T. Iván, egyetemi tanár, „A tökefelhalmozás problémája

Magyarországon az utolsó száz évben” címmel tartott előadást.

1967. október 13-án került sor a magyar felsőoktatás 600 éves jubileumi ünnepségére, amelynek keretében Babics András intézeti igazgató a regionális komplex kutatások kérdéséről tartott előadást.

1968. március 18-án Pécsi Márton MTA lev. tag, az Intézet Tudományos Tanácsának tagja tartott előadást az Amerikai Egyesült Államokban folyó földrajzi kutatásokról.

Pszichológiai Intézet

1967. június 3-án intézeti osztályvezetői értekezletet tartottak, amelyen kialakították az intézeti tudományos tanács 1967./68. évi munkatervét és az Intézet állami-továbbképzési programját.

1967. szeptember 9-én az Intézet osztályvezetői értekezlete foglalkozott a fiatal kutatók helyzetének, képzésének kérdésével, megvitatta az 1967. évi beszámoló jelentés készítésére vonatkozó előterjesztést és az 1967. évi külföldi kiküldetések tapasztalatait.

1967. november 7-én az Intézetben ünnepi megemlékezést tartottak az Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából.

1967. december 8-án az Intézet osztályvezetői értekezlete megvitatta az intézeti könyvtár munkáját.

Az Intézet Tudományos Tanácsa 1967. december 15-én ülést tartott, amelyen elfogadta az Intézet 1967. évi munkájáról szóló beszámoló jelentést.

Az Intézet tudományos tanácsa következő ülését 1968. január 26-án tartotta. Az ülés napirendjén „A korszerű orvosi pszichológia helyzete és fejlődési útjai” c. előterjesztés megvitatása szerepelt.

Az Intézet 1968. március 12-i osztályvezetői értekezletén megvitatták az Intézet műszaki részlegének munkájáról szóló beszámolót.

1968. március 15-én intézeti tudományos ülést rendeztek, amelyen megvitatták Semjén András: „Diszkrét célpont követési helyzetek összehasonlító vizsgálata különös tekintettel a pszichológiai refraktér periódus értelmezésére” c. referátumát.

Az Intézet állami-ideológiai továbbképzési tervének keretében 1967. június 9-én Tomka Imre „A magasabbrendű idegtevékenység és a pszichológia kapcsolatának néhány kérdése”, november 15-én Hegedűs András „A gazdasági mechanizmus szocialista alapjai”, 1968. január 12-én Lénárd Ferenc „A korszerű pedagógiai-pszichológiai kutatások kérdései” c. előadások hangzottak el.

Az Intézetben 1967. december 15-én T. Tomasevszky akadémikus (Varsó), a Lengyelországban folyó pszichológiai kutatásokról tartott előadást.

A bizottságok munkájáról

Filozófiai Bizottság

A Bizottság 1967. október 30-án ülést tartott. Az ülés napirendjén az 1965. évi akadémiai filozófiai kiadványok értékelése és az 1968. évi bécsi filozófiai kongresszus előkészítésére vonatkozó javaslat megvitatása szerepelt. A Bizottság ezután meghallgatta „A filozófiai kutatás helyzete és feladatai” c. akadémiai felmérésnek az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által megvitatott anyagával kapcsolatos tájékoztatót.

A Bizottság 1968. február 19-i ülésén elfogadta a Filozófiai Intézet 1967. évi kutatómunkájáról szóló beszámoló jelentést, állást foglalt az egyetemnek és főiskolák filozófiai kiadványainak értékelésével kapcsolatosan, majd meghallgatta a bécsi filozófiai világkongresszus és az 1968. májusában Budapesten sorra kerülő nemzetközi valláskritikai és vallásszociológiai munkaértekezlet előkészítéséről szóló tájékoztatót.

Történettudományi Bizottság

A Bizottság az elnökségi utasítás alapján folytatta a történettudomány helyzetének felmérésével kapcsolatos munkálatokat. 1967. szeptember 29-i ülésén megvitatatta a legújabb korról és a népi demokratikus korszak történetírásának problémáiról szóló elaborátumot, majd megvizsgálta a magyarországi egyetemes történeti kutatások helyzetéről, eredményeiről és megoldásra váró feladatairól szóló előterjesztést. Ezután megtárgyalta az akadémiai történész képzés problémáit, valamint a magyar történettudomány külföldi kapcsolatait, végül állást foglalt az 1970. moszkvai nemzetközi történész kongresszus programtervezetével kapcsolatosan.

A Bizottság következő ülését október 10-én tartotta. Folytatta a legújabb korról szóló előterjesztés és a magyarországi egyetemes történeti kutatások helyzetéről szóló összefoglaló jelentés vitáját, majd az Osztály számára készítendő összesítés szerkesztő bizottságát jelölte ki. Ezután állást foglalt a Nemzetközi Történész Bizottságban, a Nemzetközi Délesteurópai Történeti Társulatban, a Nemzetközi Reneszánsz Történeti Bizottságban, a II. világháború története nemzetközi bizottságában és a Nemzetközi Szlavisztikai Bizottságban való részvétel ügyében.

A Történettudományi Bizottság 1967. november 15-én az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályával közös ülésen vitatta meg „A történettudomány helyzete, eredményei és feladatai” c. előterjesztést, majd állást foglalt az 1965-ben megjelent történettudományi akadémiai kiadványok értékelését illetően.

A Történettudományi Bizottság Város-történeti Albizottsága 1968. február 18-i ülésén megvitatatta a Főváros száz. ill. ezeréves jubileuma megünneplésével kapcsolatos előterjesztést, elfogadta a Nemzetközi Város-történeti Bizottság munkájáról és az 1970. moszkvai nemzetközi történész kongresszus várostörténeti ülésének előkészületeiről szóló tájékoztatót és állást foglalt a várostörténeti munkák céltámogatásának kérdésében.

A Történettudományi Bizottság következő ülését 1968. május 27-én tartotta, amelyen meghallgatta a Filozófiai és Történettudományi Osztály 1967. évi operatív könyvkiadási tervének teljesítéséről, valamint az Osztály 1968. évi operatív és tartalékkönyvkiadási tervének állásáról szóló tájékoztatót, állást foglalt új műveknek a könyvkiadási kerettervbe való felvételéről és elfogadta az 1970. évi Moszkvai Nemzetközi Történész Kongresszusra készülő kötet szerkesztési és tartalmi kérdéseiről szóló előterjesztést.

Régészeti Bizottság

A Bizottság 1967. május 30-i ülésén „A régészettudomány távlati feladatai” c. előterjesztés és a múzeumi terület 1967/68. évi kutatási terveinek megvitatása szerepelt.

A Régészeti Bizottság következő ülését 1967. október 25-én tartotta, amelyen megvitatatta a magyar régészettudomány távlati kutatási tervdokumentációjának kialakítására vonatkozó javaslatot, az ősrégészet távlati kutatási tervét és állást foglalt a Nemzetközi Régészeti Unió Állandó Tanácsának 1968. évi magyarországi ülésével kapcsolatos teendőket illetően.

A Régészeti Bizottság elméleti és módszertani munkaközössége 1968. január 12-én megvitatatta Gazdapusztai Gyula: „Halomsírok gépesített feltárásának eredményei és tapasztalatai” c. referátumot.

A Bizottság 1968. február 2-i ülésén értékelte a régészeti folyóiratok 1964–67. évfolyamaival kapcsolatos tapasztalatokat, megvitatatta a támogatott kutatóhelyek 1967. évi eredményeiről szóló beszámoló jelentést, elfogadta az 1968. évi akadémiai támogatási keretek elosztásáról szóló tájékoztatót, majd állást foglalt „A régészettudomány helyzete, eredményei és feladatai”-val kapcsolatos akadémiai felmérési munkálatok teendőit illetően.

A Bizottság 1968. március 15-i ülésén megvitatatta az akadémiai felméréssel kapcsolatosan a klasszikus és ókori keleti régészet helyzetéről, a római régészet és az őskor kutatási feladatairól szóló előterjesztéseket.

A Bizottság 1968. április 26-i ülésén a népvándorláskor, a honfoglaláskor és az őskor helyzetének és feladatainak összegezését tárgyaló elaborátumokat vitatta meg.

Művészettörténeti Bizottság

A Bizottság 1967. október 31-én ülést tartott. Az ülés napirendjén az 1969. évi Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszus előkészítésének kérdései szerepeltek.

A Bizottság intézőbizottságának 1968. január 30-i ülésén megvitatásra került az 1968. évi akadémiai célhitelek elosztására vonatkozó javaslat, majd tájékoztató hangzott el az 1969. évi Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszus előkészületeiről.

A Művészettörténeti Bizottság 1968. április 16-i ülésén kialakította az Osztályi kiadvány kiadási keretrendszerének új művekkel történő kiegészítésére vonatkozó javaslatát, majd elfogadta a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1967. évi működéséről szóló évi beszámoló jelentést.

Pedagógiai Bizottság

A Bizottság 1967. május 29-i ülésén megvitatotta a Művelődésügyi Minisztérium utasítását az 1967. évi érettségi vizsgákról.

A Pedagógiai Bizottság 1967. október 30-án ülést tartott, napirendjén Nagy Sándor egyetemi tanár angol tanulmányútjáról szóló beszámoló, az Akadémiai Kiadónál 1965-ben megjelent pedagógiai művek értékelése és az 1968. évi bizottsági munkaprogram előkészítése szerepelt.

A Bizottság 1967. december 18-i ülésén megvitatotta a „Jelentés a neveléstudományi kutatások helyzetéről” c. előterjesztést és értékelte a Pedagógiai Bizottság elmúlt két évi publikációs tevékenységét.

A Bizottság 1968. február 26-án tartotta következő ülését, értékelte az 1966. évi „Tanulmányok a neveléstudományok köréből” c. művet, megvitatotta és elfogadta a nevelélméleti és neveléstörténeti albizottságok 1968. évi munkatervét.

A Pedagógiai Bizottság 1968. április 1-én

tartott ülésén a Magyar Pedagógia 1965–66–67-es évfolyamainak értékelése és a Pedagógiai Bizottság albizottságai munkatervének megvitatása szerepelt.

A Pedagógiai Bizottság 1968. július 3-i ülésén értékelte az 1968. május 12–15-e között Budapesten sorakerült Nemzetközi Neveléstörténeti Munkaértekezlet eredményeit.

A Pedagógiai Bizottság Nevelélméleti Albizottsága 1967. november 15-i ülésén megvitatásra kerültek: A nevelőmunka az általános iskola I–IV. ill. V–VIII. osztályaiában c. könyvek.

A Nevelélméleti Albizottság 1968. május 23-án értékelte az 1967. évi nevelélméleti kiadványokat.

A Pedagógiai Bizottság Neveléstörténeti Albizottságának 1967. május 23-i ülésén az 1968. évi Nemzetközi Neveléstörténeti Munkaértekezlet előkészítése szerepelt.

A Neveléstörténeti Albizottság következő ülését 1968. január 23-án tartotta, amelyen meghallgatta az Albizottság eddigi tevékenységéről szóló összesítést, a Nemzetközi Neveléstörténeti Munkaértekezlet előkészületeiről szóló tájékoztatót, kialakította az említett munkaértekezlet programját és elfogadta az albizottság 1968. évi munkatervét.

A Pedagógiai Bizottság Didaktikai-Metodikai Albizottságának 1968. március 11-i ülésén tájékoztató hangzott el az 1968. január 16–24 között Moszkvában tartott és az általánosan művelő iskolák kérdéseivel foglalkozó Nemzetközi UNESCO Szakértői értekezletről, majd az albizottság kialakította 1968. évi munkatervét.

A Didaktikai-Metodikai Albizottság 1968. május 20-án bemutató tanításon vett részt az Arany János 12 évfolyamos iskolában, majd ismerkedett a Pszichológiai Intézet pedagógiai-pszichológiai osztályának munkájával.

A társulatok munkájáról

Magyar Történelmi Társulat

A Magyar Történelmi Társulat elnöksége 1967. május 23-i ülésén foglalkozott a centenárius közgyűlés előkészítésével, augusztus 18-án a centenárius közgyűlés szervezési kérdéseivel, majd november 14-én értékelte a centenárius közgyűlést.

Az Elnökség 1968. január 24-i ülésén kialakította a Társulat 1968. évi munkatervét.

A Magyar Történelmi Társulat igazgató választmánya 1967. június 19-én tartott ülést, amelyen megvitatotta a centenárius közgyűlés elvi és szervezeti kérdéseit.

A Magyar Történelmi Társulat 1967. augusztus 22–25. között rendezte meg cente-

nárius közgyűlését, amelyen Berend T. Iván főtitkári beszámolójának elhangzása után részleges tisztújulásra került sor.

A centenárius közgyűlés keretében tartott tudományos tanácskozáson Ember Győző akadémikus, a Társulat elnöke, a „Magyar Történelmi Társulat 100 éve,” Pamlényi Ervin a Történettudományi Intézet osztályvezetője „A magyar történetírás fejlődése a felszabadulás óta,” Elek Lajos MTA lev. tag „Történeti ismeret és szocialista tudat” és Mátrai László akadémikus, osztálytitkár „A művelődéstörténet néhány módszertani problémája” címmel tartott előadást. A tudományos tanácskozásokhoz kapcsolódott az 1867 történelmi problémáiról rendezett be-

szelgetés az alább felsorolt és a közgyűlésen résztvevő vendégekkel: V. I. Sunkov, V. M. Turok-Popov, T. M. Iszlamo, A. A. Szolovjov (Sovjetunió), P. Avramov (Bulgária), A. Elian, J. Simonescu (Románia), G. Schilfert, W. Horn, N. Krause, H. Barthel, F. Klein, H. Radandt, R. Door, W. Jonas (NDK), St. Russocki, A. Betulani, I. Ihnatowicz, N. Budnicka, W. Domanowska-Slomczewska, J. Sadowski, F. Wypijewski, Csapláros István (Lengyelország), J. Koralka, M. Hübl, L. Tajták, M. Pisch (Csehszlovákia), M. Petrovič, D. Djordjevič, V. Bogdanov, F. Bikar, (Jugoszlávia), L. Péter (Anglia), B. Jelavich, Ch. Jelavič, R. Burke, P. Sugár, I. J. Léderer, J. F. Zacek, St. F. Galat (USA), R. Plaschka (Ausztria).

A Társulat a beszámolási időszakban az alábbi emléküléseket rendezte:

1967. május 31-én Miskolcon, amelyen Köpeczi Béla, MTA lev. tag: „Az ónódi trónfosztás és a nemzetközi helyzet” és R. Várkonyi Ágnes a Történettudományi Intézet osztályvezetője: „Az ónódi országgyűlés történelmi távlatában”, c. előadása hangzott el.

1967. november 3-án Budapesten az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályával közösen emlékülés a Nagy Októberi Szocializmus Forradalom 50. évfordulója alkalmából, amelyen Dolmányos István egyetemi docens „Eszmei viták, módszertani kérdések az Októberi Forradalom kutatásában” címmel tartott előadást.

1968. március 15-én Békéscsabán Fügedi Erik „Békéscsaba újjátelepítése” és Király István „Achim L. András parasztpártjának fő történelmi kérdései” címmel tartottak előadást.

A Társulat ezen kívül előadásorozatot tartott a magyar és egyetemes történelem kérdéseiről, a Társulat tanári tagozata pedig a középiskolai történelemtanárok számára rendezett továbbképző előadásokat.

A Társulat központi előadásait a vidéki csoportok (Győr, Pécs, Debrecen) rendezvényei egészítették ki.

Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat

A Társulat 1968. január 10-én tartotta közgyűlését, amelyen Horváth Tibor főtítkárral adott beszámolót a Társulat tevékenységéről, ezután került sor a Társulat érmeinek odaítélésére, a számvizsgáló bizottság és pénztáros jelentésének elfogadására, továbbá a számvizsgáló bizottság és a lelépő választmányi tagok helyének betöltésére.

A Társulat választmánya a beszámolási időszakban kétfizben tartott ülést: 1967. október 24-én elfogadta a Veszprémi Vándor-gyűlés programját és a januári közgyűlés előkészítésére vonatkozó javaslatot, 1968. január 10-én pedig kialakította a Társulat

1968. évi munkatervét és meghallgatta a tervezett vándor-gyűlés előkészítésének állásáról szóló tájékoztatót.

A Társulat elnöksége az alábbi üléseket tartotta: 1967. július 28-án kialakította a Társulat őszi programját, október 24-én elfogadta a Veszprémi Vándor-gyűlés programjával kapcsolatos előterjesztést és foglalkozott a januári közgyűlés előkészítésével; 1968. január 8-i ülésén elfogadta a Társulat első féléves programját, és a vándor-gyűlés tudományos ülésszakának tervezetét, és 1968. április 1-i ülésén foglalkozott a tagfelvételek és az éremtani szakosztály kérdéseivel.

A Társulat központi felolvasó ülésein, 1967. november 28-án Kákossy László: „Megemlékezés Dávid Antalról,” Szentlélek Tyhamér: „A császári helytartói palota,” Zádor Mihály: „A bizánci kapcsolatok hatása a magyar építészeti kialakulására,” 1967. december 6-án Castiglione László: „Római művészet Görögországban,” Vayer Lajos: „Giotto jubileumi freskója és a római hagyományok,” 1968. március 1-én B. Sely Kata-lin: „A szikáncsi lelet,” Horváth Tibor: „Kusán művészet Matura-i emlékei,” 1968. március 13-án Cs. Sós Ágnes: „Az egyházi építészeti újabb emlékei Zalaváron az újabb ásatások tükrében,” Voit Pál: „A római borromini ünnepségek és a „borrominiasmo” Magyarországon” címmel tartottak előadást.

A Társulat szakosztályai, a régészeti, művészettörténeti és az iparművészeti szakosztály a beszámolási időszakban folyamatosan, havonként tartottak szakmai előadásokat.

A Társulat 1967. május 26–27-én rendezte évi vándor-gyűlését Sopronban, amelyen Sallai Mariann–Nagypál Judit: „Sopron belvárosának műemléki rekonstrukciója,” Póczy Klára: „Sopron római kori topográfiája,” Nováki Gyula: „A soproni vörös sánc,” Holl Imre: „Sopron középkori erődítményei,” Dávid Ferenc: „Sopron középkori építészete,” Csatkai Endre: „Sopron festészete a XVI–XX. században” c. előadása hangzott el.

A vándor-gyűlés május 26-án Fertőrákos, – Balf – Hidegség – Hegykő – Fertőszéplak – Fertőd – Sopron útvonalon rendezett tanulmányi kirándulást, majd május 27-én az alábbi előadások hangzottak el: Bóna István: „A hegykői longobárd temető,” Török Gyula: „A sopronkőhidai avar temető,” Tomka Péter: „A sopron környéki avar temető elemzése” és Dienes István: „A szakonyi honfoglaláskori temető és gyepű kérdése”.

Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság

A Társaság 1967. november 20-án tartotta közgyűlését, amelyen meghallgatta Moussong Kovács Erzsébet főtítkárhelyet-

tes beszámolóját a Társaság tevékenységéről és a számvizsgáló bizottság jelentését, majd döntött néhány tagfelvételi kérelem ügyében.

A Társaság elnöksége 1967. július 4-i ülésén az október 30—31-i és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójával kapcsolatos tudományos ülésszak előkészítésével foglalkozott. Az elnökség a következő ülést 1968. február 22-én tartotta, amelyen kialakította a Társaság 1968. évi munkaprogramját, megvitatta a külföldi kongresszusokkal kapcsolatos szervezési munkákról szóló beszámolót és foglalkozott a munkapszichológia néhány kérdésével.

A Társulat vezetősége 1967. október 18-i ülésén megvitatta a közgyűlési beszámolót és döntött néhány tagfelvételi kérelem ügyében.

A Társaság munkapszichológiai szekciója 1968. április 28-án „Az emberi munkaerő megelőző védelme” témakörben tudományos ülésszakot rendezett.

A Társaság az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályával és Pszichológiai Bizottságával együtt 1967. október 30—31-én a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából tudományos ülésszakot rendezett, amelyen Kardos Lajos egyetemi tanár „A pszichológiában alkalmazott kutatási módszerek elvi kérdései” és Salamon Jenő egyetemi docens „A pszichológia módszertanának fejlődése a Szovjetunióban” címmel tartottak előadást. Az előadásokat korreferátumok egészítették ki.

A Társaság pedagógiai-pszichológiai és fejlődéslélektani szekciója, munkapszichológiai szekciója, orvosi (klinikai) pszichológiai szekciója, gyógypedagógiai pszichológiai szekciója és sportpszichológiai szekciója a beszámolási időszakban folyamatosan rendezett, általában havonként, tudományos előadásokat és felolvasásokat.

Könyveink

Filozófia

Kínai filozófia: Ókor III. kötet. (Filozófiai Írók Tára sorozat XXIV. kötet)

Tordai Zádor: Egzisztencia és valóság

Kónya István: A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy korszakban.

Müller Antal: Kvantummechanika és fizikai világgép. (Filozófiai tanulmányok sorozat 4. szám).

Adam Schaff: Bevezetés a szemantikába.

Tordai Zádor: Egzisztencia és valóság (francia) (Studia Philosophica sorozat 12. sz.)

V. P. Volgin: A társadalmi eszme fejlődése Franciaországban a XVIII. században.

Történettudomány

H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely a reformpolitikus (1763—1796).

Varga János: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849.

(Értekezések a történeti tudományok köréből sorozat 41. füzet.)

Molnár János: Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban (A polgári magyarázatok bírálata).

Szabad György: Forradalom és kiegyezés választútján

Szokolay Katalin: Az osztrák—magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején. (Értekezések a történeti tudományok köréből sorozat 42. kötet.)

Babics András: Az észak-mecseki kőszénbányászat története

Eperjessy Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon.

Kovács Endre: A Kossuth emigráció és az európai szabadságmozgalmak

Mályusz Elemér: A Thuróczy krónika és forrásai (Tudománytörténeti tanulmányok sorozat 6. sz.)

Serfőző Lajos: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a parlamentben 1922—1926.

E. Molnár: La politique d'alliance du Marxisme (1848—1889.) (Studia Historica 59. sz.)

Tilkovszky Lóránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—1941.

Tóth Ede: Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetek (1826—1874).

Régészet

Gerevich László: A budai vár feltárása

Kalicz Nándor: Északkelet-Magyarország korabronzkora és kapcsolatai. (Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn). (Archeologica Hungarica sorozat XLV. kötet.)

Moravcsik Gyula: Studia Byzantina

Patek Erzsébet: Urnasiros kultúra a Dunántúlon. (Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Archeologica Hungarica sorozat XLIV. kötet.)

Művészettörténet

Pigler Andor: A Régi Képtár Katalógusa I—II. kötet. (Katalog der Galerie alter Meister I—II.)

Radocsay Dénes: A középkori Magyarország faszobrai

Pedagógia

Tanulmányok a neveléstudományok köréből 1966.

Pszichológia

Pszichológiai Tanulmányok: X. kötet.

Horváth László Gábor: Új módszer a személyiség megismerésére.
 Ligeti Róbert: Gyermekek olvasászavarai (Dyslexia) (Pszichológia a gyakorlatban sorozat 8. sz.)
 B. Inhelder—J. Piaget: A gyermek logikájától az ifjú logikájáig.
 Magyar pszichológiai irodalom 1945—1966. (Összeállította: Benedek László)
 Meixner Ildikó—Justné Kéry Hedvig: Az

olvasástanítás pszichológiai alapjai (Pszichológia a gyakorlatban sorozat 10. sz.)
 J. Piaget—P. Fraisse—M. Reuchlin: A kísérleti pszichológia módszerei.
 Tóth Béla: Az irodalmi érdeklődés az olvasástanulás kezdetén (Pszichológia a gyakorlatban sorozat 11. sz.)
 Várnagy László: A személyiségformálás és a szakmaiság elve (Pszichológia a gyakorlatban sorozat 9. sz.)
 L. Sz. Vigotszkij: Gondolkodás és beszéd.

Külföldi vendégeink

Szovjetunió

V. P. Susarin történész, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájával kötött egyezmény alapján 1967. november 10-én kezdte meg öthetes egyezményes tanulmányútját.

B. F. Porsnyev történész, a Történettudományok doktora 1967. november 16-án az Osztály különmeghívási keretének terhére hétnapos tanulmányútra érkezett.

Hevesi Mária filozófus, a két akadémia közötti egyezmény alapján 1968. január 16-tól egyhetes tanulmányúton volt Magyarországon.

A. L. Protopopov, a szovjet történészek nemzeti bizottságának alelnöke és A. Sz. Csubarján, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Társadalomtudományi Osztályának tudományos titkára 1968. április 22-e és 29-e között Magyarországon tartózkodott és tárgyalásokat folytatott a Magyar Történészek Nemzeti Bizottságával.

Csehszlovák Szocialista Köztársaság

M. Vyvjalova történész, a Csehszlovák Tud. Akadémiával kötött egyezmény alapján 1967. június 5-től 20-ig tanulmányúton volt Magyarországon.

Z. Juck történész 1967. június 6-án kezdte meg háromhetes magyarországi tanulmányútját.

J. Sopko történész 1967. június 6-án háromhetes egyezményes tanulmányútra érkezett.

R. Marsina történész 1967. június 12—24. között magyar levéltárakban végzett kutatásokat.

K. Vadkerty történész 1967. június 19-től július 4-ig a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete budapesti különmunkahelyén dolgozott.

J. Tibensky történész 1967. július 3-án kezdte meg kéthetes egyezményes tanulmányútját.

V. Sakar régész, a Csehszlovák Tudományos Akadémiával kötött egyezmény alapján 1967. augusztus 7—21. között a magyarországi régészeti leleteket tanulmányozta.

K. Kučerova történész 1967. szeptember 19-én kezdte meg háromhetes egyezményes tanulmányútját.

L. Deák történész 1967. október 9—23. között Magyarországon végzett levéltári kutatásokat.

M. Koukolova történész a két akadémia között kötött egyezményes keret terhére 1967. október 9—24. között levéltári kutatásokat folytatott.

Néhai Fr. Bokes, a Szlovák Történettudományi Intézet budapesti különmunkahelye vendégeként 1967. október 16. és november 10-e között Budapesten dolgozott.

M. Krajcovic, M. Lavova és J. Ambrus történészek 1967. november 13—25 között egyezményes tanulmányúton voltak Magyarországon.

E. Fucikova művészettörténész 1967. november 20-tól november 30-ig a Szépművészeti Múzeumban és a Nemzeti Galériában folytatott kutatásokat.

J. Dubniczky, N. Hübl, D. Csizmadia, J. Mesáros történészek 1967. november 26-a és november 30-a között részt vettek a Magyar Csehszlovák Történész Vegyesbizottság budapesti és szegedi ülésén.

Z. Klanitza régész 1967. november 27-én kezdte meg négyhetes egyezményes tanulmányútját.

P. Ratkos történész 1967. november 29-én háromhetes egyezményes tanulmányúton vett részt Magyarországon.

A. Skorupova történész 1968. dec. 8—20 között levéltári kutatásokat végzett a budapesti levéltárakban.

K. Vadkerty, N. Vyvjalova, Z. Juck történészek 1967. december 11-én egyhetes magyarországi tanulmányútra érkeztek.

M. Krajcovic történész 1968. április 1—20. között háromhetes tanulmányúton volt Magyarországon.

O. Chmelova történész 1968. április 9—30. között a Szlovák Történettudományi Intézet budapesti különmunkahelyén dolgozott.

V. Sedlak történész 1968. április 16-án kezdte meg háromhetes egyezményes tanulmányútját.

Román Szocialista Köztársaság

E. Lazea történész, a két akadémia közötti egyezmény alapján 1967. június 12-e és július 10-e között levéltári kutatásokat folytatott Magyarországon.

S. Fuchs történész 1967. június 28-án kezdte meg egyhónapos egyezményes tanulmányútját.

A. Alexandrescu történész 1967. június 28-án egyhónapos egyezményes tanulmányútra érkezett.

T. Voinescu művészettörténész a két akadémia közötti egyezmény alapján 1967. december 17-től december 31-ig tanulmányúton volt Magyarországon.

S. Dimitriu régész 1967. december 28-a és 1968. január 10-e között magyarországi régészeti leleteket tanulmányozott.

S. Retegan történész 1968. január 25-én kezdte meg háromhónapos egyezményes tanulmányútját a Történettudományi Intézet vendégként.

S. Morintz régész 1968. május 1-től háromhetes tanulmányúton volt Magyarországon.

Lengyel Népköztársaság

S. Kiniewicz, F. Tych és A. Altmann történészek 1967. október 18–24. között részt vettek a Lengyel–Magyar Történész Vegyesbizottság budapesti és debreceni ülésén.

D. Dabrowsky történész 1967. november 16-án tíznapos tanulmányútra Magyarországra érkezett.

T. Tomasevskyzky akadémikus (pszichológus) 1967. december 5-én ötnapos tanulmányútra érkezett a Pszichológiai Intézet vendégként.

Német Demokratikus Köztársaság

H. Radant történész 1967. október 13-án egyhetes tanulmányútra Magyarországra érkezett.

J. Kuczynski gazdaságtörténész az Osztály külön meghívási keretének terhére 1968. február 7–12. között tartózkodott Magyarországon.

H. Barsch és G. Schulze filozófusok 1968. február 15–18. között konzultatív tanácskozást folytattak a Filozófiai Intézetben.

Egyéb országok

C. Laplace francia régész 1967. május 29-e és június 4-e között a CNRS-el kötött egyezmény alapján magyarországi régészeti anyagokat tanulmányozott.

K. A. Megill filozófus (USA) 1968. január 5-én kezdte meg 9 hónapos magyarországi tanulmányútját az MTA Filozófiai Intézete szervezésében.

Taiyyb Gökbilgin és Halik Inalesik történészek (Törökország) 1968. február 10-e és 17-e között a két állam közötti egyezmény alapján hazánkban tartózkodtak.

E. Heintel filozófus (Ausztria) 1968. március 11-én kezdte meg néhánynapos magyarországi tanulmányútját, az Osztály külön meghívási keretének terhére.

Külföldi tanulmányutak, kongresszusok

Szovjetunió

M. Somlyai Magda, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa a Szovjetunió Tudományos Akadémiájával kötött egyezmény alapján 1967. május 18-án tízhetes tanulmányútra a Szovjetunióba utazott.

Spira György, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa, a két akadémia közötti egyezmény alapján 1967. június 8-án kezdte meg háromhetes szovjetunióbeli tanulmányútját.

Farkas János, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa 1967. augusztus 15-e és 25-e között részt vett a Moszkvában megrendezett és a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom eszméinek hatása a szocialista országok fejlődésére” c. nemzetközi filozófiai konferencián.

Mátrai László akadémikus, az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának tit-

kára 1967. október 20-án az MTA Elnökségi Delegációjának tagjaként a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Elnökségének meghívására a Szovjetunióba utazott és részt vett a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójával kapcsolatos tudományos ülészen.

Garai László, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa 1968. február 1-én kezdte meg 1 éves szovjetunióbeli tanulmányútját.

Bartha Lajos, a Pszichológiai Intézet igazgatója 1968. február 20-án 6 hónapos tanulmányútra a Szovjetunióba utazott.

Benda Kálmán, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa 1968. március 29-ével kezdődően háromhetes egyezményes tanulmányútban részesült a Szovjetunióban.

Mátrai László akadémikus, a Filozófiai és Történettudományi Osztály osztálytitkára 1968. április 20-tól 27-ig az MSZMP KB dele-

gációjának tagjaként a Szovjetunióban tartózkodott.

Csehszlovák Szocialista Köztársaság

Erdélyi István, a Régészeti Intézet tudományos munkatársa 1967. augusztus 17-től augusztus 27-ig a nyitrai régészeti intézet vendégeként a szlovákiai ásatások leletanyagát tanulmányozta.

Ránki György, a Történettudományi Intézet helyettes igazgatója, Hanák Péter, Kovács Endre, a Történettudományi Intézet osztályvezetője, Gonda Imre, Katus László, Kolossa Tibor, Somogyi Éva, Vörös Antal, Spira György a Történettudományi Intézet munkatársai és Farkas Márton MTA főelőadó 1967. augusztus 27-e és szeptember 2-a között részt vettek a Szlovák Történettudományi Intézet rendezésében sorra került és az 1867-es kiegészítés témakörével foglalkozó nemzetközi történetész konferencián.

A Szlovák Pszichológiai Intézet 1967. szeptember 13–19. között rendezte meg a dunamenti országok pszichológia intézeteinek nemzetközi konferenciáját, amelyen Bartha Lajos, a Pszichológiai Intézet igazgatója, Tanczos Zsolt, Rókusfalvy Pál intézeti osztályvezetők és Marton Lajosné intézeti munkatársak vettek részt.

Szimonova Eugénia, a Régészeti Intézet tudományos munkatársa a Nyitrai Régészeti Intézet vendégeként 1967. szeptember 24-e és 29-e között Szlovákiában volt tanulmányúton.

Zimányi Vera, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1967. október 16-án háromhetes csehszlovákiai tanulmányúton vett részt.

Néhai Szokolosky István, az MTA Didaktikai és Metodikai Albizottságának elnöke 1967. november 1-től november 20-ig egyezményes tanulmányúton vett részt a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban.

Benczédi László, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa a két akadémia közötti egyezmény keretében 1967. november 8-án kezdte meg háromhetes szlovákiai tanulmányútját.

Angyal Endre, a Dunántúli Tudományos Intézet tudományos munkatársa 1967. november 20-tól december 10-ig egyezményes tanulmányúton tartózkodott a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban.

Incze Miklós történész, a Századok szerkesztőbizottságának tagja, a két akadémia közötti egyezmény alapján 1967. november 28-tól december 11-ig levéltári kutatómunkát folytatott cseh és szlovák levéltárakban.

Gerevich László, a Régészeti Intézet igazgatója a Szlovák Régészeti Intézet meghívása alapján 1968. január 24-től 28-ig részt vett az említett intézet nemzetközi konferenciáján.

Kovács Endre, a Történettudományi Intézet osztályvezetője 1968. április 9-től április 30-ig egyezményes keretben csehszlovák levéltárakban végzett kutatómunkát.

Román Szocialista Köztársaság

Szász Zoltán, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1967. június 18-án négyhetes egyezményes tanulmányútra a Román Szocialista Köztársaságba utazott.

Hermann István, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa részt vett Bukarestben a Román Filozófiai Intézet által rendezett nemzetközi etikai konferencián 1968. április 24–29. között.

Kolossa Tibor, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1968. április 25-től május 11-ig egyezményes tanulmányúton volt a Román Szocialista Köztársaságban.

Lengyel Népköztársaság

Györffy György, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1967. május 19-től tíznapos tanulmányúton volt a Lengyel Népköztársaságban.

Barkóczi Iлона pszichológus, az ELTE adjunktusa 1967. október 23-án kezdte meg 14 napos lengyelországi egyezményes tanulmányútját.

Kovács Endre, a Történettudományi Intézet osztályvezetője 1967. november 8-án háromhetes egyezményes tanulmányútra a Lengyel Népköztársaságba utazott.

Puskás Júlia, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa lengyelországi kéthetes tanulmányútját 1967. november 18-án kezdte meg.

Tihanyi József, a Filozófiai Szemle szerkesztője 1968. március 31-én 14 napos lengyelországi tanulmányútra utazott.

Német Demokratikus Köztársaság

Otta István vezérőrnagy, a Hadtörténelmi Intézet és Levéltár parancsnoka, Zsilák András, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatóhelyettese és Lackó Miklós, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa 1967. szeptember 20-tól 5 napos nemzetközi konferencián vett részt a Német Demokratikus Köztársaságban, amelyet a második világháború témaköréből rendeztek.

Salamon Ágnes, a Régészeti Intézet tudományos munkatársa 1967. november 7-én tíznapos tanulmányútra a Német Demokratikus Köztársaságba utazott.

Ságvári Ágnes, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa 1967. november 8-tól 11-ig részt vett a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordu-

lójával kapcsolatos berlini nemzetközi történetész konferencián.

Mátrai László, akadémikus, a Filozófiai és Történettudományi Osztály titkára az MTA Elnökségi delegációjának tagjaként 1967. december 11-én a két akadémia közötti egyezmény megkötésére a Német Demokratikus Köztársaságba utazott.

Benda Kálmán, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa 1967. december 14-től 1 hetes meghívásos tanulmányúton volt a Német Demokratikus Köztársaságban.

Szigeti József MTA lev. tag, a Filozófiai Intézet igazgatója, Márkus György és Tökei Ferenc, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársai 1968. március 24-től 27-ig részt vettek a Berlinben megrendezett Marx Károly jubileumi tudományos ülésszakon.

Kolta János, a Dunántúli Tudományos Intézet tudományos főmunkatársa 1968. május 4-től 7-ig részt vett a jénai nemzetközi gazdaságföldrajzi munkaértekezleten.

Egyéb országok

Ránki György, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese 1967. május 1-én tíznapos tanulmányútra az NSZK-beli Marburgba utazott.

Szigeti József MTA lev. tag, a Filozófiai Intézet igazgatója 1967. május 17-én a Kulturális Kapcsolatok Intézete szervezésében előadást tartott a bécsi Collegium Hungaricumban.

Heckenast Gusztáv, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1967. május és június hónapjaiban a Collegium Hungaricum (Bécs) ösztöndíjasaként ausztriai tanulmányúton vett részt.

Barkóczi László, a Régészeti Intézet tudományos főmunkatársa és Soproni Sándor a Magyar Nemzeti Múzeum osztályvezetője 1967. május 2—5. között részt vettek a Tabula Imperii Romani szerkesztőbizottságának római konferenciáján.

Tordai Zádor, a Filozófiai Intézet tudományos titkára 1967. május 24-én Freiburgba (NSZK) utazott és részt vett a T. de Chardin Társaság pódium vitáján.

Makkai László, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa 1967. június 1-én az eisenstadti (Ausztria) levéltár meghívására Ausztriába utazott és ott előadást tartott.

Ránki György, a Történettudományi Intézet helyettes igazgatója 1967. június 2—4. között részt vett a Nemzetközi Történettudományi Bizottság (CISH) római ülésén.

Pamlényi Ervin, a Történettudományi Intézet osztályvezetője 1967. június 7-én kététhetes ausztriai tanulmányútra utazott az Österreichisches Ost- und Südost Europäisches Institut-tal kötött egyezmény keretében.

Vayer Lajos, a Művészettörténeti Bizottság elnöke 1967. június 12—16. között Velenében (Olaszország) tartózkodott és részt vett a Nemzetközi Művészettörténeti Bizottság (CIIHA) elnökségi ülésén.

Nagy Tibor régész 1967. június 16-tól 24-ig Rómában tartózkodott az Association Internationale d'Archeologie Classique ülésén.

Zimányi Vera, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa az eisenstadti levéltár meghívása alapján 1967. június 20-tól háromhetes ausztriai tanulmányúton vett részt.

Ságvári Ágnes, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa 1967. augusztus 1-én háromhetes tanulmányútra a Német Szövetségi Köztársaságba utazott.

Zoltai Dénes, Timár Árpád és Vas Ida, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársai 1967. augusztus 19-e és szeptember 4-e között részt vettek az Alpbachban (Ausztria) rendezett népfőiskolai napokon.

Tordai Zádor, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa 1967. szeptember 2-án Franciaországba utazott a T. Chardin Társaság Vézelay-i konferenciájára.

Mozsolics Amália, a Magyar Nemzeti Múzeum osztályvezetője 1967. szeptember 4—8. között részt vett az Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques végrehajtó bizottsági ülésén.

Mátrai László akadémikus, a Filozófiai és Történettudományi Osztály titkára 1967. szeptember 4-én Liègebe (Belgium) utazott a Nemzetközi Filozófiai Intézet közgyűlésére és ott előadást tartott.

Kontha Sándor művészettörténetész a két állam közötti kulturális egyezmény keretében 1967. szeptember 6-tól háromhónapos franciaországi tanulmányúton vett részt.

Rédl Károly, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa 1967. szeptember 12—17-e között részt vett a Zwtzlben (Ausztria) rendezett nemzetközi filozófiai konferencián.

Kalicz Nándor, a Régészeti Intézet tudományos munkatársa 1967. szeptember 14-től kététhetes tanulmányúton vett részt Ausztriában.

Zoltai Dénes és Timár Árpád a Filozófiai Intézet tudományos munkatársai 1967. szeptember 17-től 26-ig Bécsben tartózkodtak az Europa-Haus nemzetközi konferenciáján.

Niederhauser Emil, a Történettudományi Intézet osztályvezetője és Kővágó László a Történettudományi Intézet munkatársa az École Pratique des Hautes Études háromhónapos párisi tanulmányútján vett részt 1967. szeptember 20-tól.

Belényessy Márta, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1967. szeptember 27-én az École Pratique des Hautes Études ösztöndíjasaként háromhónapos tanulmányútra Párisba utazott.

Pamlényi Ervin, a Történettudományi Intézet osztályvezetője és Borus József, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1967. szeptember 20–24. között részt vett a Munkásmozgalom története társaság Linz-i (Ausztria) konferenciáján.

Lackó Miklós, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa 1967. szeptember 29-én tíznapos tanulmányútra a Német Szövetségi Köztársaságba utazott.

Salamon Jenő, a Pszichológiai Bizottság titkára 1967. október 1-én kezdte meg négyhetes a Római Magyar Akadémiára szóló tanulmányútját.

Földes Éva, a Pedagógiai Bizottság elnöke 1967. október 1-étől az École Pratique des Hautes Études ösztöndíjasaként háromhónapos tanulmányúton vett részt Párisban.

L. Nagy Zsuzsa, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1967. október 4–november 2. között a Római Magyar Akadémia ösztöndíjasaként Rómában tartózkodott.

Mátrai László akadémikus, a Filozófiai és Történettudományi Osztály titkára és Hanák Péter a Történettudományi Intézet osztályvezetője 1967. október 5-e és 7-e között részt vettek a grazi (Ausztria) osztrák–magyar történész szimpóziumon, ezt követően Mátrai László akadémikus a bécsi Collegium Hungaricumban, Hanák Péter osztályvezető pedig Linzben tartott előadást.

Márkus László, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1967. október 9-én az Osztrák Ellenállási Mozgalom Dokumentációs Archivumának háromnapos bécsi szimpóziumára utazott.

Gerbner Máttyás, a Pszichológiai Intézet igazgatóhelyettese 1967. október 14-től háromhetes franciaországi tanulmányúton vett részt a CNRS keretben.

Ránki György, a Történettudományi Intézet helyettes igazgatója az Oxford-i (Anglia) Egyetem meghívására 1967. október 21–26. között az említett egyetemen előadásokat tartott.

Tamás György, a Filozófiai Intézet tudományos főmunkatársa 1967. október 27–29. között részt vett az Európai Filozófiai Tanácsok Akcióbizottságának bécsi konferenciáján.

Rácz Istvánné, a Pszichológiai Intézet tudományos munkatársa és Somogyi Éva, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1967. november 1-én kezdte meg 2 hónapos bécsi Collegium Hungaricumbeli tanulmányútját.

Benda Kálmán, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa 1967. november 5-én tizennégy napos tanulmányútra utazott az NSZK-beli Marburgba.

Katus László, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1967. november 11. december 10-e között Rómában tartózkodott a magyar akadémia ösztöndíjasaként.

Paulinyi Oszkár, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa 1967. november 30-a és december 3-a között részt vett a grazi (Ausztria) egyetem tudományos konferenciáján.

Makkai László, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa a torinói (Olaszország) egyetem meghívására 1967. december 24-én háromhetes tanulmányútra Olaszországba utazott.

Tordai Zádor, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa 1968. január 12–14. között részt vett a royaumonti (Franciaország) Nemzetközi Filozófiai Konferencián.

Timár Árpád, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa 1968. március 22-től kezdte meg négyhónapos bécsi tanulmányútját.

Sz. Ormos Mária, a Történettudományi Intézet tudományos titkára és Benda Kálmán a Történettudományi Intézet főmunkatársa a magyar történész delegáció tagjaként részt vett az 1968. március 15–22. közötti Párisban megrendezett magyar–francia történész kollokviumon.

Földes Éva, a Pedagógiai Bizottság elnöke az École Pratique des Hautes Études meghívására 1968. március 15-ével kezdődően kéthetes párisi tanulmányúton vett részt.

Haraszi Éva és Orbán Sándor a Történettudományi Intézet tudományos munkatársai 1968. április 7-én Sankt-Pöltenbe (Ausztria) utaztak és részt vettek az ottani történész napokon.

Lukács József az MTA Valláskritikai Munkaközössége vezetője 1968. április 8–12. között Genfben utazott az Egyházak Világtanácsának ülésére.

Kiszely István, a Régészeti Intézet tudományos munkatársa az Osztrák Régészeti Társaság meghívására április 16-a és május 7-e között Ausztriában tartózkodott és részt vett a longobárd telepek feltárási munkájában.

Pach Zs. Pál, MTA lev. tag, a Történettudományi Intézet igazgatója és Ránki György a Történettudományi Intézet helyettes igazgatója 1968. április 18–25-e között Rómában tartózkodott a Gramsci Intézet nemzetközi történész konferenciáján.

Pach Zs. Pál, MTA lev. tag, a Történettudományi Intézet igazgatója 1968. ápr. 26–máj. 3. között részt vett a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság Végrehajtó Bizottságának párizsi ülésén.

Disszertációs viták

Szántó Zsuzsanna „Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban” c. kandidátusi értekezését 1967. szeptember 18-án védte meg. Az értekezés opponensei Sziklai Sándor-né, Liptai Ervin és Kővágó László a történelemtudomány kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció a korábbi rész kérdésekkel foglalkozó tanulmányokkal szemben összefoglaló igénytel vizsgálja az oroszországi magyar hadifoglyok forradalmi küzdelmeit. Vizsgálata kiterjed a hadifogly táborokra, a hadifoglyok élet- és munkakörülményeire, politikai mozgalmaira és — legnagyobb terjedelemben — a hadifoglyoknak a polgárháború különböző frontjain játszott katonai szerepére. A szerző elsősorban a Szibériában, a keleti fronton és a távol-keleten harcoló internacionalisták küzdelmeiről nyújt újat. A munka széleskörű könyvtári és levéltári kutatást tükröz. Az elvi állásfoglalások helytállóak, megállapításai marxista történet szemléletet mutatnak, stílusa csiszolt. A jelölt a feldolgozott eredmények ellenére a maga elé tűzött átfogó jellegű feladatokat nem tudta megoldani. Főleg ebből következnek a munka szerkezeti egyenetlenségei is. A felhasznált archívumi anyag mennyisége indokolatlanul kisebb az egyéb anyagoknál. Ugyanakkor a szerző nem vette eléggé figyelembe a hazai feldolgozásokat. A bizottság a jelölt figyelmébe ajánlja az opponensi vélemények valamennyi kritikai észrevételének alapos átgondolását, mert a válaszban ez nem történt meg kellő mértékben. A disszertáció módszertani és tartalmi hiányosságai ellenére új anyagokkal gazdagítja ismereteinket és a feldolgozás mutatja a jelölt önálló tudományos munkára való képességét.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság javaslata alapján Szántó Zsuzsannát a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

Rozsnyai Ervin „Létezni vagy gondolkodni” c. kandidátusi értekezését 1967. szeptember 18-án védte meg. Az értekezés opponensei Huszár Tibor a neveléstudományok kandidátusa, Márkus György a filozófiai tudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Rozsnyai Ervin disszertációja meggyőző erővel tárja fel a polgári filozófia retrográddá válásának folyamatát, társadalmi és ismeretelméleti gyökereit. Helyesen elemzi a kierkegaardi „immanens transzcendencia” és a polgári én végtelen kettéhasadásának összefüggését, e kettéhasadás gondolati felszámolhatatlanságának okait és következményeit. Tanulmánya koncepciózus, mely filozófiai

elemzőkészséggel megírt munka, amelyet stiláris kulturáltsága is előnyösen különböztet meg az átlagos filozófiatörténeti munkáktól. Fogyatékosága, hogy az egyébként helyes filozófiai koncepciók egyöntetűsége, logikai tisztasága érdekében helyenként figyelmen kívül hagyja mind a kierkegaardi filozófia finomabb összetevőit, történeti változásait, mind pedig az imperializmus korabeli polgári filozófia irányzatainak sokszínűségét. Rozsnyai Ervin munkája komoly nyeresége marxista filozófiatörténeti irodalmunknak. Tanulmánya önálló gondolkodásról, problémáérzékenységről, alapos filozófiai műveltségről tanúskodik, egyértelműen bizonyítja filozófiai kutatómunkára való alkalmasságát.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Rozsnyai Ervint a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

Káldy Nagy Gyula „Magyarországi török adóösszeírások” c. kandidátusi értekezését 1967. szeptember 19-én védte meg. Az értekezés opponensei Sinkovics István és Makkai László a történelemtudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt kandidátusi disszertációja a marxista történetkutatás szempontjából rendkívül fontos témát tárgyal. A magyarországi török adóösszeírások ismerete és felhasználása nélkülözhetetlen feltétele az adott kor megismerésének. A török adóösszeírások forrásértékének kritikai vizsgálata jelentős lépéssel viszi előre a korábbi úttörő kezdeményezéseket. A jelölt eredményesen alkalmazza a török forrásoknak a megfelelő korú magyar forrásokkal való egybevetését. Ebben a vonatkozásban a további kutatások támpontot kínálnak az ilyen tárgyú további kutatások számára az opponensek véleményének és a vita anyagának figyelembevétele mellett. Ugyanígy fontos eredményeket tár fel a török adózási rendszer helyi jellegzetességeinek megismerése szempontjából és ezzel jelentősen hozzájárult a XVI—XVII. század magyar gazdasági és társadalomtörténetének alaposabb megismeréséhez. A disszertációt a bizottság kiadásra — esetleg idegen nyelvű kiadásra vagy bővebb ismertetésre — javasolja. E kiadás nagy segítséget jelentene a kor magyar kutatóinak és egyben a külföldi kutatóknak is.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Káldy Nagy Gyulát a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

Selmeczi József „Objektív igazság, vagy polgári filozófiai objektivizmus” c. kandidátusi értekezését 1967. szeptember 20-án

védte meg. Az értekezés opponensei Egerszegi Ferenc és Mona Gyula, a filozófiai tudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Selmeczi József kandidátusi értekezésének célkitűzése annak a figyelemre méltó problémának a megoldása, hogy lehetséges-e a tudományos megismerés objektív jellegéről beszélni, ha elismerjük a tudomány társadalmi meghatározottságát. A szerző a kérdésre helyes választ ad, amelyhez igényesen a szaktudományok eredményeit felhasználva, megvizsgálta a tudománynak a tárgyhóhoz való viszonyát, a társadalomhoz való kapcsolatát, a tudati képmás kettős viszonyának sajátosságait, az előbbi a hasonlóság, az utóbbit az okozati kölcsönhatás kategóriájával jellemezte. A disszertáció sok eredeti gondolatot tartalmaz, de emellett az értekezés önmagában is jelentős eredményt képvisel. A legértékesebb részek közé tartozik Mannheim tudásszociológiájának bírálata, amelynek során azokra az eredményekre támaszkodik, amelyeket a tudati képmás tárgyhóhoz való viszonyának gnoszeológiai elemzésekor nyert. Selmeczi József értekezése pozitív eredményeihez tartozik az eszmék gnoszeológiai elemzése jelentőségének hangsúlyozása, a tudati képmás társadalomhoz való viszonyának ontológiai természetének elemzése. A szerző ellenfeleivel szilárd marxista—leninista pozícióból vitatkozik, értekezésének lényeges vonása a marxista—leninista tanítás védelme. Az értekezés alapgondolatainak kifejtésénél érződik néhány kategória (ontológia, objektív külső stb.) tisztázatlansága. Sok gondolat sűrűsödik az értekezésben s ez helyenként kedvezőtlenül hat a stílusra, helyenként bonyolítás, néhol a túlzott tömörség megy a közérthetőség rovására. A mélyreható analízis nem párosul mindig ugyanolyan mélységű szintézissel. Mindent egybevetve a szerző bebizonyította a marxista filozófiai társadalomban való jártasságát, olvasottságát. Képes megfelelő elemző-kutatómunkára. Az értekezés olyan gondolatokat tartalmaz, amelyek a marxista filozófia bizonyos mértékű gazdagítását jelentik.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság javaslata alapján Selmeczi Józsefet a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

Hársing László „A plauzibilitás fogalma és a plauzibilis következtetések logikája” c. kandidátusi értekezését 1967. október 16-án védte meg.

Az értekezés opponensei Földesi Tamás a filozófiai tudományok doktora és Márkus György, a filozófiai tudományok kandidátusa volt.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Hársing László disszertációja a plauzibilitás fogalmának tisztázását és a plauzibilis követ-

keztetések fontosabb szabályainak vizsgálatát tűzte ki feladatául, különös tekintettel a teoretikus fogalmakat tartalmazó hipotézisek megalapozottságának értékelésére. A plauzibilis következtetések két alapvető típusát különbözteti meg: a döntéshoz vezető (decizionális) és az előnyben részesítő (preferenciális) következtetéseket. A szerző ezek számos változatát tárgyalja és szemlélteti, valamint egységes kalkulust dolgoz ki ezek tárgyalásához. A szerző Pólya György munkásságából indult ki és igyekszik azt marxista kritikai szempontok alapján továbbfejleszteni. Kritikailag hasznosítja Keynes, Reichenbach, Carnap, von Wrig eredményeit is. Hársing László, a plauzibilis következtetések elemzése során nem egy vonatkozásban, már most használható és módszertanilag termékeny gondolatot vet fel a teoretikus hipotézisek igazolását illetően. A disszertáció fogyatékosága: bizonyos fogalmak (induktív, deduktív következtetések stb.) nem teljesen egyértelmű használata, s kívánatos lenne a kalkulus interpretálásának finomítása is. A disszertációt úttörő témaválasztásáért, a szakirodalom széleskörű felhasználásáért, sok eredeti és helyes gondolatáért a bírálóbizottság a fokozat megadására érdemesnek tartja.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Hársing Lászlót a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

Mozsolics Amália „Bronzefunde des Kárpátenbeckens” c. doktori értekezését 1967. október 23-án védte meg. Az értekezés opponensei Szádeczky-Kardoss Samu, a nyelvészeti tudományok doktora, Harmatta János, a nyelvészeti tudományok doktora és Gazdapusztai Gyula, a történelemtudományok (rég.) kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Mozsolics Amália doktori értekezésében a Kárpát-medence középső bronzkori depotleletei adatainak közlésével és kritikai feldolgozásával hézagpótló munkát végzett. A bronzkor történetének tisztázásához jelentős lépést tett. Anyaggyűjtése e téren minden eddigit felülmúló teljességet eredményezett. Eredményeiből elsősorban a depotleeteknek a telepek és temetők leleteivel mutatkozó kapcsolatát és strarigráfiai párhuzamait kell megemlíteni. Az értekezés széleskörű tudományos távlatai miatt nemzetközi szempontból is értékes alkotás. A disszertáció és eddigi munkássága alapján a bizottság Mozsolics Amália részére a történelemtudomány (régészet) doktora fokozat odaítélését javasolja.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Mozsolics Amáliát a történelemtudományok (régészet) doktorává minősítette.

Turóczi Károly „Az Imrédy-kormány belpolitikája” c. kandidátusi értekezését

1967. október 15-én védte meg. Az értekezés opponensei Korom Mihály és Kónya Sándor, a történelemtudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Turóczy Károlynak az Imrédy kormány belpolitikáját tárgyaló disszertációja szerencsésen illeszkedik be a Horthy-rendszer társadalmi-politikai viszonyainak változását és kormányainak tevékenységét feldolgozó tanulmányok sorába. Eddigi tudományos eredményeinkhez képest új eredménynek számít a kormány működésének feltárása, törvényeinek, különösen a rendtörvényeknek, a fontos minisztertanácsi ülések anyagának és a parlamenti karoknak részletes bemutatása, a kül- és belpolitikai összefüggések kölcsönhatásába ágyazott elemzése. Bővíti ismereteinket a kormánypárton belül érvényesülő ellentétokról. E vonatkozásban a jelölt jó történeti érzékkel és szakmai hozzáértéssel dolgozta fel a feltárt új levéltári és sajtóanyagot. A bizottság véleménye szerint a jelölt nem oldotta meg meggyugtatóan Imrédy Béla politikai pályafutásában és kormányának belpolitikájában 1938 őszén bekövetkezett éles fordulat kérdését. Teljesebb lenne a kép, ha a dolgozat áttekintést nyújtott volna a társadalmi-politikai küzdelmekről és a forradalmi munkásmozgalomnak a fasiszta előretörés ellen vívott harcáról.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság egyhangú javaslata alapján Turóczy Károlyt a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

Arató Ferenc „A termelési ismeretek néhány általános iskolai tantervi problémája” c. kandidátusi értekezését 1967. október 17-én védte meg. Az értekezés opponensei Veress Judit és Kőte Sándor, a neveléstudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció alapot és értékes szempontokat nyújt az általános iskolai termelési ismeretek tantervi koncepciója továbbfejlesztéséhez. Újszerűen elemzi és körülhatárolja a termelési ismeretek fogalmát, összevetve a politechnikai képzés és munkaoktatás fogalomkörével. Összefoglalja a termelési ismeretek oktatásának problémátörténetét, s különös részletességgel tárgyalja a termelés hazai történeti fejlődését az elmúlt száz évben, mai fő vonásait, összevetve az időszakok magyar tanterveit, a kor termelési igényeivel, a termelési ismeretek nyújtására alkalmas valamennyi tantárgy tüzetes vizsgálatával. A gyermek oldaláról is behatóan elemzi a termelési ismeretek oktatásának általános iskolai tantervi követelményeit, figyelembe véve az érintett korosztály érdeklődésének irányát és színvonalát, megismerési, elsajátítási képességeinek határait. A disszertáció új tantervi hipotézist fogalmaz meg, a termelési

ismeretek nyújtására, az általános iskola jelenlegi művelődési struktúrájának továbbfejlesztésével. Azt javasolja, hogy az általános iskolai képzés tartalmát, tantárgyait, az egész képzés rendszerét, logikáját koncentrikusan hozzuk közelebb hazánk valóságos gazdasági életéhez, termelési körzeteihez, termelési ágainak munkafolyamataihoz, technológiájához. Ebben látja az általános iskola életre előkészítő szerepének egyik fő feladatát.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Arató Ferencet a neveléstudományok kandidátusává minősítette.

Licskó György „Munka és erkölcs” c. kandidátusi értekezését 1967. október 24-én védte meg. Az értekezés opponensei Fukász György és Judi István, a filozófiai tudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Licskó György témaválasztása helyes és időszerű. A marxista munkaerkölcs filozófiai alapvetése a szocializmus építésének jelen szakaszában fontos elméleti és gyakorlati kérdés. E probléma filozófiai, közgazdasági, erkölcsi stb. vonatkozásainak elemzése mindinkább előtérbe kerül. E kutatásoktól a társadalom a gyakorlatban is felhasználható következtetéseket igényel. A téma kifejtéséhez szükséges irodalmat a szerző alaposan feldolgozta. Licskó nem ragadt meg a marxizmus klasszikusai e témával kapcsolatos álláspontjainak ismertetésénél, hanem azokat a mai feladatok megoldásához szükséges ismereteknek tekintette. A polgári álláspontok kritikáját is arra használta fel, hogy rámutasson a munka és erkölcs jelen állapotából és fejlődéséből következő feladatokra. A munka legfőbb erénye: a tényleges munkafolyamat, valóságos történelmi állapottal vezeti le az etikai problémákat, s nem adott etikai normákból következtet vissza ezek társadalmi előfeltételeire. A munka és az erkölcs viszonyának alapjait kielégítően analizálja, de analizésben nem épít elég sokoldalú vonatkozásokat az etika konkrétebb problémáira való átmenetre.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság javaslata alapján Licskó Györgyöt a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

Berecz János „A magyarországi ellenforradalom 1956-ban és szétzúzása a Szovjetunió segítségével” c. kandidátusi értekezését a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Akadémiáján védte meg 1967. november 1-én.

A Tudományos Minősítő Bizottság a fokozatot honosította és Berecz János részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot ítélte oda.

Zoltai Dénes „Ethosz és affektus” c. kandidátusi értekezését 1967. november 4-én védte meg. Az értekezés opponensei Újfalussy József, a zenetudomány kandidátusa és Huszár Tibor, a neveléstudományok kandidátusa.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Zoltai Dénes Magyarországon elsőnek vállalta a zeneesztétika történetének átfogó igényű marxista elemzését, s e vállalkozás a nemzetközi marxista irodalomban is igen nagy jelentőségű.

A disszertáció átfogja a zeneesztétika fejlődéstörténetét az antik kezdetektől Hegelig. A zeneesztétika történelmi fokozatait a társadalmi valóság részeként a társadalmi folyamatok kölcsönhatásában, a zenei gyakorlattal, a filozófiai áramlatokkal összefüggésben marxista elméleti alapon fejti ki, az egyes kategóriák a valóságos történelmi folyamatok helyes absztrakcióiként állnak elő, s ezáltal e munka jelentősen hozzájárul mai vitáink, problémáink megalapozottabb elemzéséhez is. Mind zeneesztétikailag, mint filozófiailag megalapozott átfogó, önálló mű. Alapkonceptója mind az egész gondolat végigvitelében, mind a részletek elemzésében termékenynek bizonyult.

A jelölt opponenseinek adott magas színvonalú, árnyalt válasza biztosíték arra, hogy a vita során elhangzott észrevételeket műve folytatásában érvényesíti.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú véleménye alapján Zoltai Dénest a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

Lick József „A személyiségelmélet néhány filozófiai alapp problémája” c. kandidátusi értekezését 1967. november 15-én védte meg. Az értekezés opponensei Wirth Ádám és Farkas Endre, a filozófiai tudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Lick József kandidátusi értekezése érett, önálló munka. A marxista személyiségelmélet kérdéseiről az elmúlt években széleskörű vita folyt. A jelölt dolgozata felelősségteljes állásfoglalás e polémiában. Gondolatmenetét a történelmi materializmus alapelveiből bontja ki: e fontos alapelvek érvényesítése érdekében támaszkodik a szaktudományok — mindenekelőtt a lélektan korszerű eredményeire. Bár a jelölt egyes kérdéseket vázlatosan oldott meg, s ezért polémikusan kifejtett véleményét nem minden kérdésben argumentálta kielégítően, a munkát alapvetően az eredmények; elvszerűség, gazdag anyagismeret, önálló elemzőkészség jellemzik. Beható vita folyt arról: jogosult-e kettős kiindulópontból vizsgálni a társadalom és egyén viszonyát, vagy pedig en az marxizmus nézőpont metafizikus kettészakítását jelenti. A jelölt válaszában hangoztatta a marxizmus antropológisztikus felfogásával szembeni

álláspontját. Az opponensek és a bírálóbizottság többsége a jelölt választát elfogadta.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság javaslata alapján Lick Józsefet a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

Bónis Éva „A Gellérthegy-tabáni késővaskori telep” c. kandidátusi értekezését 1967. november 20-án védte meg. Az értekezés opponensei Mocsy András, a történelemtudomány (régészet) és Barkóczy László, a történelemtudomány (régészet) kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy B. Bónis Éva eddigi munkásságát a megbízható tájékozottság jellemzi. A disszertáció szempontjai sokrétűek, okfejtése világos, fegyelmezett. A Gellérthegy-tabáni telep feldolgozása során behatóan elemzi és értékes, új adatokkal gazdagítja a római hódítás körüli idő történetét, elsősorban a telep ös-lakosságának szempontjából. Kiemelendő, hogy a disszertáció 1. a LT—D kor első monografikus összefoglalása Magyarországon és mint ilyen, nélkülözhetetlen tanulmány. 2. Megnyugtató eredményre jut e periódus kezdetét és végét illetően. 3. megállapítja e periódus kultúrájának helyét a Kárpát-medencében, és kapcsolatait. 4. Mindezekre építve elsőként rajzolja meg az időszámítás előtti első század történetét a Dunántúlon.

Módszerében a minden rendelkezésre álló (régészeti, történeti, nyelvészeti, éremtani) forrásanyag felhasználása a komplex kutatás igényeit teljesen kielégíti.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján B. Bónis Évát a történelemtudomány (régészet) kandidátusává minősítette.

Heller Ágnes „Az aristotelesi etika és az antik ethos” c. doktori értekezését 1967. november 21-én védte meg. Az értekezés opponensei Szemere Samu, a filozófiai tudományok doktora, Falus Róbert, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, Huszár Tibor a neveléstudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Heller Ágnes doktori disszertációja az egész görög filozófiai-etikai gondolkodás történetébe beágyazva tárgyalja Aristoteles etikáját, s ennek főszmjét, a középértékelméletet. Műve számos vonatkozásban jelentős új gondolatokkal gazdagítja az antik filozófiáról a korábbiakban kialakított marxista értelmezést. A klasszikus attikai filozófiát, a szofistáktól Platonig, az athéni polisz V. századvégi—IV. századi válságából kiindulva magyarázza s ennek alapján jut el a szokrá-tészi morális magatartás és Platon filozófiai fejlődésének új koncepciójához. Aristotelés a makedón fejlődés adta új lehetőségek között haladja meg az attikai válságtudatot, felhasználva ehhez az ioniai fejlődés más típusú

gondolati örökségét is. Ezen az alapon ismeri fel Aristotelés természeti és társadalmi lét különbségét s az ember társadalmi ontológiájának egyes lényeges vonásait, elsősorban a munkateleológia szerkezetét, amelyre etikai koncepciója épül. E gondolatokból kiindulva ad a szerző részletes, összefüggő képet Aristotelés etikájáról, nyomon követve ennek a jövőbe mutató vonásait, rámutatva az antik fejlődés zártságából adódó korlátaira, így módon a történeti analízist a marxista etika egyes problémáinak pozitív kidolgozásával kapcsolva egybe. Elsősorban a moralitáskategória értelmezésével szemben azonban felhozható, hogy mivel csak az attikai anyagon elemzi, ennek teljes elméleti tartalmát nem tudja kellő árnyaltsággal kibontani. A szerző módszerét — a filozófiai szövegek értő analízisén túl — a filozófiai problematikának a társadalmi fejlődésbe való beágyazása, az adott kor önkultúrájával való szerves összekapcsolása, azaz a történetiség marxi módszerének alkotó alkalmazása jellemzi. Az előforduló pontatlan megfogalmazások, filológiai tévedések a mű etikátörténeti lényegét nem érintik.

Vitatott kérdések: A filozófiai és filológiai interpretáció viszonyának kérdése. A bírálóbizottság véleménye szerint az érintett kérdést helyes lenne az érintett szakmák képviselőinek részvételével — a disszertációtól függetlenül — megvitatni.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Heller Ágnest a filozófiai tudományok doktorává minősítette.

Németh Lajos „Csontváry Kosztka Tivadar” c. doktori értekezését 1967. november 23-án védte meg. Az értekezés opponensei Fülep Lajos MTA lev. tag, Zádor Anna, a művészettörténeti tudományok doktora, Áraði Nóra, a művészettörténeti tudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Németh Lajos Csontváry-könyve a rávonatkozó nézetek kialakulatlanágánál fogva jelentős vállalkozás. Bár a megjelent munka még nem nyújthatja a Csontváry kérdés megoldását, de fontos kiindulópont minden további kutatás számára.

A könyv megjelenését követő élenk kritikai reagálás ösztönzően hatott a jelölt nézeteinek pozitív irányban való fejlődésére. A vita során kiviláglott, hogy a szerző koncepciója sok tekintetben absztrakt marad. Az opponenseknek adott válaszában azonban az is megmutatkozott, hogy szerző maga is tudatában van annak, hogy gondolatainak további marxista konkretizálására van szükség.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján

Németh Lajost a művészettörténeti tudományok doktorává minősítette.

Bethlen Oszkár „Az egységfrontmozgalom és a harc a munkásosztály egységes forradalmi pártjáért” c. kandidátusi értekezését 1967. december 19-én védte meg.

Az értekezés opponensei Balogh Sándor és Szántó György, a történelemtudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt értekezése a nemzetközi munkásmozgalom egyik legtanulságosabb korszakáról, a Komintern VII Kongresszusa körüli évekéről, s annak is talán legbonyolultabb problémájáról, a munkásegységfront és az egységes párt viszonyának kérdéseiről szól. Olyan témáról, amelynek történelmi tapasztalatai máig is kiható fontos tanulsággal szolgálnak. Kiemelendő, hogy a szerző igen nehéz témát választott, értekezése tárgyául, amelynek mai megítélése (a munkásegységfront és az egységes munkáspárt összefüggései) amellet az elmúlt években jelentősen módosult is. A szerző nagy tény- és forrásanyagot dolgozott fel, s kiemelkedő tájékozottságot árul el a nemzetközi munkásmozgalom kérdéseiben. Álláspontjai rész kérdésekben vitathatók, témáját azonban körültekintő elmélyüléssel, egészében helyesen oldja meg. A disszertáció sok olyan problémát világít meg, amelyek a magyar — sőt részben a nemzetközi — történeti irodalomban mindeddig feltáratlanok voltak, a francia, a spanyol egységfrontmozgalom egyes vonatkozásai, az osztrák, a skandináv egységmozgalom, az európai szociáldemokrata pártok belső irányzatai.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján

Bethlen Oszkárnak a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Palotás Emil „Ausztria—Magyarország balkáni politikája és az osztrák—magyar— orosz kapcsolatok a XIX. század végén” c. kandidátusi értekezését 1967. december 20-án védte meg a Lomonoszov Egyetem Történettudományi Fakultásának Tudományos Tanácsa előtt.

A Tudományos Minősítő Bizottság a fokozatot honosította és Palotás Emil részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot ítélte oda.

Kriszán László „A munkásosztály kialakulása Nyugat-Afrikában” c. kandidátusi értekezését 1967. december 29-én védte meg a Lomonoszov Egyetem Keleti Nyelvek Intézetének Tudományos Tanácsa előtt.

A Tudományos Minősítő Bizottság részére odaítélte a történettudományok kandidátusa fokozatot.

Voi Pál „Eger művészetföldrajza és a közép-európai barokk” című kandidátusi értekezését 1968. február 14-én védte meg. Az értekezés opponensei Garas Klára, a

művészettörténeti tudományok doktora és Entz Géza, a művészettörténeti tudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció szilárd alapokon nyugvó gazdag anyagfeltárása, széles perspektívát nyújtó módszertani újításai, a levéltári kutatásokra épített fontos következtetései, valamint a történeti-művészeti, iparművészeti összefüggések elmélyült elemzése révén a magyar művészettörténeti irodalom komoly nyeresége. Az egi későreneszánsz hagyományainak és a város barokkori művészeti és építészeti fejlődésének, beleértve a kismesterek munkáit is, széleskörű és kiváló jellemzését adja. Levéltári kutatással fényt derít a kézművesek és kézművesség társadalmi jelentőségére, ezzel egy társadalmi réteg új alapokon történő meggyőző szociográfiai fejlődésrajzát is adja. Korszerű módszerekkel — beleértve a kartográfiai módszert is — számos hazai és külföldi vonatkozásban is jelentős mesterkérdést tisztázott. Azáltal, hogy a 13 műemléki jelentőségű terület egyikét dolgozta fel, a mai magyar műemlékvédelem számára is hasznos segítséget nyújtott.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Voit Pált a művészettörténeti tudományok kandidátusává minősítette.

Borsos Béla „A magyarországi üvegművesség története” c. kandidátusi értekezését 1968. február 15-én védte meg. Az értekezés opponensei Genthon István a művészettörténeti tudományok doktora és Mihalik Sándor, a művészettörténeti tudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt disszertációja zömében önálló kutatásokon alapuló, s a szétszórtaan megjelent korábbi tanulmányok eredményeit értékesítő jelentős tudományos összefoglalás. Témáját iparművészeti, művességtörténeti technológiai és gazdaságtörténeti szempontból egyaránt kellően kiértékelte s széleskörű érdeklődést keltően írta meg. Munkájának jelentőségét fokozza, hogy az elhanyagoltabb iparművészeti kutatások terén végzett alapvető feltáró, s rendszerező munkát. Megállapítja a magyar üvegművesség történetének főbb szakaszait, tisztázza leglényegesebb sajátosságait, jó érzékkel rekonstruálja a fejlődés tendenciáit. Rávilágít azokra a pontokra, amelyek további kutatásokat igényeltek. Szerencsésen ötvözi az eredeti emléktárgy és a forrástárgy tanulságait. Az eddig ismert gyér tárgyi emléktárgyat jelentősen gazdagította.

A Tudományos Minősítő Bizottság Borsos Bélát a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján a művészettörténeti tudományok kandidátusává minősítette.

P. Kovács Ferencné „A metodológia és helye a tudományok rendszerében” c. kandidátusi értekezését 1968. február 19-én védte meg a Lomonosov Állami Egyetem filozófiai kara dialektikus materializmus, logika és filozófiatörténet tanszékének Tudományos Tanácsa előtt.

A Tudományos Minősítő Bizottság a fokozatot honosította és P. Kovács Ferencné a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

Petrovics Gojko „Az ellentétek egysége és harca a szocializmusban” c. kandidátusi értekezését a Moszkvai Egyetem filozófiai fakultása Tudományos Tanácsa előtt 1968. február 19-én védte meg.

A Tudományos Minősítő Bizottság a fokozatot honosította és Petrovics Gojkonak a filozófiai tudományok kandidátusa fokozatot ítélte oda.

Vág Ottó „Az angol infant school kialakulása és kezdeti fejlődése” című kandidátusi értekezését 1968. február 28-án védte meg. Az értekezés opponensei Zibolen Endre, a neveléstudományok kandidátusa és Hermann Alice nyugdíjas igazgató voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy disszertáns a tárgy jelentőségét a hazai neveléstörténeti kutatás mai munkásai között elsőként ismerte fel és huzamos ideje foglalkozik vele. Értekezése kiterjedt forrásirodalomra és saját korábbi publikációira támaszkodva az óvodai mozgalom előzményeinek és az angol kisdiednevelés első évtizedeinek nemzetközi viszonylatban is alapos, világos felépítésű feldolgozása. Tükröződik benne a szerző tárgyismerete, kutatási tapasztalata és a történelmi materializmus tanainban való jártassága. Forráskutatása igényes. A bírálóbizottság jelentősnek tartja az ábrázolt források felhasználását még akkor is, ha a képméleletek ikonográfiai tartalmát csak részben fejtette ki.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Vág Ottót a neveléstudományok kandidátusává minősítette.

Marton Imre „Hamis tudat és tisztuló öntudat a „harmadik világ” nacionalista áramlataiban” c. kandidátusi értekezését 1968. március 4-én védte meg. Az értekezés opponensei Mátrai László akadémikus és Kende István, a történelemtudomány kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt disszertációja úttörő jelentőségű filozófiai munka, a Harmadik Világ ideológiai-filozófiai áramlatainak három jelentős és karakterisztikus reprezentánsa (Senghor, Césaire, Fanon) társadalmi és filozófiai nézeteinek marxista kritikáját adja, egybekapcsolva azt nézeteik társadalmi alapjainak feltárással, a bennük tükröződő társadalmi problé-

mák pozitív, marxista megoldására irányuló, figyelemre méltó kísérlettel. Marton Imre disszertációjának egyes gondolatai, megoldásai, részei már eddig is nemzetközi befolyásra tettek szert, és további nemzetközi érdeklődésre tartanak számot. A disszertáció jellegzetessége komplexitása és a szerző külön érdeme, hogy ezen az összetettségen úrrá tudott lenni. A bírálóbizottság az opponensekkel egybehangzóan kívánatosnak tartja, hogy a szerző a disszertáció értékeit tovább gyümöcsöztesse az opponensi véleményekben megjelölt irányokban.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Marton Imrét a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

Boros Ferenc „Magyar–csehszlovák kapcsolatok az ellenforradalmi rendszer első éveiben” c. kandidátusi értekezését 1968. március 5-én védte meg. Az értekezés opponensei Arató Endre és Kővágó László, a történelemtudomány kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt kandidátusi értekezésének témája eddig kevésse feldolgozott területen gazdagítja történeti irodalmunkat. Sokoldalúan mutatja be a csehszlovák kormányoknak a magyarországi rendszert befolyásolni igyekvő tevékenységét. Bátran nyúl a magyar–csehszlovák nép I. világháború utáni kapcsolatainak kérdéseire és mind az államközi, mind pedig a haladó mozgalmak kölcsönhatásának vizsgálatában sok – eddig figyelmen kívül hagyott momentumra hívja fel a figyelmet. A szerző következetesen internacionalista nézőpontot követ, amelynek legbiztosabb mutatója, hogy a marxizmus–leninizmus platformján elsősorban a magyar, de a cseh és a szlovák polgári nacionalizmust is leleplezi. Az értekezés nagy értéke rendkívüli anyaggazdasága, a jelölt bőségesen felhasználta a magyar és a csehszlovák levéltárak vonatkozó anyagát, az egykorú és a feldolgozó irodalmat, s különösen sok – a magyar történetírásban eddig ismeretlen – csehszlovák levéltári dokumentum felhasználásával járul hozzá az adott korszak laposabb megismeréséhez. A disszertáció szerkezete, továbbá a forrásanyag kezelése azonban több kívánnivalót hagy maga után. Nem eléggé indokolható a disszertáció két részének időbeli határainak különbözősége. A dolgozat hasznára válna néhány nagyobb távlatú nemzetközi probléma figyelembevétele, az olyan kérdésekre való kitérés, mint a Kelet-európai antikommunista blokk kialakítása, és ezzel is összefüggésben a Maszaryk és Benes koncepciója.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Boros Ferencet a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

Pataki Ferenc „Makarenkó élete és pedagógiája” c. kandidátusi értekezését 1968. március 20-án védte meg. Az értekezés opponensei Székely Endréné és Petrikás Árpád, a neveléstudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a benyújtott disszertáció, amely két esztendője könyv alakban a nyilvánosság előtt is ismert, már kivívta mind az olvasók, mind pedig a szakkritika elismerését. Hazai irodalmunkban az eddigieknél jóval részletesebb és színvonalában is messzebb jutott áttekintését és elemzését adja Makarenkó életútjának, teoretikus és gyakorlati nevelő munkája fejlődésének. A könyv meggyőző polémia folytat, a polgári Makarenkó-értelmezések torzításaival és egyes marxista feldolgozások leegyszerűsítésével, egyoldalúságaival; jelentősen továbbviszi és sokoldalúbbá teszi a Makarenkó értékeléseket. A disszertáció a történeti tárgyalásmóddal összekapcsolva egyfajta nézőpontú és módszerű logikai rendszerezését végzi el Makarenkó nevelésméleti felismeréseinek, különös gondot fordítva mindenekelőtt a nevelési folyamatra alkotott felfogásra, a szocialista típusú közösségi nevelés törvényszerűségei és a pedagógiai hatás megszervezésének módszertana vizsgálatára. Ez elemzések különösen sokat adnak a nevelés filozófiai, szociológiai és közösségilektani összefüggések elmélyítésében komplex alkalmazásában s eredeti módon, alkotóan viszik tovább a makarenkói elméleti indítatásokat. A disszertáció erőnye, hogy a makarenkói elvekkel és tapasztalatokkal szembesíti pedagógiai gyakorlatunkat s sürgeti következetesebb alkalmazásukat. A disszertáció a nemzetközi kutatások színvonalához mérten is kiemelkedő alkotása a Makarenkó-irodalomnak.

A disszertáció a magyarországi új neveléstörténeti kutatások sorában példamutató apparátussal és módszerekkel készült. Mint-hogy másfél évtizednyj kutatómunka eredménye. A szerző messzemenően hasznosította a hozzáférhető Makarenkó-publikációkon túl a szovjet archív anyagokat is, a Magyarországon kevésse ismert széleskörű nemzetközi Makarenkó kutatásokat. Személyes érintkezést keresett s rendszeres levelezést folytatott Makarenkó tanítványaival s neves Makarenkó kutatókkal. Elméleti megállapításait hazai nevelési gyakorlatunk tapasztalataival egybevetve fejti ki. A disszertációt a következő főbb kérdésekben érte bírálat a vita során: vitatták Makarenkó világnézetének, pedagógiai felfogásának az októberi forradalom előtti jellegéről adott értékelését. Polémia folyt az erkölcsi norma és a konkrét pedagógiai követelménytámasztás reális szintje között feszülő ellentmondások feloldásának mikéntjéről, a makarenkói megfogalmazások

„ellentmondásosságáról” e téren; a nevelési célok és feladatok egységének értelmezéséről a pedagógiai gyakorlatban, a makarencói nevelési logika közvetlen alkalmazhatóságáról az oktatási-képzési folyamatban, továbbá a pedagógiai módszer és technika fogalmának értelmezéséről és más kérdésekről.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Pataki Ferencet a neveléstudományok kandidátusává minősítette.

Mérei Gyula, a történelemtudomány kandidátusa részére a Tudományos Minősítő Bizottság 1968. március 27-i ülésén — kiemelkedő munkássága alapján — a történelemtudomány doktora fokozatot adományozta.

Zsigmond László, a történelemtudomány kandidátusa részére a Tudományos Minősítő Bizottság 1968. március 27-i ülésén — kiemelkedő munkássága alapján — a történelemtudomány doktora fokozatot adományozta.

Pamlényi Ervinnek, a Történettudományi Intézet tudományos osztályvezetőjének a Tudományos Minősítő Bizottság 1968. március 27-i ülésén — kiemelkedő munkássága alapján — a történettudomány kandidátusa fokozatot adományozta.

Farkas Márton „A hadsereg szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában” c. kandidátusi értekezését 1968. március 28-án védte meg. Az értekezés opponensei Gonda Imre és Józsa Antal, a történelemtudomány kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt disszertációja a magyar marxista történettudományban először tesz alapjában véve sikeres kísérletet arra, hogy részleteiben is alaposan kimunkált, összefoglaló képet nyújtson az osztrák — magyar hadsereg felbomlásáról, arról a forradalmi folyamatról, amely a Monarchia egészének, s benne a hadseregnek teljes széthullását eredményezte. A szerző híralatában részesíti a polgári-nacionalista magyar és osztrák, valamint német hadtörténelmi irodalmat, teljes világossággal cáfolja a „tördőfés” legendáját: egyben bizonyítja azt is, hogy az utódállamok polgári történetírása is csak felszínes, nacionalista szempontokat érvényesített a hadsereg felbomlásának tárgyalásakor. Farkas Márton disszertációjában helyesen mérlegeli a hadsereg forradalmasodásában a szociális és a nemzeti tényezők szerepét, súlyát, kölcsönhatását s ez lehetővé teszi számára a kezdetben ösztönös, majd mind tudatosabbá váló forradalmi katonai mozgalmak reális felmérését és értékelését. Ebben a tekintetben különösen jelentős a szerzőnek az az erőfeszítése, hogy a forradalmasodás folyamatát ne csak leírja, hanem — kronológiai és tartalmi szempontból is — rendszerezze.

A disszertáció rendkívül széleskörű levéltári forrásfeltárára támaszkodik. A szerző a bécsi Kriegsarchiv, a Haus-Hof und Staatsarchiv, a müncheni bajor állami és hadilevéltár, valamint a budapesti Hadtörténelmi Levéltár és az Országos Levéltár által őrzött alapvető fontosságú, eddig nagyrészt ismeretlen dokumentumokat használt fel munkájában. Az anyaggazdaság ellenére egyes kérdések (mint például a politikai pártok, áramlatok álláspontja a hadsereg forradalmasodásával összefüggésben) nem kaptak kellő megvilágítást, s nem mindig sikerült kellő ökonómiával ábrázolni mondanivalóját.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Farkas Mártont a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

Balázs Györgyné „Korkép kialakítása a történelemoktatásban, különös tekintettel a XX. század tanítására” c. kandidátusi értekezését 1968. március 28-án védte meg. Az értekezés opponensei Veress Judit, a neveléstudományok kandidátusa és Faludi Szilárd egyetemi adjunktus voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy az örvendetesen gyarapodó hazai tantárgymethodikai irodalom eredményeire is támaszkodva, Balázs Györgyné az első olyan kutató, aki a tantárgy tanulóakra gyakorolt hatását mindhárom (mindennapi, tudományos, esztétikai) tükrözési forma tanulmányozásával és a tantárgy-metodikába való beépítésével vizsgálja. Önálló mondanivalója van a történelemtanítás számára. Az értekezés több tudomány, illetve tudományág elméleti és gyakorlati eredményeit felhasználva, a tantárgy-pedagógia kutatásában szükséges és kívánatos komplex módszert alkalmazta. A közelítés és megoldás pártos, amely jelenti a marxista filozófia, pedagógia, pszichológia, történettudomány fogalmainak, elveinek egyértelmű, helyes alkalmazását, másrészt a nem marxista koncepciók határozott bírálatát. A szerző rendszeresen és kritikailag áttekinti a témára vonatkozó hazai és külföldi szakirodalom számottevő eredményeit. Az értekezés a korkép kialakításának olyan kipróbált modelljeit tartalmazza, amelyek elméletileg általa bizonyítottak az értekezésben, s amelyeket a pedagógusok is felhasználhatnak gyakorlati munkájukban. A disszertáció értékes hozzájárulás az egészségesen fejlődő marxista történelem tantárgy-metodikához és a határterületeken folyó kutatásokhoz. A szerző élő és gyakorlati problémákból, oktatói tapasztalatokból a témára irányított nagyszámú megfigyelésből és kísérletekből vonta le elméleti általánosítás szintjére emelt következtetéseit, amelyek a gyakorlati munkában közvetlenül is felhasználhatók. Különböző iskolákban végzett kísérleteit a szak-

középiskolákra és szakmunkástanuló iskolákra is kiterjesztette. A vita során felmerült helyenként a stílus javításának szükségessége és néhány, a témához szorosan nem tartozó probléma, történeti értékelés vitathatósága. A disszertáló ezeket az észrevételeket

elfogadta, illetve egyes kérdésekben saját álláspontját részletesebben megindokolta.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Balázs Györgynét a neveléstudományok kandidátusává minősítette.

Printed in Hungary

A kiadásért felel az Akadémia: Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Farkas Sándor

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. VIII. 22. — Terjedelem: 12,75 (A/5) fv, 1 ábra

68.66167 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztálya vezetőségének beszámolója kibővített osztályülésen (1968. május 7.)	155
Az osztályülés vitája	171
Szigeti József MTA lev. tag	193
<i>Szigeti József</i> : Törvény és norma viszonya az esztétikai megismerésben (Akadémiai székfoglaló előadás)	197
Akadémikusaink publikációs tevékenysége (1967. május 1—1968. április 30.)	211
<i>Mátrai László</i> : Az 1867-es kiegyezés kulturális problémái	215
<i>A. I. Piszkunov</i> : A marxista neveléstörténet jelenlegi feladatai	227
Hazai nemzetközi rendezvények	
Francia — magyar gazdaságtörténeti konferencia, Budapest, 1968. március 23—27. (<i>Makkai László—Zimányi Vera—Katus László</i>)	235
Nemzetközi vallásszociológiai konferencia Budapest, 1968. április 17—19. (<i>Ludasi Mária</i>)	245
Nemzetközi neveléstörténeti értekezlet. Budapest, 1968. május 13—14. (<i>Mészáros István</i>)	255
Magyar — osztrák történelemtanácskozás Pécsen, 1968. május 23—25. (<i>Somogyi Éva</i>)	269
Külföldi nemzetközi rendezvények	
Nemzetközi gazdaságtörténeti konferencia Róma, 1968. április 20—22. (<i>Ránki György</i>)	275
Krónika, 1967. május 1—1968. április 30.	281

Megjelent 1968. XII. hó 27-én

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XVII. KÖTET

3. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1969

II. OSZT. KÖZL.

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

A szerkesztő bizottság tagjai

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkeszti

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő

FARKAS MÁRTON

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH FERENC U. 7.
KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészet-történet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia

II. Osztályának Közleményei

Budapest V., Münnich Ferenc u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 50 különlenyomat és nyomtatott 40 000 „n”-ként 400,— Ft tiszteletdíj illeti meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzésére vagy továbbítására nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40,— Ft, külföldi címre 60,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Bp., V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, I. Fő u. 32., Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem Művészettörténeti Tanszék, V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: Budapest I., Úri utca 51—53.

TUDOMÁNYOS ÜLÉS AZ 1918 OKTÓBERI POLGÁRI DEMOKRATIKUS FORRADALOM 50. ÉVFORDULÓJÁN

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztálya, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészkarja 1968. október 29-én tudományos ülést rendezett a Magyar Tudományos Akadémián az 1918. évi magyarországi polgári demokratikus forradalom 50. évfordulója alkalmából. A tudományos ülést Pach Zsigmond Pál MTA levelező tag, a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének tagja nyitotta meg.

Az alábbiakban teljes egészében közöljük a tudományos ülés anyagát.

Pach Zsigmond Pál MTA levelező tag elnöki megnyitója:

Tisztelt Hallgatóság!

Forradalmait felejtí egy nemzet a legkevésbé. Még a bukott forradalmak is jobban belerögzödnek tudatába, mint a legszebb győzelmek a csatatéren. Mégis — az 1918-as forradalomnak sokáig a feledés vagy ócsárlás jutott osztályrészül.

Igaz: az utolsó évtized tisztultabb társadalmi-politikai légkörében nem jelentéktelen változás történt e tekintetben. Károlyi Mihály hamvainak hazahozatala, számos munkájának megjelentetése alkalmat adott arra, hogy az 1918-as polgári demokratikus forradalom is méltóbb értékelést nyerjen. A folyamatot azonban korántsem tekinthetjük még befejezettnek. Talán azért, mert a félszázados múlt még elég közel van ugyan ahhoz, hogy az emlékezet az igazságot segítse, — de nem elég távol ahhoz, hogy a személyes indulatok az igazságot ne csorbítsák; talán azért, mert a szocializmus új jelenségeit és vívmányait még mindig nem tudtuk a progresszió magyar hagyományaival megfelelőképpen egybekötni: ezt a kapcsolatot a folytatás és a meghaladás, a folyamatosság és a minőségileg új dialektikájában konkrétan ábrázolni.

Napjainkban sok szó esik történelmi köztudatról, társadalmunk történeti tudatáról. Valljuk meg: a felszabadulás előtti magyar évszázad három nagy forradalma közül 1918 és 1919 még mindig nem vált a magyar történelmi köztudat olyan alkotó elemévé, mint 1848—49. Nem szeretném elhárítani a kritikát történészeinkről: nyilván magunk is fokozottabb erőfeszítéseket tehattünk volna e helyzet megváltoztatására. Mégis — úgy vélem — a kérdés mélyebben gyökerezik; ha úgy tetszik, nem csupán historiográfiai, hanem historiai okai is vannak.

A marxisták és általában mindazok, akik történelmünket a társadalmi haladás szempontjából értelmezik, természetesen látják a közös vonásokat 1848—49 és 1918, majd 1919 között. Mindenekelőtt azt, hogy a magyar nép mindkét időszakban a nemzetközi forradalmi mozgalom élvonalába került. Ha 1848-ban a Párizsból induló forradalom hullámát közvetítve keletre, az elsők között lépett a forradalmi útra, tett kísérletet az új, polgári társadalmi rend

megvalósítására a Duna-medencében, — akkor 1918—19-ben a Pétervárról induló forradalom hullámát közvetítette nyugatra: folytatva mindenekelőtt 1848 félbenmaradt polgári forradalmát, hogy utóbb, továbbfejlesztve azt, az orosz nép után elsőként tegyen kísérletet az új, immár szocialista társadalmi rend megteremtésére. Nem kevésbé fontos közös vonást láthatunk abban is, hogy a társadalmi haladás gondolata mindkét időszakban összefonódott a nemzeti ideológia *progresszív* irányzatával. A forradalom eszméje egyesült 1848—49-ben a nemzeti függetlenség gondolatával, s a honvédsapátok a forradalom vívmányait védték a szabadságharcban, — mint ahogyan 1918 is a demokratikus forradalommal, annak révén hozta létre az önálló Magyarországot, és 1919 vöröskatonái a szociális forradalom vívmányainak védelmében vették fel a harcot az imperialista intervencióval szemben.

Ám a reakció és az ellenforradalom ideológusai — ha a maguk módján, a maguk szemszögéből meg is láttak egyet-mást és talán nem is keveset ezekből a közös vonásokból — éppenséggel nem kezelték, nem kezelhették egyformán vagy hasonlóan a két forradalmi időszakot. A forradalom tényét és annak következeit persze 1848—49-et illetően is elítélték: romantikus kalandorságnak, sőt kárhoztatandó eltévelyedésnek minősítették; de a polgári forradalom eredményeit — tegyük hozzá: a nemesi vezetésű, a magyar szupremácia mellett kitartó polgári forradalom eredményeit — teljességgel nem vethették el, történelmi helyét nem teheték semmissé a polgári Magyarországon, — fűzzük hozzá: az úri rendet sokban megőrző és a nemzetiségek feletti uralmat konzerváló polgári Magyarországon.

Az uralkodó osztályok történeti-politikai gondolkodása eltorzította, meghamisította vagy elhallgatta 1848 szociális tartalmát, gyökereit, összefüggéseit, — de 1848-at kereken, gyökeresen nem tagadhatta meg; nyíltan, teljesen nem fordulhatott szembe a róla őrzött népi tudattal. Sőt, bizonyos formában megpróbálta magáénak vallani, hivatalos ideológiájába beépíteni. Március 15-e évfordulóját, főként persze nacionalista célzattal, megünnepelték. — Aligha szükséges szóvá tenni, mennyire más volt október 31-e sorsa, utókor az ellenforradalom évtizedeiben —, hogy március 21-ét ne is említsük.

Hiszen 1918, amikor be akarta fejezni a polgári forradalmat, ki akarta teljesíteni 48 örökségét, részben éppen a feudális vonásokat próbálta kiküszöbölni a magyar gazdaságból, társadalomból, politikából, az úri rendnek kívánt véget vetni. Mi több! 1918 a történelmi körülmények folytán már olyan polgári demokráciát kellett hogy jelentsen, amelyet csak a munkásosztályra támaszkodva lehetett megvalósítani, — bármennyire is viszolyogtak ettől a burzsoázia hatalomhoz jutó rétegeinek politikai exponensei. És 1918 olyan nemzeti függetlenséget jelentett, amelyet csak a nemzetiségek feletti uralom mindennemű formájáról szükségképpen lemondva lehetett megvalósítani, — bármily felemásan jutottak is ehhez a felismeréshez a magyar október vezető államférfiai.

Az intervenció jóvoltából restaurált uralkodó osztályok, politikusaik és ideológusaik, tehát itt immár nemcsak a forradalom tényét ítélték el, vetették el, hanem a korszakot — 1918-at 1919-cel együtt — egész tartalmában tagadták, elvetették, gyalázták. Megpróbálták történelmi helyét teljességgel annulálni, a nemzeti történelemből, annak — úgymond — „mélypontjaként”, mintegy kiiktatni. Gyökeresen, diametrálisan szembehelyezkedtek az 1918–19-ről a dolgozó osztályokban élő, róla őrzött népi tudattal. Szembelyezkedtek? Eufémizmus ez! Üldözték és vádlottak padjára ültették nemcsak a forradalmakat, hanem emléküket is, — nemcsak részeseiket, hanem emlékük őrzőit-fenntartóit is!

Mindez persze aligha maradhatott hatástalan a közgondolkodásra, a tudat alakulására.

Így azután a felszabadulást követően, ha 1848–49 történeti képét „csak” meg kellett tisztítanunk a nacionalista hamisításoktól, „csak” fel kellett fednünk osztályjellegét és tendenciáit, vagyis helyére kellett állítanunk társadalmunk történeti tudatában, akkor 1918-at és 1919-et nemcsak a gyalázkodástól és ócsárlástól kellett megtisztítanunk, nemcsak menetét és szociális tartalmát kellett feltárnunk, — de emlékét, képét, helyét nekünk kellett és kell, a nemzeti közgondolkodás értelmében véve, *történelmivé* tenni, a nemzet történetébe mintegy visszaiktatni; nekünk kellett és kell a történelmi köztudat szerkesztésévé építeni.

E feladat vállalását 1945 után megkönnyítette, hogy az ellenforradalmi korszak uralkodó ideológiája és hatalmi szervezete, minden hatékonysága ellenére sem tudta 1918–19 igaz emlékét teljesen elnyomni, elfojtani: eleven erőforrásként tört fel az a felszabadulás időszakának csodálatos lendületében. Megnehezítette viszont a feladat végrehajtását, hogy a dogmatikus-szektáns szűkkeblűség nem segített eléggé eltávolítani a Horthy-korszak szégyenbélyegét 1918 emlékéiről — sőt még 1919-éről sem. Nem szólunk most arról, hogy első proletárforradalmunk, a magyar Tanácsköztársaság sem nyerte el a méltó történelmi értékelést — nem szólunk arról, hogy az ellenforradalom gyalázkodásait aligha sikerülhetett a közgondolkodásból teljesen kiszorítani, amikor egyes vonatkozásokban újabb, másnévű torzítások nyertek polgárjogot. Ami viszont polgári demokratikus forradalmunk értékelését illeti, az a 70 esztendő, amely 1918-at 1848-tól elválasztotta, s az a néhány hónap, amely 1919-től, tragikus távlatot kapott. A nagy előd árnyékában és a nagy utód homályában gyakran fakult, sőt veszett el 1918 történelmi értelme és jelentősége.

Ha a Horthy-korszak uralkodó ideológiája, mondhatni, csaknem teljesen egybemosta 1918-at és 1919-et, a maga reakciós, ellenforradalmi szemszögéből, akkor az 50-es évek dogmatikus szemlélete — persze gyökeresen ellentétes alapállásból — 1918-at és 1919-et szinte csak elválasztotta, szembeállította. Már-már úgyszólván figyelmen kívül hagyta, hogy 1918 nélkül nincs 1919; hogy 1919 nemcsak tagadása és meghaladása 1918-nak, hanem ugyanakkor

folytatása és továbbfejlesztése is. Az 1930-as évek marxista elméleti irodalma, az 1940-es évek kommunista gyakorlati tapasztalata kétségbevonhatatlanul bizonyította, hogy szocialista forradalom nem mehet végbe hazánkban a polgári demokratikus forradalom feladatainak megoldása nélkül, — nem mehet végbe 1848 örökségének kiteljesítése nélkül. Ha ez az összefüggés szükségszerűnek bizonyult később is, aligha vitatható, hogy még inkább érvényes volt az 1919 előtti viszonyokra. A polgári forradalom demokratikus végigvitele sine qua non-ja volt a forradalmi mozgalom kibontakozásának, fellendülésének Magyarországon, — aki nem érti és nem értékeli 1918-at, aligha képes teljességében megragadni 1919 történelmi gyökereit és jelentőségét.

Tisztelt Hallgatóság!

Ötven éve győzött a polgári demokratikus forradalom Magyarországon! Győzött, — de tragikus ellentmondásokkal volt terhelt. Az 1918-as forradalom akkor hozta meg Magyarország állami függetlenségét, amikor ez már nemcsak a nemzetiségi területek különválását jelentette — e nélkül ugyanis: Közép-Kelet-Európa népei nemzetállami egységtörekvéseinek honorálása nélkül magyar nemzeti függetlenségről korábban sem lehetett volna szó —, de a vesztes háború és a formálódó imperialista béke körülményei között ez a magyar nemzeti önállóság immár magyarlakta területek érzékeny veszteségével járt együtt. Az 1918-as forradalom akkor óhajtott végre bölcsességet tanúsítani szomszédainkkal szemben, amikor már az ő részükről lett volna szükség bölcsességre. Akkor vett célba messzemenő szociális intézkedéseket a dolgozók helyzetének javítására, amikor a szétzilált gazdaság ezt legkevésbé viselte el, s realizálását jórészt lehetetlenné tette. Akkor nyúlt nagysokára a feudális eredetű nagybirtok kérdéséhez, amikor ez — a nemzetgazdaság kapitalizálódásának előrehaladott fokán — immár a nagytőke kérdését is szükségképpen napirendre tűzte. Akkor valósította meg a politikai demokráciát, amikor a néptömegek ennél már jóval többet: szociális demokráciát követeltek. Voltaire szavai juthatnak az eszünkbe: Tout vient trop tard. (Minden későn jön.) Igen, minden későn jött ekkor 1918-ban —, következésképp minden ellentmondásosan és felemásan. *Polgári* demokratikus forradalom már nem volt, már nem lehetett elegendő a *szociális* forradalommal terhes Magyarországon.

Tisztelt Elvtársak!

Azzal kezdtem: nem tettünk még eleget, mi történészek sem, annak érdekében, hogy az 1918-as polgári demokratikus forradalom az őt megillető helyet foglalja el közgondolkodásunkban, társadalmunk történeti tudatában. Hadd fejezzem most be annak a reményünknek hangot adva, hogy az 50. évforduló rendezvényei s ezek sorában mai tudományos ülésünk, a maguk részéről is hozzá fognak járulni e feladat vállalásához, teljesítéséhez.

AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA FELBOMLÁSA ÉS A MAGYAR OKTÓBERI FORRADALOM

SIKLÓS ANDRÁS

Az Osztrák-Magyar Monarchia vezetői 1918 nyarán egyre reménytelenebbé váló helyzetükben erőltet kísérletekkel próbálták a küszöbön álló összeomlást és felbomlást feltartóztatni.

Az erre irányuló politika fő vonalát tekintve két irányban haladt. Fegyverszünet és béke kieszközlése mielőbb, ez volt az *egyik* alapvető célkitűzés, melyhez szorosan kapcsolódott a *másik*: kiutat találni a nemzetiségi kérdés semmi jóval sem bízható útvesztőjéből.

Ezek a kísérletek 1918 októberében a Balkán front összeomlásáról érkező hírek nyomán határozottabbakká váltak és radikálisabb jelleget öltöttek.

A szeptember 27-ére nagysietve összehívott koronatanács határozatot hozott, hogy a helyzet jelentős rosszabbodására való tekintettel konkrét békeajánlatot kell tenni, és azt még október 15-e előtt nyilvánosságra kell hozni. A monarchia berlini követe utasítást kapott, hogy a német kormánynál ennek érdekében határozottan lépjen fel. Ez meg is történt, és meglepően gyors eredménnyel járt, miután Németországban szeptember utolsó napjaiban jelentős kül- és belpolitikai fordulat következett be. A német hadsereg főparancsnokság (Hindenburg és Ludendorff), mely addig a végső győzelembe vetett hit legfőbb képviselője volt, a Balkánról és a nyugati frontról érkező riasztó hírek hatására ugyanis szeptember 28-án hirtelen arra a meggyőződésre jutott, hogy az egyre kedvezőtlenebbül alakuló eseményekre való tekintettel a még menthető megmentése érdekében azonnali fegyverszünetet és békét kell kérni. A béke előkészítése céljából Berlinben október 3-án a liberális irányzatot képviselő Miksa badeni herceg vezetésével parlamenti kormány alakult. Ilyen körülmények között a német vezető körök már nem akadályozták, ellenkezőleg, kezdeményezték és sürgették az azonnali határozott cselekvést. Gyors megegyezés jött létre, melynek eredményeként a békeajánlatot jóval a tervezett határidő előtt már október 4-én eljuttatták Wilsonhoz, az Egyesült Államok elnökéhez. A központi hatalmak (Németország, a Monarchia, Törökország) nagyjából azonos szövegű jegyzékei azonnali fegyverszünet megkötését és békétárgyalások megindítását javasolták azzal, hogy a tárgyalások alapját Wilson 1918 januárjában nyilvánosságra hozott 14 pontja és az azóta közzétett újabb fejtegetései képezzék. A jegyzékek szerzői azért választották a wilsoni ponto-

kat a tárgyalások alapjául, mert úgy vélték, hogy a központi hatalmak számára az angol és francia hadicéloktól eltérő amerikai álláspont kedvezőbb lehetőségeket biztosít. A wilsoni pontokra hivatkozó október 4-i békeajánlat ennek ellenére a vereség nyílt beismerését jelentette, és közel állt a teljes kapitulációhoz.

A békekéréshez csatlakozott, azzal szorosan összefüggött a monarchia föderatív átszervezését bejelentő október 16-i császári manifestum, mely az újságok híradása nyomán október 17-én vált ismertté. A kiáltvány szerint minden néptörzs *saját letelepülési területén*, saját külön állami közösséget alkot. A szövetségi államok létrehozásának munkájában a népek *nemzeti tanácsaik* útján vesznek részt. A nemzeti tanácsok a Birodalmi Tanács, a Reichsrat képviselőiből alakulnak meg.

Lengyelországra nézve a kiáltvány hangsúlyozta, hogy a szövetségi állam má alakulás nem érinti „Ausztria lengyel területeinek a független Lengyel állammal való egyesülését”.

Magyarországra vonatkozóan a kiáltvány a magyar szent korona országai integritásának fenntartását ígérte.

A szövetségi állammá alakulás részleteit a kiáltvány szerzői nem dolgozták ki; arra nézve további tárgyalásokra gondoltak. A fennmaradt feljegyzésekből annyi megállapítható, hogy egy önálló német-osztrák, egy önálló cseh, egy önálló délszláv és egy önálló ukrán állam kialakítását tervezték azzal, hogy a szövetségi államon belül az uralkodó személye, a kül- és hadügy, a vámrendszer, a vasút és a hajózás közösek maradnának. Úgy vélték továbbá, hogy a háború likvidálását és a béketárgyalásokat is közösen kellene végrehajtani.

A kiáltvánnyal egyidejűleg császári hadparancs jelent meg, mely a katonákat hűségre és egyetértésre szólította fel.

Az október 16-i császári manifestum annak bizonyításával, hogy a monarchia a 14 pontban foglalt követeléseknek önként és saját kezdeményezéséből máris eleget tesz, kedvező helyzetet próbált teremteni az antanttal való további tárgyalások számára. Belpolitikailag a kiáltvány megnyugtatólag kívánt hatni az elnyomott nemzetiségek felszabadulási törekvéscire, és felülről jövő kezdeményezéssel az irányítást e téren egyben magához szerette volna ragadni.

A kiáltvány kiadását az osztrák-német, elsősorban a német nemzeti (nacionalista) irányzat hívei követelték. Az önrendelkezési jog, a „letelepedési terület” hangoztatásával, a történelmileg kialakult államhatárok elvetésével, ezek a körök a Cseh- és Morvaországban élő németeknek a kialakulóban levő Német-Ausztriához való csatolását kívánták elérni. E törekvés gyakorlatilag az antant által már elismert csehszlovák állam létrejöttének megakadályozására irányult, és összhangban állt a Magyarország területi integritásához ragaszkodó magyar nacionalista állásponttal, mely a kiáltványba ugyancsak bekerült.

A szövetségi állam proklamálásához fűzött remények, a kiáltvány kiadásával követett célok egyike sem valósult meg. A monarchia átszervezésének bejelentése az antantot és Wilsont már semmilyen irányban sem befolyásolta. A nemzetiségek a kiáltványt mint felemás, elfogadhatatlan javaslatot egyöntetűen elutasították. Az október 16-i átszervezési kísérlet, mely Ausztriában az önrendelkezés elvére hivatkozva a német, Magyarországon a történelmi határok sérthetlenségét hangoztatva a magyar nacionalizmus szellemében próbált megoldást keresni, az adott helyzetben irreális volt, a cseh és délszláv pártokat felháborította, megnyugvás helyett inkább a nemzeti ellentétek kiélezését eredményezte.

A kiáltvány, amennyiben az események menetét még egyáltalában befolyásolni tudta, egyrészt meggyorsította — bár ez nem állt szándékában — a felbomlás folyamatát, másrészt hozzájárult ahhoz, hogy e folyamat különösebb ellenállás nélkül, viszonylag békés úton jusson el a végkifejléshez.

A központi hatalmak október 4-i békekérésére az antant végleges választát csak hosszas huzavona után közölte. Miután a szövetségesek 1918 őszén még a háború elhúzódásával számoltak, a béke és fegyverszünet hirtelen felajánlásában meglepetésszerű manővert láttak, és azt ennek megfelelően gyanakvással fogadták. Eltérőek voltak nagyhatalmi törekvéseik, ebből fakadóan hadicéljaik, a jövőt illető elképzeléseik is. Jó ideig tartott, míg a különböző irányzatok közös nevezőre jutottak és eldöntötték: tárgyaljanak-e egyáltalában a központi hatalmakkal és ha igen, milyen feltételek mellett. A legyőzött országokban forradalmi helyzet alakult ki. A forradalmi helyzetre, a „bolsevizmus veszélyére” való hivatkozás, annak hangoztatása, hogy a forradalom átterjedhet a győztes országokra is, a mielőbbi békét és kedvező feltételeket sürgető német és osztrák diplomaták érvelésében jelentős helyet foglalt el, és az antant vezető köreinél is megfontolás tárgyát képezte. E szempontot, nevezetesen azt, hogy Németországot a forradalomtól megmentsék, hogy az ellenforradalmi erőknek támogatást nyújtsanak, a Párizsban ülő Legfelsőbb Haditanács a német fegyverszüneti feltételek kidolgozásakor és végleges megfogalmazásakor figyelembe is vette. Az azonban, hogy a felbomlóban és szét hullóban levő monarchia, a „bolsevizmus” ellenében gátat jelenthetne vagy a későbbiek során az ellensúly szerepét játszhatná Németországgal szemben, nem hatott meggyőzően. E célok elérését a győztes hatalmak 1918 őszén már nem a monarchia fennmaradásától, hanem számolva a reális helyzettel, inkább a reménytelen helyzetben levő Habsburg-birodalom felszámolásától, az annak helyén kialakuló és az antanttal szövetséges új államoktól várták.

Azt, hogy 1918 októberére a szövetségesek vezetőinél e felfogás vált uralkodóvá, Wilsonnak a monarchia békeajánlatára adott válasza is tükrözte. Wilson válasza, mely nagysokára, október 18-án készült el, és svéd közvetítéssel október 21-én jutott el Bécsbe, a monarchia uralkodó köreire nézve lesúlytó volt. Wilson 14 pontja a monarchia egysége alapján állt és a nemzetiségi kér-

dést valamiféle autonómia alapján vélte megoldhatónak. Az október 18-án kelt válasz viszont azt közölte, hogy e korábbi álláspont már nem tartható fenn, miután az Egyesült Államok kormánya időközben a csehszlovák nemzeti tanácsot hadviselő kormánynak ismerte el, és a jugoszlávok nemzeti szabadságtörekvéseinek jogosságát is a legmesszebbmenően magáévá tette. Az amerikai válaszigjegyzék világosan leszögezte, hogy az elnök „nincs már abban a helyzetben, hogy a népek pusztá autonómiáját ismerje el a béke alapjának”.

Az Egyesült Államok jegyzékével az október 22-én tartott koronatanács foglalkozott. A koronatanács Wilson válaszából — bár az félreérthetetlenül a 14 pont revízióját jelentette be — kedvező vonásokat is vélt kiolvasni. Burián István, a közös külügyminiszter a jegyzék utolsó bekezdését úgy értelmezte, hogy az a monarchia létét nem tagadja, és tulajdonképpen közvetlen tárgyalásokat javasol a csehekkel és a délszlávokkal való megegyezés érdekében.

Október 25-én a liberális irányzatot képviselő Karl Lammasch vezetésével Ausztriában új kormány alakult. A közös külügyminisztérium vezetését egyidejűleg Andrássy Gyula vette át.

Abból a megfontolásból kiindulva, hogy a németekkel való szakítás és egy különbéke-ajánlat az antanttal folytatódó további tárgyalásokhoz kedvezőbb helyzetet teremt, IV. Károly október 26-án levelet intézett Vilmos császárhoz, melyben erre irányuló szándékát, a szövetség felbontását bejelentette. Andrássy egy nappal később megszövegezett válaszigjegyzéke Wilson újabb feltételeit fenntartás nélkül elfogadta, különbékétárgyalások megindítását, a fegyverszünet azonnali megkötését kérte.

Az olaszországi fronton október 24-én megindult az antant régóta előkészített offenzívája. Alig néhány nappal a támadás megindulása után a monarchia hadserege a teljes felbomlás képét mutatta.

Az aggasztó helyzetre való tekintettel Andrássy október 29-én, a fegyverszünet azonnali megkötése érdekében, újabb jegyzéket küldött Lansing amerikai külügyminiszterhez.

A vezérkar ugyanezen a napon — nem várva be a diplomáciai akció nehezen kibontakozó eredményét — parlamentereket menesztett az olaszokhoz a fegyverszüneti feltételek kieszközlése és átvétele céljából.

A Párizsban üléső Legfelsőbb Haditanács ez utóbbi kérésről tudomást szerezve azonnal intézkedett. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a monarchiával kötendő külön fegyverszünet előnyös helyzetet teremt a még tárgyalás alatt álló német fegyverszünetet illetően. A Haditanács ezért a monarchiával kötendő fegyverszünet feltételeit már október 31-i ülésén hivatalosan is jóváhagyta, és azokat még aznap az olaszországi haderők főparancsnokához, Diaz tábornokhoz továbbította. A fegyverszünetet a szembenálló felek megbízottai az olasz fronton Páduában november 3-án írták alá; a hadműveletek beszüntetésére azonban csak november 4-én — 24 órával a szerződés aláírása után — került sor.

A fegyverszünet aláírásával a monarchia diplomáciája célját látszólag elérte. E „siker” a Habsburgok sorsán, birodalmuk végzetének beteljesedésén azonban már semmit sem változtatott. Az Osztrák-Magyar Monarchia a fegyverszünet megkötésekor gyakorlatilag már nem létezett! Az Ausztriában formailag még fennálló császári kormány hatalma és befolyása megszűnt. A monarchia területén új, a központi hatalommal gyökeresen szakító önálló államok körvonalai bontakoztak ki.

Lengyelországban, miután a wilsoni portok elfogadása a független és egységes lengyel állam elismerésével volt egyértelmű, a varsói régens tanács október 7-én kiáltványt tett közzé, melyben e körülményre hivatkozva egy, a lengyel területek egészére kiterjedő önálló lengyel állam megalakulását jelentette be.

Bár a központi hatalmak által életre hívott régens tanács fellépése taktikai jellegű volt — részben a párizsi lengyel Nemzeti Tanács kormányra alakulásának megelőzésére, részben az országon belüli forradalmi hangulat, az ellenzéki erők várható fellépésének leszerelésére irányult — mégis, ennek ellenére is jól tükrözte a lengyel-lakta területeken kialakult helyzetet.

A kiáltvány kiadása a megszálló hatalmakkal való előzetes megbeszélés nélkül történt. E körülmény arról tanúskodott, hogy október elején a német és osztrák-magyar megszálló hatalom súlya és befolyása az egykori Orosz-Lengyelországban már elhanyagolható tényezővé vált.

A Reichsrat lengyel képviselői a varsói kiáltványt helyesléssel fogadták, és október 15-én kiadott nyilatkozatukban, bejelentve a független és egységes lengyel állam megalakulását, már nyíltan nem a monarchia, hanem az új lengyel állam polgáraiként léptek fel.

Október 27-én Krakkóban Felszámoló (likvidáló) — Bizottság alakult, mely magának követelte a *Galicia* feletti államhatalmat. Miután a monarchia hadereje ekkor már atomjaira hullott szét, nemcsak a kiürítés alatt álló orosz-lengyel területeken, hanem Galiciában is, ahol az új helyzethez a helyi közigazgatás is készségesen alkalmazkodott, semmi sem állt útjában annak, hogy a szociáldemokrata Daszynski vezetése alatt álló koalíciós jellegű Krakkói Bizottság e törekvését ténylegesen is megvalósítsa.

Október utolsó napjaiban a felszabaduló lengyel területeken az alapvető kérdés már nem az volt, hogy fennmaradjon-e, és ha igen, milyen formában, valamilyen kapcsolat a monarchiával, hanem kizárólagosan csak az, hogy az új, egységes Lengyelországban a különböző politikai irányzatok közül melyiknek sikerül véglegesen felülkerekedni. Meg tudják-e tartani a lengyel földbirtokosok és tőkések gazdasági és politikai hatalmukat a munkás és parasztok mind erősebbé váló forradalmi törekvéseivel szemben?

Galiciában nehezítette és bonyolulttá tette a helyzetet a Galicia keleti részén élő *ukránok* kérdése. Lembergben október 18-án Ukrán Nemzeti Tanács alakult, mely a monarchia ukránok lakta területeiből (Galicia keleti része, Kár-

pát-Ukrajna, Bukovina északi része) önálló ukrán államot próbált kialakítani. Miután a császári kormány a lengyelek és ukránok viszályában, az ukrán képviselők ismételt sürgetése ellenére sem mert állást foglalni, ukrán csapatok november 1-én megszállták Lemberget, és Stanislau székhellyel, Petruševič volt reichsrathbeli képviselő vezetésével ukrán kormányt hoztak létre.

Az ukránok követelései *Bukovinában*, a Bukovina déli részén élő románok. illetve az ezek nevében fellépő Román Nemzeti Tanács elgondolásaiba ütköztek. A Csernovitzbe október 27-re összehívott román nemzetgyűlés (tagjai: birodalmi és tartományi képviselők, román városok és községek polgármesterei, előljárói, közeleti személyiségek) Bukovina területi sérthetetlenségét hangoztatta, és állást foglalt amellett, hogy Bukovina és a románok által lakott területek független, nemzeti állammá egyesüljenek. Az Ukrán és Román Nemzeti Tanács viszályát november 11-én a román királyi csapatok Bukovinába való bevonulása döntötte el.

Csehországban a végkifejlés az október 14-i tömegtüntetéssel vette kezdetét. A tüntetést eredetileg a Cseh Nemzeti Bizottság hirdette meg azzal a céllal, hogy tiltakozzon a szén és élelmiszerek Csehországból való kiszállítása ellen. A tüntetés tervét magáévá tette a Cseh Szocialista Tanács is. A Szocialista Tanács a tüntetésnek új irányt adva, szociális követelésekkel és a köztársaság ki kiáltásának jelszavával lépett fel. Célkitűzéseinek támogatására a német munkásokat is felhívta. Október 14-én Csehországban mindenütt leállt a munka. A városokban hatalmas tömegek vonultak fel, a munkások vörös zászlók alatt. A döntő helyen azonban, Prágában — bár a munkabeszüntetés itt is általános volt — a katonai túlerővel szemben (a Helytartótanács és a katonai parancsnokság jó előre értesülve a készülődő megmozdulásról, Prágában jelentős karhatalmat vont össze) a megmozdulás nem tudott kibontakozni.

A siker elmaradása nemcsak a monarchia tervszerűen felvonuló haderejének (nagy részt német, magyar és román nemzetiségű alakulatainak) megjelenésében rejlett. A tüntetéssel, melyre a munkások fellépése nyomta rá a maga bélyegét, szembefordultak — vezető szerepüket féltve — a polgári pártok is. A polgári pártok bíralták a Szocialista Tanács önálló eljárását, a követeléseknek az összeütközés veszélyét felidéző radikalizmusát, a sovinizmus elleni állásfoglalást, mely a német munkásokhoz forduló felhívásban is kifejezésre jutott.)

A forradalmi szárny elgondolásaival a Szocialista Tanács megalkuvó, nacionalista beállítottságú vezetői sem értettek egyet. Október 14-ét követően meghátráltak, engedve a több irányú nyomásnak, magukévá tették az önálló fellépést elítélő polgári álláspontot.

A tömegmozgalom vezetése ilyen körülmények között október második felében egyértelműen a Nemzeti Bizottság, a burzsoázia kezébe került, mely az október 14-i megmozdulás látszólagos sikertelenségét — ügyesen — helyzetének megerősítésére használta fel. A cseh burzsoázia, félve a monarchia még

meglevő fegyveres erejétől, és méginkább félve a tömegek forradalmi, a magántulajdont, a fennálló rendet veszélyeztető törekvéseitől, radikális nemzeti követeléseket hangoztatott, de egyben kész volt tárgyalni a császárral, a bécsi kormánnyal és annak helyi képviselőivel. Kész volt együttműködni az osztrák állami szervekkel, hogy az önálló csehszlovák állam békés úton, a rend teljes megóvása mellett jöjjön létre, és a hatalom, az átalakulás végső eredményeként, ne a munkásosztály, hanem a burzsoázia kezébe kerüljön.

Október 24-én a Nemzeti Bizottság több tagja a monarchista beállítottságú Kramář vezetésével, az osztrák hatóságok engedélyével és támogatásával Genfbe utazott, hogy az időközben (október 14-én) megalakult és a franciák által már elismert cseh emigrációs kormánnyal (elnöke: Masaryk, külügyminisztere: Beneš, hadügyminisztere: Stefanik) tárgyalásokat kezdjen a további teendőkre nézve.

Miközben Bécsben és Genfben a tárgyalások javában folytak, Prágában *október 28-án* hatalmas méretű tömegmegmozdulás robbant ki. A tüntetés közvetlen kiváltó oka Andrassy Wilsonhoz intézett válaszejegyzékének nyilvánosságra kerülése volt. A Nemzeti Tanács Prágában maradt vezetői a „rend” megóvása érdekében, azonnal a tudtuk és akaratuk nélkül kibontakozó megmozdulás élére álltak. Megjelentek a Helytartótanács épületében, és a Bécsben tartózkodó helytartó megriadt, tanácstalan helyettesétől a közigazgatás átadását követelték. A városparancsnok csapatokat vezényelt az utcára, de a monarchián belüli bonyolult és zavaros helyzetre való tekintettel, attól tartva, hogy a katonaság és a lakosság összeütközése kiszámíthatatlan és nem kívánatos következményekkel járhat, rövidesen azok visszarendelése mellett döntött.

A bécsi Hadügyminisztérium október 28-án a katonai parancsnokságoknak a monarchia egész területén engedélyt adott arra, hogy szükség esetén a nemzeti tanácsokkal a kapcsolatot felvegyék, a „nyugalom és a rend” megóvása, valamint a hadsereg ellátásának biztosítása céljából. A prágai katonai parancsnokság e távirati úton kapott engedélytől hátorítva október 28-án az esti órákban tárgyalni kezdett a Nemzeti Tanáccsal. A tárgyalások eredményeként megegyezés jött létre. E megegyezés a rend helyreállítása érdekében a Nemzeti Tanács és a katonai parancsnokság együttműködését írta elő, szankcionálta, hogy a Helytartótanács helyét a Nemzeti Tanács veszi át, és lehetővé tette, hogy a cseh nemzetiségű katonák a Nemzeti Tanács felállítása alatt álló fegyveres erőihez, a Sokol alakulatokhoz csatlakozzanak. A katonai parancsnokság később egy hadianyagraktár átadását is engedélyezte. Miután Bécsben az eseményekről tudomást szerezve ezeket az engedményeket túlzottnak ítélték, (a Minisztertanács október 29-i ülésén a Hadügyminisztérium előző napi táviratát hevesen bírálták) a katonai parancsnokság október 30-án kísérletet tett a korábbi engedmények egy részének visszavonására. Erre azonban már nem volt ereje. A parancsnokság védelmében harcha szállni október 30-án a magyar

és német nemzetiségű katonák sem voltak hajlandók; a parancsot megtagadták, fegyvereiket átadták, azonnali hazaszállításukat követelték.

Csehországban az október 28-i és az azt követő eseményekkel a hatalom ténylegesen és végérvényesen a Nemzeti Tanács kezébe ment át. A független csehszlovák állam megalakulását a Nemzeti Tanács 28-án kiadott első törvénye jelentette be. E törvény egyben hangsúlyozta, hogy „valamennyi tartományi és birodalmi törvény és rendelet egyenlőre érvényben marad”, a hatóságok hivatali munkájukat „az addigi törvények és rendeletek értelmében folytatják”. Az új állam első törvénye az államformát illetően sem foglalt állást, a döntést e kérdésben a nemzetgyűlésnek és a párizsi Nemzeti Tanácsnak tartotta fenn. A törvény aláírói között szerepelt Vavro Šrobár, a szlovák nemzeti párt kiküldötte is. A Nemzeti Bizottság Šrobár bevonásával is hangsúlyozni kívánta, hogy az október 28-i törvénnyel nem a cseh, hanem a csehszlovák állam megalakulását jelenti be.

A monarchia *délszláv területeinek* Nemzeti Tanácsa október 6-án alakult meg Zágrábban és kiáltványában legfőbb feladatként a szlovének, horvátok és szerbek független, egységes államának létrehozását jelölte meg.

A Nemzeti Tanács erejét és a központi hatalom gyengeségét mutatta, hogy ez utóbbi a Nemzeti Tanács ellenállása következtében képtelen volt a délszláv célkitűzésekkel rokonszenvező Mihalovics horvát bán leváltását keresztül vinni. A horvát képviselők a magyar országgyűlés októberi ülésszakán már nem jelentek meg, és a Nemzeti Tanács a császári manifesztumot elutasító kiáltványában egyben minden magyar részről jövő javaslatot is eleve elutasított.

Október második felében a monarchia délszláv területein elemi erejű tömegmozgalom lángolt fel. A parasztok megtámadták a kastélyokat és a nagygazdák házeit, a vasutakat és az utakat szökött, felfegyverzett katonák ellenőrizték, a munkások sztrájkoltak, a városokban egymást érték a tüntetések. Fiumében október 23-án az ott állomásozó horvát ezred fellázadt, lefegyverezte a rendőrséget és a várost hatalmába vette. Katonai felkelés kezdődött Pozsegán is. A fiumei lázadás áterjedt Ogulinra, a pozsegai Szlavonia egészére.

A szervezetenként gyenge, frakciókra bomló szociáldemokrata párt akárcsak Csehországban, a délszláv területeken sem tudott a tömegmozgalom élére állni. A vezetést itt is a polgári pártok ragadták magukhoz. E pártok nacionalista szólamokat hangoztatva próbáltak urrá lenni a földfoglaló, köztársaságot követelő forradalmi megmozdulásokon. Ugyanakkor az „anarchia” megfékezésére és a „vagyonbiztonság” helyreállítása érdekében együtt működtek a régi rend katonai és polgári szerveivel. Az együttműködés kölcsönös voltát mutatta, hogy amikor a zágrábi Nemzeti Tanács október 27-én a katonai parancsnokságtól fegyverek átadását kérte a rend fenntartásához, a parancsnokság e kérésének azonnal eleget tett, és a fegyvereket a polgárőrség létrehozása céljából minden további nélkül kiszolgáltatta. Hasonló együttműködés alakult ki

Pólában is, ahol a flotta parancsnoksága a legénység felkelésének leszerelésére a nemzeti tanácsok kiküldöttjeit és a szociáldemokrata pártok bizalmi embereit hívta segítségül, és végső mozzanatként az egész flottát a Délszláv Nemzeti Tanácsnak adta át.

Horvátország, Szlavónia és Dalmácia függetlenségét, a szlovének, horvátok és szerbek közös államának megalakítását a zágrábi horvát tartománygyűlés ünnepélyes külsőségek között október 29-én jelentette be. Az erről szóló határozattal a kormányhatalom Horvátországban a Nemzeti Tanács kezébe ment át. A katonai parancsnokok a hatalom átvételét készségesen vették tudomásul, és azonnali napiparancsban jelentették be: az egész katonaság az új, nemzeti kormány rendelkezésére áll. Hasonlóan és hasonló gyorsasággal jártak el a polgári közigazgatás vezetői is.

Ljubljánában a szlovén Nemzeti Tanács október 31-én, a boszniai Nemzeti Tanács Szarajevóban november 1-én vette át a hatalmat, a zágrábi eseményekhez hasonlóan minden ellenállás nélkül.

A Reichsrat német képviselői, akik a nemzetiségi képviselők távozásával mindinkább magukra maradtak, *október 21-én* — vagyis egy nappal azután, hogy Wilson válasza a monarchia békekérésére ismeretessé vált — tanácskozásra ültek össze Bécsben, az alsó-ausztriai tartománygyűlés székházában. Miután a legfőbb teendőket illetően a német szociáldemokrata párt, a keresztényszocialista párt és a német nemzeti irányzat pártjai között már korábban meg egyezés jött létre, a tanácskozás egyhangúan határozatot hozott az *önálló német-osztrák állam* létrehozásáról. A tanácskozás önmagát ideiglenes nemzetgyűlésnek nyilvánította, és magának követelte az államhatalmat mindaddig, míg az újonnan kidolgozandó választójog alapján az alkotmányozó nemzetgyűlés meg nem alakul. Az ideiglenes nemzetgyűlés a létrehozandó német-osztrák állam szerves részének tekintette Csehország, Morvaország és Szilézia németek lakta részeit is. E követelés jegyében az említett területeken október utolsó napjaiban Cseh-Németország, Szudétaföld, Znaimi körzet, Cseherdő körzete elnevezéssel önálló tartományok alakultak. Miután a prágai Nemzeti Tanács Cseh- és Morvaország vonatkozásában a történelmi határok tiszteletben tartásának álláspontján állt, a bécsi ideiglenes nemzetgyűlés kísérlete, hogy hatalmát e területekre is kiterjessze, heves ellenállásba ütközött. Az államforma kérdését az ideiglenes nemzetgyűlés eleinte nyitva hagyta, mert a többséget alkotó polgári pártok kezdetben még a monarchia fenntartása mellett voltak. A német szövetség felmondását követően azonban a nemzeti irányzat pártjai is a Habsburgok ellen fordultak, és elfogadták a szociáldemokrata álláspontot, miszerint is — a forradalmi közhangulatra való tekintettel — a köztársaság létrehozása elől kitérni nem lehet.

A munkások Bécsben — október 30-án — sztrájkba léptek, és tüntetők ezrei vonultak fel a tartománygyűlés székháza elé, ahol az ideiglenes nemzetgyűlés ülésezett. A köztársaságot a nemzetgyűlés formailag október 30-án sem

proklamálta. Ténylegesen azonban a köztársasági államforma mellett foglalt állást azzal, hogy az új, ideiglenes alkotmányban — melyet ezen a napon fogadtak el — a számára jogokat, hatáskört semmilyen vonatkozásban sem biztosított. Az ideiglenes nemzetgyűlést — e burkolt állásfoglalástól eltekintve — a mérséklet szelleme hatotta át. Nem hirdetett messzemenő reformokat; ellenkezőleg leszögezte, és ezt az ideiglenes alkotmány írásban is rögzítette, hogy Ausztria régi törvényei egyelőre érvényben maradnak. A szociális átalakulás határozott, radikális programja helyett a szociáldemokrata párt is inkább nacionalista „kiutat” javasolt, és ez utóbbi vonatkozásban együtt haladt a nemzeti irányzat pártjaival. Azt hirdette, hogy az új osztrák állam életképtelen, a háborús katasztrófából fakadó nehézségek a Németországhoz való csatlakozás (Anschluss) útján oldhatók meg.

*

A monarchia felbomlásának és részekre hullásának folyamatát vizsgálva a Lajtán túli területeken, helyes a folyamat alábbi sajátos vonásaira rámutatni:

A felbomlás, az új önálló államok kialakulása mindenütt viszonylag békés úton, a központi hatalom számottevő ellenállása nélkül ment végbe. Ennek oka *alapvetően* abban rejlett, hogy a hevesen fellángoló tömegmozgalmaktól való félelem, a forradalom veszélye, mely a Nagy Október eszméinek kisugárzása, Szovjet Oroszország közelsége folytán nagyon is reális veszélynek látszott, a nemzeti burzsoáziát és a központi hatalom szerveit az egymás elleni harc helyett — együttműködésre szorította.

A császári hatalom a hadsereg bomlása következtében jelentős fegyveres erővel nem rendelkezett, és úgy vélte, hogy az adott helyzetben az antant jóindulatát és a dinasztia valamilyen formában való átmentését erőszak alkalmazása helyett, inkább békés eszközökkel, engedményekkel, az együttműködés útjának és módjának keresésével biztosíthatja.

A helyi közigazgatás számára a békés út, az ellenállásról való lemondás azt jelentette, hogy lehetőség nyílik pozíciói egy részének megtartására, az új államok közigazgatási apparátusába való beépülésre.

A monarchia helyén kialakuló új államokban a hatalmat mindenütt a nemzeti burzsoázia ragadta magához. Vezető szerepének kialakulását és megerősödését elősegítette a szociáldemokrata pártok zömének megalkuvó magatartása.

Abban, hogy a szociális átalakulásért, a munkás—paraszt hatalomért küzdő forradalmi mozgalmak a burzsoázia ellenállásával megbírkózni nem tudtak, jelentős szerepet játszott a forradalmi marxista pártok hiánya, a baloldali szervezeti gyengesége.

A burzsoázia, tömegbázisának kiszélesítése érdekében, jól bevált eszközként alkalmazta a féktelen nacionalista demagógiát, a nacionalista vágyak

felszításának, a nemzeti ellentétek kiélezésének politikáját. A burzsoázia — a nemzeti törekvések maximális kielégítését ígérve — biztosította a kapitalizmus fennmaradását, mentette át és erősítette meg gazdasági-politikai pozícióit.

Ami jellemző volt a Lajtán túli területeken lezajlott eseményekre 1918 októberében, az nagyjából és egészében érvényes volt a magyar forradalomra, az önálló Magyarország kialakulására is.

A nagy átalakulás magyarországi eseményeire, ezek részletezésére, jelen rövid előadás keretében nem kívánok kitérni. Ezzel a soron következő előadások — úgy vélem — kellően fognak foglalkozni.

E körülményt figyelembe véve a magyarországi fejleményekkel kapcsolatban itt csupán néhány megállapításra szorítkozom, így elsősorban arra, hogy 1918 októberének nagy jelentőségű eseményei hazánkban is *viszonylag békés uton* zajlottak le. A fegyveres harcoktól a régi rend — azonos okoknál fogva mint Ausztriában, a Lajtán túli területeken — *Magyarországon* is visszariadt.

Az ancien régime ereje és ellenálló képessége a magyarországi bonyolultabb viszonyok között, az ország kiváltságos helyzetéből következően, ugyanakkor erősebb volt. Nem utolsó sorban ebből eredt, hogy a fordulat Magyarországon későbbben következett be mint másutt, és a függetlenséget a Magyar Nemzeti Tanács nem annyira kiharcolta, mint inkább — egy a monarchia egészét érintő folyamat végeredményeként — ajándékba kapta.

A magyar forradalom szociális tartalmát tekintve viszont nem maradt el a Csehországban, Ausztriában vagy a délszláv területeken lezajló események mögött. Míg a Prágában október 28-án kiadott első néptörvény, a Bécsben október 30-án elfogadott ideiglenes alkotmány — mint erre már utalás történt — azt hangsúlyozta, hogy a monarchia régi törvényei és rendeletei további intézkedésig érvényben maradnak, és az új délszláv állam még a köztársaság létrehozásáig sem jutott el, a Magyar Nemzeti Tanács már október végén radikális reformokat hirdetett, és ezeket hatalomra jutása után az elsőprő erejű tömegmozgalomnak engedve (mely a forradalom menetét az első pillanattól kezdve meghatározta) törvénybe is iktatta.

A haladó és reakciós erők harcában nagy jelentőségű volt, hogy a nemzeti burzsoázia az új, önálló államok kialakulása során az antant segítségére is támaszkodhatott.

A segítség az antant részéről azzal a céllal történt, hogy az újonnan kialakuló államok az antant kelet-európai politikájának engedelmes eszközeivé váljanak.

Elég emlékeztetni ezzel kapcsolatban a román királyi csapatok behívására Bukovinába, a szerb, francia, olasz és amerikai haderő megjelenésére a délszláv területeken; a Franciaországban és Olaszországban kiképzett cseh és lengyel alakulatok haza irányítására; a Csehszlovákiába, Romániába, és Len-

gyelországba irányuló hadianyag-szállításokra, a kiképző tisztek, parancsnokok kiküldésére, az antant missziók megjelenésére, a gazdasági-pénzügyi segítség nyújtására.

Az antant a győztesként elismert országokat nemcsak katonailag és gazdaságilag, hanem politikailag is támogatta, főképpen azzal, hogy magáévá tette nemzeti követeléseik maximális kielégítésére vonatkozó igényeiket.

A nacionalizmussal való játék azonban mindig is kétélű fegyvert jelent. Kezdetben gyors sikert hoz, a visszahatás viszont később annál gyorsabb.

A nacionalizmus lényegéből fakad ugyanis az, hogy valamely ország maximális nemzeti igényei csakis más országok nemzeti igényeinek rovására elégíthetők ki.

1918—1919 fordulóján a csehszlovák, román és délszláv nemzeti követelések támogatása ezekben az országokban a nacionalista beállítottságú nemzeti burzsoázia megerősödését jelentette, biztosította ott a kapitalizmus fennmaradását, a polgári rend konszolidálását a forradalmi erőkkal szemben.

E politika ugyanakkor Magyarországon szükségszerűen ellenkező eredményt ért el: nem lebecsülendő szerepet játszott abban, hogy 1919. március 21-én a polgári demokratikus kormány lemondott, és helyét a proletárdiktatúrának adta át.

Amikor a Magyar Tanácsköztársaságot azután az antant túlereje megdöntötte és francia, román, csehszlovák szuronyok segítségével egy reakciós, németbarát kormányt sikerült hatalomra juttatni, a nacionalizmus fúriái Magyarországon is elszabadultak.

A monarchia felbomlását követő kapitalista újjárendezés, a két világ-háború közötti *nagyon is negatív időszak* a Duna-medence népei számára háborúba, gyilkolásba, katasztrófába torkollott, melynek milliók estek áldozatul.

*

Befejezésül röviden a szovjetkormány 1918. november 2-i felhívásával szeretnék még foglalkozni.

1918. november 2-án a szovjetkormány felhívással fordult az osztrák—magyar állam dolgozó népéhez. A felhívás — amelyet első helyen Lenin írt alá — arra szólította fel a munkásokat, parasztokat és katonákat, hogy ne elégedjenek meg a bécsi bürokrácia és a bécsi kapitalizmus hatalma alóli felszabadulásukkal, számoljanak le saját földbirtokosaikkal, bankáraikkal és tőkéseikkel is. Ne higgyenek a demokratikus álarcban fellépő amerikai, francia és angol tőke csábításának. Nem a nemzeti burzsoáziával való szövetségben, „hanem az Ausztriában élő összes nemzetek proletariátusának szövetségében van a győzelem záloga” — volt olvasható a szovjetkormány üzenetében,

mely Ausztria—Magyarország tanácsainak és Oroszország szovjetjeinek harci szövetségét éltetve fejeződött be.

E lenini útmutatást, mely a Duna-medence népeit a szocialista fejlődés útjának követésére, szoros összefogásra, a forradalmi Oroszországgal való szövetségre hívta fel, egyes cseh és román történészek újabban előszeretettel bírálják és különböző módon értelmezik. Úgy vélem, helytelen lenne e rövid előadás keretében — az érdekeltek távollétében — e vitába, mely a múlt héten Bécsben lezajlott nemzetközi történész konferencián is — bár távolról sem kiélezett formában — újjólag napirendre került, belebonyolódni. Zársként ennek kapcsán csupán két dolog kiemelésére szorítkoznék. Az *egyik* az — és ez, úgy vélem, aligha vitatható —, hogy azok az eszmék, amelyeket e kiáltvány tartalmazott és amelyek akkor, 1918—1919-ben nem valósultak meg, a Duna-medence népei számára nyilván jobb megoldást javasoltak annál, mint ami a két világháború között megvalósult és kipróbálásra került. A *másik*, hogy ezek az eszmék — a körülöttük zajló vita is e mellett bizonyít — még ma is *időszerűek*. Mert Közép-Európa újjászületése, melyért a monarchia felbomlása óta immár fél évszázada folyik a harc, csakis a fentebb vázolt eszmék szellemében, a szocializmus alapján, a Közép- és Kelet-Európában élő népek testvéri összefogásának jegyében valósulhat meg véglegesen és maradéktalanul.

AZ OKTÓBERI MAGYARORSZÁGI FORRADALOM ÉS A POLGÁRI PÁRTOK

MÉREI GYULA

”Egy forró izgalomú este, egy őrjöngően zakatoló éjszaka: és győzött a forradalom. Meleg szívvel és hideg fejjel nézünk vissza rá. Óriás, sötét vízió; a torz fekete körvonalak mögött bíborszínben izzik elő egy hátul égő lángolás” — írta Bíró Lajos a *Világ*-ban. „A forradalomból megszületett a népkormány s ezzel a forradalom be is végezte nagyszerű föladatát. E föladat teljesítése után a forradalom megszűnt. Nincs többé forradalom.” „Győztünk, elmúlt a harc. Most jöjjön a váró és bizakodó nyugalom!” „Kossuth Lajos lelke támadt fel, Kossuth Lajos eszméje támadt fel...” „Mit a negyvennyolcadiki dátum befejezetlenül hagyott, azt bevégezte a mai nap.” — olvasható a Károlyi párt lapjában, a *Magyarországban*. „Győztünk polgártársak, munkások, katonák, elértünk mindent, amit elérni akartunk, nincs okunk most tovább folytatni a harcot... Nyugalmat, türelmet és bizalmat kér Magyarország népétől az első magyar népkormány” — hangzik a Károlyi kormány-nak október 31-én a nemzethez intézett kiáltvány.

A demokratikus polgári pártok tehát rögtön a forradalom győzelmének másnapján a „rend” megteremtésében látták elsőrendű feladatukat. Sajtójukból arra is fény derül, miféle konszolidációt sürgettek. A *Világ* november 5-i számának olvasója már arról is tudomást szerezhet, hogy a demokratikus polgárság nemcsak az ellenforradalmi veszély ellen kívánt védekezni. A kormány átvette a végrehajtó hatalmat — írja a cikk — „és ezzel megszűnt mindazoknak a szervezeteknek a végrehajtó hatalomban való szerepe, amelyek a forradalmi idők első pillanatában a zavaros helyzetekben kitűnő szolgálatokat tettek”. A kormányban képviselt demokratikus polgárság tehát nemcsak az ellenforradalmi fenyegetést kívánta elhárítani kemény rendszabályokkal, hanem megelégtelte immár a forradalmat győzelemre segítő forradalmi szervezetnek, a katonatanácsnak és a november 2-án megalakult budapesti munkástanácsnak az államhatalom gyakorlásában való részvételét is. Feltétlenül útját akarta állni kettős hatalom létrejöttének. „Ma két veszély fenyeget bennünket: a mob diktatúrája és az ellenforradalom intrikái” — fejtegette Jászi Oszkár az Országos Polgári Radikális Párt november 2-i ünnepi lakomáján. Szavai híven tükrözték a haladó polgárság vágyait, politikai álláspontját.

Károlyi Mihály, aki október 31 előtt mindvégig a forradalom ellen volt, mert nem bízott a tömegek erejében, túlbecsülte a régi rend erejét,

félt az ellenforradalom erőinek felülkerekedésétől, a forradalom győzelmének pillanatában, miután Andrássyék manőverei végképp meggyőzték arról, hogy osztályának képviselőivel lehetetlen az együttműködés a haladás érdekében, szakított osztályával, fenntartás nélkül a polgári demokratikus forradalom mellé állt, vállalta a vezetést és ő is a haladó polgárság álláspontjáról tekintett az eseményekre.

„Mi olyan Scyllák és Charybdisek között evezünk, ahol az egyik szikla véresen piros, a másik fehér. Nemesak pártunknak érdeke, hanem szociáldemokrata fegyvertársainknak is, hogy e két örvény között biztosítsuk az együttműködést.”

A Károlyi kormány polgári pártjai a proletárforradalom és az ellenforradalom közötti egyensúlyozó szerepét vállalták és meg akarták akadályozni, hogy a tömegek alulról valósítsák meg a polgári demokratikus feladatokat a plebejus érdekeknek megfelelően, forradalmi módszerekkel, majd pedig továbbfejlesszék a forradalmat a szocialista forradalom győzelméig és megvalósítsák a proletárdiktatúrát. Mindezt a haladó közép- és kispolgárság és értelmiség, vagyis a progresszív középrétegek érdekeit és igényeit kielégítő radikális polgári demokratikus reformok, revolúció helyett békés evolúció útján, a polgárság valamennyi rétegének oly kedves magántulajdon biztonságának következetes védelme jegyében.

Bár a kormány polgári pártjai közül a közvéleményben összehasonlíthatatlanul nagyobb súlya volt a Károlyi pártnak, mégis indokoltabbnak tűnik, hogy a polgári pártok célkitűzéseinek ismertetése, amely egyúttal politikai magatartásuk könnyebb megértését is előmozdíthatja, az Országos Polgári Radikális Pártéval kezdődjék el, mivel ennek a pártnak fő programpontjait fogadta el a koalíció másik két pártja előbb a Nemzeti Tanács, majd a kormány programjaként.

Az ORP 1918 márciusában tette közzé célkitűzéseit. A polgári szabadságjogokon kívül radikális birtokpolitika, a hitbizományok eltörlése, az egyházi javak szekularizálása, a nagybirtok kisajátítási jogának törvénybeiktatása, szövetkezeti alapon nyugvó kisgazdaságok létesítése, a hitel- és a szövetkezetiügy demokratikus újjászervezése, az adórendszer súlypontjának — Szende tervei szerint — áthelyezése a tömegeket sújtó fogyasztási adókról az erős progresszivitással megtervezendő egyenes adókra. Minden adófajtában, különösen a bankok, a nagybirtok, a munkanélküli jövedelem, az örökösödési és vagyonadó terén erős progresszivitás, a munkából eredő jövedelem kímélése, állami közoktatás, szakiskolai hálózat kiépítése, egyház és állam szétválasztása, teljes vallásszabadság, egyházi autonómia a legfőbb követelések. A nemzetiségi kérdésben 1918 márciusában még csak az 1868:44. tc. végrehajtását követelték, 1918 októberének első felétől kezdve azonban már a monarchia helvetizálását, öt szövetséges államban, Kossuth konföderációs tervéhez hasonló demokratikus nacionalista szellemben. Perszonáluniós függetlenség, pacifista,

annexió és hadikárpótlás nélküli, a szabadkereskedelmet világméretekben biztosító béke, Európai Népszövetség, általános lefegyverzés, a nemzetek közötti vitás kérdések döntőbíróóság elé utalása, állandó hadsereg helyett milícia a többi követelés. Az ipar- és a kereskedelempolitikai részek régebbi polgári pártok programjaiban is megtalálhatók, a szociálpolitikai és kultúrpolitikai részek csakúgy, mint a milícia követelése is megtalálhatók már az MSZDP 1903. évi programjában és ezért részletezésük ez alkalommal mellőzhető.

A pártkoalíció polgári pártjai közül a nagyobb súlyú Károlyi Mihály Függetlenségi és 48-as Pártja volt. 1918. október 31-ig jórészt demokrata, sovinszta, Justh-típusú földbirtokosokból, köztük számos konzervatív beállítottságú nagybirtokosból és ügyvédből, két-három újságíróból és papból tevődött össze. A tagság többsége Károlyit és néhány hívét leszámítva a közjogi, sérelmi politikai jellegű „nemzeti kuruckodás hipnózisa alatt állt”, a nemzetiségi kérdésben sovinszta volt és ragaszkodott a területi integritáshoz, és a perszonális uniós függetlenséghez. Károlyi pártjának tagjait antantbarátságuk, pacifizmusuk kötötte össze, bár — mint erről még szó lesz — lényeges tartalmi különbség volt Károlyiéknak és a párt többi tagjának antantbarátsága és pacifizmus között. Teljes volt az egyetértés a politikai szabadságjogok kérdésében. Lényeges nézeteltérések választották el azonban Károlyit és közvetlen híveit a párt többi tagjától a társadalmi átalakulás dolgában, főleg a földbirtokreform mértékét illetően, de a közigazgatás demokratizálása tekintetében is.

Maga Károlyi minden kérdésben haladóbb volt még valóban demokratikus gondolkodású legközvetlenebb híveinél is (pl. Buza, Barna, Hock János, Jánossy Zoltán és mások) és elvi szempontból tekintett a kérdésekre. Míg a párttagság a külpolitikában csak a háború minél előbbi befejezésére és a német ellenességre szorítkozott, Károlyi antantbarátságának forrása a nyugati demokratikus államberendezés és a polgári demokráciák iránti illúziójából fakadó vonzódása volt. A német imperializmussal és a junkersséggel azért is állt szemben, mert e kettőben látta Magyarország önállósodásának és demokratizálásának egyik legfőbb külső akadályát. Némi leegyszerűsítéssel talán úgy lehetne megfogalmazni: Károlyi szemében az I. világháború idején az antant a demokratizmus, a Hohenzollern—Habsburg szövetség a reakció jelképe volt. A párt konzervatív, sovinszta csoportja Batthyányval és Lovászyval az élén, amelynek antantbarátsága, pacifizmusa — látni fogjuk — rideg érdekszempontokból fakadt, többször vetette szemére Károlynak már 1918. október 31 előtt e tekintetben is radikalizmusát, amit Kunfihoz, Jászihoz fűződő barátsága következményének tekintett.

Az sem véletlen, hogy bár a Károlyi párt — az egyetlen Keresztényszociális Néppártot kivéve — a többi parlamenti párthoz hasonlóan választási párt, klub párt volt, amelynek nem voltak kiépített és állandó pártéletet

élő városi és vidéki szervezetei, s így a szavazók képviselőiket csak a választások idején látták, békeharca, elsősorban Károlynak a függetlenséget, a demokráciát szociális tartalommal megtöltő beszédei személye felé fordították a tömegek rokonszenvét. Nem a kis számú képviselő gárda és az ún. kütagoknak a képviselőket a kétszeresnél alig valamivel meghaladó száma adta a párt erejét, hanem részben az egykori Justh pártnak főleg a vidéki városi közép- és középiparos tagjai, főleg pedig azok az egyszerű emberek, akik nap mint nap levelekben, sürgönyökben üdvözölték bátor kitartását a béke ügye mellett. Nem voltak a pártnak jelentős tömegei a falun, mert túlságosan általánosságban mozgó birtokpolitikai programja nem vonzotta a földre éhes parasztokat.

A polgári radikálisok a koalíciónak létszámban is, belső egység, szervezetség tekintetében is leggyengébb, programjuk elvi, tartalmi kidolgozottságát tekintve a legerősebb láncszemét alkották. A párt három csoportra oszlott.

Az egyik a Jászi Oszkár körül tömörülő magyar haladó értelmiség legkiválóbb képviselőiből került ki. Ideológiailag a Labour Party és a Fabian Society elveihez álltak legközelebb, bár ez utóbbiaknál radikálisabb elveket hirdettek. Hatottak rájuk Bernstein, de különösen Kautsky nézetei.

Kautsky nézeteinek befolyása érvényesült abban a tekintetben, hogy általában a szellemi munkának, főleg azonban a tudománynak alapvető szerepét hangsúlyozták a fizikai munkával szemben a termelőerők fejlesztésében, a társadalmi fejlődés előbbrevitelében, mindezt az osztályuralmi és tulajdonviszonyokhoz kötöttség nélkül, azoktól elvonatkoztatva. Számosan Henry George követőiként a földtulajdonban látták a tőkés rend alapvető ellentmondásainak forrását. Mások a nagybirtokrendszer megsemmisítését összekapcsolták a parasztság térítés ellenében tulajdonba kapott földhözjuttatásával. Elvetették Marx forradalmi elméletének valamennyi tételét és az osztályfölöttinek hirdetett demokráciának, a társadalmi csoportok között az állam szabályozó tevékenysége nélkül létrejövő szabad kooperációnak és a decentralizációnak, az osztályalaptól megfosztott, elvont szabadságnak és humanizmusnak, pacifizmusnak hirdetői voltak. Szabad szocialistáknak nevezték magukat. Elveik leginkább a kispolgári szocialistákéihoz hasonlítottak.

A másik csoport Szende Pálnak, az Országos Magyar Kereskedői Egyesülés (OMKE) igazgatójának vezetésével jóval közelebb állt a marxizmushoz. A harmadik csoport részben kis- és középiparosokból, főleg azonban kereskedőkből, részben ezek érdekeit képviselő ügyvédek, érdekképviselői emberek, tevédként össze, akik egyetértettek a teljes polgári politikai demokráciával és a legradikálisabb antifeudális birtokpolitikával, de rögtön tiltakozni kezdtek, mielőtt a kereskedelmi vagy az ipari vállalatokat is érintő erős progresszivitásra épülő adópolitikáról vagy szabadkereskedelmi vámpolitikáról esett szó.

Nemcsak az egyes csoportok között, hanem egy-egy csoporton belül is éles nézeteltérések voltak fontos kérdésekben. Jászi keleti Svájcz elméletét Szende csoportja is elfogadta, de Jászi egyik legközvetlenebb munkatársa, Braun Róbert még 1918 decemberében is elégségesnek vélte az 1868 : 44. tc-ben körvonalazott nemzetiségi jogokat. A szabad vitákban egyébként az egyén korlátlanul szabad, dogmáktól mentes véleménynyilvánítási szabadságát ünnepelték, és ez is megerősítette őket abban a büszke meggyőződésükben, hogy ők már felülemelkedtek a marxizmuson, mert megszabadultak annak „dogmatikus” gondolkodásmódjától, és eljutottak a teljesen szabad egyén, osztályoktól független, azok fölé emelkedő gondolkodásának szférájába. Úgy vélték, hogy ezen a réven módjuk nyílik olyan elmélet kidolgozására, amely a képességeit minden állami és osztálykorláttól mentesen kifejtő egyénnek, de elsősorban a tudományos, az erkölcsi és etikai erők autonom tevékenységének terméke, nagymértékben függetlenül a gazdasági alaptól. Ez az elmélet vezérfonal lenne az értelmiség vezette szabad társadalom felépítéséhez, amelyben a tudomány döntő termelőerő fejlesztő szerepe révén megvalósul az emberiség legnagyobb fokú jóléte. Jászi és Szende csoportja egyetértett abban, hogy e végecélhoz az út a gazdasági életben is mindenféle megkötöttség, monopólium megszűnésén, a szabadkereskedelem világméretű megvalósításán át vezet. A politikában pedig megkövetelték a nacionalista elzárkózás megszüntetését, majd a svájci típusú föderatív, nemzetek fölötti államszövetség megvalósítását, amelyen át vezet az út előbb az Európai majd a Világ Egyesült Államainak integrációs formájához és megvalósítja a világ örökös békéjét. Ezt a mélységes humanizmustól áthatott, de alapjaiban mégis téves elméletet abból a helyes felismerésből vezették le, hogy az érett kapitalizmus időszakának történelmi tendenciája az integrálódás. Azt viszont nem vették észre, hogy a kapitalista termelési viszonyokból fakadó ellentmondások amíg a tőkés rendszer létezik, ellentendenciaként gátolják az alaptendencia érvényesülését és az állammonopolista kapitalizmusnak és a technikai-tudományos fejlődésnek előrehaladásával párhuzamosan egyre nagyobb mértékben. Értelmiségi, polgári individualizmusuk volt a forrása az egyén osztályfölöttiségtől mentes cselekvőképességéről szóló nézeteiknek. Az egymás között és a csoportok között eltérő nézetek miatt az ORP inkább hasonlított vitaklubhoz, mint politikai párthoz. Tömegei, kiépített szervezetei nem voltak. Nézetei elsősorban a magas műveltségi szinten levő haladó értelmiségiek körében, kisebb részben haladó kis- és középpolgári körökben terjedtek.

A forradalom a haladó polgárság pártjait a centrista vezetésű munkásosztály pártjával szövetségben olyan történelmi időpontban ültette hatalomra, amikor egyszerre kellett megvalósítani a polgári forradalom 1848-ban el nem végzett demokratikus feladatait, de már napirendre kerültek a szocialista forradalom igényei is. A tömegek október 31-én nem magát a népet, hanem a polgári középrétegeket jutatták uralomra, amelyeknek a koalícióban helyet

foglaló munkásság a támogatója volt és nem vezetője és amelyekkel egyező érdekei mellett gyökeresen ellentétes érdekei is voltak. Ugyanakkor a polgári pártok összetétele miatt rögtön a hatalomrajutás pillanatában, még inkább a későbbiek folyamán e pártokat is megosztotta az, hogy soraikban haladó és konzervatív elemek egyaránt megtalálhatók voltak, sőt a Károlyi pártban már megalakulásakor a nagybirtokos arisztokrácia, a jómódú úri birtokosság egyes tagjai is. Ez utóbbi esetben tehát még a régi, úri Magyarország rendjének alapjaihoz ragaszkodó, bár egyes, a politikai demokratizmus irányába mutató reformoktól nem vonakodó tagjai is helyet kaptak a haladó táborban. Már pusztán az a tény, hogy a polgári pártokban a radikális haladás reformer hívei és a forradalom pusztá győzelmével már elégedett és a társadalmi reformok terén voltaképpen tovább lépésre nem hajlandó konzervatív elemek egy-egy párton belül foglaltak helyet, eredendően magában hordozta a polarizálódás szükségszerűségét, mihelyt a gyökeres társadalmi reformok megvalósítására került a sor.

A Károlyi-kormány így születése pillanatától kezdve gyógyíthatatlan szervi betegségben szenvedett. A nép megdöntötte ugyan a nagybirtok és a dinasztiahoz hű nagytőke politikai uralmát, de még hátra volt a nehezebbje: a feudális erők gazdasági hatalmának felszámolása, az államapparátus demokratizálása, megtisztítása a túlnyomórészt szintén a feudális politikai hatalmat képviselő tisztségviselőktől. E két területen előrelátható volt nem csupán a koalíciós pártok közötti, hanem a Károlyi-párton belüli ellentétek kiéleződése is.

Ennél lényegesebb, hogy egyidejűleg számítani kellett a földreform kérdésében annak az ellentétnek a kiéleződésére is, ami a koalíciót hatalomra segítő, a forradalom idején jórészt még katonaruhát viselő, azóta otthonába tért földnélküli és szegényparasztoknak, bizonyos fokig még a középparasztság alsó rétegeinek azonnali és lehetőleg kárpótlás nélküli, forradalmi földosztást kívánó hívei és a polgárság radikális, de lassú ütemű földreformot követelő elemei között jelentkezett.

Mindebből azonban a forradalom győzelmét követő első napokban — egy kérdéstől eltekintve — még semmi sem látszott. A koalíciós polgári pártok programjuk tanúsága szerint azokat a városi és falusi közép- és kispolgári rétegeket képviselték, amelyek október 31. előtt a kereskedelembe, az iparban a mezőgazdaságban nem tudták érdekeiket megfelelően érvényesíteni, és amelyek már a forradalom előtt részt követeltek a politikai hatalomból, hogy érdekeiket érvényre juttathassák. A műveltség legmagasabb szintjén levő haladó polgári értelmiség szintén igényt tartott a társadalmi értékének megfelelő politikai érvényesülésre.

A birtokos parasztság konzervatív és a klerikális befolyás alatt álló Keresztényszociális Néppárt kispolgári-polgári tömegei nem nyertek képvisele-

tet a kormányban, de ezt a kérdést már november 2-án számukra megnyugtatóan rendezték.

Az egyeneslelkű, őszinte, szinte korlátlan mértékben jóhiszemű, kissé passzív, tépelődő természetű rendkívüli felelősségérzéssel rendelkező Károlyi Mihály nem rendelkezett a jó politikusra jellemző tulajdonságokkal. Politikai naivitására jellemző, hogy október 31. előtt — a forradalom elkerülése érdekében — az általa széles nemzeti egységfrontnak nevezett összefogás végett hajlandó lett volna megegyezni az uralkodó, reakciós körökkel, ha azok elfogadják a két polgári pártnak a békére, a függetlenségre, a demokratikus átalakulásra vonatkozó programpontjait. Nem vette észre, hogy politikai képzetlenség olyan nemzeti egységfront megteremtése, amelyben békésen együttműködnek a haladás és a reakció legmakacsabb képviselői. A haladást mereven elutasító reakció képviselőivel haladó pártok még akkor sem foghatnak össze haladó céljaik veszélyeztetése nélkül, ha a reakció hívei látszatra magukévá teszik a haladás programját. Amúgyis csak a területi integritás megóvásának nacionalista töltésű, hajszálvékony huzala kötötte össze az uralkodó osztályok még hatalmon levő képviselőit és a döntő kérdésekben velük egyetértő jobboldali ellenzék tagjait. A haladó pártok tagjainak döntő többségét már ebben a kérdésben is áthidalhatatlan szakadék választotta el a régi rend híveitől. A haladók egy kisebb csoportját még további külön elvi szakadék is elhatárolta tőlük. Károlyi Mihály azonban még a forradalom győzelme után sem tudott megszabadulni a „széles nemzeti egység” hibás koncepciójától, mert továbbra is azt hitte, hogy lehetséges forradalmi vívmányok elérése olyan politikai csoportosulással, amelyben haladó, konzervatív, közép- és kispolgári erők, sőt a régi feudális úri politika meggyőződéses hívei is helyet foglalnak.

A munkásosztály többre vágyott ugyan, de a szociáldemokrata vezetők nyugalomra intették, és ekkor még nem volt forradalmi vezető ereje.

Az objektív körülmények mellett szubjektív okai is voltak annak, hogy a Károlyi kormány polgári pártjai befejezettnek tekintették a forradalmat, és elégségesnek tartották a továbbhaladást a reformok lassú, békés útján.

Nem csupán amiatt, mert „a polgári pártoknak különben is pszichológiája az, hogy nem túlságosan gyors, hanem lassú fejlődést akarnak”, hanem, hogy „amikor október 31-én kormányra jutottunk, a kormánynak sem szocialista, sem polgári tagjai nem érezték eléggé, hogy alapjában véve nem a királyi kinevezés, hanem a forradalmi népakarat adta kezükbe a hatalmat” — állapította meg visszaemlékezéseiben Károlyi Mihály —. A polgári pártok, de a szociáldemokrata vezetők is úgy jártak el, „mintha október 31-én csak kormányválság játszódott volna le, és nem forradalom söpörte volna el a régi rendszert”. — ismerték fel a hibát a polgári radikálisok már 1918 novemberének utolsó hetében. „Nem vettük figyelembe azt, hogy az októberi forradalomnak erősebb volt a szociális, mint a nemzeti jellege.”

A Károlyi kormány polgári pártjait és a szociáldemokrata vezetőket tehát a forradalom győzelme sem tudta letéríteni a „jogtalajról” és rábírní arra, hogy a „forradalmi talajra” helyezkedjenek.

Nem így a nép. Az október 30-ról október 31-ére virradó éjszakán a Rákóczi úton az Astoria-szálló felé vonuló tömegben a tüntetők között igen szép számmal akadtak olyanok is, akik a sérelmi-közjogi politika szellemében kuruckodó, álhazafias, nacionalista indulatoktól fűtve sürgették a köztársaságot. Az azonban tagadhatatlan, hogy a többség társadalmi összefüggéseiben tekintett e kérdésre. A Habsburg uralom a tömegek tudatában összeforrt az úri Magyarországgal, a volt fő- és köznemesi birtokososztályok és a dinasztiahoz hű nagytőkések népelnyomó uralmával. A független Magyarország, a köztársaság kikiáltása nekik egy feudális maradvány eltörlését, egyúttal a feudális eredetű osztályok hatalma legfőbb támaszának végét és a demokrácia kezdetét jelentette.

A haladó értelmiség képviselői közül nem kisebb egyéniség, mint az ekkor még polgári radikális Lukács György is síkraszállt a köztársaság kikiáltása mellett, hogy megértesse annak szociális jelentőségét. „Mindnyájunknak, akik igazi hívei vagyunk a mostani átalakulásnak, tisztában kell lennünk azzal, hogy miért akarjuk a köztársaságot. Mert földreformot és adóreformot, új szociálpolitikát és új iskolákat, egyszóval Magyarország belső gazdasági és szociális újjászületését akarjuk, ha a köztársaságot követeljük.” . . . „értéke . . . hogy megfosztja a most készülő gazdasági és szociális reformok ellenzőit az egyik legerősebb támaszuktól; hogy a földreform által hatalmát veszített arisztokrácia és főpapság, a helyes adópolitika és szociális törvényhozás által megfélemezett nagytőke, a demokratikus átalakulásban megsemmisített felelőtlen katonai és polgári bürokrácia nem támaszkodhatnak többé a királyságra, ha hatalmukat visszaszerezni óhajtják.” A nagybirtok, a nagytőke és a bürokrácia a haladás igazi ellenségei. Nélkülük veszélytelen a királyság is. „Megmaradásuk esetén szolgáljukká válik a köztársaság ügy, ahogy szimbólumuk volt mostanáig a királyság.”

Az ország népének egyöntetű kívánsága a köztársaság mellett nyilvánult meg. A német és az osztrák viszonyok is hozzájárultak a kormány gyors döntésének megszületéséhez. 1918. november 16-án a parlament két háza önként kimondta feloszlását, és a Nemzeti Tanács Magyarországot ünnepélyesen köztársasággá nyilvánította.

A tömegek tehát a koalíciós pártokat már uralmuk első napján balra tolódásra készítették. A polgári pártok vezette kormány teljesítette a nép akaratát. Az első csatát a forradalom erői és a polgári pártok között a nép megnyerte. A forradalom győzelmével létrejött egyensúly azonban nem bomlott fel. A munkások reformista vezetőik befolyására nemcsak higgadtan viselkedtek, hanem ők biztosították a főváros nyugalma is.

A parasztság november első felében évszázados elkeseredését cserztette

szabadjára. A kormány részben karhatalommal, részben az elkergetett fősolgabírók, solgabírók, jegyzők áthelyezésével próbálta elfojtani a spontán mozgalmakat. A nyugalom helyre állásának fő oka azonban az volt, hogy Buza Barna földművelésügyi miniszter már november 3-án nyilatkozott a radikális, megváltásos földreformról, a nagybirtok-rendszer megszüntetéséről, amely a parasztok tulajdonába adja a felosztásra kerülő földet. A parasztság forradalmi része: a nincstelenek és kisföldűek hittek neki. A falu, miután kitöltötte első dühét régi kínzóin, megnyugodott és várt. A november 13-án aláírt fegyverszünet megkötése is csillapítóan hatott a tömegekre.

A polgári demokratikus forradalom már a győzelmét követő két hét alatt is sokat teljesített a magyar haladás régi vágyaiból. Végét vetette a 400 éves Habsburg-uralomnak és egyúttal a királyságnak is. Demokratikus polgári pártok vezetése alatt, amelyeket szoros együttműködésben támogatott a szociáldemokrata pártvezetés, polgári szabadságjogok birtokába juttatta a népet. Biztosította a sajtó-, a gyülekezési-, egyesülési és szervezkedési szabadságot, szabadon bocsátotta a politikai foglyokat, törölte a politikai pereket, hatálytalanította a Nagy György alapította Köztársasági Párt betiltását lehetővé tevő 1914 : XXXIV. tc.-et. A belügyminisztérium már november első hetében hozzálátott az általános, titkos, nőkre is kiterjedő országos és megyei, községi választójogi törvénytervezet kidolgozásához, amely hamarosan el is készült. A forradalom kormányának már ezek a kezdeti intézkedései is jóval messzebb léptek a tömegek politikai felszabadítása terén, mint 1848, amelynek folytatója és betetőzője kívánt lenni. A polgári demokrácia útján megtett első lépések szabaddá tették az utat a forradalom továbbfejlődésére olyan országban, ahol ezelőtt a tömegek nem érvényesíthették közvetlenül befolyásukat a politikai életre, nem vehettek részt a közügyek intézésében.

A hatalmukból kivetett nagybirtokosokat, nagytőkéseket megrettentette és megbénította a forradalom győzelme. Ellenforradalmi visszacsapásra nem volt kellő fegyveres erejük. Más taktikához folyamodtak. Míg a forradalom kitöréséig makacsul ellenezték Károlyi miniszterelnökségét és a haladó polgári pártok kormányrajutását, mert politikai- gazdasági hatalmukból semmit sem voltak hajlandók engedni, most Károlyi Mihályba, kormányába és a Nemzeti Tanácsba vetették minden bizalmukat, hiszen a kormány egyértelműen a tulajdon feltétlen védelmét és a „rend” biztosítását tűzte ki céljául, a forradalmat pedig befejezettnek nyilvánította. A volt uralkodó osztályok most emlékezetükbe idézték Károlyi Mihály október 3-i, Hatva y Lajosnak adott nyilatkozatát: „A bolsevizmustól mindenáron meg akarom menteni az országot” . . . „különben a polgári társadalom felfordulása következik be.” Az pedig különösen megnyugtatóan hatott idegeikre, hogy ha a kormányba nem is, de a Nemzeti Tanácsba behívták a konzervatív-klerikalizmus pártjának, az Országos Keresztényszociális Néppártnak néhány, a múltban nem kompromittált, volt Keresztényszocialista Párt-i képviselőjét (Vass Józsefet, Ernst

Sándort, Huszár Károlyt, Haller Istvánt és a valóban szociális érzésű Giesswein Sándort). A volt Katholikus Néppárt-i Zboray Miklós még a Nemzeti Tanács végrehajtóbizottságába is bejutott. A vele egy párthoz tartozott Persián Ádám pedig egyenesen az egyházi ügyek intézésével megbízott kormánybiztosi tisztséget nyerte el. Nem csoda hát, hogy özönlöttek a reakciók hűségnyilatkozatai a kormányhoz is, a Nemzeti Tanácshoz is.

Böhm Vilmos emlékirataiban híven tárta fel a hirtelen áthangolódás okainak egy részét. „A forradalom győzelme gyökerestül felforgatta a politikai társadalmi és gazdasági rendet. Nemcsak a minden lidércnyomástól felszabadult kispolgárság, hanem a mindenkori kormányok leghűbb uszályhordozói, nagybankok, leltári politikusok, püspökök, papok, gyárosok, kereskedők mindenkit letipró stréberséggel, minden tömegűjjongást megszegyenyítő lelkesedéssel igyekeztek az új kormányhoz furakodni, az új rendbe beilleszkedni. A burzsoázia féltette a vagyonát, életét és minden föntartás, minden megfontolás nélkül az új rendhez csatlakozott, az új rend védelme alá helyezte magát.” A reakció lojalitásának azonban ez csak az önvédelemre vonatkozó indoka volt. A reakció támadó szándékaira Zboray Miklós szavai vetettek fényt. Zboray és a reakció más nem klerikális nagybirtokos, nagytőkés, bürokrata köréi felismerték elsősorban Károlynak, de kormányának is együttműködési készségét, csak hogy pontosan ellenkező előjellel értelmezték és más céllal vettek részt a Nemzeti Tanács munkájában. Úgy tettek, mintha valóban meggyőződésből támogatnák a polgári pártok reformtörekvéseit. „Mi be akartunk kapcsolódni a forradalomba, mert tudtuk, hogy ezután a szélsőséges irányzat után nekünk derül fel. Miénk lesz a jövő!” — mondta Zboray Miklós. A régi rend urai kezdetől fogva igyekeztek beépülni a forradalom államapparátusába, politikai és fegyveres testületeibe, hogy belülről bomlasszák, züllesszék azokat, elősegítsék a rendszer megbuktatását és a régi Magyarország uralmi viszonyainak restaurálását.

A régi rend híveinek átmentését elősegítette, hogy Wekerle, Apponyi, Bizony Ákos még november elején feloszlatták pártjaikat. A volt tagok egy része, miként a Bécsbe távozott Vázsonyi-pártjának tagsága is — belépett a Károlyi pártba. Wekerle volt 48-as alkotmánypártja egyes tagjainak, valamint Andrássy és Apponyi híveinek beözönlése az eredetileg is heterogén összetételű Függetlenségi Pártba többséghez juttatta a pártnak nagybirtokos, régi típusú államhivatalnoki, feudális szellemű, konzervatív, nacionalista részét. Ezt a tendenciát még csak erősítette, hogy december 2-án beolvadt a Károlyi Pártba Nagy Györgynek a forradalom győzelme után újra megalkult Köztársasági Pártja is, amely még csak növelte a kispolgári, közjogiasan kuruckodó, sovíniszta elemek számát. „Ezek döntő befolyást gyakoroltak a párt helyi szerveinek és az államapparátusnak a tevékenységére.”

„Reakciókból, klerikálisokból, ellenforradalmárokból álló társaság, amely a forradalom után beözönlött a Károlyi pártba”, amelynek egyes tagjai

az OMGE nagybirtokosaival fújtak egy követ, nem csupán eltorzították a párt addigi politikai arculatát, hanem befolyásuk alá vontak egyes régi, tekintélyes, de csak a politikai reformokig haladni tudó, nacionalista, a jobbszárnyon helyetfoglaló, egyénileg becsületes, jóhiszemű párttagokat is, — szól az egykorú beszámoló. — A reakcióssok ebben az igyekezetükben segítő társakra leltek azokban a régi Károlyi pártiakban, akik maguk is a régi rend híveiként a klerikalizmus mezsgyéjén haladó, feudális szellemű politikát folytattak, mint például Batthyány Tivadar.

Az ő tevékenysége miatt kezdtek kiéleződni az ellentétek a koalíció pártjai között. Batthyány ugyanis nem cserélte ki a múlt rendszer közigazgatási tisztviselőit demokratikus gondolkodásúakra, sőt előmozdította, hogy a kormány-immár a Károlyi-párt tagjaiként volt munkapárti, Apponyi, Vázsonyi pártiakat és Keresztényszociális Néppártiakat nevezzen ki „új” főispánoknak, mert — írja visszaemlékezéseiben — a „fennálló törvényes politikai, társadalmi és szociális rend fenntartására törekedtem”. Nem meglepő, hogy az ilyen tisztviselők — egyenlőre gondosan és ügyesen titkolt — „ellenforradalmi érzésükből kifolyóan szabotálták az új rend közigazgatását”, hogy zavar keletkezzék és megbuktathassák a rendszert.

Jászi és Szende már november elején támadták a Károlyi párt konzervatív szárnyának politikáját. Szende november 9-én figyelmeztetett arra, hogy „állandó balfelőli nyomás nélkül ez a kormány nem tudja helyét megállni”. Jászi november 25-i lemondó levelében, amelyet a minisztertanács nem fogadott el, hangsúlyozta, hogy a kormányból hiányzik a forradalmi lendület.

A koalíció pártjai egyetértettek a politikai demokrácia kérdéseiben (választójog (I. sz. néptörvény nov. 23.), iskolareform, esküdszék stb.). Az ellentétek november végén akkor kezdtek kiéleződni, amikor a társadalmi demokráciára, a hatalom újra elosztására és gyökeres változtatására, mindenekelőtt a gazdasági uralom gyors és radikális átalakítására került a sor. A közigazgatás demokratizálása körül indult meg, valójában azonban teljes mélységében a földreform és az adóreform napirendre kerülése idején tárult fel, mind a Károlyi párton belüli, mind a Károlyi párt és koalíciós partnerei közötti ellentét, továbbá az alapvető osztályellentét is. Jászi és Szende azért küzdöttek a Károlyi párt konzervatívjai ellen, hogy az október 31 előtt a hatalomból kirekesztett haladó polgári középrétegek és értelmiségiek részeseivé válhassanak a hatalomnak. A haladó polgári erők e harca és követelései megfelelték a munkások és a parasztok érdekeinek is, bár igényeiket csak részben elégítették ki.

Nem véletlen, hogy Jászi éppen november 25-én köszönt le első ízben miniszteri tisztségéről, miképp az sem a véletlen játéka, hogy az MSZDP pártválasztmányi ülésén ugyanekkor támadta Kunfi, sőt még Garami is Batthyány belügyminiszteri működését. November 24-én megalakult a KMP és így már volt forradalmi élcsapata a munkásoztnak. Mind Jászi, mind

Kunfi, akik már kezdettől fogva a gyökeres polgári demokratikus társadalmi reformok gyorsütemű megvalósításának a hívei voltak, a KMP megalakulása után még türelmetlenebbül sürgették a társadalmi reform azonnali megvalósítását. Attól tartottak, hogy a KMP szocialista forradalom felé vezeti a munkásosztályt. A forradalom ilyen irányú továbbfejlődésének útját akarták eltorlaszolni a gyorsütemű radikális társadalmi reformok — a közigazgatás demokratizálása, a nagybirtokrendszer megszüntetése stb. — sürgetésével.

Jászi december 10-én Károlyi Mihályhoz írt levelében nyíltan bevallotta féltelmét a szocialista forradalomtól. „A törvények lassan készülnek el, komoly keresztülvitelükre pedig nincs kilátás, mert a hatalmi apparátus szelleme a régi maradt. Semmi jele a népies erők szervezésének, az új demokratikus közélet kialakulásának.”

„Ugyanakkor az ellenforradalom szervezkedik. A függetlenségi pártban hangossá vált a régi reakciós irány . . . Ilyen körülmények között a baloldali szélső áramlat is napról napra erősödik. Anarchisztikus propaganda folyik, amely erőszakot és terrort hirdet.”

„Az ellenforradalom és anarchia e kettős veszélye között a kormánynak, véleményem szerint, csak egy feladata lehet: . . . vagyis a teljes politikai demokrácián túl: a latifundiumok földarabolása, lehetőleg értékadóval és szövetkezeti rendszerrel kombinálva; az egyéni kezdeményezés alól kinőtt üzemek államosítása; a többi nagyüzemekben pedig méltányos részesedés az állam, a munkások és a tulajdonosok között; a dolgozók legmesszebbmenő szociális védelme az egész vonalon.”

„Ezen túlmenő program a mai viszonyok között meg nem valósítható, ennél kevesebb el nem fogadható. Tehát meg kell valósítani a szocializmusnak már ma is életképes és komoly tartalmát, de óvakodni kell minden terrortól, erőszakoskodástól, a durva ösztönöket felkorbácsoló demagógiától.”

A levél egyértelműen rávilágít arra, hogy Jászi továbbra is harmadikutas, az ellenforradalom és a szocialista forradalom között egyensúlyozó, bár erősen balratolódó osztálybékés irányzatot javasolt. Elsősorban a koalíció másik polgári pártjának, hiszen Károlyinak írta levelét és hangsúlyozta, hogy az egész kormánynak szükséges változatlanul együttműködnie a szociáldemokrata vezetőkkel, a fő polgári cél: a forradalom szocialista irányba fejlődésének meggátlása végett radikális és gyorsan végrehajtott reformok útján.

A polgári pártokon belül feszülő és az alapvető osztályellentétek kiéleződését a KMP megalakulása meggyorsította. Az erőviszonyok november elején kialakult egyensúlya felbomlott. Ennek első tünete Batthyány és Bartha távozása volt a kormányból. Mindketten elégedetlenek voltak Károlyi, Jászi és a velük egyetértő miniszterek demokratikus nacionalizmusával. Látszatra elfogadták ugyan a keleti Svájc tervét, de a minisztertanácsi jegyzőkönyvek tanúsága szerint csak azért, mert azt remélték, hogy ezen a réven megóvhatják a területi sértetlenséget. Sovinizmus és nem a nemzetek önrendel-

kezési jogának humanista elve vezette őket. Antantbarátságukat sem zavarta az, hogy az antant imperialista célokra tört. Sőt: éppen amikor Jászit, Károlyit a december 3-i Vyx jegyzék hatására ez a felismerés elkeserítette, ők Lovászyval és a Károlyi-párt jobboldali többségével együtt a nagybirtokosok és a nagytőkések szervezeteihez, sajtójához hasonlóan határozott bolsevizmus ellenességük és a tulajdon feltétlen védelméhez való ragaszkodásuk miatt lettek még inkább antantbarátok.

Károlyi és Jászi kül- és nemzetiségi politikájának balsikere, a haladó polgárság képviselőinek és Kunfinak sürgető fellépése a közigazgatás demokratizálása érdekében, Buza Barna november 3-i nyilatkozata a földreformról és ennek nyomában a hozzá özönlő parasztküldöttségek, a november 5-i balmazújvárosi földfoglalás, a nagybirtok teljes felosztását követelő polgári radikális hangok együttléve a polarizáció ütemének meggyorsulását segítették elő. Másik oldalon éppen az, hogy a miniszter csak hosszadalmas szakszerű előkészítés után, 1919 tavaszán akarta elkezdni a reform több évre tervezett megvalósítását, az alul levőket, az érthetően türelmetlen, gyors, forradalmi rendezést kívánó nincstelen és szegényparasztokat tántorította el a kormány mellől. Feltáruultak tehát a koalíciós pártok egymás közti, sőt az egyes pártokon belüli és a földtulajdonosok és a földet várók ellentétei is. A november 20–29 között tartott földbirtokpolitikai ankéton a polgári haladás és a feudális-klerikális-tőkés nagybirtokos maradiság már össze is csapott. Az ankéton a polgári radikálisok kisebb része és a Károlyi párt balszárnya Buza Barna terve mellett volt. A radikálisok másik része georgista nézeteket hirdetett. Nagyatádi Szabó István a nagybirtok felszámolását elsősorban a gazdag parasztság érdekében követelte, míg a legszegényebb paraszti tömegekért a nincstelenek földigényének korlátozásáról szóló programponthból következtethetően nem igen fájt a feje. Felvonult a nagybirtokos és a nagytőkés reakció is. November 14-én az OMGE, november 20-án a püspöki kar ajánlott fel tettekes földmennyiséget a reform céljaira. Egyrészt azért, hogy jó megváltási áron adhasson túl jórészt bérlő kezén levő, amúgy sem sokat jövedelmező földjein, másrészt, hogy ezen a révén megmenthesse a többi. A nagybirtok véleményét Bernát István, a Magyar Gazdaszövetség igazgatója fejtette ki, elmondván, hogy az ankéton „magunk részéről mindent megtettünk azon elveknek érvényesítésére, amelyek míg egyrészt biztosítanak a földbirtok stabilizálását, másrészt utat nyitnának a hivatalos fejlődésnek.” Pallavicini György a *Köztelek* hasábjain írta le, hogy a novemberi paraszttömegmozgalmak keltette ijedség hatására a birtokos osztálynak új módszert kellett alkalmaznia vagyonának megmentésére. „Szükséges tehát — írta — hogy meglegyen a látszata annak, hogy tényleg történni fog valami és hogy a komoly szándékot lássák.” Íme az OMGE küldöttség november 14-i és a klérus november 20-i lelkes földfelajánlásának és későbbi, a lojalitás mezébe öltöztetett lépéseinek háttere. De november végén már más hangok is hallatszottak. „Feltétlenül

ragaszkodunk a magyar katolikus vagyon épségben és birtokunkban tartásához,” — írta az Országos Papi Tanács már november 25-én Károlyihoz benyújtott emlékiratában. A klérus segítségére sietett Lovászy, aki a minisztertanácsban Batthyánytól támogatva a létrehozandó katolikus autonómiának kívánta juttatni és így átmenteni az egyház földjeit. Javaslatát a többség ellenzése miatt kénytelen volt visszavonni. Decemberben már a külszint is elvetették a nagybirtok egyházi és világi urai. Nyíltan elutasították a földreformot.

Jászi pontosan felismerte, hogy e manőverek a földreform elhúzása ezen a réven magyar Vendée szervezésére, ellenforradalmi restaurációra és így a földbirtok megmentésére irányulnak. Megfigyelésének helyességét mi sem igazolja jobban, mint a Magyar Gazdaszövetség szárnyai alatt életre hívott *Országos Földművespárt* megalakulása december elején a nagybirtok védelmében Pallavicini Györgynek és Meskó Pálnak (a *Barázda* c. folyóiratnak, a Magyar Gazdaszövetség hetilapja szerkesztőjének) vezetésével a nagybirtok és a középbirtokos jómódú parasztság kifejezetten földreform ellenes tagjaiból (Sokoropátkai Szabó István, Kuna P. András stb.). A párt programból csak a területi integritás-követelést és az agrárprogramokból már a század eleje óta ismert követeléseket lehet komolyan venni, a földreformra vonatkozó, konzervatív szellemben mérsékelt részeket azonban még ebben a formában sem.

E párt megalakulása kézzelfogható tünete annak, hogy elsőként a nagybirtokosság és a jómódú parasztság földreformot ellenző része fordult nyíltan szembe a haladással.

Az osztályok polarizálódásának újabb apró, de pozitív tünete volt a *Szociális Ipargazdasági Párt* megalakulása december 1-én a fővárosi közép- és kisiparosoknak abból a haladó csoportjából, amely Szirtes Artur és Bodonyi Jenő vezetésével a Nemzeti Tanács megalakulásának napján csatlakozott a haladás táborához. Tagjainak számát, politikai súlyát tekintve egyaránt jelentéktelen alakulás, de az osztályerők polarizálódásának egyik első és kedvező tünete. Programja ugyanis szinte teljesen azonos Jászi említett december 10-i levelében kifejtésre kerülő követelésekkel.

Konzervatív céllal láttak hozzá a szervezkedéshez Nagyatádi Szabó pártjának tagjai. Maga a vezér december első hetében Kaposvárott kijelentette, hogy a forradalom megvalósította pártja céljait, és a földreform olyan végrehajtására szervezik újjá soraikat, hogy az 5 kh alatti földtulajdonnál nagyobb földűek is kaphassanak a szétosztásra kerülő földből.

Míg tehát a radikális közép- és kispolgárság maroknyi csapata a polgári forradalom reformjainak továbbfejlesztése mellett volt, a jómódú parasztságnak és pártjának már elege volt a forradalomból. Meg akarta rögzíteni a helyzetet a fennálló viszonyok szintjén. Legfeljebb a mérsékelt földreform befejezéséig volt hajlandó elmenni és keményen szembehelyezkedett a forra-

dalom minden irányú különösen szocialista tendenciájú továbbfejlesztésével. Ez a politikai csoport tehát a polgárság jobbszárnyán helyezkedett el, de balra állt Sokoropátkaiektól. A polarizálódásnak az említett két esetről sokkal nagyobb horderejű, szélesebb területet érintő tünete volt a Károlyi-pártnak november végén kezdődő és a januári pártszakadásig eltartó, kormányválsággal is összefonódó permanens válsága. Ez viszont pusztán a felszínen látható jele volt a Károlyi-pártban a haladó és a reakciós osztályerők között megindult szétválásnak. Az osztályharc szempontjából sokban hasonló folyamat ment végbe a kormánykoalícióban helyet foglaló baloldali (Károlyi-párt baloldali miniszterei, államtitkárai, a polgári radikális és a centrista szociáldemokrata miniszterek és államtitkárok) és jobboldali erők (a Károlyi-párt konzervatív miniszterei) között is.

A jobboldali többségű Károlyi-pártban november vége óta forrt az elégedetlenség, mert sokallták a földreformot, helytelenítették Szende adóreform tervét. Mindenekelőtt a tulajdon elleni támadásnak minősítették. Azzal is érveltek, hogy egyes nagyvagyonok tulajdonosai az adótól féltükben csatlakoznak a megszálló hatalmakhoz. A jobboldali beállítottságú államtitkárok december 6-i lázadásuk során szemére vetették Károlyinak, hogy radikális és szocialista irányban kormányoz. Ehelyett a már Batthyány–Bartha–Lovászy nézeteinek ismertetése során taglalt kül- és nemzetiségi politika folytatását, a radikális adóreformmal való szakítást követelték Károlyitól, aki nem engedett. Baloldali híveivel együtt a kormányban is a szociáldemokraták és a radikálisok mellé állt. Bekövetkezett Batthyány és Bartha lemondása. Barthát jobboldali politikai nézetein kívül még ellenforradalmi erők (tishti karhatalmi századok) — egyelőre nem hivatalos — szervezkedésének irányítása is terhelte. A forradalmi erők ekkor aratták második győzelmüket a régi rend hívei felett.

Az osztályellentétek azonban nemcsak a jobboldal fellépése miatt éleződtek ki. A december 11-i minisztertanács ülésén Kunfi mondta ki polgári radikális minisztertársainak helyeslésétől kísérve, hogy a kormány balra tolódása és a koalíció fenntartása nemcsak a jobboldal, hanem a kommunista előretörés megakadályozása szempontjából is elengedhetetlenül szükséges. „Ma a bolsevikizmus az alapvető probléma.” Ugyanakkor a szociáldemokrata centrum nem járult hozzá ahhoz, hogy erőszakkal elfojtsák a kommunista mozgalmat, ahogy ezt Batthyány még novemberben javasolta.

A polgári radikálisok hajlandók voltak engedni a szociáldemokrata igényeknek és hozzájárulni „a társadalom igazságtalan vagyoneelosztásának” kiegyenlítéséhez, messze elmenni a munkanélküli jövedelmek megszüntetése terén, „de magának a szociális elvnek megrendíthetetlennek kell lennie, — minden körülmények között fenn kell maradnia.” Erre szolgál az eddigi koalíciós kormányzás fenntartása a proletárforradalom útjának eltorlaszolása érdekében.

Ugyanekkor az sem lényegtelen, hogy a polgári haladás hívei a proletárforradalmat csupán amiatt utasították el, mert még nem tartották érettnak rá a gazdasági, társadalmi fejlődést. A reakció mindenféle csoportjától, a nagybirtokosoktól, a nagytőkésektől, a klérustól a konzervatív kis- és közép-polgárig, a Károlyi párt jobbszárnyától és Nagyatádiéktól, a keresztényszocialistáktól minőségileg az különböztette meg őket, hogy ők úgy vélték, hogy a szocializmus a legfejlettebb tőkés társadalmakban következik majd be. Ott valósul meg először, mégpedig forradalom és proletárdiktatúra nélkül. Hatott ugyanis rájuk a revizionizmus „békés belenövés” elmélete. Az oroszországi szocialista forradalmat ők — éppen evolúciós szemléletük és Lenin meg nem értése miatt — nem tekintették „igazi proletár forradalomnak”, hanem az erőszak és az anarchia uralmának egy kisebbség öncélú, vagyis nem valamennyi elnyomott érdekében gyakorolt diktatúrájának. Ezen kívül még az osztályalaptól elvont polgári humanizmus is áthatotta őket. Még mindig illúziókban éltek abban a tekintetben, hogy a polgári demokrácia osztályok fölötti és radikális reformjaival osztály-együttműködést hoz létre, nem alkalmaz semmiféle osztály ellen erőszakot, hanem az egyének, társadalmi csoportok, osztályok korlátlan érvényesülésének a megtestesítője. Ezzel szemben az oroszországi szocialista forradalom megfosztja az embereket szabadságuktól. Ezzel a rendszerrel a vértől, az erőszaktól irtózó polgári — értelmiségi, elvont — humanista magatartásából kifolyólag érzelmösen szembenálltak. Ebben a szellemben mondta Hock János december 13-án, hogy a haladásban nincs ugrás, csak átmenet, egybeolvadás. A középosztály a polgárság hivatása, hogy küzdjön a vértelen forradalom mellett. Így került sor azután arra, hogy a minisztertanács elhatározta: bevonja a kormányba a kisgazdapártot és a keresztényszocialista nép pártot is. Vagyis a kormány kereteit kiszélesíti jobbfelé és megnyeri a „bolsevizmus” elleni összefogásra a konzervatív parasztpolgári, sőt a klerikális, nem is csak polgári elemeket összefogó párt támogatását is. Maga Károlyi Mihály pártjának értekezletén szintén minden polgári erő bolsevik-ellenes tömörítésére szólított fel, amely elfogadja a kormány reformprogramját és ebben az összefogásban számított a kisgazdák és a keresztényszocialisták részvételére is.

A koalíciós polgári pártoknak a forradalom továbbfejlődésének meggátolására irányuló lépése objektíve hibás volt, még hogyha lassú, mérsékelt reformokkal tovább is akartak haladni a polgári átalakulás útján, mert ekkor már a szocializmus felelt meg a tömegek érdekeinek. A polgári pártok összefogásának terve így szembekerült a haladás követelményeivel. Ezeket a KMP és a baloldali szociáldemokraták képviselték.

A Károlyi-párt összefogás-kísérlete azonban nemcsak az egyetemes haladás követelményeihez mérve bizonyult a további fejlődést gátló cselekedetnek, hanem önmaga korábbi haladó törekvéseihez képest is visszalépést jelentett. A konzervatív parasztpolgársággal, még inkább a klerikalizmus politikai párt-

jával való összefogás terve, ha megvalósul, már eleve magában hordozta a tervezett reformok radikalizmusának csökkenését, a konzervatív pártokkal az együttműködés fejében kötendő megállapodásba foglalt és a haladás rovására tett engedményeket.

Feltehetően az imént érintett lehetőség csillant meg a Keresztényszociális Néppárt előtt is, mert gyorsan és kedvezően válaszolt Károlyi felhívására. Hajlandó volt az antibolsevista szövetkezésre. Együttműködésre azonban nem került sor. Az OMGE képviselőjében Rubinek Gyula igazgató jelentette ki, hogy a szociáldemokratákkal is össze kell fogni a kommunisták ellen. Azonosan nyilatkozott a Magyar Gazdaszövetséggel szoros kapcsolatban álló Pallavicini György és Meskó Pál vezette Országos Földműves Párt is. Bródy Ernőnek, a volt Vázsonyi-párt — ekkor a Károlyi-párt — tagjának, a javaslatot üdvözlő szavaiban a konzervatív kispolgárságnak a kommunizmustól tulajdonát féltő rettegése szólalt meg.

A legkülönbözőbb rétegek, nagybirtokosok, klérus, kispolgárok hangjának ilyen meglepő összecsengését a haladó Károlyi pártéval kitűnően értelmezte a *Magyarország* december 17-i száma:

„A nagybirtokosok félnek a földreformtól, a nagytőkések a vagyonadótól, a hadseregszállítók a hadinyereség-adótól, a püspökök féltik javadalmaikat, a generálisok siratják elvesztett tekintélyüket.” Érdekeik ugyan ellentétesek, de az osztályuralom megtartása egyformán érdekük. Öntudatra ébredt a kispolgárság és a parasztság is. A szocializmus ellen azonban a polgárságnak a nagytőkével a nagybirtokkal ellentétes érdekű csoportjai is hajlandók voltak összefogni.

A cikk nem világít rá arra, hogy Károlyi nyilatkozatát félre is lehetett magyarázni. A haladás ellenségei éltek is az alkalommal. Ennek iskolapéldája a *Magyarország* cikke.

Károlyi valóban ellene volt a szocialista forradalomnak, mert korainak tartotta, de *nem* osztályérdekből, ami a *Magyarország* vezércikkét és a Batthyány Bartha-Lovász csoport felfogását jellemezte. Károlyi ekkor már Jászi nézeteihez állt közel. Ahhoz a kispolgári szocialista programhoz, amelyet Jászi december 10-i leveléből ismerhetett meg, és amelyet öt nappal később az Országos Radikális Párt egyik kerületi szervezetének alakuló ülésén Jászi ismét kifejtett.

Levelében a radikális politika feladataként jelölte meg „megvalósítani a széles néptömegek törekvéseiből mindazt, ami Magyarország mai gazdasági és szellemi fejlettségi foka mellett megvalósítható. Vagyis a teljes politikai demokrácián túl: a latifundiumok feldarabolása, lehetőleg értékadóval és szövetkezeti rendszerrel kombinálva; az egyéni kezdeményezés alól kinőtt üzemek államosítása; többi nagyüzemekben pedig méltányos részesedés az állam, a munkások és a tulajdonosok között; a dolgozók legmesszebbmenő szociális védelme az egész vonalon. Ezen túlmenő program a mai viszonyok között meg nem valósítható, ennél kevesebb el nem fogadható. Tehát meg kell valósítani a szocializmusnak

már ma is életképes és komoly tartalmát” — írta levelében. Beszédében kiégyesítette levelének mondanivalóját a keleti Svájcra, az imperializmus elleni szabad kereskedelemről szóló, már ismert nézeteivel.

Jászi programja nem volt szocialista, hanem államkapitalista elemek vegyültek benne az osztálybékét, a tőkés és a munkások képviselői közötti békés együttműködést megteremteni hivatott követelésekkel. Jászi nem tartotta elengedhetetlen feltételnek a szocializmus megvalósításához a szocialista tulajdonviszonyok létrehozását, hanem Kautsky elméletét követte. A termelőerők fejlődésétől, a technikai és más értelmiség osztályalaptól elvonatkoztató humanus társadalom- és államvezetésétől várta a szocializmus eljövételét. Az üzem hozamának elosztása a tulajdonos, az állam és a munkás között, vagyis a munkás méltányos részesedése a profitban, Jászi elképzelése szerint már bizonyos társas viszonyt teremtené a tulajdonos, az állam és a munkás között, és előkészítené a békés belenövést a szocializmusba. Pontosabban abba a szocializmusba, amit Jászi annak vélt, de ami valójában a tőkés rend szelídített változatát jelentette, amelyben a munkás megalkuvó segítőjévé lenne a tőkésnek annak fejében, hogy a munkabéren felül a profit kisebb-nagyobb morzsáját hullatja neki. Ebben a társadalomban tehát nincs osztályharc, mert Jászi elképzelése szerint tőkés és a munkás és az osztályok fölötti állam érdekei közősek.

Eddig a kispolgári szocialista álláspontig jutott el decemberben Károlyi is. Meginálásának elmúlásában jelentősen segített Jászi, aki igen határozottan utasította vissza azokat, akik lényegileg a *Magyarország* előbb idézett cikke mögött állottak. Együtt kell működni — írta — a szociáldemokratákkal és minden haladó elemmel, „amelyek az ellenforradalom esetleges törekvéseivel szemben a forradalom vívmányait megőrizni akarják.” „És nem szabad abból a gondolatból sem kiindulnunk, hogy a mi feladatunk most már az lenne, hogy a fenyegető anarchiának vagy bolsevizmusnak erőszakos ellenforradalmi eszközökkel gátat vessünk.”

Jászi tehát a haladás becsületes híveként elutasította az ellenforradalommal való paktálás mindenféle formáját és élesen szembefordult a polgári forradalom vívmányait fenyegető ellenforradalmi veszéllyel és annak leverését is vállalta. Ugyanekkor, bár polgári volta miatt elutasította a bolsevizmust, annak leverését — helyesen — ellenforradalmi lépésnek tekintette.

Károlyi pártjában az ellentétek továbbra sem csitultak. Nemcsak a Batthyány-Lovász-féle jobboldal, de még Hock János is nacionalista alapra helyezkedett, sőt elhatárolta magát a szociáldemokratáktól. Mennyire eltért ettől Károlynak december 22-én a párt zászlóbontó gyűlésén Jászi és Kunfi nézeteivel azonos álláspontot tükröző beszéde. Az ellenforradalmi restaurációs veszély elleni összefogást tekintette fő feladatának, majd félreérthetetlen célzással a jobboldali többségre kijelentette, aki túlságosan radikálisnak tartja programját, hagyja el a pártot.

Lovászy december 23-án lemondott miniszteri tisztségéről, mert túl radikálisnak találta a kormány belpolitikáját, és keveselte antantbarátságát. Hozzálatott valamennyi polgári erő pártállástól független tömörítéséhez, közvetlen célként a fennálló helyzet megrögzítése érdekében, a radikális föld és adóreform végrehajtásának, távolabbi célként pedig a szocialista forradalomba való továbbfejlődésnek a megakadályozása végett. A Lovászy körül nyüzsgők többsége emellett még ellenforradalmi fordulatról is ábrándozott. Ez ugyan ellenkezett Lovászy nézeteivel, de konzervatív színezetű mérsékelt liberalizmusa ezekben a forradalmi napokban — objektíve — az ellenforradalom útját egyengette.

Pedig a dualizmus fél évszázada alatt nem haladt annyit előre a politikai demokrácia az országban, mint 1918 november 1. és december 31. között. Már szó esett a november 23-án közzétett választójogi törvényről (I. néptörvény). Ezt követte december 7-én a sajtó szabadságáról (II. néptörvény), egy nappal később a nép esküdtbíráskodásáról (III. néptörvény), majd ugyanaznap a munkaügyi és népjóléti igazgatásról (IV. néptörvény), december 15-én az önálló magyar külügyi igazgatásról (V. néptörvény), és az államháztartás továbbviteléről (VI. néptörvény), valamint az adóketevő és adófelszólamlási bizottságok újjáalakításáról (VII. néptörvény), december 17-én a tanítók, szaktanítók, óvónők, állami tisztviselők besorolásáról, illetményeiről, nyugdíjáról (VIII. néptörvény), december 22-én a munkaügyi bíráskodásról (IX. néptörvény), végül december 25-én a Magyarországon élő ruszin nemzet autonómiájáról szóló (X. néptörvény) törvény.

Igaz, hogy rengeteg baj, gond is szakadt az országra, amelyen a kormány főleg az antant blokádja miatt nem tudott segíteni. Hiány volt élelemben, iparcikkben. A falu nem látta el a várost, mert az nem szállított iparcikket. Szén- és nyersanyaghiány miatt terjedt a munkanélküliség. A munkanélküliek, a leszerelt katonák, a rokkantak tömegei megélhetést követeltek. A gazdasági nehézségek is hozzájárultak a társadalmi feszültség növekedéséhez. Ahhoz, hogy a tömegek kezdjék elveszteni türelmüket és megvonják bizalmukat a haladó polgári pártoktól és a kormánytól.

A polgári haladás céljai nem eléghették ki a polgári haladásból kiábrándult tömegek igényeit. Volt szabadság, de nem volt föld, boldogság. Így az új esztendő az osztályharcok további súlyos kiéleződésének árnyékát vetette maga elé. A Károlyi kormányt pedig minden oldalról az a veszély fenyegette, hogy még tovább gyengül hatalmának november vége óta már amúgyis jelentősen megcsappant támasza.

A Károlyi párt válsága az új esztendőben is folytatódott. A jobboldal hangját Batthyány Tivadar szólaltatta meg. Megismételte a földreform és a vagyonadó-reform tervezet elleni támadását. Az volt a törekvése, hogy minden, a polgári forradalom szempontjából fontos, elsősorban a földreform, általában pedig a társadalmi haladást előmozdító minden reform ügyében (például az 1919-ben

technikai okokból még ki nem osztható földek, a telepítés, a hitbizományok ki-sajátítása) a nemzetgyűlés döntson s így bizonytalan időre halassza azelin tézést, nem kétséges, hogy a vagyonmentés érdekében. Szinte összefoglalt a az OMGE, a Magyar Gazdaszövetség és a katolikus főpapság 1918 decemberi nézeteit.

Milyen más Károlyi újévi beszéde. Ebben elismerte, hogy szükség lehet konzervatív pártalakulásra, főleg akkor, ha nemzetközi viszonylatban a reakció kerekednék felül. Akkor az ő irányzata megbukott, s átengedi a vezetést a konzervatívoknak, akik mérsékelt reformokat valósítanának meg és így nem fordulna visszafelé a történelem kereke, de ő sem híve, sem vezére nem lesz a konzervatív pártnak és továbbra is erősen küzd a konzervatívok ellen.

Az újévi beszéd Károlyi politikai pályafutásának jelentős állomása volt. Egyértelműen foglalt állást a balfelé fordulás mellett, továbbra is az osztály-együttműködés alapján. Osztályától és mindennemű konzervativizmustól újabb nagy lépéssel távolodott el. Nem vette azonban észre, hogy az adott történelmi helyzetben mindenféle konzervativizmus haladás ellenes és akarva-akaratlan az ellenforradalom útját egyengeti. Elgondolása elvileg is, taktikailag is hibás volt. Mindez azonban semmit sem csökkenti Károlyi Mihály politikai fejlődésének és emberi erényeinek a jelentőségét.

Károlyi beszédében összekapcsolódott a nemzeti és az egyetemes társadalmi haladás ügye, de a hangsúly a szociális átalakuláson volt. Hock János, Nagy György öt üdvözlő beszédeiben a nacionalista felhang dominált. „A trikolort egyesíteni lehet a vörös színnel, hiszen a vörös szín megvan a trikolórban is. Faji egyéniségünk csak akkor érvényesülhet, ha sajátágaiban excellálunk.” — mondta Hock. „Arra kell törekednünk, hogy a Himnusz gyönyörű harmóniával olvadjon össze a világszabadság dallamával, arra kell törekednünk, hogy a nemzeti trikolór ölelkezve simuljon a vörös lobogóhoz” — szolt Nagy György.

Lovászy újévi beszéde egyértelműen sovinsizta, szocializmus és kommunista ellenes volt. Csoportjának vidéki gyűlésein a szónokok kifejezetten antiszemita éllel szólították fel tömörülésre a polgárokat. Január 6-án megalakult a *Polgárszövetség* Lovászy vezetése alatt azzal a céllal, amit Lovászy már újévi beszédében érintett. Nem alakított külön pártot, hanem iparkodott létrehozni a polgárság pártokon felülálló osztályszervezetét. Nagyatádi Szabó csatlakozott a szövetséghez. Meg is választották alelnöknek. A Polgárszövetség jómódú tőkés középpolgárokat, sovinsizta függetlenségiakat, Nagyatádi Szabó révén a jómódú parasztság egy részét, Meskó Pál útján a Magyar Gazdaszövetség mögött felsorakozó úri földbirtokosokat, jómódú parasztokat és néhány sovinsizta érzelmű egyetemi tanárt fogott össze. Programja konzervatív, nacionalista szellemű volt és az OMGE és a Magyar Gazdaszövetség szempontjait érvényesítette. A párt kettészakadása a levegőben lógott és a január eleje óta lappangó és elhúzódó kormányválság kimenetelétől függött.

A spartakisták mozgalmának vérbefojtása, a Polgárszövetség megalakulása változást kívánt mind a kormányban, mind a Károlyi pártban. A bal-

oldal a németországihoz hasonló ellenforradalmi fordulattól tartott, a Károlyi-párt jobbszárnya éppen a kommunista mozgalom megsemmisítésétől remélte, hogy az antant szóbaáll Magyarországgal.

A január 18-án megalakult Berinkey kormányban megerősödött a szociáldemokraták helyzete és valamivel jobban kifejezte a munkásosztály tényleges politikai-hatalmi súlyát. Nagyatádi Szabó révén képviselőhez jutott a kormányban a jómódú parasztság is.

Nagyatádi programja 200 holdon felül minden birtokot, 100 holdon felül a háború alatt szerettek kisajátítását követelte. A községek terjeszkedésének útjában álló 200 holdon aluli birtok is igénybevehető vagy kicserélhető. Követelték Nagyatádiék a helyenként még meglevő feudális maradványok (zsellér—házbér, robotszolgáltatás stb.) eltörlését és a falvakban a tisztségviselők (bíró, jegyző) szabad választását. Elsősorban a hadviselteket és hátramaradottaikat akarták földhöz juttatni. Rögtön utánuk a kis- és törpebirtokosokat, agrárproletárokat és gazdasági cselédeket kedvező vételár és megfelelő fizetési feltételek biztosításával. A jövőben családot alapító parasztnak is akartak földet juttatni a 200 holdon felüli birtokok további kisajátítása útján. Az 1848 előtti úrbéres községek vagy jogutódjaik által szerzett és használt vagyont vissza akarták juttatni jogos vagyis paraszti tulajdonosának. A párt többi programpontja egyezett a Pallavicini-Meskó-féle, ill. a Keresztényszociális Néppárt megfelelő követeléseivel. A konzervatív program tehát számos tekintetben radikálisabb volt a polgári haladókénál is. Nagyatádi miniszteri kinevezésének célja a kormány szűk paraszti bázisának kiszélesítése és a földreform gyors végrehajtása volt. A nagybirtok és a nagytőke képviselői végképp kiszorultak a kormányból és Nagyatádi révén hangsúlyozottabbá vált a kormány közép- és kispolgári jellege.

A Károlyi párt jobbszárnyának megítélése szerint a Berinkey kormányban az erőviszonyok a munkásság javára billentek. Károlyi és hívei most már megelégtették azt, hogy egy pártban legyenek a múlt olyan híveivel, akikről őket világnézeti szakadék választotta el. Január 25-én Károlyi huszonhetedmagával kilépett és megalakította az *Országos Függetlenségi Károlyi Pártot*. Lovászyék megtartották a párt eredeti nevét és január 26-án tették közzé programjukat, amely a radikálisok és a Károlyi párt programjának eklektikus keveréke volt, középpontjában a területi integritás követelésével. Lovászy úgy is gondolkodott, ahogy a programban állt. Nem így pártjának grófjai és tőkésai. Rájuk célzott Hock János, amikor azt állította, hogy Lovászyék esetében „félő, hogy rövid idő múlva az arisztokrácia és a konzervativizmus színeit fogják az árbocra felhúzni.” Lovászy pártja valóban ezeknek az osztályoknak az érdekeit szolgálta.

A polgári front bomlásának egyik apró, de jellemző tünete volt a *Polgári Demokrata Párt* újjáéledése. Bródy Ernő, Pethő Sándor és még néhányan Vázsonyi volt pártjának tagjai közül a Károlyi párt kettéválásakor konzervatív

felfogásukat követve Lovászyékhoz csatlakoztak. Február közepén többen már nem látták biztosítotttnak helyzetüket Lovászyék pártjában, amely antiszemita elemeket is magában foglalt, és alighanem emiatt elhatározták kilépésüket. Ismét budapesti községi pártként óhajtottak tovább működni kiegészített régi programjuk alapján.

A haladó és a konzervatív erők polarizációja az *Országos Radikális Párt*-ban is végbement. A forradalom győzelmét követően vagy nem sokkal később a párt kereskedelmi tőkés elemei sehogyan sem tudtak megbékülni sem Szende adóreformtervével, sem a párt balra tartó irányával. Kezdték félteni vagyonukat, és a Kereskedelmi Csarnokba tömörült jómódú kereskedők január elején testületileg kiléptek a pártból. Jásziék megmaradt híveikkel rendíthetetlenül haladtak tovább a maguk útján. Sürgették a radikális földreformot, hogy megelőzzék a még sokkal gyökeresebb és a falu népe által végrehajtandó agrárforradalmat. Január végi nagygyűlésükön megismételték Jászi decemberi programját, de az üzemek vonatkozásában tovább léptek. Az egyéni vezetés méreteit meghaladó vállalatokat szocializálni, kívánták, és munkás szövetkezetek kezére akarták juttatni. A szövetkezeti vagy állami vezetéssel történő termelésre nem alkalmas üzemeket, valamint a bankokat állami felügyelet alá kívánták helyezni. Az üzemek nyereségéből részesedjenek a fizikai és a szellemi dolgozók, akiknek befolyást kell biztosítani az üzemek vezetésére.

Ha a hatalom nincs a forradalmi pártjának vezetése alatt álló munkásosztály kezében vagy legalábbis nem úgy részese a hatalomnak a proletariátus, hogy forradalmi élcsapata a politika motorja, vezető ereje, a fejlődés meghatározója legyen, abban az esetben az említett rendszabályok nem vezethetnek el a szocializmushoz. Ez az utóbbi helyzet volt jellemző 1919 január végén Magyarországra is. Ebből is következett, hogy Jászi és Szende államkapitalista nézetekkel és proudhonista elemekkel is kevert elgondolás alapján gondolták, hogy útját lehet állni a korukbeli imperializmus továbbélésének és a bolsevizmus továbbterjedésének is. A wilsonizmus és a leninizmus összeegyeztetésében fedezték fel a jövő emberiségének békéjét, boldogságát biztosító új rendet.

A nagybirtokosok és a nagytőkések mindent elkövettek a polgári demokrácia megbuktatása és a régi uralom helyreállítása érdekében. Ilyen politikát hirdetett az 1919. január 9-én alakult *Magyar Polgári Párt*. A GYOSZ és a nagy bankok kezdeményezték alakítását, ők is pénzelték. Részt vettek benne a volt Nemzeti Munkapárt egyes konzervatív tagjai, Wekerle volt 48-as alkotmány pártjának legsovinisztább, legreakciósabb hívei. A nehézipar, a banktőke, valamint a vármegyei dzsentri lépett porondra e párt zászlaja alatt.

Károlyi újévi beszédére utalva hirdették konzervatív pártjuk létrejöttének szükségességét, mint a forradalmat ellensúlyozó szerepre hivatott szervezetét. A szervezett munkássággal szembe akarták állítani a polgári rend szervezetét, mert a munkásság a Berinkey-kormányban szerintük a társbirtoklásból egyenesen kiszorította a polgárságot, bár a lakosság 85%-a a polgári rend

híve. Céljuk, hogy visszatartsák az országot az elhamarkodott forradalmi fejlődéstől, mert a polgári rend fenntartása szerintük a munkásosztály életfeltételeinek is tartós biztosítója. Ha a polgárság nem szervezkedik, a külföld nem ismeri el rendezett demokráciának. A program további részei is kísértetiesen hasonlítanak a Lovászy-párt nézeteihez. A polgári társadalom visszaszorításáról, sőt a hatalom társbirtoklásából való kiszorításáról szóló rész, valamint a progresszív adóreformot a mezőgazdaság és ipar többtermelési lehetőségeinek biztosításához igazítani kívánó programpont jól rávilágít arra, milyen ügyes megfogalmazással bújtatta e párt a kormány reformprogramjának formai elfogadása mögé a megszorítások révén annak elutasítását.

A program aláíróinak névsora önmagáért beszél. Bíró Pál, ifj. Chorin Ferenc, Fenyő Miksa, Heinrich Ferenc, Sorg Antal, Tolnay Kornél, egyik Ullmann, Zsolnay Miklós, Hüttl Frigyes, vagyis a GYOSZ, a Hitelbank, a Magyar Bank, a Rimamurányi Vasmű, a Salgótarjáni Kőszénbánya, az OKH képviselői, neves gazdag pesti patrícius polgárcsaládok fiai Förster Aurél, Falussy Árpád, a megyei közszervezet képviselői és még néhány egyetemi tanár. Nagybirtokosok ebben a párthoz nem foglaltak helyet.

Hasonlóképpen forradalom ellenes céllal, a nagybirtokosság, az úri birtokosok szervezésében és vezetésével, de a jómódú középbirtokos parasztság bevonásával jött létre 1919 január elején az *Országos Kisgazda és Földművelő Párt*, Pallavicini-Meskó Országos Földműves-pártjának és Nagyatádi kisgazdapártjának egyesüléséből. A fúzió a Munkástanács, majd a kommunisták agrárprogramja nyomában támadt ijedtség szülöttje volt. A szövetséges felek közül azonban a Szabó, Mayer, Patacsi típusú kisgazdák, bár féltették a háború alatt szerzett középbirtokaikat, örültek volna a piaci versenytárs-latifundiumok felosztásának.

Az arisztokraták és az úri birtokosok semmiképpen sem óhajtották birtokállományuk radikális csökkentését. A forradalom továbbfejlődésétől való félelem és az, hogy a kisgazdák a Károlyi kormányban nem jutottak képviselőhöz, ez a két körülmény tette lehetővé Pallavicininek és Meskónak, hogy a két párt híveit közös táborban egyesítsék a kommunista veszély elleni összefogás jelszavával, a magántulajdon védelmére. A közös kiáltvány ezt a célt kendőzetlenül ki is mondta. Pallavicini-Meskóék szellemét sugározza a pártprogram bevezetője, amely szembe akarta állítani a falut a várossal. Ezt a célt szolgálta az a követelés, hogy ne a fővárost fejlesszék állami eszközökkel a falu rovására. Még inkább e célra tört a program következő része: „A föld népe ne engedje magát a végre lerázott nagyúri osztályuralom után a szocialisták vagy ipari munkások osztályuralma alá hajtatni, a kommunizmus és kollektívizmus bilincseihez szorítani.” A program egyszerre uszított a kommunisták, a szociáldemokraták és a polgári radikálisok ellen, amikor a parasztság többségének vallásos érzéseire is számítva igyekezett a népét e három ateista párt ellen fordítani. „Nem volt és nincs ennek a nép-

nek más reménye, más vigasztalása szenvedései közt, mint az Istenbe vetett hite, hát még ezt is el akarják tőle venni?" Nincs miért tagadni: a program idézett részei nem tévesztették el hatásukat a parasztságra.

A Károlyi párt kettéválása, az Országos Radikális Párt bomlása, a nagytőke pártjának megalakulása, a nagybirtok és a kisgazdák pártjának fúziója mind annak a tünete volt, hogy a konzervatív városi és polgári középrétegektől a nagytőkéig, a nagybirtokig minden vagyonnal rendelkező réteg félteni kezdte tulajdonát. A tulajdon védelmének ösztöne azután a kommunizmustól való rettegésben egymással ellentétes érdekű csoportokat is egy zászló alá tömöríthetett. A tulajdon védelmén kívül valamennyi új pártalakulás, csoportosulás közös vonása volt, hogy szembefordult a kormánnyal, amelytől immár nem remélte tulajdona védelmét. Jelentős azonban a különbség köztük abban a tekintetben, hogy ez a szembefordulás aktív vagy passzív volt-e.

Az ellenforradalom februárban már megalakította legszélsőséesebb pártját is. Bethlen István, aki a földreform törvénybeiktatása ellen január vége óta az OMGE és a Magyar Gazdaszövetség harcának első vonalában küzdött, február 19-én a Nemzeti Munkapárt és más megszűnt konzervatív pártok tagjaiból megalakította a *Nemzeti Egység Pártját*. Bethlen az alakuló ülésen tartott beszédében támadta a kormányt a földreform-törvény és a vagyonadó-törvény tervezet miatt. A pártprogram fő helyén a területi integritás védelme állt. A párt a nyilvánosság előtt keveset szerepelt, annál többet az antant missziók körül. Az osztrák követ február 21-i jelentésében a legfontosabb ellenzéki pártként említette. A rendőrség szerint egyes ellenforradalmi szervezkedések mögött a NEP állt. A párt szervezőbizottságában helyet foglalt az egy évtizedes bethleni kormányzás számos vezető politikus (Ángyán Béla, Klebelsberg Kunó, Perényi Zsigmond, Ráday Gedeon, Rakovszky Iván és mások). Papok, aktív katonatisztek csatlakoztak az új párthoz.

A forradalmi erők sem maradtak tétlenek. Egyre többen álltak a baloldali szociáldemokraták és a kommunisták oldalára. Ez az oldal a kormányt lassúsága, mérsékelt reformjai miatt támadta, amelyek nem elégitették ki a tömegek vágyait.

Február végére a kormány már szinte egyedül maradt. Az ellenforradalommal szemben nem támaszkodhatott sem a munkás, sem a paraszti tömegekre, hiszen a földreform törvény kiadására csak február 16-án került sor (1919: XVIII. néptörvény), végrehajtására lassan, vontatottan, bürokratikusán csak márciusban. A kormány késedelmeskedése, a baloldali szociáldemokraták szervezésében február végén megindult földfogláló mozgalom, amely útját akarta állni a föld magántulajdonba adásának, a KMP hasonló álláspontja, valamint a jobboldal ellenkező előjelű manőverei a földreform elkezdésének megakadályozására, mind hozzájárultak ahhoz, hogy a föld-

reform-törvény ne érje el a kívánt hatást. Ilyen körülmények között Károlyi Mihály nemeslelkű gesztusa, a február 23-i kápolnai földosztás csak szimbolikus jelentőségű lépésnek bizonyult.

Ennyire kiélezett helyzetben rendkívül fontos volt a Károlyi-párt taktikája, szövetségi politikája. A párt február 15-i szózatából kitűnik, hogy eddigi partnerei mellett a kisgazdákkal óhajtott együttműködni.

Károlyi úgy vélte, hogy a földreform tisztességes végrehajtása esetén a kisgazdák jelentősen megerősödnek és kiszélesedik pártjának falusi tömegbázisa. Károlyi miközben határozottan elítélt minden ellenforradalmi megmozdulást, a kisgazdák felé fordulása azt is mutatta, hogy félt a szocialista forradalomtól, és emiatt keresett támaszt elsősorban a jómódú parasztság érdekeit képviselő pártnál. A kisgazdákkal való összefogás létre is jött, mihelyt Pallavicini és Meskóék csoportja kivált a kisgazdapártból és újból külön szervezetet hozott létre. Juhász Nagy Sándor *Földműves Szövetsége* Hajdú megye parasztságával óhajtotta szélesíteni a Károlyi-párt paraszti bázisát.

A szocialista forradalomtól való idegenkedést látszik bizonyítani a KMP vezetőinek letartóztatása is. Ehhez a minisztertanácsi döntéshez Károlyi is, a polgári radikálisok is hozzájárultak. Ezzel szemben csak gyenge ellentétel volt Mikes János szombathelyi püspök, Szurmay Sándor volt honvédelmi miniszter és Sztéryi József volt kereskedelmi miniszter internálása.

Lényeges a különbség ugyanis a között, hogy egy haladó rendszer hivatából üldözi a forradalmi mozgalmat, a haladás előrevivőjét, míg az ellenforradalom egyik vezetőjét csupán internáltatja két, a háborúért felelős emberrel együtt és közben az országban lényegében nyíltan tovább folyhat az ellenforradalmi szervezkedés. Ha valamely párt legjobb esetben is egyforma mértékben nyomja el a forradalmi és az ellenforradalmi mozgalmat, akarva-akaratlan a haladás útján állít fel akadályt.

Károlyi megbízásából Vass János vallásügyi miniszter kísérletezett az Országos Keresztényszociális Néppárttal való akcióegység létrehozásával is. A klérus azonban, amely február végéig megőrizte a kormánytámogatás külső látszatát, ekkor már magára hagyta Károlyiékát, mert már a választásokon aratandó győzelemre és a polgári demokratikus rendszer összeomlására számított, amely után ölébe hull a hatalom. Ellenforradalmi restaurációra számított tehát és nem akarta kompromittálni magát baloldali szövetséggel.

Ilyen előzmények után indult meg a minisztertanács február 26-i döntése alapján (XXV. néptörvény, megjelent március 5-én) márciusban az április 13-ára kitűzött választási agitáció.

A hónap közepe tájára a polgári radikálisok felismerték, hogy az ellenforradalmi restaurációnak csak proletárforradalom és proletárdiktatúra állhatja útját. Jászi helyesen ismerte fel, hogy „a bolsevizmus kikerülhetetlen bomlási terméke egy elpusztuló társadalmi rendnek.” „Most a tőkés

világrendszer omlik össze” — írta. A proletariátust kell tehát győzelemre segíteni a választásokon. Ehhez az Országos Polgári Radikális Párt úgy akart hozzájárulni, hogy lemondott a választásokon való részvételtől.

A Huszadik Század egyik utolsó számában Jászi már azt is leírta, hogy a viszonyok materiális kényszere „szintén a proletárdiktatúra eljövételét siettették”, majd hozzáfűzte, nincs ok félni a kommunista kísérlettől, mely mögött tisztán láthatóan állnak a világtörténelmet mozgató erők. „A kommunizmus nemzetközi programja ma az egyedüli járható út a Wilson koncepciójának bukása után. Csakis a nemzetközi proletariátus egysége, egy átmeneti proletár cézarizmus sepherheti ki a védővámok és a nacionalista elzárkózás mai rendszerét, vezethet el az Európai Egyesült Államokhoz.” Helyeselte a kommunistáknak a munkanélküli jövedelem megszüntetésére irányuló gazdasági programját is. Meg kell egyszer valósítani a kommunista kísérletet, mert enélkül az emberiség nyugvópontra nem fog eljutni. A kommunizmust ki kell próbálni, és az értelmiségnek lojálisan támogatnia kell ezt a törekvést. „Ha sikerül: az emberiség új és magasabb fejlődési korszaka következik be. Ha nem sikerül: legalább felszabadulnak az elmék egy tan kényszerűsége alól, mely a gyakorlati cselekvés minden más módszere előtt elzárta az utat. Így vagy amúgy: ma támogatni kell minden ésszerű és becsületes törekvést, mely a kommunista állameszmény megvalósítására törekszik. A fejlődés óriási áldozatokat követel tőlünk. Meg kell tenni mindent, hogy a kísérlet tiszta, világos és döntő legyen, hogy mindenképp újat és jobbat hozzon a korhadt és korrupt kapitalista rend helyére.”

A haladást az emberiség boldogabb jövőjét őszintén kívánó becsületes polgári forradalmárt tehát humanizmusa eljuttatta odáig, hogy elfogadja a proletariátus diktatúráját, mint a jobb jövő kovácsát.

Károlyi Mihály szinte egyidőben jutott el bizonyos fokig Jászihoz hasonló felismerésig. „Két tűz közé kerültünk.” Politikai téren a nacionalisták, túlzók, gazdasági téren az elégedetlenek tömege, a proletárság közé. „Én a szocialista politikát választottam.” „Nem akartam Noske politikáját csinálni,” — írja feljegyzéseiben. — Erre a felismerésre a Vyx-jegyzék hatására jött rá. Már a március 17-i, majd a március 20-i minisztertanácson is amellett volt, hogy a bolsevizmus ellensúlyozása, a KMP uralomra jutásának elhárítása végett át kell adni a hatalmat a szociáldemokrata vezetőknek, akikben — tévesen — a proletariátus érdekeinek képviselőit látta, és úgy vélte, hogy a szociáldemokrata kormány révén a proletariátus uralma valósul meg. A szociáldemokrata kormány visszautasítja a Vyx-jegyzéket és ha az antant emiatt hadat üzen, mozgósítja az egész munkásságot, amelyet a fegyveres harc sikere érdekében az egész polgárság támogatni fog. A tiszta szociáldemokrata kormányt az Internacionálé „remélhetőleg nem fogja engedni letörni.”

Károlyi Mihály kettős tévedésbe esett. A tiszta szociáldemokrata kormány reformizmusa miatt nem képviselhette a történelmi fejlődésnek meg-

felelően a proletariátus érdekeit, tehát nem valósíthatta meg a proletariátus igazi uralmát sem. Az antanthoz szoros szálakkal kapcsolódott II. Internacionálétól pedig antant csapatok ellen támogatást remélni hiú ábránd volt.

Károlyi Mihály emberi nagyságát azonban mi sem mutatja jobban, mint az, hogy másnap, miután átadta a hatalmat a forradalmi proletariátusnak, amely az általa várt szociáldemokrata vezetés helyett proletárdiktatúrát hozott létre, azonnal elfogadta az új helyzetet, mert ekkor már úgy látta, hogy csak a kommunista vezetés biztosíthatja az ország védelmét a fenyegető imperialista intervenció ellen. Sőt: március 21-én éjjel még a konzervatívokat is megpróbálta rávenni arra, hogy az ország érdekében támogassák a kommunistákat.

Az 1918. évi forradalom polgári pártjai történetének tanulsága: olyan történelmi időpontban, amikor egyszerre kell megvalósítani a polgári forradalom még el nem végzett feladatait és már a proletárforradalom szocialista teendőit is, még a legjobb szándékoktól vezetett, humanizmustól áthatott, legradikálisabb polgári kormány sem képes megoldani a feltornyosuló kérdéseket. Részben amiatt, mert polgári volta miatt reformok útján kíván eljutni olyan célokhoz, amelyek egyrészt csak forradalmi úton és eszközökkel lehet elérni. Részben amiatt, mert nem lehet alkalmas olyan teendők elvégzésére, amelyek már a polgári tulajdonviszonyok felszámolását eredményezik. Mindkét feladat megoldására csakis a munkásosztály forradalmi pártjától vezetett proletárforradalom és proletárdiktatúra lehet hivatott.

A SZOCIALISTA MOZGALOM ÉS A MAGYAR OKTÓBERI FORRADALOM

ERÉNYI TIBOR

A magyarországi szocialista mozgalom fejlődése és az 1918 októberi forradalom győzelme között elválaszthatatlan kapcsolat van. A szocialista mozgalom részlegesen előkészítette a forradalmat és erői közreműködtek mind a fegyveres felkelés vezetésében, mind a forradalom kormányának, mind pedig ellenzékének munkájában.

Sokrétű és ellentmondásos szerep, olyan mint amilyen maga a forradalom volt. Végső következményeiben azonban előremutató. Az ellentmondásosság oka a szocialista mozgalom differenciáltsága. Mit értünk 1918 viszonylatában a hazai szocialista mozgalmon? A Magyarországi Szociáldemokrata Pártot és a szakszervezeteket a maguk teljes egészében. Különböző rendű és rangú vezetőikkel, sokszínű szervezetükkel, heterogén tagságukkal. Ebben a sokrétűségben különböző felfogások és érdekek érvényesültek.

Volt-e a párt vezetőségének, az általa képviselt eszmei és politikai felfogásnak része a forradalom győzelmében? Volt, mert már évek sorával azelőtt elutasította a fennálló rendszert, a változás szükségszerűségét hirdette. A korábbi szocialista programokat (beleértve nemcsak az 1903-as pártprogramot, hanem a program jellegű célkitűzéseket) történetírásunk már mélyrehatóan elemezte. Az ezekről alkotott összkép világos: a magántulajdon megszüntetése, szocializmus — a távolban, parlamenti demokrácia a közelben. A két fázis megkülönböztetését e dokumentumok szerint az ország gazdasági-társadalmi állapota teszi szükségessé. Az indusztriáltság aránylag magas foka a szocialista viszonyok létrejöttének alapfeltétele. Általánosságban tehát eredeti marxi tételekről van szó, amelyeknek következetes és az adott helyzetet figyelembe vevő átgondolása elmaradt. Sokkal könnyebb lenne a dolgunk, ha ennek a koncepciónak a jegyében az SZDP vezetősége a polgári demokratikus célkitűzéseket a maguk teljességében felvetette volna. De erről — mint tudjuk — szó sem volt. A földosztásról azért nyilatkoztak elutasítóan, mert az szerintük gátolta volna a szocialista célkitűzések megvalósítását, a nemzeti kérdés jelentőségét részben nem mérték fel, részben annak hangoztatásától az osztályharc tisztaságát féltették.

Magyarországon is — akárcsak egész Közép- és Délkelet-Európában — a századfordulót követően felvetődött a polgári demokratikus és a szocia-

lista célkitűzések összehangolásának történelmi igénye. Bonyolult és nehéz probléma, melyre csak meghatározott történelmi helyzetben és ott sem minden konfliktus nélkül lehetett rátalálni; még hozzá erős elméleti és taktikai felkészültség birtokában. Magyarországon ilyen helyzeteket és lehetőségeket a történelmi fejlődés nem érte meg. A problémával a forradalmi munkásmozgalomnak még évtizedeken át szembe kellett néznie.

A történelem nem egyszer produkál olyan helyzeteket, amelyekben elvileg radikálisabb, de pillanatnyilag még nem reális nézetek hirdetése veszélytelenebb, kockázatmentesebb, mint más, már megérett célkitűzések hangoztatása és az értük vívott harc. Itt kapcsolódik ténakörünkbe az opportunizmus problémája. Az SZDP vezetősége többször megtorpant, többször kötött aligha megengedhető kompromisszumokat, amelyeket elméleti orthodoxizmusa látszólag alátámasztott. Sor került olyan kompromisszumokra is, amelyeknek jogosultságáról vagy jogosulatlanságáról vitatkozhatunk. Azt a tényt azonban már semmiféle elméleti érveléssel sem lehetett igazolni, hogy a pártvezetés a maga politikai gyakorlatában mind a polgári demokratikus, mind pedig a szocialista átalakulást illetően a szó szoros értelmében reformista irányvonalat követett és — mint éppen 1918 októbere bizonyítja — még akkor is respektálta a monarchia államhatalmát, amikor az tulajdonképpen már nem is létezett. Ez a reformizmus fosztotta meg az SZDP vezetőségét attól a lehetőségtől, hogy a forradalom győzelmének cselekvő részese legyen.

Mindinkább a részletekbe hatoló történetírásunk éppen a legutóbbi időkben kezdte meg a pártvezetés tevékenységének differenciált ábrázolását. (Elsősorban „A magyar forradalmi munkásmozgalom története” c. mű első kötetére, Hajdu Tibor most megjelent „Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom” c. monográfiájára, valamint a sajtó alatt levő MMTVD IV/b. kötetre gondolunk.) E művek már elhatárolják a Garami és a Kunfi-féle politikát, hangoztatva, hogy bár az utóbbi sem jutott el a forradalmi cselekvésig, de legalább igyekezett a tömegekkel bizonyos lépést tartani. A baloldal kezdeményezésére, de Kunfiék tudtával és jóváhagyásával így jelenhetett meg azután — igaz, hogy elkésve — október 31-ének hajnalán a szociáldemokrata párt forradalmi proklamációja.

Akkor, amikor a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1918-as szerepéről beszélünk, nem mellőzhetjük a fejlődés folyamatának mérlegelését. Ez a fejlődés megmutatkozik elméleti síkon annyiban, hogy 1918 őszére a szociáldemokrata párt — az események sürgető hatására — közelebb kerül a polgári demokratikus jellegű feladatok megértéséhez. Igyekeztünk már kimutatni eddigi munkáinkban a háború kitörését megelőző évek elméleti útkeresésének jelentőségét és utaltunk ebben az összefüggésben az 1918 októberi kongresszusra is. A polgári demokratikus célkitűzések megközelítése azonban — és ezt itt nyomatékosan hangsúlyozni kell — nem járt együtt for-

radalmi perspektíva kialakulásával és így bár megkönnyítette az SZDP együttműködését a polgári demokratikus erőkkal, egyben megerősítette magának a pártvezetésnek a politikai irányvonal tekintetében reformista jellegét.

Az egész párt fejlődésének úgyszólván legfontosabb tényezője a baloldali megerősödése volt. Ezzel összefüggésben csak egy kérdést említünk meg; az 1918 októberi kongresszuson benyújtott Zádor—Nyisztor-féle — általános elméleti jelentőségű — határozati javaslatot, amely munkáshatalmat követel, de sajátos formában „a burzsoázia demokratikus elemeivel együttműködve”, kezdetben polgári demokratikus alapon, de szocialista perspektívával. A baloldali szociáldemokraták a Károlyi-kormány időszakában tulajdonképpen ilyen politikai rendszer éles fordulat nélküli létrehozásán fáradoztak. Bár nem tartozott e javaslat benyújtói közé, lényegében hasonló elgondolásokat követett Landler Jenő, akinek történelmi alakja ugyancsak a legutóbb megjelent művekben kapja meg az őt megillető méltatást. Kétségkívül nem volt kis teljesítmény — az 1914 előtti évekre gondolunk — a pártvezetőség politikájának elvszerű és reális bírálata, a Nemzeti Tanács forradalmi „irodavezetése” majd a munkásegység létrehozásán való munkálkodás. (Hogy csak az 1919 márciusa előtti jelenségeket említsük.)

Külön téma a tömegmozgalmak kérdése. Tulajdonképpen már 1917 ősze óta állandóan erősödött a szociáldemokrata pártvezetés és a tömegmozgalmak közötti konfliktus. A forradalmi perspektívát elutasító politika válsága akkor élesedett ki, amikor a háború által radikalizált munkástömegek mindinkább forradalmi útra orientálódtak. A pártvezetés politikáját kiváltképpen az 1918-as év eseményei kapcsán kell elmarasztalnunk. Történetírásunk már túl van azokon az éveken, amikor a haladó erőktől — elsősorban a munkásmozgalmtól — szinte minden időpontban és a körülményektől úgyszólván függetlenül, közvetlen forradalmi fellépést követelt. Jól tudjuk, hogy ennek feltételei vannak. E feltételek 1916-ban, vagy 1917-ben Magyarországon még nem voltak meg. Ez a helyzet azonban 1918 elején már megváltozott. Az 1918 januári — az egész Osztrák—Magyar Monarchiát megrázkódtató — általános sztrájk a munkásság lázadó szellemének minden korábbinál nagyobb arányú megnyilvánulása volt. Leszerelése is minden addiginál világosabban jelzi a pártvezetőség uszálypolitikáját. Hasonló jellegűek voltak az 1918 júniusi események is. A pártvezetőség csak önmagához volt következetes akkor, amikor 1918 októberi kongresszusán pártdeklarációként kiadta a sok helyes elgondolást tartalmazó, de a módszereket tekintve a forradalom előli kitérést célzó felhívását.

Kik voltak azok a szociáldemokraták, akik az 1918. október 30-áról 31-ére virradó éjszaka nem ennek a proklamációnak, hanem forradalmi beállítottságuknak megfelelően cselekedtek? Landler mellett elsősorban Szántó Bélának — amint Magyar Lajos nevezte, a „forradalom vezérkari főnökének” — a nevét kell megemlíteni, de utalhatnánk Gyetvai Jánosra is, akinek

mint a Népszava munkatársának jelentős része volt a párt már említett forradalmi kiáltványának megjelentetésében, vagy Pogány Józsefre és Rónai Zoltánra, akik a Nemzeti Tanács irodájában tettek meg mindent azért, hogy a forradalom országszerte győzedelmeskedjék.

A forradalom győzelmét követően a munkásmozgalomban sajátos jelenségnek vagyunk tanúi. A szociáldemokrata párt, amelynek vezetése a forradalmi eseményekben ellentmondásos szerepet játszott, megerősödött, és úgyszólván semmi sem mutatta annak a jelét, hogy a vezetőség említett magatartása a párt pozícióit megingatta volna. Nyilvánvaló, hogy az elért siker fátyolt borított a korábbi tartózkodásra és ingadozásokra. A szervezett munkásságnak a forradalomban nagy részt vállaló tömegei a lezajlott eseményekettől összhangban látták a párt politikájával, s úgy vélték, hogy október végére éppen az SZDP vetése ért be. Bizonyos konzekvenciákat azonban a pártvezetőségnek is vállalnia kellett. Garami pozíciója már október elején meggyengült, s most méginkább veszített jelentőségéből. Kunfi, Böhm, Garbai és általában a centristák szerepe viszont tovább növekedett.

A forradalom győzelmét követő hetekben előrehaladt az új szociáldemokrata baloldal kialakulásának folyamata. Ennek a baloldalnak Landler Jenő, Pogány József és Varga Jenő a kimagasló alakjai. Közülük a forradalom előtt Landler helyezkedett leginkább ellenzéki álláspontra, bár mindig tekintettel volt a párt általa is respektált alapelveire, szervezeti fegyelmére. Kritikája elsősorban a parlamenti ellenzékkal kapcsolatos együttműködésre irányult, és alapvető tartalma az uszálypolitika bírálata volt. Az új baloldal lényegében most is hasonló alapelvek szerint, bár jelentékenyen megerősödve tevékenykedett. Erőfeszítéseit a polgári demokratikus átalakulás következetes keresztülvitelére összpontosította, de törekvései az első napokban is már túl terjedtek a polgári demokratikus kereteken, s így lényegében összhangban voltak az 1918 októberi kongresszuson előterjesztett Zádor—Nyisztor-féle célkitűzésekkel. A szocialista forradalom perspektíváját ekkor még a régi, a „hagyományos” baloldal képviselői (Vágó, Szántó, Rudas, Hirossik) sem rajzolták pontosan ki. A helyzet november második felében, amikor Vágóék szoros kapcsolatba kerülnek a Korvin Ottó vezette „forradalmi szocialisták”-kal, megváltozott. Követeléseikben már konkrétizálódik a szocialista köztársaság képe.

A szocialista átalakulás időszerűtlenségéről szóló szociáldemokrata nézetek a vezető garnitúrának nagy részét mélyen áthatották. Ha most felvetjük azt a kérdést, hogy mi az oka ennek a rendkívül intenzív ideológiai hatásnak, akkor természetesen nem érhetjük be a reformizmusra történő egyszerű hivatkozással. Nyilván a „rég” baloldalnál ilyen hatás nem érvényesült. Úgy véljük, hogy a szociáldemokrata mozgalom eszmei fogatkozásai, az elmélet tovább fejlesztésének, illetőleg alkalmazásának — ezen a helyen nem részletezhető — elmaradása, vagy mellőzése, a legfontosabb polgári demokratikus célki-

tűzések előli kitérés vonta magával a szocialista átalakulás időszerűtlenségéről szóló nézeteket. Ez a koncepció ugyanis a szocialista átalakulás tömegbázisát nagymérvű dogmatizmussal az ipari és mezőgazdasági proletariátusra szűkítette le. Létrejöttét egy meglehetősen mechanikusan elképzelt társadalmi-gazdasági folyamattól várta, amelynek menetét nem akarta polgári demokratikus rendszabályokkal „megnehezíteni”.

Történeti irodalmunk több ízben rámutatott arra, hogy a szociáldemokrata elmélet és a politikai gyakorlat között már az első világháború kitérését megelőző évtizedben mély ellentét jött létre. Ez az ellentét a forradalom győzelmét követő hetekben fokozódott. Éppen az orthodox elméleti felfogás leplezte a kifejezetten polgári demokratikus, a forradalom továbbfejlődésének meggátlását célzó politikai koncepciót. Ezekben a hetekben a szociáldemokrata párt vezetősége teljes erővel buzgólkodott a polgári demokratikus viszonyok konszolidálásán. Ebbeli törekvését alátámasztotta, elősegítette, a korábbi évekhez viszonyítva jelentékenyen megváltozott társadalmi bázisa. Míg korábban az SZDP összetételét tekintve kifejezetten munkáspárt volt, addig most kispolgári-értelmiségi, alkalmazotti elemek sokaságát vette fel.

Ha a szociáldemokrata elméleti célkitűzések látszólagos radikalizmusa, a politikai gyakorlat bizonyos practicizmusa és nem utolsósorban a tradíció ereje lehetővé is tette az immár kifejezetten centrista jellegű pártvezetőségnek, hogy a munkásosztály nagy tömegeit befolyásolja, ez a hatás nem lehetett tartós és újabb ellentmondásokat rejtett magában. Mint már arról volt szó, a munkásosztály legöntudatosabbjainak törekvései a polgári magántulajdon ellen irányultak, ezek az elemek eleve többet követeltek, mint polgári demokráciát. Az SZDP-től — mint szocialista párttól — végső fokon a szocialista célkitűzésekért vívott harcot várták. Árnyaltabb elméleti fejtegetések iránt aligha volt érzékük, és a pártvezetőséggel szembeni ellenzéki hangulatuk — a párt politikai gyakorlatának hatására — fokozatosan növekedett.

Mindehhez hozzájárult, hogy a koalíciós kormánynak a rendkívül hátrányos külpolitikai helyzet, az antantnak, valamint szövetségeseinek terjeszkedési törekvései következtében és különböző belső nehézségek miatt nem sikerült a polgári demokratikus viszonyok stabilizálása s így a néptömegek nem érzékelhették a polgári demokratikus rendszernek a dualizmus-kori Magyarországhoz viszonyított vitathatatlan előnyeit. A kibontakozó ellentétek mindenekelőtt az országos vezetőség és a helyi szervezetek között mutatkoztak meg. A szociáldemokrata párt szervezeti felépítése korábban is meglehetősen laza volt és a forradalmi helyzetben a pártvezetőségnek különben sem volt meg a lehetősége arra, hogy akaratának országszerte érvényt szerezzen.

A polgári demokratikus viszonyok megszilárdítását mindenekelőtt a külpolitikai kérdések megoldatlansága nehezítette; indokolt tehát, ha ebben az összefüggésben röviden foglalkozunk a szociáldemokrata párt külpolitikai elképzeléseivel. Történeti irodalmunkból ismeretes, az SZDP korábbi külpolitikai vonalvezetése. Az 1918 október eleji fáradozások, melyeknek során az SZDP a nemzetiségi szociáldemokrata tagozatokat a magyar állam területi integritásának védelmére igyekezett rábírni, kudarcot vallottak. A nemzetiségi tagozatok vezetősége lényegében olyan viszonyba került a nemzetiségi burzsoázia pártjaival, mint a magyar szociáldemokraták a magyar parlamenti ellenzékkel. Így nacionalista törekvések ütköztek össze ugyancsak nacionalista törekvésekkel; az ellentéteket áthidalni, megoldani nem lehetett. Sőt, a budapesti pártvezetőség az elméletileg-politikailag egyébként semmivel sem radikálisabb nemzetiségi szociáldemokráciával szemben előnytelenebb pozícióba került, mert egy erősen soknemzetiségű burzsoá demokratikus államalakulat kiépítését szándékolta, olyan államalakulatét, amelynek korábbi uralkodói körei a kérlelhetetlen nemzetiségi elnyomás politikáját alkalmazták.

Nem lennénk méltányosak akkor, ha nem vennénk figyelembe — az előbbi tényezők mellett — a szociáldemokrata elvi álláspont bizonyos fejlődését. Kunfi Zsigmond az 1918 októberi kongresszuson hitet tett az önrendelkezési jog eszméje mellett és elutasította a „kényszer-eszközök” alkalmazását. A forradalom győzelme után pedig odanyilatkozott, hogy a háborús vereségből szükségszerűen következik az integritás tarthatatlansága, és a kormány akkor jár el helyesen, ha az etnikai határok álláspontjára helyezkedik. Ez kétségtől reális, a helyzet követelményeinek megfelelő, igazságos álláspont volt, bár a párton belül nem talált egyértelmű méltánylásra. Végeredményben az SZDP vezetősége egyetértett a kormányban képviselt polgári pártok integritással kapcsolatos álláspontjával.

Befejezésül röviden még az SZDP és az újonnan megalakult KMP kapcsolatával kívánunk foglalkozni; helyesebben azzal, hogy az 1918 november végén bekövetkezett pártalakulás milyen hatással volt a szociáldemokrata mozgalomra. A forradalmi munkáspárt létrejötté bizonyos szempontból új taktikára készítette a szociáldemokrata pártot. A korábbinál radikálisabb hangvételt eredményezett, annak erőteljesebb hangoztatására vezetett, hogy a szociáldemokraták csak „a mai helyzetben nem tartják keresztülvihetőnek a proletárság diktatúráját és a kommunizmus rögtönös megvalósítását”. Nyilvánvaló az a törekvés, hogy a szociáldemokrata vezetőség a két párt közötti ellentéteket a valóságosnál jóval kisebbnek, lényegében taktikai jellegűeknek igyekszik feltüntetni. Ugyanekkor nem hiányzik a munkásság mindennapi érdekeire, „megmentésére” történő utalás sem. Míg korábban a szociáldemokrata propaganda és agitáció „szocializmus”-ról beszélt, addig most végső célkitűzésnek a kommunizmus, a „kommunista köztár-

saság” létrehozását jelöli meg. Ezt azonban „a realitások figyelembe vételével” kívánják megvalósítani.

Világos, hogy ez a taktika szervesen kapcsolódik a pártvezetés centrista jellegéhez. A centristák — optimális hazai és nemzetközi körülmények esetén — nem elleneztek a szocialista irányú fejlődést, és ennek a véleményüknek hangot is adtak (Gondoljunk 1919 márciusára). Ebben a tevékenységben olyan meggyőződéses jobboldaliak mint Garami Ernő, már nem is vettek részt. A centrista érvelés nem maradt hatástalan a munkástömegekre, de hatott a baloldali szociáldemokratákra is. Ez a hatás azonban ellentmondásos. Míg a pártvezetőség nem riad vissza a kommunisták elleni erőteljes fellépéstől, addig a megerősödő baloldal már a munkásegység létrehozása irányában tevékenykedik. Törekvéseit megerősítik azok a monarchista, ellenforradalmi szervezkedések, amelyeket a mindinkább fokozódó külső és belső nehézségek bátorítanak.

A szocialista mozgalmon belül tehát 1918—19 fordulóján kardinális kérdésekben eltérő tendenciák érvényesültek. Az erőviszonyok azonban egy irányba: a szocialista forradalom irányába mutattak. Ebben a forradalmi folyamatban testet öltöttek a magyarországi szocialista munkásmozgalom egész eddigi fejlődésének eredményei, de megmutatkoztak mindazok a negatív vonások is, amelyek e fejlődésnek hátráltatói voltak.

AZ OSZTRÁK — MAGYAR MONARCHIA HADSEREGÉNEK FELBOMLÁSA

FARKAS MÁRTON

Félévszázada, hogy Közép-Kelet-Európában felbomlott az az állam, amely a cári Oroszország mellett leginkább kiérdemelte a „népek börtöne” elnevezést: az Osztrák—Magyar Monarchia az első imperialista világháborúban elszenvedett katonai vereség, valamint népeinek a dualista rendszer válságából fakadó s a Nagy Októberi Szocialista Forradalom által megtermékenyített polgári demokratikus (nemzeti) forradalmainak győzelme következtében, 1918 október végén — november elején megsemmisült.

Az Osztrák—Magyar Monarchia pusztulásában az osztály- és nemzeti elnyomást belsőleg és külsőleg fenntartani hivatott legnagyobb fegyveres erő, a háború végén mintegy 4,5 millió főt kitevő hadsereg kiemelkedő szerepet játszott: a személyi állomány túlnyomó többsége a Monarchia megdöntéséért és a békéért harcoló tömegeket nemcsak azáltal segítette, hogy az elnyomó államhatalom oldaláról fokozatosan levált, és a hadsereg kereteit felbomlasztotta, hanem a polgári demokratikus forradalmak aktív résztvevőjeként, a munkásosztállyal és egyéb dolgozó tömegekkel való harci szövetségben azok győzelmét a fegyverek erejével biztosította.

A világháború utolsó éveiben az osztrák—magyar állam soknemzetiségű hadserege az arcvonalakon elszenvedett vereségek, a személyi állomány körében kiéleződött osztály- és nemzetiségi ellentétek, valamint a háterszágnak a háború menetében egyre élesebbé váló gazdasági, politikai és társadalmi válsága nyomán súlyos belső válságba jutott, amelynek tartalma az imperialista háborúval való szembefordulás, az általános békevágy és a társadalmi-politikai rendszer iránti gyűlölet és elkeseredés volt, megnyilvánulási formája pedig a csapatok tekintélyes részének „hadműveleti felhasználhatatlanságában”, „a harci cselekményekből való önkényes kivonásában”, a „fegyelem megrendülésének és a harc értelmetlensége érzésének eseteiben”, a „tömegesen előforduló öncsonkításokban”, „az ellenséghez való tömeges átállásban”, az „önkéntes fogságbaesésben” és a „határországi dezertálás és lógás” több tízezerre menő esetében, valamint számos alakulat eleinte szörványos, majd mind gyakrabban előforduló fegyveres megmozdulásaiban nyert kifejezést.

A Monarchia területén egyre hevesebbé váló munkás-, paraszt és nemzetiségi mozgalmak megerősödésének, valamint a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének hatására a hadsereg belső válsága 1917 végén — 1918 elején fokozatosan forradalmi válsággá alakult át. Az átnövés folyamata a személyi állomány forradalmi erjedése volt, amelynek kapcsán előbb a keleti front, majd a hátszág, később a délnyugati (olasz) és a délkeleti (Balkán) arcvonala alakult ki a nemzeti és társadalmi felszabadulást hirdető polgári demokratikus és szocialista forradalmi eszmékkel telítődtek. A hadsereg forradalmi erjedésében rendkívül nagy szerepet játszottak az orosz katonaszovjetek, az Oroszországból mind tömegesebben hazaérkező egykori osztrák—magyar hadifoglyok és a hátszág forradalmi erői, amelyek — élve a frontbarátkozások és a Monarchiában nagy erővel folyó forradalmi agitáció lehetőségével — a katonatömegeket a háború azonnali befejezésére és az osztrák—magyar állam fegyveres megdöntésére buzdították.

A hadsereg forradalmi erjedésének forradalmi válságba való átnövését, majd annak általánossá válását az 1918 elején monarchiaszerte kibontakozott és a tavaszi hónapokban állandósult újabb tömegmozgalmak, így a munkásosztály politikai sztrájkjai, a parasztság sokszor vérfürdőkbe torkolló megmozdulásai, a társadalom valamennyi osztályának és rétegének antimilitarista és Szovjetoroszország melletti szimpátiatüntetései, továbbá az azokat követő véres megtorlások, valamint a katonaság elképesztően rossz anyagi és élelmezési helyzete segítették elő.

A hadsereg forradalmi válságának kétségtelen jeleit a dolgozó tömegek mozgalmainak közelébe eső, vagy a mozgalmak területéről származó póttestalakulatok legénységének sorozatos lázadásai és felkelései mutatták, amelyek egykori oroszországi hadifoglyok, az ún. „hazatérők” vezetése alatt bár ösztönös forradalmisággal és a dolgozó tömegek mozgalmával való szervezett kapcsolat nélkül, de egyre nagyobb szervezettséggel és a Monarchia népeinek szociális és nemzeti felszabadulását, valamint a béke azonnali megteremtését követelő jelszavakkal törtek ki. 1918 februárjában nyolc katonai lázadás, köztük a cattarói tengerész felkelés jelezte a hadsereg forradalmi válságának kibontakozását, áprilisban három újabb lázadás mélyítette azt, majd a május—júniusban kirobbant több mint két tucat, számszerint 27 katonai lázadás és felkelés a válságot általánossá tette.

A május—júniusi lázadások és felkelések, amelyek közül jelentőségében a nagyméretű judenburgi, rumburgi és radkersburgi lázadás, továbbá a magas szervezettségű pécsi és a titkos kommunista szervezetek irányította kragujeváci felkelés emelkedtek ki, a háború menetében először egyesítették a Monarchia különböző katonáit mindnyájuk közös ellensége, a dualista állam és az imperialista háború ellen s kísérelték meg — sikertelenül ugyan — az osztály- és nemzeti elnyomás velük szemben álló erőinek megsemmisítését.

A forradalmi katonai mozgalmak vérbefojtásának reakciója a mögöttes

országrészek csapatainak általános bomlásában jelentkezett, amely a hadsereg forradalmi válságának szimptomája volt. Az általános bomlás velejárójaként szerte a Monarchiában dezertőrközpontok jöttek létre: alakulatoktól megszökött vagy be nem vonult katonák egyrészt a fegyveres ellenállást folytató ún. zöldkader szervezetek, másrészt a szervezetlen szökevények, „lógósok” sok százezres táborát növelték. Az ellenük hozott adminisztratív intézkedések, „összefogdosó akciók” és „kifüstölő expedíciók” sorra kudarcba fulladtak.

A hátszági alakulatoknál bekövetkezett bomlási folyamat az 1918 júniusi piavei katasztrófa után a frontalakulatokat, mindenekelőtt a hadsereg nagy többségét, a mintegy 57 és fél hadosztálynyi erőt kitevő délnyugati arcvonal katonaságát is elérte. A Monarchia belső és külső stabilizációját megteremteni hivatott utolsó osztrák—magyar offenzíva véres kudarca nemcsak a személyi állomány „anyagi, fizikai és morális szakadékába zuhanását” váltotta ki, hanem olyan méretű lemorzsolódását is, amelynek következményeit Borojević tábornagy és József főherceg vezérezredes arcvonalparancsnokok egy ellenséges támadás azonnali sikerében és a Monarchia összeomlásában jelölték meg. A bomlás méretére jellemző, hogy míg 1918. július 1-én a délnyugati arcvonal harci állománya 658 950 fő volt, október 1-én csak 385 550 személyt számoltak össze. Mivel a jelzett időben nagyobb harci cselekmények nem voltak, ill. csapatokat más arcvonalra nem dobtak át, a hadvezetőség megítélése szerint a hiányzó 238 000 fő a szökevények számával volt egyenlő. A hadsereg főparancsnokság a frontról elszököttek számát a keleti arcvonal és a Balkánon állomásozó csapatok szökevényeivel együtt több, mint 400 000-re, a hátszági dezertőrök hozzáadásával pedig az összes szökevényt mintegy 600 000 főre becsülte.

A dualista állam hadseregének eme példátlan arányú bomlása mind az osztrák—magyar, mind a német hadvezetőséget meglepte. A nagyméretű bomlás nemcsak a piavei katasztrófa, hanem a május—júniusi véres megtorlások reakciója volt még az arcvonalakon is. Mivel a megtorlások elsősorban a lázadásokban leginkább résztvevő nemzetiségi csapatokat érték, azok a burzsoá vezetők, akik a Monarchia pusztulását immár elkerülhetetlennek ítélték meg, a „nemzeti államok” megteremtésének propagandáját a hadsereg gyors felbomlasztásának szolgálatába állították. Afelől ugyanis nem volt kétség, hogy a hadsereg felbomlásával egyenes arányban nő az ellenség gyors katonai győzelmének lehetősége, amely viszont a Monarchia államának széthullásához és az utódállamok megteremtéséhez nyitja meg az utat.

De a „nemzeti” államok ilyenén megteremtése feltételezte a fenyegető forradalom, mindenekelőtt a szocialista forradalom elkerülését is, amelynek veszélye a május—júniusi lázadások és felkelések óta kísértett. Mindez az emigrációk és az antant érdekeinek a legteljesebb mértékben megfelelt, így propagandatevékenységük 1918 nyarától a felbomlasztási folyamat sietteté-

sére állt át. A forradalom nélküli „nemzeti függetlenségi harc” jelszavai elárasztották a frontot és a hátszínre, és lettek a marxista forradalmi párttal nem rendelkező tömegek ama hamis tudatának formálói, amely a társadalmi felszabadulást egyenlősítette a nemzeti felszabadulással.

A nemzetiségi burzsoáziák imént vázolt taktikájára és a hadsereg általános bomlására a Habsburg állam és hadvezetés azonnal reagált. Ismerve a burzsoá vezetőknek és magának az antantnak a szocialista forradalomtól való félelmét, rendkívüli aktivitással kezdte meg annak a „hídnak” az alapozását, amely a közép-kelet-európai „bolsevista felfordulás” elkerülésének, ugyanakkor a Monarchia „megmentésének” cölöpjein az antanthoz és a nemzetiségi burzsoáziákhoz vezetett: 1918 késő nyara és kora ősze, — különösen a német hadsereg augusztus 8-i stratégiai veresége után — az uralkodó körök és a hadvezetőség kétségbeesett erőfeszítéseit hozta az ún. Bundesstaat megteremtéséért, és az ellenséggel kötendő olyan kompromisszumos békéért, amely — mint mondták — a legbiztosabb feltétele volna annak, hogy „Közép-Kelet-Európában ne Lenin, hanem Wilson eszméi győzedelmeskedjenek.”

E bonyolult feladatok megoldási kísérleteinek kétségkívüli jelei Burián külügyminiszter szeptember 14-i békejegyzéke és Hussarek osztrák miniszterelnök koalíciós kormány alakítására irányuló tárgyalásai voltak. Előbbi a külső háború felszámolására, utóbbi a nemzetiségi burzsoá vezetők megnyerésére és a föderatív Monarchia megteremtésére. A Hadsereg főparancsnokság sajátos feladata pedig a hadsereg bomlási folyamatának feltartóztatása volt, s mindazon hadászati és harcászati pozíciók biztosítása, amelyekből az antanttal meginduló fegyverszüneti és békétárgyalásokon a kedvező feltételeket a Monarchia fenntartása céljából kiharcolhatták és felkészülhettek nemcsak a forradalmi erők majdani megsemmisítésére, hanem a magyar uralkodóosztályok dualizmust védő ellenállásának megtörésére is. A hadsereg épiségének és intaktságának helyreállítását, s a mondott belső feladatok megoldására való felkészítést célozta a „nemzeti eszméket” kisajátító ideológiai offenzíva megindítása a hadvezetőség részéről, amely 1918 augusztusától a csapatok körében nagy erővel folyt, majd a különböző arcvonalakon végrehajtott „elszakadó hadmozdulatok”, amelyek a Hadsereg főparancsnokság szerint a frontseregek számára nemcsak kedvező védekezési lehetőséget, azaz az antanttal való megegyezés esélyeit növelték, hanem a csapatok „rendbesszedésére”, újjászervezésére is módot adtak.

Mindezekre a kísérletekre előbb az antant, majd a Monarchia népei, köztük a katonatömegek adták meg a választ.

*

A központi hatalmak katonai potenciálja szétzúzásának, továbbá az angol—francia imperializmus közép-kelet-európai befészkelődésének, s a térség szocialista forradalmi veszélye felszámolásának igénye motiválta azt a

nagy erejű támadást, amelyet az antant csapatai szeptember 15-én a Balkán félszigeten megindítottak. A támadás a központi hatalmak csapatainak arcvonalát áttörte, és előbb Bulgária, majd Törökország kiválását, később pedig a legyőzött Romániának a központi hatalmak elleni újabb katonai fellépését eredményezte.

Ma már kétségtelen, hogy a balkáni front összeomlása nemcsak a Monarchia általános katonai helyzetére volt katasztrofális hatással, hanem a forradalmi erők ama nagy arányú megerősödését hozta, amely október 24-ig az antant utolsó nagy támadásáig a széthullás előtt álló Monarchiában és magában a hadseregben is a polgári demokratikus — nemzeti forradalmak objektív és szubjektív feltételeit megteremtette. Mindez a fegyveres erőnél, Bundesstaat létrehozását bejelentő október 16-i császári manifesztum kiadásáig a hátszági és frontalakulatok fokozódó bomlásában, majd azt követően a hátszági alakulatok kisebbségének a kirobbanó forradalmakhoz való közvetlen, többségének közvetett csatlakozásában, a frontalakulatoknak pedig a teljes felbomlás előtti állapotba való jutásában jutott kifejezésre.

A Monarchiában kialakuló forradalmi helyzet a hadvezetőség kompromisszumos béketörekvéseit és a Bundesstaat megteremtésére irányuló erőfeszítéseit megsokszorozta. A Hadseregfőparancsnokságban csakhamar az a nézet kerekedett felül, hogy egy budapesti irányú, a Duna — Száva térségéből kiinduló újabb támadással szemben nemcsak Magyarország, hanem az egész Monarchia is védtelen, mivel a különböző arcvonalokról és a hátszágából oda irányított csapatok, elméletben 23 hadosztály — a szállítási nehézségek és a körükből kitört lázadások miatt — csak december 21-ig érkezének be, amelyekkel szemben a 32 hadosztálynyi antant erő már eleve nyomasztó fölényben van. A hadvezetőség a DK-i arcvonalra felvonuló vagy már ott levő alakulatok komoly ellenállásával így nem is számolt, és feladatuknak csupán azt tekintette, hogy az ellenséget a béke megkötéséig és a Monarchia átszervezéséig defenzív pozícióban lekössék, továbbá a rendkívül megerősödött délszláv nemzeti mozgalmakat átmenetileg megfékezzék.

A Hadseregfőparancsnokság terveiben a Monarchia megmentésére folyó harc legbiztosabb eszköze, a balkáni események után jobban mint valaha, az a DNy-i hadsereg volt, amely a hadsereg zömét tette ki, s amely a forradalmi hátszagtól elszigetelve, egy azonnali fegyverszünet és békével — a hadvezetőség megítélése szerint — rendbeszedhetőnek látszott, és a föderatív Monarchiában a forradalmi erők megsemmisítésére felhasználhatónak ígérkezett. Ez a hadsereg ugyanakkor annak az olasz imperializmusnak a fegyveres erejével állott szemben, amelynek hódító törekvései az angol — francia csapatok előrenyomulása miatt a Balkánon leküzdhetetlen akadályokba ütköztek. Meglepő-e ezek után, hogy az osztrák — magyar hadvezetőség a központi

hatalmak október 5-i békejegyzékét követően azonnal kidolgozta a délnyugati arcvonal fegyverszüneti feltételeit, majd felajánlotta és nyomban megkezdte a megszállt olasz területek kiürítését, miközben — a német—osztrák nacionalistákkal együtt — kikényszerítette az október 16-i császári manifesztumot?

Még 24 óra sem telt el, amikor a hadvezetőség eme akciói már kudarcba fulladtak: az állásaiból kimozdított hadsereg kis híján felbomlott és csaknem a hátországra zúdult, amelynek forradalmi tömegei és katonái ugyanakkor egyöntetűen elutasították a Habsburg állam átszervezésének kísérletét.

Október 16-a és az azt követő napok mérföldkövei voltak a polgári demokratikus forradalmak előkészítésének és a frontheaderek forradalmi jellegű felbomlása kezdetének. Az előbbi főszereplői a mögöttes országrészek katonatömegei, helyőrségi állományú csapatok, frontra induló menetszállítmányok és egységeiktől megszökött, bújkáló szökevények voltak. Október elejétől mind nagyobb számban jelentek meg az utcákon és váltak a munkástömegek tüntetéseinek részeseivé, október 14-én pedig, először a háború történetében, a prágai helyőrség cseh nemzetiségű katonái a sztrájkoló munkások mellé álltak és kis híján kirobbantották a fegyveres felkelést. Akkor elszenvedett vereségük a burzsoá vezetők árulásának műve volt, azoké, akik megijedtek a szocialista forradalom veszélyétől és kiszolgáltatták a tömegeket a Militärkommandó túlerejének. Fellépésük azonban a burzsoá vezetőket mégis arra kényszerítette, hogy a császári manifesztumot megtagadják, és az önálló csehszlovák állam létrehozása mellett törjenek lándzsát. Az átmeneti vereség nem kis szerepet játszott abban, hogy a kirobbanás előtt álló forradalom katonai osztagai az ún. Rositzky különítmények a Sokol szervezetek kebelében létrejöjjenek, s ezzel az alkotmányos átalakulás útját Csehországban véglegesen elvágják.

A cseh példa élesztő kovászként hatott az egész Habsburg államban: ha a Monarchia egyéb országaiban forradalmi katonai szervezetek akkor még nem is alakultak, a katonaság fokozatos leválása az államhatalom oldaláról Budapesten, Zágrábban, Krakkóban, Ljubljanában, Temesvárott, Triesztben s egyéb, a forradalmak szempontjából fontos városokban, ipari központokban és vasúti csomópontokban, sőt bizonyos tekintetben még Bécsben is bekövetkezett; október 23-án Fiumében a 79. gyalogezred, a lakosság ezreitől támogatva már fegyveres felkelést robbantott ki a délszláv népek szociális és nemzeti felszabadításának jelszávaival.

A belső forradalmi fejlődés meggyorsulását rendkívül mértékben elősegítette a délnyugati és délkeleti arcvonal, valamint az ún. Ostarmee számos alakulatának ezidőtájt bekövetkezett lázadása, amely a katonai összeomlás nyitánya lett. A hadvezetőség várakozása ellenére a császári manifesztumot követő napokban először nem a nemzetiségi csapatok, hanem az 52. gyalog-

ezred színmagyar katonái lázadtak fel, és a harc további folytatását megtagadták. A lázadást a 17. közös hadosztály ugyancsak magyar alakulatainak, majd nemzetiségi csapatoknak hasonló megmozdulásai követték, elsősorban a délnyugati fronton, ahol előbb az 56. lövész-, majd a 19. gyalog- s végül a 42. honvéd-hadosztály és számos kisebb alakulat cseh, szlovák, horvát, bosnyák és olasz legénysége nemcsak a parancsot tagadta meg, hanem a harci cselekményektől véglegesen ki is vonta magát. Ugyanebben az időben mintegy tizenhárom lázadás rázkódtatta meg a délkeleti arcvonalat és az Ostarmee kötelékeit. A felbomlás küszöbén álló hadsereg délnyugati arcvonalon álló alakulatait október 24-én nagy erejű olasz támadás érte, amely napok alatt stratégiai győzelmet hozott és megsemmisítéssel fenyegette azt az erőt, amelyet a hadvezetőség a hátszágai forradalom vérbefojtására tartogatott. Ezekben a napokban a hadvezetőség döbbenten ismerte fel, hogy az olasz imperializmus „szűklátókörűsége” miatt a délnyugati hadsereg s rajta keresztül a Monarchia megmentésének reménye egyszersmindenkorra elvész.

A kétségbeesés annál nagyobbá vált, minél inkább hebizonyosodott, hogy az említett hadsereg az ellenség csapásainak súlya alatt és alakulatainak újabb lázadásaival, megindult a teljes széthullás útján és feltartóztatathatatlannul özönlik hazafelé, abba a hátszágba, ahol az irtózatos katonai vereség a hamu alatt parázsló forradalmak lángját gyújtja fel. Bármennyire is fájdalmas volt az olasz hadvezetőség „kíméletlensége”, a kétségbeejtő helyzet megoldásának kulcsát: ti. több mint 30 fellázadt és szétvert hadosztály kiéhezett, lerongyolódott, szélsőséges forradalmi hangulatban levő, „hordákra bomlott” legénységének feltartóztatását, majd rendbeszedését nála kellett keresni, különösen azután, hogy az arcvonalparancsnokok, így József főherceg ún. lecsendesítési akciói, majd büntető rendszabályai, továbbá a felbomló alakulatoknak az 1917-es állásokba való terelésének kísérletei a katonák fegyveres ellenállása miatt rendre megghiúsultak. (Emlékeztetőül álljon itt ama néhány hadosztály neve, amely a Monarchia elpusztításában oly nagy szerepet játszó felbomlási folyamatot elindította vagy éppenséggel meggyorsította: így a 25., 21. lövész-, az 55., a 48., a 27. és 17. gyalog-, valamint a 38. honvéd-hadosztály. Legénységük a Monarchia valamennyi nemzetiségét képviselte.) A Hadsereg főparancsnokság nem is késlelkedett, hanem azonnali cselekvésre szánta el magát: hogy a hadsereg teljes felbomlását még a hátszágai forradalmak győzelme előtt megakadályozza, és a fegyverszünet adta lehetőségekkel azt újjászervezve, a forradalmat vérbefojtsa, az október 28-i Andrassy jegyzék elküldése után, parancsot adott Weber gyalogsági tábornoknak, a fegyverszüneti bizottság elnökének: lépjen érintkezésbe az olasz főparancsnoksággal és bármilyen feltételekkel is, de kérjen fegyverszünetet, mert különben a visszaözönlő hadsereg, „rázúdul a hátszagra és az egész Monarchiát előnti a bolsevizmus.”

A Hadseregfőparancsnokság számításait azonban ezúttal is keresztülhúzták az események: még mielőtt a fegyverszünet sikerült volna, a hátszági munkás- és katonatömegek kivívták a polgári demokratikus forradalmak győzelmét.

*

A forradalmak a hátszági alakulatok azon részét érték, amelyek a forradalmak csomópontjaiban helyezkedtek el (Prága, október 28—30; Zágráb, Ljubljana, Póla október 29— november 15.; Bécs október 30 — november 15., Budapest október 30— november 16.). A hátszági katonatömegek részvételét a forradalmakban azok céljainak a katonák céljaival való egybeesése döntötte el: a béke, a demokrácia, a nemzeti függetlenség, demokratikus agrárforradalom. De a katonák többségének (elsősorban a munkás- és szegényparaszt származásúaknak) célkitűzései túlmutattak a polgári demokratikus forradalom céljain: a forradalomban a kapitalista tulajdonviszonyok megdöntésének kezdetét várták. A győzelem napjaiban lezajlott forradalmak jellegével a katonák nem voltak tisztában. A katonatömegek, amelyek a forradalmi marxista párt hiányában a szociáldemokrata pártok vezetőinek és a tisztikar burzsoá forradalmi elemeinek közreműködésével a burzsoázia vezetését elfogadták, csak a konszolidáció idején ismerték fel — s akkor sem mindenütt — a forradalmak polgári demokratikus jellegét.

A forradalmak megvívásának formái különböztek egymástól; míg Csehszországban és Magyarországon fegyveres felkelésre került a sor, a délszláv forradalmakban erre nem volt szükség: a katonaság egyszerű átállásával eldőlt a hatalom kérdése. Nem volt fegyveres felkelés Ausztriában sem. A hadvezetőség a forradalmakkal szemben — éppen a délnyugati arcvonaleseményei miatt — komoly erőket felvonultatni nem tudott. Ezért — fogcsikorgatva bár, — a hatalomrakerült burzsoá vezetőket támogatta, hogy a forradalmak szocialista forradalmakká való átnövésének veszélyét eleve elhárítsák. E támogatás az egyes forradalmakban más és más megoldást nyert: Prágában a megmaradt K. u. K. erők kapituláltak a fegyveres felkelés előtt, Budapesten, ahol a katonai alakulatok elsöprő többsége egy éjszaka kiharcolta a forradalom győzelmét, a hadvezetőség József főhercegen keresztül azonnal elismerte a Károlyi kormányt, a délszláv forradalmakban pedig megjegyzés nélkül tudomásul vette a csapatok átállását.

A forradalom még alig győzött, amikor az új kormányok a mielőbbi konszolidáció érdekében nyomban szembefordultak saját tömegeikkel, így a katonatömegekkel is. Csehszországban Rositzky vezetésével a felfegyverzett Sokol szervezetek hadjáratot indítottak az ún. „bolsevista felforgatók” ellen és féktelen nacionalista uszítással igyekeztek a szociális elkeseredésről elterelni a figyelmet. Magyarországon a Károlyi kormány legsürgetőbb feladatának a katonák lefegyverezését és az antanttal kötött belgrádi katonai

egyezményben biztosított lehetőségekkel élve, saját fegyveres erejének kiépítését tekintette. A délszláv burzsoázia ugyanakkor a szocialista jellegű zöldkádér felkelés nyomasztó hatása alatt az antant és a szerb csapatok behívását készítette elő, míg az osztrák burzsoázia egyenesen a hadvezetőségnél keresett menedéket saját tömegeivel szemben.

A Hadseregfőparancsnokságnál az új államok belső feszültsége és gyengesége tüstént a Habsburg monarchia „megmentésének” reményeit ébresztette fel, amelyeket az időközben megkapott, bár igen súlyos fegyverszüneti feltételek is megerősítettek.

A fegyverszüneti feltételek a valóságban nem létező Osztrák–Magyar Monarchiát továbbra is elismerték és hűsz hadosztály megtartására kötelezték, sőt „a belső rend és biztonság” érdekében a legfontosabb stratégiai pontok megszállását is kilátásba helyezték. A feltételek elfogadásának kérdése a hadvezetőségben belül gyorsan eldőlt, a döntés gyorsaságát még a Károlyi kormány fegyverletételi parancsa is pozitív értelemben befolyásolta. Nehézség csupán abban mutatkozott, hogy az olasz hadvezetőség az ellenségeskedések beszüntetését a feltételek aláírása utáni 24. órában jelölte meg, ami késleltethette a hűsz hadosztály felállításának esélyeit. De a hadvezetőség még ezt is magáévá tette és Weber gyalogsági tábornokkal aláíratta az olasz hadvezetőség hódító céljait meszszemenően respektáló páduai fegyverszüneti okmányt, majd a hazafelé özönlő felbomlott csapatok több mint 300 ezer katonájának olasz fogságba esését — egyetlen, formális tiltakozástól eltekintve — tudomásul vette, hogy ezáltal is kevesebb gondja legyen a felfegyverzett „hordák” megfékezésére és leszerelésére. Ennek megtörténte után újabb 800 ezer főnyi visszaözönlő katona lefegyverzését és élelmezését kérte, amelyet az olasz főparancsnokság „baráti alapon” el is vállalt. Ezt követően nyomban hozzáfogott az osztrák–magyar hadvezetőség a 20 hadosztály felállításához és a számításba nem jövő alakulatok fegyvereinek elszedéséhez. A katonatömegek azonban a hadvezetőség terveit ezúttal is keresztülhúzták: a fegyverszünet határozványait egyszerűen nem lehetett végrehajtani; november 7-ig maga a Hadseregfőparancsnokság is felbomlott és a 41 és fél hadosztálynyi hazavonuló, felbomlott hadsereg, miután kicsúszott az olasz hadsereg kezéből, „szélsőséges forradalmi hangulatban” lépte át Ausztria és az utódállamok határait. Lefegyverzésük gondja a „nemzeti kormányokra” szakadt, amelyet azok különféle módon, az antant és főleg a szociáldemokrata vezetők segítségével végre is hajtottak. Ez azonban már az utódállamok történetéhez tartozik.

Miben áll ezek után a délnyugati hadsereg felbomlásának történelmi jelentősége? Kétségtávol abban, hogy elősegítette a Monarchia elnyomott népei polgári demokratikus nemzeti forradalmainak győzelmét és az utódállamok létrejöttét messzemenően elősegítette és a Habsburg Monarchia „megmentésének” kísérletét megghiúsította.

A jóval kisebb létszámú délkeleti hadsereg és az ún. Ostarmee felbomlása a délnyugati hadsereg felbomlása és a polgári demokratikus forradalmak győzelme után következett be, így az utódállamok konszolidációjának, illetve Magyarországon bizonyos mértékig már a szocialista forradalom érlelődésének időszakára esett. Míg a délkeleti arcvonal hazatérőinek leszerelése az utódállamoknak különösebb nehézséget nem okozott, az Ostarmee felbomlott alakulatainak hazaküldése annál bonyolultabb feladatot jelentett, mivel körükben nagy számban voltak találhatók a Szovjet—Oroszországból hazatérő és a szocialista forradalomban, valamint az intervenciók háborúiban részt vett kommunista forradalmárok. Leszerelésüket viszonylag megkönnyítette, hogy a felbomlott kötelékektől ukrán és bjelorusz ellenforradalmi bandák útközben a fegyvereket többnyire elszedték. Az utódállamokban szerepük ettől kezdve alárendelt volt, sőt a nacionalista uszítással félrevezetett katonák egy része ezen államok területnövelő politikájának eszköze lett. Magyarország kivétel volt: a nemzetiségi területek leválásával az osztályellentétek kiéleződése a szocialista forradalom útját készítette elő és a hazatérő katonák, bár megmaradt fegyvereiket elszedték, a szocialista forradalmi fejlődés tevékeny harcosai lettek.

*

Az Osztrák—Magyar Monarchia államának pusztulása nem egyes „bolsevik és nacionalista felforgatók és hazaárulók” műve, sem egyes „néptörzsek”, nemzetiségek, nemzetek, népek „helyt nem állása, hűtlensége vagy bűnös mulasztása” volt. Az Osztrák—Magyar Monarchia államrendszere megsemmisült, mert belső és külső ellentmondásainak az imperialista világháború menetében történő és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom termékenyítő hatása miatti végső kiéleződésével — a forradalmi erejedésen és a forradalmi válságon át — létrejött objektív forradalmi helyzet 1918 őszen forradalmakba csapott át, amelyek a katonai vereség nyomán támadt lehetőségekkel élve elpusztították az államot és romjain létrehozták a burzsoádemokratikus utódállamokat.

A dunai monarchia felbomlásában az osztály- és nemzeti elnyomást belsőleg és külsőleg fenntartani hivatott legnagyobb fegyveres erő, a hadsereg kimagasló szerepet játszott: a békéért és a forradalmakért harcoló tömegeket nemcsak azzal segítette, hogy a saját belső forradalmi fejlődése következményeként a Habsburg elnyomó hatalom oldaláról fokozatosan levált, hanem a forradalmi munkásosztály s egyéb dolgozó tömegek szövetségesévé, a forradalmak győzelmének közvetlen vagy közvetett harcosaiává vált, olyan elsőprő többségben, hogy a forradalmak a Monarchia területén, ill. a forradalmak szempontjából legfontosabb hátországi csomópontokban és az arcvonalakon, általában vér nélkül győztek, és az államhatalmat eddig kézben tartó erők átadására kényszerültek. Míg a hadsereg hátországi alakulatainak egy része közvetlenül harcolt a hatalom megragadásáért, másik része pedig

azt semlegességével, majd később csatlakozásával fedezte, a hadsereg frontalakulatai pedig részben a forradalmak győzelmét (így a délnyugati front), részben azok konszolidációját (délkeleti arcvonal és az Ostarmee) s a Habsburg „megmentési” kísérletek bukását felbomlásukkal segítették elő.

Mindez annak volt a következménye, hogy a hadsereg óriási többsége ugyanazon forradalmi fejlődésen esett át, — s vele egyidőben — amin a dolgozó tömegek keresztül mentek: a „néptől különvált fegyveres erő”, a forradalmi fejlődés útján a néppel azonosult.

A katonatömegek forradalmi fejlődését a katonapolitikai válságból kiinduló forradalmi erjedés, forradalmi válság és a forradalomba való direkt bekapcsolódás, illetve a forradalmak győzelmét elősegítő felbomlás szakaszaival jelölhetjük meg. E forradalmi fejlődés objektív és szubjektív tényezők eredője volt, amelyek kiváltói az imperialista világháború nyomán kibontakozó hátszói válság, illetve a Nagy Októberi Szocialista Forradalom termékenyítő hatása, megjelenési formái pedig a forradalmi erjedés időszakában a katonatömegek forradalmi eszmékkel való telítődése, a forradalmi válság idején előbb a hátszói, majd a frontalakulatok forradalmi mozgalmi: lázadásai, felkelései és bomlása s végül a forradalomban a katonatömegek részvétele, illetve a hadsereg teljes felbomlása voltak.

A katonaság forradalmi fejlődésének általános jellemzője, hogy az annak nyomán kibontakozott forradalmi akciók fokozatosan a néptömegek forradalmi mozgalmainak részeivé váltak, sőt azokat nemcsak segítették, hanem a győzelem kivívását a fegyverek erejével biztosították. Mindamellet az is tény, hogy a néptömegek és a katonatömegek forradalmi harcának egysége a forradalmi marxista munkáspárt hiányában végül is a polgári demokratikus forradalom célkitűzéseinek bázisán, a burzsoázia vezetésével jött létre, kihasználva a forradalmi tömegek ösztönös szocialista forradalmiságát és a győztes forradalmakkal kapcsolatos „szocialista forradalom” hamis tudatát.

Ezzel voltaképpen azt is érzékeltettük, hogy a katonák millióit mozgósító forradalmi harc ösztönösen megfogalmazott célkitűzéseinek nem feleltek meg egészében az elért eredmények: a polgári demokratikus forradalmakkal létrejött utódállamok. Mégis, győzelmes harcuk nyomán Középkelet-Európában az az állam pusztult el, amely az osztály-, és nemzeti elnyomás anakronisztikus példája volt, és helyébe olyan államok léptek, amelyek az önálló nemzeti fejlődés lehetőségeit az osztályelnyomás fenntartása mellett elvileg biztosíthatták.

Az elkövetkező évek azonban megmutatták, hogy Középkelet-Európa égető nemzeti és társadalmi problémáinak végleges és igazságos megoldása a kapitalizmus viszonyai között lehetetlenség.

Erre csak a szocialista társadalom vállalkozhatott.

MAGYARORSZÁG ÚTJA AZ OKTÓBERI FORRADALOMHOZ

MUCSI FERENC

Fél évszázad általában az az idő, amelyet elegendőnek szoktak tartani a levéltárak őrei arra, hogy megnyissák a legmagasabb szintű döntések féltve őrzött anyagát a kutatók előtt; fél évszázad az az idő, amely — eszerint is — elegendő távlatnak tűnik a történeti folyamat objektív, a napi politikai és közvetlen személyi érdekektől már nem befolyásolt tudományos megítéléséhez. A történelmi távlat meglepte különösen fontos kiemelkedő jelentőségű, nagyszabású események, forradalmak vizsgálatánál. Az az ötven esztendő, amely az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása, az októberi forradalmak óta eltelt, — olybá tűnik — szintén szükséges volt ahhoz, hogy eljussunk elfogulatlanabb megközelítésekhez, mai higgadtabb, a korábbiaknál árnyaltabb értékelésükhöz. Kevés forradalomra szórt annyi rágalmat a reakció, s kevés forradalmat értett meg és méltányolt oly kevéssé és oly hosszú időn át a baloldal, mint amilyen a magyarországi októberi forradalom. Ha az utóbbi időben előre léptünk a forradalom igaz történetének feltárásában, ha a napokban már üdvözölhattük az első nagyszabású marxista monográfia megjelenését is, s ha a mai ünnepi alkalommal — megemlékezéseinkben — összefoglalóan ismertetjük az újabb kutatások eredményeit — nagy adósságot törlesztünk, nagy lemaradást pótolunk, nagy igazságtalanságot teszünk jóvá. Igazságot szolgáltatunk egy valóban demokratikus, népi forradalomnak, s vele és általa annak a ragyogó felkészültségű és moralitású értelmiségi generációnak is, amely a küzdelmeket előkészítette és irányította, s amelyet olyan nevek fémjeleznek, mint Ady Endre, Jászi Oszkár, Szabó Ervin, Kunfi Zsigmond — s nem utolsósorban Károlyi Mihály. Tudjuk, ismerjük — talán jobban is a kelleténél — a forradalom és szereplői hibáit, korlátait; tudnunk és ismernünk kell erényeit és eredményeit is.

Ez a feladat — a forradalom eredményeinek és ellentmondásainak számbavétele, pontos felmérése és lelkiismeretes értékelése — nem egyszerű, nem könnyű feladat. *A forradalomhoz vezető út* nyomunkísérése, ismételt végigjárása — e feladat teljesítésének egyik fontos feltétele. Nem vállalkozhatom arra, hogy rövidre szabott felszólalásomban ennek megfeleljek. Nem kevesebbről van itt szó, mint azoknak a gazdasági-társadalmi és politikai ellentmondásoknak a számbavételéről, amelyek kifejlődése — végső soron — szükségszerűvé

tette a Monarchia felbomlását, a dualista rendszer felszámolását, a Monarchia népeinek nemzeti és demokratikus felszabadulását. Tágabb értelemben tehát a dualizmus egész válságidőszakának komplexuma — akárcsak az 1848-as forradalom kutatásánál a reformkor megismerése — hozzátartozik az 1918-as októberi forradalom vizsgálatához. Úgy vélem azonban, hogy elegendő lesz most röviden néhány olyan mozzanatra utalnom, amelyek a felbomlás, a forradalom közvetlen előzményének tekinthetők. Mindenekelőtt az első világháború eseményeinek közelebbi megismerése tűnik fontosnak, azoknak az esemény-soroknak a regisztrálása és rendszerezése, amelyek a korábbi válságtüneteket mintegy összegyűjtötték, „fókuszolták”, meggyorsították kifejlődésüket és elkerülhetetlenné tették a válság adott formákban végbement kifejlődését.

Ebben a tekintetben már az első lépésnél bizonyos nehézségekbe ütközünk. Mindenekelőtt az első világháború *gazdaságtörténetének* szinte teljes hiányára utalnék. Nincs kidolgozva történetírásunkban az első világháború alatt kialakított hadigazdálkodás rendszere; a hadi állam-monopolista kapitalizmus bevezetésének módszerei, eredményei, hiányosságai. Nem tisztázott kellőképpen az a hatás sem, amelyet ez a gazdálkodási forma a gazdaság egészére, s ezen át az egyes osztályokra és helyzetükre gyakorolt. Ebben a vonatkozásban hosszú évek munkájával tudunk majd csak előbbre jutni.

Valamivel jobban állunk a néptömegek háború alatti *helyzetének* felmérésével; bár itt is a leíró s nem a kvantitatív-elemző módszer dominál még. Ennek ellenére számos adattal rendelkezünk a munkásosztály, a parasztság, a középrétegek, kispolgárság, tisztviselők, alkalmazottak életviszonyainak, helyzetének leírása, *gazdasági mozgalmak* pontos feltérképezése terén. Különösen ami a mozgalmakat illeti: határozott eredményekről is szólhatunk.

Az elmúlt évek feltáró munkájának köszönhető, hogy viszonylagos biztonsággal állapíthatjuk meg a *politikai történet* fontosabb szakaszait, főbb állomásait, azokat a határvonalakat, amelyek a mozgalmak fejlődési szakaszait jelzik. Ebben a tekintetben az 1915—1916-os esztendő a fokozott háborús kizsákmányolás elleni spontán és szakszervezetek vezette küzdelem szakaszának tekinthető; annak a periódusnak, amelyben az államhatalom még — kisebb nagyobb gazdasági engedmények árán — változatlan formában fenn tudja tartani a maga hatalmát, határozottan irányítani tudja még a háborús erőfeszítéseket. 1916 őszétől azonban a Monarchia — főként katonai tekintetben — egyre inkább a Német birodalom függvényévé válik, egyre kevésbé képes önállóan fenntartani régi önmagát. 1917 — a fordulat éve, a nagy tömegmozgalmak s a hivatalos kiútkeresés, a Monarchia megmentésére irányuló belpolitikai és külpolitikai változások időszaka. Erre az időre jut jelentős szerephez, komoly tömegtámogatáshoz az a politikai irányvonal, amelyet Károlyi Mihály vezetésével dolgoz ki az 1916 nyarán megalakuló Függetlenségi és 48-as párt. Úgy vélem, ennél a kérdésnél érdemes néhány percre megállnunk. A párt programjában — mint ismeretes — Magyarország teljes függetlenségét követelte

mind politikai, katonai, mind pedig gazdasági tekintetben. A program a dualizmus helyett a perszonális uniót, az önálló magyar hadsereg megteremtését követelte; önálló vámterületet, önálló jegybankot akart. Ezzel együtt a program az ország demokratizálását követelte: az általános, titkos választójog bevezetését, a sajtószabadság, az egyesülési és gyülekezési jog megteremtését, valamint a háború utánra földreformot kívánt: a demokratikus rend társadalmi alapjainak megszilárdítását. S ami különösen fontos a háború harmadik évében: a program határozottan leszögezte, hogy annexió nélküli, mielőbbi békekötést tart szükségesnek. Ez az utóbbi — azzal a követeléssel együtt, hogy Magyarország semmiféle gazdasági közösséghez ne csatlakozzék, hogy utasítsa vissza a Mitteleuropa-tervet — *határozott szembefordulás volt* a német szövetséggel, a központi hatalmak háborújával. A program — legfőbb hibája ellenére (a nem magyar népek kérdését nem érintette, s csupán a horvát-magyar kiegyezés fenntartásáról szólt) — fontos dokumentuma volt a magyar demokratikus erők háború alatti szervezkedésének, lassú magára találásának. Legfőbb erénye mégis az volt, hogy *1916-ban publikálták*, olyan időben, amikor Ausztriában parlament nélkül kormányoztak, amikor a többi nemzeti-felszabadító mozgalom még nem jelentkezett a későbbi intenzitással.

1917 tavaszán azután — főleg a februári orosz forradalom hatására — sztrájkok, tüntetések sorozata zajlik le az országban; a SzDP a Károlyi-féle programot szélesebb alapra: a szervezett munkásság tömegbázisára helyezi. A polgári radikális párt csatlakozásával választójogi blokk alakul, amelynek két tagja is tárcát kap a Tisza bukása után megalakuló Esterházy-kormányban.

Ez a mozgalom 1917 tavaszán-nyarán kulminál — s el is használja puska- porát, anélkül, hogy eredményt érne el. A sikertelenség okai között a választójogi szövetség viszonylagos gyengesége mellett a német belpolitikai változások: Bethmann-Hollweg bukása s a vezérkar előretörése játszották a döntő szerepet. Ezzel egyidőben a tömegmozgalmak is túljutottak — ellenkező oldalról — a demokratikus szövetkezés programján — s különösen az 1918-as januári általános sztrájk idején szocialista jellegű követelésekért folyt már a harc — új jelszavak s e harc közben szerveződő új, bár még kiforratlan vezetés alatt. Ilyen körülmények között a magyar demokratikus-pacifista erők átmenetileg elszigetelődtek, programjuk megmerevedett, s lényegében — a nemzeti kérdésben tett kisebb, bár elégtelen előrelépéseket leszámítva — változatlan maradt egészen az összeomlásig.

Az új baloldal részint hazai gyökerekből, részint a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatásából táplálkozott. Benne döntő szerepet játszott Szabó Ervin és szindikalista csoportja, valamint az általuk befolyásolt értelmiségi forradalmi csoportok, az ezek egybeolvadásából keletkezett ún. „forradalmi szocialisták”. Szerepük, tevékenységük eléggé ismert ahhoz, hogy most akárcsak rövid jellemzésüktől is, eltekinthessünk. Tény, hogy a januári sztrájk előkészítésében, a munkástanács-mozgalomban e csoportok meghatározó szere-

pet játszottak, s 1918 tavaszán is jelentős szerepük volt a háborúellenes propagandában, a pacifista talajon kibontakozó sztrájkmozgalmak előkészítésében. 1918 májusi lefogásuk súlyos csapást mért a szocialista irányú tömegmozgalmakra; megfosztotta e mozgalmat legfőbb lehetséges vezető erejétől.

A januári sztrájk után — amely méltán minősíthető az októberi forradalom főpróbájának — a tömegmozgalmak hevessége alig csökkent. Az 1918 márciusi-májusi sztrájkharcok magas szinten maradtak, szinte állandósították az országban a belpolitikai feszültséget. Ehhez erőteljesen hozzájárultak a nagyszabású katonalázadások, a katonaszökevények számának ugrásszerű megnövekedése is. S a júniusi MÁV gépgyári véres sortűz s a nyomában kibontakozó országos tiltakozás még jobban megrendítették az amúgyis rendkívül labilis belpolitikai helyzetet. Ezt követően már nem is beszélhetünk arról, hogy az uralkodó osztályok magukhoz tértek volna.

A Monarchia sorsa 1918 nyarán megpecsételődik. A nyugati német verecségek, a piavei katasztrófa rendkívül felerősítik a Monarchia feldarabolására irányuló nemzeti mozgalmakat: mögöttük állnak — a katonai győzelem küszöbén — az antanthatalmak. A nemzeti mozgalmak előtt nagy perspektívát nyit ez a helyzet: realizálhatóvá válnak legmerészebb célkitűzéseik is. Ekkorra már eléggé világosan kibontakozik az októberi forradalom tragédiájának egyik legfőbb oka: nevezetesen az, hogy a magyar demokrácia táborra szembekerül a győztes antanthatalmaktól támogatott nemzeti mozgalmakkal. Ez a szembekerülés elkerülhetetlen és tragikus volt nemcsak a magyar progresszió számára — hanem a későbbiekben, a két háború között, főleg a német fasizmus hatalomra kerülése után — a kisantant államai és népei számára is, amennyiben a dunamenti népek olyannyira szükséges összefogása helyett a nemzeti gyűlölködés lángját szította magasra. A magyar progresszió itt előnytelen helyzetbe került: fizetnie kellett ellenfelei: a Habsburgok, a Tisza Istvánok, az egész dualista rendszer hibáiért, politikai vakságáért, reakciós merevségéért; neki jutott az a hátatlan szerep, hogy felszámolja az összeomlott rendszer egész csődtömegét.

Másrészt, belpolitikai tekintetben, az októbertől olyan feltételek között kerültek hatalomra, amelyek már nem feleltek meg korábban kialakított programjuknak. A munkásság és a katonák nagy tömegeit nem elégítette ki az ország ajándékba kapott nemzeti függetlensége, a kikiáltott népköztársaságban sem látták garanciáját annak, hogy legfőbb szociális követeléseik megvalósulhatnak. Behizonyosodott, hogy az összeomlott idegen, Habsburg-uralomnál nagyobb ellenségei vannak a munkásnak, a parasztnak: a tőke, a nagybirtok, s a harcot igazában ezek ellen kell megvívnia. A környező országokban, a korábban nemzetileg is elnyomott népeknél a nemzeti függetlenség elnyeréséhez sokkal nagyobb illúziók kapcsolódtak, mint Magyarországon, a magyar néptömegek körében. A cseh, a szlovák, a román, a délszláv munkás és paraszttömegek, burzsoáziájuk nacionalista befolyása alatt, a nemzeti függetlenségben

látták szociális természetű követeléseik megvalósításának lehetőségét is. Magyarországon — szemlátomást — a nacionalizmusnak sokkal kisebb befolyása volt, ami nyilván összefügg azzal, hogy 1867 óta, ha korlátozott formában is, az ország saját politikai életét élte s a néptömegek figyelme inkább koncentráldhatott a tőke és munka, a nagybirtok és a parasztság közötti küzdelmekre. Márpedig az októberisták a polgári-demokrácia hívei voltak; szemben álltak a munkásosztály szocialista célkitűzéseivel, a viharosan kibontakozó munkásmozgalmakkal, a Magyarországon is kiteljesedő bolsevista mozgalommal. Ennek következtében e tömegek körében rohamosan tért vesztek s mindinkább elszigetelődtek.

Nem hibájuk, tragédiájuk volt, hogy megkésve jöttek, olyan időben, midőn célkitűzéseiket az idő már meghaladta, s Magyarországon objektíve is a szocialista jellegű átalakulást tűzte napirendre. Az a körülmény azonban, hogy a szocialista forradalom harcosai szembe kerültek Októberrel, hogy túlhaladták ezt a forradalmat, nem tehet bennünket elfogultakká, igazságtalanokká a magyar polgári progresszió harcosai iránt. Polgári korlátaik mellett elismerjük haladó tetteiket, pozitív, előremutató tevékenységüket s nevük méltán foglal helyet a magyar történelem nagyjainak sorában.

PACH ZSIGMOND PÁL MTA LEV. TAG ELNÖKI ZÁRSZAVA:

Tisztelt Hallgatóság!

Megnýtó szavaimban annak a reményünknek adtam hangot: mai tudományos ülésünk is hozzá fog járulni — erőinkhez képest — ahhoz, hogy az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom az őt megillető helyet foglalja el közgondolkodásunkban, társadalmunk történeti tudatában.

Most, ülésünk befejeztével, úgy gondolom, mindannyiunk nézetét fejezem ki, amikor úgy vélem: ebbeli várákozásunk nem volt indokolatlan. Az előadás, a korreferátumok további lépést jelentettek abban az irányban, hogy 1918-at az események marxista elemzése alapján, a történelmi valóságnak megfelelően értékeljük.

Ez az értékelés általában reális volt, s nem próbált a korábbi egyoldalúsággal újabb, ellentétes előjelű egyoldalúságot, idealizált képet szembehelyezni.

S ugyanakkor ez az értékelés kifejezésre juttatta az 1918. évi magyarországi polgári demokratikus forradalom tiszteletét, nagyrabecsülését részünkről, az utódok részéről: a folytatók és meghaladók részéről. Joggal idézhetjük hát — tudományos ülésünk befejezéseként — Marx egyik első magyarországi tolmácsolójának, Szabó Ervinnek a szavait, akinek — tévedései mellett is — jelentős szerepe volt 1918—19 szellemi előkészítésében; joggal idézhetjük azokat a szavait, amelyeket 1848—49-ről írt le, de amelyeket 1918-ra, 1919-re is bízvást vonatkoztathattak az ellenforradalmi rendszer negyedszáza-

dában történelmünk nemzeti tudatának igazi letéteményesei: „Ha van a magyar nemzet történetében esemény, amelyre büszkeséggel tekinthet vissza: bizonyára a forradalom az; s ha egy nemzet múltja feljogosít következtetésekre a jövőre vonatkozólag, a forradalom nagyszerű harcaiból merítjük a reményt a jövőre.”

Megköszönöm az előadó, a korreferensek értékes közreműködését, a résztvevők szíves figyelmét, és ülésünket bezárom.

„1918 ŐSZE”

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA FELBOMLÁSÁNAK 50. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

BÉCS, 1968. OKTÓBER 20-25.

GONDA IMRE

Talán kevés volna, ha azt mondanánk, hogy a Bécsben összegyűlt közel kétszáz történész, a Szovjetuniótól az Egyesült Államokig csupán emlékezni akart az egykori Monarchia felbomlására. Jobban megközelítjük a valóságot, ha arról szólunk, hogy a résztvevők tekintélyes része, mindenekelőtt a délkelet-európai államokból érkezett tudósok a Monarchia pusztulását követő új államok megszületését kívánták — történészek módjára — megünnepelni. Az „ünnepelés” szót természetesen ugyancsak tudósi értelemben kell felfogni, bár az osztrák szövetségi állam elnökének, Bécs polgármesterének s Alsó-Ausztria tartományi elnökének ünnepi fogadásai szintén fontos tartozékai voltak e találkozásnak. Az összejövétel megszervezése nem csupán technikai, de a téma sajátosságainak megfelelően is igen magas színvonalú volt.

Szándékosan került ide utalás a „téma sajátosságaira”. Az 1918. évi események és forradalmak úi. még túlságosan élők és közlelről hatók ahhoz, hogy régészeti leletként lehessen őket szemlélni vagy kezelni. Ma is, 1918 őszének — „tegnap” — lejátszódott történéseinek légkörében élünk. E történések pedig az itt élő népek számára ma sem közömbösek — hát még történéseink számára, akiknek a napok és hetek ma is élő, sok vonatkozásban érzelmekkel telített világot alkotnak. Ebből származik a szimpozion egyik rendezési sajátossága is, amely azonban éppen a téma természetéből következően vált — ha nem is előnyére — de érthetővé. Az ti., hogy egyrészt az előadások sokasága, másrészt, hogy az előadásokat előre nem, csak a helyszínen lehetett átvenni, tehát előzetes tanulmányozásukra, részletekbe menő vitákra nem volt mód. Minthogy azonban az adott tudósgyülekezetnek nem az volt a feladata, hogy a vitából közvetlen következtetéseket vonjon le, még akkor sem, ha a salzburgi professzor Fritz Fellner azzal zárta le bevezető előadását, hogy az „1918-ban a történészek követték a politikusok jelszavait, vajha 1968-ban a politikusok hallgatnának a történészek szavaira” — amivel különben örök történészóhajt juttatott kifejezésre — mégis úgy volt, hogy a bécsi értekezletnek a tanulságok mélységében és szélességében igen-igen sokrétű felsorakoztatása és egymás mellé állítása volt a legfőbb feladata. Ezeknek ideológiai és politikai jellegű megvitatására aligha kerülhetett volna sor, még akkor sem, ha az egyes témá-

kat szekciókba csoportosítva külön tárgyalják meg. Bármennyire tagolták u.i. 1918 őszének problematikáját részletkérdésekre, ezek ideológiailag és politikailag annyira összefüggenek, hogy a plenáris meghallgatás látszott a szimpozion egyetlen gyakorlati megoldásának. Annál is inkább, mivel a tárgyból adódó 3 fő témán belül szinte vertikális ideológiai átszőttiséggel természetesen bontakoztak ki az elvi alapproblémák témakörei. Míg az igen alaposan mérlegelt, kidolgozott és kitűzött három fő téma így szólt: 1) Diplomáciai és katonai fejlődés, 2) A háború társadalmi-gazdasági hatásai és Európa forradalmi jelenségei, 3) Közép Európa demokratizálása — az utódállamok létrejötte —; addig az előadásokból pontosan kirajzolódtak a következő problémák is: a) az októberi szocialista forradalom hatásai, b) Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának, ill. az utódállamok létrejöttének szükségessége. c) Az osztályharcos, ill. a nemzeti függetlenségi irányzatok párhuzamossága vagy elsődlegessége a Monarchia felbomlása után.

Ezeknek a kérdéseknek a feltevéséből és a reájuk adott válaszokból bontakozott ki tulajdonképpen az „1918 ősze” konferencia tényleges tartalma, s bizonyos értelemben az ideológiája. Nem egészen abban a formában, mintha a kérdések pozitív vagy negatív megválaszolása döntötte volna el az állásfoglalás haladó, vagy retrográd tartalmát. A kétségeket azonban, amelyek különösen a második kérdés felvetése során felmerültek, az október 24-én este megtartott ún. „Fórum beszélgetés” során az elnöklő Erich Zöllner abban a nyíltan felvetett kérdésben fogalmazta meg és foglalta össze, hogy „kedvezőbbé vált-e az utóbbi időben a történetírás véleménye az Osztrák-Magyar Monarchiáról?” — E kétségekből s e kérdés felmerüléséből megnyilatkozó bizonytalanság vont talán a leginkább határvonalat az értekezleten résztvevő történészek felfogása között. A kérdésre adható választ Ránki György igen plasztikusan fejtette ki. A kérdés — mondotta — talán groteszkül is hangzik. A felbomlás félévszázados évfordulója azt jelezte, hogy a történelem határozott és megmászhatatlan ítéletéről van szó, melyet a történészek különbözőképpen interpretálhatnak s elemezhetnek, de történelmi szükségszerűségét aligha vonhatják kétségbe. Lehet-e kedvezőbb véleményt alkotni olyan államalakulatról, amelynek felbomlását tárgyaljuk vagy éppen ünnepeljük? Kedvezőbbet aligha. De objektívebb, történetibbet igen.

E kérdés persze nem minden esetben vetődött fel ilyen közvetlen nyíltsággal és határozottsággal, az azonban világosan kitűnt az osztrák történészek előadásából, hogy számukra e probléma valamilyen formában ma is élő. Így talán először Richard Plaschka professzor megnyitó előadásából tűnt ez ki, aki többek között a következőket mondotta: „A népek elfordulása Bécestől 1918-ban éles volt; de nem volt érthetetlen. Bécs a növekvő nemzeti kibontakozás időszakában nem tudott erőt meríteni a nemzeti tagozódásnak megfelelő koncepció megtervezéséhez és megvalósításához; sok jószándék kihasználatlan, a birodalom átépítése pedig csonka maradt... 1918-ban a népek

hangosan követelték a válást. Amit a népek szabadságának neveztek, annak kellett Kelet-Közép-Európában a régi soknemzetiségű állam szorítását felváltania. Az új államok, amelyeket nagy lelkesedéssel nemzeti államokként alapítottak, nemzeti szerkezetüknek megfelelően, mégis nemzetiségi államokként találtak magukra ismét, akár bevallották ezt, akár nem. E nemzetiségi államoknak pedig sokszor ugyanazokkal a nehézségekkel kellett küzdelembe lépniük, amelyeket a régi államnak a szemére vetettek. A népek egymásbaékelődése, Kelet-Közép-Európában nem engedélyezett tiszta nemzeti megoldásokat. Ez azután nem csupán a belső egyenetlenségek, de külső beavatkozások veszélyes következményével járt. És mégis helytelen volna azoknak a férfiaknak a bátorságát elítélni, akik 1918-ban a döntéseket hozták. A szabadság érvényesítése mindig magában hordja megtámadtatásának veszélyét is. A saját szabadság érvényesítése azonban mégsem a legmagasabb fokú: mások szabadságával egyensúlyban tartva teljesedhet csak ki. És talán éppen az ehhez szükséges bátorság volt 1918-ban a legtöbb oldalon a legkevésbé hatásos, holott csakis ezzel lehetett volna az igazi megelégedést létrehozni az új rend keretei között.

Ha Plaschkánál nagyon finoman, kissé pesszimiztikus érzelmi aláfestéssel, úgy merül fel 1918 őszének problematikája, hogy jobb lett-e az, ami következett, mint az, amit megdöntöttek, úgy Fritz Fellner hangsúlyozott előítéletmentességgel, azzal nyúl a kérdéshez, hogy nem csupán a két orosz polgári forradalom kizárólagos befolyását vonta kétségbe az események alakulásával kapcsolatban, de azt az osztrák felfogást is bírálata tárgyává teszi, hogy t. i. „a Monarchia még sokáig fennállhatott és történelmileg megalapozott közép-európai rendfenntartó funkcióját még sokáig gyakorolhatta volna, ha a háború és a vereség nem jött volna közbe”. Ezt az álláspontot Fellner olyan „történelmi determinizmusnak” tekinti, amely a Habsburg-monarchiát „e középeurópai tér történelmileg szükségszerű rendfenntartó elemének” fogva fel, képtelenné tette a konzervatív államférfiakat arra, hogy a felszín alatti változásokat idejében felismerjék, és a rendszert a szellemi-társadalmi változásokhoz alkalmazzák. Részben ebből is következett, hogy Lansing államtitkár 1918 tavaszán a Monarchiával kötendő különbéke helyett a Habsburg Birodalom népeinek nemzeti követeléseit, illetőleg ezek teljesítése mellett döntött, annál is inkább, mivel előbbi Oroszországnak a háborúból való kiválása után sem volt képes a számára végzetessé váló német orientációtól megszabadulni. Már pedig az oroszországi változások és az USA belépése a háborúba az Entente-hatalmak politikájának a Központi Hatalmakkal szemben egészen új világszemléleti színezetet adott: a Központi Hatalmak kormányai képviselték a tekintélyi, nem-parlamentáris kormányzati rendszert. A velük szemben álló nemzeti ellenzék pedig a nyugati parlamentáris demokrácia követeléseit szóltatta meg, amivel 1917–18 folyamán azoknak a nyugati köröknek a rokonszenvét is megnyerte, amelyek különben nem sok megértést tanúsítottak a tisztán nemzeti

követelések iránt. Így történt, hogy amidőn a Dunai Monarchia elhatározta magát, hogy a wilsoni 14 pont 10. pontjának megfelelően az autonómiák alapján szerveződik át — ez a fejlődés belpolitikailag vált túlhaladottá. Annál is inkább, mivel a Tizennégy Pontot meghirdetése előtt két nappal az a prágai januári nyilatkozat is megelőzte, amely az autonómián túl, az ország függetlenségét követelte.

Ha ezek után Fellner ugyancsak felvetette a kérdést, hogy mennyiben konzerválták az új nemzeti államok a Habsburgbirodalom politikai és társadalmi szerkezetének kontinuitását, úgy erre azzal válaszol, hogy mivel a Monarchia felbomlása nem a kommunista, sőt még csak nem is a szocialista eszmék jegyében történt, ezért a nyugat-európai parlamentarizmus győzelmének fogták fel. 1918—19 fordulóján a kormányok élén álló szociáldemokraták mentették meg az államot és a társadalmi rendet. Így talán nem is forradalomról, hanem őrsváltásról volt szó Közép-Európában. Talán az a körülmény, hogy hogy a forradalmat 1918-ban a szociáldemokrata vezetők megakadályozták, a magyarázata annak, hogy megelégedtek az állam újraszervezésével, és hogy a társadalmi átrendeződés elmaradt: A közép-európai államok köztársasággá válását nem követte a társadalmi rendszerek és a politikai gondolkodás demokratizálódása, ami a 20. század tulajdonképpeni problémáját alkotja.

Így jut Fellner arra az eredményre, hogy a kettős Monarchia felbomlása már a katonai vereség bekövetkezése előtt, tulajdonképpen 1918 nyarán és őszén bekövetkezett, nem az ellenséges hatalmak imperialista felosztási tervei alapján, s még csak nem is a pánszláv eszmék beteljesüléseként — a pángermán ideológia 1939-ig sokkal súlyosabban ránehezedett Közép-Európára —, hanem éppen azoknak a hagyományos történelmi egységeknek megfelelően, amelyekből e hatalom eredetileg összeállott. Felosztási tervek ekkor a nyugati hatalmaktól eléggé távol állottak, s még Németországgal szemben sem érvényesültek, amely ilyenformán a békeszerződést is hatalmi potenciálja teljes megőrzésével vészelte át. A baloldali köröktől pedig a felosztási szándékok még távolabb állottak, mint a konzervatívoktól. Annál kevésbé voltak mentesek népi és hazafiasnak vélt beütésektől, amelyek a Monarchia felbomlása után éppúgy megakadályozták demokratikus tömegpártjainak politikusait az új rend konszolidálásában, mint egykor a soknemzetű birodalom reformjában. E gondolat sor eredményképpen jut el Fellner végül is e jelentős megállapításhoz, hogy „Az első köztársaság történetének végzete volt, hogy felelős férfiai a politikában, a kultúrában és nevelésben a nagytér gondolkodást összetévesztették a nagyhatalmi gondolkodással, hogy a nemzeti egységállamok korszakában felnőve nem ismerték fel, mennyire származott Európa nagysága az eszmék, a társadalmi, a politikai és a nemzeti rendszerek formáinak sokaságából.” Ezen utolsó mondat már annak az osztrák történésznek a megnyilatkozása, aki túljutott azon az érzelmi válságon, amelyet Ausztriának nagyhatalomból „kisleppé”

válása a tudományos szemléletű krónikásban felidézhet, s aki — Plaschkával együtt — már annak a fiatal osztrák történész nemzedéknek a képviselője, amely tudomásul veszi a változást és elismeri az új adottságok létjogosultságát. Ezekkel a történészekkel vitatkozhatunk a délkelet-európai fejlődés motívumairól, a történelmileg elkerülhetetlent ők is elismerik.

A két osztrák professzornak a vázolt eszmekörben fogant indító előadása után került sor a szimpoziumot rendező Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut székházában a két főelőadásra, amely a két ideológiai pólust jelentette. Az egyik az USA-ból érkezett Prof. Dr. R. A. Kann előadása volt, a másik a moszkvai Prof. Dr. V. Turok inkább szabad, kötetlen elbeszélése.

A „Soknemzetű Birodalom” („The multinational Empire”) c. nagy monográfia neves szerzője Robert A. Kann (USA), ezúttal inkább az osztrák előadások gondolatmenetét követve, 1918 őszének következményei szempontjából vetette fel a Monarchia felbomlásának problémáját. Már pedig bármilyen tudományosan hat is egy történeti-politikai folyamatnak az eredményei, — vagy éppen kudarcai szempontjából való megközelítése, bármilyen áttételesen fejezzük is ki az „érdemes volt-e?” kérdést, a kísértés, hogy a válasz megalkotásában az érzelmi-politikai elemek túlsúlyba kerülnek, szinte elkerülhetetlen. Az utódállamok állami és társadalmi szerkezetének vizsgálata, sőt a Monarchiával való összehasonlítása önálló kutatási terület, amelynek létjogosultsága független attól, hogyan ítéljük meg azok létrejöttének történelmi „törvényességét”, helyességét, vagy jogosságát.

Kann előadásában két szempontból teszi vizsgálat tárgyává a Monarchia és az ezt felváltó utódállamok viszonyát. Egyfelől abból, hogy miben lehet állam és társadalomszervezési intézményeink között folytonosságot felismerni, másfelől mennyiben lehet eredménynek, vagy a fejlődés olyan formájának tekinteni a tovább tett lépéseket, amelyek a Monarchia keretei között nem lettek volna megvalósíthatók. A kérdésfelvetés tudományos jogosultságával nincs értelme ezúttal ismételten vitatkozni. Kann nemzeti csoportok jogi személyiségének elismertetésén kezdve, a pártviszonyok pluralizmusának sajátosságain s az uralkodó jogkörén át a kormányzási formák sajátosságáig vizsgálja a különböző intézményeket demokratikus követelmények hiányosságai szempontjából. Ezek közé tartozott például, hogy birodalmat átfogó nemzetfeletti pártalakulások a Monarchiában sohasem verhettek gyökeret. A demokratizmus monarchiabeli intézményeinek és követelményeinek, illetőleg ezek vontatott és elkésett megvalósítási szakaszainak áttekintése után az előadó ezeknek az elveknek az egyes utódállamokban megfigyelhető meghonosítási problémáira tért át. Hogy ebben a vonatkozásban arra az eredményre jutott, hogy az utódállamok közül Csehszlovákia hasonlít demokratikus intézményeinek fejlettsége szempontjából az új Ausztriára, hogy e két állam tekinthető a leginkább nyugati értelemben véve demokratikusnak, s végül, hogy e két állam ezen a téren a többi utódállamokat felülmúlja — az nem hatott különösen meglepően. Az

viszont inkább, hogy Csehszlovákia mindezek ellenére sem múlta felül sokkal a régi Monarchiát.

Kann bizonyítási eljárását ezúttal nem követhetjük tovább, sem a különböző utódállamok társadalmi viszonyai és intézményei között végzett összehasonlásait, vagy a Monarchiával kapcsolatos egybevetéseit. Utóbbiakra vonatkozóan csupán azt kívánjuk megjegyezni, hogy a professzor azon megállapításai, amelyek szerint „a lajtáninnyi Ausztria demokratikus szempontból magasabban állott, mint az akkori két balkáni királyság. A Monarchia az adott összehasonlítási rendben nem jár rosszul” — számunkra nem mond különösen sokat. A közép-európai fejlődés jelentős mozzanata azonban Prof. Kann elismerését is kiváltotta. Ez az utódállamokban azóta végrehajtott földreformok ténye. Az a körülmény, hogy a földkérdés polgári szinten végrehajtott rendezése igen pozitív megítélésben részesült az elhangzott referátumban, tulajdonképpen az átalakulás tartalmának is igazolást biztosított.

Kann előadását a következőképpen fejezte be: „Egyet tudunk. Amiképpen nincsen örökreszlő gyógyír a nemzeti kérdések minden időkre kiható megoldására, úgy nincsen példa, amely azt bizonyítaná, hogy megoldási lehetőségük örökre ki volna zárva. Olyan kísérlet, amely a nemzeti kérdés megoldását tette volna lehetővé a Habsburg Monarchián belül széleskörű előzetes társadalmi reform útján — soha nem is történt.” Nem is volt rá lehetőség, éppen a felsorolt körülmények miatt. Ettől eltekintve azonban, még az ellenkezője sem igazolná a Monarchia megdöntésével kapcsolatos kételyeket, az „érdemes volt-e megdönteni” a kérdés jogosságát. Sőt, ezt még az sem igazolja, ha az egyes utódállamokban megfigyelhető jelenségek alakulása — történelmi okokból — negatívabb képet mutat, mint az egykori Monarchiában. A fejlődés pozitív elemeit éppen ezért nem a retrográd vágyak, hanem a bekövetkezett tények irányában kell keresni. A tények kétségtelenül indokolhatnak valamilyen új integráció felé mutató megoldást. Ide azonban — ebben az esetben — nem a túlhaladott régi forma igazolási kísérletein keresztül kell eljutni —, amire különben minden utódállam közvéleménye szinte allergiásan érzékeny, hanem annak illúziótlan bírálata után. Aligha tekinthető szükségyszerűnek az, hogy a régi birodalom és az utódállamok állam- és társadalomszervezési elveinek összehasonlításából nosztalgiáknak kell támadniok a Monarchia és a habsburgi „Wien” után.

Hugh Seton-Watson professzor (Anglia) előadása, az egybevetést szintén végrehajtja a nemzetfeletti birodalom és a nyomában létrejött nemzeti törekvésű utódállamok nemzetiségi politikája között, s le is von bizonyos — igen jellemző — következtetéseket. Kétségtelen, hogy a londoni professzornak családi alapon szintén vannak — érzelmi — kötöttségei a nemzetiségi elnyomással szemben. A nemzetfölötti dinasztia uralma alattival szemben ugyanúgy, mint azzal, amelyet az utódállamokban gyakoroltak. Amidőn Seton-Watson ábrázolja az egykori nemzetietlenítő törekvések sajátosságait és új naciona-

lista visszahatásokat szülő következményeit, igen objektív ítéletek kimondásától sem tartózkodik. Ezek közé tartozott annak megállapítása is, hogy csehszlovákiai, romániai és jugoszláviai magyar kisebbségek helyzetére vonatkozóan igen nehéz volna megvonni annak mérlegét, hogy vajjon az jobb volt-e vagy rosszabb, mint a nem-magyarok helyzete Magyarországon 1918 előtt. E szavak annak a Seton-Watsonnak az utódjától, aki az új államok létrejöttének egyik előharcosa volt, némi túlzással, talán szerény történelmi elégtételnek is tekinthetők. Még jelentősebbek azonban Prof. Seton-Watson azon megfogalmazásai, amelyek nemcsak általában ismerik el a szocializmus képességét a nemzeti elv megoldására, de egyes szocialista államok tényleges eredményeit is elismerte ezen a téren éppen az utóbbi 20 évben.

Ebben az összefüggésben végül Henryk Batowski (Lengyelország) írásban szétosztott anyagát emeljük ki. Az 1918utáni közép-európai helyzetre vonatkozó megállapításai mindenestre rendkívül hasznosak, ha nem is mindig teljesen újak. Hasznos, hogy nemcsak kimondta, de fejtegetései kiinduló pontjának tekintette azt a tényt, hogy a háború utáni „rendezés” során csak a két legvesztesébb államból, Ausztriából és Magyarországból lett a szó legszorosabb értelmében vett nemzeti állam. Rendkívül frappáns viszont az, hogy megállapításai szerint ebben a helyzetben 17-et tesz ki a volt Habsburg Birodalom országainak ténylegesen működő nemzeti ellentét-pártja, ebből azonban 8 az olyan, amely éppen az új helyzetben újonnan keletkezett. Figyelemre méltóak azok a kritikai megállapításai is, amelyeket a csehszlovák és jugoszláv államszervezés korai időszakaira vonatkozóan tett, annál is inkább, mivel lengyel részről ebben a viszonylatban nem tételezhető fel egyoldalú elfogultság. Így Batowsky igen plasztikusan fejti ki azt, hogy „amennyire teljesen érthető volt a jugoszláv-izmus és a csehszlovák-izmus mint államfogalom, annyira nem volt az, mint népiség fogalom”. A nacionalizmus éppúgy felfokozódott ebben az időszakban azoknál a népeknél, amelyek állami függetlenségüket elérték, mint azoknál, amelyeknek ez nem sikerült. A területi nemzeti önkormányzat éppen ezért egyes esetekben az utódállamokban is alkalmazható lett volna. Az illetékes kormányok mégis visszautasították az ilyen irányú javaslatokat, mint olyanokat, amelyek államaik egységével nem összeegyeztethetők. Kétségtelen, hogy a kockázat egyes esetekben valóban komoly lett volna. Az elszakadási irányzatok kihívásának elkerüléséért inkább nem is vállalták ezt. Az egyes népcsoportok szeparatizmusától való félelem a soknépi-államok kormányának így éppen az ellentétes hatásokat kiváltó centralista rendszabályokat diktált. Csehszlovákiában és Lengyelországban e tendenciák nem voltak olyan erősek, Kárpátaljában, ill. Ukrajnában u.i. ténylegesen érvényesítették a nemzetközi szerződések vagy — mint utóbbi esetben — a lengyel parlament kötelezettségeit a nemzeti autonómiák létrehozására. Jugoszláviában és Romániában azonban ebben az időben igazi centralizmus érvényesült, olyannyira, hogy bizonyos nemzetiségek jogosan panaszs-

kodhattak helyzetük romlására az 1918 előtti állapothoz képest. Ezek közé pedig nemcsak az egykori uralkodó nemzetek kisebbségi sorba került csoportjai tartoztak, hanem pl. a bukovinai ukránok is.

Csupán Magyarországon hoztak Batowski megállapításai szerint 1918/19 fordulóján két törvényt: az autonóm Kárpát-Ukrajna és "Tótország" megteremtésére az új soknépi Magyarország keretein belül. Minthogy azonban a magyar kormánynak ekkor már nem volt tényleges hatalma ezeken a területeken, s ezek visszaszerzésére sem volt már ereje, ezért e két törvénynek csupán elméleti és történelmi jelentősége maradt. „Meg kell azonban állapítani — írja Batowski —, hogy a szlovákoknak 1919-ben megígért autonómia többet biztosíthatott nekik, mint az akkori centralista csehszlovák államban elfoglalt bizonytalan helyzetük.”

Batowski a következőképpen fejezte be írását: „Ausztia Magyarország széthullását főképpen a rendezetlen nemzeti kérdések okozták. Ezeket azonban az utódállamok sem rendezték végérvényesen a fordulat után. Csupán a nagyobb népek fontosabb problémáit tüntették el az új államalakulatokban. Néhány esetben azonban jelentősen rosszabbodott egyes népcsoportok helyzete az 1918 előtti állapothoz képest.”

Nagy kár, hogy a szerző példás objektivitásában nem is utal arra, hogy mégis mi volt az így bekövetkezett állapot közvetlen előidézője. Nem kétséges ugyan, hogy a rövid életű 1918/19-es magyar demokrácia oly figyelmes méltatásában hitvallás rejlik az igazi demokratikus megoldás mellett. Ugyanakkor azonban az „érdemes volt-e?” álláspont bajnokai is bőséges igazolást találhatnak Prof. Batowski felvonultatott tényeiben és tudományos apparátusában. E kétségeket eloszlatja színvonalas, továbbá frázismentes adatokra és érvekre támaszkodó állásfoglalása. Egy nemzetközi történészkonferencián, amelynek előadásai óhatatlanul tükröznek bizonyos ideológiai színezetet, a történelmi döntéseket meghatározó pozitív vagy negatív eszmei tartalom figyelmen kívül hagyása mégis éppoly tudományos hiányosság, mint egyes tények túlságosan egyéni kezelése, mert az adott fordulat szükségességének indító erőit és intenzitási fokát homályosíthatja el.

Ezen a ponton kapott jelentőséget az, hogy az „1918 ősze” bécsi szimpoziumjának azok a résztvevői, akik az egykori világtörténelmi fordulat forradalmi jellegének abszolút szükségessége alapján állottak (ha a probléma hangsúlyozása kedvéért egyáltalán szabad ilyet mondani), hogyan és milyen tudományos érvekkel képviselték álláspontjukat. A konferencián résztvevő történészek felismerhető fő ideológiai választóvonalra éppen ezen a problémán vonta át igen határozott nyomatékkal. Meg kell jegyezni, hogy ezt az ideológiai „vízválasztót” nem is olyan nyilvánvalóan politikai jellegű problémák alkották, mint a nagy Októberi Forradalom hatása a Monarchia széthullására. Ez a probléma — különösen Turok prof. igen nagy rokonszenvvel fogadott előadása után — a teljesen tudományos jellegű témák területén maradt, amellyel kap-

csolatban legfeljebb e befolyás formáiról és méreteiről lehetett vitatkozni, nem a meglétéről és érvényesüléséről. Turok prof. u.i. — éppen mint az újkori osztrák történelem szovjet szaktudósa — előadásában éppen az Októberi Forradalom ausztriai kihatásait igyekezett nyomon követni és az osztrák forradalmi mozgalmakra gyakorolt konkrét kihatásait kimutatni, különösen a béke-, a nemzeti önrendelkezés- és a földkérdéssel kapcsolatosan. Foglalkozott ezenkívül az Októberi Forradalomnak a januári sztrájkra — s általában: a népi mozgalmak alakulására — való hatásával. Csupán az előadás szűkre szabott idején múlt, hogy nem nyílt lehetősége e határok történeti értelmezése közötti ellentétek feloldására.

Az anyagszerűség és konkrétság volt a fő jellemzője azoknak az előadásoknak és korreferátumoknak, amelyek a Monarchia összeomlásának és következményeinek a folyamatát ábrázolták. Az előadók szemlélete mellett, amely nagyban elősegítette azt, hogy az anyag követése nyomán reális kép alakuljon ki a végbement folyamatokról, a tények és adatok valóban nem sok helyet adtak a spekulatív koncepcióknak, amelyek a fejlődés szükségszerűségének és célszerűségének vitáját és kételyeit is indokoltá teszik. Erre talán a legjobb példát a konferencia diplomáciatörténeti és hadtörténeti anyaga szolgáltatja, amelynek eredményei aligha engednek teret olyan meggondolásoknak, hogy történhetett volna-e másképp is, mint ahogy történt. Bogdan Krizman zágári történész témaindító előadása is ezt bizonyítja.

Krizman témája az osztrák-magyar diplomácia tevékenysége volt, az összeomlást megelőző hónapokban. Központi problémája annak a bémúlt tehetetlenségnek a részletes ábrázolása, amely még a háború utolsó pillanataiban is megakadályozta azt, hogy a Monarchia vezetőköréi kiszakadhassanak a számukra mind végzetesebbé váló német-szövetség szorításából. 1918 szeptember elején a Monarchia még mindig újabb szövetséget köt Spaban a német kormánnyal, amely szoros együttműködésüket újból megszilárdította, v. Hintze német külügyi államtitkár ez alkalommal jelentette ki, hogy Németország és a Monarchia ugyanabban a hajóban ülve vagy együtt menekül, vagy — ha egyikük ki akar szállni belőle — együtt süllyed el. Abban, hogy ez valóban bekövetkezett, a Monarchia vezetői kétségtelenül maguk is közreműködtek. Ugyanakkor a nyugati államférfiak, de maga Clemenceau, képviselője Dutasta révén is kísérleteket tesz a Monarchiának e szövetségből való kiugratására, de teljesen hasztalanul. Ugyanilyen hiábavalóak voltak az összes többi, szinte szakadatlanul megismétlődő próbálkozások a Monarchia leválasztására Németországról. Ezen akcióknak sorra meg kellett bukniuk — Krizman szerint —, mert pl. Burián külügyminiszternek lelkiismereti problémái is voltak Németország elhagyását illetően. Így történt, hogy amidőn Windisch-Graetz Svájcban 1918 november 7-én, tehát a páduai fegyverszünet, az összeomlás és a felbomlás tényleges bekövetkezése után, már hajlandó lett volna a Monarchia nevében a létét biztosító különbékére is, akkor már csak azokat a táviratokat vehette át,

amelyekben a nagyhatalmak a tárgyalások megszakítását közlik, minthogy közben a Habsburg Monarchia megszűnt létezni. Krizman előadásának a bécsi konferencián különös jelentőséget az adott, hogy pontos közlései szinte kizárták annak lehetőségét, hogy a Monarchia összeomlásának külpolitikai folyamatában véletlenszerű elemeknek szerepük lehetett. Még a szubjektívnek látszó megnyilatkozások is a Központi Hatalmak összefonódottságának olyan tükröződései voltak, amelyek létükben — elsősorban azonban a Monarchia létében — gyökereztek. Fennállásuk veszélyeztetésével kénytelenek voltak ellenállni a legszebb csábításoknak is. Hogy a Monarchia fennmaradására más nagyhatalmi helyzetben, mint a Kettős Szövetség által teremtetett európai viszonyok között, lett volna-e lehetőség, az a világháború befejezéséig fel sem merült, vagy ha az utolsó időszakban, főleg bizonyos különbékére való csábításokban mégis, úgy elsősorban Németország elszigetelésének megkísérlésére.

Karel Pichlik prágai hadtörténész előadása a Központi Hatalmak katonai összeomlásáról 1918-ban, nem volt problémamentes. Diplomáciatörténeti megállapításai, valamint a hadműveletek történetére vonatkozó megítélései valóban helytálló adalékai és bizonyítékai annak a folyamatnak, amely az összeomlást az egymástól elválaszthatatlan Központi Hatalmak számára katonailag is elkerülhetetlenné tette, s különösen a Monarchiát minden más megoldástól eleve elzárta. Pichlik előadásának az az alapállása, hogy a Központi Hatalmak s ezeken belül a Monarchia vereségének kizárólag katonai jellegét oly következetesen kihangsúlyozza, egy szempontból teljesen érthető is: abból, hogy minden olyan elemet kirekesszen, amely valamilyen Habsburg-érdekű „Dolchtoss”-legendának tápot adhat, illetőleg az összeomlás katonai-politikai szükségességét vagy indokoltságát kétségbe vonhatja. Nyilván ez az oka annak is, hogy az egyre forradalmasodó tömegek szerepét a bekövetkező eseményekben oly határozottan tagadja.

E törekvésével Pichlik azonban meglehetősen veszélyes útra lép. Azzal ui., hogy tagadja a forradalmasodó tömegek hatását a hadseregre, magának a forradalmi folyamatnak a jelentőségét értékeli le. A Központi Hatalmak háború vesztesének kétségkívül katonai okai voltak, ezt azonban nem zárja ki a forradalmi hatások érvényesülése a hadseregben. Arról nem is beszélve, hogy az olyan megállapítások, amelyek szerint a Cattaroi-matrózfelkelés csak kivétel volt abból a szempontból, hogy ott valóban forradalmi befolyások érvényesültek, vagy az, hogy a hadseregben, de különösen a délnyugati fronton, csak a Piavementi vereség után jutottak érvényre a béke és a háborúellenesség politikai követelései — nem helytállóak. Ha Pichlik egyik megállapításában szinte lassúnak találja Ausztria és Magyarország tömegeinek forradalmi érlelődését, akkor helyes lett volna, ha e jelenségnek rövid történeti-társadalmi aláfestését is megadta volna, amellet, hogy Mehringet hívja tanúul állítása igazolására a szerinte hasonló, szerintünk azonban eltérő német helyzetben elfoglalt állásfoglalása alapján. A Monarchia összeomlásában ta-

gadni a forradalmi mozgalmak szerepét és hatásait, aligha tekinthető tudományosan indokoltabb véleménynek, mint azokét, akik a Központi Hatalmak összeomlásából a katonai vereséget akarják kihagyni.

T. M. Iszlamov (Moszkva) hozzászólásában azt fejtegette, miként törekedtek az osztrák-magyar uralkodó körök Oroszország szétzúzására és Szerbia-Montenegró teljes megsemmisítésére. Jól tükrözte ezen álláspontjukat az 1916. januárjában megtartott közös minisztertanács, amelyen — a tervezett annexiók mellett — súlyos ellentétek is mutatkoztak az osztrák és a magyar uralkodó osztályok között, főként Szerbia sorsát illetően. Egy év multán, 1917. januárjában, a IV. Károly elnökletével megtartott koronatanácson, a közben elszenvedett súlyos vereségek következtében, a hódító célkitűzéseket a "békét győztesek és legyőzöttek nélkül" formula váltotta fel.

Ju.A. Piszarjev: (Moszkva) korreferátumában arról beszélt, hogy a délszlávok felszabadító mozgalma a Monarchián belül először nyíltan a háború harmadik évében fogalmazódott meg, az 1917 májusi deklarációban, amelyben a délszláv területek Monarchián belüli egyesülését követelték, 1917. decemberében a délszláv klub és a cseh szövetség azt követelték, hogy megbízottaik részt vehessenek a breszti tárgyalásokon, a népek önrendelkezési joga alapján. Az antant hatalmak sokáig nem támogatták a Monarchia felbomlasztására irányuló törekvéseket; Wilson még 1918. őszén is a Monarchia valamilyen formában való fenntartása mellett volt. A Monarchia megmentésére az uralkodó körök egyre inkább a dualista rendszer megszületése s a Monarchia másfajta államjogi elrendezése mellett foglaltak állást. Az 1918. szeptember 27-i minisztertanácstól az október 16-i, a föderatív átalakítást bejelentő manifestumig azonban mindig az események mögött kullogtak, sőt a magyar uralkodó körök még az utolsó pillanatban is mereven ragaszkodtak az ország területi integritásához, közigazgatási egységének változatlan fenntartásához s e végett még a gabonaszállítások felfüggesztésének fenyegetésével is nyomást gyakoroltak Bécsre.

Sajnos nincsen lehetőségünk arra, hogy az ebben s a másik két témakörben elhangzott korreferátumokat részletesen értékeljük, vagy ismertessük. Ez annak a kötetnek a feladata lesz, amelyet a konferencia vezetősége rendez sajtó alá. Ezúttal a főreferátumok mellett csupán néhány témájánál fogva különösen figyelemre méltó előadást kívánunk ismertetni, ha — mint eddig — nem is egészen a konferencia témabeosztása szerint. Ezt a szerkesztésbeli eltérést azonban semmiesetre sem tekintjük a konferencia tudományos törekvéseitől való eltávolodásnak.

A konferencia magyar delegációját vezető Berend T. Iván és Ránki György professzorok fő referátumát e számban teljes terjedelmében közöljük, ezért ezúttal csupán néhány megjegyzést fűzünk hozzá.

A magyar történész delegáció vezetőinek a feladatát igen kényessé és bonyolulttá tette az, hogy olyan témáról kellett tudományos színvonalon,

objektív témavezető előadást tartaniok, amelyről magyar történésztől éppen objektivitást lehet a legkevésbé várni. Figyelemmel kísérhettük, hogy az osztrák történészek például nem minden esetben tartózkodtak a szubjektivitástól, amidőn Ausztriának az összcomlás után bekövetkezett súlyos helyzetéről emlékeztek. A konferencia résztvevői előtt közismert volt, hogy Magyarország helyzete a forradalmak és a békeszerződés után még Ausztriáénál is súlyosabb volt, elsősorban belpolitikailag és gazdaságilag, de külpolitikailag is. Berend—Ránki előadásának azonban éppen az volt a fő tendenciája, hogy egyfelől általános közép-európai viszonylatban világítsák meg az újonnan létrehozott nemzeti keretek között s kapitalista alapon felépíthető új gazdasági struktúra feltételeit és sajátosságait, másfelől Magyarország súlyosan leszűkített és gazdaságilag korlátozott körülményei között is kimutassák azokat a fogódzkodó és támaszkodó pontokat, amelyeken új államszervezés és társadalmi élet megindulhat. Berend—Ránkiék bebizonyították, hogy még az adott helyzetben is megvoltak a feltételei új — bár a múlttól eltérő vagy azzal éppen ellentétes irányú — fejlődés megindulásának. Az előadást tudományos adatszerűség, hangját diszkrét, minden nacionalizmustól és haragtól, a múltra való emlékezéstől mentes realitás jellemezte.

Hanák Péter ugyanezen témakörben tartott előadása módszertani szempontból teljesen új kísérletet tartalmazott. A bécsi és budapesti levéltárakban őrzött világháborús cenzúraanyagban található levél és levelezőlap tömegeket dolgozta fel. Ezekből igyekezett a birodalom népeinek közvéleményére és tömeghangulatára következtetni, azokat a véleményeket kihámozni, amelyek a különböző országrészek egyszerű embereiben éltek a nagy politika és a hétköznapi élet dolgaival kapcsolatban. Hanáknak így sikerült kielemeznie azt, hogy a Monarchiában élő szerbek túlnyomó többsége valóban tudatosan vállalta a közösséget Szerbiával és „szent” Oroszországgal.

A háború második felében, ill. az 1917-es orosz forradalom után a levelek tartalma Hanák megfigyelése szerint annyiban módosul, hogy egyfelől emelkedik a politikai megnyilatkozások tartalmazó darabok száma, másrészt szociális irányban erősen szélesedik a témakörük, egyre erősebben tükröződnek bennük az eddigi rend megingására utaló elemek, s általában az osztályellentétek éleződésére mutató jelek. 1917 nyarától a növekvő nyomor hangulata süti bélyegét a levelekre, míg ugyanezen év novemberétől a levelek 37%-a szociális ellentétet, 36%-a békevágyat s 26%-a, különösen a nemzetiségei területeken, fokozódó nemzeti függetlenségi törekvéseket árul el, amennyire ez a legváltozatosabb témakapcsolódások szétválasztása és kielemezése után megállapítható. A témakapcsolódások különben önmagukban is igen tanulságosak. Elemzésük során például kiderül, hogy 1917 végén, 1918 elején nem volt pozitív korreláció a nemzeti önállóság és az azonnali béke követelése között.

Hanák Péter új módszere a kutatást valóban új területekre terjesztette ki. A módszer — még nem alakult ki teljesen, eredményei ezért még

nem véglegesek A cenzúraanyag — különben — igen sajátos jelensége az első világháború abszolutista közigazgatásának. Éppen ezért — szerencsére — nem mindenütt, s nem mindenkor rendelkezésre álló kutatási forrás. Hanák Péter munkája azonban két általános szempontból is igen jelentős. Egyrészt, mert a Monarchia utolsó történeti korszakára vonatkozólag megtalálta a talán egyetlen viszonylag megbízható pontosságú módszert a közvélemény és közhangulat alakulásának vizsgálatára. Másrészt azért, mert felhívta a figyelmet arra, hogy a néphangulat vizsgálata a régebbi korszakok történeti kutatása számára is jelentős feladat, amelynek meg lehet keresni és találni a megfelelő anyagait és módszereit.

A nemzeti önrendelkezés és a szociális felszabadulásért vagy önrendelkezésért folytatott harc egymáshoz való viszonyának tisztázása szempontjából volt rendkívül érdekesítő Miron Constantinescu (Bukarest) előadása „A nemzeti utódállamok keletkezésének legitimitásáról”. Az előadásnak a bécsi konferencián két irányban volt igen harcos éle: Erélyes visszautasítást tartalmazott azokkal a kételyekkel szemben, amelyek egyes — már említett — történészekben felmerültek az összeomlás utáni s a Monarchia területén végrehajtott új államalakításokra vonatkozóan. Ugyanekkor határozott szembehelyezkedést jelentett azzal az elhangzott felfogással is, hogy az új államok létrehozásában és az egykori Monarchián belüli és a határain kívüli nemzetek egyesítésében kizárólag a Központi Hatalmak katonai összeomlásának volt szerepe, nem pedig belső széthullásnak. Prof. Constantinescu szerint fordított a helyzet: a vereség meggyorsította ugyan a széthullást, az okot azonban a belső helyzetben kell keresni. Habár ezt az álláspontot ugyancsak bizonyos végtelenség jellemzi, kétségtelenül benyomást keltő az a felfogás, hogy nem a másik koalíció győzelme vezetett egyes államok létrejöttéhez és mások egyesülési folyamatának befejezéséhez, hanem egy visszavonhatatlan és objektív történelmi folyamat teljesedett be a nemzetállamok megszületésében. E szükségszerű folyamat megvalósulásában pedig — Constantinescu szerint — a nemzetek és társadalmi viszonyaik egyenlőtlenségéről szóló lenini tanítás érvényesül. Az Osztrák — Magyar Monarchiában a polgári demokratikus forradalom befejezetlensége teremtette meg a folyamat előfeltételeit. Gyakorlati megvalósításait azonban — úgyis mint polgári követelést — éppen az elnyomott nemzetek küzdelmével a proletariátus és a parasztság osztályharcával való összefonódása tette lehetővé. Az ilyenformán, tehát a nemzeti önrendelkezés alapján, megteremtett nemzeti államokon belül indul meg azután — a lenini tételnek megfelelően a küzdelem „a szociális önrendelkezésért”, azaz az új állam osztályjellegének meghatározásáért.

Constantinescu előadásának elvi tartalma valóban elgondolkodtató, ha egyes részleteivel kapcsolatban fel is merülhetnek vitatható pontok. Annál különösebbek az előadásnak olyan történeti pontatlanságai, amelyek éppen a szocialista internacionalizmus alapján nehezen érthetőek.

Az egyik ilyen megállapítás, hogy a német egység problémájának porosz fegyverekkel való megvalósítása „Ausztriát a félféudális Magyarország karjaiba kergette”. Ha az 1867-es kiegyezés csupán egyszeri szerződési aktus lett volna, akkor e megjegyzés fölött még el lehetne siklani. A kiegyezés azonban félvévszázadig tartó állapot volt. Nehéz feltételezni, hogy a viszonylag fejlett osztrák kapitalista osztály és az általa egyre jobban befolyásolt vezető körök ilyen hosszú ideig jól érezték volna magukat a félféudális magyarok karjaiban.

Ezen érv — amely különben az osztrák nagynémetek eszmei fegyvertárának ismert magyarellenés darabja volt —, nyilván tévedésből keveredett marxista történész cédulagyűjteményébe. Hasonlóképpen az a másik érv is, amely az erdélyi románok és a román állam egyesülésének jogszerűségét a Karlovitzi békekötés erőszakátételének jóvátételéből kívánja levezetni. A mai marxista magyar történészeknek azonban — akik maguk is a népek önrendelkezése elvi alapján állanak — nincsen szükségük arra, hogy a román nemzet egyesülésének legitimitását vitatható féudális kori történelmi aktusokból vezessék le. Bocskay István, Bethlen Gábor, Thököly Imre és a Rákócziak erdélyi fejedelemségének a Habsburg-birodalomba való bekebelezése olyan veresége volt az itt élő népek történetének, amelynek következményeit egyaránt érezték a késői magyar és román állam közös útra talált demokratikus nemzetei.

Az 1918. évi szlovák népmozgalom leírása Ludovit Holotik (Csehszlovákia) előadásában az összeomlás kevésbé ismert részleteit tárta fel. Ezeknek, valamint azoknak a kritikai megállapításoknak a zömével valóban egyet is lehet — marxista magyar történész szemével — érteni, amelyek az egykori magyar uralkodó osztályok területi integrációhoz ragaszkodó magatartásának bírálatait tartalmazzák. Ezen túlmenően még a magyar októberi forradalom vezetőinek bizonyos kritikáját is el lehet fogadni, mert állásfoglalásuk a nemzeti önrendelkezés következtetéseinek levonásában bizonytalan volt, bár az ekkor hozott törvények — az idézett Batowski-féle vélemény szerint — alkalmasak voltak arra, hogy a demokratikus megoldás egy formáját megvalósítsák. Amivel Holotik álláspontjával nem lehet egyetérteni, az a nacionalizmus vádjja, amellyel a szlovákiai magyar és német munkásokat illeti: nem csupán azért, mert Magyarországon az adott időszakban Európa egyik legdemokratikusabb állam- és kormányformája volt kibontakozóban, éppen a munkásosztály közreműködésével. A szlovákiai munkásosztály szolidaritása a demokratikus Magyarországgal éppúgy nem tekinthető „a burzsoáziával való szolidaritásnak”, mint ahogy minden demokratikus és marxista történelmi felfogásnak el kell utasítania azt a felfogást, hogy „A magyar proletariátus antikapitalista jelszavak jegyében (!) szervezett sztrájkjainak és tüntetéseinek is igen határozott nacionalista élük volt.” A kassai munkástanácsnak igaza volt, amidőn az akkori csehszlovák kormány politikáját imperialistának tekintette.

Nehezen érthető, miért szükséges e két irányzatot egybevetni, s hogyan lehet a cseh kormánnyal szolidarizáló szlovák munkásokat felmenteni a nacionalizmus vádjá alól, a magyar proletáriátust pedig, amely a magyar demokráciáért és később a Tanácsköztársaság léteért küzdött — e bűnben elmarasztalni. A nemzetek önrendelkezésének ilyen értelmezése még az ismertetett Constantinescu-féle formulával is ellentétben van, amely az új nemzeti államok osztályjellegéért folytatott küzdelmét a „szociális önrendelkezés”, ill. az osztályharc természetes és alapvető szükségszerűségének tekinti. Az új csehszlovák állam esetében ez a két folyamat az akkori magyar demokráciával és a későbbi Tanácsköztársasággal való szolidaritásban egyszerre vagy egymásra támaszkodva is végbemehetett volna. Nehezen fogadható el ui., hogy az új utódállamoknak szükségszerűen kellett az adott forradalmi helyzetben az utódállamok munkásosztályának közreműködésével polgári jelleggel megalakulniok, s megszilárdulniok.

Nem különösen előrevívő jelenség, hogy Délkelet-Európa történései között a szocialista forradalom nemzetközi vagy burzsoá-nemzeti jellegéről, elsőbbségéről folyhat a vita. Ilyen jelenségre azonban a bécsi konferencia plénumán is sor került, amidőn az egyik előadó szintén nacionalizmussal vádolta meg a magyar Tanácsköztársaságot. Hanák Péter ezzel az állásponttal vitázva rámutatott, hogy a Tanácsköztársaság vezetőit, a korszak szocialista forradalmárait nem nacionalista megfontolások vezették, hanem a világforradalom szolgálata, amelyet ők reális perspektívának tartottak. Ezt a helyzetértékelést lehet vitatni, de internacionalizmusok őszinteségét nem lehet kétségbe vonni.

Erika Weinzierl (Ausztria): „Österreich 1918–1939. Konsequenzen für die Republik” c. záróelőadásáról kell még megemlékeznünk. Az előadás az osztrák köztársaság „A köztársaságiak nélküli köztársaság” megszületésének és első 20 éves fennállásának rögzös útjáról szólt. A monarchista keresztényszocialisok, akik a császárság összeomlásának napjaiban még görcsösen ragaszkodtak a monarchikus államforma fenntartásához, csupán a szociáldemokrácia, a német forradalom és — nem utolsósorban — az Anschluss tervek nyomása alatt voltak kénytelenek a köztársasági követeléseknek engedni, beletörődni az államforma megváltoztatásába.

Az új köztársaság súlyos megterheléssel kezdte történelmi útját. A gazdasági és társadalmi nehézségek, a St. Germain békeszerződés rendelkezései Déltirol és a Szudétavidék elcsatolásáról, valamint az Anschluss-tilalom, amelyet a nemzeti önrendelkezési jog megsértésének tekintettek, a demokratikus kormányzati gyakorlat teljes hiánya, rendkívül kiélezte a politikai ellentéteket. 1927. július 15-én már a polgárháború szélére került a köztársaság.

Az amúgy is defenzívába szorult szociáldemokrata párt gyengeségét Seipel kancellár az „állam és a kormány tekintélyének erősítésére” használja

fel. Az olasz fasizmus is egyre erősödő nyomást gyakorol Ausztria demokratikus államrendjére, ami a náciizmus uralomra jutása után zsarolási formákat öltve fokozódott, olyannyira, hogy Mussolini követelésének engedve Dollfuss kancellár 1934 februárjában valóban végrehajtotta az osztrák szociáldemokrata párt, a fegyveres munkásalakulatok s egyéb szocialista intézmények szétverését. Semmi kétség — állapítja meg Weinzierl professzornő — hogy az osztrák munkásság ettől kezdve közömbössé vált az osztrák rendi állam továbbisorsa iránt. Az is tény, hogy az 1934. május 1-i hangsúlyozottan keresztény osztrák szövetségi állam alkotmányában a „köztársaság”-kifejezés nem fordul elő. Az olasz fasizmus helyzetének gyengülésével egyenes arányban csökken az ellenállása is a hitleristák Ausztria ellen irányuló bekebelezési szándékaival szemben. Az 1938 márciusi Anschluss így olyan Ausztriát talált, amely nemcsak kül-, de belpolitikai szempontból is teljesen érett volt a „lelkessedéssel” fogadott bekebelezésre, holott 1938 előtt igen kicsiny volt a náciizmus szervezett híveinek a száma. Az 1918-ban nagynémetek, szociáldemokraták és keresztényszocialisták által kívánt, de a békeszerződés által megakadályozott Anschluss így mégis megvalósult, annál is inkább, mivel a „köztársaságiak nélküli köztársaságot” 1934-ben is csak egy kisebbség védelmezte aktívan. „Csupán a nemzeti szocialista uralom 7 éve, amely még Ausztria nevét is ki akarta oltani, hozott alapvető változást e téren. Csupán ez tudta 1945 után bebizonyítani azt, hogy az osztrák köztársaság nehéz feltételek között is akar és képes élni.”

E programot is jelentő mondatral zárult az „1918 ősze” c. bécsi konferencia munkája.

*

Az „1918 ősze” c. bécsi szimpozion magyar résztvevői feladatukat abban látták, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia összeomlásával kutatásaik eredményeit, az egyes részkérdésekre vonatkozó véleményüket adják elő a rendelkezésre álló néhány perc alatt. A magyar korreferensek közül többen, nyilván adminisztratív hibák folytán, nem jelentették be előzetesen hozzászólásuk címét és tárgykörét, s így nem kerültek a hivatalos korreferensek listájára. Az egyes témakörök sorrendjében felszólaló magyar előadók közül a diplomáciai és katonai összeomlás kérdéséhez *Farkas Márton* jelentkezett szólásra. Az osztrák—magyar Hadsereg főparancsnokságnak a hadsereg harci szellemének fenntartásáért folytatott erőlködéseit vázolta. Ismertette a sajtóval, brossura, röpirat özönnel, továbbá tanfolyamokkal és előadásokkal folytatott propaganda munkát, amellyel az ún. „bomlasztó” tevékenység egyre erősödő hatásait akarta ellensúlyozni, s amelyet büntető akciókkal és a „kétes” elemek megsemmisítésével párhuzamosan alkalmazott. Ezen erőfeszítések eredménye siralmas volt. A katonák közömbössége és ellenállása, az erősödő szocialista és nemzeti mozgalmak hatásai a szaporodó katonai kudarcokban is kifejezésre jutottak. 1918 júliusától kezdve, a Birodalom-

nak szövetségi állammá való átszervezésének előtérbe kerülő terveivel együtt, csökkent a nemzeti mozgalmak üldözésének ereje, e helyett a „bolsevizmus” került fokozott nyomás alá. B. Wurm vezérezredes szavai szerint azonban mindez hiábavaló volt, mert „a hazafias oktatás szép szavai teljesen hatástalanok voltak, mivel az éhes gyomrok és a forradalmi eszmék a meggyőzés erősebb érveivel rendelkeztek”.

Hetés Tibor azt kívánta bebizonyítani, hogy a hadsereg éppúgy átélte a forradalmi fejlődés különböző szakaszait, mint a háterszág, ezért a hadsereg érintetlenségéről szóló nézetek minden alapot nélkülöznek. A hadsereg jelentős része résztvett a forradalmakban. A hadsereg bomlásának a felkelésektől a szökésig számtalan formája volt, a fejlődés későbbi szakaszaiban azonban már a forradalmi akciók kezdeményezésében is a fogságból hazatért katonák vállalták a vezető szerepet, amin azzal sem lehetett változtatni, hogy a hazatérők jelentős részét visszaküldték a frontra. Tény, hogy a katonai bomlás november elejére odavezetett, hogy a csapatok már hivatalos bevallás szerint sem képeztek hadsereget, csupán egyetlen felfegyverzett népcs. Meg kell jegyezni, hogy Hetés és Pichlik alapvetően ellentétes nézetei a hadsereg forradalmi befolyásoltsága kérdésében csak a konferencia szervezési módszerei miatt nem vezettek nyílt vitára.

Gonda Imre a Monarchia késői és eredménytelen diplomáciai küzdelmét ismertette a németek katasztrofális kilátású korlátlan tengeralattjáró-háborújának elindítása ellen. E diplomáciai harcban láthatóvá válik az ellentmondásos helyzet is, amelybe a Monarchia vezető rétege került, amidőn olyan kétségbeesett és kilátástalan akcióban kellett résztvennie, amelynek biztos kudarca esetén léte forgott kockán. Az amerikai kormány — amellyel a Monarchia kormánya mindenképpen el akarta kerülni a szakítást — kezdetben tesz ugyan meddő kísérleteket, hogy az akcióban való részvétel csökkentésére vagy kiugrássra készítse Ausztria—Magyarországot, ez azonban két mozzanaton bukik meg. Egyrészt a Monarchia képtelenségén Németországgal való kapcsolatainak lazítására. Másrészt — jelentős mértékben azon is, hogy Wilson elnök Lloyd George-tól 1917. február 9-én kapott tájékoztatása szerint az Entente-ot az olasz, szerb és román szövetségeseinek tett ígéretei túlságosan kötik ahhoz, hogy a német szövetségből kilépő Habsburg Monarchiát területi integritásának biztosításával kecsegtethesse. Ilyen körülmények között Wilson is elejtette a kísérleteit a Monarchia leválasztására Németországról.

Az 1918 januárjában lefolyt nagy budapesti sztrájk tanulságait *Gábor Sándorné* adta elő a bécsi konferencián. A sztrájk követeléseai között — az általános béke mellett — a bresztlitovszki béke annexiómentes megkötése is szerepelt. Bár a harcot a szociáldemokrata vezetők közreműködésével sikerült néhány nap alatt leszerelni, nem kétséges, hogy ezek befolyása a tömegekre erősen megrendült, ami jelentősen hozzájárult további radikálizálódásukhoz, s a Monarchia alapvető megrázkódtatásához. Gáborné szerint a januári tömeg-

mozgalom „volt az utolsó alkalom, amikor a Monarchia népei azonos célért, egységesen léptek fel. Háttérbe szorultak az eltérő nemzeti érdekek, összekovácsolta őket az egyformán áhított demokrácia és béke, és békét teremtő orosz nép támogatása.”

Mucsi Ferenc bécsi felszólalásának tárgyát a baloldali-polgári törekvések képezték. Így főleg a Károlyi csoport programja, amely 1916 júliusában Magyarország teljes függetlenségét követelte, perszonális unióval, az ország teljes demokratizálását általános titkos választójoggal, önálló magyar hadsereget, önálló vámterületet, önálló jegybankot stb., sajtószabadságot, földreformot s annexió nélküli mielőbbi békekötést. A program legfőbb hibája, hogy a nem magyar népek kérdését nem érinti, csupán a horvát—magyar kiegyezés fenntartását. Érdeme viszont az volt, hogy 1916-ban hozták nyilvánosságra, amidőn „Ausztriában parlament nélkül kormányoztak és a többi nemzeti mozgalom még nem jelentkezett elemi erővel.” Sikertelenségének a belső okok mellett egyik legfőbb külpolitikai oka, hogy „a magyar politikai életnek ezeket az erőit az *antant hatalmak* nem veszik számításba, hiszen a mindenféle magyar vezetéssel nacionalista alapon szemben álló nem magyar burzsiáziát támogatják, egyre inkább helyt adva nemzeti és demokratikus jellegű követeléseiknek. A cseh, a román, a délszláv nemzeti mozgalmak győztesekként valósítják meg elképzeléseik maximumát, Károlyiéknak viszont a vesztes háború csődtömeg-gondnoki szerepe jutott feladatul.”

Siklós András az első témakör keretében tartott felszólalásában Bogdán Krizman referátumához fűzött megjegyzéseket; majd később a harmadik témakörhöz kapcsolódó korreferátumában a Monarchia felbomlásának néhány sajátos vonását emelte ki. Szólt az átmenet viszonylag békés jellegéről, ennek okairól és következményeiről. Összehasonlítást tett a Lajtán inneni és a Lajtán túli területeken lezajló események között. Elemezte az antanthatalmak közép-európai politikáját, e politika célkitűzéseit és eszközeit. A Magyar Tanácsköztársaságról szólva erőteljesen cáfolta azokat, a konferencián is hangot kapó nézeteket, mintha a Tanácsköztársaság valamilyenféle nacionalista politikát folytatott volna. Kétségbe vonhatatlan tények bizonyítják, hogy ennek éppen az ellenkezője volt igaz. Befejezésül a szovjet kormány 1918. november 2-i felhívásával foglalkozott. Nem térve ki az ezzel kapcsolatban folyó vita részleteire, a felhívást illetően azt emelte ki, hogy az a Duna-medence népei számára kétségkívül jobb megoldást körvonalazott, mint ami a két világháború között megvalósult és kipróbálásra került.

*

Összegezve a bécsi „1918 ősze” c. nemzetközi történészkonferencia eredményeit, ki kell emelnünk pozitív törekvéseit. Különböző szemléleti irányzatokat képviselő történész-együttes mondotta el a véleményét — mint mondtunk — a politikailag ma is élő félévszázad előtti átalakulásról. Egymás

után elhangzó, sokszor eltérő vagy éppen ellentétes nézetek nem kerültek ugyan nyíltszíni megvitatásra, ez azonban nem jelenti azt, hogy visszhang nélkül kell maradniok. A konferencián elmondottak nyilván az anyag összegyűjtése és megjelenése után kezdik el önálló életüket, s talán hatásosabban fogamzanak meg egyes arra illetékesek gondolatvilágában, mint-ha helyszínen roncsolódtak volna szét nehezen meggyőző személyes vitákban.

AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA FELBOMLÁSÁRÓL*

FRITZ FELLNER

(Salzburg)

Jászi Oszkár 1929-ben hozta nyilvánosságra „A Habsburg-Monarchia felbomlása” (The Dissolution of the Habsburg Monarchy) c. tanulmányát, amelyben fejtegetéseit az alábbi megállapítással kezdte:

„Sokáig haboztam, elfogadjam-e a feladatot, hogy a Habsburg-Monarchia felbomlásáról írjak. Világosan éreztem, hogy egy ilyen feladat hosszú éveken át folytatott kutatómunkát feltételez, s megoldásához olyan valakinek az energiájára volna szükség, aki képesítése szerint egyaránt történész, szociológus és közgazdász. Hogy vegye magának az ember a bátorságot egy ilyen munka megkezdéséhez, anélkül hogy mindezen területek szakértője lenne.” A feladat az azóta eltelt negyven esztendőben semmivel sem vált könnyebbé. A történész, aki manapság e feladatnak nekivág, nem csupán a probléma komplex voltaival találja szemben magát, hanem a nagy mennyiségű, sokrétű és ellentmondásokkal teli írásos anyaggal is, amely azóta erről a témáról készült. A nemzetiségek viszálykodása századunkban az ötvenes évekig ránehezedett a történettudományra, s bár az utóbbi évtizedben kezdett érvényre jutni egy józan, az ellentétes törekvések között igazságot tevő szemlélet, az álláspontok közeledésének ellenére mindmáig nem sikerült a probléma egészét valóban megnyugtató módon kifejteni. A specializálódás, amely éppen a történettudomány területén fokozódik, most már azzal fenyeget, hogy szétrombolja a történelmi események interdependenciáját azok ábrázolásában. A részkérdések túlértékelése módszerbeli gyengeségek következtében kezd most, amikor sikerült leküzdeni a nacionalista interpretációt, a probléma egészének megragadását ismét veszélyeztetni, épúgy, mint ahogyan a speciális kutatások elburjánzása azt a veszélyt rejti magában, hogy a világtörténelmi összefüggéseket szem elől veszítjük. Ha a közép-európai térség dezintegrációját történelmi szempontból értékeljük, újabb nehézségbe ütközünk. A történelemkutatás ui. az utóbbi évtizedekben, bármennyire szomorú is ez, a diplomáciai vagy adminisztratív ügyiratok elemzésének korlátai közé szorult.

* Az „1918 ősze” címmel, Bécsben megrendezett, az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlásával foglalkozó nemzetközi konferencián elhangzott előadás.

A szaktudomány, egyes kutatók kísérletei ellenére sem volt hajlandó a modern társadalomtudományt mint segédtudományt a történetkutatásban felhasználni. Jászi Oszkárnak azon gondolatát, hogy a Habsburg-Birodalom felbomlása történetének kutatásához „egyaránt kell történésznek, szociológusnak és közgazdásznak” lenni, e történelmi folyamat kutatásánál alig vették figyelembe. Néhány, igen kis számú kísérlettől eltekintve a kettős monarchia összeomlásának vizsgálata közben nem vették kellőképpen figyelembe a szociológiai-nemzetgazdasági aspektusokat. A Habsburg-Monarchia nem német utódállamaiban, az 1945 után bekövetkezett világnézeti-politikai változások hatására, a marxista történelmi felfogás ösztönzése alapján az utóbbi években fokozott mértékben vizsgálták az összeomlás társadalmi-gazdasági komponenseit. Azonban az 1918-as esztendő eseményeinek előítéletek nélküli megítélését ezekben az országokban éppen úgy akadályozta a tudomány ideológiai megkötöttsége, mint a német és osztrák területen a nemzeti és konzervatív hagyományok. A politikai-világnézeti kötöttség példajaként csak arra a kérdésre utalok, vajon mennyire hatott ki az oroszországi bolsevik forradalom a Habsburgok birodalmának megdöntésére, vagy az összeomlás nem volt-e alapjában véve a katonai vereség következménye. Már Otto Bauer azt írta 1923-ban „Az osztrák forradalom” (Die österreichische Revolution) c. könyvében, hogy a Habsburg-Monarchia felbomlását végeredményben két külső esemény okozta: az orosz forradalom és Németország katonai veresége. Bauer szerint az orosz forradalom tette lehetővé a függetlenségi törekvések létrejöttét, a német vereség pedig biztosította azok létét.

Nos, kétségtelen, hogy mind a kommunista forradalom, mind a központi hatalmak katonai veresége hozzájárult a Habsburg-Monarchia felbomlási folyamatának meggyorsításához, az Otto Bauer által kifejtett okozati láncolat azonban mégsem állja meg a történelmi bírálat próbáját, az eseményeknek jellegzetesen német—osztrák interpretációját adja, külső tényezőkre akarja áthárítani azt, ami belső bomlás következménye volt. Ezen interpretálást, amit Otto Bauer óta számtalanszor hangoztattak, mind mai napig nem érte tudományos bírálat. Az utódállamokban azért nem, mert ott az utóbbi húsz évben szentségtörés lett volna kétségbe vonni az orosz forradalom hatásának jelentőségét az 1918-as esztendő eseményeinek vonatkozásában, a német—osztrák relációban azért nem, mert ott viszont változatlanul uralkodik a felfogás, mely szerint a Monarchia még sokáig fennállhatott volna, és gyakorolhatta volna a közép-európai térségben történelmileg megalapozott rendfenntartó funkcióját, ha nem került volna sor a háborúra és a vereségre.

Bizonyos történelmi determinizmus rejlik az alapvető történelmi helyzeteket szükségszerűekké kikiáltó felfogásokban. Közéjük tartozik az az igen gyakran hangoztatott felfogás is, mely szerint a Habsburg-Monarchia, a közép-európai térség rendfenntartó elemeként, történelmi szükségszerűség volt.

Maga az a tény, hogy 1914 előtt, sőt a háború utolsó éveiben is ezt a véleményt képviselte számos európai államférfi, nem bizonyítja e meggyőződés igazát, sőt sokkal inkább azt, hogy egyes konzervatív államférfiak képtelenek voltak idejében felismerni a küszöbön álló változásokat, s a fennálló rendszert a szellemi-társadalmi változások követelményeinek megfelelően alakítani. Otto Bauer szociáldemokrata politikus meggyőződését, hogy mindaddig, amíg a cári birodalom létezik, a Habsburg-Monarchia történelmi szükségszerűség, osztotta San Giuliano, a háború előtti évek olasz külügyminisztere is, aki még közvetlenül az első világháború kitörése előtt is úgy vélte, Olaszországnak szüksége van a sok népet egyesítő államra, az Osztrák–Magyar Monarchiára, mint olyan gátra, amely visszaszorítja a pánszlávizmus és pángermanizmus okozta veszélyeket. Balfour angol külügyminiszter pedig állítólag még 1918 augusztusában is azt mondta a birodalmi kabinetben, hogy a legszívesebben fenntartaná Ausztriát, ha Ausztria valamiképpen fenntartható volna.

Alapjában véve azonban mindezek a megjegyzések, amelyeket ma már gyakran csak a Habsburg-Monarchia fennmaradása lehetőségének bizonyítékaként idéznek, nem feleltek meg a történelmi realitásoknak. Már 1918 nyarán eldöntötték, hogy a Habsburg-Monarchia nem szerepel többé mint tényező azokban a megfontolásokban, amelyek a központi hatalmak vereségét követő hatalompolitikai újjárendezéssel kapcsolatosak voltak. Jan Opočenský, 1931-ben megjelent, a nyugat-európai országokban sajnos sohasem igazán elismert, „Umsturz in Mitteleuropa. Der Zusammenbruch Österreich–Ungarns und die Geburt der Kleinen Entente” c. könyvében rámutatott arra, hogy a szövetségesek politikájában 1918 tavaszán kell a döntő fordulatnak bekövetkeznie. E fordulatra azonban még a végleges katonai vereség előtt sor került, sőt, csaknem egy időben a németek 1918 évi márciusi offenzívájának kezdetével. A hadvezetés megfontolásainak következménye volt a szövetségesek politikájának megváltozása, és nem a háború utáni rendszeré.

Lansing, az amerikai Secretary of State 1918 tavaszán síkraszállt annak érdekében, hogy a policy A, azaz egy Ausztria–Magyarországgal kötendő különbéke helyett alkalmazzák a policy B-t, és támogassák a Habsburg-Birodalomban élő népek nemzeti törekvéseit. Ezt tulajdonképpen abból kiindulva tette, mert látta, hogy a cs. és kir.kormány még Oroszországnak a háborúból történt kilépése után sem képes megszabadulni a német szövetségestől, holott a háború folytatása a nyugati fronton nem állt a dunai monarchia hatalmi politikájának érdekében. Az pedig már egyenesen ellentmondott a Habsburg-Birodalom érdekeinek, hogy a német kormány 1914 júliusában a balkáni konfliktust a szárazföldi háború alá rendelte. Egy osztrák történeti kutatás voltaképpen már régen felfedhette volna, mennyire végzetes volt az Osztrák–Magyar Monarchia léte szempontjából az osztrák–magyar külpolitika német orientációja.

Az Oroszországban bekövetkezett politikai változások és az Amerikai Egyesült Államok háborúba lépése egyben új világszemléleti aspektust adott az antanthatalmak politikájának a központi hatalmakkal szemben: a központi hatalmak kormányai jelentették a tekintélyuralmi, parlamentarizmus-mentes kormányrendszert. A nemzeti ellenzék a nyugati parlamenti demokrácia iránti követelés képviselője volt, s ezáltal 1917–18 telén megnyerte azon nyugat-európai körök szimpátiáját is, amelyek egyébként kevés megértést tanúsítottak a kifejezetten nemzeti törekvések iránt. Bizonyos értelemben jellemző erre a változásra a brit Labour Party állásfoglalása, amely a Nottingham-kongresszus és az 1918. február 20-án Londonban megtartott egyesült szocialista konferencia után csatlakozott az osztrákellenes fronthoz. Ezután megkezdődött az emigránsok tevékenységének hivatalos támogatása. Ez csúcspontját az 1918 áprilisában, Rómában rendezett konferencián érte el.

Mégsem a hangulatnak ez a változása adta meg a végső lökést a Habsburg Monarchia felbomlásához, pusztán a világpolitikának csaknem megkésett idomulása volt a dunai monarchia megváltozott viszonyaihoz. Alapjában véve már Wilson 14 pontja is túlhaladott volt Ausztria–Magyarország belpolitikai alakulása következtében; a 10. pont még a dunai monarchiának az autonómia elvei alapján történő újjárendezését követelte. A 14 pont proklamálását két nappal megelőzte Prágában a cseh januári Deklaráció, amely már teljesen egyértelműen túlment az autonómia elnyerése iránti követelésen és kifejezetten az ország függetlenné válását követelte.

Az 1917–18-as évek fordulóján a birodalom nemzeti-politikai felbomlása már sokkal előrehaladottabb állapotban volt, semmint azt maguk a Szövetségek feltételezték, akik az adott hónapokban titkos kapcsolatok révén még az utolsó kísérleteket tették, hogy a Habsburg-Monarchiát egy különbéke segítségével leválasszák Németországról, s megreformálva, de mégis egységesként az ör szerepében, beépítsék egy Németország ellen irányuló ellenőrző rendszerbe.

1918 elején azonban nemcsak a nemzeti függetlenségi mozgalom érte el befejező szakaszát, hanem erre az időre esik a bomlás egy újabb elemének, a szociális nyugtalanságnak a jelentkezése is. Az 1918 januári sztrájkmozgalom előidézője kétségtelenül épp úgy a súlyos közellátási helyzet volt, mint az oroszországi politikai események hatása; elsősorban azonban mégis a fennálló lehetetlen szociális állapotok következménye volt. Mivel a gazdasági életet és a szociális helyzetet teljesen alárendelték a háborús erőfeszítéseknek, a háború befejezésére irányuló követelésnek társadalmi követeléssé kellett válnia. A januári sztrájkok és a cattaroi, valamint a judenburgzi zendülések sokkal inkább a szociális erjedés, mint a nemzeti ellenzékiesség kifejezői voltak. A katonaságnak és a kormánynak 1918 januárjában és februárjában egyszer még sikerült a szociális tartalmú nyugtalanságot és a háború elleni tiltakozást elnyomni, a nemzeti ellenzék ereje azonban ez időponttól kezdve gyors ütemben növekedett.

A további események részleteiről éppen elég gyakran volt már szó, mostani tudományos tanácskozásunknak is ez a témája.

Miközben a dunai monarchia minden táján megalakultak a nemzeti államok, Bécsben — megkésve — megkezdtek az összbírodalom reformjának és végül a régi bírodalom békés likvidálása lehetőségének megvitatását. Amikor Lammasch professzort október végén kormányalakítással bízták meg, fő feladatát a bírodalom békés likvidálásában látta. Arra mindenesetre nem került sor, hogy a likvidálás az ügyek formális átadása útján menjen végbe, Lammasch csak az október 30-án megalakult német-osztrák Államtanácsnak adta át október 31-én az ügyeket. Az egyes nemzeti államoknak viszont megbízottaik voltak az egykori bírodalmi fővárosban, akik a bírodalom likvidálásával kapcsolatos tárgyalások folytatásához teljhatalommal rendelkeztek, és lehetővé tették a gyakorlati, napi élet továbbvitelét.

Közép-Európa újjárendezésének története egész új aspektusokat kap, ha az ember, félretéve az 1918—19 évek történetét eddig uraló úgynevezett területi konfliktusokat, azoknak a gazdasági és szociális kérdéseknek szenteli figyelmét, amelyeket 1918 októbere és 1919 ősze között Bécsben vitatott meg egy követi konferencia és egy likvidációs bizottság. A nagy politika összeomlott, azonban a kis, a hétköznapi kérdésekben a közösség mégis a folyamatosság jelentős tényezőjének bizonyult.

A folyamatosság felülkerekedésének oka a szociális és pénzügyi kérdésekben talán nem utolsósorban az volt, hogy az 1918-as összeomlás csak nemzeti, alkotmánypolitikai összeomlás volt, de nem forradalom. A magyarországi kommunista uralmat, mint közjátékot leszámítva, a Habsburg-Monarchia korábbi provinciáiban fennmaradt a régi társadalmi és gazdasági rend, vagy ami még döntőbb volt: megmaradt a régi bürokratikus rendszer, a régi hatóságokkal. Az arisztokrácia képviselőit, akik a háborús évek végéig birtokolták a kormány legmagasabb pozícióit, a nemzeti tömegpártok képviselői váltották fel, az új miniszterek vezetése alatt azonban valamennyi utódállamban a régi közigazgatási apparátus működött tovább. A forradalom, amelytől annyiraféltek, és amelynek kísérteties volta annyira fenyegetőnek tűnt, különösen a Párizsban összegyűlt államférfiak számára, Közép-Európát elkerülte. Nos, miután legyőztük a Habsburg-Bírodalom történetének nacionalista interpretációját, a következő feladat az volna, hogy feltegyük a kérdést és megvizsgáljuk, mennyiben konzerválódott a két világháború közötti évtizedekben, sőt egész napjainkig az újonnan létesült nemzeti államokban a Habsburg-Bírodalom politikai és elsősorban társadalmi struktúrájának folyamatossága.

Bármennyire hozzájárult is a forradalmi propaganda a politikai légkör élesedéséhez, a Habsburg-Monarchia felbomlása nem a kommunista, de még csak nem is a szocialista ideológia jegyében ment végbe, hanem a nyugat-európai parlamentarizmus formái között. A Habsburg-Monarchia felbomlását

teljes joggal a parlamentarizmusnak, mint olyan politikai meggyőződésnek győzelmeként fogták fel, amellyel szemben mind a német-osztrák; mind a Német Birodalom szociáldemokrata vezetői elkötelezettjei voltak. Az, hogy a konzervatív pártok és később a fasiszta mozgalmak a szociáldemokrata pártokról azt állíthatták, hogy a forradalom hordozói és veszélyt jelentenek a társadalmi rend számára, a történelmi folyamat meghamisításához tartozik. Az ezt terjesztő politikai propagandát bizonyára csak azért hitték el annyian, mert senki sem vette magának a fáradságot, hogy hebonyítsa a forradalmi jelszavak és a politikai realitás közötti ellentmondást. 1918 őszén és 1919 tavaszán éppen a kormány élén álló szociáldemokraták mentették meg az államot és a társadalmi rendet. Amit az amerikai Allan Mitchell a bajorországi eseményekkel kapcsolatban mondott, vonatkozik valamennyi közép-európai változásra is, hogy t. i. nem forradalom ment végbe, hanem csupán őrsváltás. A 20. század tulajdonképpen történelmi problematikája talán abban keresendő, hogy a szociáldemokrata vezetők 1918-ban megakadályozták a forradalmat, hogy megelégedtek az állam újjászervezésével és nem került sor társadalmi újjárendezésre, hogy a közép-európai államok köztársasággá válását nem követte a társadalmi rendek és a politikai gondolkodás demokratizálása.

A háború végét követő állami újjárendezés hatalmi politikai változásokat vont maga után, amelyeket eddig túlságosan csak kelet-európai szemzőgből tekintve szemléltünk, amelyek azonban világtörténelmi összefüggésükben vizsgálva jelentős új megvilágítást kapnak. Ernst Birke néhány évvel ezelőtt leírta azokat az 1917 és 1920 között bekövetkezett változásokat, amelyek minden térképen láthatók, és kijelentette, hogy az embernek csupán az 1914-es és 1924-es térképeket kell összehasonlítani ahhoz, hogy megállapítsa, hol mentek végbe az első világháború következményeként a legszembetűnőbb változások: az Oroszország nyugati területei és Kelet-Európa közötti szakaszon, Németország új keleti és a Szovjetunió nyugati határa viszonylatában. „1914-ben a három keleti monarchia még teljesen uralta a területet, 1924-ben egy közülük, Ausztria—Magyarország teljesen eltűnt és így Németországot és Oroszországot messze széjjeltolják egymástól.” Hogy az orosz hatalmi helyzet és Ausztria—Magyarország felbomlása között, ez azonban így nem teljes, ki kell egészíteni az ozmán birodalom felbomlásával is, amire az európai történészek túlságosan kevés figyelmet fordítanak. Helyesen mutatnak rá arra, hogy Oroszországnak és Ausztria—Magyarországnak a nagyhatalmak erőjátékából történt kiesése folytán a nagyhatalmi politika súlypontja Nyugat-Európára helyeződött át. Azonban ezt a megállapítást is alaposan módosítani szükséges, ui. nem a hatalmi politikai rivalizálás színhelye került át Nyugat-Európába, hanem csak a tényezők súlya: a cári Oroszország és Ausztria—Magyarország közötti rivalizálás helyébe most az Anglia és Franciaország közötti lépett. 1914 előtt Oroszország és Ausztria—Magyar-

ország, amelyekhez az 1880-as évektől kezdve Olaszország csatlakozott harmadikként, hatalmi politikai rivalizálásukat a felbomló ozmán birodalom európai térségében, a Balkán félszigeten folytatták le, amely ezáltal a nagyhatalmi politika válság tűzfészkevé vált. 1918 után, már a nagy háború utolsó heteiben, a hatalmi versengés színhelye Délkelet-Európából Kisázsia nyugati részére, az arab térségbe tevődik át. Ez a földrész, amely az első világháború alatt a szövetségesek titkos egyezményeinek tárgya volt, az ozmán birodalomtól való elszakítása után egy újabb, hatalomért folyó rivalizálás és hegemoniáért folytatott harc színhelyévé vált, amelynek főszereplői Nagy-Britannia és Franciaország voltak, s ismét Olaszország volt a harmadik partner, amely elismerésért és egyenjogúságáért küzdött.

Az 1919-ben Párizsban megtartott békekonferencia válságaira döntő befolyással volt a kisázsiai térségben folyó küzdelem a befolyási szférákért. Ezért más súlyt kap a Fiuméért folytatott harc éppúgy, mint Lloyd George-nak és Smuts-nak arra vonatkozó kívánsága, hogy enyhítsék a Német Birodalomnak szabott békefeltételeket, ha azon kezdődő vitákkal összefüggésben vizsgáljuk őket, amelyek a nyersolaja miatt fontossá váló Közel-Kelet ellenőrzésének kérdéséről folytak. A brit politikusokat nem csupán az a törekvés készítette a konferencián szólásra, hogy az európai kontinensen biztosítva legyen az egyensúly, hanem az is, hogy Franciaország ne váljék túlságosan uralkodóvá, Németországot pedig ne gyengítsék meg túlzottan. Szükség volt a németre mint ellensúlyra, szükség volt a németre mint veszélylehetőségre, hogy így csökkenjen Franciaország mozgásszabadsága a Közel-Keleten, ugyanakkor a német segítség kívánatosnak látszott egy bolsevik imperializmus elleni harcban. Arno Mayer legutóbbi könyvében behozonyította, mennyire befolyásolta az „orosz veszély” a párizsi döntéseket.

A két világháború után talán a brit politikusok gyengesége volt, hogy az angol politikáért felelős államférfiak mind 1918-ban, mind 1945-ben csak a 19. századi kabinetpolitika hatalmi politikai felfogásmódja alapján voltak képesek gondolkodni és nem a 20. század társadalompolitikai kategóriáiban. Mivel az újonnan létrejött közép-európai kisállamokat a hatalmi politika szempontjából nem tartották elég erős védőbástyának az orosz hatalmat csak expanzívnak és imperialistának ismerő nyugati államférfiak, ezért a brit államférfiak 1919-ben úgy vélték, nem mondhatnak le a német közreműködéséről ebben az oroszellenes konstellációban. Ezáltal aztán már a párizsi békekonferencia alatt elkezdődött az appeasement politika, a megnyugtató politikája. Az első világháború óta eltelt ötven esztendőben Ausztria és a többi utódállam sorsát az a hatalmi politikai interpretáció határozta meg, amelynek alapján 1919 államférfiai és politikusai a Keleti-tengertől a Vörös-tengerig terjedő térség állami újjárendezésének nekikezdték.

Az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlását azonban az orosz hatalmi helyzet szétverésével és az ozmán birodalom széthullásával összefüggésben kell

szemlélni, és úgy tűnik, nem érdektelen a három nagy birodalomban végbe ment változások alapvonásait egymással összehasonlítani. Az orosz birodalom területi széthullására a belső forradalom következményeként már a háború éveiben sor került, az átmeneti győzők, a Német Birodalom és Ausztria—Magyarország hatalmi szava alapján. A Brest-Litowski békében a német hadvezetőség azokat az imperialista, annexiós célokat valósította meg, amelyeket, mint azt Fritz Fischer bebizonyította, a háború utáni időkre vonatkozó terveiben a német vezetőség már 1914 szeptemberében elhatározott. A békediktátumban az önrendelkezés leplébe burkolva választották le Oroszországról a balti államokat, Finnországot, Lengyelország keleti területeit és Besszarábiát. A nyugati hatalmak — kommunistaellenességtől vezérelve — cordon sanitaire-ként átvették Kelet-Közép-Európának a német hadvezetés által történt újjárendezését, sőt a fegyverszünetben még a német csapatokra is bízta, hogy védelmezzék a bolsevizmus ellen — ez lényeges elem az ún. hideg háború eredetének történetében!

Ausztria—Magyarország ezzel szemben belülről bomlott fel, belpolitikai folyamat következtében, amelyet a Lajtán innen — és a háború kitöréséig — túl, leplezni tudtak a félig tekintélyhatalmi kormányok, sőt a háború első éveiben, a szigorú katonai uralom segítségével, a hazafias összefogás benyomását keltve, sikerült azt háttérbe szorítaniok. A látszólagos rend azonban összeomlott, amikor Károly császár kormányralépése után, 1917-ben, újból összehívták a parlamentet s világossá vált, mennyire előrehaladott állapotban van a belső bomlási folyamat. 1918 nyarán és őszén, még a katonai összeomlás előtt, a háború utolsó fázisában, de elválaszthatatlan összefüggésben a frontok összeomlásával, szinte legálisan, megkezdődött a kettős monarchia felbomlása, nem ellenséges hatalmak imperialista feldarabolási tervei alapján, még csak nem is a pánszlávizmusról szóló ideológia beteljesüléseképpen, amit egyébként 1914 előtt a sok népből álló birodalmat fenyegető legnagyobb veszélynek tartottak, hanem a hagyományos történelmi egységeknek megfelelően. Számomra ugyanis különösen figyelemre méltó, hogy a Habsburg-Monarchia felbomlása következtében, világtörténelmi szempontból jelentéktelen eltérésekkel, ismét életre keltek azok az eredeti történelmi egységek, amelyekből a dinasztia az évszázadok folyamán birodalmát felépítette. Gazdasági és stratégia érveléseken kívül történelmi és államjogi érvek álltak 1919-ben a területi újjárendezés feletti vita előterében. Csak a német-osztrákok érvelésében állt a pánnemzeti érvelés a középpontban; valamennyi német egyesítését követelték. A San Giuliano által 1914-ben Közép-Európára nézve megjósolt két veszély közül 1919 után a pánszlávizmus hatástalannak bizonyult, viszont a pángermanizmus 1939-ig uralta a közép-európai politikát.

A Habsburg-Birodalom felbomlásával tulajdonképpen már a századforduló óta számoltak, a háború végső fázisáig mégsem volt az ellenséges hatalmak imperialista megállapodásainak célkitűzése. Egész más volt azonban

a helyzet az ozmán birodalom viszonylatában. Valamennyi kézikönyvből, amely a háborús célokat elemzi, kitűnik, hogy a szövetségesek titkos egyezményei tartalmazták az ozmán birodalom felosztására vonatkozó terveket. A felosztás a háború utolsó heteiben tényleges katonai akciók útján meg is történt. A katonai akciókat a Közel-Keleten nem az ellenség leverése tette szükségessé, hanem alapvetően az a szándék rejlett mögöttük, hogy a titkos szerződéseket kötött partnerek faits accompli elé állítsák egymást. A kis-ázsiai-arab térségben végrehajtott brit, francia és olasz akciók célja már nem az ellenség legyőzése volt, hanem az, hogy kiindulási pozíciót biztosítsanak maguknak további befolyási zónák kiépítéséhez. Világtörténelmi szempontból nézve, és a két háború közötti időszak nemzetközi kapcsolatainak alakulására gyakorolt hatása szempontjából Törökország szétrombolása és a Közel-Kelet újjárendezése sem volt kevésbé válságokkal terhelt, mint a közép-európai térség újjárendezése.

Ha a történészek nem mindig csak az okokat keresgélnék, hanem a következményeket is megvizsgálnák, ha nem mindig csak a megtörténtet regisztrálnák, hanem a meg nem történteken is elgondolkodnának, akkor az 1918-as év eseményei közül egy világtörténelmi szempontból döntő, egészen más szempontot is ki kellene emelni: a „versaillei erőszakos béke” ellen indított heves támadás elfeledtette a történészekkel, hogy a Német Birodalom minden területi vesztesége ellenére (amely egyébként a Brest-Litowskot követő területátadásokhoz viszonyítva szerény volt), lényegét tekintve érintetlen maradt. Egészen rövid ideig ugyan fennállt a Német Birodalom számára a veszély, hogy érvénytelenítik az 1870-es, az egységes német állam létrehozására vonatkozó döntést. Érdekes dolog, hogy a szövetséges hatalmak az első világháború alatt, tudomásunk szerint, sohasem kötöttek a Német Birodalom felosztására vonatkozó megállapodást, annak ellenére, hogy a Német Birodalom felosztása azon egységeire, amelyek 1870-ig teljesen szuverén államok voltak, a partikularizmushoz való visszatérés, semmiféle ellentmondásban nem állt volna az 1870 előtti, újkori német történelem alakulásával. 1918 novemberében, az alkotmánypolitikai változások következtében néhány másodpercre fennállt annak lehetősége, hogy az egykorin német állami egységek elszakadnak Poroszországtól és önálló Bajorországot, vagy Rajnai Államot alakítanak. Az ilyen irányú tervek azonban nem szerepeltek a győztes hatalmak tervei között, és a birodalom köztársasággá alakítása belpolitikailag akadályozta meg ezt a fejlődési formát, mivel a baloldali pártoktól még távolabb állt a partikularizmushoz való visszatérés, mint a konzervatívoktól.

Lehet, hogy hiábavaló azon töprengeni, mi lett volna, ha 1918-ban nemcsak az orosz birodalom, az ozmán birodalom és az Osztrák–Magyar-Monarchia bomlott volna fel, hanem a Német Birodalom is. Úgy vélem mégis, hogy a Habsburg-Monarchiával foglalkozó vizsgálódás ne hagyja figyelmen kívül ezeket a fontolgatásokat. 1918 tavaszán a szövetségesek államférfiai még

arról beszéltek, hogy szükséges a dunai monarchia fenntartása a német hatalmi helyzet ellenőrzése céljából. Nos, 1919-ben a Német Birodalom — a békeszerződés minden terhe ellenére — hatalmi potenciálját tekintve sértetlen, állami struktúráját illetően egyesített és megerősített helyzetben volt. A német militarizmus vereségének pillanatában a Német Köztársaság helyzete „magától értetődőnek tűnt” sőt a német szociáldemokrata vezetők úgy vélték, hogy csak a központi hatalom erősítése útján tudják megvédeni a demokratikus rendet mind a baloldal, mind a jobboldal vonatkozásában. Elgondolkodtatónak kellett volna azonban lennie annak, hogy a szociáldemokraták sem tudtak elszakadni a háborús propaganda jelszavaitól és vélt hazafiúi és népi kötelezettségeiket szociálpolitikai és nemzetközi kötelezettségeik fölé helyezték. Hogy mennyire végzetes volt Közép-Európa története szempontjából ez a ragaszkodás a sovíniszta elképzelésekhez, bizonyítják Otto Bauer fejtegetései, amelyekkel 1919. július 29-én igazolni akarta az előző nyolc hónapban folytatott külpolitikáját és feltétel nélküli síkraszállását a Németországhoz való csatlakozás érdekében.

Ismerjük azon külföldi hatalmak imperialista politikájának terveit — mondta —, amelyek egy túlnyomóan szláv, Prágából irányított Dunai Konföderáció keretébe zárnának bennünket.

E konföderációnak az volna feladata, hogy felfigyeljen Németországra, nehogy újra megerősödjék. Az a nagyképzű gőg a szláv szomszédokkal szemben, amely a németek politikáját jellemezte a Habsburg monarchiában, a dualista monarchia felbomlása után is hatott a demokratikus tömegpártok politikusaira, és megakadályozta az új rendszer konszolidációját, mint e sok nemzetiségű birodalom reformjait. Otto Bauer ebben a beszédében azonban egy másik, az 1919-es rendszer csődje szempontjából döntő elemet is megvilágított, — és ebben, mint ahogy azt a történelmi kutatások bebizonyították — egyetértett ellenfelével, Ignáz Seipel-el: „Ha egyedül maradunk, mondotta, ez az állam nem lesz egyéb, mint e kis országok igen laza föderációja, és törpe állami létet fogunk élni, olyan életet, amit kicsiség és kicsinyesség jellemez, amiben nem teremhet meg semmi nagy, legkevésbé a legnagyobb, amit ismerünk, a szocializmus.” Az első Köztársaság történetének végzete volt, hogy a felelős vezetők politikában, kultúrában és nevelésben egyaránt összetévesztették a nagy tér gondolatát a nagyhatalmi gondolkodásmóddal, hogy a nemzeti egységre törekvés periódusában nőttek fel és így nem ismerték fel, hogy Európa nagysága az eszmék sokféleségéből, társadalmi, politikai és nemzeti rendszerek formáival alakult ki.

A történelem folyamatossága az embereknek Ausztriában és a többi utódállamokban kivételes lehetőséget adott, hogy egy második kísérletben tegyék jóvá azt, ami az első kísérletben nem sikerült. Az 1918-as rendszer és az első Osztrák Köztársaság bukásáért, nem utolsó sorban a történészek felelősek, akik a politikusokat megerősítették nemzeti elfogultságukban, ahelyett,

hogy megszabadították volna őket ettől. A Dunai Monarchia felbomlása után 50 évvel a történészek többé nem állnak nemzeti frontok lövészárkaiban, hanem az együttműködést és az egymás megértését szolgáló akarat reprezentánsai. 1918-ban a történészek a politikusok hatalmi jelszavait követték, kívánjuk, hogy 1968-ban a politikusok figyeljenek fel a történészek tanácsaira.

A DUNA-MEDENCE GAZDASÁGI PROBLÉMÁI AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA FELBOMLÁSA UTÁN*

BEREND T. IVÁN — RÁNKI GYÖRGY

1918 októberében, több mint félévszázados fennállása után az Osztrák—Magyar Monarchia — az a széles keret, melyben Közép-Kelet-Európa számos népének polgári átalakulása és a modern kapitalista viszonyok kialakulása lejátszódott — széthullott.

Nem kétséges, hogy a Monarchia felbomlásában közrejátszottak azok a belső gazdasági ellentmondások és feszültségek, melyek részben létrejötte óta jellemezték és a 20. század elején a fejlettebb nagyhatalmakhoz képest viszonylag jelentős gazdasági szintkülönbségben is jelentkeztek. Az sem kétséges, azonban, hogy a felbomlás legfőbb okait sokkal inkább a politikai, társadalmi ellentétekben és ezek tudati tükröződésében találhatjuk meg. Jelen előadásunkban azonban figyelmünket nem a Monarchia felbomlására, annak okaira, gazdasági összefüggéseire kívánjuk fordítani, hanem éppen azokra a folyamatokra, melyek a felbomlás után bontakoztak ki.

A világháború után, és ehhez az Osztrák—Magyar Monarchia szét hullása is jelentősen hozzájárult Európa politikai térképe úgyszólván teljesen átalakult, a nagy, egy színnel jelzett területeket sokszínű, kicsiny foltocskák váltották fel. A 7—15 millió lakost számláló kicsiny országok tömege indult harcba az önálló létért.

A volt Monarchia területén három „utódállam” jött létre, az Osztrák Köztársaság, a Csehszlovák Köztársaság és Magyarország, jelentékeny területeket pedig más újonnan létrejött (Lengyelország), illetve megnövekedett (Jugoszlávia, Románia) szomszédos államokhoz csatoltak. A területi és népességi átrendezés hatalmas méreteket öltve önmagukban is a gazdasági feltételek radikális átalakulását jelentették.

A terület és népességváltozás természetesen korántsem fejezi ki az országok gazdasági helyzetében beállott átalakulásokat. Az utódállamok által örökölt gazdasági potenciál ugyanis egyáltalán nem állt arányban a területi vagy népességi örökséggel. A Monarchia gazdasági potenciáljának aránytalanul nagy hányada esett pl.: az újonnan létrejött Csehszlovákiára. Bár több

* Az „1918 ősze” című Bécsben megrendezett nemzetközi történész konferencián 1968. október 23-án elhangzott előadás.

eltérő számítás áll rendelkezésre, nagyjából egybehangzóan bizonyított, hogy korábbi örökös tartományok egész ipari kapacitásának mintegy 70%-a az új Csehszlovákiába koncentrált. Ezen belül a feketeszénbányászat 75, a barnaszénttermelés 63%-a a vasipar 60, a vegyészeti 75%-a, a textiliparnak és cipőiparnak 75—80%-a maradt Csehszlovákiában. A 13,6 millió lélekszámot számláló Csehszlovákia tehát a volt Monarchia lakosságának alig több, mint egynegyedével nyugat-európai fejlettségi szintű ipari kapacitásokkal, erős exportképes iparral rendelkezett.

A nemzetiségi területeit elveszítő Magyarország gazdasági struktúrája is lényegesen átalakul. Az ország mindenekelőtt iparosodottabbá vált, hiszen a kb. egyharmadnyi területen a régi lakosság kerekén 41%-ával szemben az ipari termelésnek mintegy 55%-a összpontosult.

Ugyanakkor azonban rendkívüli aránytalanságok jöttek létre a nyersanyagforrások és feldolgozó kapacitások között, és a gazdaság más belső arányai is megbomlottak. (A vasérctermelés 11%-a, a fakincs 15%-a maradt az új határok között, a gépgyártás és nyomdaiparkapacitásnak viszont 80—90%-a.)

Közép-Kelet-Európa országai a világháború előtt és után

	Terület		Lakosság	
	1914	1921	1914	1921
	négyzet km		ezer főben	
Osztrák—Magyar Monarchia	676 443*		51 390*	
Ausztria		85 533		6 536
Magyarország		92 607		7 600
Csehszlovákia		140 394		13 613
Bulgária	111 800	103 146	4 753	4 910
Románia	137 903	304 244	7 516	17 594
Jugoszlávia	87 300	248 987	4 548	12 017
Lengyelország		388 279		27 184

* Bosznia Hercegovinával

A területi változások pusztán regisztrálása is nyilvánvalóvá teszi, hogy a közép-kelet-európai országok háború utáni gazdaságát lehetetlen a háború előtti gazdaságok egyszerű kontinuitásaként felfogni. Hatalmas birodalmak helyén önálló országok keletkezése, korábbi területi-gazdasági egységek megszűnése, a korábbinak egyharmadára zsugorodó, vagy éppen fordítva, kétszeresére, sőt háromszorosára duzzadó területek és lakosságszám, vagy éppen különböző birodalmakhoz tartozó, különböző fejlettségű területek összekapcsolásából újonnan születő államok gazdasága gyökeresen új helyzetet teremtett. Ez önmagában is hosszabb időt, úgyszólván történelmi periódust igényelt volna az új körülményekhez való alkalmazkodáshoz, egységes

gazdasági egészként történő integrálódásához, ami új fejlődési lehetőségeik kialakulását és állandó gazdasági növekedés elérését alapozhatta meg. A történelem azonban nem csupán így tette fel a kérdést. A háború utáni újrendezés támasztotta követelmények ugyanis olyan körülmények között jelentkeztek, amikor aháborús ki merültségtől visszahanyatlott gazdaságokban a hadigazdaságról béketermelésre való átállás önmagában is súlyos gondjai vártak megoldásra.

Mindezen kérdések együttes jelentkezése a rendkívül súlyos gazdasági kaosz, sok esetben majdnem megoldhatatlannak tűnő zűrzavar és kilátástalanság helyzetét idézte elő.

A legsúlyosabb helyzet a legnagyobb megrázkódtatáson átment Ausztriában, Magyarországon és Lengyelországban állt elő. A Monarchia volt osztrák tartományaiiban már 1917-ben érezhető volt a gazdasági kimerülés. 1918 nyarán a gazdasági szakemberek egyértelműen megállapították, hogy Ausztria gazdasági szempontból sem bír ki még egy háborús telet. A mezőgazdasági termelés a háború előttinek 50%-a körül mozgott, holott az osztrák tartományok korábban sem voltak mezőgazdaságilag önellátók, mindig az importtól, elsősorban a magyarországi importtól függtek. Magyarország azonban nem tudott szállítani, hiszen saját belső igényeit sem tudta kielégíteni.

A nyersanyaghiány miatt számos iparág csökkentette termelését, és még a hadviselés szempontjából különösen fontos iparágak a — szén- vas- termelés is a háború előtti termelési szint alá zuhantak. Az 1918 őszén megalkult fiatal osztrák köztársaság tehát katasztrofális gazdasági helyzetbe került. Élelem szinte alig volt az országban. A 10—15 dekás kenyér és liszt fejadagok — Schuschnigg szavait használva — annál ugyan többet jelentettek, hogy a lakosság éhenhaljon, de annál kevesebbet, hogy éljen. Bécs tejfogyasztása 1919 elején 7%-a volt a háború előttinek. Az élelmezési segélyek legfeljebb a vegetálást biztosították, s a mezőgazdasági termelés 1920-ban sem haladta túl a háború előtti 50%-át.

A vasutak szénhiány miatt jórészt álltak. A kohókat nem tudták begyűjtani. 1919 nyarán közel 200 000 főre becsülték az ipari munkanélküliséget. A Monarchia hatalmas háborús kiadásai már korábban inflációs folyamatot indítottak meg. A hadikölcsönök tömkelege a korona értékét már 1918 végére mintegy $\frac{1}{3}$ -ára devalválta. 1919-ben a helyzet tovább romlott. Megfosztva és az új helyzetben szinte elvágva a Monarchia többi részétől, a háborús gazdasági leromlás nem enyhült, hanem tovább mélyült. Ebben az időben az ipari termelés az 1913-as szint $\frac{1}{3}$ -át alig haladta túl.

Jórészt hasonló a kép, melyet Magyarországról nyerhetünk. A munkacserőhiány, a loállomány katonai igénybevétele és az állatállomány csökkenése a nemzeti jövedelem termelésében vezető szerepet játszó mezőgazdaság súlyos visszaesésére vezetett. A gabonafélék termelése az 1913. évi 71 millió mázsáról 1918-ra 42 millió mázsára, a kukoricáé 48 millióról 24 millió mázsára zuhant.

Hasonló visszaesés következett be az iparban is. A fogyasztási iparokban, melyeknek nyersanyag és energiaellátását a hadiipar javára korlátozták, 1918-ra nem volt ritka a 60—70%-os termelésesökkenés sem. De a hadi szükségletek kielégítése céljából döntő széntermelés is rohamosan hanyatlik: 1913-hoz képest a széntermelés már 1917-ben 17%-kal csökkent, 1918-ra a vas- és acéltermelés a háború előtti felére zuhan.

1918-ra a gazdaság olyan mélypontra jutott, amikor a hadsereg igényeit nem lehetett már többé kielégíteni, a hátország pedig a legsúlyosabb nélkülözésekre kényszerült. A hadi kiadások a háború éveiben termelt nemzeti jövedelem mintegy 60—70%-át felemésztették, s fedezetüket fokozódó mértékben papírpénz kibocsátásával biztosították. Az infláció ugyanúgy elszabadult, mint Ausztriában.

A forradalmak átmeneti sikere a gazdasági nehézségeken természetesen mit sem változtatott, de a gazdasági káosz jelentősen elmélyült az ellenforradalom 1919. őszi felülkerekedését követően. Ehhez járult a Magyar Tanácsköztársaság ellen felvonult román hadsereg megszálló tevékenysége is, mely nem jelentéktelen gépleszerelésekkel és kiszállításokkal járt.

Magyarország mezőgazdasági termelése végül is 1919-ben a háború előtti egyharmada és 1920-ban 50—60%-a körül mozgott. Az ipari termelés 1919. őszén a béketermelésnek mindössze 15—20%-át tette csupán ki, de 1920-ban is csak 35—40% körüli szintig emelkedett.

A háborúból legkedvezőbb helyzetben kikerült *Csehszlovákia* sem kerülhette el az átmeneti visszahanyatlást. Mindaz a háborús kimerülés és pénzromlás, ami 1917—18-ban a végnapjait élő Monarchiát jellemezte, természetesen a cseh és szlovák területekre is kiterjedt. A Csehszlovák Köztársaság megalakulása utáni hónapokban, 1918 végén az ipari termelés csak a háború előtti színvonal felét tette ki, de 1920-ra is csak 70%-ig emelkedett. (A fontosabb termékek közül az acéltermelés 78, a vastermelés 72, a cementtermelés 85%-on állt). A csehszlovák gazdaság nagyobb ereje, a győztes országoknak osztályrészül jutó kedvezőbb pozíciója azonban a talpraállás könnyebb, gyorsabb lehetőségeit nyitotta meg. 1921-re, amikor az osztrák és magyar termelés alig-alig tud kiemelkedni válságos helyzetéből, a csehszlovák ipar már a háború előtti 75—80%-át termelte, és ezen a talajon a pénzromlással is eredményesen tudtak szembefordulni.

A háború utáni években előállt termelési helyzet, főként a mezőgazdasági termelőképesség általános és súlyos hanyatlása a térség — többségében — agrárországainak külkereskedelmi lehetőségeit felborította. Ennek jellegzetes példaként Magyarország egyszerűen elveszítette exportlehetőségét, s 1920-ban a háború előtt kivitt búza 0,1%-át, liszt 0,3%-át, állat 2,1%-át, hús 2,5%-át (1921-ben az előző felsorolás sorrendjében — 7,4, 33, 20 illetve 78%-át) exportálták. Csupán a bor és toll kivitel érte el, illetve haladta meg a háború előtti mennyiségeket.

Végülis a magyar mezőgazdasági kivitel 1920-ban a háború előtti export értékének 21%-át, 1921-ben 41%-át tette csupán ki. A hatalmas kiesést az ország gazdasági struktúrájából következően iparcikkokkal természetesen eleve nem lehetett volna pótolni, de erre az adott helyzetben annál is kevésbé kerülhetett sor, mert maga az ipari export is megcsappant: 1920-ban alig haladta meg a háború előtti 40%-át és 1921-ben is csak kerekén 57%-ig emelkedett.

A külkereskedelem fejlődését akadályozó bűvös kör jött létre: a gazdaság funkcionálásához, az ipar megindításához devizára, nyersanyagokra lett volna szükség, ezt csakis mezőgazdasági termékek exportja útján lehetett volna biztosítani, de erre sem volt mód, a kiesett agrár termékek helyét versenyképes iparcikkek exportja pótolhatta volna, ehhez viszont nyersanyag-importra lett volna szükség...

A külkereskedelmi bénultság a közép- és kelet-európai országokban katasztrofális gazdasági helyzetet idézett elő, hiszen a térség országai a leg erősebben külkereskedelemre utalt, ún. nyílt gazdasággal kerültek ki a világháborúból. Ez mindenekelőtt a régi birodalmi egységek széthullása következményeként állt elő. A volt Osztrák–Magyar Monarchia kebelében pl. az osztrák, cseh vagy magyarországi területek kevésbé kerültek szembe külkereskedelmi gondokkal, hiszen az osztrák és cseh ipar termékének jelentős része, textiláru kivitelének mintegy háromnegyede a Monarchia agrár területein talált piacra, éppen úgy, mint az agrár területek termékeit — pl. a magyar gabonát, lisztet stb., a magyar kivitel több, mint 80%-át — az osztrák — cseh területek vették fel.

A tulajdonképpeni, vagyis Monarchián kívüli külkereskedelem tehát viszonylag alárendelt szerepet játszott a Monarchia egységében megvalósuló minden oldalú gazdaság keretei között. Az új helyzetben a Monarchiát felváltó utódállamok a régi egységes gazdasági keretből kiszakadva egyoldalú termelőkapacitásokkal rendelkeztek. Egyik esetben azért, mert az ipar túlzottan nagy hányadát örökölték, de mezőgazdaságilag behozatalra szorultak, a másik esetben éppen a fordítottja következtében, de minden országra vonatkozóan azért, mert az új államhatárok között a korábban lényegében önellátásra alkalmas adottságokból csak egyoldalú források maradtak, számos nyersanyag eleve hiányzott. A szűk nemzeti piacokon tehát Csehszlovákia és Ausztria esetében az ipari, Magyarországon a mezőgazdasági export, az előbbi két országban a mezőgazdasági és számos ipari nyersanyag, Magyarországon viszont a legtöbb ipari nyersanyag és beruházási jószág importja elengedhetetlen feltételévé vált a gazdaság funkcionálásának. A külkereskedelem szerepe tehát az utódállamok nemzetgazdaságában ugrásszerűen megnőtt, ezek az országok egyaránt és nagy mértékben külkereskedelemre utalt országokká váltak.

A külkereskedelem problémájának új jelentkezése új módon vetette fel a tőkefelhalmozás problémáját is. A külkereskedelem jelentősége, a beho-

zatal elengedhetetlen szüksége és a kivitel rendkívül lecsökkent lehetősége ugyanis önmagában megnövelte a tőkeigényt a külkereskedelem finanszírozásának tételével. A megnövekedett igénnyel szemben azonban az amúgy is hagyományosan alacsony felhalmozás is erősen lecsökkent, a termelés visszaesése, a meginduló majd felgyorsuló pénzromlás következtében.

A belső felhalmozás a korábban viszonylag jelentős tőkeexportot folytató és a Monarchia elmaradottabb területeinek tőkeellátásában vezető szerepet játszó Ausztria esetében is rendkívül szembeötlő. A gazdasági kimerülés elkerülhetetlen velejárójaként eluralkodó infláció a pénztökek jelentős részét megsemmisítette. 1913-ban 9 bécsi nagybank, valamint a fővárosi és vidéki takarékpénztárak betétállománya 2,213.4 millió arany koronát tett ki. Ezzel szemben még 1923 januárjában is — aranyértékre számítva — csupán 8,7 milliós betétállomány állott! Az előrehaladás rendkívüli lassúságára utal, hogy a betétek állaga még 1925 nyarán is csak a háború előtti szint 11%-áig emelkedett. Mindez közrejátszott a finanszírozás, tőkeellátás új problémáinak kialakulásában, és Magyarország mellett Ausztriát is nagyarányú tőkeimportra kényszerítette. Ezek az országok már a háború utáni évek gazdasági káoszából sem tudtak kilábalni másként, mint külföldi források igénybevételeivel. A nyugati hitelekre alapozott gazdasági stabilizáció és az ezt követő külföldi hitelek váltak a gazdasági konszolidáció egyik fontos tényezőjévé! Hasonló volt a helyzet a volt Monarchia területéből részesülő Jugoszlávia, Románia és Lengyelország esetében is. Csupán a különlegesen jelentős gazdasági erőt képviselő Csehszlovákia — mely a győztesek oldalán elfoglalt helye alapján kedvezőbb lehetőségekhez jutott adottságai kiaknázására — tudott saját erejére építve kilábalni a háborút követő zűrzavarból és nekilendülni az elsősorban belső tőkefelhalmozásra alapozott fejlődés útján.

Ha az Osztrák—Magyar Monarchia széthullását követően a súlyos gazdasági káosz, az átrendezés nehéz gondjai és megrázkódtatásai jellemezték is a Duna-medence országainak helyzetét, mégsem elsősorban rövid távú hatások a fontosak. A néhány súlyos évet uraló zűrzavar egyaránt lehetett volna átmenet új nagy lehetőségek kialakításához, vagy a vegetálás konzerválódásához. Hogy a következő évtizedekben melyik lehetőség válik valóra, nem dőlt eleve el a Monarchia felbomlásával. Nem feledhetjük ugyanis, hogy a monarchiai keretek a birodalomban élő nemzetek gazdasági fejlődését elmentmondásosan befolyásolták. A nagy birodalmi keretek közötti együttélés kölcsönös előnyöket és hátrányokat jelentett. Előnyt pl. az osztrák—cseh iparosodás számára, nagy lehetőségeket a magyar mezőgazdaság és mezőgazdasági iparok fejlődésére, s hátrányt az osztrák- és cseh mezőgazdaság vagy a magyar fogyasztási iparok kibontakozására. A kölcsönös előnyök és hátrányok mellett azonban a Monarchia az alá- és fölérendelés sajátos viszonyait testesítette meg, ami a Monarchián belüli munkamegosztás területén is érvé-

nyesült, s a birodalom gazdasági egységét fejlettebb, nyugat-európai szintű, vagy ahhoz közelálló területek és agrár jellegű, kelet-délkelet-európai jellegű elmaradottságot megtestesítő területek integrálásából hozta létre.

A Monarchia megszűnése tehát a korábbi egység, félévszázados együttes, összekapcsolódó tőkés fejlődés megbontásának közvetlen hatásain túl egy korábbi munkamegosztási rendszer bizonyos előnyöitől fosztotta meg, másrészt hátrányos hatásai alól mentesítette az önállóvá vált államokat. Hogy hosszabb távon milyen konkrét lehetőségek realizálódhattak, hogy a Monarchia felbomlása után az egyik vagy másik utódállam gazdasági fejlődése milyen irányt vett, az tehát egyáltalán nem csupán a birodalom széthullásából, mégcsak nem is önmagában az örökölt gazdasági potenciálból, vagy lehetőségekből eredt hanem jórészt a felbomlás utáni útkeresés, választott és alkalmazott gazdasági stratégia eredményességéből és a világ gazdasági összefüggéseiktől.

Ha az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követő gazdasági folyamatokat ményeit kutatjuk, figyelmünket talán leginkább arra kell fordítani, hogy vajon milyen gazdasági stratégiát követtek a Duna-medence országai a Monarchia felbomlása után, a két világháború között.

A háborút követő gazdasági káoszban az új közép- és kelet-európai államok első törekvése a régi gazdasági szálak minél teljesebb szétvagdalása, a minél teljesebb gazdasági önállósulás volt. A korábban egyetlen gazdasági egységet képező birodalmakból kivált területek és országok egyik legfőbb törekvésüknek tekintették, hogy a korábbi birodalmi munkamegosztás nyomait is eltüntessék, s önállósuljanak azoktól a területektől, melyek korábban természetes piacnak és egyben — más cikkek vonatkozásában — beszerzési forrásnak számítottak. Az Osztrák–Magyar Monarchia osztrák és cseh területeiről 1913-ban Magyarországra szállított áruk értéke — a háború utáni területváltozásokat is figyelembe véve — 1924-re 60 százalékkal csökkent!

Az új önálló államok sietve barikádozták el magukat behozatali tilalmi intézkedésekkel, újonnan kidolgozott magas protekcionista vámtarifákkal. Az 1920-as évek Európa-szerte, s különösen Közép- és Kelet-Európában a vámfalak minél magasabbra emelésében folytatott versengés, egymásra licitálás jegyében zajlottak. Ha az önálló vámterület követelése már a századforduló utáni Magyarországon nemzeti jelszó volt, most az állami önállóság megvalósulása után a gyakorlati gazdaságpolitika vezérmotívumává válhatott. S ha a békeszerződés előírásai értelmében átmenetileg még az 1907. évi 53. törvénycikkben elfogadott, az egész akkori Osztrák–Magyar Monarchiát körülvevő vámok voltak is érvényben a magyar határokon, az 1920. évi 21. törvénycikk már felhatalmazást adott a kormánynak, hogy rendeleti úton léptessen életbe a külkereskedelem szabályozására vonatkozó intézkedéseket. 1921. júliusától azután sorozatosan jelentek meg a rendeletek, amelyek tilalmi listára vették az addig szabadon behozható áruk egyre nagyobb ré-

szét, főként textil- és bőr, vas- és gépipari cikkeket. Az ipari fogyasztási cikkek 1925-től bevezetett vámtétele után a Monarchia háború előtti 10–20 százalékos vámtételével szemben átlagosan az érték 30 százalékát is elérve rekesztette ki a magyar piacról a korábbi legfőbb behozatali cikkeket.

A közép- és kelet-európai országok elzárkózása és önálló nemzetgazdaságuk körülbástyázása természetesen minden külső partnerrel szemben védelmet jelentett. Csakhogy a valóságban ez a védelem mégsem volt egyenlő erejű mindenkivel szemben, s leghatározottabban éppen a szomszédos országokat sújtotta. Ez önmagától adódott, hiszen Európa e területein mind a mezőgazdaság, mind az ipar elmaradottabb technikával, drágábban termelt, mint a fejlett országokban, és a világpiacon nem bírta a versenyt az utóbbiakkal. Ha tehát formailag egyforma akadályt állítottak az osztrák vagy a cseh határon minden külföldről származó gabonának és lisztnek, akkor ez mégis súlyosabb, leküzdhetetlenebb akadálnak bizonyult a magyar termékek számára, mint a nagyobb szállítási költséggel terhelt amerikai gabonának. Ha a gépbehozatalt jelentősen megterhelték a balkáni országok határain megerősített vámtételek, akkor az jobban sújtotta Ausztriát, mint mondjuk az angol vagy belga gyárakat.

Az önellátás jegyében kiépített védekezés tehát elkerülhetetlenül nagyobb távolságra taszította egymástól a közép- és kelet-európai országokat, mint a kelet- és nyugat-európai államokat. Rendkívül jellemző, hogy Jugoszlávia külkereskedelme a szomszédos balkáni országokkal a két világháború között mindvégig jelentéktelen volt, kivitelének és behozatalának mindössze 5–9 százaléka között ingadozott. Míg közvetlenül a háború után — még a régi gazdasági kapcsolatok jegyében — Csehszlovákia kivitelének több mint a fele a dunai államokba irányult, néhány évvel később, az évtized közepére ez a részesedés már alig haladta meg a kivitel egyharmadát. S hogy e folyamatok mennyire kölcsönösek voltak, azt jól mutatja, hogy a dunai országokba irányuló csehszlovák export visszahanyatlásával egyidőben Csehszlovákia lisztszükségletének több mint felét — az 1920-as évek végén, s a politikai ellentétektől erősen befolyásolva — nem a szomszédos agrárországokból, hanem a tengerentúlról szerezte be. Ugyanez volt a helyzet Ausztriával, amely búza szükségletének mintegy egyharmadát vásárolta már Amerikában, s egyidejűleg az agrár jellegű kelet-európai országokban nem tudta eladni például gépiparának termékeit. A balkáni országok, Magyarország francia és angol szerszámgépeket, textilgyári berendezéseket vásároltak, míg az osztrák gépgyártás a harmincas évek közepén csak alig több mint egyharmadát produkálta az első világháború előtti termelésének.

A kelet- és délkelet-európai országok egymás közötti kereskedelme végül is a közvetlen szomszédság, természetes lehetőségek és történelmi hagyományok ellenére egészen kicsinyre zsugorodott, összes kereskedelmüknek mindössze 10–15 százalékára rúgott. Hozzá kell tennünk, hogy ebben az is

szerepet játszott, hogy a Szovjetuniót konzekvensen és makacsul kirekesztették gazdasági életükből. Az a Lengyelország, amelynek nagy területei korábban az Orosz Birodalomhoz tartoztak, s piacai úgyszólván túlnyomóan orosz területen voltak, most külkereskedelmének mindössze 1,5 százalékát bonyolította a Szovjetunióval. Hasonló volt az arány Csehszlovákia esetében is, míg a többi kelet-európai országnál még ennyi sem.

A közép- és kelet-európai országok külkereskedelme tehát elsősorban Európa nyugati területei felé irányult: a behozatal 75–80 százaléka a második világháború előtt már ezekről a területekről származott, míg a kivitelük 70–80 százaléka ugyanitt talált piacra.

A nemzeti elzárkózás gazdaságpolitikája természetesen a gazdaságfejlesztés sajátos autarkias koncepciójának eluralkodásával járt együtt. Ausztria és Csehszlovákia nagy erőfeszítéseket tett például mezőgazdasági termelésének, állattenyésztésének növelésére, vagyis olyan cikkek minél nagyobb arányú belső előállítására, amelyeket korábban a Monarchia keleti agrárterületeiről szereztek be. Ausztriában például 1934-ben a háború utáni rekonstrukciós időszak lezárulásához képest is csaknem megkétszereződött a sertésállomány. A búzatermelés pedig a húszas évek közepén a belső szükségletnek csak alig több, mint egyharmadát elégítette ki, egy évtized múltán azonban már a szükséglet jóval több mint felét fedezte. Csehszlovákia búzatermelése a háborút követő évtized közepe táján még csak 10 millió mázsa körül mozgott, egy évtizeddel később már 17 millió mázsa körül, ami oda-vezetett, hogy a jellegzetes búzaimportáló országnak már egyes jobb években feleslegei is voltak.

Nem csoda tehát, hogy az 1929–33. évi túlermelési válság hatására felfokozott autarkias törekvések következtében a dunavölgyi államok egymás számára szolgáltatott piaca egyre inkább összeszűkült. Így Magyarország a háború után kivitelének még egyötödét, egyhatodát, szállította Csehszlovákiába, a harmincas évek közepén azonban már csak 5 százalékát. Magyarország viszont lázas erőfeszítéssel a rendelkezésre álló tőkék úgyszólván maximumát irányítja a korábban jórészt hiányzó fogyasztási iparok fejlesztésére.

A háború előtti színvonalhoz képest a magyar textilipar termelése például már 1925-re kétszeresére, 1929-re háromszorosára, a harmincas évek végére pedig már egyenesen négyszeresére ugrik, s a textiláru-behozatal a hazai fogyasztás 70 százaléka (1913) helyett a fogyasztás 2–3 százalékára csökken. A korábbi munkamegosztásból származó kapcsolatok szétszakításának talán legszemléletesebb példája az Ausztria és Csehszlovákia esetében megfigyelhető ipari önállósulás. A monarchia textiliparának sajátos munkamegosztása következtében a világháború előtt a fonodák jórészt osztrák, a szövődék viszont cseh területekre koncentrálódtak. A két ország most sietve akarja önállósítani textiliparát a szomszédos ország területére eső ágazatoktól, s Ausztria megkezdi szövőiparának kifejlesztését: már 1925-ig

5 ezer szövőszéket állít fel, Csehszlovákia viszont a fonodai kapacitás megteremtésében veszi fel a versenyt.

A gazdasági önállóság megalapozása a korábban is önálló balkán országokban is különösen erősen jelentkező törekvés volt. Ezek az országok nemcsak korábbi gazdasági kiszolgáltatottságuk tényezőit és hatásait akarták felszámolni, amikor önálló gazdaságuk kifejlesztésére törekedtek, de elmaradottságuk foka is olyan nagymértékű volt, hogy kevéssé is voltak ráutalva nemzetközi gazdasági kapcsolatokra. Erőfeszítéseik vitathatatlan eredményekre vezettek, mennyiben megszüntették a korábbi rendkívül kirívó gazdasági egyoldalúságot, vagy legalábbis hozzásegítették ezen egyoldalúság mérsékléséhez. A balkáni országokban például éppen ezek az erőfeszítések segítik elő az iparosodás valamelyes előrehaladását.

Csakhogya fejlesztésnek ezek a külön útjai korántsem voltak a leghatékonyabb utak. Mivel a gazdasági együttműködés korábbi formái és a környező dunavölgyi országok szükségzerű együttműködése helyett a korábbi nemzeti sérelmektől elvakítva a nacionalista törekvésektől felhevítve az egyenként kicsiny és egyoldalú, korlátozott gazdasági lehetőségekkel rendelkező országok gazdaságuk minden oldalú fejlesztését kezdték meg, vállalkozásuk egyrészt rendkívül költségesnek bizonyult, másrészt a térség egészét figyelembe véve felesleges párhuzamos kapacitások kiépítésére vezetett.

Milyen következményekkel járt ez? A jórészt szegény, korlátozott erőforrásokkal rendelkező országok addig megteremtett gazdasági erejének, mezőgazdasági vagy ipari termelőképessége egy részének elherdálásával. Miután felépült a magyar textilipar, kiegészült az osztrák szövőipar és a csehszlovák fonóipar, az osztrák és a csehszlovák textilipar piacainak jelentős részét elveszítette, s kritikus helyzetbe került. Ugyanez történt a magyar mezőgazdasággal és malomiparral is, amely viszont osztrák—cseh piacainak nagy részéről volt kénytelen lemondani az új helyzetben, s ez válságba sodorta. Ausztria ugyanis nagy erőfeszítések árán állami támogatással látott hozzá malomiparának megerősítéséhez, s 1930-ban a cukor-, sör és a szeszadó föl-emeléséből teremtenek speciális alapot részben a gabonatermelés, részben a malomipar fejlesztésének támogatására. A Monarchia egész piacát ellátni képes magyar malomipar pedig a két világháború közötti legkedvezőbb konjunktúra idején is csak az első világháború előtti termelési szint háromnegyedéig tudta feltornáznia magát. A korábban exportra termelő magyar malomóriások egymás után roppannak össze: üres épületeiket textilgyár létesítésének céljára adták el, vagy vagyonukat kiárúsítva, épületeiknek jelentős részét lebontották.

A közép- és kelet-európai államokban az első világháború után lejátszódó folyamatok egyik legszembetűnőbb következményét tehát abban jelölhetjük meg, hogy az agrárországok megoldhatatlannak tűnő értékesítési nehézségek elé kerültek. Az iparosodottabb országok, de a viszonylag gyenge

iparral rendelkező agrár- vagy agrár-ipari országok is igen hamar meglevő ipari kapacitásuk egy részét találták feleslegesnek.

A meglevő termelő ágazatok egy részének kihasználhatatlanná válása és a párhuzamos fejlesztés: mindazon ágazatok kiépítésére való törekvés, amely a szomszédos országokban, korábban szélesebb területek ellátására berendezve működött, egyben azt is akadályozta, sőt lehetetlenné tette a legtöbb országban, hogy a nemzetgazdaság fejlesztése a technika legújabb vívmányainak hasznosítása jegyében történjék, vagyis korszerű, a világpiacra is versenyképes ágazatok kiépítésére vezessen. Más szavakkal a mezőgazdasági önellátás céljából tett erőfeszítések e táj iparosodottabb országaiban és az iparosítás autarchiás törekvései az agrár-agrár-ipari államokban a gazdasági fejlődés sajátos előrehaladását eredményezték, de egyben súlyos ellentmondásait is kiélezték.

Az elmaradottabb országokban állami közreműködéssel, védővámok segítségével feltétlenül sikerült tehermentesíteni a belső piacot az erős áru-behozattól, és ez alapot adott a fogyasztási cikkek előállító iparágak viszonylag gyors fejlődésére. A legjellegzetesebb előrehaladást a textil- és más könnyűipari ágak mutatták a legtöbb közép- és kelet-európai országban. Magyarországon — mint említettük — két évtized alatt négyszeresére nőtt a textilipar termelése és a belső fogyasztás egyharmadának kielégítése helyett képessé vált a szükséglet lényegében teljes fedezésére. Jugoszláviában is a textilipar volt a leggyorsabban fejlődő iparág a két világháború között, s ennek hatására az 1920-as évek első feléhez képest, amikor a behozatal csaknem egyharmadát textíliák tették ki, az 1930-as évek második felére a cikkek behozatala már az összes import egytizedére csökken. A gépek, felszerelések behozatala viszont megkétszereződött. Romániában a második világháború előtt a gyáripár összes termelési értékének már több, mint egyötödét tette ki a textilipar termelése.

Vitathatalanul a textilipar és más ipari fogyasztási cikkek gyártásának rohamos előretörése adta a legnagyobb lendületet ezen évtizedek kelet-európai iparfejlődésének. Csakhogy ez az önmagában pozitívnak tűnő fejlődés már a kor gazdasági fejlődési tendenciáinak ellentmondó, elavult folyamatokra utal. Nyugat-Európában, a fejlett országokban ugyanis a XX. század első felében a textilipar által képviselt fogyasztási iparok már általában hanyatló tendenciát mutattak.

Angliában például az első világháborútól a második világháborúig eltelt években a textilipar részesedési aránya 19 százalékról 11 százalékra csökkent. A kontinentális Nyugat-Európában 18 százalékról 11 százalékra. Ezzel szemben a kohászat, a fémfeldolgozás és a vegyipar részesedése Angliában 32 százalékról 44 százalékra ugrott, a kontinentális Nyugat-Európában pedig 41 százalékról 50 százalékra növekedett.

Az első világháborút követően ugyanis az iparban hatalmas át-

alakulás játszódik le. Ekkor sikerül új eljárások kidolgozásával jelentősen csökkenteni a villamos áram előállítási költségeit, s az olcsó villamosenergia tömeges ipari alkalmazása ezzel lehetővé válik. A villamosság megindul hódító útjára. A nehézkes gőzgép mellett most rendkívüli gyorsasággal terjed el a rugalmasan alkalmazható villamos motor. Ezzel egy időben és összefüggésben az ipar átalakulásának másik fontos tényezőjeként tűnik fel az új üstökös: a robbanómotor, melynek gyártásában most gyökeresen új, nagyipari módszerek alakulnak ki. Elsőként éppen az autóiparban alkalmazzák az új tömegtermelést, a modern szériagyártást, ami a korszerű üzemszervezés útjait, a termelékenységgel növelésének új lehetőségeit tárta fel. Nem véletlen, hogy az új tömegtermelési módszerek hamarosan áterjedtek az ipar más területeire is, elsőként a szerszámgépgyártásra, s ezzel az ipar minden ágában új önköltségi viszonyokat teremtettek. Mindezek a folyamatok természetesen az ipar szerkezetében is változásokra vezettek, s a fejlett tőkésországokban a nehézipar ugrásszerű előretörését eredményezték.

Európa nyugati felén az ipar termelésének korábbi 25—30 százaléka helyett a nehézipar részesedése általában 50 százalék körüli arányra emelkedett, nemcsak Angliában, Németországban vagy Belgiumban, de még olyan országokban is mint Hollandia.

A közép- és kelet-európai országok többsége azonban nem tudott lépést tartani ezzel a fejlődéssel, s elsősorban éppen a könnyűipari ágak termelés-növekedése mutat csak fel előrehaladást, míg a dinamikus és az új technika hordozójának szerepére egyedül alkalmas korszerű nehézipari ágak általában stagnálnak. A gépgyárak Európa e vidékén majdnem egyetlen országban sem tudnak korszerű tömegtermelésre berendezkedni. Kicsiny piacaik szűk igényeihez igazodó hirhadt „vegyeskereskedelem” jelleget konzerválnak. S éppen ezt szeretnénk hangsúlyozni: a kicsiny elzárt nemzeti keretek nem tették lehetővé, hogy a kor gazdasági-technikai követelményeinek megfelelő fejlődési irány bontakozzék ki ezekben az országokban.

A korszerű ágazatok fejlődését ebben a korban jól kifejezésre juttató egy főre jutó acélfogyasztás 1913 és 1938 között — amikor Angliában és Svédországban 50—100% közötti növekedés ment végbe — még Csehszlovákiában és Lengyelországban is stagnált.

Az egyes árucikkek kirekesztésére s a korábban importált cikkek hazai termelésére való költsönös törekvés pedig oda vezetett, hogy az ipar egyes ágazataiban nehezen elért termelésnövekedés hasznát nemzetgazdasági szinten más iparágak piac hiányában való visszahanyatlása emésztette fel. Magyarország példája rendkívül jellemző és egyben szemléletes is.

Amikor a textilipar négyszeresére növeli termelését, a nehézipar egy helyben stagnál, az élelmezési ipar pedig jelentősen visszaesik, s ennek hatására az ipari termelés egésze csak rendkívül lassan, két évtized alatt nem egészen 30 százalékkal növekedett. A mezőgazdaság stagnálása folytán a

nemzeti jövedelem növekedésének évi üteme is csak 1,5 százalék körül mozgott. Hasonló volt a növekedés üteme Ausztriában is. A régén várt önállóságot elnyert Lengyelország pedig képtelen volt bármily kicsiny gazdasági növekedést is elérni a két világháború között. Közép- és Kelet-Európa országai tehát Európa gazdaságilag leglassabban fejlődő, stagnáló országaivá váltak. Ebben vitathatatlanul szerepet játszott, hogy a csupán alacsony belső tőkefelhalmozásra képes országok a korábbi évtizedeknél mérsékeltébb külföldi tőkeforrások felhasználásával kicsiny önálló gazdasági egységek kiépítésére törekedve elaprózták amúgy is korlátozott fejlesztési lehetőségeiket. A két világháború közötti gazdaságfejlesztési, iparosítási erőfeszítések tehát csak nagyon mérsékelt eredményekre vezethettek.

A térség legnagyobb területein ebben a periódusban is a lakosság foglalkoztatása maradt a legnagyobb gond. A krónikus munkanélküliség leküzdhetetlen volt, hiszen Lengyelországban, Romániában, Jugoszláviában és Bulgáriában a mezőgazdasági lakosság egyötöde, egyharmada semmiféle alkalmazási lehetőséget sem talált, az ipar ugyanis képtelen maradt a mezőgazdasági túlnépesedés felszívására.

A lassú gazdasági fejlődés és súlyos belső ellentmondások hatására tehát a kívánt gazdasági önállósulás természetesen nem valósulhatott meg, az elmaradottság felszámolására végül is kevés történt: a második világháború előtti Bulgária, Jugoszlávia és Románia lakosságának 75–80 százaléka élt a mezőgazdaságból. Lengyelországban is csak néhány százalékkal csökkent az agrárnépesség, a háború utáni 64 százalékról 61 százalékra. Nagyjából hasonló méretű csökkenés után az agrárnépesség aránya Magyarországon a lakosság felére rúgott.

Az elzárkózó, autarkias fejlesztési politika, a piacok ebből eredő összezsűkülése, a lassú növekedés és ennek felhalmozási konzekvenciái mind arra vezettek, hogy a Duna-medence országainak gazdasága a két világháború közötti években különösen sebezhető és labilis maradt. Ha az 1920-as évek második felében a Dunavölgy országai számára viszonylag kedvező világpiaci árak, valamint a jelentős külföldi hitelek alapján megindulhatott a gazdasági konszolidáció, sőt mérsékelt prosperitás bontakozhatott is ki, az ideiglenes konjunktúra tényezők összeomlása, az 1929 és 1933 között elmélyült világ gazdasági válság ismét a legkiélezettebb formákban vetette fel a közép-kelet-európai országok gazdasági problémáit. Az ipari jellegű és a húszas években még jól fejlődő Csehszlovákia, az iparosodott, de a háború után csak vergődő Ausztria, az agrár-ipari jellegében megrekedt Magyarország és a Monarchia versenye alól felszabadult gyors iparosodásra vágyó balkáni országok egyaránt a legsúlyosabb gazdasági és szociális válságba jutottak, mely újra a lét és továbbhaladás alapvető problémáit állította előtérbe. A harmincas években adott válasz azonban vagy továbbra is a világháború után megkezdett út folytatásában, vagy a vészesen emelkedő hitleri

Németország „életterébe” való beilleszkedés formájában fenyegetett zsákutcáival. A Duna-medence országainak válság által felfokozott kiszolgáltatottsága azután valóban jó terep volt az elszánt német térhódításhoz. A rohamosan előretörő német befolyás és gazdasági alárendelés pedig már az Anschluss, Csehszlovákia leigázása majd a második világháború tragédiája felé kövezte az utat. A Dunavölgy országainak a második világháború idejére bekövetkező szétforgácsoltságában és tehetetlenségében, politikai csődjében a Monarchia széthullását követő nacionalista gazdaságpolitika, a két évtizeden át követett gazdaságfejlesztési út csődje is kifejezésre jutott. A Monarchia felbomlása által felvetett gazdasági problémák tehát a két világháború között nem nyertek megoldást.

KÜLFÖLDI NEMZETKÖZI RENDEZVÉNYEK

AZ EURÓPAI SZOCIALISTA ORSZÁGOK FILOZÓFIAI INTÉZETEI IGAZGATÓINAK ÉRTEKEZLETE

VÁRNA, 1968. JÚNIUS 3-9.

SIPOS JÁNOS

A szocialista országok filozófiai intézetei igazgatóinak immár rendszeressé vált évi értekezletét ezúttal Várnában tartották június 3 és 9 között. A házigazda a Bolgár Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete volt.

Az értekezleten a *Bolgár Tudományos Akadémia* részéről Szava Ganovszki akadémikus, a BTA Elnökségének tagja, R. Karakolov, a Filozófiai Intézet igazgatóhelyettese, Zsivko Osavkov, az újonnan létrehozott Szociológiai Intézet igazgatója, valamint P. Gindev és Deján Pavlov, a Filozófiai Intézet főmunkatársai, a *Csehszlovák Tudományos Akadémia* részéről Z. Javurek, a CSTA Filozófiai és Szociológiai Kollégiumának tudományos titkára és J. Kosek, a CSTA Marxizmus-leninizmus tanszékének vezetője, a *Szlovák Tudományos Akadémia* részéről A. Hlavek, a SZTA Filozófiai és Szociológiai Kollégiumának tudományos titkára és J. Strinka, a bratislavai filozófiai folyóirat főszerkesztője, a *Lengyel Tudományos Akadémia* részéről J. Szczepanski, a Filozófiai és Szociológiai Intézet új igazgatója, J. Wiatr és E. Kuksevicz igazgatóhelyettesek, a berlini *Német Tudományos Akadémia* részéről M. Buhr, a Filozófiai Intézet igazgatóhelyettese, W. Eichorn, G. Kröber az intézet osztályvezetői, A. Kolesnik tudományos titkár, R. Kirchhof a *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* főszerkesztője, a *Román Tudományos Akadémia* részéről M. Breazu, a Filozófiai Intézet igazgatóhelyettese és A. Posescu professzor, a *Szovjetunió Tudományos Akadémiája* részéről P. V. Kopnyin akadémikus, a Filozófiai Intézet igazgatója és L. N. Mitrohin osztályvezető, a *Magyar Tudományos Akadémia* részéről Szigeti József lev. tag, a Filozófiai Intézet igazgatója és Sipos János osztályvezető vettek részt.

*

Az idei igazgatói konferencia új, pozitív vonása volt, hogy azt az előző évi, berlini értekezleten hozott határozatnak megfelelően tudományos szimpóziummal kötötték egybe. „*A marxista filozófia és a mai burzsoá ideológia*” c. szimpózium tematikája igen időszerűnek bizonyult, lehetővé tette a nemzetközi ideológiai harc fontos tartalmi és metodológiai problémáinak eredményes megvitatását.

A bevezető előadások egy része a mai polgári filozófia néhány aktuális, hatásánál fogva jelentősebb áramlatával foglakozott. *Marcel Breazu* professzor rámutatott arra, hogy Romániában különösen az *egzisztencializmus* és újabban a strukturalizmus az, amelyre a marxisták figyelmüket irányítják. Számon tartják az egzisztencializmus problémafelvetésének több elemét, így a többi közt a „filozófiai antropológia” el nem hanyagolható kérdéseit. Ugyanakkor azonban a román filozófusok az individualizmus egzisztencialista felmagasztalásának, e koncepciók utópisztikus és hamis voltának kritikáját tartják döntőnek. A *strukturalizmus* lényeges metodológiai adalékait szintén tanulmányozni kell — folytatta Breazu, de a strukturalisták filozófiai következtetéseivel, antihumanista irányultságával nem érthetünk egyet. Bennünket, marxistákat, ma különösen foglalkoztat az ember kérdése: ezért tartjuk fontosnak az egzisztencializmus és a strukturalizmus mélyebb vizsgálatát, hiszen mindkettő, különböző előjellel éppen e probléma körül gravitál. A strukturalizmussal foglalkozott „A struktúra kategóriája és a kategorikus strukturalizmus” c. előadásában *Günther Kröber* is. Az utóbbi kritikai elemzése után, hosszabban elemezte a struktúra tudományos fogalmát, a struktúra, rendszer, funkció kategóriáinak összefüggéseit, és rámutatott a struktúra dinamikus jellegére. Aláhúzta, hogy az absztrakt humanizmussal szemben a marxizmus nem állíthat egy a strukturalistákéhoz hasonló elméleti antihumanizmust. Részben az előbbi problémákhoz kapcsolódva, *L. N. Mitróhin* a mai polgári filozófia „szcientista” és „antropológiai” aspektusainak kritikai elemzését adta előadásában. Nyomon követte a filozófia felfogását egyfelől a Kierkegaard-i, másfelől a Comte-i tradíció vonalán, és a maga részéről szintén felvetette e megközelítések egyes elemeinek kritikai felhasználhatóságának kérdését.

Az újabb, illetve a mai jelentősebb polgári áramlatok kritikája mellett, a szimpózium figyelme alapvetően a mai antikommunizmus, antimarxizmus legveszélyesebb elemeire irányult. Erre indított megnyitó beszédében *Szava Ganovics* akadémikus, aki kiemelte a mai feltételek között a burzsoá ideológia legreakciósabb formája, az antikommunizmus elleni harc döntő fontosságát.

Jerzi Wiatr előadása a mai antikommunizmus, és ezen belül az ún. szovietológia kritikájára irányult. Konkrét adatokra támaszkodva felvázolta a Szovjetunióval és a többi szocialista országgal kapcsolatos kutatások kifejlődésének szakaszait, ismertette a specializált, elsősorban amerikai szovietológiai intézményeket, ezek tevékenységét és publikációit, amelyeknek kettős célja hatni az értelmiségi körökre és felkészíteni saját kádereiket, elemezte az általuk a különböző szakaszokban előtérbe állított ideológiai eszközöket.

Így a negyvenes évek végén, elsősorban az USA-ban létrehozott specializált központok (Harward stb.) különösen a „totalitarizmus”, a nemzeti jelleg elnyomása, a „bolsevik elit” kialakítása, az „új osztály” témáira helyezték a hangsúlyt. A második periódusra, amely a XX. kongresszus és a magyar-

országi ellenforradalom s annak leverése után bontakozott ki a többi közt Rostow és Aron fellépése, az ipari társadalom, a két rendszer konvergenciája, az új társadalmi struktúra, a szocializmus „eróziója”, fellazulása elméletének jelentkezése a jellemző. A harmadik, a legutóbbi években megnyílt szakaszban Brzezinski munkái, a kínai probléma, a szocialista közösség, a nemzetközi kommunista mozgalom belső nehézségeinek kihasználása, a szocialista országok nemzeti különbségeinek, ellentmondásainak, a szocializmus és a marxizmus pluralizálódásának, a policentrizmusnak és a nemzeti kommunizmusnak a témái kerültek előtérbe. Szigeti József MTA levelező tag a mai antikommunizmus eszközei közül a konvergencia elméleteket és a metodológiai pluralizmust elemezte érdeklődéssel fogadott előadásában. Rámutatott arra, hogy az antikommunizmus hagyományos elméleti eszközei ma is elevenek és hatnak, így a „totalitárius rendszerek” ellen irányuló liberális ideológiák, amelyek időnként még aktuálisabb filozófiai megfogalmazást is kapnak (Popper) és az ezeknek megfelelő, az ideológiai diverzióra specializált irodalom is. De a békés egymásmellett élés politikájának sikerei következtében az antikommunizmus finomabb és bonyolultabb elméleti eszközei kerültek előtérbe. Szigeti József a különböző konvergencia-elméleteket elemezte ezzel kapcsolatosan (W. W. Rostov és R. Aron), és rámutatott arra, hogy ezekben is jelentkezik a polgári gondolkodás egyik végigvonuló motívuma, a kapitalizmus liberális technicista apológiája. A tényleges konvergencia momentumok mellett, húzta alá az előadó, a-meghatározó, uralkodó mozzanat a szocializmus és a kapitalizmus fejlődésében mindenképpen a divergencia. A konvergencia-teóriák és az ezen az alapon álló politikai tendenciák a szocializmus belső fejlődésének konvergáló elemeit vannak hivatva divergenciákká változtatni. Ezzel kapcsolatosan az előadó rámutatott annak szükségességére, hogy alaposan megismerjük a politikai antikommunizmus elméleti-ideológiai alapjait jelentő antimarxizmus filozófiai-módszertani elemeit. Kritikai viszonyunk a polgári elméletekhez nem jelenti azt, hogy megelégedhetnénk az egyszerű nemet mondással. Kritika és probléma-megoldás szorosan összefüggenek egymással. A továbbiakban Szigeti József felvázolta az ún. „marxizálás” különböző, a marxizmushoz közeledő, illetve attól távolodó típusait, majd a marxizmussal szembenálló módszertani pluralizmus weberi gondolatával, ennek a marxizálásban játszott hathatós szerepével, a többi közt a marxizmus pluralizálására irányuló törekvésekben betöltött funkciójával foglalkozott részletesebben. A „marxizálás” jelentőségével foglalkozott még *Deján Pavlov* „Marxizmus és marxológia” c. gazdagon dokumentált előadása. Az antikommunizmus elleni harc ismert bolgár specialistája, aki a többi közt „Az antikommunizmus eszmei nyomora” c. könyv társszerzője, konkrét elemzését adta a marxológia vagy marxizálás különböző válfajainak és típusainak, a jezsuita marxológusoktól az egzisztencialista „marxiánusokon” át egészen a magukat „marxistáknak” valló marxizálókig. Ezen belül nagy figyelmet

fordított a zágrábi Praxis körhöz, a korcsulai nyári iskolához tartozó, ennek szemináriumain rendszeresen találkozó marxológusok és marxizálók eszméi clemzésére.

*

A Ganovszkij, Wiatr, Szigeti és D. Pavlov előadásai által felvett problémák a szimpóziumon résztvevő csehszlovák kutatók fellépése következtében a vita középpontjába kerültek. A cseh és szlovák küldöttek ugyanis ezen a június elején tartott konferencián egy szélsőségesen revizionista platformmal jelentkeztek. *Julius Strinka* „A szocializmus mint intézmény és a szocializmus mint eszme” c. előadásában a Praxis-körhöz tartozó marxizálók ismert téziseit ismételte. Az ún. „humanista szocializmus” nevében fellépett a szocialista eszmék „intézményesítése” ellen, kijelentvén — mesterségesen szembeállítva a szocialista államot, a pártot az absztraktnan felfogott „néppel” — hogy nem az „intézmények”, hanem maga a nép a szocializmus hordozója. A szocialista állam kritikájában a hatalom „misztériumát” boncolgatta, és egy „etikai” szocializmus eszményét vázolta fel.

Különösen jellemző volt ebben a tekintetben *Jozef Kosek* „Néhány megjegyzés a marxizmus mai problematikájához” c. előadása. Kosek a marxizmus „belső differenciálódásáról” beszélt, amely szavai szerint, különösen a XX. kongresszus után vált intenzívebbé, és amelyhez ma „rendkívül különböző erők, csoportok és személyek csatlakoznak”. Ezzel összefüggésben először az „ortodoxia” problémáját érintette. Az ortodoxia, mondotta, a „sztalinizmus” idején a marxizmusnak mint zárt, megmerevedett, változatlan rendszernek az értelmezését eredményezte. A „sztalinizmus” leküzdése azonban nem merül ki az elmélet továbbfejlődésében. A dolog lényege sokkal inkább az, hogy az új történelmi feltételek között a marxizmus értelme megváltozik. A marxista elmélet és gyakorlat alapvető célja és értelme a szabad, totális ember: ezért a szocializmus, a kommunizmus nem cél, hanem a társadalom szerveztének olyan módja csupán, amely megteremti az előfeltételeket a tényleges humanizmushoz, a szabadsághoz, a személyiség mindenoldalú fejlődéséhez. Ezzel kapcsolatosan J. Kosek kifejtette, hogy Csehszlovákiában éppen e megfontolás alapján most a „demokratikus szocializmus” megvalósítására törekednek.

Előadása második részében Kosek a marxista filozófiának a marxizmus-hoz és a szocializmushoz való viszonyát elemezte a maga nézőpontjából. A marxizmus — mondotta — a munkásosztály és az egész társadalom felszabadításának a koncepciója. E kardinális kérdésnek különböző megközelítései léteznek, ahogyan különbözők politikai megoldásai is: elképzelhetetlen lenne hát feltételezni, hogy a filozófia — amely jellegét tekintve, amúgyis távolabb esik bizonyos értelemben a valóságtól — egy nem-differenciált formában létezhet. Jelenleg világosan látható — húzta alá Kosek — a marxista filozófiában

keletkezett irányzatok és iskolák *pluralitása*: az egyik irányzat a marxista filozófiát dialektikus materializmusnak, a másik a gyakorlat filozófiájának, a harmadik strukturalizmusnak fogja fel stb. Az objektíve meglevő pluralitásból le kell vonni a megfelelő elméleti következtetéseket — mondotta Kosek. Absztraktnan megközelítve a kérdést létre lehetne hozni ezen áramlatok és iskolák felett álló „metamarxista” filozófiát: ezzel azonban valójában megfosztanánk a különböző felfogásokat tartalmuktól, életképességüktől. Tudomásul kell vennünk, hogy a domináló tendencia a marxizmusban a differenciáció, a *dezintegráció* folyamata. Az integrációt a legjobb esetben csupán mint programot értethetjük. A sztálini ideológia leküzdése után a marxista gondolat fejlődése több irányban mozog. Ezek, sematikusán: a történelmi orientáció (Lenin vagy Marx autentikus filozófiájának keresése); a tudományos orientáció (a mai tudományban és különösen a természettudományban); az antropológiai orientáció (az ember problémája); a strukturalista orientáció (radikálisan kiindulni a XX. század specifikumából); olyan orientáció, amely igyekszik a marxista filozófiának néhány más filozófiai irányzattal (egzisztencializmus, freudizmus, fenomenológia) való szintézisét létrehozni. A priori egyik irányzatot és iskolát sem tudjuk megcáfolni, különben magunknak tulajdonítanánk a szuverén bizonyosságot, és úgy tennénk, mintha a valóság egyetlen egy interpretáció lehetőségét engedné meg. Az egyes irányzatok különbözőségeiből következik az eltérő viszony az aktuális társadalmi-politikai kérdésekhez is, az intenzív politikai angazsáltságtól egészen a más áramlatokkal való egybeolvadásig.

Előadása harmadik részében ez utóbbi problémát exponálta Kosek. Ha a marxista filozófiai irányzatok pluralitásának gondolatából indulunk ki — mondotta — felül kell vizsgálnunk a marxista filozófia viszonyát a nem-marxista irányzatokhoz. Ha az egyes marxista filozófiákat úgy értelmezzük mint megannyi nyílt, dinamikus rendszert, amelyre a szocialista humanizmus, a személyiség mindenoldalú fejlődésének eszméje jellemző, természetesen el kell vetni az alapvetően antihumanista, irracionalista orientációjú irányzatokat. Viszont nem vethetjük el eleve a más filozófiai koncepciókat és irányzatokat. Ebből következik a dialógusnak, mint a megoldás és az útkeresés alapvető módszerének szükségessége, annál inkább, mivel lehetetlen abszolutizálni a marxista filozófiai gondolkodást, mint amely egyedül lenne összekapcsolható a szocializmus építésével. Az alapvető gyakorlati kérdés ma, a mi körülményeink között az — hangsúlyozta Kosek —, hogy korlátozhatjuk-e az erősebb jogán, tekintélyi alapon, a más filozófiai vagy világnézeti koncepciókat, amennyiben ezek nem antihumanisták. Az a húsz év, amelynek folyamán Csehszlovákiában hivatalossá minősítették a marxista filozófiát arról tanúskodik, hogy a filozófia számára az ilyen légkör nem egészséges, mint ahogyan egészségtelen mindenfajta monopólium az elmélet területén. Magának a marxizmusnak az érdekében lehetővé kell tennünk a normális létezést az olyan filozófusoknak, akik nem gondolják, hogy a marxizmus lenne a humanizmus egyetlen variánsa.

Befejezésül Kosek leszögezte, hogy a marxista filozófia csupán abban az értelemben a párt filozófiája, hogy képviselői többségükben politikailag egysültek a kommunista pártban. Az elméleti kutatás, az új megoldások keresésének folyamán azonban feltétlenül védelmezni kell Kosek szerint, a tudomány és ezen belül a filozófia *abszolút autonómiájának* az elvét.

Az előadásokat követő vitában teljes egység jött létre ezzel a revizionista platformmal szemben, amelyet hozzászólásában A. Hlavek és Z. Javurek, a szlovák és a cseh küldöttség tagjai védelmezni és tovább szélesíteni igyekezett. *Hlavek* azt állította, hogy az ideológiai harc fokozásának *mai* jelszava szektás jelszó, összefügg az osztályharc élezésének hamis elvével, a „sztálini monolitizmus” elképzelésével. A demokrácia — mondotta — a privilégiumok s monopóliumok megszüntetését, toleranciát jelent ideológiai téren is. A burzsoá ideológia válságának és agresszivitásának tézise, amit több előadás megfogalmazott, helytelen tétel. *Hlavek* azzal illusztrálta álláspontját, hogy szerinte Novotny sokkal kevésbé volt marxista mint Sartre . . . *Javurek* a maga részéről helytelennek, tudománytalannak minősítette az „antikommunizmus” kategóriáját. Védelmezte a marxizmus „pluralizálásának” eszméjét és kijelentette, nem tud mit kezdeni az olyan érveléssel, miszerint, ha a marxista filozófia tudományos jellegű, akkor szükségképpen „monolitikus” kell, hogy legyen. Milyen értelemben „tudomány” a marxista filozófia? — tette fel a kérdést. Ráadásul a mai tudomány fejlődése éppen azt mutatja, hogy a tudományban éppenséggel van pluralizmus — állította *Javurek*, a tudomány tárgyának különböző megközelítésére, az eltérő útkeresésekre utalva. A mai fizika, kémia stb. fejlődése arról tanúskodik, hogy a modern tudomány nem monolitikus és még kevésbé lesz az a jövőben. Nem lehet azzal érvelni *Javurek* szerint, hogy a marxizmus pluralizálódását az imperializmus minden eszközzel támogatja. A marxizmus pluralitása — tény. A „totalitárius diktatúra” és annak ideológiai vetülete ellen fellépni nem egyenlő szocializmus-ellenességgel — folytatta a cseh hozzászóló. A szocializmust csak azokkal az emberekkel lehet építeni, akik ma léteznek, a kommunisták és a nem-kommunisták együttműködésével. Ez pedig ideológiai téren a dialógust teszi szükségessé.

*

E nézetekkel szemben lépett fel minden más delegáció, és ezzel a szimpózium figyelme alapvetően az antimarxizmus revizionista válfajaira irányult. Az első hozzászóló, *P. V. Kopnyin* akadémikus mindenekelőtt a marxista filozófia tudományos jellegét emelte ki. A marxista filozófia fejlődésével kapcsolatosan egyesek irányzatokról, a marxizmus pluralizálódásáról beszélnek. De hát a marxista filozófia a megismerés racionális módja, tudományos megismerést jelent. Minden tudomány nyitott, dinamikus rendszer, amely új problematikával gazdagodik. De jelenti-e ez a tudományos rendszer pluralizálódását? Ha az adott tudományos rendszer által tanulmányozott objektív valóság, tárgy

egy, akkor annak feltárása során ismereteink egyre gazdagabbak és pontosabbak lesznek, de megőrzik egységüket, éppen objektumuk egysége alapján. Az igazság „pluralitása” a tudományos igazság objektivitását kérdőjelezi meg. Ha a marxista filozófia az objektív valóság meghatározott szintjeinek a tudományos kutatását jelenti, a „pluralizálódás” nem lehet fejlődésének tényleges útja. A marxizmus, éppen azért mert tudományos jellegű, egységes filozófiai rendszert jelent, és egységes elvek alapján fejlődik tovább — húzta alá P. V. Kopnyin. (Javurek ezt az érvelést azzal utasította el, hogy ez az objektív igazságnak egy absztrakt, metafizikus felfogása . . .)

Hlavecckel szemben a bolgár *A. Kozsárov* rámutatott arra, hogy az ideológiai harc ma a két világrendszer küzdelmének szerves része. Ideológiai téren is az imperializmus az, amely élezi a harcot. A marxizmus tisztaságáért, tudományos jellegéért folytatott küzdelem nem jelenti szükségképpen a marxizmus megállását, megmerevedését. Persze — tette hozzá Kozsárov — az opportunizmus elleni harc igen bonyolult feladat, a múltban súlyos, szektás típusú hibákat követtünk el ezen a téren. De e harcról nem lehet lemondani, különösen nem a mai nemzetközi feltételek között. *Manfred Buhr* hozzászólásában kimutatta, hogy a marxizmus „pluralizálása” valójában a burzsoá ideológiával való egységre lépéssel egyenlő. Bírálta a marxizmus párttól való függetlenségének, „autonómiájának” gondolatát is, aláhúзва, hogy a marxista filozófia az osztályharc elméleti-módszertani eszköze. Utalt arra, hogy a marxizmusban vagy a marxizmus nevében fellépő mai opportunisták irányzatok előszeretettel használják fel a fiatal Marx „antropológiai” nézeteit, különösen az 1844-es kéziratok eszméit, az absztrakt humanizmus tételeit a marxizmus valódi forradalmi tartalmának elmosása érdekében. *Sipos János* azokról a vita során bírált nézetekkel rokon negatív jelenségekről szólt, amelyek az utóbbi időben a marxista társadalomelmélet területén Magyarországon is felbukkantak. Az alapján pozitív irányú fejlődésen belül, amelyeket a gazdagodó tudományos produkció jelez újabb elméleti, ideológiai nehézségek kerültek felszínre. Olyan torzulások, amelyek összefüggésben állnak a marxizmusban vagy a marxizmus periferiáján jelenlevő különféle nemzetközi áramlatokkal, mely utóbbiak maguk is napjaink burzsoá ideológiájának, antimarxizmusának egyes modern formáit közvetítik a marxizmus irányába. E torzulások lényege: a szubjektivisták tendenciák megerősödése magában a marxista társadalomelméletben. Ez különösképpen a társadalmi determinizmus elvének értelmezésében, a praxis, az emberi tevékenység, a tudat, a szubjektum egyoldalú előtérbe helyezésében, és végeredményben a társadalom objektív törvényszerűségeinek tagadásában mutatkozik meg egyes szerzőknél. Ez a tendencia együttjár a marxista filozófiának a „praxis” filozófiájává való redukálásával, a marxizmus „pluralizmusának” elméleti megindokolásával, a humanizmusnak és az elidegenedés megszűnésének egy absztrakt felfogásával, amely egyes szociológusoknál a „bürokrácia” és az „etatizmus” szélsőséges és sematikus kritikáját eredményezi. Anélkül,

hogy a veszélyt eltúloznánk, látnunk kell, hogy ezek a negatív tendenciák erősödőben vannak, és a veszély súlyát csak növeli az a körülmény, hogy e tendenciák olyan időpontjában lépnek fel, amikor maga a dogmatikus sem szűnt meg teljesen, és amikor a társadalomtudományok viszonylagos elmaradottsága erősen érezteti hatását — hangsúlyozta Sipos János. A továbbiakban a zág-rábi „Praxis” c. folyóirat és ennek koresulai nyári iskoláján tartott szemináriumai alapján kimutatta, milyen szerepet játszanak eszmei síkon a hazai negatív tendenciák erősödésében a „marxizálás”, a „marxiánusok”, „marxológusok” különböző áramlatai, és elsősorban az az áramlat, amely a marxizmusnak egy absztrakt „humanista” koncepciójához kapcsolódik.

Zsivko Osavkov a maga részéről vitába szállt a csehszlovák résztvevők egyes állításaival. Az osztályharc ma nemzetközi vonatkozásban éleződik, ez az objektív realitás — hangsúlyozta Osavkov. Az imperialisták arra törekednek, hogy a szocialista országokat elszakítsák egymástól. Az imperialista nyomás előtti visszavonulás egyik formája az antimarxista nézeteknek tett engedmény. Ez a helyzet a marxista filozófia pártosságának feladásával, a tudomány és a filozófia abszolút autonómiájának követelésével. Nem engedhető meg, hogy az alkotó marxizmus címen antimarxista vagy nem-marxista nézeteket hozzunk be elméletünkbe. A szocialista fejlődés új kérdéseit csak komoly, elmélyült tudományos kutatás alapján tárhatjuk fel, ezen nem Sartre, Freud, vagy Husserl nézeteinek eklektikus befogadása fog segíteni. A tudomány fejlődését csakis az objektív valóság reális kutatása segítheti elő. *Jan Szczepanski* akadémikus konkrét tények és adatok sokaságát felhasználva ismételten felhívta a csehszlovák előadók figyelmét az imperializmus ideológiai fellazítási politikájának, az antimarxizmus intézményesítettségének, szisztematikus ki-fejlesztésének méreteire. Ez ellen a szocialista országok eddig keveset tettek — hangsúlyozta a neves lengyel szociológus. Tanulnunk kell ellenségeinktől, a mi ideológiai harcunk, ideológiai offenzívánk érdekében, ki kell alakítanunk e harc specializált szervezeteit, intézményeit. *P. Ruszev* után, aki a Jaspers-szel kapcsolatosan a vita során az egyik csehszlovák hozzászóló részéről megnyílvánult illúziók ellen lépett fel, *Wolfgang Eichhorn* polemikusan visszatért a marxista filozófia jellegének kérdésére. A filozófia „autonómiájának” követelésével szembeállította Marx Feuerbach-tézisei alapján a marxista filozófia forradalmi jellegét, azt, hogy tehát ez a filozófia szükségképpen a forradalom erőinek eszköze. Amit a csehszlovák elvtársak hangsúlyoztak nem több címkézésnél és frázisnál. Nem az a kérdés, hogy „humanistának” deklaráljuk magunkat, hanem az, hogy konkrétan előrelépünk-e vagy sem a szocializmus építésében, és a tudomány területén valódi kutatásokat folytassunk. A spekuláció a filozófia nyomora. Nekünk egy forradalmi filozófiára van szükségünk, magas színvonalú pozitív és offenzív elméleti és ideológiai munkára — hangoztatta Eichhorn ünnepélyes felhívással fordulva a szimpozion cseh és szlovák résztvevőikhez. *Kiril Delev* a nemzetközi ideológiai harc éleződésének sajátosságairól,

az imperialista taktika megváltozásáról, a dialógus lehetőségéről és követelményeiről szólt, majd szintén bírálta a pluralizmus kultuszát, amelyet például Simone de Beauvoir-tól vesznek át. *E. Kuksevicz* kimutatta, hogy a marxizmus „pluralizmusának” eszméje eklektikus jellegű. A filozófiatörténet tanúsága szerint csak letűnő áramlatok nyúlnak az eklekticizmus eszközéhez. A „pluralizmus” ellentmond a marxista filozófia osztályfunkciójának.

Ezt a gondolatot folytatta előadói zárszavában *J. Wiatr* is. A marxizmus „pluralitásának” eszméje a nemzeti kommunizmus ideológiáját, az imperializmus e fő ideológiai fegyverét támogatja. Vitatkoznunk kell a marxizmuson belül a különböző konkrét teoretikus problémákról, a kutatások eredményeiről, de ennek alapján mégsem beszélhetünk „nemzeti” — így pl. kínai, jugoszláv stb. — marxizmusokról. Ha ezen az úton mennénk, a nemzetközi munkásmozgalom egységét támadnánk. A marxizmus-leninizmus egy és egységes — alkotó továbbfejlődése az egységen belül, alapjainak védelme talaján megy végbe. Záró szavaiban *Marcel Breazu* professzor, a román delegáció vezetője helyeselte a „marxizálás” elleni kritikai harcát és szintén kifejezte határozott egyet-nemértését a marxizmus „plurazilálásával”, vitába szállva ezzel kapcsolatosan a cseh és szlovák küldöttekkel. A tudomány nem lehet „pluralista”: megengedhetetlen az útkeresést, a különböző megközelítéseket „pluralizmusnak” felfogni. A „pluralizmus” elvetése nem jelenti a tudomány uniformizálását: viták kellenek, szüntelen fejlődés — de a közös alapok megőrzésével. *Breazu* aláhúzta: az ami bennünket egyesít, erősebb nézeteltéréseinknél, ugyanazok az alapvető törekvések hajtanak bennünket az imperializmus elleni harcban, az igazi humanizmus elveinek megvalósításában. Nem szabad megfélemednünk arról, hogy a mai helyzetben sokkal fontosabb egységünk, mint másodrendű nézeteltéréseink.

L. N. Mitrohin örömet fejezte ki a vita, az elhangzott kritika testvéri hangvétele felett. Egyetértett azzal, hogy a marxizmusnak a mai tudomány színvonalán kell állnia, de helytelen és veszélyes lenne ezt holmi „modern” divat-eszmék átvételével azonosítani — mondotta —, ez vezethet el a többi közt a pártosság elvének feladásához. A burzsoá filozófia egyes elemeinek „integrálása”, a marxizmussal való „egyesítése” csak illuzórikus lehetőség. Feltétlenül tanulmányozni kell az antikommunista ideológia különböző formáit, azokat elsősorban, amelyek a tömegekre hatnak, és e hatás pszichológiai problémáit is. *Szigeti József* is reflektált arra a konfuzióra, amely a marxizmus „pluralizálódását” a tudományok állítólagos fejlődési útjával próbálta indokolni. A tudományok reális fejlődése nem dezintegrálódásukhoz, hanem az objektív folyamatok különböző megközelítésével, a fejlődés ellentmondásos etapjain keresztül mind magasabb fokú szintézishez, a valóság mind pontosabb és gazdagabb megismeréséhez vezet. Visszatért a marxizmushoz közeledő, vagy a marxizmus befolyása alatt álló szövetségesek kérdésére is, és felvázolni igyekezett a dialógus, a kritika és a pozitív gondolati elemek asszimilálásának

dialektikáját. *G. Kröber* élesen foglalt állást a „pluralizmus” kérdésében. Ha „pluralizmuson” a tudomány fejlődésének sokoldalúságát értjük, az tartalmilag elfogadható lenne, de erre a tényre nem illik rá a „pluralitás” terminusa. A „pluralizmus” ti. különböző irányzatok fellépését jelenti, és a csehszlovák elvtársaknál valóban ilyen tendenciák, eklektikus törekvések érvényesülnek. Ez a frontok összekuszálását eredményezi. *Kröber* felhívta a csehszlovák résztvevők figyelmét az amerikai imperializmus fellazítási tevékenységének szisztematikus jellegére és arra, hogy a nyugatiak nagy figyelemmel kísérik egyes csehszlovák személyek felelőtlen nyilatkozatait. Válaszának végén aggodalmát fejezte ki a csehszlovák filozófiai élet negatív irányvétele miatt. Végezetül *D. Pavlov* az imperializmus két taktikájáról beszélt és kiemelte a „liberális” taktika, az ún. árnyalt „pozitív antikommunizmus” sajátos veszélyességét.

Az elvtársi, nyílt kritika a csehszlovák küldötteket bizonyos, sajnos inkább formai visszavonulásra indította. *J. Kosek* elismerte, hogy nem tisztázta kellően, mit ért pontosan a marxista filozófia tárgyán, és hogy ez félreértésre adhatott alkalmat. Úgy vélte azonban, hogy a kritika abszolutizálta, amit ő mondott. A marxizmus „pluralitásáról” szólva a pusztá tényekről beszélt. Az igazi kérdés az, miből fakad és mivé fejlődik ez a pluralitás. Válaszában *Kosek* most ezt úgy magyarázta mint a marxizmus differenciált egységét, amely jobb a differenciálatlan egységnél, mert szemben a „sztálini monolitizmussal” a fejlődést segíti elő és elvezet a dialógushoz. Síkra szállt a marxizmuson belüli különböző nézőpontok szabad érvényesüléséért, és a jugoszláv példát állította fel mintául. Helytelenítette a pluralizmus azonosítását az eklekticizmussal. Elismerte, hogy létezik egy harcok antikommunizmus, de — mondotta vitába szállva a német előadókkal — ezt nem szabad azonosítani a nem-marxista filozófiával, ahogyan a marxológusok között is differenciálni kell. *J. Strinka* alapján szintén fenntartotta előadásának téziseit. *Javurek* védekezett az ellen, hogy a „totalitarizmus” bírálata vagy a „pluralizmus” hirdetése egybeesne az antikommunista ideológia törekvéseivel. Itt a marxista filozófia fejlődésének kérdéseiről, a marxizmuson belüli tendenciák, irányzatok szükséges harcáról van szó. *Javurek* szerint a szimpozionon egyesek „teológusokként” védelmezték a marxizmus egységét.

Szava Ganovszkij záró szavainak meghallgatása után *P. V. Kopnyin* elemezte a vita eredményeit. Kitért a többi közt a marxizmus által megtett útra és szükségszerű továbbfejlődésére, az ideológia és a tudomány viszonyára, a humanizmus marxista felfogására. Vitába szállt azokkal, akik a marxizmus forradalmi-kritikai jellegét a szocializmussal szembeni valamiféle abszolút, „tisztá”, kispolgári-anarchista jellegű kriticismussá változtatják. A marxizmus fejlődése — húzta alá *Kopnyin* — alapvető elveinek fejlődése és nem elvetése útján halad előre. Ami pedig a marxizmus „nyíltságát” illeti, kétségtelen, hogy a marxizmus nem zárkozhat el például az egzisztencializmus, a neopoziitivizmus által felvetett kérdések előtt: ez azonban semmiképp sem vezethet a

marxizmus alapelveinek eklektikûs feladásához. Befejezésül Kopnyin üdvözölte a vita elvtársi és tudományos légkörét, és helyeselte a vitakérdések éles megfogalmazását.

*

Az elméleti szimpozionum befejeztével az értekezlet résztvevői megvitatták a soron következő kongresszusok előkészítésével, a szocialista országok részvételével kapcsolatos problémákat és teendőket. Meghallgatták P. V. Kopnyin tájékoztatását a XIV. nemzetközi filozófiai kongresszus előkészületeiről (Bécs, 1968. szept.). Manfred Buhr ismertette az 1969. áprilisában Párizsban sorra kerülő VII. nemzetközi Hegel-kongresszus előzetes terveit (témája „Filozófia és történelem” lesz), valamint az NDK-ban 1969. augusztus végén rendezendő Hegel-kongresszus előkészületeit. Tájékoztatás hangzott el az 1970-ben Várnában sorra kerülő Szociológiai Világkongresszus tematikájáról, kerekasztal konferenciáiról, kutatási bizottságainak terveiről stb. A küldöttek megegyeztek abban, hogy aktívan résztvesznek a kongresszusok munkájában.

*

Az értekezlet résztvevői meghallgatták az egyes intézetek vezetőinek tájékoztatását az országukban folyó filozófiai kutatások eredményeiről és további terveiről, és megvizsgálták a szocialista országok filozófusai együttműködésének, a közös munka kiszélesítésének lehetőségeit.

A tájékoztatásból kitűnik, hogy a szovjet intézet tudományos munkájában kiemelkedő helyet kap jelenleg a marxista filozófia lenini etapjának tanulmányozása (különös tekintettel Lenin születésének közelgő 100. évfordulójára), valamint a társadalomelméleti kutatások csoportja. A szovjet intézet új szektor hozott létre a marxista-leninista filozófia nemzetközi fejlődésének tanulmányozására. Különös gondot fordítanak a többi szocialista ország filozófiai intézeteivel folytatandó tudományos együttműködésre, közös munkák elkészítésére, és lehetővé teszik, hogy más szocialista országok kutatói hosszabb ideig a szovjet intézetben végezzék tudományos munkájukat.

A berlini intézet terveiben nagy helyet kapnak a nyugat-német imperializmussal folytatott ideológiai harcból fakadó feladatok. A lengyel intézet jelenleg az átszervezés és ezzel együtt a kutatási program átalakításának időszakát éli. A csehszlovák filozófiai intézetbe szintén, más előjellel, teljes átszervezést hajtanak végre. Terveikből a többi között kitűnik, hogy kifejezetten a kétoldalú szimpozionumokat szorgalmazzák, méghozzá elsősorban a nyugati marxistákkal, marxizálókkal és másokkal. Így pl. „Marx és a filozófia” címmel szimpozionumot terveznek osztrák és nyugat-német résztvevőkkel, egy konferenciát a marxizmus mai felfogásairól, külön konferenciát a jugoszlávokkal, egy nemzetközi értekezletet a nyugat-európai radikális diákmozgalmakról stb.

A részletes véleménycsere után a küldöttek néhány fontosabb elvi és gyakorlati következtetésre jutottak.

Az eddigi értekezletek pozitív tapasztalataiból kiindulva úgy döntöttek, hogy a filozófiai intézetek igazgatóinak értekezletét továbbra is lehetőleg minden évben és mindig más országban kell megtartani.

A küldöttek egyetértettek abban, hogy az értekezletnek nemcsak szervezeti és a kölcsönös együttműködést érdeklő kérdésekkel kell foglalkozniuk, hanem egyidejűleg meg kell vizsgálniuk a marxista-leninista filozófia további fejlődésének és a mai polgári filozófia kritikájának időszerű kérdéseit.

Ezzel kapcsolatban úgy határoztak, hogy el kell mélyíteni és célszerűbben koordinálni az intézetek közös erőfeszítéseit a polgári ideológia tanulmányozásának és kritikai elemzésének területén. Kifejezték meggyőződésüket, hogy ezt a kritikai elemzést színvonalasan és tudományosan kell elvégezni és egybekötni a marxista-leninista filozófia előtt álló feladatok pozitív kidolgozásával. Megállapították, hogy a marxista-leninista filozófia továbbfejlesztésénél az egyes szocialista országok társadalmi fejlődése dialektikájának elemzéséből, a marxista humanizmus, az ember marxista elmélete fejlesztésének követelményeiből kell kiindulni. Fel kell használni és feldolgozni a modern tudomány, elsősorban a matematika, a kibernetika, a rendszerelmélet stb. legújabb eredményeit és módszereit. Ki kell bővíteni és el kell mélyíteni a kutatásokat a filozófiatörténet területén is, mivel a filozófiatörténeti kutatás elszakíthatatlanul kapcsolódik a szisztematikus elméleti filozófiai kutatáshoz és a mai polgári filozófiával fennálló alapvető divergenciák tartalmának feltárásához és megértéséhez.

Az együttműködés elmélyítése céljából a résztvevők elhatározták, hogy bővítik a szocialista országok közötti publikációk cseréjét és kölcsönös kiadását, elősegítik a tudományos dolgozók rendszeres cseréjét.

A konferencia elfogadta a magyar küldöttség javaslatát és elhatározta, hogy a következő igazgatói értekezletet Magyarországon tartják 1969. nyarán és azt „A gyakorlat problémája a marxista-leninista filozófiában” c. tudományos szimpóziummal kötik egybe.

A konferencia úgy döntött, hogy az eljövendő értekezletekre és szimpóziumokra a célszerűségi szempontoknak és a tematika követelményeinek megfelelően meghívják a nem-szocialista országok marxistáit is.

Az értekezlet támogatta azt a lengyel javaslatot, hogy 1969 márciusában Varsóban, majd ősszel Bulgáriában tudományos szimpóziumot rendezzenek a filozófiatörténet problémáiról.

Az értekezlet támogatta azt a bolgár javaslatot, hogy a szocialista országok rendezzenek közös erővel nyaranta megtartandó rendszeres nemzetközi szemináriumokat a mai polgári filozófia és az antikommunizmus tanulmányozására és kritikai elemzése céljából. Az ezzel kapcsolatos tervek, a marxista nyári iskola jellegének pontosabb kidolgozása (a magyar delegáció felvetette, hogy a nyári iskolának a marxizmus-leninizmus pozitív, élenjáró eredményeiből kell elsősorban kiindulnia) és a szervezeti kérdések megoldása csak 1970-re várható.

A XVI. NEMZETKÖZI ALKALMAZOTT PSZICHOLÓGIAI KONGRESSZUS

AMSZTERDAM, 1968. AUGUSZTUS 18—23

MOUSSONG-KOVÁCS ERZSÉBET

A Nemzetközi Alkalmazott Pszichológiai Társaság Amszterdamban rendezte meg XVI. Kongresszusát. A rendezvény helye és időpontja kettős évfordulóra emlékeztet: a nemzetközi szervezet 50 éve alakult meg, a vendég-látó Holland Pszichológiai Társaság pedig fennállásának 30. évét ünnepelte.

A Kongresszuson elhangzott összefoglaló referátumok és symposionok tematikus megoszlását a beszámoló végén közölt táblázat mutatja. A táblázatból egy viszonyítási rendszer rajzolódik ki, amelynek alapján megítélhető ennek a rendezvénynek helye és súlya a pszichológiai tudományok fejlődésében. Ez a — bizonyos fokig — önkényes tartalmi csoportosítás másrészt feltárja a rendkívül változatos és szerteágazó témák mélyebb, lényegi összefüggéseit.

A Kongresszus fő témáját „*Az elmélet és a gyakorlat kölcsönhatását a pszichológiában*” J. Th. Snijders, a groningeni egyetem rektora, fejtette ki elnöki megnyitójában.

Snijders társadalomcentrikus tudományszemléletű előadásában az elmélet és a gyakorlat szükségszerű integrációját hangsúlyozta és annak morális aspektusát emelte ki. Megítélése szerint a tudomány hatóerő: a társadalom támogatja a kutatást, de igényt tart eredményeire, így „tisztá” tudomány nem létezik.

A továbbiakban hangsúlyozta, hogy a tudomány belső struktúrájában a tartalmat és az aktivitást meg kell különböztetni. A tartalom világos, logikus, axiomatikus, objektív, hézagmentességre törekszik; az aktivitás viszont a szisztematikusan összefüggő ismeretek kicserélődése. Az emberre vonatkozó tudományoknak különösen fontos az aktivitás oldala, mivel ezekben különböző személyiségek és attitűdök szerepe is érvényesül. Snijders rámutatott a kollaboráció és validáció jelentőségére a tudományos aktivitásban. Véleménye szerint *a pszichológia valóságfunkcióját éppen az alkalmazás fejezi ki.*

Már a bevezető előadás érzékeltette, hogy a Kongresszus programjában döntő módon érvényesült a pszichológia társadalmi funkciójáról vallott nézet, szoros kölcsönhatásban a társadalmi jelenségek lélektani aspektusainak megismerési igényeivel, annál is inkább, mivel az alkalmazott lélektan művelőit átható társadalmi felelősségtudat már régen túlhaladta azt a szűk prakticista felfogást, amely kizárólag a „szociális beválás”, a taníttatásra és

munkára alkalmasság kritériumainak kimunkálására korlátozódott, s a huszas-harmincas évek pszichotechnikai eljárásaiban kulminált.

Ennek dokumentálására elég annyit megjegyezni, hogy az Alkalmazott Pszichológiai Társaság 1961-es XIV. Nemzetközi Kongresszusán, Koppenhágában már fő témaként szerepel a „Pszichológia és a nemzetközi ügyek” kérdése, azzal a sokat sejtető alcímmel „hozzá tudunk-e járulni?” A Társaság XV., 1964-es ljubljanai kongresszusán pedig külön symposiont szenteltek „A pszichológia és a nemzetközi kapcsolatok” kérdésének.

Amszterdamban ez a problémakör kevésbé élesen, de sokkal szélesebb bázison és differenciáltabb, specifikusabb formákban vetődött fel. Ez már azért is bekövetkezhetett, mert időközben felismerték annak fontosságát, hogy pl. a társadalmi attitűdök természetét és befolyását a magatartásra és összefüggésüket a tömeg-kommunikációs hálózatokkal (*J. D. Halloran: Attitűdök és tömeg közegek*) a hagyományos szociálpszichológiai megközelítésből kell vizsgálni; továbbá a társadalom megváltoztatásának — több-kevesebb nyíltsággal hangoztatott — igénye új tudományágakat hozott létre.

A „chreiologia” például az emberi szükségleteket hivatott feltérképezni, az „andragológia” pedig — amelynek ismertetésére még visszatérünk — a felnőttek tervszerű irányításának, társadalmi és kulturális helyzetük felmérésének és megjavításának tudománya.

Felvetődik természetesen az a kérdés, hogy milyen erők szolgálatában állnak a társadalom alapvető problémáit érintő kutatások?

Az általános tendenciákat tekintve, a Kongresszus tudományos anyagában kétségtelenül a haladó, pozitív, humánus nézetek uralkodtak.

Érdekes módon, például a „kulturális depriváció” felszámolását legszenvédélyesebben követelő állásfoglalással nem a fejlődő országok szocio-emocionális problémáit tárgyaló előadásokban, hanem *A. H. Passow* new-yorki szerző referátumában találkoztunk. A „kulturális depriváció” kifejezéssel jelölik meg, többek közt, azt a populációt, amelynek környezeti adottságai nem teszik lehetővé, hogy hatékonyan résztvegyen kortársai társadalmi életében. A fogalomban involvált szociális, gazdasági politikai és neveltetési komponensek közül, *Passow* az utóbbit hangsúlyozta. Rámutatott, hogy minél jobban urbanizált és iparosodott egy ország, annál magasabb követelményeket szab az egyéni képzettség terén, s ezáltal a népesség egyre több csoportja kerül kedvezőtlen helyzetbe, amennyiben nem biztosítják az egyenlő esélyeket — a fejlődés optimális szakaszában — demokratikus nevelési rendszerrel.

Passow azután felsorolta az USA-ban leginkább érintett faji, ethnikai, vallási kisebbségeket, valamint a más okból elszigetelt bevándorló vagy falusi minoritásokat. Foglalkozott továbbá az Egyesült Királyságban „Plowden Report” néven végzett felméréssel, amely „pozitív diszkriminációs” iskolákat tervez a kulturális deprivációban szenvedő gyermekek számára. A rend-

kívül alapos és jószándékú, de csak tüneti orvoslást kínáló referátum végén — mintegy zárójelben — *Passow* azt a kérdést boncolgatja, hogy „vajon az iskola képes e átütő változást hozni anélkül, hogy a társadalom valóban egyenlő esélyeket biztosítana a munkavállalás, lakásviszonyok, politikai és polgári jogok terén?”

Hasonló társadalomközpontú szemlélettel találkoztunk a komplex, multiprofessionális megközelítésmód kérdésében.

Illusztrációképpen *N. Beets* (Hollandia) „*A serdülők aktuális problémái*” című referátumát emeljük ki.

Beets az adoleszcensek alapvető problémáit a két utolsó évtized (1948—58 és 1958—68) amerikai szakirodalma, mint reprezentatív információs forrás alapján, tekintette át. A serdülők nehézségeit a következőkben összegezte: egyidejűleg kell alkalmazkodniuk különböző társadalmi formációkhoz (család, iskola, tágabb szocio-kulturális miliő), ugyanakkor elszigeteltek vagy elidegenedettek, képtelenek megfelelően integrált magatartásra, nem találják meg a közéletet a túlzott konformizmus és a szélsőséges, különc viselkedés között, s igyekeznek kitörni az adott keretek közül. Nehézségekkel küzdenek a szexuális kapcsolatok és a tanulás terén, szorongók és kimerültek, gyakran szenvednek pszichoszomatikus betegségekből. Mindez az identifikációs folyamat zavarai és válságában, valamint a kiúttalanságban kulminál és nem ritkán a kriminális veszélyeztetettségig vezet. E problémák feltárásában *Beets* a társadalomtudományi, kulturális- anthropológiai és orvoslélektani irányzatoknak tulajdonított döntő szerepet, s a példaként felsorolt USA-beli *szisztematikus* vizsgálatok figyelembevételét ajánlotta a különböző országok sajátos ifjúságvédelmi programjának *hatékony* kutatásában. Következtetéseit abban foglalta össze, hogy a mental-hygiénés prevención kívül az oktató-nevelő munkára, adott esetben a pszichoterápiára vár az adoleszcensek problémáinak megoldása, ehhez azonban mindenkor szükséges a társadalmi szervezetek, ifjúságlélektani és terápiás intézmények szoros összefogása is.

A kongresszus tematikai skálája híven tükrözte azt a differenciálódási folyamatot, amely az alkalmazott lélektan hagyományosan három ágazatának — a klinikus-, munka- és pedagógiai pszichológiának — kereteit szét-feszítette.

Az interdiszciplináris kapcsolatokra való törekvés példájaként *V. Meyer* (London) összefoglaló előadása: „*A tanulás-elmélet alkalmazása a terápiában*” emelhető ki.

Meyer bevezetőben hangsúlyozta, hogy az utóbbi évtizedben a tanulás lélektanában elért eredményeket az ún. „behavior-therápia” formájában módszeresen felhasználták a pszichés zavarok kezelésére. Az eljárás alapvető elméleti hiányossága azonban az, hogy nem rendelkezünk egységes teoretikus állásfoglalással a tanulás folyamatát illetően. Ennek következménye az experimentális adatok értelmezésében megnyilvánuló különbözőség. Mégis gya-

korlati használhatósága megvan, akár a többé-kevésbé módosított Hull féle S—R elméletből, akár az Amerikában elterjedt Skinner rendszerből indulnak ki.

A tünetek kóroktani megfogalmazása az állatkísérletekből általánosított elvek szerint történik — s ez nem mentes a szimplifikálás veszélyétől. A phobiát pl. az instrumentális kondicionálás alapján tanult elhárító válaszként értelmezik. A laboratóriumi feltételeknél sokkal variáltabb tünetprodukciónál egyrészt a semantikus generalizációval (s a szimbolikus társításokkal) magyarázzák, másrészt a szociális kontextusnak és a másodlagos „betegségegyesülésnek” tulajdonítanak szerepet. Kimutatták, hogy a konfliktusokban — a stressz-hatásokra visszavezethető tünetek esetén is — a tanulási folyamatok működnek közre és képezik a racionális összekötő láncot.

V. Meyer a „behavior”-terapeuták és a pszichoanalitikusok nézetei között több érintkezési pontot talált, mivel mindkettő a személyiség fejlődés-tani aspektusát hangsúlyozza és az aktuális pszichiátriai zavarokat a személy környezetével kapcsolatos traumatizáló élményeiből származtatja. A különbség közöttük az, hogy a „behavior”-terapeuták sem a (Freud által feltételezett) általános pszichés konfliktusokat, sem a korai gyermekkor tapasztalatainak döntő súlyát nem fogadják el. A továbbiakban Meyer hangsúlyozza, hogy a tanulás törvényszerűségei hozzájárulnak a pszichiátriai tünetek kezelésének és perszisztálásának alapját képező sajátos mechanizmusok megértéséhez. Viszont az még nincs kellően kidolgozva, hogy adott tünetcsoport esetén melyik speciális terápiát kell használni, a szisztematikus deszenzibilizálást, az „elhárító-büntető” módszert, vagy pedig az instrumentális kondicionálást?

A referens rámutatott azokra a nehézségekre is, amelyek a „behavior”-terápia objektív, kritikus, összehasonlító értékelését akadályozzák. Hiányoznak továbbá az elméletileg megalapozott indikációk és a kezelési terv elvi szempontjai, s kifogásolható a tünettannal leszűkült terápiás nézőpont is, amely a személyiség sajátosságait, motívációit nem veszi kellően figyelembe.

Ennek ellenére megállapítható, hogy a „behavior”-terápia aktívabb a szokásos pszichoterápiás módszereknél, mivel a régi magatartás megértése helyett inkább arra törekszik, hogy új magatartási formákat alakítson ki.

Manapság gyakran felvetik a kérdést, hogy a „behavior”-terápia jelenlegi szakaszában a gyógyító gyakorlatra, vagy inkább a kutatásra kell koncentrálni az erőfeszítéseket? Meyer véleménye szerint a két tevékenység összehangolt folytatása szükséges.

Előadása befejezésében a pszichoterápiában általánosan involvált kritikus tényezők és mechanizmusok meghatározása szempontjából, az egyedi esetmegfigyelések — azaz a klinikai módszer — heurisztikus értékét emelte ki.

Az elhangzott előadások és az azokat követő viták az elmélet és gyakorlat összefüggéseit és kölcsönhatásait hangoztatták. Magának a kongresszusnak szem-

lélete társadalomcentrikus és haladó volt, a szakmai-etikai felelősségtudattól áthatott. Tematikája pedig nemcsak több szakterület együttműködésének igényével lépett fel, a hagyományos interdiszciplináris határok fellazításával új tudományágazatok, vagy újszerű kutatási területek felé irányította a figyelmet, amit kétségkívül elősegített a tudományos anyag prezentálásának új szervezeti formája (munkacsoportok) és a kongresszus élénk vitaszelleme.

II.

A Kongresszuson bemutatott pszichológiai anyag érdemi ismertetését — de főleg rangsorolását — megnehezíti az a körülmény, hogy az előadók kevés originális kutatásról számoltak be és hiányoztak olyan szenzációs eredmények, amelyek például a Nemzetközi Pszichológiai Tudományos Társaság 1966-os moszkvai ülését annyira emlékezetessé tették (Anyaga „A pszichológia új útjai” címen magyarul is megjelent).

A symposionok anyaga kritikus és nagyon jól dokumentált probléma-összefoglaló referátumokra épült; a szabad előadások túlnyomórészt a methodika fejlesztésével, összehasonlító-, vagy utánvizsgálatok kérdésével foglalkoztak.

Az esti plenáris üléseken elhangzott előadások közül A. R. Luria „*A neuropszichológia mint tudomány*” című előadása emelkedett ki.

Luria, a neuropszichológia tudományágának egyik megalapítójaként és legismertebb művelőjeként foglalta össze a lokális agykárosodások nyomán létrejött változatos tünetcsoportok minőségi és faktoranalitikus elemzésével nyert tanulságokat és ezek értékesítését a pszichológiai kutatásban.

Előadása sok újat tartalmazott azok számára is, akik hallották 1964-es ljubljanoi, 1966-os moszkvai és 1967-es budapesti beszámolóit, mivel alkotó módon használta fel a legfrissebb elvi és methodikai eredményeket. Különösen gondolatébresztő volt egyik legújabb kísérletsorozatának ismertetése. Luria régóta hangoztatja a frontális lebenyek kiemelkedő szerepét a célra-irányuló magatartásformák stratégiájának kidolgozásában. A szemmozgások műszeres regisztrálásával jól követhető pl. egy festmény részleteinek kutatóletapogatása, az ún. „scanning” folyamat. Luria arra az eredményre jutott, hogy ezek az exploratív szemmozgások az egészséges embernél magas információtartalmú pontok köré sűrűsödnek. Példaként „a családjához hosszú idő után visszatérő katona” „témáját ábrázoló ismert festményt hozta fel. Megnézte, hogy adott kérdések megválaszolásánál (pl. „hány gyereke van a családnak?”, „hány évet töltött távol otthonától a katona — azaz milyen idős a legkisebb gyermek?”) milyen pályát írnak le a szemmozgások. Megfigyelte, hogy a normál egyének — bár nem tudatosan — azonos terv szerint járnak el és a festmény releváns részleteit keresik meg, ezzel szemben a homloklebeny organikus megbetegedésében szenvedők szemmozgásai teljesen káotikusak, tervszerűtlenek.

A kongresszus előadásai és vitái mellett sor került olyan munkaértekezletekre is, amelyek a pszichológia új, eddig kevésbé művelt területeit ismertették. Ezek közül feltétlenül érdeklődésre tart számot az a munkacsoport, amely *T. Have* professzor irányítása alatt az *andragológiával*, a tervszerű társadalmi és kulturális változások elméletével foglalkozott.

T. Have az andragológia kialakulását a 60-as évektől datálja. Vele szemben *E. L. Trist* (Los-Angeles) az andragológiai létrejöttét a II. világháború válságos éveihöz (1941—42) vezeti vissza, amikor is az USA-ban és Nagy-Britanniában a társadalomtudományok hivatásos művelőit a tradicionális szervezeti formák felszámolásába és a szociális organizációk tervszerű átalakításába vonták be.

Az USA-ban K. Lewin mező- és kiscsoport-elméletére épült társadalomlélektani irányzatának jutott úttörő szerep ezen a téren, míg az Egyesült Királyságban a régi Tavistock klinikai csoport analitikus orientációjú szociálpszichiátriai hatása érvényesült. Ez a „szociális architektúrának” is nevezhető mozgalom ma már elérte a fejlődő országokat, pl. Mexicot és Indiát is.

Az andragológia *normatív* szempontból fogalmazza meg mind az adott, inadekvát kiindulási szituációt, mind a változtatás célját képező értékesebb helyzetet. Következésképpen — bár a „tökéletesítésre” irányuló agógias tevékenység felhasználja az alkalmazott lélektan és a szociológia leírásait, modelljeit és prognosztikus megállapításait — az andragológia meghaladja a viselkedéstudományok problémakörét és értékrendszerét a filozófiából, illetve az axiológiából meríti.

„*A kórház mint az alkalmazott pszichológia egyik területe*” elnevezésű munkacsoportot Wassenaar-ban, a St. Ursula elme-ideg- és idegsebészeti klinikán szervezték.

„A kórházi szituáció értékelése a beteg szempontjából és a hospitalizációs szindróma ismertetése” képezte a tudományos program első pontját. A résztvevőknek módjuk nyílt az előadást követően a gyakorlatban megfigyelni mindazokat a szervezeti formákat és változatos szocio-therápiás eljárásokat, amelyek éppen a hospitalizációs ártalmak eredményes kiküszöbölését célozzák.

Az intézet elmebetegei otthonosan berendezett kisebb pavilonokban laknak, rehabilitációs foglalkoztatásuk és művészett-herápiájuk jól felszerelt műhelyekben szakszemélyzet irányításával folyik.

A munkaülés másik kiemelkedő előadását az Utrechtből átlátogató *Storm van Leeuwen* professzor tartotta „Az EEG a magatartáskutatásban” témáról.

Kutyákon és embereken (mind egészséges — mind beteg személyeken) távregisztráció (telemetria) segítségével, szabad mozgás közben vizsgálták a változatos magatartási formákat kísérő agyi elektromos tevékenységet és vegetatív működéseket (pulzus, légzés, bőrellenállás stb.) Kutyáknál az agy

mélyebb — kéregalatti — területeiről is elvezették az elektromos aktivitást és nézték, hogy adott magatartás esetén, pl. kutató-szaglászás, optikai figyelem vagy táplálkozás közben milyen agyi struktúrákról, milyen típusú bioelektromos hullámok regisztrálhatók.

A humán megfigyelések ennél sokkal bonyolultabb, magas szintű pszichológiai jelenségek elektromos korrelációira irányultak. Indikátorként a Grey Walter által 1964-ben leírt ún. „várakozási”, azaz E(„expectancy”)-hullámot használták fel.

Ez egy tartós potenciáletlódás, amely egy feltételes és egy feltétlen „imperatív” inger közötti időintervallumban a homloklebenyek felett alakul ki, amennyiben mindkét inger jelentős a kísérleti személy szempontjából.

Storm van Leeuwen kísérleteiben az EEG készülékkel távösszeköttetésben levő bicikliző egyének rádión keresztül előbb egy figyelmeztető (feltételes) hangjelzést kaptak, majd azt a felszólítást, hogy a biciklizés irányát változtassák meg vagy pedig álljanak le. A készenléti állapotban a bicikliző, frontális agykérge felett megjelent az E-hullám, s mindaddig fennmaradt, amíg a kívánt motoros aktus le nem zajlott. Ezzel a rendkívül szellemes, bár technikailag igen bonyolult módszerrel jól követhetők a legkülönbözőbb motoros magatartások (pl. labdajáték, táblára írás, minta-kirakás stb.) elektropszichológiai korrelációi.

A módszer segítségével eldifferenciálhatók egyéb, nem motoros feladatokban is — mint pl. képfelismerés és megnevezés, vagy időtartam becslés — a készenlét, az elhatározás, a befejezés és az eredmény tudomásulvételének mentális mozzanatai.

Az elektroencefalográfia iránt érdeklődőket *O. Magnus* — a wassenaari EEG-laboratórium világszerte elismert vezetője — tájékoztatta vizsgálati módszereikről és aktuális kutatásaikról.

A szorosan vett tudományos programon kívül, a résztvevők — közöttük három magyar delegátus — kötetlen baráti beszélgetések keretében ismerkedhettek meg a nagy egészségügyi intézmény szervezeti — személyzeti és módszertani kérdéseivel.

*

A következőkben négy reprezentatív témakörből ismertetem az összefoglaló referátumokban, a kerek-asztal-vitákban és szabad előadásokban közölt érdekesebb pszichológiai adatokat.

1. Az alap kutatásokat legjobban megközelítő *pszichofiziológiai vizsgálatok* egy része a *munka és kifáradás* kérdésével foglalkozott, egy másik előadáscsoportban különféle *stressz-helyzetekben* végzett lélektani megfigyelésekről számoltak be.

A *tartós szellemi munka hatásait* különböző személyiségtípusoknál *Golubova* és *Rozsgyesztvenszkaja* (SzU) EEG-methodikával tanulmányozták. A

feladat 150 háromjegyű szám memorizálása volt; az EEG hullámspektrum alakulását automatikusan analizálták, a fáradtság fokát pontozó skálán jelölték meg a kísérleti személyek.

Megállapították, hogy a szubjektív fáradásérzés a lassú, deltasáv felé eltolódással mutatott pozitív korrelációt, s ez független volt a személyiség típusától. A szellemi erőfeszítés és a pihenés aktivációs szintbeli különbségeit viszont sokkal kifejezettebben tükrözte a funkcionálisan labilis, mozgékonyabb idegrendszerű egyének EEG-je.

C. Borg (Svédország) a *fizikai munkát* tanulmányozta fiziológiai, perceptuális és a teljesítmény aspektusaiból. A fizikai feltételek alapján várható teljesítmény értékeitől való eltéréseket a munka motivációban mutatkozó különbségek magyarázzák és az összefüggések alapján meghatározható a motiváció mértéke.

A fizikai munka és a kifáradás hatását *Cohen és Klein* (USA) az izmok akciós potenciáljaival vizsgálták és egy módszert dolgoztak ki a motoros ügyesség fejlesztésére.

Posner és Keele (USA) azokkal a központi idegrendszeri szabályozó mechanizmusokkal foglalkoztak, amelyek már az egyszerű mozgások kivitelezése és elsajátítása során is működésbe lépnek. A motoros műveletekhez szükséges és központilag elosztott figyelem fokát a mozgás összetevői, a visszajelentések, a célpont nagysága és a gyakorlottság határozzák meg. Ezek a kísérletek lehetővé teszik a mozgások automatizálódásának objektív tanulmányozását.

A motoros teljesítmények fejlesztése, finomítása, illetve automatizálása extrém feltételek — pl. súlytalanság — esetén, közelről érinti az űrhajósok képzését, amint erre *Bush* kaliforniai kutató egy konkrét asztronauta program elemzésében utal.

Kalbeek (Hollandia) arra az elméleti feltevésre építette vizsgálati módszerét, hogy egy bizonyos feladat teljesítésére lekötött információs csatorna nem vehető egyidejűleg igénybe más teljesítményre. Elterelő ingerekkel terhelve ezt a csatornát, megállapítható az a küszöb, amely mellett még működőképes marad, és ezt össze lehet hasonlítani az extrém fáradtság okozta teljesítményromlással.

Az utóbbi években — amint erre az előbbi két előadás témája is utal — nagy érdeklődés tapasztalható a szélsőséges környezeti feltételek és terhelések közepette végzett munka pszichofiziológiai hatásai iránt.

Forays (USA) az *ingermentes izolációt* a kísérleti személyek vízbemerítésével hozta létre és egyrészt perceptív-motoros tesztekkel és részletes kikérdezéssel, másrészt EEG-, valamint poligráfias módszerrel regisztrálta a pszichofiziológiai reakciókat. A vizsgált személyek egy része kitartott a kísérletvezető által megszabott hat órán keresztül, másik része lényegesen rövidebb idő múlva kérte az izoláció megszakítását. A két csoport között különbség

geket észleltek mind a pszichofiziológiai indikátorok viselkedésében, mind a hallucinációs készség és az időbecslés terén.

Galubinszka (Lengyelország) barlangkutató kis csoportoknál vizsgálta az extrém elszigeteltség differenciális hatásait az egyéni teljesítőképességre, az emocionális válaszokra és a csoportdinamikára.

A szélsőséges fizikai és pszichés terhelések modell-kísérleteként *Miksik* (Csehszlovákia) a Hindu-Kust (7708 m!) megmászó alpinisták csoportjának teljesítményét mutatja be és az aktív fizikai igénybevétel kedvező hatásáról számol be az akklimatizációs folyamatra.

Az eddig ismertett kísérletekben egészséges egyének munka- és teherbírását vizsgálták különböző terhelések hatása alatt, ezzel szemben *Richter-Heinrich* és *Sprung* a hipertónia kezdeti szakaszában szenvedőket tettek ki változatos fizikális és emocionális ingereknek. Élettani indikátorokkal (PGR, vérnyomás, légzés, pulzus), másrészt perceptív és összpontosítási tesztekkel mérve a hipertóniások vegetatív reakcióit, ezeket szignifikánsan fokozottnak és labilnak találták a normálkontrollokhoz viszonyítva.

2. *A klinikai pszichológia* számos aspektusból került megvitatásra az amszterdami kongresszuson s ezekből az előadásokból néhányat már példaképpen bemutattunk.

Zubin, J. (USA) „*Az experimentális és kórléktan hozzájárulása a klinikai pszichológiához*” című referátumából a következő gondolatokat emeljük ki:

A kísérletes pszichológia megszületése után rövidesen — már Wundt laboratóriumában — alkalmazni kezdték ezeket az eljárásokat az elmebetegek tanulmányozására. Ezzel az elméleti-tudományos megközelítéssel szemben, a klinikai pszichológia a tudományos módszereket a pszichiátriai betegek gyakorlati problémáinak megoldására használja fel.

A magatartási zavarok különböző okokra vezethetők vissza, sőt ugyanaz a zavar másképpen nyilvánulhat meg különböző egyéneknél, személyiségük eredeti szerkezetétől függően. Ezért a helyes diagnosztikai tevékenységhez hármas információs hálózat szükséges:

- a) a premorbid személyiség ismerete;
- b) az aktuális magatartás jellegzetességeinek megállapítása;
- c) a változás oki magyarázata.

Zubin felveti a kérdést, hogy milyen segítséget nyújtott ezen a három területen a kísérletes pszichológia a klinikai lélektannak?

Az experimentális lélektan különféle pszichometrikus eljárásokat — pl. intelligencia és személyiségteszteket — dolgozott ki a betegek aktuális állapotának és teljesítőképességének megítélésére, valamint mérésére. Objektív laboratóriumi technikákat — pl. reakcióidő regisztrálása, kiváltott potenciálok módszere — nyújtott a fiziológiai, perceptív, pszichomotoros és fogalmi válaszok spontán és ellenőrzött feltételek között történő vizsgálatához.

Viszonylag kevés methodikai segítséget adott eddig a premorbid személyiség retrospektív meghatározásához.

A mentális zavarok etiológiája különböző — ökológiai, fejlődéstani, tanulásméleti, genetikai, humorális és neurofiziológiai — modellek segítségével közelíthető meg és interpretálható. A modellek alapján felállított munkahipotézisek verifikálására az adott kultúrkörből függő — vagy független, esetleg egyik szociokulturális milióból a másikba transzponálható vizsgálati eljárások kölcsönözhetők az experimentális pszichológiától.

Zubin rámutatott arra az aránytalanságra, amely a képzett kutatók és a pszichopathológiai gyakorlattal rendelkező szakemberek csekély száma és a klinikai pszichológia iránt rendkívül megnövekedett igények között mutatkozik.

A tudományos elfogulatlanság szép példajaként említhető, hogy *Zubin* óvja az európai pszichológusokat az amerikai teszt-áradat szolgálai másolásától és saját kulturális tradícióik — *Ribot* és *Janet* munkásságára utalt többek közt — megbecsülésére és továbbfejlesztésére ösztönözte őket.

A referátumot követően élénk vita alakult ki a pszichiátriai megbetegedések lényegéről és ismérveiről.

Wishner (USA) szerint meg kell különböztetni a „deviáns” magatartást, az ún. „szociopathiát”, a szervezeten belül keletkezett funkciózavarok által determinált kóros lelki állapotoktól. Az első esetben a beteg viselkedése csak a kultúrkörre jellemző, statisztikai normáktól tér el és kritériuma a szociális elfogadhatóság. Az elmeosztályon történő kezelést ezzel szemben, rendszerint olyan deviáns magatartás teszi szükségessé, amely egyidejűleg kóros pszichés működéseken is alapul. Utóbbiak ismérveként *Wishner* egy specifikus mentális feladat teljesítésének hatékonysági fokát, az ún. „efficiencia” fogalmát használja, amit bővebben az 1966-os moszkvai Pszichológiai Kongresszuson fejtett ki. A kerekasztal résztvevői — *Frankle*, *Bengelmann* — erősen bírálták az „efficiencia” felhasználását diagnosztikai kritériumként, mivel a neurotikus, paranoiás, vagy pszichoszomatikus betegek kiemelkedő teljesítményre képesek.

Wishner szerint elsősorban arról van szó, hogy ha egy feladatot apróbb részekre bontanak, akkor a mentális betegek elvesztik szem elől a végcél.

Zubin a schizophreniások magatartásának alapvető vonását a kiszámíthatatlanságban, az ún. „non-prediktivitásban” látja, pl. egyes körülmények között jobban teljesítenek a normálszemélyeknél, de többnyire nem kellően, illetve sub-motiváltak.

A vita másik kulcskérdése a pszichodiagnosztikus módszerek értékelése volt.

Tekintve, hogy a Kongresszus több ülészakán is foglalkoztak a teszt-módszerek elvi alapjaival, új eljárások bemutatásával és régi methodikák kritikai utánvizsgálatával, összefoglaljuk a leggyakrabban felvetett problémákat.

A modern tesztelmélet két alapvető kérdése, *Cardinet* svájci referens szerint:

- a) a teszt valóban olyan vonást mér, amely realitással rendelkezik?
- b) kellően megalapozottak-e a teszt alapján hozott döntések?

A régebben uralkodó „érvényesség” és „hűség” kritériumok helyett, ma a tesztekthől inkább kísérletesen objektíválható dimenziók megragadását, homogenitást, általánosíthatóságot és főleg hasznosságot követelnek meg. A vita során éppen a látszólag legobjektívebb, ún. faktoranalitikus kérdőíves módszert bírálták leghevesebben, mondván, hogy az általa feltárt személyiségvonások merő absztrakciók, nélkülözik a pszichológiai realitást.

A tesztek prediktív értékét illetően elvetik a régebbi, mereven determinista nézetet, miszerint közvetlen összefüggés létezne a vizsgált képesség és az elért pontszám között. Előnybe részesítik pl. *Rash* stochastikus modelljét, amely szerint a teszt csak az egyén lehetséges válaszainak valószínűségét határozza meg egy adott szituációban.

A pszichometria fejlődésének dinamikus irányzatát jelzik azok a nézetek, amelyek a multidimenzionális környezeti struktúra jelentőségét emelik ki, s rámutatnak a vizsgált személy és a tesztfeladat kölcsönhatásaira (pl. a figyelem átstrukturálódása a teszt megoldása közben, transzfer jelenségek stb.)

3. *A computer-technika* változatos alkalmazási lehetőségeivel több kongresszusi előadás foglalkozott, mintegy felrajzolva az alkalmazott pszichológia távolabbi perspektíváit, különösen az oktatás és tanácsadás területein.

Az elemi olvasás elsajátításában számítógépek eredményes bevonásáról számolt be *Atkinson* (USA); *Brown* (USA) pedig a Morse-kód optimális begyakorlási rendszerét dolgozta ki computerrel többszáz diáknál. *Donio* (Franciaország) az orvostovábbképzésben, a hematológia oktatására vezetett be kísérletképpen számítógépet és programja lehetővé tette a tanulás folyamatos korrekcióját.

Az egyetemeken kialakított hajlékony és sokoldalú oktató és vizsgáztató gépi rendszereket megpróbálták újabban éppen az egyéni munkastílus és tanulási terv meghatározására felhasználni (*Cooley*, USA), illetve segítségükkel a leendő hallgatót, szakmai-hivatásbeli érdeklődésének és képességeinek feltérképezése után, a számára legmegfelelőbb tanintézetbe irányítani (*Minor*, USA). A szubjektív szempontoknak előtérbe helyezése az ember-gép kapcsolatának újszerű vonása, és a dehumanizálódási, elidegenedési folyamat elleni reakcióként értelmezhető.

4. *Az idegen nyelv tanulásának pszichológiájával* túlnyomórészt szovjet és amerikai előadók foglalkoztak a Kongresszuson.

Artemov a nyelvi közlés elméletéből kiindulva, a következő tényezők fontosságát emelte ki: a) az idegen nyelvoktatás feladatait, feltételeit, folyamatait és eredményeit a nyelvi kommunikáció társadalmi körülményeit fi-

gyelembevételre kell meghatározni; *b*) adekvát kommunikációs modelleket kell kialakítani; *c*) az oktatásban érvényesíteni kell a fizikális-érzéketes, a tartalmi és a cselekvési komponensek egységét; *d*) ki kell küszöbölni az intuicionizmust; *e*) meg kell állapítani a tudatos és nem tudatos elemek valódi arányát; *f*) kutatni kell az utánpótlás természetét; *g*) egyesíteni az analitikus és szintetikus nyelvszemlélet szempontjait; *h*) le kell győzni a vulgáris reflexológiai nézőpontot; *i*) a programozott oktatásra — és *j*) egy újfajta szemléletes-ségre kell törekedni; *k*) létre kell hozni a gondolkodás-beszéd és beszéd-cselekvés optimális arányait.

Zimnaja a fenti komponenseken túlmenően a nyelvtani szabályok és az ún. beszéd-szokások irányító szerepét hangsúlyozta az idegen nyelvi kifejezés-mód elsajátításában.

Érdekes modell-kísérletről számolt be *Everstine* (USA). Telexen beszélgető pároknak egy általuk — nyolc értelmetlen szószimbólumból — szerkesztett mesterséges nyelven kellett közösen megoldaniuk konkrét feladatokat, pl. különböző cikkek listáját rendelni egymástól. Mód nyílt ezáltal a „privát”-nyelv kialakulási mechanizmusait tanulmányozni, minden pár képes volt kialakítani egy kölcsönös szókincset és egy kezdetleges nyelvtant.

Foenstra jellegzetes kanadai problémával, a második állami nyelv tanulási folyamatával foglalkozott, s témáját széles szociál-pszichológiai kontextusban közelítette meg. Vizsgálatai szerint a tanulás eredményességét — az intelligencián és nyelvkészségen kívül — nagy mértékben befolyásolta a tanulók és környezetük ethnocentrikus beállítottsága, illetve nemzeti előítéleteik.

Guiora (USA) a nyelvtanulás emocionális tényezői közül a szimpátia érzelem szerepét domborította ki, a hiteles kiejtés elsajátításában.

*

Az amszterdami Kongresszus rendezőbizottsága nyolc magyar előadást fogadott el és jelentetett meg írásos elődokumentációjában.

Három előadás a fejlődéslélektan problémaköréhez kapcsolódott: *Pikler E.* és *Tardos A.* a gyermekek nagy-mozgásos tevékenységét vizsgálták fejlődésük egyik konkrét szakaszában.

Tóth B. az iskolás gyermekek irodalmi érdeklődését mérte fel és ismertette a felmérés tapasztalatainak gyakorlati felhasználhatóságát.

Kéry-Just H. két grafikusan ábrázolt, egymással összefüggő tárgy arányainak becslésében mutatkozó fejlődési stádiumokat vizsgálta 3—7 éves gyermekeknél.

A pszichodiagnosztikai előadások keretében elhangzott magyar előadások új teszteljárásokról számoltak be:

Pisztora F. a hypochondriás személyiségadottságok és kórképek osztályozására dolgozott ki egy eredeti kérdőíves módszert.

Bergmann E.—Moussong—Kovács E. és Zsemlye K. a „világtesztet” fejlesztették tovább dinamikus irányba, s alkalmazták felnőtt ideg-elmebetegek elkülönítő kórismézésére.

Falk J. kisgyermek mozgásos és pszichés fejlődésének rendszeres regisztrálására alakított ki egy gyakorlati értékelő skálát.

Az idegen nyelv tanulásához kapcsolták *Putnoky J.* előadását, amelyben különböző absztrakciós szinten levő fogalmakkal végzett intellektuális műveleteket hasonlított össze gyermekeknél, fiatal felnőtteknél és öregeknél.

Perczel J. a kereszt-kulturális vizsgálatok keretében számolt be a munkamotiváció struktúrájára vonatkozó, nagyarányú magyar kérdőíves felmérés eredményeiről.

Az amszterdami Nemzetközi Alkalmazott Pszichológiai Kongresszus tudományos munkájában tizenegynéhány magyar kutató vett részt, részben hivatalos küldöttként, részben magánkezdemenyezésből.

A symposionok és előadóülések tematikájának táblázatos áttekintése

I. Fejlődéslelektan	Adolescensek aktuális problémái						
II. Klinikai pszichológia	A kísérleti pszichológia hozzájárulása a klin. pszichológiához	A klin. pszichol. hozzájárulása a mentalhygienehez	Neuropszichol.	Pszichodiagnosztika	Új fejlődési irányok a test elméletben		
III. A tanulásméлет alkalmazása a terápiában	Nevelési célok, programok és értékelő-módok	A tanulók teljesítményének javítását célzó eljárások . . .	Számítógépes oktatás	Nyelvtanulás			
IV. Ergonómia	Munka és ki-fáradás	Pszichofiziológiai vizsg.: Stress	Pályaalkalmassági kutatások	Computeres tanácsadás	Munkával kapcsolatos attitűdök	Ipari teljesítmény predikciója	Az alkotás vizsgálata
V. Szociálpszichológia	Szocio-pszichol. problémák a nevelésben	Társadalmi organizációk kísérletes vizsgál.	Az organizációs formák tervszerű megváltoztatása	Tömegek attitűdváltozásai	A büntetés szerepe a társadalmi ellenőrzésben		
VI. Keresztkulturális kutatások	Pszichológiai és társadalmi változások a fejlődő országokban		Kulturális depriváció				
VII. (Általános) metodológia	A „large-scale” tesztek		Döntési modellek az alkalmazott pszichológiában	Technológiai alkalmazások			

A IV. NEMZETKÖZI GAZDASÁGTÖRTÉNETI KONGRESSZUSZS UTÁN

(BLOOMINGTON 1968. SZEPTEMBER 9—14.)

BEREND T. IVÁN

Egy-egy tudományág életében mindig fontos állomást képeznek az időközönként sorra kerülő nagy nemzetközi kongresszusok. Természetesen korántsem azért, amiért mindannyian gondoltuk, amikor első alkalmakkor vehettünk részt ilyen rendezvényeken: az előadások és azok vitái nem forgathatják meg a tudomány szak addigi értékrendszerét, nem nyithatnak új fejezetet kutatási ágak történetében, a legtöbbször el sem érik a különböző szakmai publikációkban, szűkebb munkakonferenciákon kifejezésre jutó értékeket. És mégis: a nagy nemzetközi kongresszusok összegezik igazán egy-egy szakma egészében megtett néhány éves útjának főbb eredményeit, jelzik kibontakozó új tendenciákat, teszik lehetővé a nemzetközi értékrendek újramérését, a szakma erőinek újraértékelését, hogy a legszélesebb nemzetközi eszmecsere lehetőségeinek szemlélettágító értékeiről, a tudományban nélkülözhetetlen kötetlen eszmecserék és személyes kontaktusok jelentőségéről ne is beszéljünk.

Az Egyesült Államok kicsiny, tipikusan középnyugati helyiségében, az Indiana állambeli Bloomingtonban szeptember közepén megrendezett IV. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus sikeres és eredményes volt. Igaz, a távoli helyválasztás következtében csak nem egészen 300-an gyűltünk össze, s abból is csupán 80 európai, vagyis a létszám még a felét sem érte el a megelőző müncheni, vagy korábbi kongresszusoknak. Sok jelentős gazdaságtörténész hiányzott, néhány országból — pl. a Német Demokratikus Köztársaságból és Bulgáriából — senki sem jött, s ez bizony hozzájárult a diszkussziók színének halványulásához.

Különösen, mivel a rendezés láthatóan nagy jelentőséget tulajdonított a személyes-csoportos beszélgetéseknek, a kötetlen eszmecseréknek, s ezért pl. reggelente 9 és 10 óra között az Indiana Egyetem egyik nagy társalgójában rendszeres kávézó-órát tervezett, alaposan megkurtítva az ülészakok rendelkezésre álló, amúgyis mindig kevés időt. Bizony az előadások után sokszor nem maradt több, mint rövid félóra a szabad vitára. Mindez tehát hagyott

* Összefoglalóban támaszkodtam Makkai László és R. Várkonyi Ágnes beszámolóinak anyagára és különösen Pach Zsigmond Pál értékelő előadására, melyet a Történelmi Társulat Igazgatóválasztmánya előtt tartott 1968. november 18-án.

valamelyes kielégületlenséget a vita résztvevőiben. Előadók sokszor a magánbeszélgetések során hallhattak csak véleményt előadásaikról, nem egy jól előkészített téma vitája vagy vitájának összefoglalása, az egymás mellett futó előadások összehasonlító értékeléséből levonható tanulságok összegezése elmaradt.

Mégis sok értékes előadás készült és hangozott el, s nem utolsó sorban a magyar gazdaságtörténeti kutatások is fontos szakmai sikereket könyvelhetnek el. Rövid beszámoló keretében természetesen képtelenség a gazdag program akár csak vázlatos áttekintése is. Ezért — talán érthető és menthető önkénnyel — a kongresszus 8 szekciója és — miután egy-egy szekció keretében 2—4 ülőszakra is sor került — összesen 25 ülőszaka közül csupán azokat az ülőszakokat ragadom ki, melyek valamilyen formában a magyar gazdaságtörténetesek kongresszusi szereplésével álltak kapcsolatban. Ebben a vonatkozásban az egyik legfontosabb ülésre a kongresszus I. szekciójában került sor. E szekció a kapitalizmus kialakulásának és fejlődésének vizsgálatára vállalkozott. Rendkívül értékesnek ítéelhetjük, hogy e téma sokoldalú, több ülőszakon és több napon át folytatott feldolgozása bőséges lehetőséget adott az összehasonlító elemzésre, nyugat-európai — mediterráni és kelet-európai történelmi folyamatok konfrontálására, az európai és amerikai valamint japáni fejlődési utak egybevetésére. A szekció ülései túlzás nélkül nevezhetők a kongresszus egyik legérdekesebb, legtanulságosabb programjának. Hadd időzzünk tehát részletesebben a szekció négy ülőszakának ismertetésénél.

A szekció *F. Lane* amerikai professzor által készített, s vitára nem bocsátott bevezető előadása a kapitalizmus fogalmáról szólt. Az egészében polgári kapitalizmus értelmezést megfogalmazó szöveg a marxizmus hatásait nyilvánvalóan magán viselte. Szerzője a kapitalizmus fogalmának értelmezése szempontjából fontos marxista tételeket fogadott el. Megkülönbözteti pl. az egyszerű és tőkés árutermelést, elfogadja a kapitalizmusnak mint a termelés rendszerének felfogását a gyakran — s a bloomingtoni kongresszus nem egy előadásában is — felbukkanó kereskedelmi kapitalizmus, illetve az egyes tőkés jelenségek vagy elemek kapitalista rendszerként való értelmezésével szemben. Megjelenik Lane-nél a profit növelésének alapvető, kiinduló jelentősége, mint a tőkés ésszerűsítés központi célja.

Érdemes hangsúlyozni, hogy a bevezető, elméleti előadás a Nemzetközi Társaság Végrehajtó Bizottságában már előzetesen vitára került, s végső formájában tartalmazta *Pach Zsigmond Pálnak* számos kritikai észrevétele, korrekciós megjegyzése hatásait is.

A szekció első ülőszakának referátumát a spanyol *F. Ruiz-Martin* professzor tartotta. Arra a kérdésre keresett választ, mikortól kezdve beszélhetünk kapitalizmusról, mint organikus, zárt rendszerről. A XV—XVIII. században volt-e ilyen kapitalista rendszer, vagy csak egyes kapitalistákról és a gazdaság különböző ágaiban itt-ott működő tőkérről beszélhetünk.

Ruiz-Martin összehasonlítva bemutatta az európai korai kapitalizmus két nagy rendszerét, a dél-európai, amely a 15.—17. század expanziós fázisában nőtt nagygyá, s az észak-európai, amely a 17.—18. századi periódusban dominált, s amely azután létrehozta az ipari kapitalizmust. Ehhez képest az első modern értelemben vett kapitalista rendszernek a genovai pénztőkésekét tekintette. (A XVI. sz. közepén megszerezték a Spanyolországba áramló amerikai arany és ezüst feletti ellenőrzést, s kezükben koncentrálták a fizetési eszközök forgalmának irányítását.)

Számos korreferátum ismertetett érdekes rész-eseteket a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a korai kapitalista struktúrák kialakulásának történeti folyamatából; Valladolid és Rouen városokban, a 15.—17. századi Portugáliában, a trecento Itáliájában stb. A hozzászólók, részben a kapitalizmus marxi ismérvei alapján, főként azt kérték számon a referenstől, milyen alapon tekinti kapitalista *rendszernek* a genovai pénztőkésekét, amikor még hiányzik az alapvető kapitalista struktúra, a termelés tőkés rendszere.

Az I. szekció második ülésének fő referátumát „A kereskedő tőkések és a társadalmi osztályok” címen *H. Kellenbenz* kölni professzor tartotta. Az adatokban gazdag referátum tulajdonképpen a nyugat-európai kereskedőtőke történetének rövid szintézisét adta a 13. századi kezdetektől az ipari forradalom küszöbéig. Fejtegetéseinek középpontjában a kereskedőtőkés réteg állt. Eredetének és korai korszakának elemzését mellőzve, történelmi szerepét a 13. századi „kereskedelmi forradalomtól” kezdve mutatta be, különös tekintettel viszonyára más társadalmi rétegekhez és osztályokhoz, valamint aktív hozzájárulására az európai társadalom fokozatos átalakulásához. A kereskedőtőkés — Kellenbenz szerint — a középkor par excellence „vállalkozója”; tevékenysége a nagyban és kicsinyben űzött kereskedelmen kívül bank- és biztosítási üzletekre, valamint a Verlag, majd a manufaktúra révén az ipar szervezésére is kiterjed, miközben a kölcsöntőke és termelőtőke az ipari forradalomig a kereskedelmi tőke hegemoniája alatt marad. Ezen az általános kereten belül megrajzolta a kereskedőtőke fokozatos átalakulását, s ezzel összefüggésben történelmi szerepének szakaszonkénti változásait.

A főreferátumot, melyben a gazdag tényanyag mellett az elvi mondani-való inkább utalásszerűen jelentkezett, számos korreferátum egészítette ki. (J. Gentil da Silva, F. E. Roouver, A. Pius, H. Freudenberger). A kereskedőtőke kultúrtörténeti jelentőségéről szólt a szovjet V. J. Rutenburg professzor a korai kapitalizmusnak, mint a reneszánsz társadalmi bázisának elemzésével. Hangsúlyozva, hogy még nem a kapitalizmus kezdeteiről, csak előzményeiről s egyben átmeneti, ellentmondásos korszakról van szó.

A vitára fennmaradt csekély időt néhány, inkább kiegészítő jellegű rövid megjegyzés mellett a belga Ch. Verlinden korreferátumnak is beillő hozzászólása töltötte ki a flamand textilipar fejlődési fázisairól.

A harmadik ülés fő referátumát *Pach Zsigmond Pál* tartotta „A kapita-

lista növekedés kedvező és kedvezőtlen feltételei: a nemzetközi kereskedelmi utak 15–17. századi eltolódásai” címen. Kiindulva abból, hogy a nemzetközi kereskedelmi utak eltolódásának folyamatát a történeti irodalom eddig többnyire csupán a nagy földrajzi felfedezések következményeként mutatta be, az előadó vizsgálódásának középpontjába a nemzetközi kereskedelem *árústruktúrájában* bekövetkezett eltolódásokat állította, amelyeket a kereskedelmi útvonalak eltolódása másik fő okának tekintett. A régi típusú távolsági kereskedelem mellett felnyomul a nemzetközi kereskedelem „modern” típusa: a luxusárúk közvetítése mellett a tömegfogyasztási ipar és agrár cikkek forgalma, összefüggésben az Európában kibontakozó interregionális ipari-agrár munkamegosztással. A 17. század közepéig, a modern világgazdaság kialakulásának első fázisában a tengerentúli gyarmatok egészében véve még nem kapcsolódtak Nyugat-Európa-hoz modern világpiaci értelemben, munkamegosztásra alapozott új típusú kereskedelemmel, hanem elsősorban mint a régi típusú távolsági kereskedelem fő cikkeinek: az értékes fűszereknek, valamint a nemesfémeknek beszerzési forrásai, mint az ún. „eredeti” pénztőkefelhalmozás forrásai. A 15. század közepétől a 17. század közepéig tartó szakaszban — mint azt az előadó a magyar- és lengyelországi példán bemutatta — Közép és Kelet-Európa országai voltak inkább azok, amelyek „modern” módon, a tömegfogyasztási cikkek termelésének fejlődése alapján kibontakozó új típusú nemzetközi kereskedelem szálaival kezdtek kapcsolódni a terjeszkedő nyugat-európai gazdasághoz. Ezért Nyugat-Európa fejlődő országainak iparát — szélesedő belső piacukon kívül — éppen Közép és Kelet-Európa külső piaca ösztönözte arra, hogy árutermelését fejlessze, áttörje a céhes és kézműves korlátokat, létrehozza a Verlag-rendszer és a manufaktúra különböző formáit. A nyugat-európai tőkés ipar részben éppen a közép és kelet-európai piacon nőtt fel és erősödött meg; részben éppen ez tette lehetővé számára, hogy a nemzetközi kereskedelemből és a gyarmati kizsákmányolásból felhalmozott pénztőkét növekvő arányokban termelő tőkeként fektesse be, és idővel immár ne csak a belső és az európai piacra, hanem a tengerentúli gyarmatok számára is termeljen.

Az előadó, egyben az ülés szervezője a korreferátumokat az összehasonlító módszer követelményeinek szem előtt tartásával készítette elő. Így azok számbavették és elemezték a kapitalista fejlődést ösztönző, ill. hátráltató tényezőket az egyes európai országokban, ill. fejlődési régiókban: M. Hartwell Anglia, R. Mandrou Franciaország, J. Bergier Svájc, J. Kuczynski Németország, J. Topolski Lengyelország, I. D. Kovalcsenko Oroszország, Milic a balkán régió viszonylatában.

Angliában, ahogy Hartwell hangsúlyozta, egyfelől „mezőgazdasági forradalom” játszódott le a 16. és 17. században, másfelől az a 40 év, amely 1660-tól 1700-ig pergett le — vagyis az a periódus, amely közvetlenül követte az *angol forradalmat* — „egyike volt az angol történelem legtermékenyebb és leghaladóbb korszakainak mind a mai napig”.

A kontinentális Európában azonban, — eltekintve Németalföldtől — ilyen alapvető változásokra nem került sor a 16.—17. században.

A „régime seigneurial” uralma érvényesült e századokban a közép és kelet-európai országokban is, ámde még nyomasztóbb formában, a „régime des réserves a corvée” formájában, ami a személyi kötöttségű jobbágyság fennmaradásával párosult. Ennek a rendszernek keletnémet, lengyel és orosz változatait szemléletesen jellemezte Kuczynski, Topolski és Kovaltszenko előadása. Mindhárman azon a véleményen voltak, hogy bár egyéb gátló tényezőket is (centralizációs törekvések sikertelensége, nemzeti függetlenség hiánya, háborús pusztítások) figyelembe kell részesíteni, éppen a „corvée” és „servage” rendszere gördítette a fő akadályt a kapitalizmus kialakulása elé, századokra szólóan Közép- és Kelet-Európa országaiban.

Pach Zsigmond Pál professzornak a kongresszus egyik legnagyobb elismerést kiváltott referátuma körül — a korreferátumok elhangzása után — élénk vita bontakozott ki. Az előadás újszerűségét és értékeit dicsérte a szovjet *Kovaltszenko* és *Khak*, a téma kiegészítésére törekedett a német *Kellenbenz*, *Stromer* és a csehszlovák *Klima* valamint a holland *Klein*. Ez utóbbi hozzászólások azonban több félreértést is tartalmaztak. *Kellenbenz* pl. arra a fő folyamatokat egyáltalán nem cáfoló, csupán részletező jelenségre utalt, hogy a nyugat-keleti kereskedelmen belül különböző belső régiók között is fennállt az agrár-ipari kereskedelem kapcsolata, *Klein* és *Stromer* pedig a tőkekivitelt és a vállalkozói képesség exportját is a 16—18. századi gazdasági kapcsolatokon kérte számon. A vitában kiemelkedett *Makkai* Lászlónak a félreértésekkel vitázó világos okfejtése, valamint a belga *Verlinden* professzornak a németalföldi textilárúk spanyol-amerikai gyarmatokra irányuló exportjáról szóló tényszerű és elvi összefüggéseket érintő felszólalása.

Az első szekció negyedik ülése a tőkés fejlődés Európán kívüli kiterjedésével foglalkozott. Az előadások a középkori Iszlám kapitalista elemeit, az Oszmán Birodalomban található tőkés mozzanatok és a Mongul India gazdasági struktúráját mutatták be. Az ülés tehát nem az európai kapitalizmus Európán kívüli kiterjedésével foglalkozott, hanem az Európán kívüli társadalmaknak azon endogén gazdasági jelenségeivel, amelyeket az európai kapitalizmussal szoktak párhuzamba állítani. Kivételt talán egyedül Japán esete képez, amelynek a 19. századi európai hatás előtti endogén kapitalista elemeit *Y. Takenaka* vázolta fel előadásában.

A gazdasági és ipari struktúra 20. századi változásait vizsgáló II. szekció első ülészakának — s a részletesebb tárgyalást az egészében színvonalas ülés esetében külön is indokolhatja, hogy jelen sorok írója ennek a szekciónak egyik előadójaként éppen erről az ülésről nyerhette a legközvetlenebb benyomásokat — szervezője az angol *P. Mathias*, az oxfordi egyetem professzora, előkészítő munkájában a következetes összehasonlító elemzés kereteinek megteremtésére törekedett.

Ezt célozta bevezető előadása is, mely a struktúra változás vizsgálatának metodológiai kérdéseivel foglalkozott. A vizsgálódás lehetséges aspektusaként emelte ki a makroökonómiai struktúra változásait, ami a fejlett országok esetében az elsődleges gazdasági ágazatokból a szekunder és terciér ágazatok felé való eltolódásban realizálódik. Rámutatott, hogy a tényszerű megközelítésen túl a gazdaságtörténeteszek keveset tettek e folyamatok okának és dinamizmusának feltárása terén.

A másik aspektus amit mikroökonómiai struktúraként jelölt meg, az iparon belül lejátszódó változásokra koncentrált. Az új jelenségek mögött a technikai fejlődés és a fogyasztási struktúra változása, valamint a külkereskedelem átalakulása húzódik meg.

Az átalakulás tényezői között kell keresni a tőkebefektetések nemzetközi jellegét, közös vállalkozásait is.

A harmadik vizsgálati aspektust a vállalati szervezet átalakulásának elemzése képezheti ami elkerülhetetlenül együtt jár az ipari szerkezet változásaival. A koncentráció foka jelentősen emelkedik. A 19. századi beruházási,- termelési- és árdöntések kicsiny egységekben történtek. Ezzel szemben a 20. században integrált vállalati egységek jöttek létre, melyek nemcsak hatalmas méretűek voltak, hanem az üzleti tevékenység különböző ágait egyesítették, a „szuper vállalatok kiépülésének tendenciáját hordozva.” Ezzel összefüggésben hívta fel az előadó a figyelmet a kartellizáció problémájára is. Rámutatott az összehasonlító vizsgálatok fontosságára, arra a tényre, hogy a kartellek tevékenysége az egyes országokban lényeges eltérést mutat, a protektív-negatív hatású angol és az ösztönző-expanziós hatású japán kartellizáció ellenpólusain illusztrálva e jelenséget.

A bevezető legfőbb értékét az összehasonlító vizsgálati módszer konzekvens hangsúlyozása mellett a gazdaság szerkezeti változásainak komplex szemlélete és az egyébként sok eltérő értelmezést, leegyszerűsítő, szimplifikáció veszélyét magában rejtő gazdasági szerkezet valóban korszerű és sokoldalú értelmezése adta.

A kommunikációk az így meghatározott keretek között az eltérő fejlődési vonalak szembesítésének feladataira voltak hivatottak. *A. Teichova* a csehszlovák gazdaság szerkezetében az I. világháború után bekövetkező átszervezés folyamatát vizsgálta. A hatalmas adattömeget feldolgozó, többek között több száz vállalati levéltár adatára építő előadásáttekintést nyújtott az önállóvá vált Csehszlovákia nemzetgazdasági szerkezetéről, az iparban lejátszódó ágazati változásokról, s kiterjedt a finanszírozás problémájára is. Ennek kapcsán azt a meglepő számítását közölte, hogy a külföldi tőke különlegesen fontos szerephez jutott a csehszlovák ipar finanszírozásában és a második világháború előtt az iparnak több mint 1/4-e külföldi ellenőrzés alatt állott.

Ez utóbbi megállapításra reagált *Ránki György*, aki az előadásokat követő vitában felszólalva az eddig ismert adatok és a magyar, valamint más

kelet-európai tényekhez hasonlítva kétségbe vonta a külföldi tőke ilyen méretű szerepének lehetőségét. Teichova nyilvánvalóan a külföldi tőke érdekelt-ségébe sorolt minden olyan vállalatot, melyről a levéltári források alapján valamelyes külföldi érdekkapcsolat derült ki.

Rendkívül szolid alaposságával tűnt ki a nyugat-berlini *W. Fischer és P. Czada* előadása, mely a német ipar struktúra változásait a 20. század elejétől jelen évtizedünkig tekintette át. A modern közgazdasági kategóriák gazdaságtörténeti nyomkövetése kiváló számításokkal gazdagította a Németországról szóló, eddig rendelkezésre álló adatokat.

Ez az előadás, kétségtelen pozitív eredményei és hatalmas apparátussal történt megalapozása ellenére azonban kevésbé volt elemző, legtöbbször megelégedett a leíró-dokumentáló interpretációval.

Mint a vita során felszólaló angol *M. Postan* fogalmazta, az előadás beleesett abba a gyakran elkövetett hibába, hogy abszolutizálta a rendelkezésre álló statisztikai anyagot, és annak túlzottan büvkörébe került.

Postan professzor egyébként arra mutatott rá, hogy az ipar 20. századi szerkezeti változásaiban éppen nem a statisztikailag mérhető változások, az ágazatok közötti eltolódások dominálnak, hanem az egyes ágazatokon belül lejátszódó folyamatok. Az ipar szerkezeti változásában kevésbé fontos, hogy a textilipar és vegyészet részaránya az összes ipari termelésből hogyan változott, mint az a körülmény, hogy a 20. századi textilipar és a 20. századi vegyészet belső változásai hogyan alakították át ezen iparágakat és ennek révén az egész ipart.

A szekció előadás programját gazdagították *A. Chandler* amerikai professzornak az amerikai ipar vállalati formájának alakulására koncentráló és a japán *K. Nakagawa-nak* a modern japán iparának és a vállalati formáknak sajátos összefüggését középponttá állító, a bank finanszírozást, a részvény-ügy fejlődés mozzanatait, valamint a jellegzetes „zaibatsu” finanszírozás, óriás-vállalatcsoportok kiemelkedése és összekapcsolódása kérdéseit érdekesen tárgyaló kommunikációi.

A szekció magyar előadása, melyet *Berend T. Iván* a 20. századi tőkés Magyarország iparszerkezeti vonásairól tartott, több vonatkozásban is eltért a szekció néhány más előadásától. Elkerülte a nagymennyiségű statisztikai dokumentáció felvonultatását. Gondolatvezetésének középpontjába két összefüggés vizsgálatát állította: egyrészt, hogy az ipari fejlődés magyarországi folyamata, pontosabban e folyamat kelet-európai sajátosságai milyen befolyást gyakorolnak az ipar szerkezetére, milyen specialitások megrögződésére vezettek. Másrészt pedig — a kérdés másik oldalaként — a már kialakult strukturális vonások milyen hatással voltak az ipari növekedésre és a technikai fejlődésre.

A sajátos kelet-európai típusú ipari forradalom a korlátozott iparosodás következtében az ipar szerkezetére is erősen rányomta bélyegét, a 20.

századra is konzerválva a kisipar nagy súlyát. A 19. század utolsó harmadában a nagyipar gyors térhódítása volt ugyan jellemző, de a századfordulóra kialakult arányok azután megmerevedtek, s az első világháborúig tartó gyors növekedési szakaszban a kisipar fejlődési dinamizmusa már lépést tartott a nagyiparával. Jellemzően az arányok a második világháború végéig sem változtak meg, s az ipari munkásoknak közel felét, az ipari termelésnek pedig mintegy $\frac{1}{4}$ -ét mindvégig a kisipar reprezentálta. Ugyanakkor a kisipar jelentős befolyásának semmi köze sem volt a modern szolgáltatásokhoz, hanem abból eredt, hogy az olcsó munkabérek mellett a korszerű tömegtermelésre képtelen, elmaradt nagyipari ágazatokban a kisipar megőrizte versenyképességét. Mindez sajátos kelet-európai vonást kölcsönözött az ipar szerkezetének. A meglevő nagyipar viszont magas fokú koncentrációjával egyáltalán nem maradt el az ipari országok szintje mögött. A 20. század elején a kialakuló óriásvállalatok — jórészt azért, mert sajátos monarchiai vállalati egyesüléseket testesítettek meg — a technikai fejlesztés hordozói voltak, a közös kartellek, a jellegzetes protektív-negatív hatások ellenére az ipari expanzió részesei lehettek. A két világháború között viszont a koncentráció sajátos stagnálása és az egyidejűleg gyorsan terjedő kartellizálás úgyszólván kizárólag defenzív, piacvédő hatások uralkodására vezet, és közrejátszik a technikai stagnációban.

A kelet-európai típusú iparfejlődés keretei között nem épülnek ki a modern vállalati-szervezési formák sem, nem honosodik meg a korszerű széria gyártás és horizontális vagy vertikális konszernnek termelékenységet növelő felépítése.

Fontos magyar szereplés színterét képezte a *technikai és gazdasági növekedés* kérdéseit vizsgáló III. szekció is.

A téma sokoldalú megközelítésére utal, hogy a gazdasági növekedés olyan fontos, és korábban elhanyagolt tényezőinek vizsgálatára került sor, mint a technikai-tudományos fejlődés és a gazdasági növekedés, valamint az oktatásügy és gazdasági fejlődés összefüggése. A francia *B. Gille* előadása a tudományos haladás, a technikai felfedezés, a műszaki fejlődés (a felfedezések gyakorlati alkalmazása) és a gazdasági növekedés tényezői közötti összefüggéseket, kölcsönhatásokat vázolta fel a 16. századtól korunkig terjedő évszázadokban, meghatározva a folyamat főbb szakaszait és az egyes tényezők kapcsolatában beálló változásokat. A csehszlovák *M. Teich* a 19–20. századi periódusra koncentrálva azt emelte ki, hogy a modern ipar anyagi-technikai bázisát létrehozó 19. században a műszaki haladás rendkívüli beruházási- és tőkeigényt támasztott, míg a 20. századi technikai újdonságok hatékonysága nagyobb mint költségkihatása, s ezért az előrehaladást ún. tőkefelszabadítás kíséri.

Az oktatás és gazdasági növekedés kölcsönös összefüggésének problémáját exponálta *M. Bowman* — *C. Andersen* amerikai gazdaságtörténészek elő-

adása, míg az angol *E. West* a francia *C. Fohlen*, a német *A. Troitsch*, a csehszlovák *A. Klima* és a japán *K. Taira* saját országaik oktatásügyének és gazdasági növekedésének bemutatására törekedtek korreferátumaikban. A vita során nyílt lehetőség *Katus László* hozzászólására. Ebben részben az elhangzott japán előadáshoz kapcsolódva utalt a japán és magyar gazdasági növekedés és iskolaügy hasonlóságára, majd a dualizmuskori Magyarország gazdasági fejlődésének és oktatásügyének, a szakképzettség terjedésének tényeit mutatta be.

A technika terjedésének vizsgálatát *D. North* amerikai professzor előadása vezette be, s a kérdés elméleti vonatkozásainak, a műszaki újítások társadalmi hasznának, egyéni indítékainak és jogi összefüggéseinek tárgyalása után a kommunikációk a technika történetének egy-egy fontos fejezetét ragadták meg. Az amerikai *G. Walton* a hajózás történetéhez nyúlt vissza, magyar részről pedig *Makkai László* a középkori technikai változások gazdasági-társadalmi összefüggéseit elemezte. Rámutatott, hogy a társadalmi és technikai folyamatok függetlensége ellenére a két terület szorosan kölcsönhatásban áll. Ezt az összefüggést a középkori malmok fejlődésével bizonyította. Az ún. bűtyköstengely feltalálása ellenére ugyanis gyakorlati bevezetése csak jóval később, a 10. században történt meg, mégpedig éppen az időközben végbe ment társadalmi változások, a rabszolgaság felszámolása hatására, a rabszolgamunka hiányának pótlására.

A magyar delegáció tevékenységének ugyancsak fontos színtere volt a kongresszus VIII. szekciója, amely a *földfoglalás, telepítés és határvidékek*, az ún. frontier témakörét vizsgálta. A bevezető referátumot a chilei *A. Jara* professzor az eredeti felkéréstől és megjelölt témától eltérően nem a téma definíciójának szentelte, hanem a jelenség délamerikai problematikájának. A további üléseken számos előadás hangzott el az északamerikai frontier kérdéséről, többek között a matematizáló chicagói gazdaságtörténeti iskolát képviselő *R. Fogel* részéről, de meglepő módon, a múlt század végén megfogalmazott és az amerikai gazdaságtörténet egyik legnagyobb horderejű teljesítményének tekintett Turner-tézis problémakörében a délamerikai kérdések szakértői jóval több eredményt vonultattak fel az egyes délamerikai országok történeti elemzése alapján!

Az európai frontier probléma exponense, az angol *M. Postan* professzor várakozásoktól elmaradó előadásában a germán és szláv világ találkozásában látta a kérdés lényegét és a népvándorlás, a német kolonizáció és a második jobbhágyáság korszakára tagolva vizsgálta a folyamatot.

A csehszlovák *J. Polišensky* ezzel szemben Közép Európa vonatkozásában a feudális rend 13. századdal záruló kialakulási folyamatát és a 16–17. századi időszakot tekintette a frontier kérdés szempontjából vizsgálандónak,

A szekció két magyar előadása a 16–17. századi majd a török kiűzése utáni időszak vizsgálata alapján közelítette meg a kérdést. Előbbit *Makkai*

László tartotta és a magyar példa alapján azt az elméleti problémát fejtette ki, hogy a turneri megfogalmazás helyett frontier szituációról kell inkább beszélni, hiszen volt olyan folyamat, amikor nem a népesség vándorolt el a szabad földterületekre, hanem külső hatások — pl. a török támadás — söpörték el a régi társadalmi-uralkodó struktúrát és teremtetek frontier szituációt. A második periódussal *Várkonyi Ágnes* foglalkozott bemutattva a töröktől visszahódított földeken lejátszódó fejlődést, annak sajátos és tartós nyomokat hagyó vonásait. Arra a megállapításra jutott, hogy a földterület kialakuló tulajdonviszonyai, a földhasználat módjai, a munkamegosztás, a népsűrűség szoros kölcsönhatásban vannak egymással; de azt, hogy milyen társadalmi rend vér gyökeret, végső soron azon a nagyobb területen uralkodó gazdasági, társadalmi viszonyok határozzák meg, amelynek gazdasági vérkeringésébe és struktúrájába az új terület bekapcsolódik.

A szekció szervezője, *A. Jara* az európai frontier-problémákkal foglalkozó ülés anyagainak összefoglalására magyar kutatót kért fel, *Makkai László* személyében. A vizsgált területek — a spanyol reconquista, Közép- és Kelet-Európa 11–13. századi, valamint Magyarország 16–18. századi — viszonyainak tanulása szerint — fejtette ki *Makkai* — nem csupán a szabad földek léte dönti el a további fejlődés jellegét. Az a frontier-helyzet, amely a 11–13. századi mezőgazdasági terjeszkedéssel jött létre azért lehetett egyik forrása annak a fejlődésnek, mely során a jobbágyból szabad bérllő válik, mert az általános fejlődés, városiasodás, ugyancsak ez irányba mutatott. Ahol a városiasodás gyenge volt, ott nem lehetett kihasználni a frontier helyzet előnyeit, mint pl. később a spanyol reconquista vagy a kozákok esetében. Tehát — szögezte le *Várkonyi Ágnessel* egybehangzóan — az egész gazdasági-társadalmi erőternek van döntő szerepe abban, hogy a frontier szituációban rejlő lehetőségek mennyire realizálhatóak.

Az izgalmas tudományos probléma elméleti vonatkozásainak tisztázásához kétségtelenül fontos hozzájárulás volt az ülésszakon lefolytatott vita, s azon belül — az említett referátumok és kommunikációk mellett — az első és második ülésszak vitavezetőinek, *Pach Zsigmond Pálnak* és *Ch. Verlindennek* összefoglalója. Előbbi a frontier-téma definíciójához kapcsolódott kritikai észrevételekkel, valamint az amerikai-utas fejlődés lenini tézisének és a nyugat-keleteurópai fejlődési eltéréseknek tárgyalásával, utóbbi a határfoglalások különböző útjai és formái között a főbb típusok megrajzolására törekedett.

Az áttekintés az elmondottakkal természetesen még korántsem teljes. Meg kell említeni ugyanis, hogy a IV. szekció keretében — nem kevés előkészítési hiba által gyengítve — a fogyasztás és fogyasztásmegosztás kérdései kerültek napirendre, az V. szekció üléseit a manapság rendkívüli érdeklődéssel kísért történeti demográfia problémájának szentelték (s itt hagzott el *Várkonyi Ágnes* hozzászólása a pestis járványok és a sóárusítási monopólium

magyarországi összefüggéseire vonatkozó érdekes megfigyeléséről), egy-egy külön szekció foglalkozott az ókori világ gazdaságtörténetével, valamint az ún. harmadik világ és a fejlett gazdasággal rendelkező országok kapcsolatának történeti kérdéseivel. Bár ezen szekciók is számos újdonsággal szolgáltak, s nem egy új tendencia jelentkezését tükrözték (pl. a jól ismert ókori források modern gazdaságtörténeti szempontok alapján történő újrafeldolgozásának a legutóbbi időben jelentkező igényét és eredményeit), a rövid beszámoló nem teszi lehetővé, hogy minderre kiterjedjünk, annál is kevésbé, mivel a párhuzamosan rendezett szekcióülések mindegyikén a hat tagú magyar küldöttség természetesen nem tudott résztvenni. A fontosabb előadások és viták, az egyes szekciók munkájának figyelmes mérlegelése és a tanulságok levonása alapján így is kirajzolódik a gazdaságtörténeti kutatásokban az elmúlt években végbement előrehaladás néhány jellegzetes vonása.

Ezek sorából kiemelhetjük, hogy a gazdaságtörténeti vizsgálódás *összehasonlító módszere*, mely már a korábbi években megjelent és terjedt, úgyszólván általános polgárjogot nyert. Nemzetközi történész tanácskozáson még soha nem uralkodott ennyire az egyes történeti-gazdaságtörténeti jelenségek, nemzeti történeti vonatkozások összehasonlító módszerrel történő vizsgálata, mint a IV. Gazdaságtörténeti Kongresszuson.

Túlzás nélkül elmondható, hogy tulajdonképpen nem is volt jelentősebb referátum, nem is volt olyan szekció-téma és vita, mely nem ebben a szemléleti és megközelítési módban törekedett volna a választott kérdés feldolgozására. A kapitalizmus kialakulásának vizsgálata során csakúgy jelentkezett az általános és sajátos törvényszerűségek megkülönböztetésének igénye, amint a regionális konfrontálás követelménye úgyszólván természetszerűnek számított a 20. századi ipari struktúra változás vizsgálatában. Egy-egy jelenség elemzésére a legtöbb szekció keretében eleve a különböző fejlődési típusok párhuzamos vizsgálata alapján került sor, s mint az egyes szekciókról elmondottak is mutatták, az összehasonlítás egyaránt törekedett az Európán belüli, valamint az amerikai és ázsiai folyamatok együttes elemzésére.

Az összehasonlító elemzés térhódítása természetesen számos megoldatlan módszertani problémát állít előtérbe, s egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy az előkészítő bizottság a következő, leningrádi kongresszuson már külön szekció ülést szentel idevágó metodológiai kérdéseknek, s az egyik fő referátum éppen az egyetemes gazdaságtörténetírás historiográfiai elemzésre alapozott metodológiáját hivatott elemezni.

A gazdaságtörténetírás fejlődésének másik s ugyancsak módszertani tendenciája a *modern kutatási módszerek alkalmazása* terén volt megfigyelhető. Az elmúlt évben, nem utolsó sorban a francia—magyar gazdaságtörténeti tanácskozások már világosan jelezték a kvantifikáció és modern kutatási módszerek szélesebb körű alkalmazásának szükségességét. A bloomingtoni tanácskozások azt mutatják, hogy a gazdaságtörténetírás az elmúlt években

valóban nem keveset haladt előre ezen igények kielégítése útján. Főként az keltett feltűnést, hogy a korábbi, hagyományos történeti iskolákon belül is mennyire erős törekvés érvényesül a modern közgazdaságtudományi szempontok, kategóriák és vizsgálódási módszerek alkalmazására. Ez még a német gazdaságtörténeti iskolára is jellemző lett.

Ugyanakkor azonban nem kis örömmel konstatálhattuk, hogy az öncélú modernizmus, a mindenáron való matematizálás vagy történeti folyamatok képletbe foglalása, egyszóval mindaz ami egy egészséges, gyümölcsöző és fejlődést hozó módszer túlhajtásaként üti fel a fejét, nem nyert teret a kongresszuson. Az amerikai környezet, az amerikai gazdaságtörténetészek túlsúlya — az új amerikai gazdaságtörténeti iskola befolyása ellenére — nem vezetett az általunk túlzottnak ítélt módszerek túlburjánzására, s az egészséges szintézis uralta az előadásokat és vitákat.

Végezetül hadd emeljük ki, hogy a nemzetközi gazdaságtörténeti kutatások eredményei az elmúlt években egyértelműen bizonyítják a *marxizmus jelentős előretörését*. Ennek forrása részben a szocialista, vagy kapitalista országok nagy számú marxista kutatójának színvonalas szakmai teljesítménye, mely a dogmatikus szemlélettől megszabadult, alkotó marxizmus talaján bontakozhatott ki. Ezzel összefüggésben erősödött a polgári világnézet talaján álló, de a marxizmus vonzkörét elkerülni nem tudó és részben nem is kíváncsi kutatók körében is a marxizmus egyes elemeinek alkalmazása, szemléleti módjának — néha nem is tudatos — felbukkanása, és még szélesebb körben: a marxista nézetek egyenrangú álláspontként való elismerése, lehetséges tudományos állásfoglalásként történő akceptálása.

A „marxizáló” gazdaságtörténetészek megnyilvánulásai világosan mutatják, hogy ez az oly sokszor igen ellentétes aspektusból szemlélt és megítélt „marxizálás” korántsem kezelhető egyszerűen valamiféle polgári ideológiai manővernek, hanem jórészt éppen a marxizmus térhódításának megnyilvánulása és további térnyerésének, terjedésének lehetősége.

A IV. Gazdaságtörténeti Kongresszuson a marxizmus szemlélete eddig még nem tapasztalt mértékben uralta, vagy befolyásolta a tudományos vitákat. A nagy számú marxista előadó, korreferens és hozzászóló már önmagában is erre utal. Egyes szekcióüléseket, úgyszólván áthatalta a marxista történetfelfogás. De nem kisebb jelentőségű tény, hogy az előadások és viták során mily gyakran bukkantak fel a marxizmushoz közelálló nézetek, marxista érvek és szempontok nem marxista kutatók oldaláról is. A marxizmus akceptálására vonatkozóan pedig hadd utaljunk ismét arra, hogy a Nemzetközi Társaság eddigi amerikai elnöke, *Frederic Lane* professzor a kapitalizmus fogalmáról az I. szekció munkájához írott bevezető referátumát eleve a marxizmus álláspontjának figyelembevételével készítette el, és — tegyük hozzá — azt az újszerű megoldást választotta, hogy előadásához előzetesen kikért véleményeket, elsősorban *Pach Zsigmond Pál* kritikai álláspontját

vitatkozó lábjegyzetek alkalmazása formájában is közölte. A bloomingtoni kongresszus tehát a különböző fejlődési utak és típusok összehasonlítása mellett jó fórum volt az eszmék és elméletek konfrontálására is.

Ebben a vonatkozásban a magyar delegáció szereplését, kiemelkedő aktivitását igen hasznosnak ítéldhetjük. A hazai gazdaságtörténeti kutatások eddigi eredményeinek elismerése következtében hat tagú delegációnk — melynek kiutazását többségében a Nemzetközi Társaság meghívása és finanszírozása — nemcsak létszámban tartozott a legjelentősebbek közé, de a gazdaságtörténeti kongresszusok történetében eddigi legtöbb előadási lehetőségünk is nyílt. *Pach Zsigmond Pál* fő referátuma az I. szekció harmadik ülésén, hozzászólásai, valamint vitavezető-elnöki tevékenysége a VIII. szekció első ülésén, *Makkai László* (a III. szekció harmadik és a VIII. szekció negyedik ülésén) és *Várkonyi Ágnes* (VIII. szekció negyedik ülésén) kommunikációi és hozzászólásai, *Katus László* és *Ránki György* hozzászólásai, a III., ill. II. szekció vitájában, *Berend T. Iván* kommunikációja a II. szekció első ülésén és vitavezető-elnöki tevékenysége a III. szekció harmadik ülésén, végül is a magyar gazdaságtörténeti tudományok a francia, angol és amerikai gazdaságtörténészek után, nagyjából a szovjet és német kollégákhoz hasonló mértékben nyújtott módot kutatási eredményei bemutatására.

A kongresszus, ha nem is elégíthette ki minden várakozásunkat, megérte a magyar gazdaságtörténeti kutatást, s tudományágunk eredményeit nemzetközileg is figyelemre találónak mutatta. Mindez nyilván újabb lendületet ad kutatásainknak is.

S nagyjából ugyanezt mondhatjuk el a marxista gazdaságtörténeti irányzatokra általában.

A marxista gazdaságtörténeti kutatás jelentős nemzetközi sikerét bizonyítja egyébként az is, hogy a kongresszus által megválasztott 12 tagú új tisztikar élére, az elnöki tisztbe a lengyel *W. Kula* professzor került, míg a két alelnök egyike a következő leningrádi V. kongresszus előkészítésével megbízott szovjet *V. Vinogradov*. Külön örömünkre szolgál, hogy a Végrehajtó Bizottság tagjai sorába ismét beválasztották *Pach Zsigmond Pál* professzort, valamint a csehszlovák *A. Klimát* és a szovjet *G. Kotovszkijt*.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1968 XII. 22. — Terjedelem: 13,69 (A/5) ív

---

69.66833 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

Tudományos ülés az 1918. októberi polgári demokratikus forradalom 50. évfordulóján.	313
Pach Zsigmond Pál MTA lev. tag elnöki megnyitója.	313
Siklós András: Az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása és a magyar októberi forradalom.	317
Mérei Gyula: Az októberi magyarországi forradalom és a polgári pártok.	331
Erényi Tibor: A szocialista mozgalom és a magyar októberi forradalom.	357
Farkas Márton: Az Osztrák—Magyar Monarchia hadseregének felbomlása.	367
Mucsi Ferenc: Magyarország útja az októberi forradalomhoz.	379
Pach Zs. Pál MTA lev. tag elnöki zárszava.	383
1918. ősze.	385
Nemzetközi tudományos ülésszak az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlásának 50. évfordulója alkalmából, Bécs, 1968. október 20—25. (Gonda Imre)	385
Fr. Fellner: Az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlásáról	404
Berend T. Iván — Ránki György: A Duna-medence gazdasági problémái az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása után.	417
Külföldi nemzetközi rendezvények.	431
Az európai szocialista országok filozófiai intézetei igazgatóinak értekezlete, Várna, 1968. június 3—9. (Sipos János)	431
A XVI. Nemzetközi alkalmazott pszichológiai kongresszus. Amszterdam, 1968. augusztus 18—23 (Moussong-Kovács Erzsébet	443
A IV. Nemzetközi Gazdaságtörténeti kongresszus után (Bloomington, 1968. szeptember 9—14.) (Berend T. Iván).	457

Megjelent 1969. IV. hó 24-én